

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XLI.

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
2002

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLI.**

MISKOLC, 2002

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544-4225

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
Múzeumi Kollégiuma támogatta

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Veres László, megyei múzeumigazgató
Készült a KAPITÁLIS Kft. Nyomdaüzemében, Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

A SZELETAI- ÉS AURIGNACI-KULTÚRA A BÜKK HEGYSÉG KÖZÉPSŐ- ÉS FELSŐ-PALEOLITIKUMÁNAK KRONOSZTRATIGRÁFIÁJÁBAN

RINGER ÁRPÁD

A kronosztratigráfia kidolgozásának alapelvei

Régibb kőkor-kutatásunkkal szemben már az 1970-es években megfogalmazódott az elvárás egy modern, nemzetközi párhuzamosításra jól használható időrend, illetve kronosztratigráfia kidolgozására és használatára.

A paleolitikum és mezolitikum régészete és őstörténete hozzávetőleg fele arányban természettudományi ismeretekre épül, és a tudományok rendszerében szoros kapcsolat fűzi a földtudományokhoz, azon belül pedig legközvetlenebbül a negyedidőszaki földtanhoz.

A negyedidőszak rétegtani-időrendi tagolásában a lito-, illetve biosztratigráfia és kronológia – a korábbi földtani egységekkel szemben – kiegészül még az archeosztratigráfiával és kronológiával. Ennek az az oka, hogy a pleisztocén és holocén bioszférájának legfőbb jellemzője az ember, s így a humán és kulturális evolúció jég- és jelenkori rétegekbe zárt maradványai a közetrétegtan és őslénytani mellett fontos szerepet játszanak a rétegtani besorolásban és kormeghatározásban.

A hagyományos értelemben vett középső- és a felső-paleolitikumra (130 ezer – 10 ezer év B.P.) vonatkozóan regionális archeo-, bio- és litosztratigráfia együttes kimunkálását a szerző 1981 és 1993 között végezte el és foglalta össze „Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik; folyóteraszok, löszök és barlangi üledékek felső-pleisztocén kronosztratigráfiai rendszere” című értekezésében.¹

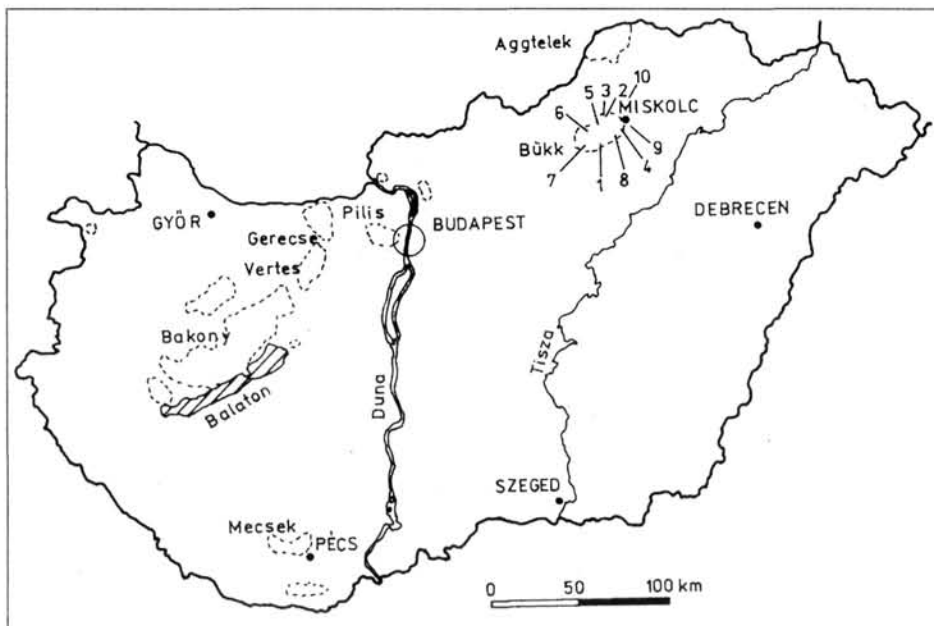
A felső-pleisztocén kronosztratigráfia kidolgozását különösen indokoltá tette az a tény, hogy az ország északkeleti régiójában – ami a magyar ős- és átmeneti kőkor-kutatás szülőhelye – az 1960-as évektől az addig szinte kizárólagos barlangi ásítások után nagyszámú szabad ég alatti lelőhely került elő. Ezek kronológiai meghatározása, a korábbi barlangi paleolit lelőhelyekkel való esetleges időrendi párhuzamosítása csak komplex lito-, bio- és archeosztratigráfiai, illetőleg radiometrikus adatok együttes feldolgozásával volt lehetséges.

A nagy távolságokat átívelő, nemzetközi rétegtani-időrendi párhuzamosításra évtizedek óta a lösz-, illetőleg a paleo-pedosztratigráfia és kronológia a legelfogadottabb.

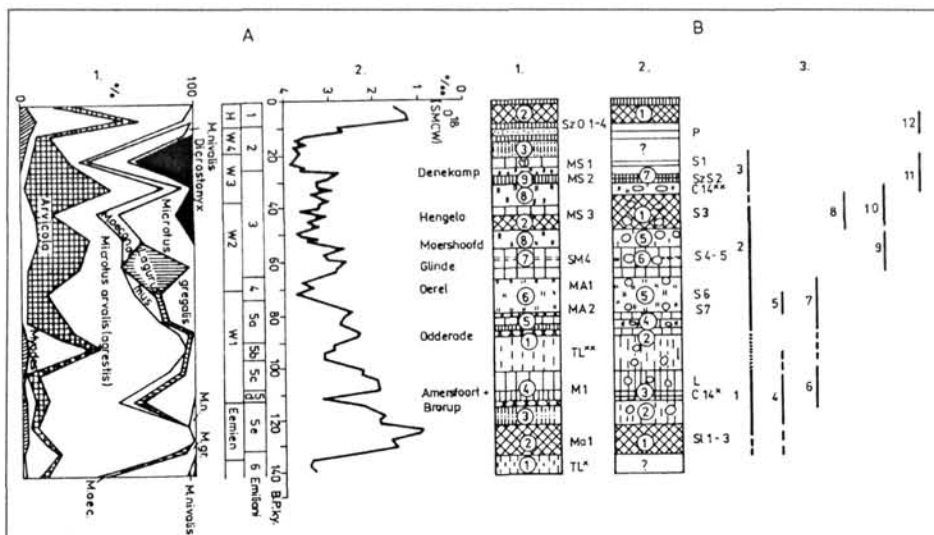
Ez lehetett esetünkben is a feldolgozás kiindulópontja. Ehhez olyan löszszelvényeket választottunk ki a szabad ég alatti paleolit lelőhelyekről, amelyekben egymás fölött mennél több, távkorrelációra alkalmas paleotalaj települt, lehetőleg kellően gazdag bio- és archeosztratigráfiai adatokkal. Másrészt kerestük a szubaerikus és a barlangi összletek megfeleltetésének a lehetőségét (1. kép). Erre kiváló alkalmat nyújtott lelőhelyeink közül a Miskolc város belterületén nyíló Diósgyőr-Tapolca-barlang kettős, egymásba folyamatosan átmenő barlangi és szubaerikus rétegsora. Ezek ugyanazon folyóteraszhoz igazodva egyidejűleg rakódtak le. Így kölcsönös megfeleltetésük egyértelmű.

---

¹ Ringer Á., 1993.

1. kép. Az Északkelet-Magyarországról feldolgozott barlangi és szabad ég alatti lelőhelyek
 1. Suba-lyuk, 2. Sajóbábony-Méhész-tető, 3. Sajószentpéter-Margit-kapu-dűlő, 4. Mályi-Öreg-hegy,
 5. Szeleta-barlang, 6. Lambrecht Kálmán-barlang, 7. Balla-barlang, 8. Diósgyőr-Tapolca-
 barlang, 9. Ónod-Sajópart, 10. Szirmabesenyő-Temető-domb

2. kép. Északkelet-Magyarország felső-pleisztocén szubaerikus és barlangi rétegsorának
 (B. 1. és 2.) lehetséges korrelációja, a felső-pleisztocén Arvicolidae-sztratigráfia
 párhuzamosításával² (A. 1.) és a paleolitik régészeti kultúrákkal (B. 3.)

² Kordos L.–Ringer Á., 1991.

Jelkucs:

A. A magyarországi felső-pleisztocén Arvicolidae-sztratigráfiája.

1. Kisemlős szukcessziók.

2. A felső-pleisztocén éghajlati görbéje.³

B. 1. Szubaerikus üledékek:

A számok feloldása: 1. lösz; 2. barna erdőtala; 3. homokos lösz – löszös homok; 4. összetett genetikájú, részben csernozjom jellegű talajkomplex; 5. kettős talajegyüttes alsó, szürke erdőtala; 6. kettős talajegyüttes felső, sztyepp-talaj tagja; 7. pseudomicéliumos erdőszyepp talaj; 8. geliszoliflukciós löszszerű üledék; 9. csernozjom, vagy csernozjomá alakult erdő, illetve erdőszyepp talaj.

A betűjelzések feloldása: Mal = Mályi agyagfejtő 1. talaj; M1 = Miskolc 1. paleopedokomplex; MA1+MA2 = (Miskolc) Avas 1. – Avas 2. paleotalaj; SM4 = Sajószentpéter Margit-kapu-dűlő 4. paleotalaja; MS3 = Miskolc-Sajószentpéter 3. paleotalaj; MS2 = Miskolc-Sajószentpéter 2. paleotalaj; MS1 = Miskolc-Sajószentpéter 1. paleotalaj; Sz0 1,2,3 = Szirma-besenyő-Önöd 1–3. paleotalaja.

B. 2. Barlangi üledékek:

A számozás feloldása: 1. Barna erdőtala, vagy barna rendzina képződésével színgenetikusan barlangi talaj; 2. szögletes mészkőtörmelékű löszszerű üledék (= „barlangi lösz”) 3. sajátos összetett genetikájú barlangi talajkomplex; 4. kettős barlangi talaj, az alsó intenzívebben fejlett; 5. legömbölyített mészkőtörmelékű „barlangi lösz”; 6. gyengén fejlett kettőződött barlangi talaj; 7. rendzinaszerű sötétszürke) barlangi talaj.

A betűjelzések feloldása: S1 1–3 = a Suba-lyuk 1.–3. rétegének barlangi talaja; L = a Lambrecht Kálmán-barlang 4–5. rétegének barlangi talajkomplexe; S6+S7 = a Suba-lyuk 10. és 12. rétegének kettőződött barlangi talajkomplexe; S4 = a Suba-lyuk „zsombolyának” kettőződött (szürke) barlangi talaja (8. és 10. réteg); S3 = a Suba-lyuk „zsomboly” 6. rétegének barna barlangi talaja; SzS2 = a Szeleta-barlang 4. rétegének (Kadić 1916-os rétegtani szelvényének számozása szerint) és a Suba-lyuk zsomboly 4. rétegének (sötétszürke) barlangi talaja; S1 = a Suba-lyuk zsomboly 3. rétegének (és valószínűleg a Szeleta-barlang Kadić 1916-os rétegtani szelvényének számozása szerinti 5. rétegének) (barna) barlangi talaja.

B. 3. Régészeti kultúrák:

A számok feloldása: 1 = Bábonyien; 2 = Korai-Szeletien; 3 = Fejlett-Szeletien; 4 = Bükki-Taubachien; Fogazott élű Moustérien (Miskolc Avas-Tűzköves); 6 = Kaparókban gazdag Tipikus-Moustérien (Suba-lyuk 1–6. réteg); Suba-lyuk típusú fogazott eszközökben gazdag Charentien (Suba-lyuk 10–14. réteg); 8 = Sajószentpéter-Margit-kapu-dűlő 5. rétegének átmeneti Késői-Moustérien ipara; 9 = Bükki-Aurignacien I; 10 = Bükki-Aurignacien II; 11 = Gravettien; 12 = Késői- vagy Barlangi-Gravettien.

Az északkelet-magyarországi felső-pleisztocén szabad ég alatti és barlangi összletek párhuzamosításának munkánkban alkalmazott alapelve a következő:

1. A lehelési szakaszok szubaerikus löszének, löszös homokjának, homokos löszének a barlangokban – a bejáratban és a beltér elején – rendre színgenetikusan barlangi lösz, barlangi löszös homok, stb. felel meg.

2. A felmelegedési szakaszok nyíltszíni talajképződése pedig – legalábbis a beltér elejéig – folyamatosan barlangi talajba, majd a repedéseken és kürtőkön át a kitöltés felszínére települt sajátos kolloviumba megy át.

A barlangi és a szabad ég alatti réteggépződés megfeleltetésének ezt az elvét úttörő kutatónk, Hillebrand Jenő ismerte fel. Neves szakemberünk még 1935-ben fogalmazta ezt meg a következőképpen: „Die Ausfüllungen der Höhlen sind zwar sehr mannigfaltig, trotzdem lassen sich diese in grossen Zügen durch ein gemeinsames ideales Schema

---

³ Labeyrie, J. 1984.

veranschaulichen. So sind die untersten Schichten, die auf dem anstehenden Felsenboden lagern, zumeist durch einen rötlichen oder gelben plastischen Lehm vertreten, der sich einmal in fließendem Wasser, ein anderesmal aber in stagnierendem Wasser gebildet hat, und in petrographischer Hinsicht immer vom eigentlichen Höhlenlehm abweicht, Er führt öfters Kieseln oder Sand und ist fast immer steril.

Nur ausnahmsweise finden sich darin zumeist eingeschwemmte Tierknochen oder Holzkohlen. Noch seltener sind Gerätfunde. Die jüngeren Schichten sind im Allgemeinen durch hellere, gelblich rote und dunklere braune Lehmschichten vertreten, die mit einander abwechseln. Die obersten diluvialen Schichten sind zumeist gelblich grau und lössartig. Die dunkelbraune Färbung der Schichten könnte öfters durch die verschiedenen organischen Abfällen bedingt sein, oder manchmal auch von den zerriebenen Holzkohlen verursacht worden sein. Nach meinen neuesten Erwägungen dürfte aber diesen verschiedenen Färbungen eine viel wichtigere Bedeutung zufallen. Wenn wir nämlich den Umstand vor Augen halten, dass in fast jeder Höhle die oberste holocäne Schichte durch Humus gebildet ist, so erscheint es als absolut logisch anzunehmen, dass auch im Diluvium während der wärmeren Zeitabschnitte, als sich in unseren Gegenden auch Laubwälder ausbreiteten, also Humus auftrat, ein solcher sich auch in den Höhlen gebildet haben musste. Und weiter gehend düfte man in diesem Falle annehmen, dass die dunklere, zumeist braune Färbung unserer Höhlenlehmschichten mit einem Humusgehalt in Zusammenhang zu bringen sei. Ich werde diesbezüglich chemisch-geologische Untersuchungen anstellen lassen, um diese Frage endgültig lösen zu können.

Jedenfalls liessen sich diesbezüglich einstweilen folgende sehr interessante Beobachtungen machen. Die Höhlenlehmschichten, die dem Aurignacien oder Protosolutréen, angehören, also in solche Zeitabschnitte fallen, die durch ein mässig warmes Klima ausgezeichnet sind, ... sehr häufig dunkelbraun defärbt, hingegen sind die Schichten des Spätmostérien, Hochsolutréen und Altmagdalénien, die sich während einem kalten Klima (subarktische Steppe) abgelagert haben, durchwegs gelb, oder rötlich. Einstweilen untersützen also diese Feststellungen unsere oben erörterte Annahme, nach der die verschiedene.

Färbung der Höhlenlehme von den verschiedene Klimaten abhängen würde. Die braunen Höhlenlehmschichten könnte man also, unserer Meinung nach, in genetischer Hinsicht z.B. mit der „Göttweiger Verlehmungszone“ J. Bayer's parrallelisieren, die nach ihm ebenfalls humosen Einschlag aufweist.⁴

A paleo-pedosztratigráfiai – barlangi üledékek párhuzamosítása során kihasználtuk azt a lehetőséget, hogy a feldolgozásra kiválasztott lelőhelyek Miskolc körül mindössze néhány 10 km-es körzetében és nem nagy szintkülönbségben fekszenek. Így az éghajlati, az ökológiai és a tájalkotó tényezők napjainkban tapasztalt nagyfokú homogenitásához egészen hasonló valószínűsíthető a pleisztocén felmelegedési és lehülési klímaszakaszaiban is. Ez alapján pedig joggal tételezhető fel, hogy a viszonylag kis régióban az egyes klímaszakaszokban képződött talajok, rétegek kifejlődése egészen hasonló, s így párhuzamosításuk kis távolságon belül egyértelműen elvégezhető.

Kronosztratigráfiai rendszerünkben az egyes talajokat és barlangi megfelelőiket a lelőhelyek nevéből képzett betűkkel jelöltük és – szükség szerint – számozással is kiegészítettük (2. kép).

Az északkelet-magyarországi szabad ég alatti összletek két pontján, a bázisán és felső harmadában, a szélesebb értelemben vett Eem-nek, illetve a Hengelo-Denekamp

---

⁴ Hillebrand J., 1935.

felmelegedéseknek megfeleltethető talajok regionális és távkorrelációs összehasonlítása a legcélravezetőbb.

Északkelet-Magyarországon az átlag 5–6 m vastagságú felső-pleisztocén összlet alján a nyugat-európai Eem-Amersfoort-Börup-Odderade felmelegedések paleo-pedokomplexének egy polygenetikus erdőtalaj és egy felette települő, több tagú szürke erdőtalaj és/vagy csernozjom jellegű talajból álló eltemetett talajegyüttes (Ma1 és M1 jelzésű) felel meg.

E talajegyüttest a magyar paleolitikus kutatás miskolci születésének 100. évfordulójára rendezett emlékkonferencián Paul Haesaerts, Marcel Otte, Janus K. Kozłowski, Avraham Ronen és más külföldi szakemberek három feltárásban – Sajóbáony Méhész-tetőn, Mályi Öreg-hegyen és Sajószentpéter Margit-kapu-dűlőn – egyöntetűen a szélesebb értelemben vett utolsó interglaciális északkelet-magyarországi képződményének fogadták el (2. kép Ma1, M1). Ennek közép-európai megfelelője a morvaországi PKII–PKIII Nyugat-Európában a Rocourt-Warneton, Kelet-Európában pedig a Mezin típusú paleopedokomplex.⁵

Az Ma1 és M1 paleopedokomplexhez a Közép-európai-Micoquien legidősebb fázisával rokon Bábonien,⁶ illetve a cseh Karel Valoch által leírt Taubachien⁷ kapcsolódik, nemzetközi párhuzamosításra is alkalmas archeosztratiográfiai jellemzőként. Biosztratiográfiai vonatkozásban pedig mérséklet erdei növény- és állatfajok karakterisztikusak a klímaszakaszban. Így a gyertyános-tölgyes (*Carpinus-Quercus*) fajai, *Helicigona banaticás* molluska faunával, valamint *Hystrix vinogradovius* kisemlősfajával.

Mindezek a relatív kronológiai argumentumok egyértelműen az utolsó interglaciálisra datálják e talajtani típust.

1999-ben Manfred Frechen a Kölni Egyetemen nyert TL-adatokkal is megerősítette ezt az utolsó interglaciális korbesorolást. A széles értelemben vett Eem talajkomplex (Ma1+M1) fekvő löszének a kora Sajóbáony Méhész-tetőn $157,9 \pm 23,5$ és $173,0 \pm 14,2$ ka. Az eltemetett talajegyüttes felső tagját (M1) fedő lösz TL kora pedig a sajószentpéteri Margit-kapu-dűlőben $85,3 \pm 7,0$ és $101,4 \pm 9,0$ ka.

Az északkelet-magyarországi szubaerikus összletek felső harmadában szintén egy kettős paleo-pedokomplex települ. Ennek alsó tagja pseudogleyes barna erdőtalaj (MS3), felső talaja pedig szürke erdőtalaj típusú paleotalaj (MS2) (2. kép). A talajegyüttes alsó tagjából középső-paleolit / felső-paleolit átmeneti jellegű, a felsőből pedig Aurignaco-Gravettien típusú régészeti emlékek kerültek elő.

E sajátos paleo-pedokomplex, az ausztriai Stillfried B és a morvaországi PK I talajegyüttesekkel vethető egybe. Barlangi rétegpárhuzamai közül (S3-SzS2) az eltemetett talajkomplex felső tagjának megfelelő barlangi talaj (SzS2) alól néhány cm-re vett ¹⁴C minta kora a Szeleta-barlangban 32.480 ± 520 év B.P.⁸ E koradat a szubaerikus és barlangi talajképződményt a Hengelo-Denekamp interstadiális idejére valószínűsíti (2. kép). Ezt erősítik meg az e réteggépződményből előkerült archeosztratiográfiai adatok is.

A kettős szubaerikus és barlangi talajképződményekből interglaciális megközelítő mértékű felmelegedést jelző mollusca fauna került elő a Diógyőr-Tapolca-barlang előterében, valamint *Carpinus-Quercus* erdővegetáció a Suba-lyuk S3 barlangi talajban.⁹

---

⁵ Ringer Á., 1993.

⁶ Ringer Á., 1983.

⁷ Valoch, K. 1971.

⁸ Ringer Á., 1993.

⁹ Ringer Á., 1993.

Az 5–2 oxigén-izotópos stádiumok paleo-humánökológiai jellemzői
Északkelet-Magyarországon

Emiliani-féle 5. stádium

5e alstádium

Paleo-pedosztratigráfia-litosztratigráfia: löszösszletekben pseudogleyes barna erdőtalaj (Ma1); barlangi üledékekben – a karsztos üregek bejáratában – ennek megfelelő barna erdőtalaj vagy redzina típusú barlangi talaj (Sl 1–3) reprezentálja az Eem klimatikus optimumát (2. kép). Kora hozzávetőleg 130–110 ezer év B.P.

Biosztratigráfia: a flórában és faunában egyaránt mérsékelt övi fajok dominálnak, exotikus elemek nélkül. A kisméretűek között a *Microtus arvalis agrestis* meghatározó. Domináns vegetációját a gyertyános tölgyes (*Carpinus-Quercus*) jellemzi.

Archeosztratigráfia: valószínűleg a Földközi-tenger mellékéről, az éghajlati változásokat, a mediterrán klíma É-i irányú kiterjedését követően vándorolt a Bükk-vidékre a Suba-lyuk levallos-i débitage-ú, kaparókban gazdag Tipikus Moustérienje. Vele együtt élt a Bükki-Szeleta-kultúra előzménye, a poligenetikus eredetű Bábonyien. Területileg az előbbi elterjedése a Dél-Bükkre, az utóbbi pedig a Keleti-Bükk-vidékre koncentrálódik.¹⁰

5d alstádium

Litosztratigráfia: löszösszletekben homokos löszréteg; barlangokban homokos löszös mészkőtörmelékkel kitöltés jellemzi.

Biosztratigráfia: a flórában hidegkedvelő fenyőfélék (*Larix-Picea*), a faunában pedig északi, hidegjelző (*Microtus gregalis*) fajok jelentek meg.

Archeosztratigráfia: a Tipikus Moustérien és a Bábonyien mellé a Karel Valoch által leírt Taubachien¹¹ vándorolt a területre.

5c–5a alstádiumok

Paleo-pedo-, illetve litosztratigráfia: Szubaerikus összletekben összetett szürke erdőtalaj és csernozjom-szerű talajokból álló pedokomplex (M1), valamint ennek barlangi párhuzamai (L) feleltethetők meg a hideg szakaszokkal váltakozó interglaciális jellegű klímaperiódusoknak.

Biosztratigráfia: a flórában és faunában egyaránt mérsékelt jellegű fajok dominálnak. Az erdős vegetációban még a *Celtis australis*, az állatvilágban pedig a *Hystrix vinogradovi* is jelen van.

Archeosztratigráfia: az előbbi régészeti kultúrák folyamatosan tovább élnek.

4. stádium

Litosztratigráfia: a löszökben területünkön a legtetemesebb löszakkumuláció ment végbe. Az általában megszokottal szemben ez a lösz kevésbé agyagosodott. A lösz-kötegen belül egy kettős szürke erdőtalaj karakterisztikus (MA2–MA1). Ezek barlangi megfelelői is jellegzetesen, kis távolságra települnek egymás fölött (S7–S6).

Biosztratigráfia: az erdővegetációban domináló fenyvesekben a *Pinus cembra* jelenléte mutatja az intenzív lehűlést; a faunában ez a klímaszakasz a *Lagurus lagurus* első tömeges megjelenése Magyarországon.¹²

---

¹⁰ Ringer Á., 1983

¹¹ Valoch, K. 1971.

¹² Kordos L.–Ringer Á., 1991.

A felmelegedésekkel kapcsolatos talajképződmények növénytakarója mérsékeltebb fajokból áll, amelyekben a *Tilia* is díszlett.

Archeosztratigráfia: gyaníthatóan az erőteljes éghajlatromlás okozhatta, hogy a Bükkből ekkor eltűnt a Tipikus Moustérien és a Taubachien. A helyükön a Suba-lyuk típusú charentien jelenik meg.¹³ A Bábonyienből akkor alakult ki a Korai-Szeletien.¹⁴

A Sajószentpéter Margit-kapu-dülőben az M1 fosszilis talajegyüttest fedő löszből vett TL minta kora – amelynek középpátlaga – ±93 ezer év B.P. – valószínűvé teszi, hogy az MA2–MA1 valójában még az Emiliani-féle 5a alstádiumhoz tartozik. S így nyilván idősebbé válik ennek barlangi megfelelője, az S7–S6 barlangi talajok is. E kérdés eldöntése nyilván további vizsgálatokat követel.

3. stádium

Paleo-pedosztratigráfia-litosztratigráfia: szubaerikus összletekben legalább három erőteljes talajképződés jellemzi. Ezek időrendi sorrendben a Moershoofd interstadiálissal kapcsolatba hozható sztyeppentalaj (SM4), a Hengelo interstadiálisnak megfeleltethető pseudogleyes barna erdőtalaj (MS3) és a Stillfried B felmelegedéshez kötődő szürke erdőtalaj (MS2). Ezek barlangi párhuzamai rendre az S4–5, S3, illetőleg az SSz2 barlangi talajok.

Biosztratigráfia: a Hengelo-Stillfried felmelegedésekkel párhuzamosított talajok és barlangi megfelelőinek flóramaradványait a *Carpinus* és *Quercus*, valamint a *Fagus* együttes előfordulása, a faunában pedig a *Capreolus cepreolus*, a *Sus scrofa*, az *Arvicolae* és más mérészelt klímát jelző fajok együttes megjelenése jellemzi. A Hengelo interstadiálist követő erős lehűlést a *Dicrostonyx torquatus* tömeges elterjedése mutatja.

Archeosztratigráfia: a Bükk hegység nyugati oldalán a Bükki-Aurignacien I–II, a keleti területeken, Miskolc központtal pedig a Szeleta-kultúra élt egymás mellett.

2. stádium

Paleo-pedosztratigráfia-litosztratigráfia: a klímaszakasz területünkön mind a löszösszletekből, mind pedig a barlangi üledékekből egyaránt meglehetősen hiányosan ismert. A talajképződmények, lösz és homokos löszrétegek korrelációja kevésbé megoldott. A Tursac vagy a Langerie-Lascaux interstadiálisoknak felelhet meg a szubaerikus MS1 talajképződmény és ennek barlangi párhuzama az S1 barlangi talajai. Az utolsó eljegesedés végét és a holocén felmelegedés kezdetét jelző Angles-sur-l'Anglin, Pre-Bölling, Bölling és Alleröd oszcillációkat a nyíltszíni képződményekben vékony humuszos homoktalajok (SzO1–4) jelzik. Ezek barlangi párhuzama a répáshutai Pongor-lyukból ismertté vált gyenge rendzina barlangi talajképződmény (P).

Biosztratigráfia: a hegyvidéken *Pinus cembra*s tajga-szerű erdőtakaró rekonstruálható. A hidegjelző elemek a faunában különösen szembetűnően uralkodnak. Közöttük a *Dicrostonyx torquatus* a legjellegzetesebb.

Archeosztratigráfia: a Bükk hegység két oldalán párhuzamosan élt még egy ideig az Aurignacien II. és a Fejlett-Szeletien. A hegyvidék pedimentjén megjelentek a Gravetti-kultúra települései. A belterületek barlangjaiból a „Barlangi-Gravetti” településnyomait csak kivételesen ismerjük pl. a répáshutai Pongor-lyukból, Balla-barlangból és a Petényi-kőfülkéből stb.¹⁵

---

¹³ Ringer Á., 1990.

¹⁴ Ringer Á., 1990, 1993.

¹⁵ Ringer Á., 1992., Vértes L., 1965.

Konklúzió

A Bükki-Szeleta- és Aurignaci-kultúra revíziója az FKFP 0044/1999, a Kulturális Örökség Program, illetve a Wenner-Gren Foundation támogatásával történt 1999 és 2002 között.

A felső-pleisztocén kronosztratigráfia legfontosabb új időrendi adatai, amelyet a programban részt vett Dr. Brian Adams (Ph.D. University of Illinois) régész közreműködésével nyertünk a Chicago-i Laboratóriumból a Szeleta-barlang Kadić-féle 6a réteget 22 és 25 ezer év közé, az 5. és 4. réteget 26 ezer év körülire datálta. Ez utóbbi alól korábban már ismert ± 32 ezer év ^{14}C kor az Sz Sz barlangi talajt az Arcy-Denekamp interstadiálisra rögzíti. Az Istállós-kői-barlang Aurignaci II. iparára, a felső kultúrrétegre 28–31 ezer év ^{14}C dátumok szolgálnak fontos korhatározási vonatkozásokkal. Ezek szerint a Fejlett-Szeletai kezdete az Arcy-Denekamp interstadiálisban egyidős a Bükki-Aurignacien II.-vel. Az Aurignacien I. kora ennél jóval nagyobb, a Hengelo és/vagy Moershoofd interstadiális. A Szeleta-barlang korai szintje – a 2. és 3. Kadić szerinti rétegek – pedig az utolsó, Eem interglaciálistól az Arcy interstadiálisig terjednek.¹⁶

A tanulmány kapcsán szeretnék köszönetet mondani Kordos Lászlónak, Krolopp Endrének és Manfred Frechennek azért, hogy a paleontológiai és TL minták meghatározásával alapvetően járultak hozzá Északkelet-Magyarország felső-pleisztocén kronosztratigráfiájának kimunkálásához. A munka az FKFP/0044/1999. számú pályázat támogatásával készült.

IRODALOM

Adams, B.–Ringer, Á.

2002 New C-14 Dates From Szeleta and Istállóskő Caves, Hungary. *Current Anthropology* (Megjelenés alatt)

Hillebrand, J.

1935 Die ältere Steinzeit Ungarns. Magyar Történeti Múzeum, Budapest, *Archaeologia Hungarica* XVII.

Kordos, L.–Ringer, Á.

1991 A magyarországi felső-pleisztocén *Arvicolidae*-sztratigráfiájának klimato- és archeosztratigráfiai korrelációja (Climatostratigraphic and archeostratigraphic correlation of *Arvicolidae* stratigraphy of the Late Pleistocene in Hungary). A Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése az 1989. évről, Budapest, 523–534.

Labeyrie, J.

1984. Le cadre paléoclimatique depuis 140000 ans. *L'Anthropologie*, 88, 19–48.

Mester, Zs.

1994 A bükki moustérien revíziója (Revision of the Mousterian of Bükk Mts.) C. Sc. Thesis, Budapest

---

¹⁶ Adams B.–Ringer Á., 2002. (megjelenés alatt)

Ringer, Á.

- 1983 Bábonyien, eine mittelpaläolithische Blattwerkzeug-industrie in Nordost-Ungarn. *Dissertationes Archaeologicae, Series II. No. 11.* Budapest.
- 1990 Le Szélétien dans le Bükk en Hongrie. In: C. Farizy (dir.), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Colloque international de Nemours, 9–11 mai 1988. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, 3, 107–109.*
- 1993 Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik. Felső-pleisztocén löszök és barlangi üledékek kronosztratiográfiai rendszere (Geomorphological horizons and their archeological data in NE Hungary. The Upper Pleistocene chronostratigraphic system of river terraces, loesses and cave sediments). C. Sc. Thesis, Miskolc

Valoch, K.

- 1971 Les Paléolithiques inférieur et moyen en Europe centrale. In: *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 9–15 septembre 1971, tome I, 27–40.*

Vértes, L.

- 1965 Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A magyar régészet kézikönyve I. Budapest

LE SZÉLÉTIEN ET L'AURIGNACIEN DANS LES CADRE DE LA CHRONOSTRATIGRAFIE DU PALÉOLITHIQUE MOYEN ET SUPÉRIEUR DES MONTS DE BÜKK

L'auteur de cette article présente une chronostratigraphie – élaborée entre 1981 et 1993 – du Nord-est de la Hongrie, fondée sur des séquences de loess et des remplissages de grottes (Fig. 1. et 2.).

Dans le cas de la grotte de Diósgyőr-Tapolca – qui se trouve dans la ville de Miskolc – il y avait une possibilité de préparer une corrélation directe entre le remplissage de la grotte et la déposition subaérique, développés dans la cavité karstique et devant la falaise de celle (Fig. 1.).

La chronostratigraphie se base sur les données lito-, bio- et archéostratigraphiques.

Ainsi l'article donne une vue générale sur la paléocologie humaine du Paléo-moyen et du Paleo-supérieur de cette région, en suivant les stades d'Emiliani (5–2).

Il est très intéressante à constater, dans l'évolution des industries paléolithiques, des grands changements et ruptures entre les stades 5 et 4 et à la limite de ceux 3 et 2 d'Emiliani (Fig. 2.). Le Szélétien et l'Aurignacien jouent un rôle très important, avec leurs dates ¹⁴C, dans le développement de la chronostratigraphie du Pléistocène supérieure de la région et des Monts de Bükk.

Árpád Ringer

EDELÉNY, SZENDRŐ ÉS IZSÓFALVA VÍZIVÁRA

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

A régészeti kutatás történetében megfigyelhetjük, hogy már a 19. században, az első régészeti szakfolyóiratokban említettek a szerzők erődítéseket, árkokat, sáncokat, kör és ellipszis alakú erődöket, a közelükben levő halmokkal együtt, velük összefüggésben.¹ Szendrei János Reinecke cikkére és németországi párhuzamokra hivatkozott, és őskorinak vélte e mesterséges védműveket.² Az azóta eltelt időben végzett földmunkák, a nagyarányú gépi földművelés, táblásítás ezeket a sáncokat elplanírozta, s most légi felvételeket nézve hívják fel magukra a figyelmet. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a szirmabesenyői³ és putnok-pogonyi-pusztai⁴ vízivárok sorát a Bódva és a Szuha folyók mentén találtakkal folytathatjuk.

Edelény-Kenderföldek vízivára légi felvételen tünt fel (1. kép) a Hadtörténeti Múzeum térképtárában, a pozitív fényképanyagban (filmkép szám 450/655.). A nyújtott omega, vagy ellipszis alakú vár sáncainak világos színű, a talaj alsó rétegéből kidobott földjének vonala szépen látszik az 1956-ban készült légi felvételen. A vár vizes árkat az első katonai felmérésen (2. kép) megfigyelhetjük, bár kissé elmocsarasodott állapotban a Bódvától nyugatra, s itt még az Egresről lefolyó, ma már nem létező patak kék vonalát is nyomon követhetjük a vizesárokig. Az első katonai felmérés⁵ 1782–1785 között készült. Ugyancsak a 18. században készülhetett stílusa alapján az a kéziratot térkép, mely évszám nélküli, és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban⁶ őrzik. Felirata: Territorium Oppidi Edelén. Ennek a térképnek részlete (3. kép) a Bódva és a temető dombja között mutatta a vízivár területét, a vizesárok délnyugati ágával. Az árkok által közrefogott dombot Tormás rétnek írták, bizonyára azért, mert a nagy vízigényű tormáz természetű rajta. Ugyancsak Tormás rétnek jelölték a várbelsőt a 19. század közepéről származó nyomtatott térképen,⁷ melyen (4. kép) az alábbi nyomtatott szöveg olvasható: „Térképe tn. Borsod Vgyben fekvő Edelény M. Városa' Határának az összesítés után készítette 1845^{ik} estb. Holecz András mérnök”. A nyomtatott szöveg alatt kézzel írt megjegyzés a következő: „Edelény Mező Városának urbéri szabályozata utáni állapotát kimutató ezen térképét, több vonalakat s egyes darabokat után mérés által a helyszínével megegyezőknél találtatván, ... hitelesnek lenni nyilvánítjuk. Költ Edelényben 1845. év Október hó 12^{kén}”. Aláírta Galgóczy László, az Úri Szék Elnök és kiküldött végrehajtó

¹ Szendrei J., 1883. 109–142.

² Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992. 6.

³ Hellebrandt M., 2000. 77–93.

⁴ Hellebrandt M., 2001. 127–142., Hellebrandt M., 2001. Nagybánya Baia Mare, Románia (konferenciakötet. Szerk. Karel Kacsó.

⁵ Hadtörténeti Múzeum Térképtár. XXI–11.

⁶ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár b.T.171–1.

⁷ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár b.T.190.

1. kép. Edelény-Kenderföldek. A vízvár légi felvétele

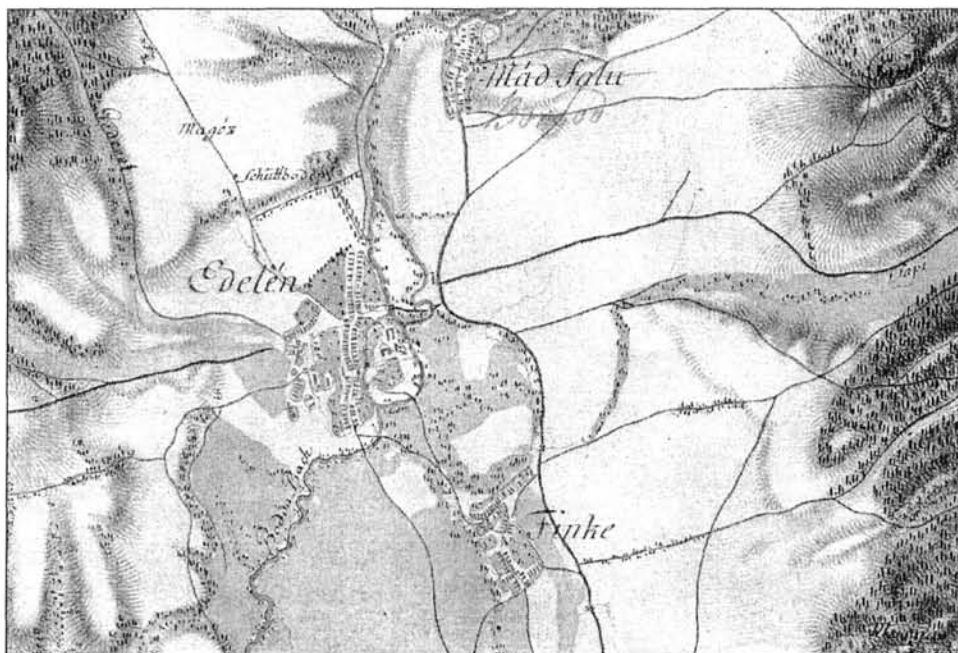
bíró, Soltész Nagy János k. küldött táblabíró, Dakó János Borsod Vármegye tiszti főügyésze és Gyurkó Mihály mérnök. A szövegben a pontozott rész olvashatatlan. Ezt a térképet 1859-ben hitelesítették az erdőrészek szempontjából.

A második katonai felmérés 1856–1860 között készült.⁸ Láthatjuk (5. kép), hogy az egész terület elmocсарasodott, vízjárta a Bódva nyugati, jobb partján, a Tormás rét és a Sváb rét is, továbbá délebbre a magas partokig víz borítja a területet. A Bódva keleti, azaz bal partját a Kis Bódvaig öntötte el az ár, sőt azon túl is, Finke és Szirák községek emelkednek ki az összefüggő víztükrökből. Ezen a térképen már jelölték a Malom árkot (Mühl Canal), illetve csatornát, melybe a 20. század közepe táján a Bódva fő ágát vezették, így alakult ki vízivárunk mellett a Holt Bódva, lényegében az egykori, ma már üres folyómeder. A 10 000-es léptékű térképen (6. kép) ma is vizenyős területnek jelölték a Tormást. A légi felvételen látható sáncíveket rárajzoltuk⁹ erre a térképre.

⁸ Hadtörténeti Múzeum Térképtára XXXIX–43.

⁹ Hadtörténeti Múzeum Térképtára. Filmkép szám 450/655. Nyt. szám 4660. Repülési év 1956. Ezen a keleti sánc jobban kivethető. A dokumentáció rajzolásáért *Sáfrány András*nének tartozom köszönettel. A légi felvételek és a katonai felmérések minőségi képeit *Csáki Csillának* köszönöm.

2. kép. Edelény-Kenderföldek az első katonai felmérésen

Láthatjuk, hogy a vízivár déli (7. kép 1. a fenyőknél a vízmű épült) és délnyugati, valamint nyugati (ezen állva készült a 7. kép 3. felvétel) része pontosan megvan, sőt a belső sánc északi vonala is, északnyugati része a Katona József utca, melynek házai a Lévay utca sarkából készült felvételen (7. kép 2.) szemlélhetők. Az északi külső sánc a Lévay utcától keletre 200 métert nyomon követhető (1. kép), innen azonban csak több, különböző szögben, más-más légi felvételt átnézve húzhattuk meg az északi, külső sáncívet. Ez a terület valószínű a vár használata után elmcoszarosodott, időnként elöntötte a Bódva vize, annyira, hogy csak kenderföldnek volt alkalmas. Kresák János (Edelény, Lévay u. 45. 65 éves) elbeszélése szerint 1945 után is elöntötte a víz a keleti részt, s mint gyerek, csukát fogott benne. A nyugati rész Száz István földje, a 7. kép 3-on a frissen szántott föld az övé, elbeszélése szerint gyerekkorában gyakran jött ki ide a víz. Az 1. képünkön, az 1956-ban készült légi felvételen a kenderföldek területe üres, csak később épült be családi házakkal a Lévay utcától a Holt Bódváig az alacsony fekvésű terület.

Bejárva a vidéket, a kutatómunkára legalkalmasabb helynek a Lévay utcától délnyugatra eső szakasz mutatkozott. A Móra Ferenc utca déli részénél húzódik a szennyvízcsatorna, így a kutatóárkot 27 méterrel délnyugatra, a vízivár belseje felé nyitottuk meg 2001 szeptemberében. Szilágyi Adolf, Edelény város polgármestere rendelkezésünkre bocsátott egy markológépet.¹⁰ Az I. kutatóárkunk 74 méter hosszú, 0,60 méter széles, s ebben 1,60 méter mélyen feljött a talajvíz (8. kép). Az árok északi, 14 méter hosszú szakasza beomlott, a kijelölt irányt sem lehetett tartani, míg a további 60 méteren az árok megtartotta az oldalfalat, és az egyenes irányt is. A II. kutatóárkok az elsővel vonalban, attól 49 méterre kezdődött, hossza 4 méter, szélessége 0,60 méter, mélysége 1,35 méter (9. kép). Ez az árok már a vízivár belsejében, a dombon húzódott.

¹⁰ Szilágyi Adolf polgármester segítségét ezúton is köszönöm.

4. kép. A vízivár területe az 1845-ös térképen

5. kép. Edelény-Kenderföldek a második katonai felmérésen

A felszíntől lefelé 1,18 méterig barna, porhanyós a talaj, nem lehet összehasonlítani az I. szelvény vizes, kotu talajával. 1,18 métertől 0,17 m-ig sárga agyagot ástunk ki, de még nem értük el a vizet.

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy Edelény vízivára az egykori Kenderföldek és Tormás területét foglalta el, az Egrestől délkeletre, a temető dombjától délre. Itt a síkságon az őskorban egy enyhe emelkedésű, hosszúkás dombot vettek körül árokkal, úgy, hogy az öbölserűen körbevevő magaslatból lefaragtak. A kettős sánc által közrefogott mederbe vezették a Bódva vizét. Valószínű, hogy a sáncot többször megújították, s ezért láthatók például a nyugati szakaszon egymást metsző vonalak, s néhol szögletes, nem íves sáncvonalak. Később, mikor már megváltozott a politikai helyzet, esetleg a támadó és védő haditechnika is, jelentőségét veszítette a vízivár, nem gondozták az árkot és a sáncot, egy-egy magasabb vízszintnél, áradásnál a körülbelül 2 méter magas sáncot a Bódva áttörte, s részben elmosta. Érthetően az északról jövő víz a hozzá legközelebbi sáncrészt, a vízivár északkeleti részét tette tönkre, s a terület széles sávban elmocсарosodott. A megmaradt sáncrészekre a 20. század utolsó harmadában rátelepedtek a Katona József utca házai ívben kanyarodva (7. kép 2.), az északkeleti szélen pedig a Móra Ferenc utca, és körülötte a családi házas övezet a kenderföldeken.

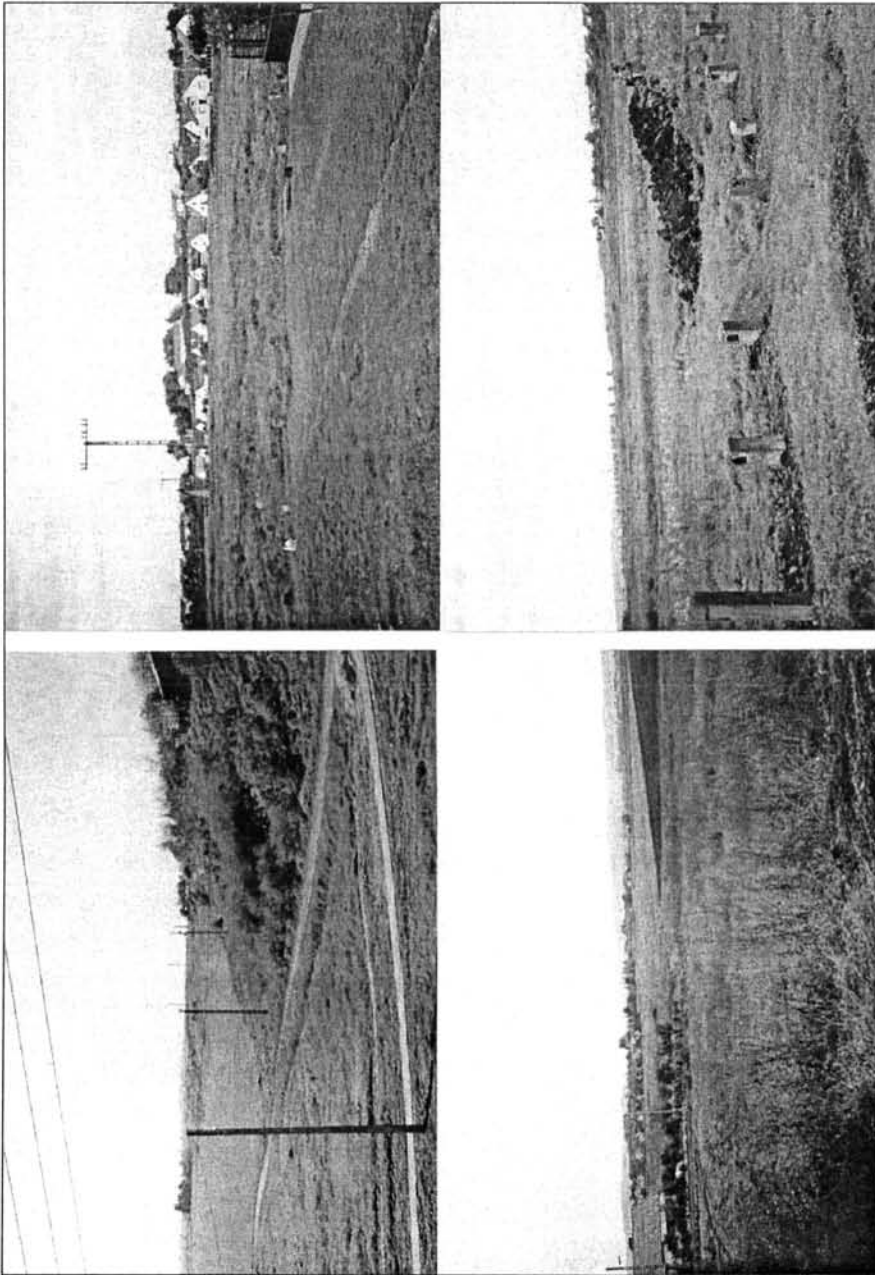
Nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy az I. kutatóárok északi, 14 méteres szakasza az egykor kiásott, majd betemetődött árok laza kotu talaja mutatja az egykori vízesárkot (7. kép 4.). A vízivár két szára közti távolság körülbelül 900–1000 méter, az erre merőlegesen mért sáncív legnagyobb szélessége a Bódvától 600 méterre húzódik. A vízivár szántott és parlagon hagyott részeit bejárva semmilyen korból sem találtunk leleteket. Edelény régészeti lelőhelyeit átnézve a Herman Ottó Múzeum régészeti gyűjteményében találtunk leleteket a pilinyi kultúrából.¹¹ Előkerült bronzdepot,¹² mely karvédő

¹¹ Hellebrandt M., 1999. 100. Pilinyi kultúra Bárca csoportjának telepe. L. még Kemenczei T., 1984. 110.

¹² Kemenczei T., 1984. 116. XLVIlb. 1–5.

7. kép. 1. A víztár DNy-i íve az iskola alatti útról fotózva. A fenyőknél van a vízmű (Hadobás P. felvétele 2001. április); 2. A sánc ÉNy-i ívén a Katona József utca házai sorakoznak, felette az Egres lakótelep az iskolával, a Lévy utca sarkából fotózva (A szerző felvétele); 3. Az Egres iskola alatti útról fotózva látható a Katona József utca házsora a sáncon. Messzebb ÉK-en a Móra Ferenc utca házai látszanak sorban (A szerző felvétele); 4. A Lévy utca végéből fotózva látható szinte az egész földvár, előtérben az I. kutatóárok. A kép bal szélén a vízmű látható a fenyőknél (A szerző felvétele)

tekereszt, tokos balta töredékét, kis tölcséres csüngőt, tutuluszt, és tör nyélnyújtványát tartalmazta, s a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. A korai vaskor Kyjatice kultúrájából kerámialeletek ismertek a Derekegyházi dűlőből,¹³ a híres újkőkori lelőhelyről. Ugyancsak a Kyjatice kultúrából származik a Finkén talált bronzlelet,¹⁴ mely munkaeszközöket tartalmaz.

Szendrő-Major feletti domb vízivára Szendrő déli határában húzódik. Az egykori Szabadföld Tsz-től, illetve Állami Gazdaságtól délre a vasút nagy kanyarban halad, két oldalt földsáncot mutat a légi felvétel (10. kép), és a 10 000-es térképen (11. kép), valamint Szendrő 1976-os összevont rendezési tervén¹⁵ is nyomon követhetjük az ívelő sáncokat. Jól látszik a kettős sánc a domborzatot kiválóan érzékeltető 50 000-es térképen, mely a 20. század első felében készült (12. kép), s mely lényegében az úgynevezett harmadik katonai felmérésen alapszik. Rendelkezésünkre áll az első katonai felmérés, mely 1782–85 között készült, s ezen megfigyelhetjük (13. kép), hogy Szendrő területén a Bódva két ága folyt, majdnem a szuhogyi útig, majd újra egyesült, és kanyargós csúcsban került meg azt a kiemelkedést, melyen a középkorban Ivánka falu virágzott.¹⁶ Ezt a kanyart a Bódva szabályozásakor levágták, ma végig követhetjük az üres medret, csúcsa szinte a 27-es autótútig ér. Az egykori Bódva-medret nagy árterek, vizes részek követték, ahogy ezt az 1856–60 között készült második katonai felmérés¹⁷ rögzítette (14. kép). Az ingovány fölé magasodott a Major (ezen a térképen Hainácsoló Puszta névvel) feletti domb az Ivánka táblában, mely a környező területekből 12–15 méterrel emelkedik ki (11. kép). Ezt a dombot erősítették meg az őskorban úgy, hogy a keleti oldalon körülbelül két méter mély árkot ástak, a földet két oldalra dobták, melyre hordhattak még földet a dombról, és a Bódva egyik kanyargó ágát belevezették. A 19. századi térképek azt az ősi földrajzi állapotot tükrözik, melyek a folyók nagyméretű szabályozása előtt voltak. Vízivárunk sánca a középkorban is látszott, s ahogy az szokás volt, a falu határát, ez esetben Ivánka falu határát északon itt húzták meg. Az 1816-ban készült kéziratos térképen (15. kép) a szaggatott vonal jelzi a sánc ívelő dupla vonala közti határt, mely út is volt, s ez természetes is, hiszen az év minden időszakában járható volt, nem öntötte el az árvíz.¹⁸ A térképen láthatjuk Gróf Antalné majorját,¹⁹ s föld- és vízivárunk dombját, melyet itt jelöltek „Major felett” névvel. A vízivár árkanak keletről védő omega, vagy körív, illetve patkó alakja közrefogja a magaslatot, a patkó két szára között 1100 méter a távolság, az erre merőleges legszélesebb rész 550 méter. Észak felé ma a vasút és a szuhogyi út kereszteződése után kis görbülő ív látható, itt folyt a vizesárokba a Bódva egyik ágának vize. A Major feletti területet bejártuk. 50 méter hosszú, 40 méter széles, É–D irányú magaslaton császárkori kerámiatöredékek mellett őskori, szürke, szemcsés anyagú, kézzel formált edények töredékeit találtuk a szántásban. Apró, 2,7–4 cm méretű, sokszor átforgatott cseréptöredékek ezek, és téglavörös színű paticsdarabok, valamint

¹³ Kemenczei T., 1984. 129.

¹⁴ Kemenczei T., 1984. 147.

¹⁵ A Hadtörténeti Múzeum Térképtára, Film/kép szám 203/7. Repülési év 1953. A rendezési terv a Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár Ltsz. 1290–1976.

¹⁶ Hellebrandt M., 2002. 15–16. kép.

¹⁷ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, XXXIX. 42., A Bódva szabályozására I. Rémiás T., 1999. 799.

¹⁸ Tóth P., 1996. 29–52., Hellebrandt M., 2000. 42.

¹⁹ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár b.T.190. jelzésű kéziratos térképén ez a felirat olvasható a bal alsó sarokban: Szendrő Városa Határának és az Csehi, Garadnai, Ivánkai, Szent Miklósi Hajnátsói, Puszta Kazintzi Pusztáknak Rajzolatya 1816^{mm}. A Bódva és a sánc közti területen látható Gróf Antalné majorja. A ház utolsó, megmaradt déli vastag kőfalát lefényképeztük terepjárásunkkor Bodnár Tamás levéltáros kutatóval 2002. február 11-én.

8. kép. Az I. kutatóárok (A szerző felvétele)

rültek elő bronztárgyak,²⁴ és Szendrőladon²⁵ bronz raktárlelet, mely a kora vaskor Kyjatice kultúrájának hagyatéka. A közeli Szuhogyon két láncból álló kincsleletre bukkantak. Az egyiket 72 darab szögletes aranykarikából állították össze, s feltételezték egyes kutatók, hogy pénzként használhatták.²⁶ A másik láncra 110 darab ezüstkarikát fűztek fel. Aranylelet került elő Balajton a 19. század végén, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum 1883. év elején megvásárolt 100 forint arany értékben.²⁷ Ragályi Béla szőlőjében bukkantak erre a leletre, melyben vékony aransodronyból készült többféle tárgy volt, de a munkások rögtön széthúzták, úgy, hogy eredeti formájuk felismerhetetlen lett.

Izsófalva-Gede vízivárának a terepviszonyokhoz alkalmazkodó ívelő fehér omega alakú rajzolatára a Hadtörténeti Múzeum Térképtárában figyeltem fel.²⁸ Az 1957-ben készült légi felvételen Izsófalva és Rudolftelep között látható a föld- és vízivár (16. kép), melynek nyitott része a Mák-völgyre, a Mák-patakra nyílik. A Mák-patak ma nem nagy víz, de a medret nem lehet könnyűszerrel átugrani. A Mák-patak keleti partja vizes, mocsaras, egészen a Cseres dombig (20. kép 2.). A Mák-patak nyugati partján É-D-i

egy fehéres színű 3,4 cm hosszú kvarcedarab egészíti ki a leletgyűttest, mely az egykori településből felszínre került leletként megmaradt. Hasonló föld- és vízivárat több helyen építettek, többnyire olyan földrajzi adottságok között, mint itt is, a szendrőládi szűk völgy felett, védve a síkság lakosait és vagyontárgyait. Szendrő esetében a bányák védelmére is gondolni kell, hiszen a környéken található számos bronzleletből következtetve Szendrő és Rudabánya között az őskorban is működhettek például rézkitermelők.²⁰ Lehetséges, hogy ezek a fém előfordulások szórványosak, és kis mennyiségben álltak rendelkezésre, mégis az adott közösség számára az életet, a megmaradást jelentették. Bronzfegyverekkel sikerrel verték vissza a behatolókat, a támadókat. Ércművelési nyomok, öntőcsövek kerültek elő Felsőkelecsényben, Felsőnyáradon, Felsővadászon.²¹ A közelben találunk még nagy földvárakat, így Meszesen az erdőben,²² valamint Balajt mellett, Sági-pusztán a „Várca” nevű erődítést.²³ Szendrőben ke-

²⁰ Szendrei J., 1883. 113., Szentiványi F.–Vas J.–Reményi V., 1951. 136. A közeli Rudabánya vaspát előfordulását a múltban rézre művelték, a felső szinteken ma is találhatunk termérsz darabokat.

²¹ Szendrei J., 1883. 134.

²² HOM Adattár 1794–85. Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992. 32–34.

²³ Szendrei J., 1883. 115.

²⁴ Hellebrandt M., 2002. 66–69.

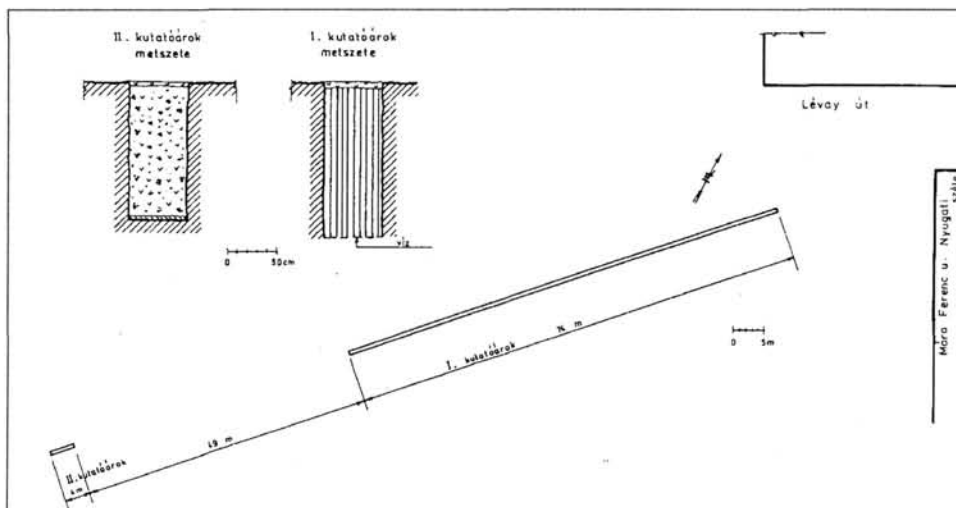
²⁵ Mozsolics A., 1985. 192. 263. tábla 1–24., Kemenczei T., 1984. 50.52.151. CXIX. 1–33.

²⁶ Szendrei J., 1883. 122. 136. 137., Kiss F., 1859.8.

²⁷ Szendrei J., 1883. 132.

²⁸ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, Film/kép szám 504/209. Nyt. szám 4710.

9. kép. Edelény-Kenderföldek. A kutatóárok és metszetei (Sáfrány Andrásné rajza)

10. kép. Szendrő-Major felett. A vízivár és környezete. Légi felvétel

irányba húzódó Gede tábla déli vége a tulajdonképpeni erősítés. Összevetve a 10 000-es térképpel (17. kép) a légi felvétel várát, láthatjuk, hogy az autóúton Szuhakálló felől nézve a vár íves kezdete is látszik, majd a Mák-patakon átvezet a sáncárok nyugati vonala, melyen az autóút halad Izsófalva felé. Itt az úttól nyugatra eső rész hirtelen körülbelül két méterrel mélyebb, ez az Alsó rét vizes területe, mely a Szuha folyó mai medréig tart. A vár nyugati ívének keleti részén már a hegy lábánál pincéket alakítottak ki, de néhol szakadékos. Izsófalva községig követhetjük a sáncot, majd a Gede tábla vége és a Koplaló közti szakadékos völgytől délre átvág a hegyen, s Rudolftelep déli határában láthatjuk kanyargó északi ívét a vízműtől észak-északkeletre. A sáncárok északi, hegyen átvágó szakaszán gyalogút szaggatott vonalát követhetjük a Gede tábla tetejéig, s ezután 280 méter kihagyás után folytatódik a dűlőút keletre, Rudolftelep, és a vízivár omega alakjának ívelő vége felé. A 20. század első felében készült 50 000-es térképen azonban megszakítás nélkül jelölték a sáncon végigvonuló gyalogutat. A vár igen nagy, az omega két szára közti távolság 1200 méter, erre merőlegesen az izsófalvi csúcsáig 800 méter széles, de a hegy tövéig csak 750 méter széles légvonalban, a térképen. Vízivárunkat az első katonai felmérésen²⁹ jól különálló hegyként térképezték (18. kép), egy magaslattal, és körben legalább négy nyúlvánnyal vagy bástyával. A várhegytől nyugatra a Szuha több ága látható, és az Izsófalván átvezető, a rudabányai völgyből folyó Ormos patak a Szuhába ömlik. Ugyancsak a Szuhába ömlik Szuhakállónál a Mák-patak. Körülöttük nagy vizes foltokat, ártereket ábrázoltak a második katonai felmérésen³⁰ (19. kép), szinte hegytől hegyig, felfelé északra Kurityánon és Felsőnyáradon túl is. A vár területét bejártuk 2001 novemberében. A Mák-patak felől (20. kép 1.) jól látszik a vár délkeleti oldala, a hegy tövében álló alak körülbelül 1,6 méter magas. Látható a hegy mindkét végének lejtős vonala. A földvár keleti lejtőjét a 20. kép 2. szemlélteti a Mák-patak völgyével. A várhegy déli részén egy alacsonyabb terasz, vagy bástya mellvédszerűen kialakított őrhely (20. kép 3.) kezdődik, ott, ahol a képen látható személy áll. Ilyen alacsonyabb nyúlvány több földvárnál megfigyelhető. Erről a „földbástyáról” beláthatjuk a vár alatti déli sík vidéket, mely használatának idején is alkalmas volt a lapály megfigyelésére, ellenőrzésére, sőt egy esetleges támadás első kivédésére.

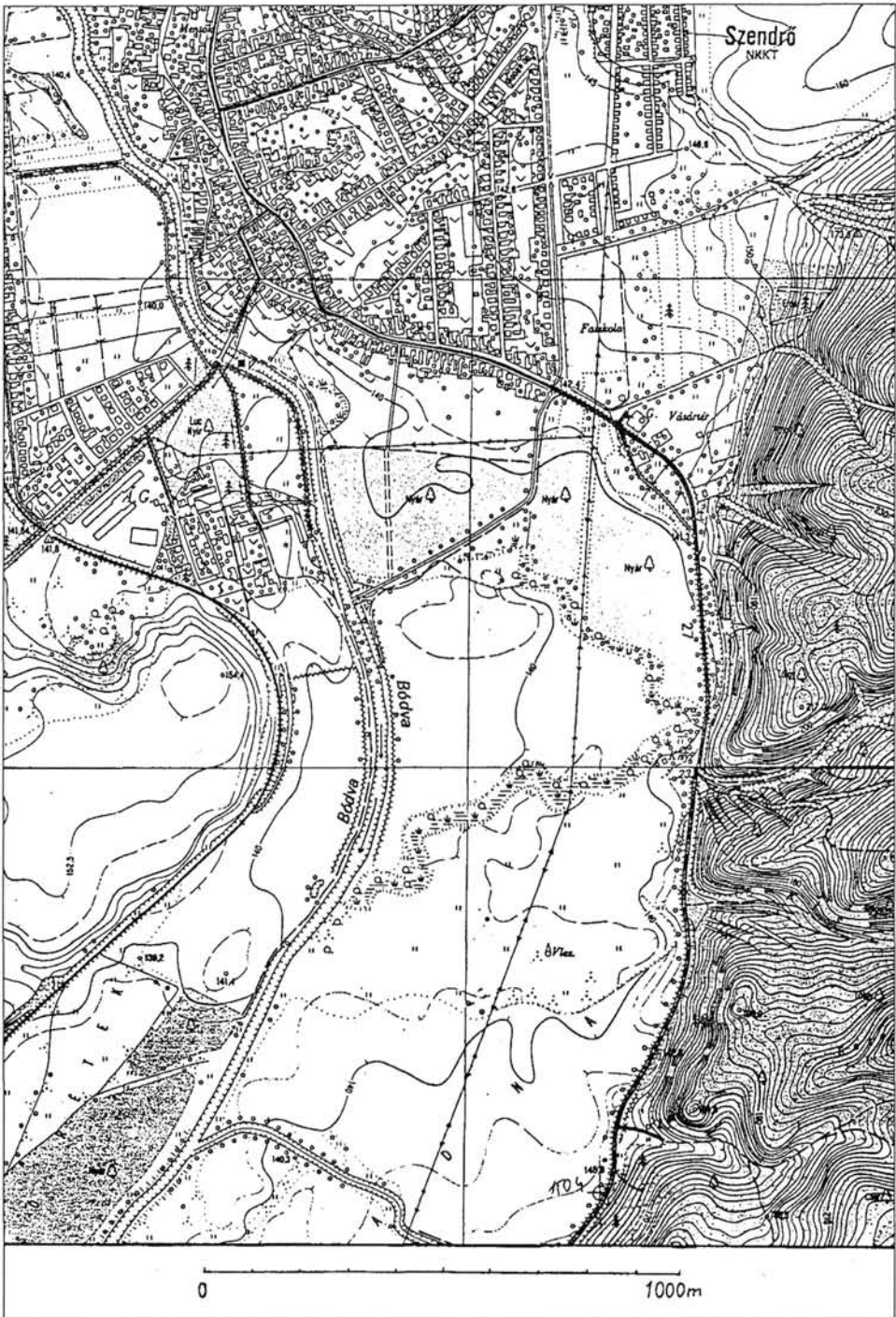
A várhegy ezen déli részének nyugati lejtője (20. kép 4.) után szintén a sík, vizes táj tűnik szemünkbe. A várhegyet bejárva régészeti leletet nem találtunk. Jelenleg az egész hegy műveletlen. Hadobás Sándor a rudabányai múzeum igazgatója azonban helyi öregektől úgy tudja, hogy régebben a hegyen szántottak, sőt szőlőt is termesztettek. Ez a tény magyarázat lehet az erózió mellett a sánc pusztulására. A Szuha völgyéből nagyon kevés régészeti adattal rendelkezünk. Szuhakállón a vasútállomás közelében 1959-ben Patay Pál rézkori cserepeket gyűjtött, melyek a Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe kerültek, Ltsz. 60.33.1–6. A Szelesaknánál 1957-ben Kalicz Nándor vaskori cserepeket talált, melyek szintén a múzeum anyagát gazdagítják, Ltsz. 60.7.1–9. Felsőnyárad és Kelecsény között Czövek Lajos 1979-ben bronzkori cserepekre bukkant, HOM Ltsz. 79.21.1. A terület legjelentősebb őskori lelete a kurityáni bronzdepo,³¹ melyet edénybe téve rejtettek el a pilinyi kultúra idején. Szuhafőn (1904 előtt Felsőszuha) Riegsee és ragályi típusú kardok és tű került elő.³² A Ragályon megtalált kard a típus névadója

²⁹ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, XX–11. Disznósd Horvát néven jelölték a községet, a mai Izsófalvát, ezt a nevet 1950-ben kapta a település.

³⁰ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, XXXVIII–42.

³¹ Hellebrandt M., 1996a. 5–31., Hellebrandt M., 1996b. 183–205.

³² Mozsolics A., 1976. 20.

11. kép. A föld- és vízivár a 10 000-es térképen

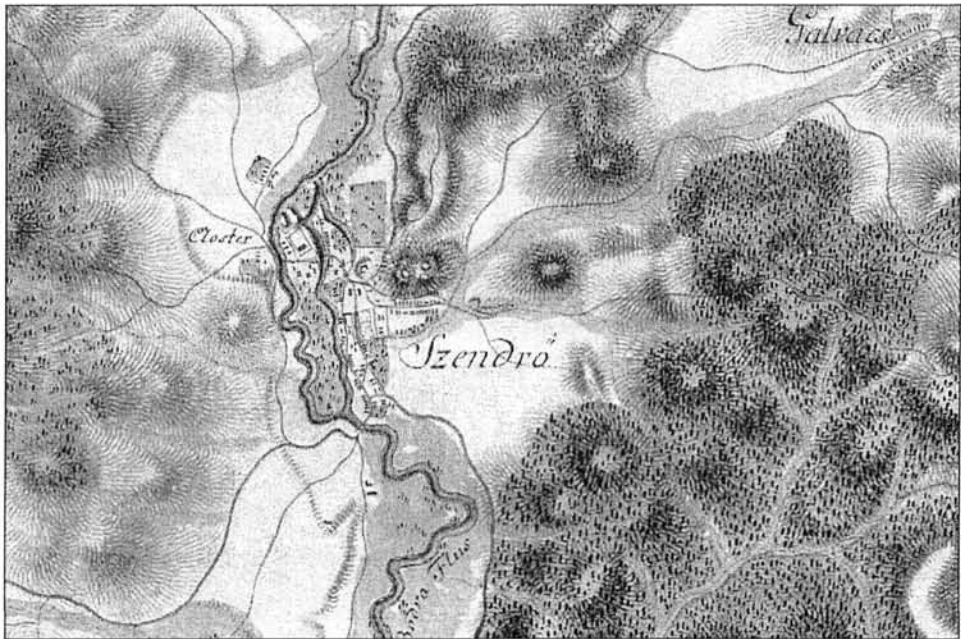
12. kép. A föld- és vízivár vonala az 50 000-es térképen

lett.³³ A Szuha-patak völgyéből délre és északnyugatra kijutunk a Sajó völgyébe, ahol már sok őskori telepről tudunk, és számos bronzlelet is előkerült.

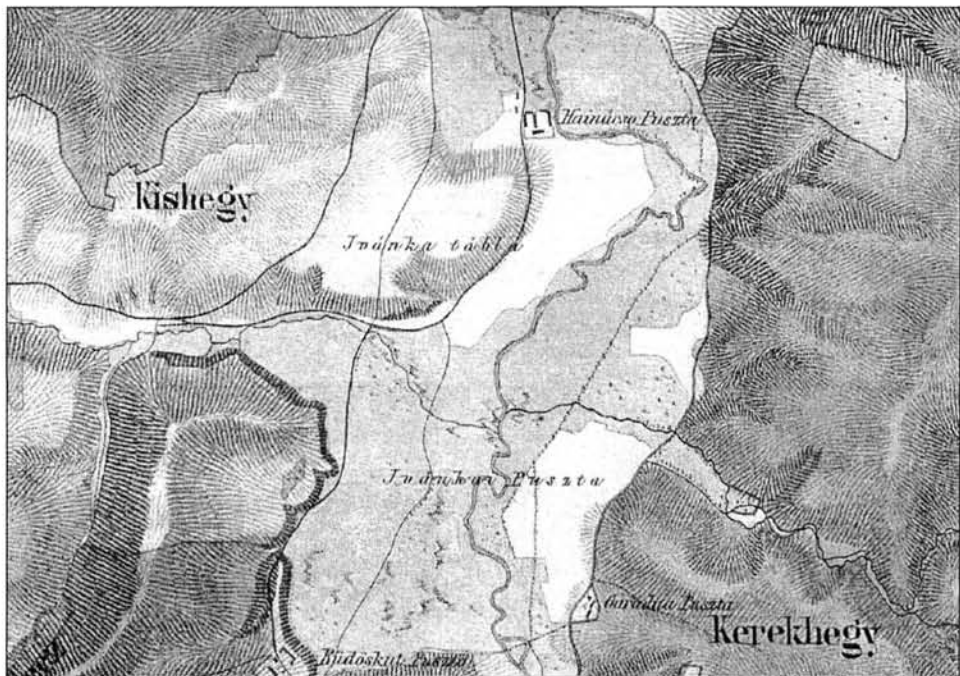
A folyóvölgyek, de különösen a Bódva jelentőségére Tompa Ferenc hívta fel a figyelmet.³⁴ Szerinte „Borsod megye északi kapuja a Gömör-Szepesi Érchegység felől a Bódva-völgye.” Nyilván fontos kereskedelmi út vezetett a Szuha völgyében is, akár a fém nyersanyagok, akár a feldolgozott, késztermékek szállítására, forgalmazására gondolunk a késő bronzkor, kora vaskor időszakában, amikor minden valószínűség szerint a nagyméretű föld- és vízivárat kialakították, s melyekből mind többet ismerünk meg a kutatás előrehaladtával.

³³ Mozsolics A., 1985. 180. 18 tábla 1–3.

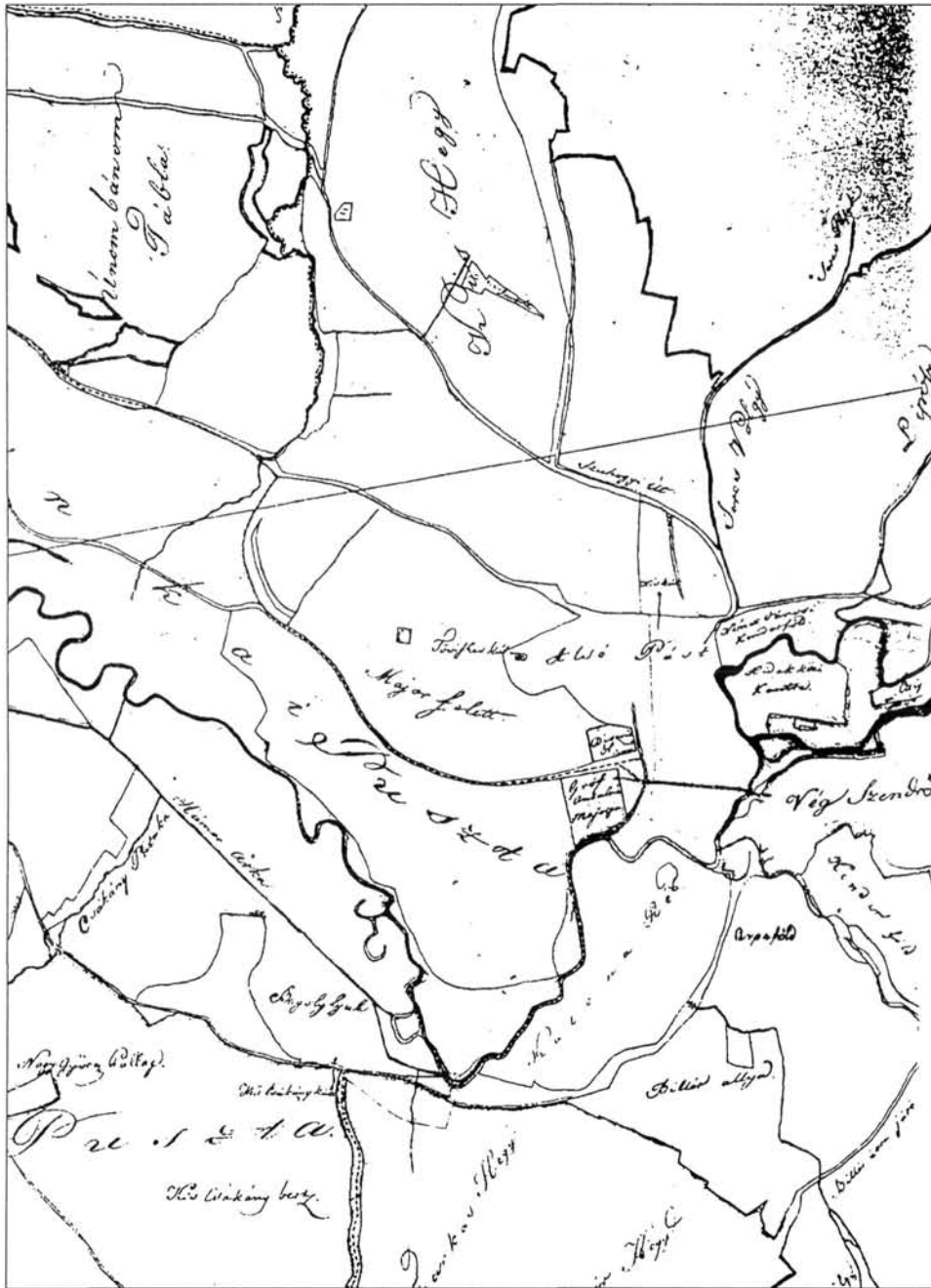
³⁴ Tompa F., 1939. 29.

13. kép. Szendrő-Major felett területe az első katonai felmérésen

14. kép. A föld- és vízivár a Bódva árterében a második katonai felmérésen

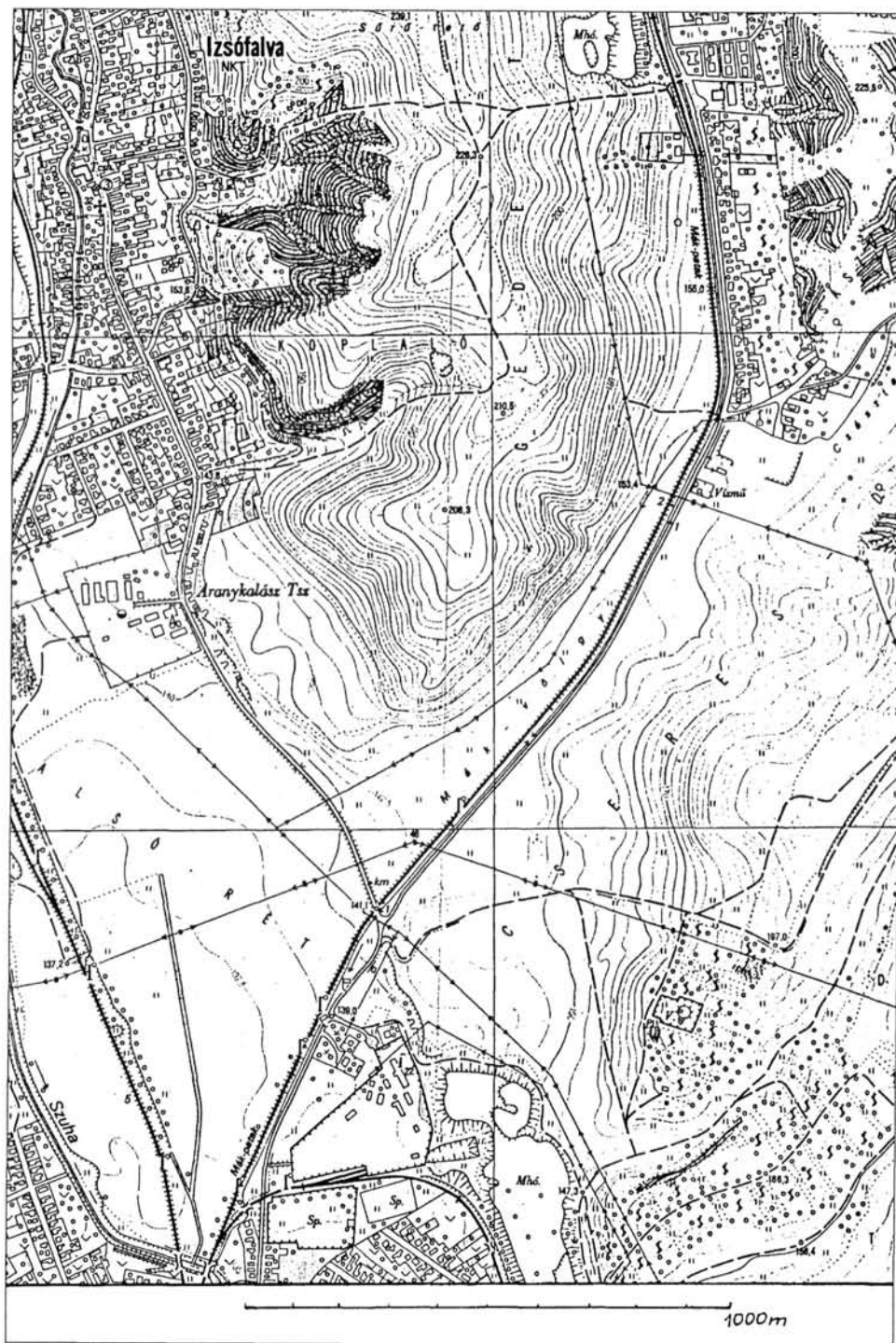

15. kép. Szendrő-Major feletti terület
Ivánka falu határával a kéziratós térképen

16. kép. Izsófalva föld- és vízivára a légi felvételen

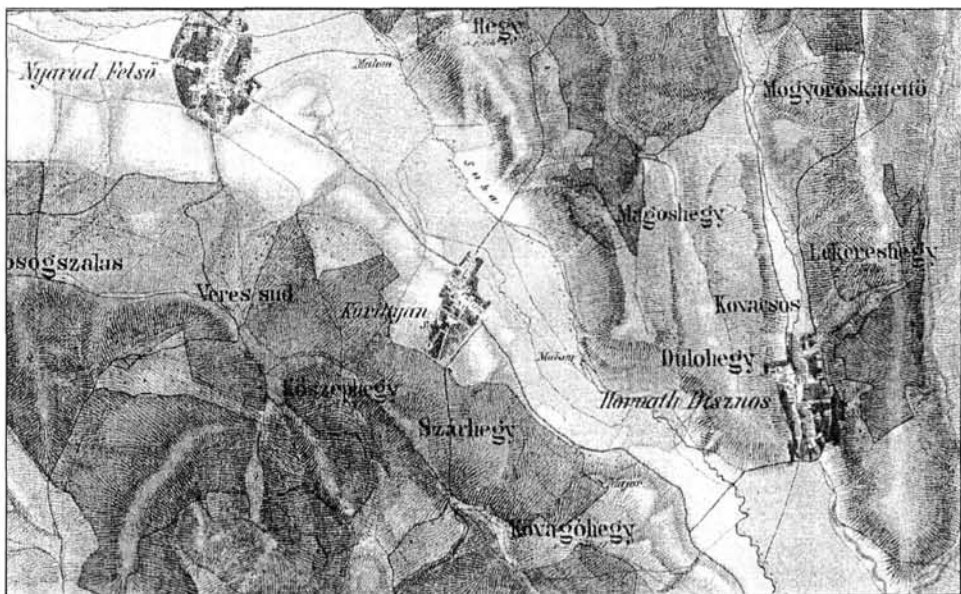

17. kép. Izsófalva föld- és vízivára a 10 000-es térképen

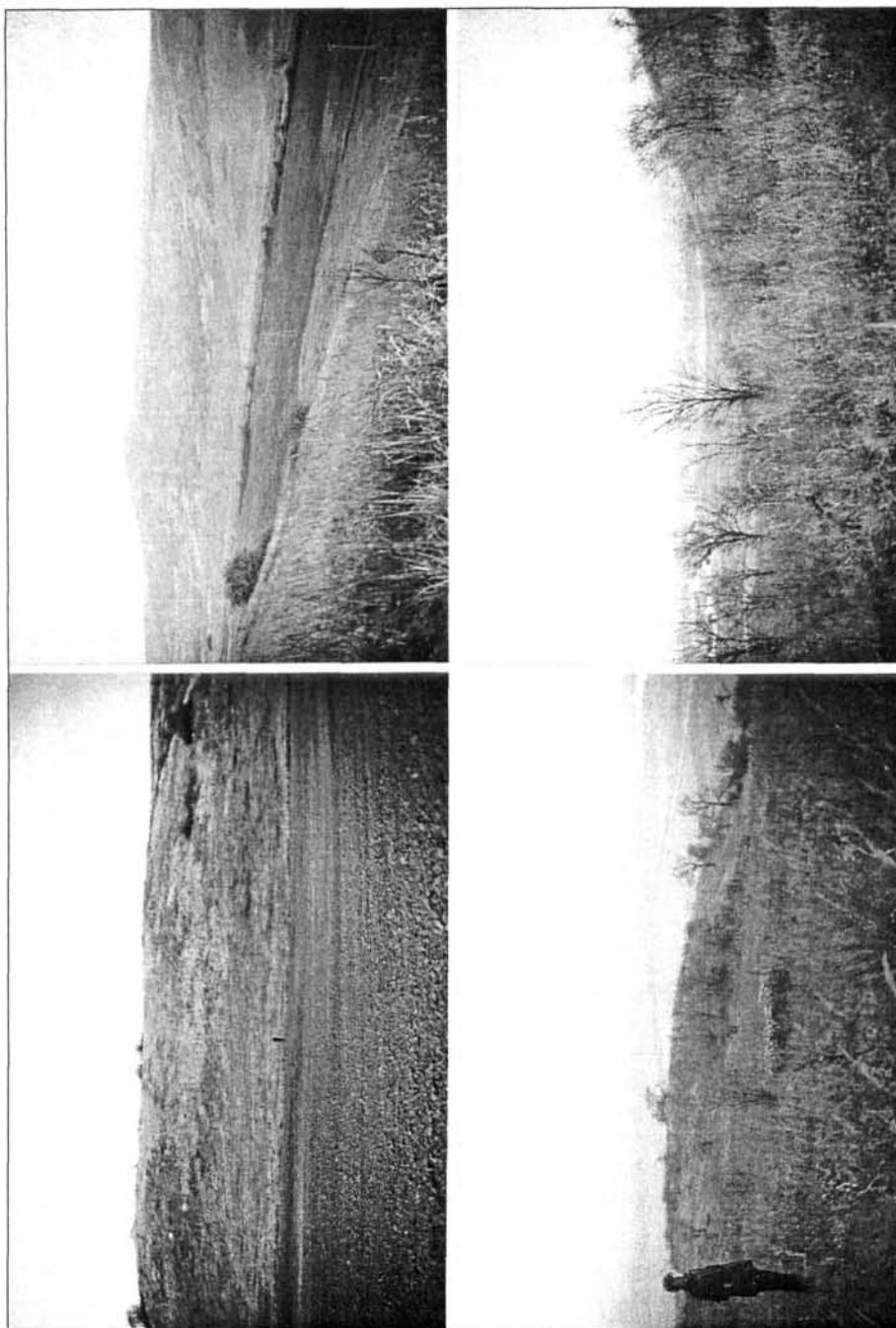

18. kép. Izsófalva az első katonai felmérésen

19. kép. Izsófalva az árterekkel a második katonai felmérésen

20. kép. 1. A föld- és vízivár DK-i szakasza; 2. A sánc meredek lejtője a Mák-patak felé;
3. A föld- és vízivár déli terasza;
4. A sánc Ny-i lejtője és a terasz nyerge (A szerző felvételei)

IRODALOM

Hellebrandt Magdolna

1996a A kurityáni bronzlelet. *HOMÉvk* XXXIII–XXXIV. 5–31.

1996b Der Bronzefund von Kurityán. Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. 183–205.

2000 Szirmabesenyő-Földvár. *HOMÉvk* XXXIX. 77–93.

2001 Putnok-Pogonyi-pusztai vízivára. *HOMÉvk* XL. 127–142.

2001 Urzeitliche Erdwälle und Wasserburgen. Konferenciakötet, Nagybánya (Baia Mare,) Románia. Szerk. *Carol Kacsó*

Kemenczei Tibor

1984 Die spätbronzezeit Nordostungarns

Kiss Ferenc

1859 A karikapéncz. *Archaeologiai Közlemények* I. 174–216.

Mozsolics Amália

1976 Ein Achtkantgriffschwert von Dunaújváros. *Aregia* 15. 9–23.

1985 Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely

Nováki Gyula–Sándorfi György

1992 A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)

Rémiás Tibor

1999 A Bódva folyó szabályozási tervei a 18–19. századi Torna vármegye területén. In: *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*. Szerk.: *Bodnár Mónika–Rémiás Tibor*

Szendrei János

1883 Hazai adatok az archaeológiához. Borsod megye őstelepei. *ArchÉrt* 109–142.

Szentiványi Ferenc dr.–Vas János–Reményi Viktor

1951 Föld- és telepismerettan

Tompa Ferenc

1939 A lausitzi kultúra Borsodban. *FoliaArchaeologica* I–II. 29–32.

Tóth Péter

1996 A pogány kori őskultusz emlékei Magyarországon. In: *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglalás kor és Árpád-kor folklórából*. 29–52. Szerk.: *Pócs Éva és Voight Vilmos*

DIE WASSERBURGEN VON EDELÉNY, SZENDRŐ UND IZSÓFALVA

In der Geschichte der archäologischen Forschung ist zu beobachten, dass die Verfasser schon im 19. Jahrhundert in den ersten Fachzeitschriften für Archäologie Befestigungen, Gräben, Schanzen, kreisförmige Festungen und Festungen in der Form einer Ellipse im Zusammenhang mit nahegelegenen Anhöhen erwähnten. Szendrei meinte, dass diese künstlichen Verteidigungswerke aus der Urzeit stammen und berief sich dabei auf Parallele in Deutschland. Durch die seitdem vergangenen mehr als 100 Jahre und die umfangreiche Agrikultur mit Maschinen wurden diese Schanzen beseitigt und nun machen sie auf Luftaufnahmen auf sich aufmerksam.

Die helle Kontur der hellfarbenen aus der unteren Schicht des Bodens herausgeworfenen Erde der omega- oder ellipsenförmigen Schanze der Wasserburgen von *Edelény-Kenderfödek* oder Tormás ist auf den Luftaufnahmen aus dem Jahr 1956 deutlich zu sehen (Bild 1). Der Wassergraben der Burg ist auch der ersten militärischen Vermessung zu entnehmen (Bild 2), sowie auch auf der hangeschriebenen Landkarte des Archivs (Bild 3). In der Urzeit wurde an dieser Stelle ein langer sanft ansteigender Hügel mit Graben so umgeben, dass die buchtartig umgebende Anhöhe abgehobelt wurde. Das Wasser des Bódva wurde in das durch zwei Schanzen umgebene Becken gelassen. Die Schanze dürfte mehrmals erneuert worden sein und aus diesem Grund sind beispielsweise auf der westlichen Strecke einander durchschneidende Linien zu sehen. Später, als sich die politische Situation und vielleicht auch die Kriegstechnik verändert hatte, wurde die Burg nicht mehr benutzt und geplegt. Bei dem einen oder anderen höheren Wasserstand oder bei Hochwasser wurde die 2 Meter hohe Schanze von dem Bódva durchbrochen und teilweise überschwemmt. Auf den übriggebliebenen Teilen der Schanze ließen sich im letzten Drittel des 20. Jahrhunderts Häuser der Katona József Straße bogenförmig (Bild 7/2), am nordöstlichen Rande die Móra Ferenc Straße und um sie herum das Wohnviertel mit Einfamilienhäusern in *Kenderfödeken* nieder. Es scheint sehr wahrscheinlich zu sein, dass die nördliche 14 Meter lange Strecke des im Jahre 2001 geöffneten 1. Forschungsgrabens, der lockere Boden des einst ausgegrabenen und später wieder zugeschütteten Grabens den einstigen Wassergraben (Bild 7/4; Bild 8, 9) zeigen, wo das Grundwasser gestiegen ist. Die Entfernung zwischen den zwei Zweigen der Wasserburg, also zwischen den Schenkeln des Hufeisens ist 900–1000 Meter, der größte darauf senkrecht gemessene Abstand vom Bódva bis zur Schanze beträgt 600 Meter. Aus der Gegend kennt man die Siedlungen und Bronzefunde der Kultur von Piliny und Kyjatice.

Die Wasserburg des Hügels *oberhalb von Szendrő-Major* ist der Luftaufnahme (Bild 10), der Landkarte 1:50000 (Bild 12), der ersten und zweiten militärischen Vermessung (Bild 13–14) zu entnehmen. Der Hügel oberhalb von Major, der um 12–15 Meter über seine Umgebung hervorragt, erhob sich über das Moor (Bild 11). Dieser Hügel wurde zu Urzeiten verstärkt, indem auf der östlichen Seite ein 2 Meter tiefer Graben gegraben, die Erde beiseite geworfen und ein sich schlängelnder Zweig des Bódva da hineingeführt wurde. Die Schanze unserer Wasserburg war auch im Mittelalter zu sehen, und wie es damals üblich war, wurde die Grenze des Dorfes – in diesem Fall die Grenze von Ivánka – im Norden an dieser Stelle gezogen. Auf der im Jahre 1816 angefertigten hangeschriebenen Landkarte (Bild 15) wird die Grenze – die auch ein Weg war – zwischen der bogenförmigen Doppellinie der Schanze, durch die gestrichelte Linie markiert. Die vom Osten schützende omega- oder rund-, bzw. hufeisenförmige Form nimmt die Anhöhe in die Mitte, der Abstand zwischen den Schenkeln des Hufeisens beträgt 1100 Meter, das breiteste darauf senkrecht liegende Teil ist 550 Meter. Weiter nördlich kann nach der Kreuzung der Eisenbahn und der Straße von Szuhogy eine kleine Biegung gesehen werden, da floss ein Zweig des Bódva in den Wassergraben. Den Hügel über Major erkundend fanden wir auf einer 50 Meter langen und 40 Meter breiten Fläche in nordsüdlicher Richtung neben Keramikbruchstücken aus der Kaiserzeit, auch aus der Urzeit stammende, graue, Bruchstücke von handgeformten Behältern aus körnigem Material im Acker. Ähnliche Erd- und Wasserburgen wurden meistens an einem Ort mit solchen geographischen Gegebenheiten gebaut, wie hier auch, über dem engen Tal von Szendrő, um die Einwohner der Tiefebene, ihre Wertgegenstände sowie die Bergwerke zu schützen. Es ist

anzunehmen, dass es zwischen Szendrő und Rudabánya auch in der Urzeit Kupferabbauer tätig waren. Spuren des Erzabbaus, Gießrohre wurden in Felsőkelecsény, Felsőnyárád, Felsővadász gefunden. Mehrere Wasserburgen sind aus der Gegend bekannt, aus Meszes, Balajt. In Szendrő und Szendrőlád wurden Bronzegegenstände aus der Jatice-Kultur gefunden. In Szuhogy wurden Funde aus Gold und Silber, in Balajt welche aus Gold entdeckt.

Auf die sich den Gegebenheiten des Geländes anpassende, im Bogen verlaufende weiße omegaförmige Kontur der Wasserburg von *Izsófalva-Gede* wurde ich die Luftaufnahmen des Geländes betrachtend aufmerksam. Der offene Teil der Erd- und Wasserburg (Bild 16), der auf der im Jahre 1957 gemachten Luftaufnahme zwischen Izsófalva und Rudolftelep zu sehen ist, geht auf den Bach Mák und das Tal Mák (Bild 20/2) hinaus. Das südliche Ende des sich am westlichen Ufer des Baches Mák nordsüdlich erstreckenden Feldes Gede ist die eigentliche Festung. Von Szuhakálló aus gesehen ist die bogenförmige Linie der Burg zu sehen, dann führt die westliche Linie des Schanzengrabens, auf der die Autostraße Richtung Izsófalva geht, über den Bach Mák. Das sumpfige Gebiet der Alsó-Wiese westlich der Straße liegt etwa 2 Meter tiefer. Die Schanze lässt sich bis zur Gemeinde Izsófalva verfolgen, von dem klüftigen Tal zwischen dem südlichen Ende des Feldes Gede und Koplaló an verläuft sie in südlicher Richtung über den Berg, an der südlichen Grenze von Rudolftelep ist noch ihr sich schlängelnder nördlicher Bogen zu sehen. Auf der nördlichen Strecke des Schanzengrabens, die über den Berg verläuft, kann auf der Landkarte 1:50000 die gestrichelte Linie eines Fußweges durchgehend bis nach Rudolftelep und bis zum bogenförmigen Ende der Omegaform der Wasserburg beobachtet werden. Der Abstand zwischen den zwei Enden der Wasserburg beträgt 1200 Meter, senkrecht darauf bis zur Spitze in Izsófalva 800 Meter. Das Gelände der Burg haben wir begangen. Auf dem von Gras dicht bewachsenen Gebiet haben wir keine Funde entdeckt. Auf dem südlichen Teil des Burgberges, wo auf dem Bild eine Person steht, beginnt eine niedrige Terasse oder eine Bastei, ein brustwehrtartig ausgestalteter Posten. Ähnliche Ausgestaltung ist auch bei anderen Burgen zu beobachten. Von dieser „Erbastei“ aus kann man die flache Gegend unter der Burg überschauen, die auch während ihrer Benutzung geeignet war, die Niederung zu kontrollieren. In der Gegend wurden Scherben und Gegenstände aus Bronze gefunden.

Auf die Bedeutung der Flusstäler, insbesondere auf die des Bódva machte Ferenc Tompa aufmerksam. Seiner Meinung nach hatte das Tal des Bódva in Richtung des Erzgebirges Gömör-Szepes die Rolle eines Tores. Offensichtlich führte sowohl an dieser Stelle, als auch im Suha-Tal ein wichtiger Handelsweg. Dieser war sowohl bezüglich des Vertriebs von Rohstoffen als auch von fertigen Waren von großer Bedeutung und zum Schutz dieser dürften die Erd- und Wasserburgen gedient haben, von denen wir immer mehr mit dem Fortgang der Forschungen kennenlernen.

B. Hellebrandt, Magdolna

10. SZÁZADI KERÁMIALELETEK BORSODON

WOLF MÁRIA

A lelőhely, a Borsodi földvár Északkelet-Magyarországon, Miskolctól 30 km-re északra a Bódva folyó partján, egy alacsony dombon helyezkedik el (1. kép). A domb mintegy 15 méterrel magasodik a folyó szintje fölé. Erre emelték egykor az államalapítás kori vár napjainkra már erősen lepusztult sáncait.

A vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő ásatást 1987–1999. között végeztük. Ennek főbb eredményeiről már több helyen hírt adtunk.¹ Ismeretessé vált, hogy a várdomb területén egy települést is feltártunk. Ennek objektumai azonban nem kapcsolhatók az ispáni várhoz, mivel azt megelőzően épültek. Az előkerült leletek alapján bizonyos, hogy a település leégett, valamennyi háza egyszerre pusztult el a falut sújtó tűzvészben.

A borsodi települést a házak omladécai közt lelt tárgyak egyértelműen a 10. századra kelteznek. Az igen erős szaltovói hagyományokat mutató kerámialeletek, az egyszerű ékszerek,² vagy a palmettamintával díszített faragott csontzabla oldalpálca³ egyaránt azt bizonyítják, hogy a falu a 10. században keletkezett. De ezt mutatják az eddig már elvégzett természettudományos vizsgálatok is.⁴

A fentebb említett dolgozatok mindegyikében több-kevesebb szó esett a településről, objektumairól, illetve a belőlük előkerült leletanyagáról. Mindezek részletes közlésére idáig még nem került sor. Nem lehet azonban ez feladata jelen tanulmányunknak sem. Itt és most csak a falu egy jellegzetes házának és a korszak kutatása szempontjából igen fontos kerámialeleteinek bemutatására vállalkozhatunk.

A Borsodi földvárban az ispáni várat megelőző település házai, kemencéi a domb egész területén, a későbbi sáncok alatt is megtalálhatók voltak. A telepjelenségek zöme azonban a domb északi oldalán helyezkedett el. Magát a dombot két, kelet–nyugati irányú igen mély és széles árok szelte ketté. A 10. századi település házai kivétel nélkül az első, északi árok két szélén álltak. A feltárt területen nyolc házat meglehetősen alaposan sikerült megfigyelnünk. További hármat azonban csak részleteiben ismerhettünk meg. Az 1–7. házat minden esetben vastag, 40–50 cm-es égett agyagomladék jelezte. A vörösre, olykor szürkére, porhanyós állagúra égett agyagban igen sok követ találtunk. Az omladékok között, illetve alatta feküdt a házak felszerelése, edények, mezőgazdasági és munkaeszközök, csonttárgyak. Minden házban nagy mennyiségű és változatos fajtájú gabonamagot

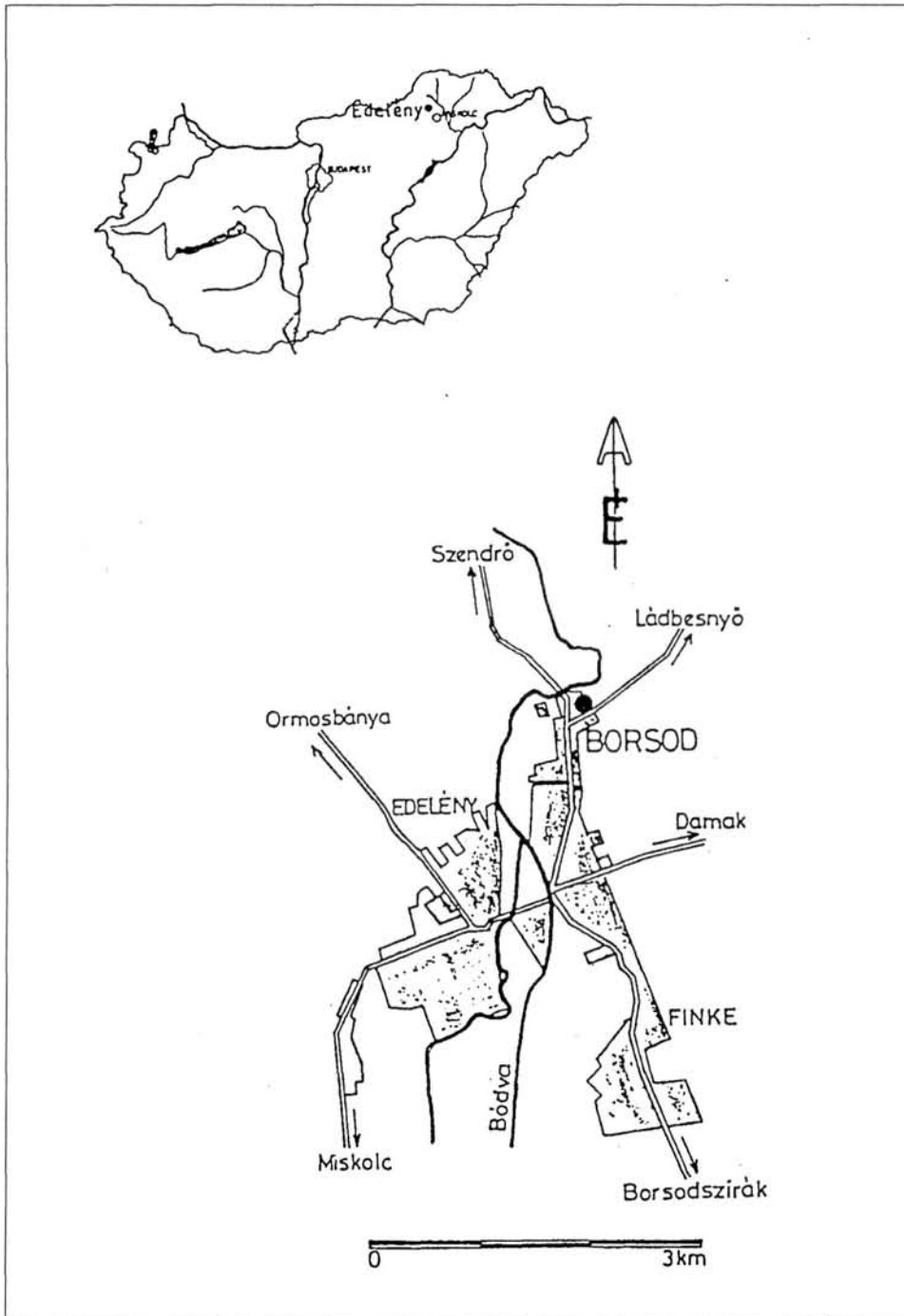
---

¹ *Nováki Gy.*, 1993. 125–145., *Wolf M.*, 1992. 393–442., *Wolf M.*, 1996a. 242–255., *Wolf M.*, 1996b. 209–240., *Wolf M.*, 1999.

² *Wolf M.*, 1992. 427–429.

³ *Wolf M.*, 1996c. 423.

⁴ A C14-es vizsgálatokat Hertelendi Ede és munkatársai, az archaeomágneses mérést Márton Péter végezte. Munkájukat ezúton is köszönöm.

1. kép. A Borsodi földvár

találtunk.⁵ Két esetben azonban azt is meg lehetett figyelni, hogy a 8–10 cm vastag elszénült magréteg a ház omladéka fölött helyezkedett el.

Az omladékréteg eltávolítása után előtűnt a házak tapasztott, átégett padlója. Ezen többször vastag hamu-, illetve szenült magvakból és apró cseréptöredékekből álló réteget találtunk. A padló a házak nagy részében megrongálódott. A házak többségében a padlót közvetlenül az egykori felszínre tapasztották, földbe mélyítésükre semmilyen jel sem utalt.

A padlóval egy szintben, többnyire a délkeleti sarok közelében állt a házak kemencéje. Ettől eltérő helyen, a délnyugati sarok közelében helyezkedett el a 4. és az 5. házban. A kemencéket kötőanyag nélkül, nagyobb kövekből építették. A kövek jórészt szétszóródtak, csak néhányat tudtunk eredeti helyén megfigyelni. Ahol ezt megállapíthattuk, ott a kemencék U alakúak, és meglehetősen kis méretűek voltak.

A tetőzet lezuhant maradványait több ház omladéka között is meg tudtuk figyelni.

Az 1–7. ház feltárása során a bejáratra utaló nyomokat nem találtunk.

Legjobban a 8. ház szerkezetét és építési módját lehetett megfigyelni. Ez a ház is közvetlenül a dombot kelet–nyugati irányban átszelő első árok északi szélén állt. Mérete 3,4x3,6 m volt. A ház bontása során az északi falánál elsőként 1,5 m szélességben és 10 cm vastagságban égett gabonamagvakból álló réteg jelentkezett. Ez alatt egy 15–20 cm vastag, vörösre égett agyagból álló omladékat találtunk. Az omladék lebontása után került elő a ház átégett, tapasztott padlója. A padló nem volt egészen vízszintes, nyugati és déli irányban enyhén lejtett. Az északi oldalon mintegy 20 cm-rel lejjebb helyezkedett el, mint a ház jelentkezési szintje. A déli oldalon ezt a szintkülönbséget nem lehetett érzékelni. A padlón jól meg tudtuk figyelni egy lezuhant faszerkezet maradványait (2–3. kép).

A kemence a délkeleti sarok közelében állt. Szétszóródtak kövei között 12 ép, vagy csak a föld által összenyomott edény került elő (4. kép). A kisméretű, 0,75x0,75 méteres kemence U alakú volt, nagyobb kövekből, kötőanyag nélkül építették. Sütőfelülete 3 cm vastag, gyengén átégett tapasztásból állt, amely felett 5 cm vastag hamuréteget találtunk. A tapasztás alatt sem cseréptöredékek, sem kövek nem kerültek elő. A kemence szája nyugati irányba nyílt, két oldalán nagyméretű kövek helyezkedtek el. Ezekből 20–20 cm-re két, 8, illetve 10 cm átmérőjű, 8 cm-re a padlóba mélyedő karólyukat bontottunk ki (4–5. kép).

2. kép. A 8. ház erősen átégett padlója és a rázuhant faszerkezet-maradványok

⁵ Az előkerült magleletek feldolgozását Torma Andrea végzi. Munkáját ezúton is köszönöm.

3. kép. A 8. ház bontás közben

A ház északkeleti sarkán egy 20 cm átmérőjű, 9 cm-rel a padlóba mélyedő, az északnyugati sarokban pedig egy 30 cm átmérőjű, a padló szintjénél magasabban lévő cölöplyukat leltünk. A harmadik, ugyancsak a padló szintjénél magasabban elhelyezkedő oszlophelyet a délkeleti saroknál, a ház metszetében tudtuk megfigyelni.

A ház keleti és nyugati oldalán falának szerkezetét is igen jól megállapíthattuk. A fal megközelítőleg 20 cm széles volt, 5–8 cm-re mélyedt a padló szintje alá. Gödre vörösré égett agyaggal töltődött ki, ebben famaradványok helyezkedtek el. A ház északi falánál végig nyomon lehetett kísérni az elszenesedett gerendamaradványokat.

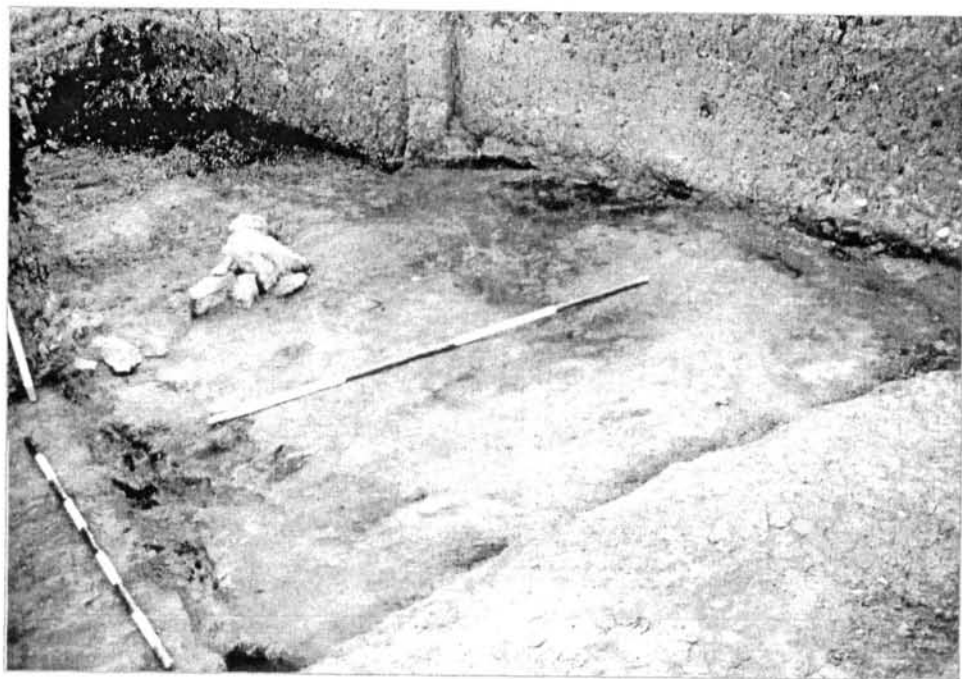
Talán a ház bejáratára utal az északkeleti sarokban lépcsőzetesen, 10 cm-es térközökkel mélyülő felszín. Itt néhány iszkábaszöveget és szöveget is találtunk.

A feltárt maradványok alapján nem kétséges, hogy a 8. ház egy földfelszínen álló boronaház volt. Az északi fal alsó gerendájának maradványait jól lehetett figyelni, és valószínű, hogy a keleti, illetve nyugati fal kiégett gerendájának a helye töltődött ki agyaggal. Az előkerült cölöplyukak igen sekélyek voltak, feltehető tehát, hogy nem a felmenő falakhoz tartoztak. Valószínűbbnek látszik, hogy a boronafal alá helyezett fatuskók maradványait láthatjuk bennük. Az északnyugati sarokban világosan látszik, hogy az északi fal alsó gerendája a tuskó felett helyezkedik el. Ugyanezt tapasztalhatjuk az északkeleti tuskó és a keleti fal esetében is.

A padlót borító mintegy 20 cm vastag vörösré égett agyagréteg azt bizonyítja, hogy a háznak legalábbis egy része tapasztott volt. Nyilván e tapasztásmaradványokkal töltődött ki a keleti és nyugati fal kiégett alsó gerendáinak a helye is. Minthogy a gabonamagvakból álló réteg e fölött az égett agyagréteg fölött helyezkedett el, úgy véljük, hogy az agyagréteg, és az alatta előkerült, a padlóra zuhant gerendák a ház földemének a részei voltak. Ha ugyanis a ház nem lett volna lepadlásolva, a gabonamagvak nem kerülhettek

4. kép. A 8. ház teljesen kibontva

5. kép. A 8. ház teljesen kibontva

6. kép. Egyémsbe helyezett két edény a 8. ház kemencéje előtt

7. kép. A 8. házból előkerült edények
(A 7–25. kép Kardos Judit felvétele)

volna az omladéka fölél. Az egykori helyzetet tehát csak úgy képzelhetjük el, hogy a kicsévelt, tiszta gabonát a letapasztott padláson tartották, amely a ház leégésekor a földem fa és agyag részeivel együtt a padlóra zuhant. Hasonló helyzetet figyelhettünk meg a 7. háznál is, ahol egy 3,3x 3 méteres területen 8–10 cm vastag égett gabonamagból álló réteget, megközelítőleg fél mázsa terményt találtunk. Itt is az égett gabonamagvak alatt helyezkedett el a ház omladéka. Telepünkön tehát legalább két háznál valószínűsíthető, hogy padlása volt.

A feltáráson tett megfigyeléseink alapján a 8. házat földfelszíni, négy sarkán fatuskókon álló faházként rekonstruálhatjuk, amelynek agyaggal letapasztott fafödeme is volt.

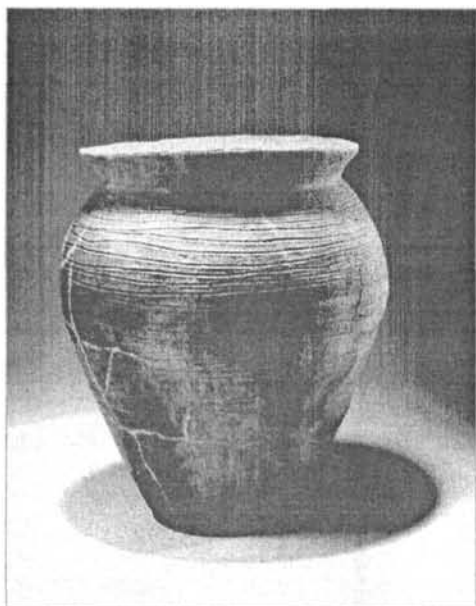
A kemence szájánál előkerült két karólyukról úgy véljük, hogy egy, a faház tűzvédelmét és egyszerű füstelvezetését szolgáló szikrafogó nyomai lehettek. A szikrafogó az egyik oldalon a ház falára, másikon pedig a kemenceszáj előtt levert karókra támaszkodhatott, és közvetlenül a kemenceszájhoz csatlakozott.⁶

Feltételezhetjük, hogy a kemence közelében egy tárolóalkalmatosság, egy „polc” is lehetett. Ezt valószínűsítheti a kemence közeléből előkerült különféle méretű és formájú 12 edény is.⁷ A kemence közvetlen közelében való elhelyezkedésüket ez indokolhatja, hiszen bizonyos, hogy egyszerre nem használták valamennyit. A 8. ház edényei közül kettőben találtunk ételmaradékot, valószínű tehát, hogy a ház leégésekor ezekben főztek.⁸ A többi a kemence közelében lévő tárolón állhatott. Valószínűvé teszi ezt a tény az is, hogy az edények közül kettőt egymásba helyezve találtunk meg (6. kép). Elképzelhető, hogy maga a szikrafogó szolgált tárolóalkalmatosságként is. Lehetséges, hogy a kemence kövein lelt kisebb, illetve a szájánál fekvő, mintegy 40 cm széles deszkamaradvány is a szikrafogó része volt.

⁶ Részletesen lásd Wolf M., 2001. 127–156. vonatkozó irodalommal.

⁷ A felszedéskor tizenkettőként regisztrált cseréptöredék-halom a restaurálás során két edény darabjainak bizonyult.

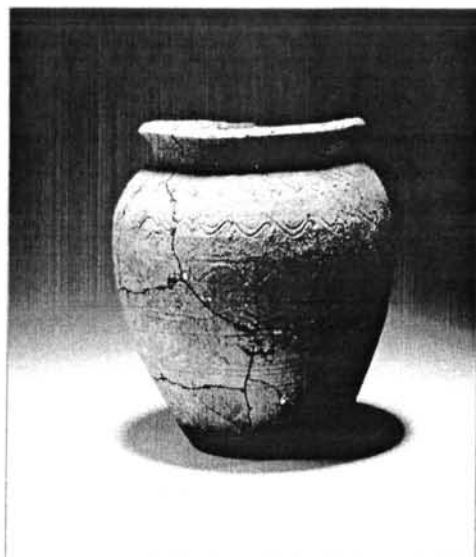
⁸ Az ételmaradékokat Gyulai Ferenc vizsgálta meg, munkáját ezúton is köszönöm.

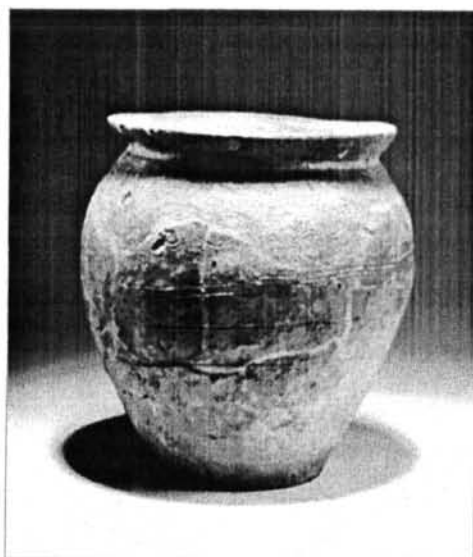
8. kép. Az 1. edény

9. kép. Az 1. edény fenékbélyege

10. kép. A 2. edény

11. kép. A 3. edény

Mint láttuk, a kemence kövei között 13 edény helyezkedett el. További hármat a kemence és a földem omladékainak elbontása után a kemencétől kissé távolabb, a keleti oldalfal, illetőleg a feltételezett bejárat közelében találtunk meg (5. kép). A kemence kövei között egy orsógomb is hevert, a fenti gondolatmenetet követve tehát az edények mellett az orsó is a „polcon” kaphatott helyet.

Az edények túlnyomó többsége, 15 darab, különféle méretű fazék, egy pedig kis-méretű, tölcseresen kiszélesedő szájú tál volt (7. kép). Az alábbiakban az előkerülésük sorrendjében ismertetem őket.

1. edény. Nagyméretű fazék. Szürkésvörös, apró szemcsés homokkal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, szája ellipszis alakú. Nyúlánk formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Szája tölcseresen kiszélesedik, pereme legömbölyített, belül jól látszik a perem és az oldalfal összeillesztése, valamint az utánkorongolás nyoma. Díszítése a vállá alól indul, az egyenetlen térközökkel bekarcolt vonalak az edény felső kétharmadát borítják. Alján kereszt alakú fenékbélyeg található. Az edény felületén a másodlagos égés következtében apró repedések vannak. Külseje néhol égett. M: 27,5 cm; Szá.: 20,5 cm; Fá.: 11 cm (8–9. kép).

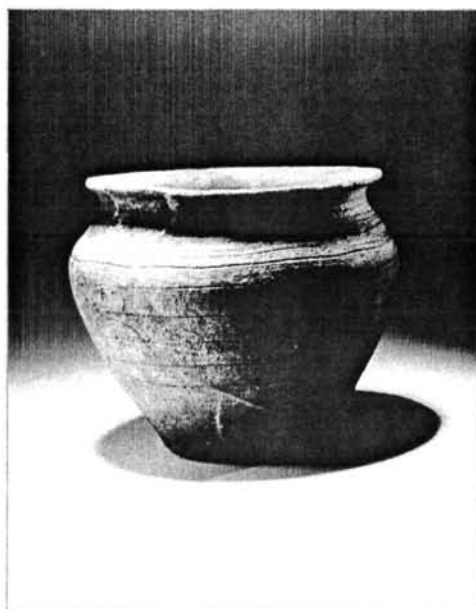
2. edény. Fazék. Szürke, durva homokkal, apró kavicsokkal soványított agyagból, kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, egyik oldala lapított, itt a pereme is nyomódott. Másik oldala öblösebb, szája ellipszis alakú. Nyúlánk formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Szája kiszélesedik, pereme kifelé ferdén levágott. Az edény kétharmad része díszített, válláról csigavonalban induló, egyenetlen térközökkel, egyre elnyúltabban bekarcolt hullámvonal, ez alatt ugyancsak csigavonalban egyenes vonalak díszítik. Alja homorú, jól látszik rajta a korongalátét nyoma. Felülete a másodlagos égés következtében repedezett, néhol kormos. M: 17,1 cm; Szá.: 12,3 cm; 8 cm (10. kép).

3. edény. Fazék. Vörös, durva homokkal, apró, és néhány nagyobb kavicsal soványított agyagból, kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, egyik oldala lapítottabb, a másik öblösebb. Nyúlánk formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Tölcseresen kiszélesedő száját közvetlenül a vállhoz illesztették, itt körbefutó mélyedés jelzi az összeillesztés vonalát. A perem kívül legömbölyített, belül ferdén levágott, körbefutó bordával. A peremen belül jól látszik az utánkorongolás nyoma. Díszítése a vállán induló, fésűsen bekarcolt hullámvonalakötegből áll, amely a negyedik sorban vízszintes vonalkötegekbe megy át. A díszítés az edény felső kétharmadát borítja, ez a rész simított. Kívül néhol kormos. M.: 18 cm; Szá.: 16 cm; Fá.: 9,5 cm (11. kép).

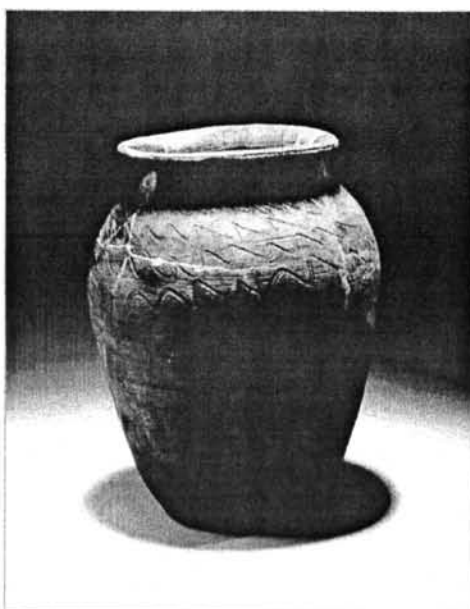
4. edény. Fazék. Szürkésvörös, durva homokkal, apró kavicsal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, szája ellipszis alakú. Zömök formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajlik, legömbölyített. Közvetlenül ez alatt indul az egyenetlen térközökkel bekarcolt vonalakkal álló díszítése, amely az edény felső kétharmadát borítja. M.: 14,4 cm; Szá.: 18x16,7 cm; Fá.: 10 cm (12. kép). Ételmaradék került belőle elő.

5. edény. Fazék. Vörösesszürke, finom, csillámos homokkal soványított agyagból készült, kézi korongon formált. Kissé aszimmetrikus, oldalán jól látszik az agyagurkákból történt felépítés nyoma. Alját külön illesztették az edény testéhez. Nyúlánk formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajló, legömbölyített, utánkorongolásának nyoma jól megfigyelhető. Az edény külsejét igen gondosan elsimították. Díszítése a vállán indul, sűrű, majd egyre lazuló hullámvonalakkal áll, amelyek a negyedik sorban egyenes vonallá válva folytatódnak, és az edény felső kétharmadát töltik ki. M.: 21,2 cm; Szá.: 12,6 cm; Fá.: 9,5 cm (13–14. kép). Az edény tele volt elszenesedett étellel.

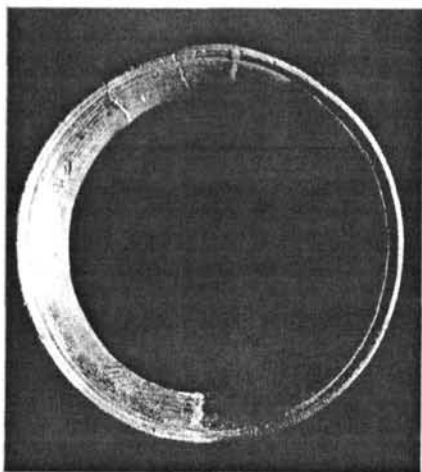
6. edény. Fazék. Vörösesszürke, durva homokkal, apró kavicsal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus. Zömök formájú, öblös, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajló, kifelé ferdén levágott, belül bekarcolt sűrű hullámvonal díszíti. Az edény külsejének kétharmad részét díszítették, vállán sűrű hullámvonal, alatta csigavonalban egyenetlen térközzel egyenes vonalat karcoltak be. Az edény alja homorú.

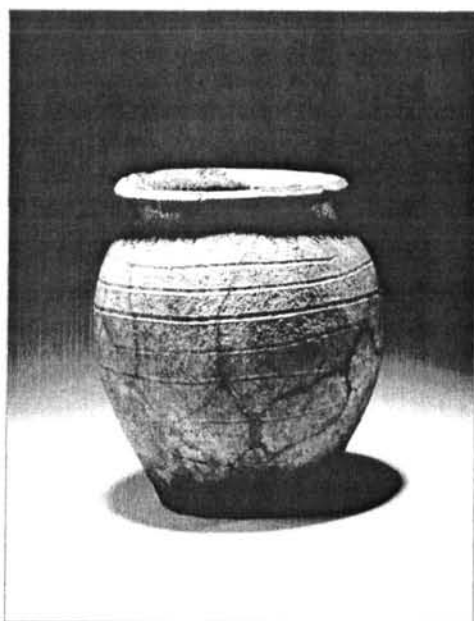
12. kép. A 4. edény

13. kép. Az 5. edény

14. kép. Az 5. edény utánkorongolt pereme

15. kép. A 6. edény

Felületén a másodlagos égés során keletkezett apró lyukak találhatóak. M.: 16,7 cm; Szá.: 12,5 cm; Fá.: 9,2 cm (15. kép).

7. edény. Tál. Szürkésvörös, durva homokkal, apró kavicsal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, tölcselesen kiszélesedő formájú. Pereme egyenesre levágott. Belül jól látszanak az utánkorongolás nyomai. Alját külön illesztették az oldalfalakhoz, az összeillesztés során létrejött talpkarika töredékes. Felületét a perem alól induló egyenetlen bekarcolt sekély vonalak díszítik. M.: 7 cm; Szá.: 16, 2 cm; Fá.: 8 cm (16–17. kép).

8. edény. Fazék töredéke. Vörösseszürke, durva homokkal, néhány nagyobb kavicsal soványított agyagból kézi korongon készült. Zömök formájú. Oldalát bekarcolt hullámvonalak között egyenes vonalak díszítik. Mérfető m.: 10,7 cm; Szá.: nem mérhető; Fá.: 8,4 cm.

9. edény. Fazék. Sötétszürke, durva homokkal, néhány nagyobb kavicsal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, szája ellipszis alakú, oldalán és alján jól látszik a hurkatechnikával történt építés nyoma. Zömök formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajlik, legömbölyített. Díszítés az edény kétharmad részét borítja: vállán fésűsen bekarcolt hullámvonal, amely egy darabon hiányzik, majd újabb sor hullámvonalköteg, ez alatt pedig csigavonalban bekarcolt egyenes vonalköteg. Alján apró kereszt alakú fenékbélyeg. M.: 14, 5 cm; Szá.: 11,3 cm; Fá.: 7,8 cm. Az egymásba helyezett edények közül a belső (18–19. kép).

9/a. edény. Nagyméretű fazék. Vörösseszürke, csillámos finom homokkal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, szája ellipszis alakú. Nyúlánk formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajlik, belül jól látszik rajta az utánkorongolás nyoma. Csaknem egész testét díszítés borítja, vállán csigavonalban hullám, alatta sűrűn, majd ritkábban, és újra sűrűsödve bekarcolt vonalak helyezkednek el. Alja homorú. M.: 28,2 cm; Szá.: 20,6x19,6 cm; Fá.: 11,3 cm. Az egymásba helyezett edények közül a külső (20. kép).

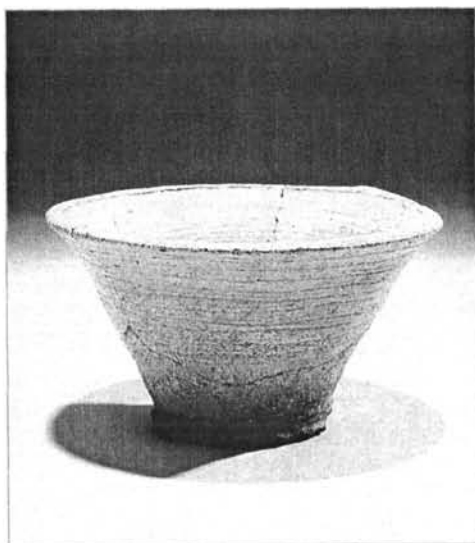
10. edény. Fazék. Szürke, durva homokkal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus. Széles szájú, zömök formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajlik, kívül lekerekített, belül ferdén levágott, körbefutó bordával. Teste felső kétharmadát egyenetlen térközökkel bekarcolt vonalak díszítik. Alján kisméretű körbe komponált kereszt alakú fenékbélyeg található. 13, 8 cm; Szá.: 15,5 cm; Fá.: 6,9 cm (21–22. kép).

11. edény. Fazék. Barnásszürke, durva homokkal soványított agyagból kézi korongon készült. A hurkatechnikával való felépítés nyoma jól látszik az oldalán. Nyúlánk formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajlik, kívül függőlegesen levágták, egy árkolás fut körbe rajta. Jól látszik az utánkorongolás nyoma. Alja homorú, a korongalátét nyoma megfigyelhető. Vállát egyenetlen térközökkel bekarcolt vonalak díszítik. Alja homorú. M.: 17,5 cm; Szá.: 10,2 cm; Fá.: 8,9 cm.

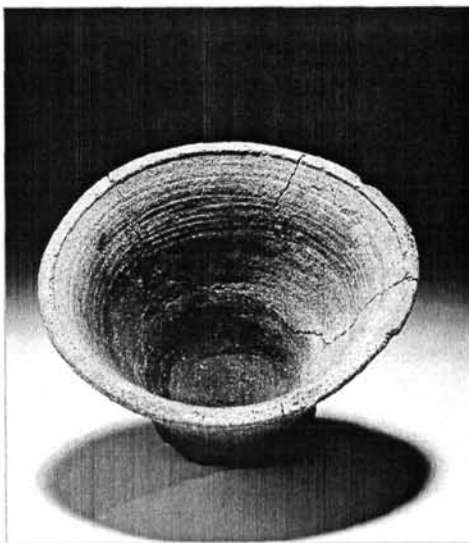
12. edény. Fazék. Szürke, durva homokkal soványított agyagból kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, szája ellipszis alakú, pereme a készítéskor benyomódott. Zömök formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Pereme enyhén kihajlik, kifelé ferdén levágott. Vállát egyenetlen térközökkel bekarcolt vonalak díszítik. Alja homorú. M.: 13 cm; Szá.: 10,2 cm; Fá.: 8,3 cm (23. kép).

13. edény. Fazék. Barnásszürke, durva homokkal, apró kavicsal soványított agyagból kézi korongon készült. Az edény felső kétharmada simított, alja érdes felületű. Kissé aszimmetrikus, szája ellipszis alakú. Zömök formájú, legnagyobb szélességét az edény felső egyharmadában éri el. Széles szájú. Pereme enyhén kihajlik, kívül függőlegesen levágott. Vállán hullámvonal, ez alatt, az edény kétharmad részéig egyenetlen térközökkel bekarcolt egyenes vonal díszíti. Alja homorú, rajta jól látszik a korongalátét nyoma. M.: 15, 5 cm; Szá.: 16,3 cm; Fá.: 7,8 cm (24–25. kép).

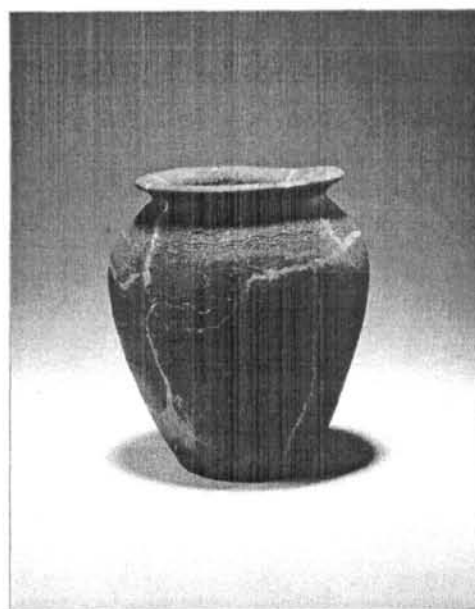
14. edény. Fazék. Szürkésvörös, apró kavicsal soványított agyagból, kézi korongon készült. Kissé aszimmetrikus, nyakának egyik oldala összenyomódott. Nyúlánk formájú, legnagyobb szélességét a vállánál éri el. Rövid nyakán gallérszerű, vízszintesen kihajló, legömbölyített szélű perem helyezkedik el. Vállát egyenetlen térközökkel bekarcolt vonalak díszítik. A feltárás során sérült. Mérfető m.: 16 cm; Szá.: 12 cm; Fá.: nem mérhető.

16. kép. A 7. edény

17. kép. A 7. edény utánkorongolt belső része

18. kép. A 9. edény

19. kép. A 9. edény fenékbélyege

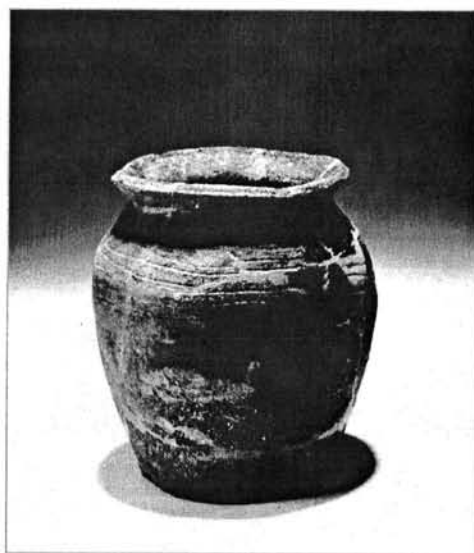
20. kép. A 9/a edény

21. kép. A 10. edény

22. kép. A 10. edény fenékbélyege

23. kép. A 12. edény

15. edény. Fazék. Szürkésvörös, apró kavicszal soványított agyagból kézi korongon készült. Felülete a felső kétharmadában simított, alja érdes tapintású. Aszimmetrikus. Nyúlánk alakú, legnagyobb szélességét az edény felső kétharmadában éri el. Nyaka rövid, pereme enyhén kihajlik, kívül vízszintesre levágott. Vállát két sorban fésűsen bekarcolt hullámvonalköteggel díszíti. Néhol kormos. M.: 18,9 cm; Szá.: 12 cm; Fá.: 8,7 cm.

A fentebbi edényeken kívül a ház bontása során további négy fazékhoz tartozó edénytöredékeket találtunk, ezeknek azonban nem került elő minden darabjuk. Minthogy friss törés nem látszott rajtuk, elképzelhető, hogy már a ház leégése idején is törtek

voltak, és használaton kívül, másodlagos felhasználásra várva heverték a házban. Már a ház leégésekor sérült lehetett a 8. edény is, amely szintén töredékesen maradt ránk. A ház felszereléséhez tehát 15–16 cserépedény tartozott. Napvilágot láttak továbbá egy faedény erősen égett töredékei is. Ennek ismeretében a háztartási felszerelést legalább még egy faedénnyel kiegészíthetjük.

A 8. ház edénykészlete nem egyedülálló. Hasonló felszerelést találtunk a többi házban is, bár a különféle edénytípusok aránya nem állandó. Szintén 15 edényt leltünk például az 5. házban. Itt a fazekak mellett két tálka, valamint egy palack is tartozott az edénykészlethez. Házaként változott a készletet alkotó edények mérete is. Az 5. ház felszereléséből például hiányoztak a 8. ház nagyméretű fazekai, de jobbra kis és közepes nagyságú edények alkották a 3. és 4. ház felszerelését is.

Mint említettük, a házak légték, lakóik hirtelen, menekülésszerűen, értékeik jelentős részének hátrahagyásával hagyták el otthonaikat. Ennek következtében az omladékok alatt lelt edénykészletet teljesnek tekinthetjük. Az előkerült kerámialeletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a korabeli házak jól felszereltek voltak, noha edénykészletük formakincse nem volt változatos. Nem bizonyult tehát időtállóknak az a megállapítás, mely szerint a korszak háztartásaiban kevés edényt használtak.⁹

Az edények alapanyaga homokkal soványított agyag. Durva homokkal, illetve apró kavicsal soványították a 2., 4., 8., 9. edényt. Legdurvább a 13. és 15. edény anyaga volt, amelybe csak apró kavicsot keverték. Ez utóbbi két edény rendkívül érdes tapintású, az aljukat vagy egyáltalán nem simították, vagy testüknél erősebben soványított agyagból készítették.¹⁰ Igen finom soványítású az 5. edény, amelynek anyaga élesen eltér a többiétől. Csaknem ugyanilyen finomságú agyagból készült a 9/a edény is.

Az edényeket kivétel nélkül kézi korongon, hurkatechnikával építették fel. Az agyaghurkából való felépítés nyoma különösen a 3., 5., 7., 11. edényen látszik jól. A kézi korong használatát bizonyítja az edények jól érzékelhető aszimmetrikus formája is. Az 5., 7. edénynél a fenék és oldal összeillesztésének helye, továbbá a száj és az edénybelső utánkorongolása is megfigyelhető (14., 17. kép). A korongalátét nyoma a 2. és a 13. edényen látszik (25. kép). Az 1., 3., 4., 6., 8., 9., 10., 11. edény teljes felületében, míg a 13. és a 15. edény csak az edénytest felső kétharmadában simított. Az 5. edény külső és belső része egyaránt gondosan eldolgozott, külsejét igen finomra simították. Az így kialakított felület úgy hat, mintha agyagmázzal vonták volna be az edényt.¹¹

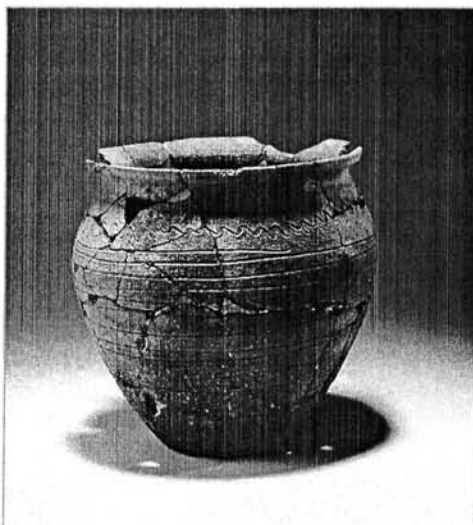
A 2., 9., 12. redukált, a 3. és 15. edény oxidált égetéssel készült. A többi edény foltosan vörösszürke színű. Ezek esetében igen nehéz eldöntenünk, hogy eredetileg neutrális égetéssel készültek-e, vagy csak a ház leégésekor keletkezett tűzben váltak ilyen színűvé. E kérdésben talán egy későbbiekben elvégzendő anyagvizsgálat segítségével léphetünk előre. Mivel azonban a településen előkerült kerámia túlnyomó többsége vörös színű, oxidált égetésű, feltételezhetjük, hogy összességében a 8. ház edénykészlete is hasonló lehetett. A másodlagos égés nemcsak az edények színében okozhatott változást.

---

⁹ *Méri I.*, 1964. 45.; *Kovalovszki J.*, 1980. 46. Feltehető azonban, hogy e megállapítás elsősorban a lakóik által elhagyott és kiürített házak sokszor bizony tényleg szegényes leletanyagának vizsgálata során született.

¹⁰ Hasonló megfigyelést tett *Simonyi Erika* egy Mezőkeresztes-Cethalomról származó fazéktöredékkel kapcsolatban. Véleménye szerint a fenékrészt az edény stabilitásának fokozása érdekében formálták durvább soványítású agyagból. Magam azonban úgy látom, hogy erre inkább a hőállóság növelése miatt kerülhetett sor. Vö. *Simonyi E.*, 2001. 370.

¹¹ Hasonlóan eldolgozott felületű edények láttak napvilágot *Esztergom-Szentgyörgymezőn*, valamint *Mezőkeresztes-Cethalmon* is. Vö. *Lázár S.*, 1998. 74.; *Simonyi E.*, 2001. 370.

24. kép. A 13. edény

25. kép. A 13. edény alján látható korongalátét nyoma

A hó hatására az 1. és a 2. edény felülete összerepedezett, a 6. edényen pedig a szétrobant kvarcsemcséktől apró lyukak keletkeztek.

Az edények formájukat tekintve, mint már említettük, döntő többségükben fazekak. Közülük kettő, a 2. és a 6. gömbölyded, válluk és öblük erősen domború. E két edény alakja, mérete és díszítése igen hasonló. Nyúlánk formájú, azaz az edény magassága meghaladja öblének átmérőjét hét fazék, az 1., 3., 5., 9., 9/a., 11., 14. Zömök, széles szájú típus a 4., 8., 10., 12., 13. fazék. Az alaki különbözőségek ellenére minden fazék a felső egyharmadában, többnyire a vállánál éri el legnagyobb szélességét.

A fazekak közül mindössze egyen, a tizennegyedikén lehetett rövid nyakat megfigyelni, a többinél a nyak csak jelzésszerű, jószerevével csak egy törésvonal a váll és a perem között. Ez legjobban a 3. edénynél (11. kép) látszik, ahol a tölcseresen kiszélesedő száját közvetlenül a vállhoz illesztették. Az összeillesztés vonalát körbefutó mélyedés jelzi. Az edényperemek, eltekintve a 14. fazék vízszintesen kihajló peremétől, enyhén kihajlanak. Legömbölyítettek, kifelé ferdén, illetve függőlegesen levágottak. Befelé ferdén levágott peremet, amely alatt fedőhorony-szerű árkolás fut körbe, két edénynél, a 3. és 10. fazéknál figyeltünk meg.

Az edények díszítése változatos. Fésűsen bekarcolt hullám- és egyenes vonal kombinációjával a 3. és 9., egyszeres hullám- és egyenes vonallal a 2., 5., 6., 9., 9/a valamint a 14. edényt díszítették. A kerámiatárgyak túlnyomó többségénél, 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 13., a díszítés az edény felső kétharmadát borítja. Csak a vállán díszített a 11., 12., 14., 15. edény. Úgynevezett szaltovói típusú, az egész felületét borító díszítése a 9/a fazéknak van. Belső peremdíszít, bekarcolt hullámvonalat a 6. edénynél figyeltünk meg. A 16 edényből mindössze három, 1., 9., 10. található fenékbélyeg (9., 19., 22. kép). Közülük kettő, az 1. és 9. edény elmosódott, kisméretű, szabálytalan keresztje nem feltétlenül szándékos jegy, lehet, hogy esetleg csak a kézi korong tengelyének lenyomata.

Mint fentebb láttuk, a 8. ház edénykészlete különböző méretű, anyagú és kiégetésű edényekből áll. Feltehető tehát, hogy rendeltetésük sem volt azonos. A legnagyobbak

kapcsán felmerülhet, hogy nem főzőedények, hanem tárolófazékok lehettek. Ennek azonban ellentmondani látszik az, hogy a többi, kisebb ürtartalmú edénnyel együtt, sőt, a 9. és a 9/a edény esetében egymásba helyezve kerültek elő. Tároló funkciójuk ennek ellenére nem zárható ki.

Kétségtől eltekintve főzőedény volt a 4. és 5. fazék. Ezekben ugyanis az ételmaradékok tanúsága szerint a ház leégésekor éppen főztek. A 5. edényt színültig kitöltötte egy húsból, zsírból, hagymából, répából, valamint búza és rozs elegyes darájából készült egytálétel (26. kép). A 4. edényben pedig egy mézzel ízesített erdei gyümölcsökből, kökényből, somból, vadalmából, vadkörteből álló lekvárféleség, liktárium készült.

Jelenlegi tudásunk szerint főzőedényeknek tekintjük a többi fazekat is. Ez alól csak a 12. számú kis fazék, más megnevezésben bögre, valamint az ugyancsak kisméretű tál képez kivételt. Ez utóbbiakat az étel–ital felszolgálására használt, úgynevezett asztali edényként tartja számon a kutatás.¹²

Az Árpád-kori, közte a 10. századi kerámia kutatásának alapjait Höllrigl József¹³ úttörő kezdeményezése után Holl Imre¹⁴ és Parádi Nándor¹⁵ vetette meg. A 10–11. századi edénműveltség kutatása azonban a közelmúltig egy-egy temető, esetleg egy szűkebb tájegység leleteire,¹⁶ illetőleg két jellegzetes edényfajtánk, a cserépbogrács és a bordás nyakú edény¹⁷ eredetének és elterjedésének vizsgálatára korlátozódott. A kutatásnak új lendületet adott a 10–11. századi sírokból előkerült edények összegyűjtése és elemzése,¹⁸ amelyet újabban a korszak településein lelt kerámialeletek vizsgálata is követ.¹⁹ Új és fontos eredményként könyvelhetjük el egy kora Árpád-kori településünkön feltárt objektumok, és a bennük talált kerámialeletek részletes közzétételét, módszeres elemzését.²⁰ Ennél is nagyobb előrelépést jelent azonban, hogy egy lelőhely cseréptárgyainak vizsgálata révén sikerült elkülöníteni az adott település különböző korszakaihoz tartozó objektumokat.²¹

A borsodi gazdag és rendkívül szerencsés kerámialelet kapcsán először nyílik lehetőségünk arra, hogy egy településről származó, zárt, többségében ép tárgyakból álló leletegyüttest elemezzünk. A vizsgálat eredményei részben összevágznak a korábbi kutatások megállapításával, részben azonban eltérnek azoktól.

---

¹² Takács M., 1997. 208. Magam azonban úgy vélem, hogy a tárgyalta korszakra vonatkozóan az „asztali edény” megnevezés helytelen. Néprajzi adataink ugyanis egyértelműen azt bizonyítják, hogy a magyar nép körében ez a fogalom még a jóval későbbi időkben is ismeretlen volt. Noha az asztal ismerete és használata különösen a rangosabbak háztartásában már a kora Árpád-korban is valószínűsíthető, asztali edények alkalmazása, azaz a tálalás, még a közelmúltban is csak az ünnepi étkezésekre volt jellemző. Vö. K. Csilléry K., 1982. 245, 254, 258.; Eddigi ismereteink szerint az első, valóban asztali edénynek tekinthető darabok, elsősorban korsók, az Árpád-kor végén, a városok emlékényanyagában jelentek meg. Vö. Holl I., 1963. 336–340. Éppen ezért azt javaslom, már csak a kerámiatipológia egységesítése érdekében is, hogy a kora Árpád-kor vonatkozásában a félrevezető „asztali edények” gyűjtőnév helyett, használjuk inkább az egyes edénytípusok, bögre, tál, palack stb. nevét.

¹³ Höllrigl J., 1930., 1932–33.

¹⁴ Holl I., 1956.

¹⁵ Parádi N., 1954. A kutatástörténet részletes ismertetése alól felment Takács Miklós széles ívű áttekintése. Vö. Takács M., 1986. 10–22.

¹⁶ Kvassay J., 1982. 3–6. Vonatkozó irodalommal. Ezúton is köszönetet mondok Kvassay Juditnak, hogy doktori dolgozatát át tanulmányozhattam.

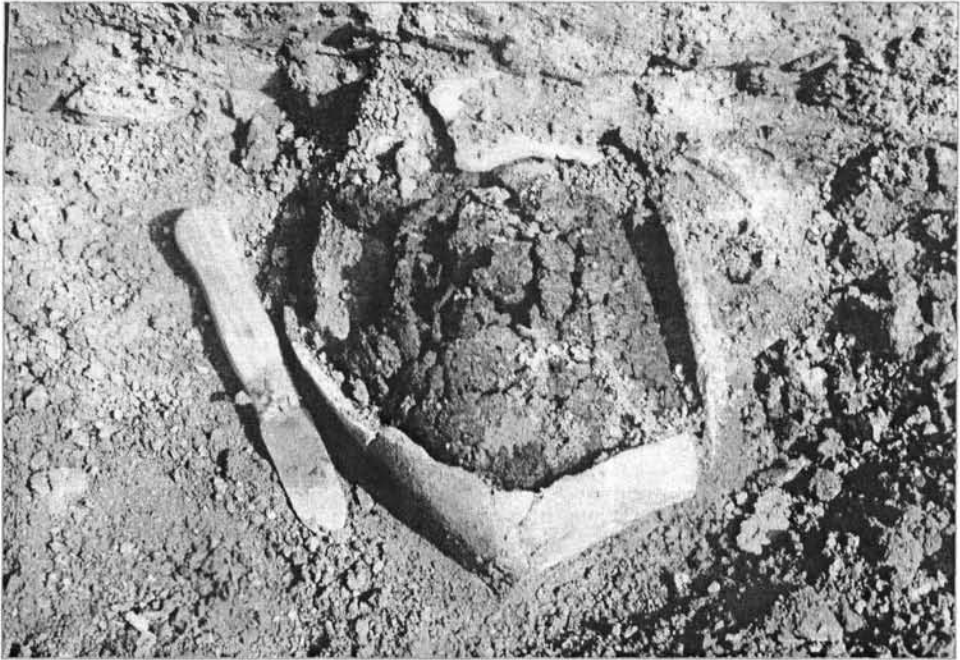
¹⁷ Takács M., 1997. 208–222. vonatkozó irodalommal.

¹⁸ Kvassay J., 1982.

¹⁹ Takács M., 1996., 1996a; 1997.

²⁰ Lázár S., 1998.

²¹ Herold H., 2002. Ezúton is köszönetet mondok Herold Hajnalkának, hogy a nyomdában lévő kéziratát át tanulmányozhattam.

26. kép. Az 5. edény, és benne talált ételmaradék

Mint láttuk, a borsodi edények alapanyaga finomabb, illetőleg durvább homokos soványítású agyag, amely általánosan jellemző a korszak edényművességére.²² A kerámiatárgyak között kézzel formált darabok nem kerültek elő, valamennyit kézi korongon készítettek. Ez ugyancsak általánosnak tekinthető mind a sírok,²³ mind a hasonló korú települések kerámialeleteinek esetében.²⁴

Igen fejlett fazekastechnikára utal, hogy nemcsak méreteiben, hanem alapanyagában és kiégetésében is különböző edények találhatók a település házaiban. Különösen magas technikai színvonalat képvisel az 5. edény (13–14. kép), amelynek finom anyaga, gondos eldolgozása gyakorlott, jó kezű mesterre vall.

Az edények tudatos összeválogatására mutat, hogy egy ház felszerelésében is többféle minőségű edény fordul elő. Felhasználás szerinti csoportosításra utal, hogy a különféle rendeltetésű fazekakon kívül a legtöbb ház készletében találhatunk egy-egy kisméretű, többnyire virágcserep alakú tálal, máshol palackot, tárolóedényt is.²⁵ Feltehető, hogy az edénykészlet összeválogatásában szerepet játszhatott a család nagysága is, hiszen mint említettük, az egyes házak felszerelése különböző méretű edényekből tevődött össze.

Eddigi ismereteink szerint a 10. századi fazekak túlnyomó többsége zömök formájú volt, öblük mérete nagyobb magasságuknál, és szájuk szélessége gyakran meg is haladja azt.²⁶ Ezzel szemben a borsodi fazekak legalább felerészben nyúlánk alakúak,

²² Kvassay J., 1982. 18.; Lázár S., 1998. 74.; Takács M., 1996b. 62.

²³ Kvassay J., 1982. 18.; 44.; Szőke B. M., 1980. 185.

²⁴ Lázár S., 1998. 74.; Herold H., 2002.

²⁵ Lásd például Wolf M., 1992. 423. 24. kép 1–3.; 425. 26. kép.

²⁶ Mesterházy K., 1974. 215.; Kvassay J., 1982. 19, 38., 40.; Takács M., 1996a. 135.

azaz magasságuk meghaladja öblük átmérőjét. Igazán széles szájú, zömök edényt keveset találhatunk közöttük. A nyúlánk formát, mint egy korábbi időszak jellegzetes fazék-típusát, a 10. században archaikusnak tekinthetjük.²⁷ Ugyancsak archaikus, 9. századi hagyományokat mutat a 6. fazék belső peremdísze (15. kép), amely bár nem példa nélküli, meglehetősen ritka 10. századi edényeinken.²⁸ Borsodon azonban nemcsak a 8. házban találtunk ilyen edényt. Az 5. ház belső peremdíszes fazeka anyagában, formájában, arányaiban és díszítésmódjában olyannyira hasonló, hogy joggal feltételezhetjük, a két edény ugyanazon fazekasmester keze alól került ki.²⁹ A perem belsejének díszítése előfordul a Borsodon lelt tálak között is.³⁰

Szintén nem túl gyakori ebben a korban a 9. század jellegzetes díszítésmódja, a bekarcolt hullámvonalköteg, amely a 3. és a 9. edényen látható. A hasonló motívum azonban meglehetősen sűrűn látható az itteni edényeken.³¹

Nem ritkaság viszont a korabeli edényeken 3. és a 10. edény belső peremén található fedőhorony,³² noha cserépfedőt mind ez ideig nem ismerünk a 10. századból.

A borsodi kerámialeletek tehát számos archaikus formát és díszítésmódot őriznek. Emellett igen erős szálak fűzik a szaltovói kultúra edényművességéhez is. Ennek egyik jellegzetes példája a településen lelt feltűnően nagyszámú virágcserep alakú tál, illetve a hazai leletanyagban egyedül álló nagyméretű tárolóedény, a pithosz.³³

A borsodihoz hasonlóan meglepően sok, túlnyomórészt virágcserep alakú tál került elő Esztergom-Szentgyörgymezőn,³⁴ valamint Örménykúton is.³⁵

Bár a 8. házban nem volt, a település jellegzetes edénytípusa a bordás nyakú edény, amelyből különböző méretű és formájú darabok kerültek elő.³⁶

A borsodi kerámialeletek igazán figyelmet érdemlő, különös ismertetőjegye azonban az, hogy a településen egyetlen cserépbográcsot vagy bográcsstöredéket sem leltünk. A cserépbográcsokkal foglalkozó igen gazdag irodalom egyöntetűen úgy véli, ez az edényforma a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében.³⁷ Éppen ezért igen feltűnő, hogy a borsodi, minden kétséget kizáróan 10. századi magyar falu leletei közül hiányzik. Nem a borsodi azonban az egyetlen olyan korai telepünk, amelynek edénykészletében a cserépbogrács nem szerepel. Mindössze egy, a 11–12. század fordulójára keltezhető bográcsstöredék került elő az Esztergom-Szentgyörgymezőn feltárt falu jobbára 10. századi házainak betöltéséből.³⁸ Egyet sem találtak viszont az örménykúti település 10. századi részében.³⁹ A sírleletek alapján arra következtethetünk, hogy a borsodihoz, örménykútihoz, illetve az esztergom-szentgyörgymezőihez hasonló edények jellemezheték Halimba települését is.⁴⁰ Mindez azt jelenti, hogy körvonalazódik korai településeinknek egy olyan csoportja, amelynek edénykészletére a különböző méretű

²⁷ Kvassay J., 1982. 37, 39–40.; Takács M., 1996a. 135.

²⁸ Mesterházy K.–Horváth L. 1983. 122.; Kvassay J., 1982. 31.; Lázár S., 1998. 76.

²⁹ Lásd például Wolf M., 1996c. 421. 7. kép.

³⁰ Lásd például Wolf M., 1992. 419.; 423. 24. kép 2.

³¹ Lásd például Wolf M., 1992. 419. 423. 24. kép 4.; 405. 440. IV. tábla 3–4.

³² Kvassay J., 1982. 20.; Takács M., 1996. 335.

³³ Wolf M., 1992. 428.

³⁴ Lázár S., 1998. 75.

³⁵ Herold H., 2002.

³⁶ Lásd például Wolf M., 1992. 423. 24. kép 4.; Wolf M., 1996c. 420. 4. kép.

³⁷ Legutóbbi összefoglalása Takács M., 1997. 208. vonatkozó irodalommal.

³⁸ Lázár S., 1998. 76.

³⁹ Herold H., 2002.

⁴⁰ Nyúlánk típusú fazekak: Török Gy., 1962. XLVI. tábla; virágcserep alakú tálak: LXIX. tábla, LXVIII., LIV. tábla; bordás nyakú edény: LXIX. tábla.

fazekak, virágcserep alakú tálak, bordás nyakú edények jellemzők, és amelynek leletei között nem találjuk meg a cserépbográcsokat.⁴¹ Minthogy ezek a telepek (Borsod, Esztergom, Örménykút, Halimba) az ország különböző pontjain találhatóak, a cserépbográcsok hiánya nem korlátozódik egy-egy vidékre, és nem tekinthetjük csak az adott terület gazdálkodásával összefüggő jelenségnek.⁴² Ezt bizonyítják a topográfiai munkálatok során előkerült leletek is. Például igen kevés, mindössze 2 százalék a 10–11. századi bográcstörédek aránya a Veszprém megyei kerámialeletek között.⁴³ De kis, szinte elhanyagolható arányban kerültek elő cserépbogrács-törédek Zala, Somogy, Észak-Pest megye területéről, illetőleg a Felvidék keleti részéről is. Vannak továbbá a Kárpát-medencének olyan domb- és hegyvidéki tájai, ahonnan idáig nem ismerünk cserépbogrács-leleteket.⁴⁴ Valószínű tehát, hogy a „bográcsos” és bogrács nélküli települések között időrendi különbségek lehetnek,⁴⁵ ennek eldöntésére azonban még további kutatásokra van szükség.⁴⁶

IRODALOM

Holl Imre

1956 Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. Bud. Rég. 17. 177–194.

1963 Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13–15. Jahrhundert) Bud. Rég. 20. 383–394.

Höllrigl József

1930 Árpád-kori keramikánk. Arch. Ért. 44. 142–170.

1932–33 Árpád-kori keramikánk. Arch. Ért. 46. 85–100.

Herold Hajnalka

2002 Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. Teil I. VAH XIV. (Nyomdában)

K. Csilléry Klára

1982 A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Budapest

---

⁴¹ Herold H., 2002.; Lázár S., 1998. 74–76.

⁴² Takács M., 1997. 336. Szőke Béla megállapítását idézve Takács Miklós úgy véli, Veszprém megyében azért található kevés bogrács a tárgyalt időszakban, mivel a megye területének túlnyomó többsége nem tartozott a cserépbográcsokat használó félnomád, nagyállattartó népesség lakóterületéhez.

⁴³ Takács M., 1996. 336–337.

⁴⁴ Torma I., 1977. 10–12.

⁴⁵ Herold H., 2002. Míg az örménykúti település 10. századi részén egyetlen cserépbogrács sem került elő, addig az Árpád-kor későbbi szakaszaiban használt objektumokban megtalálható ez az edénytípus.

⁴⁶ Sajnos nem tartom meggyőzőnek Takács Miklós a Veszprém megyei bográcsok arányával kapcsolatos érvelését: „E furcsa arány azonban nézetem szerint nem annak a következménye, hogy a cserépbogrács használata csak a 11. század vége után terjedt volna el. Könnyen bizonyítható ugyanis, hogy a korai időszakban használatos számos bográcstípusnak csak egy része tűnt el a 11–12. század fordulóján. Azaz, az egyes „átlagtípusok” ugyanúgy keltezhetők az Árpád-kor korai és középső harmadára.” Számomra ugyanis ez okfejtés lényé éppen az, hogy a bográcsok keltezése meglehetősen bizonytalan, korai településeink időrendjének megállapításához más fogódzópontokat kell keresnünk.

Kovalovszki Júlia

1980 Településásatások Tiszaeszlár–Bashalmon. *Fontes Arch.Hung.* Budapest

Kvassay Judit

1982 Kerámia a X–XI. századi sírokban. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest

Lázár Sarolta

1998 Kora Árpád-kori település Esztergom–Szentgyörgymezőn. *Opuscula Hungarica* I. Budapest

Méri István

1964 Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Rég. Füz.* Ser. II. No. 12. Budapest

Mesterházy Károly–Horváth Lajos

1983 Településtörténeti kutatások Veresegyház határában. *Arch. Ért.* 110. 112–125.

Nováki Gyula

1993 A borsodi földvár sánca. *HOMÉvk.* XXX–XXXI. 125–145. Miskolc

Parádi Nándor

1959 Technikai vizsgálatok népvándorlás kori és Árpád-kori edényeken. *Rég. Füz.* 12.

Simonyi Erika

2001 Kora Árpád-kori település részlet Mezőkeresztes–Cethalomról. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XXIII. 359–390.

Takács Miklós

1986 Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *VAH*

1996 Veszprém megye 10–11. századi kerámiaja. Pápai Múzeumi Értesítő. *Acta Musei Papensis* 6. 327–353.

1996a Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *ActaArchHung.* 48. 135–195.

1996b Fazekasság. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* 62. szerk.: *Fodor István–Révész László–Wolf Mária–M. Nepper Ibolya*

1997 A honfoglalás kori edénművesség. In: *Honfoglalás és néprajz.* 205–225. Főszerk.: *Györffy György*; Szerk.: *Kovács László–Paládi Kovács Attila.* Budapest

Torma István

1977 A régészeti topográfia és a településtörténet. 10–14. Kézirat

Wolf Mária

1992 Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990.) *A Nyíregyházi Jósa A. Múzeum Évkönyve* 30–32. 1987–1989. 393–442. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (1987–1990.)

1996a A borsodi földvár. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* 242–255. Szerk.: *Wolf Mária–Révész László.* Miskolc

1996b Die Gespanschaftsburg von Borsod (Grabungen 1987–1993) *Acta Arch.* 48. 209–240.

1996c A borsodi földvár. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* 417–423. Szerk.: *Fodor István–Révész László–Wolf Mária–M. Nepper Ibolya*

1999 A földvárkutatás jelenlegi helyzete, a borsodi földvár. *Die Gegenwärtige Lage der Erforschung der Erdburgen, die Borsoder Erdburg.* *HOMÉvk.* XXXVII. 315–328. Miskolc

2000 10. századi település Edelény-Borsodon. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J. Szentendre

KERAMIKFUNDE AUS DEM 10. JAHRHUNDERT IN BORSOD

Der Fundort, die Erdburg der Siedlung Borsod, liegt auf einem niedrigen Hügel in Nordost-Ungarn, 30 km nördlich von Miskolc am Ufer des Flusses Bódva (1. Bild). Der Hügel liegt etwa 15 m über dem Wasserspiegel des Flusses. Darauf hat man die aus der Zeit der Staatsgründung stammenden, heute schon zum größten Teil zerstörten Wälle der Burg gebaut.

Die Ausgrabung von den Wällen und dem inneren Gelände der Burg haben wir zwischen 1987 und 1999 verrichtet. Über die Hauptergebnisse haben wir schon öfters berichtet. Es ist bekannt geworden, dass wir im Gebiet des Burghügels auch eine Siedlung freigelegt haben. Diese Objekte können jedoch nicht mit der Verwaltungsburg in Zusammenhang gebracht werden, da die Siedlung vorhergehend gebaut wurde. Auf Grund der Funde ist es gewiss, dass die Siedlung niedergebrannt ist: Alle Häuser sind auf einmal in einer gewaltigen Feuerbrunst zugrunde gegangen.

Die in den Überresten der Häuser gefundenen Gegenstände in Borsod datieren eindeutig aus dem 10. Jahrhundert. Mit den Keramikfunden, die überaus starke Szaltaufer Traditionen zeigen, den einfachen Schmuckstücken oder dem mit einem Palmettenmuster geschmückten, geschnitzten, beinernen Seitenstab eines Zaumes kann man beweisen, dass das Dorf aus dem 10. Jahrhundert datiert. Aber dies zeigen die schon beendeten naturwissenschaftlichen Untersuchungen auch.

In der Erdburg von Borsod gab es die Häuser und Öfen der Siedlung, die an der Verwaltungsburg vorherging, auf dem ganzen Hügel, auch während den späteren Wällen. Der Großteil der Siedlung entstand indessen an der Nordseite des Hügel. Der Hügel wurde von zwei überaus tiefen und breiten Gräben in Ost-West Richtung in zwei Teile geteilt. Die Häuser der aus dem 10. Jahrhundert stammenden Siedlung standen ohne Ausnahme an den beiden Seiten des ersten, nördlichen Grabens. Im freigelegten Gebiet gelang es uns, acht Häuser mit großer Gründlichkeit zu studieren. Weitere drei kennen wir nur teilweise.

Die Häuser brannten nieder und weil die Bewohner plötzlich flüchten mussten, ließen sie einen bedeutenden Teil ihrer Kostbarkeiten in ihren Häusern zurück. Demzufolge haben wir in den Überresten der Häuser bedeutende keramische Gegenstände gefunden. Die Keramikfunde beweisen eindeutig, dass die damaligen Häuser gut ausgerüstet waren, obwohl der Formreichtum des Geschirrs nicht abwechslungsreich war. Die Feststellung, dass in dieser Zeit im Haushalt nur wenige Töpfe benutzt wurden, konnte sich nicht als zeitfest erweisen. Durch die reichen und außergewöhnlich glücklichen Keramikfunde in Borsod gibt es für uns zum ersten Mal die Möglichkeit, eine aus einer Siedlung stammende, geschlossene, zum größten Teil aus intakten Gegenständen bestehende Kollektion zu analysieren. Die Resultate der Untersuchung stimmen zum Teil mit den Feststellungen der früheren Forschungen überein, zum Teil weichen sie von denen ab.

Die Keramikfunde in Borsod verdienen eine besondere Aufmerksamkeit. Ihr sonderbares Kennzeichen ist, dass wir in der Siedlung keinen einzigen Tonkessel und keine Kesselscherben gefunden haben. In der überaus reichhaltigen Literatur über Tonkessel ist man sich darin einig, dass diese Topfform mit dem Ungartum der Landnahme im Karpatenbecken erschienen ist. Ebendeswegen ist es so auffallend, dass wir diese Topfform in der Erdburg von Borsod nicht gefunden haben, obwohl diese Siedlung aus dem 10. Jahrhundert stammt.

Nicht nur in Borsod hat der Tonkessel im Geschirr gefehlt. Kesselscherben aus dem 11. oder dem Anfang des 12. Jahrhunderts sind in einem freigelegten Dorf in Esztergom-

Szentgyörgymező zum Vorschein gekommen, die aber größtenteils aus der Einrichtung der aus dem 10. Jahrhundert stammenden Häusern sind. In dem aus dem 10. Jahrhundert stammenden Teil der Siedlung Örménykút wurde nichts gefunden. Auf Grund der Grabfunde können wir schlussfolgern, dass die vergleichbaren Töpfe in Borsod, Örménykút und Esztergom-Szentgyörgymező auch charakteristisch für die Siedlung Halimba sein können. Dies alles bedeutet, dass es in unseren alten Siedlungen eine solche Gruppe gibt, wo im Geschirr Töpfe in verschiedenen Größen, Schüssel in Form eines Blumentopfes und Gefäße mit geripptem Hals charakteristisch sind und wo wir unter deren Funde keine Tonkessel gefunden haben. Da diese Siedlungen (Borsod, Esztergom, Örménykút, Halimba) in verschiedenen Teilen des Landes liegen, ist die Abwesenheit von Tontöpfen nicht für eine bestimmte Gegend typisch und auch dürfen wir nicht nur die mit der Bewirtschaftung zusammenhängenden Erscheinungen des gegebenen Gebietes berücksichtigen. Das beweisen die durch die topographischen Arbeiten zum Vorschein gekommenen Funde auch. Zum Beispiel sind nur insgesamt 2% der Keramikfunde im Komitat Veszprém Tonkesselscherben aus dem 10.–11. Jahrhundert. Aber in einer kleinen, fast verwehrlosen Menge sind Tonkesselscherben in den Komitaten Zala, Somogy, Nord-Pest und im östlichen Teil des damaligen nördlichen Ungarns (heute Slowakei) gefunden worden. Es gibt weiter im Karpatenbecken Hügel- und Berglandschaften, von woher wir bis jetzt keine Tonkesselfunde kennen. Es ist also wahrscheinlich, dass zwischen den „Siedlungen mit Töpfen“ und den „Siedlungen ohne Töpfe“ zeitliche Unterschiede gibt, zu deren Beweis aber noch weitere Forschung nötig ist.

Wolf, Mária

KELEMÉR-MOHOSVÁR 2000. ÉVI FELTÁRÁSAI

PUSZTAI TAMÁS

A keleméri Mohosvár területén a miskolci Herman Ottó Múzeum 2000. július 5-től július 27-ig végzett régészeti feltárásokat. Dolgozatomban e kutatás eredményeit mutatom be.¹ Észak-Magyarországon, a Gömör vármegyei Kelemér községtől D-re, 2 km-re található az egymástól 350 m-re lévő, természetvédelem alatt álló Nagy- és Kis Mohos nevű tavak. A Kelemér–Putnok közötti országút gerincen futó részének éles kanyarulatától DNy-ra indul el az a völgy, amelyben az úttól 400 m-re a Nagy-Mohos-tavat találjuk. Innen tovább DNy-ra 200 m-re, a Kismohos fölött emelkedik a Mohosvár nevű sáncvár.

A vár közvetlen szomszédságában található Mohos tavak öskörnyezettani (üledékföldtani, geokémiai, radiokarbon, pollenanalitikai) vizsgálatait az 1990-es években Sümegi Pál vezetésével nemzetközi kutatócsoport végezte el. A Kis-Mohos üledékrétegeibe mélyített fúrások anyagának elemzése során mintegy 100 éves időléptékű bontásban lehetett rekonstruálni a vidék éghajlati és környezeti változásait az elmúlt 15 ezer év során.

Az öskörnyezeti tényezőknél túl, az egyes emberi kultúrák mezőgazdasági és ipari tevékenységének; a környezetre gyakorolt emberi hatások változásának a nyomait is sikerült feltárni a különböző üledékes rétegek geokémiai és öslénytani vizsgálatával.² A paleoökológiai vizsgálatok eredményeinek történeti interpretációját Sümegi Pál végezte el.³

A területen az első termelő gazdálkodást folytató, neolitikus népcsoportok megtelepedésétől kezdődően egyre növekvő és változatos emberi tevékenységet sikerült kimutatni a vegetáció változásai, illetve a geokémiai változások alapján.⁴ E kutatások történeti interpretációját nehezítette, hogy az érintett vidékről a természettudományos vizsgálatokkal összevethető minőségű régészeti feldolgozás még nem készült. A Kis-Mohos fúrásainak értékelése során így csak valószínűsíteni tudták, hogy a Vár-dombon található középkori vár alapjait és alapstruktúráját a vaskorban építhették meg. Ebben az időszakban jelentős talajerózió, valamint erőteljes helyi erdőégetés nyomait mutatták ki. Feltételezték, hogy a lápot létrehozó völgyelzáró suvadást a népvándorlás korában felmagasították, mellyel egy kenderáztató tavat hozhattak létre. A folyamatos talajerózió, a nyitott térségekre jellemző pollenösszetétel alapján folyamatos emberi hatást, állandóan lakott település (lakott erdő) kialakulását valószínűsítették. A környezeti változások alapján a fentiekhez hasonló, intenzív emberi tevékenységre következtek a 10–15. század közötti időszakokban is. Feltételezték, hogy a középkori Mohosvár helyét a 10–11. században is erődítették.⁵

---

¹ A dolgozat rajzait Sáfrány Andrásné készítette, melyért ezúton is köszönetet mondunk.

² *Sümegi P.*, 2000. 15.

³ *Sümegi P.*, 1998. 373–378.

⁴ *Sümegi P.*, 2000. 15.

⁵ *Sümegi P.*, 1998. 376; 377., *Sümegi P.*, 2000. 17–18.

Míg az üledék pollentartalma döntően a lápok 20–1000 méteres környezetének vegetáció-összetételét reprezentálta,⁶ addig a kutatóknak nem állt rendelkezésére olyan régészeti adatbázis, mely a Mohosok közvetlen környezetére vonatkozóan kielégítő mennyiségű és minőségű információkkal szolgálhatott volna. Eredményeiket ezért csak egy nagyobb kiterjedésű – a Mohosokat középpontként tekintve 10–30 km sugarú – terület régészeti kutatásának eredményeivel vethették össze. Szükségessé vált, hogy azok közül a tanújelek közül, melyeket az ember maga mögött hagy, a keleméri Mohosok környezetében a régészeti tanújeleket is megkeressük. Ez okból kezdte meg a 2000. évben a miskolci Herman Ottó Múzeum Kelemér–Mohosvár régészeti kutatását.

A vár első részletesebb leírását Dobosy László készítette el 1975-ben.⁷ Kutatástörténete és a rá vonatkozó történeti adatok legutolsó, összefoglaló, kritikai értékelése Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén 1999-ben megjelent, Gömör-Tornai vártörténeti munkájában található meg.⁸ A vár leírását és a várra vonatkozó történeti adatokat az ő munkáik alapján közöljük.

A hegy, ahol a Mohosvár található 45 méterrel magasodik a Kismohos nevű láp szintje fölé. A vár ovális alaprajzú. A várhegyet a vár belsejénél átlagosan 6 méterrel alacsonyabb szinten egy 14–20 méter széles, mély árok veszi körbe, melynek külső oldalán sánc húzódik. A sánc a DK-i oldalon már csak terasz formájában követhető, D-i oldala (a Kismohos irányában) nyitott és itt a sánc mindkét vége röviden lekanyarodik.⁹ A vár árokkal körülvett belső területének átmérője 40x20 méter, ennek a belső területnek a nagysága 0,07 ha. A sáncok egy 75x50 méteres területet fognak körbe. A vár ÉNy-i oldalán, a sáncon kívül 18–20 méter széles, 120 méter hosszú egyenes terasz húzódik, külső szélét határozott perem jelzi, alatta a meredek hegyoldal folytatódik.¹⁰

A vár belső területe a kutatás időszakában rendkívül bolygatott volt. A rabló- és bányagödrök miatt épületet már nem lehetett meghatározni, csupán a felszínre került mészhabarcstörmelék utalt köépítményekre.¹¹ Dobosy László a vár területén 1966-ban végzett terepbejárásának ismertetése során viszont leírta, hogy a vár keleti részénél még egy boltíves helyiség maradványait találta.¹²

Kelemér 1232-ben a Gut-Keled nemzetség birtoka volt, s az is maradt a 15. század közepéig. A nemzetség 1338. évi birtokosztozásakor Kelemér Dorog fia Lőrinc fia István mesteré lett. A vár e birtokosztozáskor nem szerepel, első említése a 14. századból – az 1338–1387 közötti időből – való, amikor már csak mint várhelyet említik.

1397-ben Zsigmond király Dob-i Mihály fia Péternek adományként adja többek között Kelemér falut a romos Mohos várral. Egy 1430. évi oklevél szintén csak a vár helyéről szól. Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén lehetségesnek tartja azonban, hogy számolni kell a 15. század közepén a vár újbóli felhasználásával is, ugyanis a szuhafői református egyház újkori eredetű, de minden bizonnyal eredeti oklevelek alapján készített jegyzőkönyve szerint 1449–1450-ben Panith-i Wza Bereck gömöri alispán pert

⁶ Sümei P., 1998. 368.

⁷ Dobosy L., 1975. 25–28.

⁸ Nováki Gy.–Sárközy S., 1999. 336–338.

⁹ Mivel ez a nyitott rész a domb legmeredekebb oldalán van, feltehetően nem bejárat lehetett, hanem az árokban felgyülemlt csapadékvíz elvezetését szolgálhatta (Nováki–Sárközy i. m. 336.).

¹⁰ E teraszt Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén is a vár külső részeként határozta meg, mint írták, esetleges erődítését, kerítését a peremen csak ásatással lehetne megállapítani (Nováki–Sárközy i. m. 338.).

¹¹ A vár köveit a 19. század negyvenes éveiben Pogány Fridrik keleméri birtokos építtette be kúriájának falaiba. Diószegi Dezső, a későbbi birtokos pedig a 19-20. század fordulójának tájékán szállíttatta el a várrom maradék köveit kastély és istálló építéséhez (Nováki–Sárközy i. m. 339.).

¹² Dobosy i. m. 27.

folytatott le a kazai Kakas család és a Putnoki család között keletkezett hatalmaskodási ügyben, mely szerint a Kakas család tagjai a huszitákkal együttműködve a keleméri erdőben felépített Mohosvárból háborgatták a vidéket.¹³

Novákiék a vár történetének összefoglalása során feltételezik, hogy a várat a Gut-Keled nemzetség tagjai építhették. Mint írják, keletkezését tekintve megoszlanak a vélemények a tatárjárás előtte és utána, de ez a kérdés csak ásatásokkal dönthető el.¹⁴

A vár területének első, régészeti célú szintvonalas felmérése Sándorfi Györgytől származik 1992-ből.¹⁵ A vár és a Mohosok tágabb környezetének újabb, részletesebb, mikroszintvonalas felmérését pedig az Aggteleki Nemzeti Park megrendelésére a Tocsolya Bt. készítette el a 2000. évben.¹⁶ E két felmérés jelentette a miskolci Herman Ottó Múzeum 2000. évi keleméri régészeti feltárásainak geodéziai alapját.

A régészeti kutatást megelőző mikroszintvonalas felmérés során a vár belső részén található rablógödrök miatt a belső felépítésre vonatkozóan a domborzati elemek rögzítésével nem lehetett újabb, egyértelműen értékelhető információkhoz jutni.

A vár sáncain túl elhelyezkedő terasz nyugati és északi részén viszont olyan mikrodomborzati jelenségeket dokumentálhattunk, melyek esetlegesen a teraszon található külső építmények meglétére utalhatnak.

A vár dombjának keleti tövében, a Kis- és Nagy-Mohos tavak közötti területen, a szintvonalas felmérés és a hozzá kapcsolódó régészeti terepbejárás során olyan mesterséges mélyedéseket találtunk, melyek az érintett területen emberi tevékenységre utalhatnak.

A területről készített történeti légi fényképek közül hasznos információval szolgált egy 1952-ben készített, igen rossz minőségű fénykép, mely a Mohos vár központi területén egy szabályos, négyzetes építményt jelöl. Azt a kérdést, hogy a légi felvételen látható mintázat a vár falához, vagy egy épülethez köthető-e, csak a régészeti feltárás válaszolhatta meg.

A 2000. évben régészeti feltárásokat – mivel a vár területe természetvédelmi oltalom alatt áll – csak a területet fedő sűrű erdő fái közötti keskeny sávokban, az igen sűrűn nőtt fákat kerülgetve folytathattunk.

Négy területen végeztünk kutatásokat (1. kép).

1. A várbelső keleti szélénél a régészeti kutatás előtt egy hozzávetőleg É–D irányú árkot lehetett dokumentálni. Ezen a területen a felszíni nyomok alapján valószínűsítettük, hogy a föld alatt egy kiszedett fal árka húzódik. Az itteni kutatás elsődleges célja ez árok jelezte régészeti jelenségek meghatározása volt (2–7. kép).¹⁷

2. Abból a célból, hogy meghatározzuk a sánc szerkezetét és építési periódusait, a vár nyugati oldalán a sáncot átvágtuk (8–9. kép).

3. Kutattuk a vár sáncain kívül eső területet, azzal a céllal, használták-e lakóhely céljaira valamilyen időszakban a sáncon kívül eső platót.

4. Vizsgáltuk a szintvonalas felmérés és a régészeti terepbejárások során a vár dombja alatt, attól északkeletre megtalált mélyedések funkcióját.

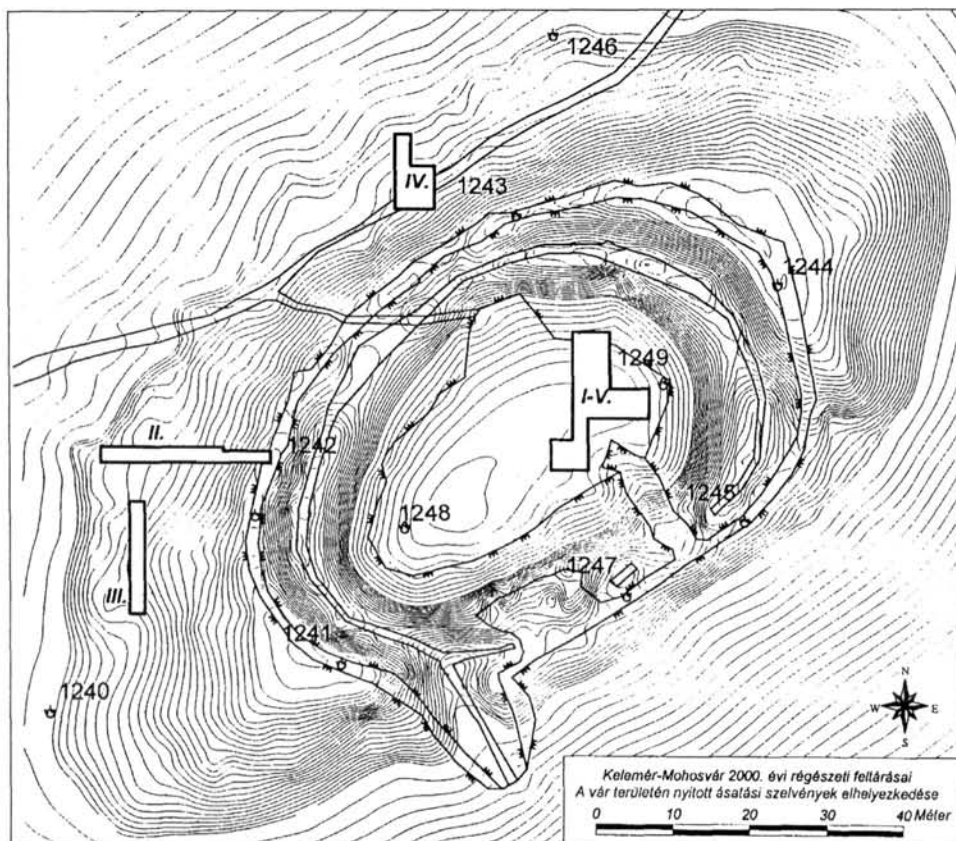
¹³ Nováki–Sárközy i. m. 339.

¹⁴ Nováki–Sárközy i. m. 339.

¹⁵ Lisz. HOM-Rég. Ad. 2328–1993.

¹⁶ A geodéziai felmérések felhasználásának lehetőségéért ezúton is köszönetet mondunk mind a készítőknél, mind a felmérések megrendelőjének.

¹⁷ Az itt feltételezett kiszedett fal azon a területen volt, ahol a légi fénykép és a Dobosy-féle említés alapján egy kőfal húzódnak.

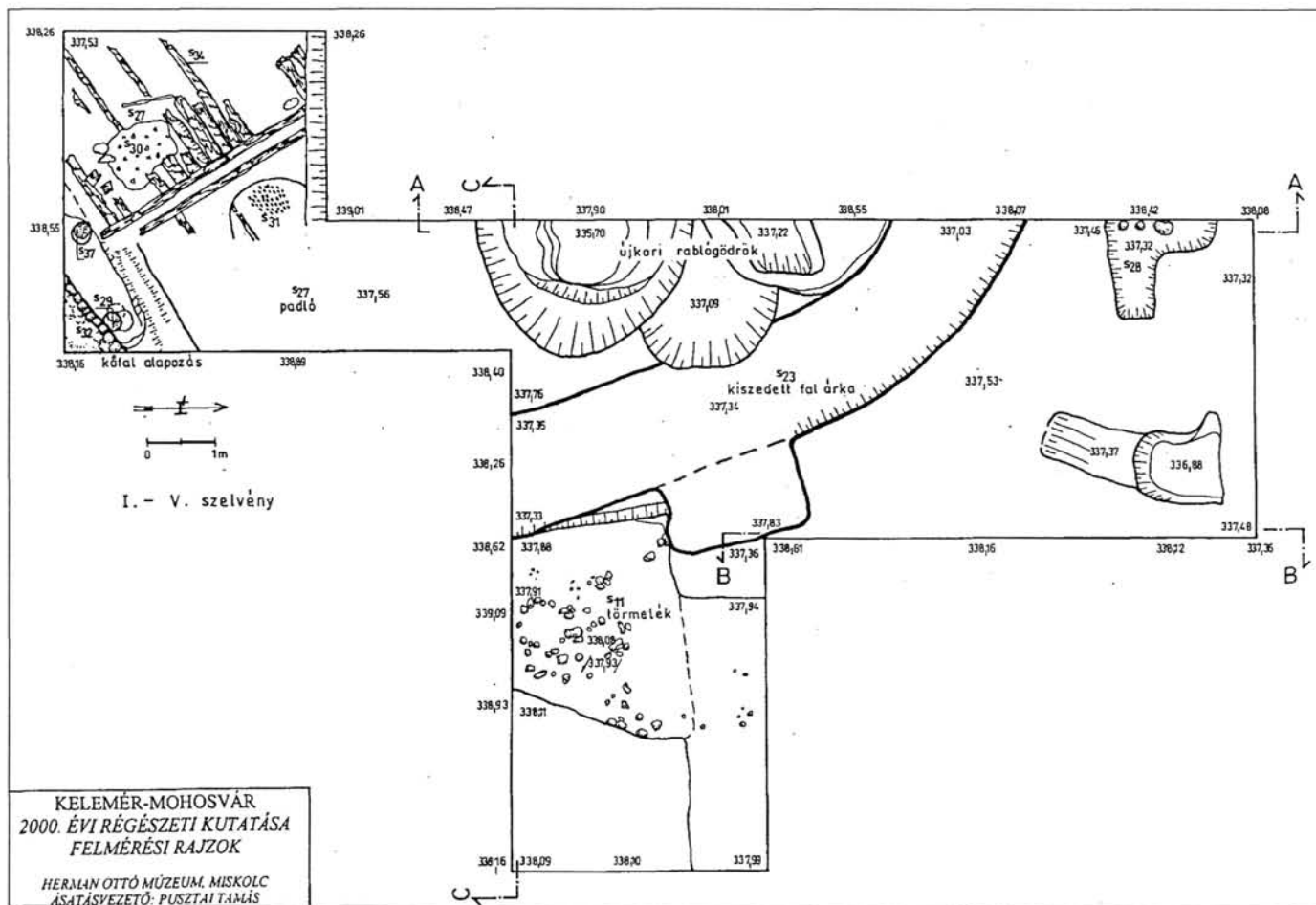
*1. kép. Kelemér-Mohosvár 2000. évi régészeti feltárásai
Régészeti kutatási területek a vár területén és környezetében*

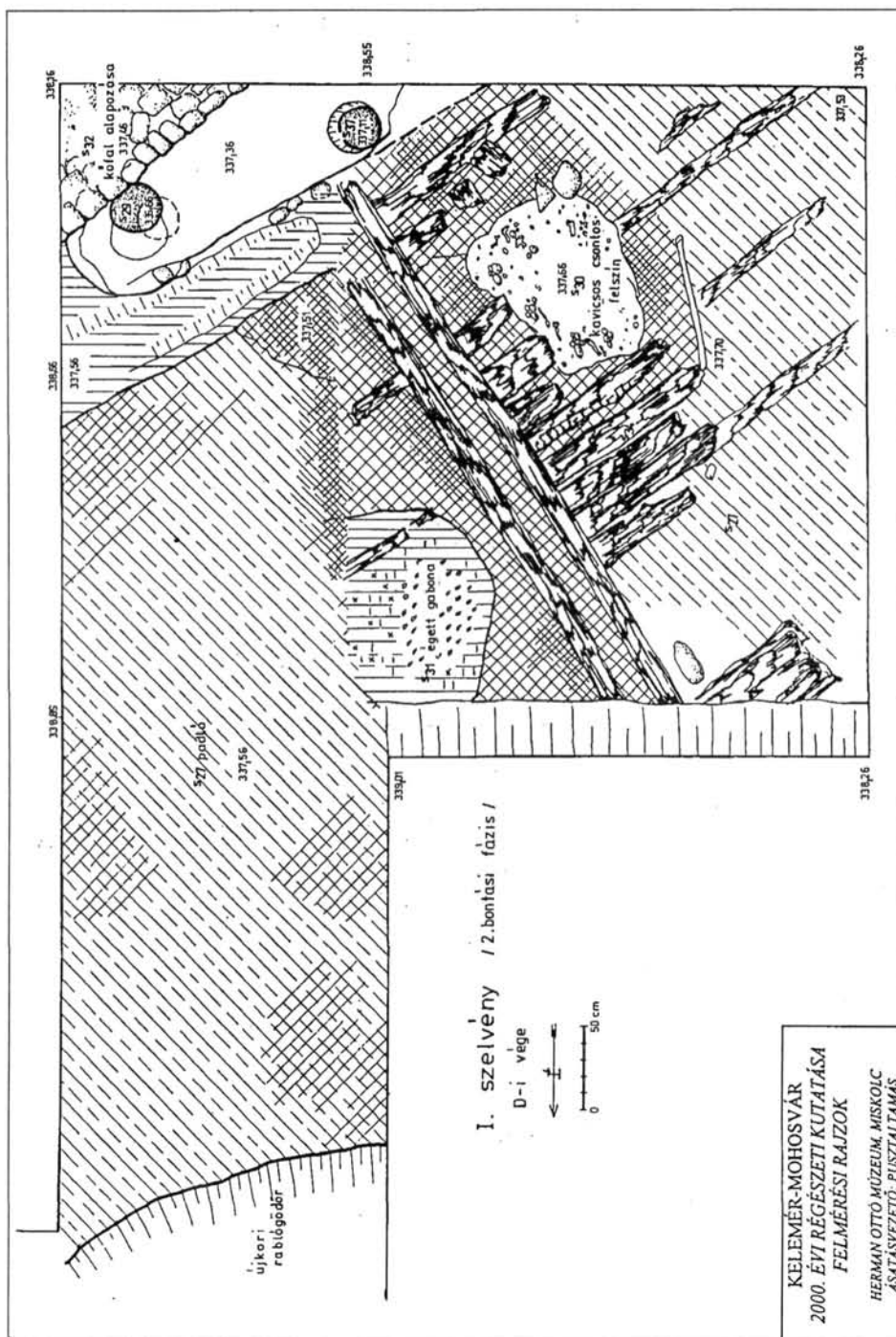
1. A várbelső feltárása

Az itt nyitott É–D-i irányú I. szelvényben a kései rablógödrök által szabdalva előkerült egy ÉNy–DK irányú, közepén rövid külső támpillérrel ellátott, kiszedett fal árka (2. kép-s23). Ezen a területen a falat az újkori bányászat teljesen kitermelte. A kiszedett fal árkanak szélessége 1,7 méter volt. A fal árkanak mélysége a korabeli járószinhez mérten nem haladta meg a 0,5 métert. Az itt álló egykori fal – a várbelső ÉK-i fala – 15 méter hosszú lehetett.

2. kép. Kelemér-Mohosvár 2000. évi régészeti feltárásai
 A várbelsőben feltárt terület felszínrajza

3. kép. Kelemér-Mohosvár 2000. évi régészeti feltárásai
A várbelsőben feltárt borona falú épület omladékanak felszínrajza

4. kép. Kelemér-Mohosvár 2000. évi régészeti feltárásai. A várbelsőben feltárt boronafalú épület maradványai

Az itt húzódó fal a várbelső peremén nyugati irányba fordult, ezt a falszakaszt neveztük a megtalált épületrész déli falának. E falszakasznak csak a felső részét érintette a kései bányászat, alsó három kőszora az eredeti helyén került elő (3. kép-s32). E fal az I. szelvény déli végében található. A belső falsík mellett kettő nagyméretű cölöplyuk is előkerült. A kőfal maradványai által jelölt egykori épületen belül, a kőfalhoz tartozó belső járószinten kerültek elő egy, a déli falra merőleges boronafalnak az égett gerendái, a kiégett agyagtapasztás által megőrzött, ívelt gerendafészkei, valamint a boronafalhoz kapcsolódó deszkapadló (vagy földémszerkezet?) maradványai (3–4. kép). Ennek az épületrésznek a többször tapasztott, igen erősen átégett, keményre döngölt agyagos padlóján (s27) többszáknyi elszenesedett gabona került elő (s31). A gabona (alatt) volt egy vascsákány. A padlót fedő gabona, valamint az égett fa- és hasított deszka maradványok fölött nagyméretű, vastag, vörösre égett agyagtapasztás darabokból álló, 40 cm vastagságú omladék volt (5–6, 7. kép-s12). Ebben az égett tapasztásdarabokból álló rétegben igen sok, nagyméretű – 20–35 cm átmérőjű – égett kvarckavicsot találtunk.

A tapasztásdarabokat még származtathatnánk az égett faszerkezet által jelölt, belső válaszfalak tapasztásaként. Az átégett agyagdarabok egy részének külső síkját elsimitották. Voltak olyan átégett agyagtapasztás-töredékek, melyeken a boronafal gerendáinak lenyomatát is megfigyelhettük. Az átégett agyagtapasztás-töredékekkel együtt előkerült, gyermekfej nagyságú, égett kvarckavicsok azonban nem lehettek boronafal tapasztásának részei. E kavicsok funkciójának meghatározása a viszonylag kis ásatási felszínen nem volt lehetséges. Az itt található helyiségek funkciójának meghatározása során azonban e réteg későbbi kutatása alapvető jelentőségű.

E terület rétegsora alapján egy viszonylag rövid időszakban használt épület boronafalának szenült maradványait,¹⁸ az épület falán lévő agyagtapasztás kiégett omladékát, valamint az épület falainak több szakaszban történt kibányászását határozhatjuk meg (7. kép).

A feltárt épületrész használatának idejét az épület padlóján előkerült, fehér színű, kézi korongon készült, bekarcolt csigavonaldiszes, valamint vörös festésű kerámiatöredékek alapján a 13. század második felében, valamint a padlót fedő égett omladékban talált 1282–1308 közé datálható bécsi denár alapján¹⁹ a 13. század végében, a 14. század elejében határozhatjuk meg. Az itt lévő épület pusztulását nagyon erős tűz okozta (az agyagtapasztás felhabosodott). Fenti jelenségek alapján a vár tulajdonosainak a vár leégése előtt nem volt módja ezt az épületrészt kiüríteni. Azokon a területeken, melyeket az újkori rablógödrök és bányászat nem érintett, ezek alapján számolhatunk érintetlen, – régészeti leletanyagban gazdag – 13. század végi, 14. század eleji rétegekkel.

A várbelső területén nyitott szelvényben szórványosan neolitik kerámiatöredékek kerültek elő. Ezek a kerámiatöredékek régészeti objektumhoz nem kapcsolhatók.

2. A sáncátvágás

A II. szelvényben a vár nyugati oldalán nyitott, K–Ny irányú sáncátvágás²⁰ során megállapítható volt, hogy az itt lévő platón korábban egy neolitik település volt, de annak összes maradványait beépítették a középkori sáncba. A sánc alsó rétegeiben kizárólag ennek a településnek a leletanyaga (vörös színű, kavicssal soványított, kézzel formált újkőkori kerámia, füstkvarc penge, obszidián magkő, csiszolt kőbalta) került elő (s5). Az itt talált újkőkori kerámiatöredékek durván kiképzett, díszítetlen tárolóedények töredékei, a középső neolitikum időszakára datálhatók. E korszakon belül jelenleg pontosabb korhatározásuk nem lehetséges.²¹ E réteg fölött egy leletmentes agyagos feltöltés volt (s3), melynek keményre lejárta, hamus porózus réteggel fedett felszínén 13. századi

---

¹⁸ A kutatott területen nem kerültek elő olyan régészeti nyomok, melyek az adott épületrészek többszöri átépítését mutatták volna.

¹⁹ Ausztria. I. Albert (1282–1308) Bécsi denár. Av: Szembenéző stilizált fej, Rev: ?, Luschin 105. Szerkesztő Árpád meghatározása.

²⁰ A sáncátvágás során nyitott kutatóárok K–Ny irányú, hossza 22, szélessége 2 méter, keleti vége a sánc középvonalában ér véget. Tekintettel arra, hogy egy sáncátvágás gyakorlatilag maga után vonja a vár külső erődítésének erőteljes pusztulását is, a sáncot csak a középvonaláig vágtuk át. E módon a sánc szerkezete csak részben volt dokumentálható, az építési periódusok meghatározása viszont lehetővé vált. E módon a kutatóárokkal jelentősen kevesebb pusztítást okoztunk. A sáncátvágás eredményeinek értékelése során e tényezőket figyelembe kell venni. Úgy gondoljuk, hogy a tudományos kérdések megoldása mellett a sánc megőrzése sem teljesen elhanyagolható tényező.

²¹ Az újkőkori kerámiatöredékek meghatározását Csengeri Piroska végezte, segítségét ezúton is köszönjük.

5–6. kép. Kelemér-
Mohosvár 2000. évi
régészeti feltárásai.
Égett kvarc kavicsok
a várbelsőben feltárt
égett agyagtapasztás
omladékban

századi kerámia, a fölött pedig erősen pelyvás, Árpád-kori téglatörmelék alkotta réteg került elő (8–9. kép). A vár erődítését úgy alakították ki, hogy a sánc teteje az eredendően emelkedő korabeli felszínhez mérten 2 méter magasságban volt, mögötte viszont egy jelentősen kimélyített árok helyezkedett el, ennek az ároknak az anyagából töltötték fel az eredeti domb tetején elhelyezkedő várbelső, ami 5–6 méterrel magasodott a sánc koronája fölé.

A sánc s3 – Árpád-kori leletekkel jelölt – felszínén előkerült, nagy mennyiségű, igen erősen pelyvás téglák töredékei alapján esetlegesen valószínűsíthetjük a sánc koronájának téglakeresztjét is. E magasztás alapozásának nyomait, mint ahogy más magasztás (karószervezet) nyomait – a sánc kutatása során nem lehetett megfigyelni. A sánc későbbi élete szempontjából figyelemre méltó az a leletmentes vastag feltöltés (s2), ami a sánc felső rétegét alkotta. Ebben a rétegben korhatározó leletanyagot nem találtunk, esetlegesen kapcsolódhat a vár 15. századi – írásos forrásokban említett – használatához. A vár esetleges 15. századi, rövid ideig tartó használatának kérdése azonban további régészeti kutatásokat igényel.

3. A vár sáncát övező külső plató kutatása

A sáncon kívül két szelvényt nyitottunk abból a célból, hogy megvizsgáljuk, ezen a területen kapcsolódtak-e épületek valamilyen időszakban a várhoz. A nyugati platón nyitott É–D irányú III. szelvény²² területén, a jelenlegi vékony erdei talaj alatt, közvetlenül a sánc építése során kialakított, viszonylag sík felszínű, kavicsos altalaj helyezkedett el. A szintvonalas felmérés során, e területen megfigyelt kiemelkedések részben természetes eredetűek voltak, részben a sánc lepusztulása hozta létre őket. Felszíni építmény nyomaira ezen a területen nem találtunk. Az északi platón nyitott IV. szelvény területén, közvetlenül a sánc talpa és az azt határoló síkra kialakított terület határán szabálytalan formájú területen elhelyezkedő, habarcs nélkül, egy rétegben elhelyezkedő kövekből álló omladékfelszínt találtunk (s6). Kövek csak a felszínen voltak, a felszín alá mélyedő alapozás nyomaira nem akadtunk. A kövek feltehetően másodlagos helyzetűek.

4. A várdomb lábánál megtalált mélyedések vizsgálata

A várdomb lábánál, a vár középpontjától északkeleti irányban, 150 méterre talált két kör alakú mélyedés közül csak ez egyik területén kezdtünk kutatásokat, azonban e mélyedés feltárását a 2000. évben nem sikerült befejezni. Az itt nyitott K–Ny irányú VI.²³ és az É–D irányú VII. szelvényben²⁴ a vár építése során használt téglá- vagy mészégető maradványai kerültek elő. A vékony erdőföld-réteg alatt égett, olvadt salakdarabokkal kevert, tüvegolvadékkal bevont mészkőből (vagy dolomitből), kvarckavicsokból, valamint vastag, vörösre égett agyagtörmelékkel álló réteg került elő. Az égett agyagtörmelékben áglyenyomatokat nem találtunk, csak törek maradványait. Anyagát tekintve

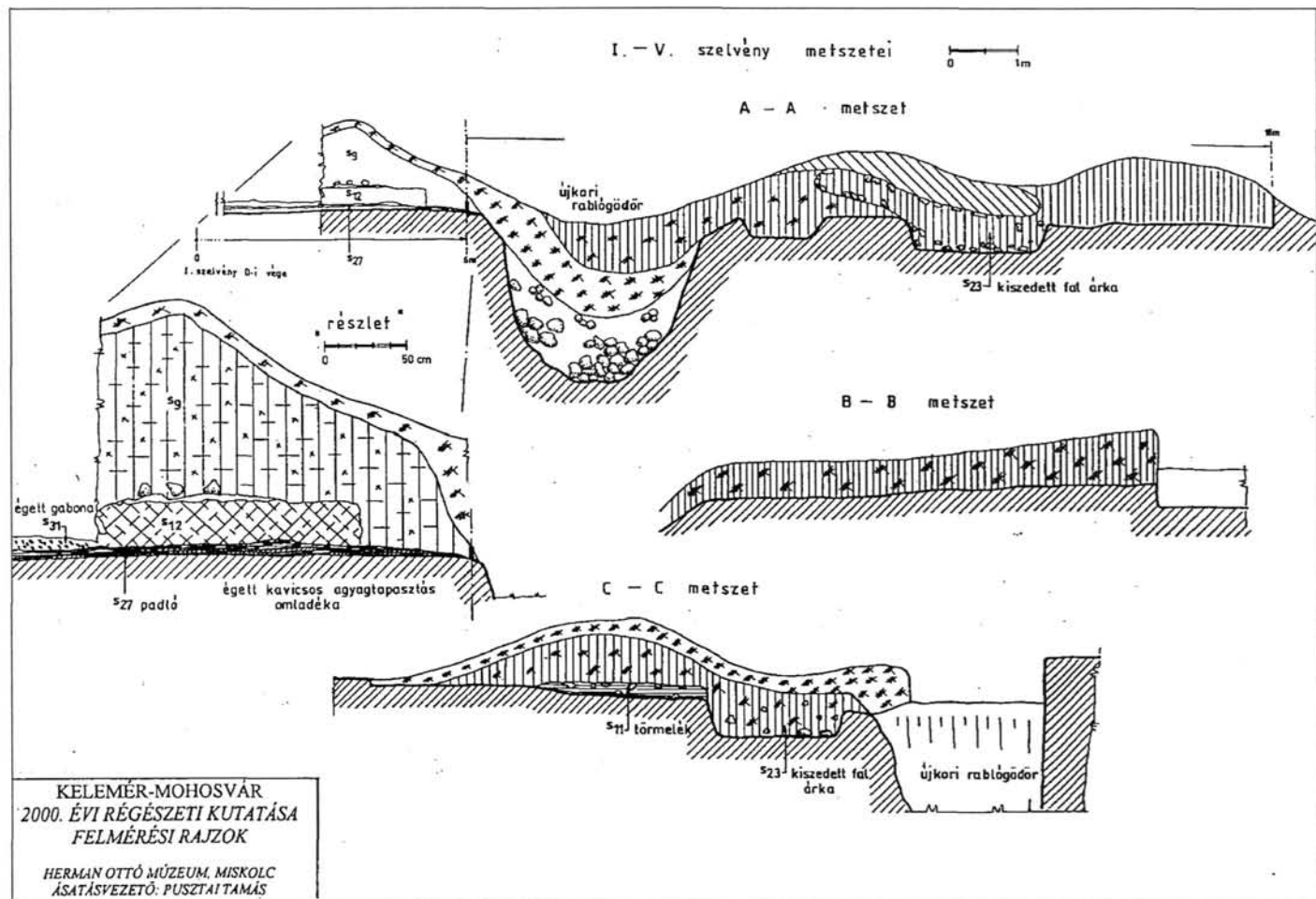

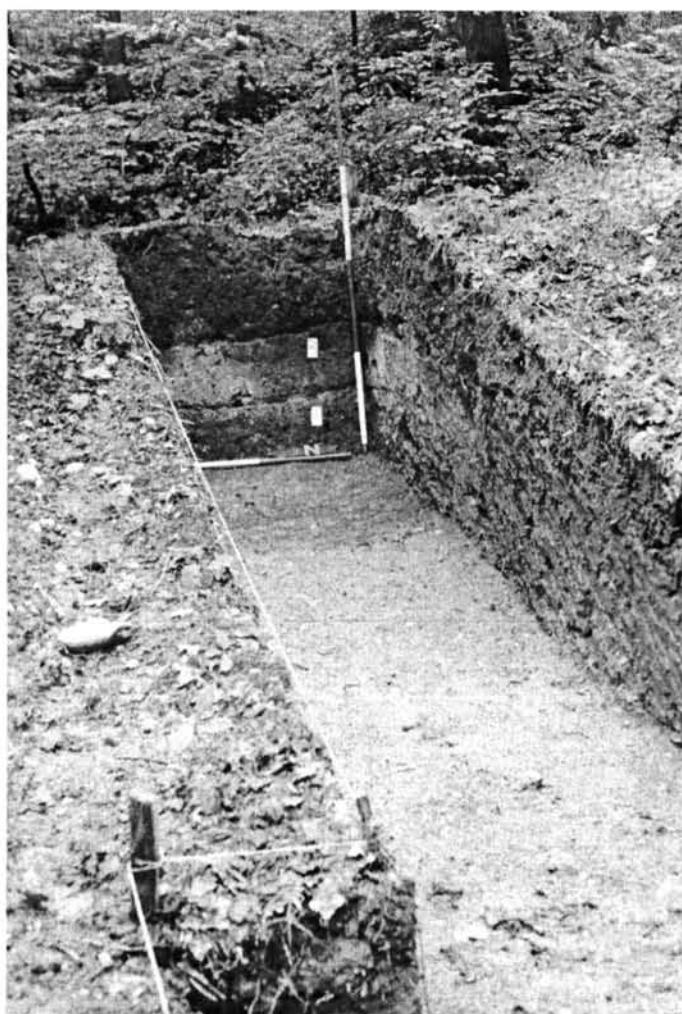
²² A III. szelvény É–D irányú, eredetileg 8 m hosszú, 2 m széles. A munka során déli végét, annak keleti oldalán kibővítettük egy 2,8x3 méteres területtel.

²³ A VI. szelvény hossza 7, szélessége 2 méter.

²⁴ A VII. szelvény hossza 7, szélessége 2 méter.

7. kép. Kelemér-Mohosvár 2000. évi régészeti feltárásai.
A várbelsőben feltárt terület metszeteirajzai.

8. kép. Kelemér-
Mohosvár 2000. évi
régészeti feltárásai.
A vár sáncának átvágása

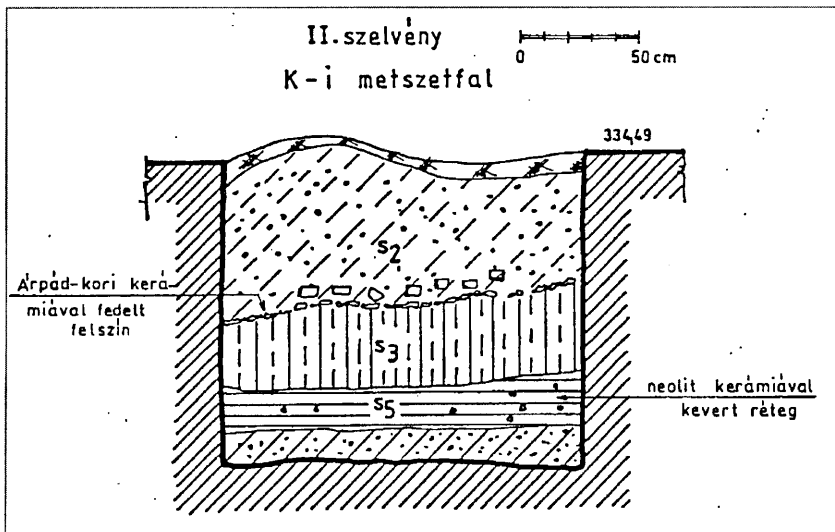
ez az égett réteg megegyezett a sáncátvágás során a sánc Árpád-kori felszínén előkerült téglák anyagával. Az e rétegekben előkerült kerámiaanyag a 13. századra keltezhető.

A feltárás eredményeképp meghatározható volt, hogy a vár helyén a középső neolitikumban létezett egy település. Nem kerültek elő olyan régészeti jelenségek, melyek e neolit település esetleges erősítésére utaltak volna. Meg kell azonban jegyezzük, hogy e településhez kapcsolódóan régészeti objektumokat még egyáltalán nem ismerünk, a település meglétére jelenleg csupán a korabeli kerámia és kőszerszámok utalnak.

A Kismohos rétegeinek természettudományos vizsgálata során nyert adatok történeti interpretációjának azokat a fejezeteit, melyek során e területen egy jelentős kelta valamint 10–11. századi erősítést valószínűsítettek a kutatók,²⁵ a régészeti feltárás eddigi eredményei nem támasztják alá.

²⁵ Sümei P., 1998. 376, 377.

9. kép. Kelemér-Mohosvár 2000. évi régészeti feltárásai. A sánc metszetrajza

Jelmagyarázat

	erdei föld
	szürke törmelékes réteg
	S3 szürke porózus agyag
	S5 szürke - barna kevert réteg
	S5 fekete égett agyag
	S12 töredezett, égett vörös agyagtapsztás
	vörös kavicsos attalaj
	S2 vörös, apró-kavicsos réteg
	sárga agyag
	S31 égett magvak
	S9 fehér, mészhabarcsos omladék
	S27 tapsztott padló
	S34 égett fa gerenda

10. kép. A metszet- és felszínrajzokon alkalmazott anyagjelölések

A vár építését és használatát az itt talált régészeti leletanyag alapján a tatárjárás utáni időszakra tehetjük. Az ez előtti időszakból erődítésnyomok nem kerültek elő e helyen. Annak oka, hogy az 1338-as birtokosztáskor a várat nem említették, feltehetően az volt, hogy a 14. század elején már elpusztulhatott. A vár korábbi említéseinek hiányát pedig magyarázhatjuk azzal a ténnyel, melyre a kutatás által ismert Árpád-kori várak jelentős száma és a rájuk vonatkozó igen hiányos történeti források közti mennyiségi különbség okainak vizsgálata során Engel Pál világított rá: A 13. században – szemben a későbbi korok szemléletével – a várra még nem, mint egy uradalom központjára, hanem csupán a birtok, a föld tartozékára tekintettek. Birtokjogi szempontból a vár léte vagy nemléte ekkor még tökéletesen mellékes tény volt, azaz nem kellett megjelennie az 1320 előtt amúgy is teljesen esetlegesen ránk maradt forrásokban.²⁶

A várbelső keleti felében a korábbi helyszíni szemlék és a légi fénykép alapján valószínűsíthető – a feltárás során részleteiben megtalált – falvonulattól nyugatra eső felszín jóval magasabba emelkedik ki, mint az eddig feltárt terület. Ez alapján ott is valószínűsíthetünk egy jelentősebb köépitményt. Az igen kicsi, 0,07 hektár kiterjedésű, sánccal, árokkal körülvett, ovális belső területű vár belső kialakításáról egyértelmű képet még nem alkothatunk.

A várbelső nyugati felében korábbi kincskereső kutatások során,²⁷ az I. szelvény területéhez hasonlóan nagy mennyiségű égett gabonát találtak. A vár funkciójának meghatározása során az itt tárolt nagy mennyiségű gabona alapján feltételezhető, hogy a 13. század második felében folyamatosan lakták. A vár lakóinak száma, vagy a vár használati ideje azonban nem lehetett jelentős, ugyanis a vár területén ez idáig előkerült használati kerámiatöredékek száma rendkívül alacsony volt. A vár eddigi feltárásai során nem kerültek elő olyan régészeti jelenségek vagy tárgyak, melyek arra utaltak volna, hogy a vár – és Kelemér – birtokosa vagy annak családja is hosszabb ideig a várban tartózkodott.

A vár az eddigi ismereteink alapján valószínűleg beletartozik Árpád-kori váraink azon csoportjába, melyet Miklós Zsuzsa az alábbiak szerint jellemezett: „A 12–13. századi földvárak a 10–11. századiaktól lényegesen különböznek. Ezek leggyakrabban kerek vagy ovális formájúak, alapterületük 0,02–0,07 ha. A legelterjedtebb erődítési forma a lakóterületet övező árok és annak külső szélén – többnyire szerkezet nélküli – sánc. A 30–50 méter átmérőjű lakóterület általában néhány méterrel kiemelkedik a sánccárok ből; szélét palánkfal is védte. Az árokból kitermelt földből készült maga a sánc, és ebből magasították meg a védett terület belsejét is. A lakóterületen fából, kőből vagy téglából építettek házat, illetve tornyot. E kisméretű várak egy-egy kis- vagy középbirtokos nemes családjának, vagyonának védelmét szolgálták. Egy részük a 13. század végén, 14. század elején elnéptelenedett. Más részük a 13–14. század fordulójának harcaiban pusztult el”.²⁸

A 2000. évi régészeti kutatás a várbelsőben gyakorlatilag a várfal egy részét, valamint a várfalhoz hozzá kapcsolódó épületmaradványokat hozta felszínre. A vár szerkezetének megismerése során még nem tudjuk, hogy milyen volt a kőfallal kerített terület pontos kiterjedése, a kapu kialakítása, valamint, hogy a várbelső közepén állhatott-e a korabeli várainknál több esetben megfigyelt központi épület.

---

²⁶ Engel P., 1987.

²⁷ Faggyas István közlése.

²⁸ Miklós Zs., 1994. 224.

Az ásatás eddigi eredményei és a Mohosok természettudományos vizsgálatának történeti interpretációja közötti eltérés, és az eltérések okainak keresése egyértelműen szükségessé teszi a vár környezetének szisztematikus régészeti kutatását is. Az elkövetkező időszak kutatásának a feladata a várbelső Árpád-kori, és az itt talált újkőkori emlékeinek vizsgálata mellett a várdomb lábainál talált téglamész(?)-égető részletes feltárása; valamint a Mohosok közvetlen környezetében található terület szisztematikus régészeti topográfiájának elkészítése során azon régészeti lelőhelyek-települések és erődítések meghatározása, melyekről feltételezhetjük, hogy lakóiknak részük lehetett a Mohosok természettudományos vizsgálata során meghatározható természetalakító folyamatokban.²⁹

IRODALOM

Dobosy László

1975 Várak és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi kismonográfiák I. Miskolc

Engel Pál

1987 Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. Múemlékvédelem XXXI. 9–14.

Miklós Zsuzsa

1994 Földvár címszó. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk.: *Kristó Gyula*, Budapest

Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén

1999 Várak a magyarországi Gömörben. Burgen in ungarischen Gömör. HOMÉVK XXXVII. 329–348. Miskolc

Sümegei Pál

1998 Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 15 000 év során – Egy észak-magyarországi negyedidőszak végi üledékgyűjtő medence paleoökológiai feldolgozása. Panniculus Ser. B. No. 3. 367–395.

2000 A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. In: A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Ópusztaszeren. Szerk.: *Bende L.–Lőrinczy G.* Ópusztaszer

---

²⁹ Szmorad Ferenc, az Aggteleki Nemzeti Park erdészeti szakfelügyelője hívta fel a figyelmet a Putnok (közigazgatásilag Serényfalva) Zsidóvár nevű őskori erődítésre. Ő volt az, aki az erődítés eddigi kutatástörténetét is összefoglalta (Szmorad Ferenc jelentése: HOM RégAd. 3049-00). Az erődítés a Putnokot Kelemérrel összekötő út mentén, a Szörnyű-völgyben a Pálma-forrás fölött, a forrástól keletre lévő hegy tetején található, a Mohosoktól 1,2 kilométerre. (Középpontjának EOv-koordinátái: 753149.00; 339815.00). Az erődítés északról nyíló bejáratát hármassáncrendszer védi. Megépítése az adott közösség jelentős energiáiról tanúskodik. Helyszíni szemlénk során bronzkori, kora vaskori leletanyagot találtunk az adott területen.

Ezen túl a Mohosvár közvetlen környezetében egy újkőkori település maradványai ismertek. Ez a lelőhely szintén a Putnok felől Kelemérbe vezető út mentén, a Szörnyű-völgyben található, a Mohosoktól 1,7 kilométerre (HOM-RégAd: 3048-00; EOv-koordinátái: 753280.00; 331250.00).

FREILEGUNGEN IN KELEMÉR-MOHOSVÁR IM JAHRE 2000

Auf dem Gelände von Mohosvár in Kelemér führte das Ottó Hermann Museum in Miskolc vom 05.07.2000 bis zum 27.07.2000 archäologische Freilegungen durch. In unserer Abhandlung sollen die Ergebnisse dieser Forschung dargestellt werden.

Kelemér liegt in Nordostungarn, auf dem Gebiet des mittelalterlichen Komitats Gömör. Die nächstgelegene Stadt ist Putnok. Der Berg, auf dem Mohosvár zu finden ist, erhebt sich 2 Kilometer südlich von Kelemér. Hier befinden sich die Mooren namens Kis- und Nagymohos.

Der Hügel der Burg hebt sich 45 Meter von dem Moor mit dem Namen Kismohos ab. Die Burg hat einen ovalen Grundriss. Der Berg der Burg wird von einem 14 Meter breiten, tiefen Graben umgeben, der um 6 Meter niedriger ist als das Innere der Burg und an dessen äußerem Rande eine Schanze verläuft. Der Durchmesser der inneren Fläche der Burg, die durch den Graben umgeben wird, beträgt 40x20 Meter, das innere Gelände ist 0,07 ha. Die Schanzen umgeben eine Fläche von 75x50 Meter. Auf der nordwestlichen Seite der Burg verläuft außer der Schanze auch eine 120 Meter lange Terrasse, ihr Außenrand wird durch einen markanten Saum gekennzeichnet, unter ihr erstreckt sich ein steiler Bergabhang.

Kelemér war im Jahre 1232 der Grundbesitz der Sippe Gut-Keled und er blieb es auch bis zum 15. Jahrhundert. Bei der Aufteilung des Grundbesitzes der Sippe im Jahre 1338 wird es nicht erwähnt, sein erstes Auftauchen datiert aus dem 14. Jahrhundert – aus der Zeit zwischen 1338-1387 –, wo es nur noch als Burgort erwähnt wird. Auf der Urkunde aus dem Jahre 1430 wird auch nur über einen Burgort berichtet. Vermutlich ist Mitte des 15. Jahrhunderts auch mit der erneuten Benutzung der Burg zu rechnen. Die historischen Quellen beschreiben, dass der Gespan aus Gömör in den Jahren 1449–1450 einen Prozess in der zwischen der Familie Kakas in Kaza und der Familie Putnok entstandenen, machthaberischen Angelegenheit führte. Dem Prozess zufolge haben die Mitglieder der Familie Kakas mit den Hussiten von dem im Kelemérer Wald erbauten Mohosvár aus die Gegend beunruhigt.

Die archäologische Freilegung verfolgte den Zweck, die Baugeschichte und die Struktur der Burg zu bestimmen, sowie – im Zusammenhang mit der anhand der naturwissenschaftlichen Untersuchung der Mäuer in der Umgebung der Burg angefertigten Rekonstruktion der Urumwelt – wollten wir Daten in Bezug darauf gewinnen, ob es mit Hilfe von archäologischen Methoden die von Menschen ausgeübten Tätigkeiten, die im Laufe des Baus und der Benutzung von Mohosvár auf die Umgebung möglicherweise ausgewirkt hatten, zu bestimmen sind.

Da das Gelände der Burg unter Naturschutz steht, konnten wir im Jahre 2000 nur unter den das Gelände dicht bewachsenen Bäumen in schmalen Streifen, den äußerst dicht gewachsenen Bäumen ausweichend archäologische Freilegungen durchführen.

In vier Bereichen wurden Forschungen angestellt (Bild 1):

Vor der archäologischen Forschung war am östlichen Rand der Burg ein in etwa nordsüdlich verlaufender Graben festzustellen. In diesem Bereich vermuteten wir aufgrund der Spuren auf der Oberfläche, dass sich unter der Erde der Graben einer ausgegrabenen Mauer erstreckt. Ziel der hiesigen Forschung war es in erster Linie, die durch den Graben gekennzeichneten archäologischen Erscheinungen zu bestimmen (Bild 2–7).

Um die Struktur und die Bauperioden der Schanze festzustellen, durchschnitten wir die Schanze auf der westlichen Seite der Burg (Bild 8–9).

Das Gelände außerhalb der Schanze der Burg wurde erforscht, um festzustellen, ob das Plateau außerhalb der Schanze in irgendwelcher Epoche als Wohnort fungiert hatte.

Während der Höhenlinienvermessung und des Begehens des Geländes wurde noch die Funktion der Vertiefungen unter dem Hügel der Burg und nordöstlich dessen untersucht.

DIE FREILEGUNG DES BURGINNEREN

In dem hier in nordöstlicher Richtung geöffneten 1. Segment wurde der Graben einer ausgegrabenen Mauer mit nordwestlich-südöstlicher Richtung gefunden. Er war durch spätere

Räubergruben durchschnitten und in der Mitte durch einen kurzen äußeren Stützpfeiler versehen (Bild 2-s23). Ein Teil dieser Mauerstrecke wurde durch die späteren Räubergruben verschont (Bild 3-s32). Diese Mauerstrecke befindet sich am südlichen Ende des 1. Segments. An der inneren Mauerfläche wurden auch zwei große Pfahllöcher gefunden. Innerhalb des durch die Reste der Steinmauer gekennzeichneten Gebäudes, auf der inneren zur Steinmauer gehörenden Gehhöhe wurden angebrannte Balken der auf die südliche Mauer senkrecht stehenden Eggewand entdeckt, sowie die Reste des sich der Eggewand anschließenden Bretterbodens (oder der Deckenkonstruktion) (Bild 3-4). Auf dem mehrmals gewellten, stark durchgebrannten, hart geschlagenen, tonartigen Boden dieses Gebäudeteils wurden mehrere Säcke gebrannte Getreide gefunden (s31).

Aufgrund der Schichtenfolge dieses Bereichs lassen sich der Boden und die Reste des in einem verhältnismäßig kurzen Zeitraum benutzten Gebäudes, sowie die in mehreren Etappen erfolgte Ausgrabung der Wände des Gebäudes feststellen (Bild 7).

Den Zeitraum der Benutzung des freigelegten Gebäudeteils kann man anhand der auf dem Fußboden des Gebäudes entdeckten archäologischen Funde auf die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts, sowie aufgrund des aus der Zeit zwischen 1282-1308 datierenden Wiener Denars, der in den den Boden deckenden verbrannten Überresten aufgefunden wurde, auf Ende des 13. Jahrhunderts, Anfang des 14. Jahrhunderts schätzen. Das hiesige Gebäude wurde durch starkes Feuer zerstört. Aufgrund der oben genannten Erscheinungen hatten die Besitzer der Burg vor dem Niederbrennen des Gebäudes keine Gelegenheit, diesen Gebäudeteil zu räumen. In dem auf dem Gelände des Burginneren geöffneten Segment wurden stellenweise Scherben aus Keramik aus dem Neolithikum entdeckt. Diese Scherben aus Keramik können keinem archäologischen Objekt zugeordnet werden.

DAS DURCHSCHNEIDEN DER SCHANZE

Beim Durchschneiden der Schanze in ostwestlicher Richtung in dem 2. Segment, auf der Westseite der Burg ließ sich feststellen, dass auf dem dortigen Plateau früher eine Siedlung aus dem Neolithikum zu finden war, aber all ihre Überreste wurden in die mittelalterliche Schanze eingebaut (Bild 9-s5). Über einer Schicht, die voll mit aus dem mittleren Neolithikum datierenden Stoffen war, gab es eine tonartige Aufschüttung ohne Funde, auf deren hart festgetretener bzw. aschiger poröser Oberfläche Keramik aus dem 13. Jahrhundert gefunden wurde, darüber lag eine Schicht aus stark spreuigem Ziegelschutt aus der Arpadenzeit (Bild 8-9). Die Befestigung der Burg wurde so gestaltet, dass der höchste Punkt der Schanze im Vergleich zu der ursprünglich steigenden Fläche in einer Höhe von 2 Metern war, hinter ihr befand sich aber ein wesentlich vertiefter Graben. Aus der Erde dieses Grabens wurde das Burginnere auf dem ursprünglichen Hügel aufgeschüttet, das sich um 5-6 Meter über die Krone der Schanze erhob.

Auf der Oberfläche der Schanze (s3) – mit den Funden aus der Arpadenzeit markiert – wurden keine Spuren von Erhöhungen (Pfahlkonstruktion) entdeckt. Hinsichtlich der späteren Geschichte der Schanze ist auch die fundlose dicke Aufschüttung bemerkenswert (s2), die die obere Schicht der Schanze bildete. In dieser Schicht wurde kein zeitbestimmender Fund gefunden. Sie könnte mit der – in schriftlichen Quellen erwähnten – Benutzung der Burg im 15. Jahrhundert im Zusammenhang stehen.

DAS ERFORSCHEN DES DIE SCHANZE DER BURG UMGEBENDEN PLATEAUS

Außerhalb der Schanze öffneten wir zwei Segmente, um zu untersuchen, ob es auf diesem Gelände Gebäude gab, die in irgendeiner Epoche zu der Burg gehörten. In diesem Bereich (3. Segment) entdeckten wir keine auswertbaren archäologischen Erscheinungen.

DIE UNTERSUCHUNG DER AM FUSS DES BURGHÜGELS ENTDECKTEN VERTIEFUNGEN

Am Fuß des Burghügels, in einer Entfernung von 150 Metern nordöstlich der Burgmitte wurden zwei Vertiefungen gefunden. Nur in der einen stellten wir Forschungen an, jedoch konnten wir im Jahre 2000 die Freilegung nicht beenden. In den hier geöffneten Segmenten wurden die

Überreste der beim Bau der Burg gebrauchten Ziegel- und Kalköfen gefunden. Das in dieser Schicht entdeckte Fundmaterial datiert aus dem 13. Jahrhundert. Seine Freilegung ist die Aufgabe der Zukunft.

Als Ergebnis der Freilegung war festzustellen, dass es an der Stelle der Burg in dem Neolithikum eine Siedlung existierte. Es wurden keine archäologischen Erscheinungen entdeckt, die auf die Befestigung dieser Siedlung aus dem Neolithikum hingewiesen hätten. Der Bau und die Benutzung der Burg lassen sich aufgrund des hier entdeckten Fundmaterials auf die Zeiten nach dem Tatarensturm schätzen. Bei der Bestimmung der Funktion der Burg ist aufgrund der in großer Menge hier gelagerten Getreide zu vermuten, dass die Burg in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts durchgehend bewohnt wurde.

Aufgrund unserer bisherigen Kenntnisse gehört diese Burg zu jener Gruppe unserer Burgen aus dem 12–13. Jahrhundert, die meistens eine ovale oder runde Form haben und deren Grundfläche 0,02–0,07 ha beträgt. Die am meisten verbreitete Form der Befestigung ist der die Wohnfläche umgebende Graben und am Rande dieses Grabens eine – meistens über keine Konstruktion verfügende – Schanze. Die Wohnfläche mit einem Durchmesser von 30–50 Meter ragt im Allgemeinen einige Meter aus dem Schanzengraben heraus; ihr Rand wurde auch durch eine Spundwand geschützt. Die Schanze selber wurde aus der aus dem Graben ausgegrabenen Erde gebaut und damit wurde auch das Innere des geschützten Bereichs erhöht. Auf der Wohnfläche wurden Häuser bzw. Türme aus Holz, Stein und Ziegeln gebaut. Diese kleinen Burgen dienten zum Schutz des Vermögens der jeweiligen adeligen Familien von kleinen und mittleren Grundbesitzern. Ein Teil dieser Burgen entvölkerte sich Ende des 13. Jahrhunderts, Anfang des 14. Jahrhunderts. Ein anderer Teil wurde in den Kämpfen an der Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert zerstört.

Pusztai, Tamás

A DIÓSGYŐRI VÁR EGY ANJOU-KORI KÁLYHÁJA

BOLDIZSÁR PÉTER

Miskolc város polgármesteri hivatala a diósgyőri vár egy gótikus kályhájának rekonstrukciójával bízta meg Szebényi Judit restaurátort, aki felkért, hogy legyen segítségére a munkában. Az ásató, Czeglédi Ilona régész engedélyével átnéztük a leletanyagot.

Megállapítottuk, hogy az igen gazdag Anjou-kori kályhacsempe anyagában több, különböző technikával dolgozó műhely készítményei különíthetők el. A rekonstrukció céljára kiszemelt, lovalakokkal díszített kályha műhelyéhez köthető leletanyagban is több kályha elemeit lehetett fellelni. Ez a műhely, technikai jegyei alapján, a budai és visegrádi leletanyagban Anjou I. csoportként leírt műhellyel¹ azonosítható. Konkrét segítséget azonban a budai és visegrádi leletek nem jelentenek, mivel a diósgyőri lovalakokkal díszített kályha készítésekor nem használtak sablonokat, itt minden egyes csempe egyedi mintázatú. A töredékeket átvizsgálva úgy találtuk, hogy a kályha minden lényeges eleme előfordul a leletegyüttesben, ezek alapján az egyes csempetípusok meghatározhatóak és ezekből a kályha felépíthető.

A töredékek anyaga a mintázott részeken mindenütt jól iszapolt, apróra tört, vörösre égett kerámiaszemcsékkel soványított, halvány vörösre égett cserép. A dongás hátrészek elkészítéséhez sárgásfehérre égett agyagot használtak, a mérművek profiljait finoman iszapolt fehérre égő agyag felhordásával alakították ki, ugyanezt az agyagot használták a dongák összeépítésénél és a lovalakok felillesztésénél.

A máz: világossárga, sötétsárga, zöldes árnyalatokkal színezett, helyenként egy-egy csempén belül is több árnyalatú. Az áttetsző máz színeit láthatóan befolyásolta az alapanyagul felhasznált többféle színű cserép és valószínű az égetéskor is keletkeztek elszíneződések. A lovalakok ruháján és arcán sötétbarna mázzal emeltek ki részleteket.

A leletanyag rendkívül töredékes volta miatt nem tudtunk minden egyes csempét rekonstruálni, de a csempék minden fajtájának legalább két változatát felépítettük, ennél azonban bizonyosan több változat díszítette az eredeti kályhát, például a két rekonstruált oromcsempe mellett még három ehhez a típushoz tartozó, de eltérő szerkezetű töredékünk van.

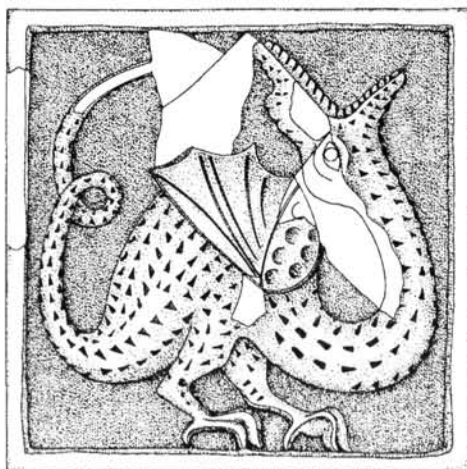
A kályha szerkezetét a 14. századból Budáról² és Visegrádról³ ismert kályhák alapján építettük fel, szögletes alépitményen sokszög alaprajzú felső résszel, oromcsempés felső szegéllyel és a szegély fölé nyúló kupolával.

A szögletes alsó részt 24x24 centiméteres homloklappal készült, egyszerű keretezésű síkcsempék alkotják. Egy felezett méretű csempe tanúsága szerint teljes és felezett méretű csempékből összeépített sarokelemek alkották a kályha alsó részének sarkait, amelyeknek élét plasztikus szőlőlevélsor díszítette. A négyszögletes síkcsempék közül kisebb kiegészítésekkel rekonstruálható négy típus.

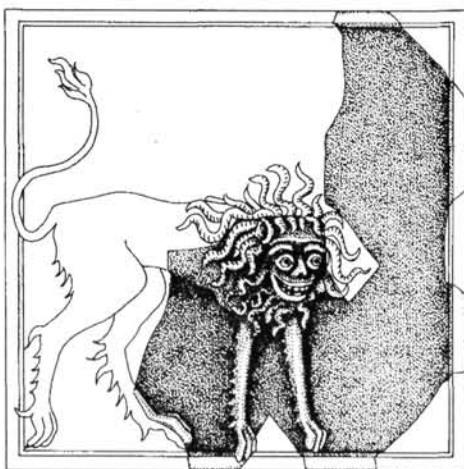
¹ Holl I., 1958. 215–223.

² Holl i. m. 222. 20. kép.

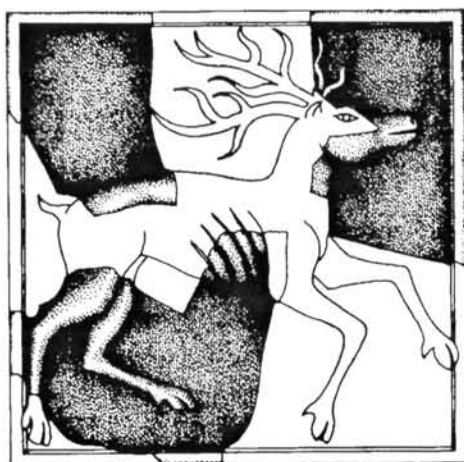
³ Kocsis E.–Sabján T., 1998. 11. VIII–X. kép.

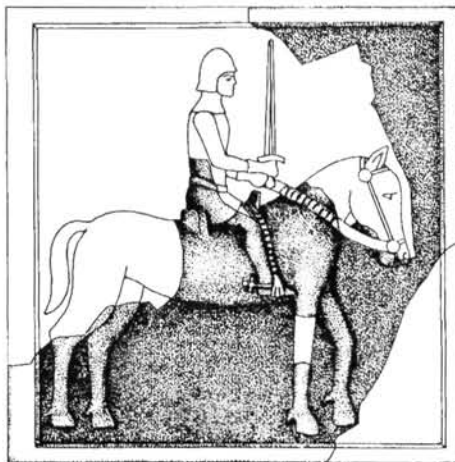
1. kép.

2. kép.

3. kép

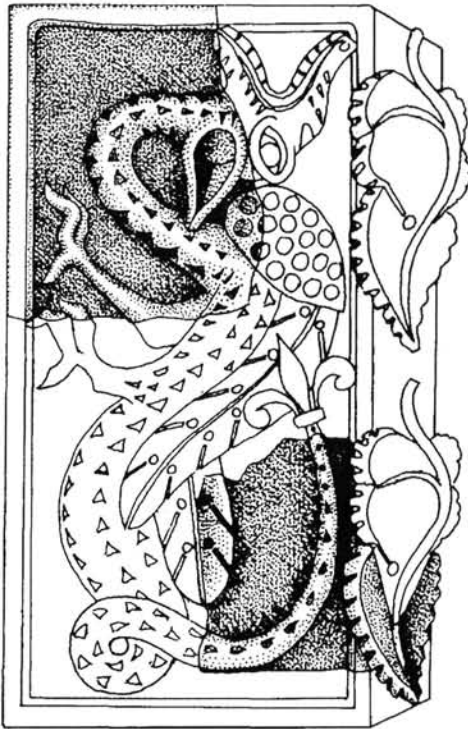
4. kép

1. *Sárányalagos csempe.* Heraldikailag balra néző, nyitott szájú fejét a felső csempesarokhoz emelő, kétlábú, madártestű, kígyófarkú sárkány alakjával díszített síkcsempe. Egy példánya szinte teljes, további példányoknak töredékei vannak meg. A sárkány feje, nyitott szájában fogakkal, nagy, plasztikusan megformált szemmel és füllel készült. A nyak és a test beszürkált díszítésű, az erős, karmos lábak alul a csempe szegélyét érintik, a fark gyűrűsen megtekeredve a hát mögé hajlik vissza (1. kép).

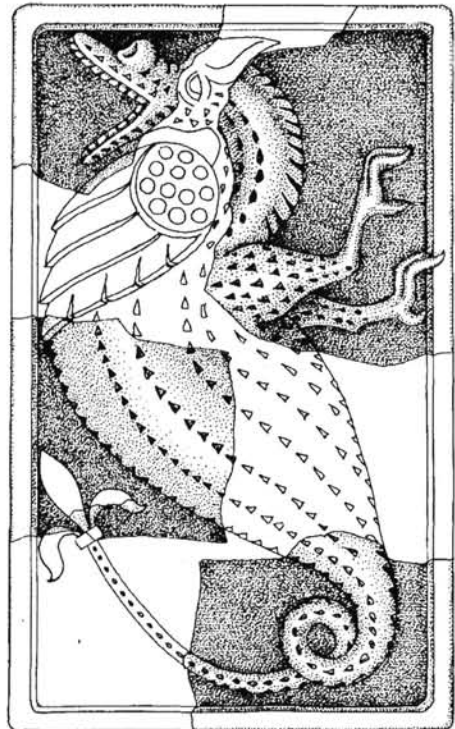
Ez az állatalak a sárkány egy változata, a baziliszkus, ábrázolása a 14. században gyakori, a diósgyőri várat egy ideig birtokló Lackfy család címerében szinte pontos mása található, de az Anjou-címer őrzőállataként is előfordul egy Nagy Lajos király által az acheni kegyhelynek ajándékozott ékszeren.

2. *Oroszlánalagos csempe.* Heraldikailag balra néző, álló oroszlánt ábrázoló síkcsempe. Elhelyezése különös, mivel az alak nem a csempe középpontjában áll, hanem az alsó bal sarokban. Feje szembe néz nyitott szájjal, sörénye bevagdalt szalagocskákból

5. kép

6. kép

mintázott. Karmos lábai a csempe alsó keretét érintik, egy apró töredék azt mutatja, hogy a farka a csempe szélét érintve visszakanyarodott a hát fölé (2. kép).

3. *Szarvasalakos csempe.* Heraldikailag balra néző, lendületes mozdulattal, emelt fejjel futó szarvas alakjával díszített csempe (3. kép). Egy hasonló, de nyugodt állású, vágott körmű állat, talán szintén szarvas alakjának töredékei is fennmaradtak, de ez az alak nem egészíthető ki a meglévő töredékek alapján.

4. *Lovas vitéz alakjával díszített csempe.* Heraldikailag balra néző lovas alak. A ló fejének felső része és az emberalak felsőteste hiányzik. A lépő ló hátán magas kápájú nyeregben, sarkantyús lábát díszes szíjon lógó, bordázott talpú kengyelben nyugtató alak, feszes harisnyát, derékban övvel összefogott egyenes aljú fegyverkabátot visel. A gyeplő megmaradt része beszurkálással díszített (4. kép).

5. *Sárkányalakos félcsempe.* Egy töredéken az 1. sárkányhoz hasonló kialakítású, de kisebb méretű, heraldikailag jobbra néző sárkány fej- és nyaktöredéke maradt meg, egy másikon a fark- és szárnytöredék mellett a csempe lesarkalt élét díszítő szőlőlevél töredéke. Ezek alapján egy felezett méretű síkcsempe rekonstruálható, amely egy teljes és egy felezett méretű csempéből összeépített sarokelem része lehetett. A felezett méretű elem tette lehetővé, hogy a csempék egymást átfedve, kötésben legyenek elhelyezhetők a kályhatesten (5. kép). Két további kisméretű sárkány töredéke mutat hasonló csempék meglétére. Vannak töredékek, amelyek más, az eddigiektől eltérő alakok részleteit mutatják, de erősen töredékes voltuk miatt belőlük nem építhetők fel csempék, ennek alapján bizonyos, hogy a bemutatott öt típuson kívül még több fajta csempe alkotta az alsó kályhatestet.

A szögletes alépitmény fölött egy olyan sokszög alaprajzú csempesornak kellett következnie, amely a karcsúbb felső sokszögű részt statikusan alátámasztotta. Ezt a sort valószínűen a leletegyüttesben előforduló dongás hátú síkcsempék alkották. Ezekből a csempékből egy 16 szögű alaprajzon elhelyezett sor építhető fel a kályhán.

6. *Nagy sárkányalakos csempe.* Téglalap alakú, kivágott dongás hátrésszel készült síkcsempe, szélessége 20, magassága 33 centiméter. Heraldikailag balra néző sárkány, lábaival a csempe jobb, szárnyával a keret bal oldalát érinti. Nyitott szájú feje a bal sarok felé visszafordul, farka gyűrűsen megtekerve a hát mögé hajlik, végét Anjou-liliom díszíti. Két csempéje rekonstruálható és még több példány töredéke előfordul (6. kép). Ennek a csempének egy töredékét a budai királyi palota leletanyagából közölték.⁴ Az ismert Anjou-kori leletanyagban ez az egyetlen olyan töredék, amely diósgyőri kályhánkkal közvetlen kapcsolatot mutat.

A kályha következő csempesorát négyszögletes áttört előlappal készült csempék alkotják tizenkétszögű alaprajzon elhelyezve.

7. *Szőlőlevéldíszes csempe.* Négyzetes, fiókos hátrészű, 27x27 centiméteres csempe, áttört előlapján indákra fűzött szőlőlevelek és fürt képével. A középpontban alul elhelyezett fürt körül a sarkokba hajló levelek helyezkednek el. A levelek erezete vékony agyaghurkákból mintázott, széle bevagdallással díszített (7. kép).

7. kép

A szőlőleveles csempesor fölött dongás hátú, áttört, mérműves előlappal készült csempék sorai következnek. Ennek a résznek a csempéit még az égetés előtt párosával összeépítették. Az összeépítésnél tompaszögben csatlakozó csempék mutatják az elhelyezés alapjául szolgáló 12 szög sarkait. A sarkokon alul hatszögű kónikus kiképzésű konzolok helyezkednek el. A törésfelületek és egy esetben a konzolon megmaradt lábtöredékek alapján bizonyos, hogy a lovagalakok itt a csempék külső sarkain álltak. Ez az elhelyezés az ismert 14. századi csempanyagban teljesen egyedi megoldás. A budai és visegrádi csempéken a figurák a dongák belsejében álltak.⁵ Az előlapoknak számos mérműtöredéke maradt fenn, ezek

alapján két mérműszerkezetet tudunk több-kevesebb biztonsággal rekonstruálni.

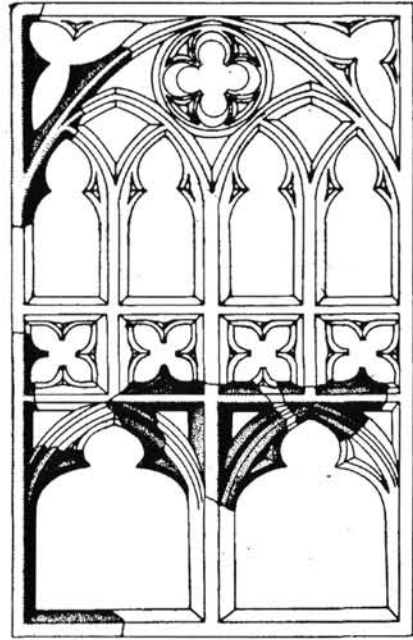
8. *Mérműdíszes csempe.* Dongás hátú, téglalap alakú, 24x38 centiméter méretű, előlapján áttört mérműszerkezettel díszített csempe. A mérmű alsó harmadában egy vízszintes osztósudár alatt hármás, csúcsíves ablaksor helyezkedik el. A felső részen csúcsívbe foglalt kör alakú mérmű, amelyet négy páros halhólyag és azok között valószínűleg egy kör alakú négykaréjos mérmű tölt ki. A felső rész sarkait háromkaréjos mérművek díszítik. A csempe bal oldali keretén a homloksík elé kiugró hatszögű, kónikusan kiképzett konzol helyezkedik el, amelynek felületén lovagfigura cipőjének lenyomata látszik (8. kép). Itt, a konzol mögött az összeépített dongák mindkét oldalának töredéke megmaradt.

⁴ Holl i. m. 215. 11. kép.

⁵ Holl i. m. 216. 12–15. kép.

8. kép

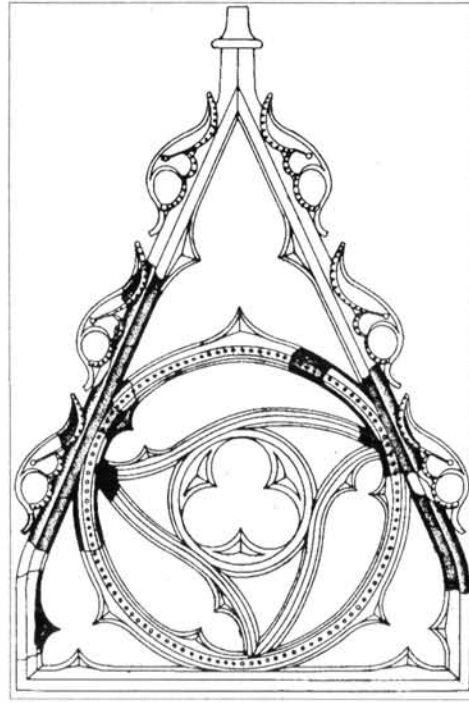
9. kép

9. *Mérműdíszes csempé.* Dongás hátú, téglalap alakú, 24x38 centiméter méretű, előlapján mérművekkel díszített csempé. A mérmű alsó harmadában ikerablak, fölötte négykaréjos mérművekkel áttört korlát helyezkedik el. A felső részt csúcsíven belül elhelyezett kettős ikerablak, a sarkokat háromkaréjos mérművek töltik ki (9. kép).

10. A lovagokat tartó konzolokból nyolc darab maradt fenn, azonos kialakításúak, de két változatuk van: az egyik a hatszög egy síkja, a másikon az éle van homloknézetre fordítva. Sajnos a lovagfiguráknak kevés töredéke maradt. Az egyik konzolon eredeti helyén térdig meglévő lábtöredéke és egy deréktól fölfelé a fejjel együtt megmaradt test alapján egy közel negyven centiméter magas alak rekonstruálható. Ez a lovag hegyes orrú, elől kivágott, pánttal kapcsolt cipőt, feszes harisnyanadrágot, díszes övvel derékban összefogott fegyverkabátot visel, amelyet a mellen ferdén keresztbe futó gombsor díszít. A nyak alatt rojtos körgallér, a fejen szorosan simuló, díszített szegélyű csuklya van, amelynek csúcsa a háton hosszán lefutó nyúlványban folytatódik. Az arcot a csuklya alól kikandikáló haj, hangsúlyos bajusz és kétágú szakáll díszíti (10. kép). Egy másik megmaradt felsőtesttöredéken a korongokkal díszített övbe elől betűzött kétélű tör markolata látszik, ez a bicellusznek nevezett tör a kor jellegzetes fegyvere. A mellen itt is gombsor fut ferdén keresztbe, a vállon korongokkal díszített körgallér van, a ruha ujját a váll alatt rojtok díszítik, a fegyverkabát alja kétoldalt ívesen kimetszett. A harmadik felsőtesttöredéken a mellen ferdén futó, kereszt alakú bevagdálással díszített szíj és hasonló díszítésű körgallér részlete maradt meg. A felsőtesttöredékek azt mutatják, hogy a letört karok egyike a test mellett, a másik kicsit előrenyúlva helyezkedett el, mindkét kezükben valószínűleg tartottak valamit az alakok. A rekonstrukción, mint legvalószínűbb eszközt a felemelt kézben kardot, a másikon lábhoz tett pajzsot helyeztünk el. A két dongás hátú csempesort valószínű kötésben rakták föl, így a felső 12 szög sarkai az alsó homloklapok

10. kép

11. kép

felezőjére kerültek. A lovagalakok, magasabbak lévén a csempéknél, a felső csempesor elé magasodtak.

A dongás csempesorok fölött oromcsempék sora helyezkedik el. A háromszög alakú csempék 8 szögű alaprajzon elhelyezve alkotják a kályha tornyának pártázatát.

11. *Áttört mérműdíszes oromcsempe.* 36 centiméter széles, 54 centiméter magas, alul lesarkalt háromszög alakú csempe. Áttört előlapjának központi mérműve körbe szerkesztett három páros halhólyagból áll, a középpontban valószínűleg kör alakú háromkaréjos mérművel, a sarkokban háromkaréjos mérművek helyezkednek el. A központi kör profilját pontsor díszíti, amelynek csak apróbb részletei maradtak meg, mert itt a finom profilok kiképzésére használt fehérre égő agyag levált az alapról. Ez a jelenség több helyen megfigyelhető a kályha mérműves részein. Az oromcsempe csúcsa karimás hengerben végződik, amely oromdíszt elhelyezésére szolgált. A csempe külső oldalait három-három plasztikus kiképzésű szőlőlevél díszíti (11. kép).

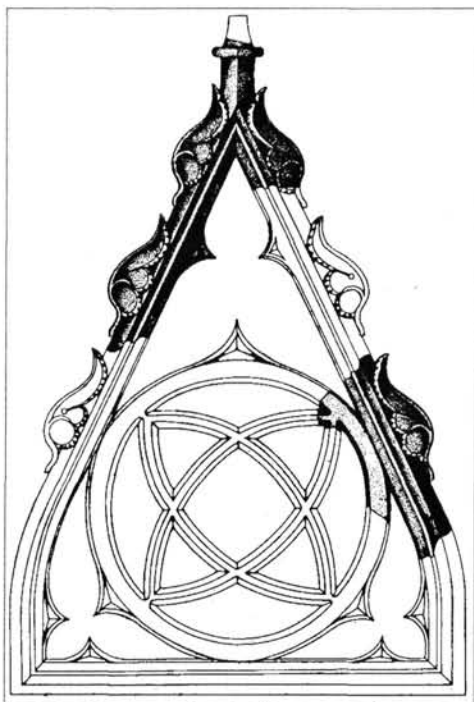
12. *Áttört mérműdíszes oromcsempe.* Méretében és keretszerkezetében az előzővel azonos kialakítású csempe, a központi mérmű itt körbe szerkesztett, körívek által kimetszett ívháromszögek közt elhelyezkedő ívnégyszögből áll (12. kép).

13. *Oromdíszt.* Egy hagyma alakú kályhaszem felületén elhelyezett szőlőlevelekkel alkotja azt az oromdíszt, ami az oromcsempék csúcsain elhelyezhető. Mérete 16x16 centiméter. Az oromdíszeknek több töredéke van meg a leletegyüttesben (13. kép).

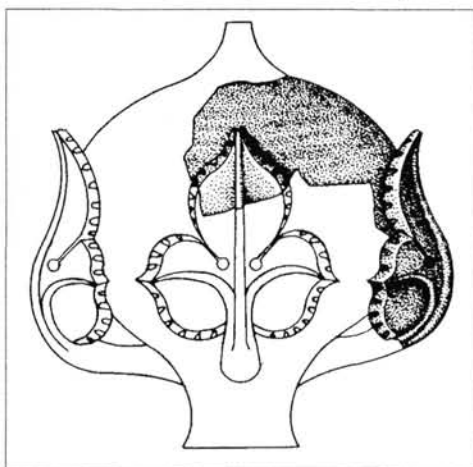
Az oromcsempesor mögött a kályhát egy nyolcszögű toronysisak zárta. Ennek a vastag falú, meglehetősen nagy elemnek három kis töredéke maradt meg. Biztos, hogy ennek a toronysisaknak a csúcsát is oromdísszel látták el, ennek része lehet egy fennmaradt nagyméretű szőlőlevél. Ez az oromdísz nem épülhetett egybe az amúgy is súlyos és terjedelmes toronysisakkal, utóbb illeszthették fel, ahogy az oromcsempék díszzeit (14. kép).

A fent leírt elemekből felépíthető kályhatest közel négy méter magas, valószínű, egy nagy terem végfala mellett állt, olyan helyen, ahol felépítését a boltozat megengedte. Mostani, toronybelsőben való felállítása nem szerencsés, mert a szűk térben nem érvényesül a monumentalitása (15. kép).

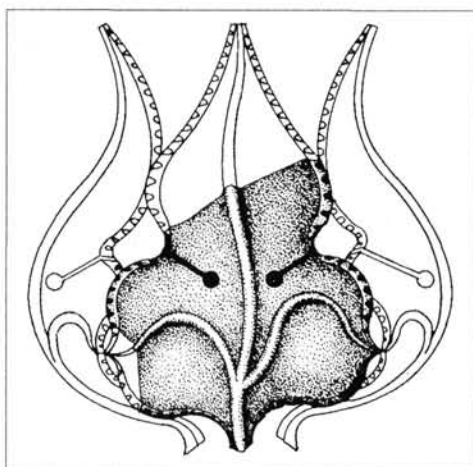
Ismertetett kályhánk csempéi jó szobrászi képességekkel bíró, az agyag mintázásában gyakorlott mesterekre vallanak. Nem tartom valószínűnek, hogy erre a gyakorlatra kályhakészítőként tettek szert, hiszen ez a mesterség a kályha készületek még csak kialakulóban van Magyarországon, megrendelői köre ugyan rangos, de nem valószínű, hogy folyamatos megrendéssel el tudta látni ezt a műhelyt. Kell lennie egy másik mesterségnek, amelynek gyakorlása során mestereink a mintázás gyakorlatára szert tesznek. Ezen elgondolkozva arra a következtetésre jutottam, hogy az agyag mintázásában és kiegészítésében való gyakorlatra a korszakban igen magas szinten dolgozó fémöntőműhelyekben lehetett szert tenni.

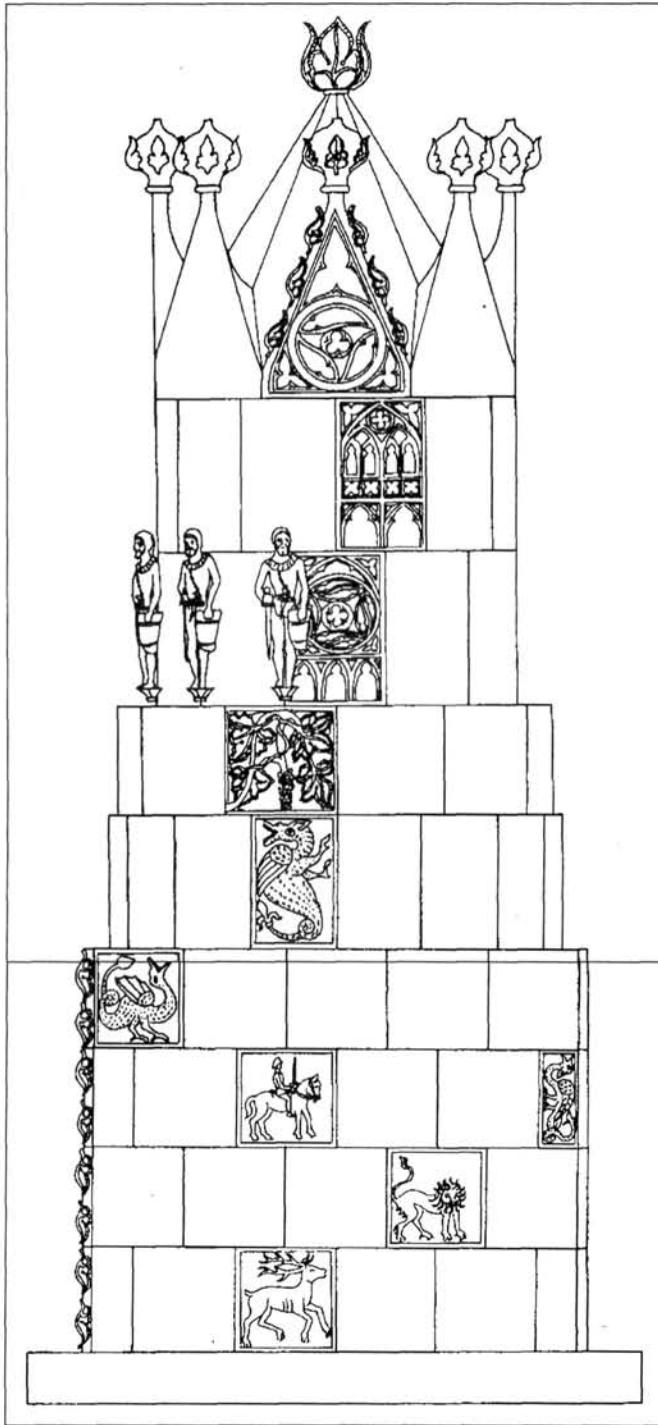
12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

A fémöntőműhelyek egyike, a később Iglón megtelepülő Gaal Konrád mester vezetésével, első ismert munkáját Nagy Lajos király megrendelésére végzi Visegrádon. 1357-ben a király a visegrádi nagy harang öntéséért kiváltságlevelet ad Konrád mesternek és testvéreinek. Az oklevélben említett harang nem maradt fenn, de öntőműhelyének maradványait Szőke Mátyás régész feltárta a visegrádi alsó vár területén.⁶ Az öntőforma megmaradt töredékein olyan leveles indadíszek vannak, amelyeknek pontos párhuzamai díszítik a visegrádi Anjou I. csoport kályhacsempéit. Megkockáztatom a feltevést, hogy a kályhacsempéket az öntőműhely mesterei mintázták és az Anjou I. csoport termékei mindenütt, így Diósgyőrben is ennek a műhelynek a működésével állhatnak összefüggésben. A fémöntő és kályhakészítő mintakincs lehetséges összefüggéseire már Lovag Zsuzsa is felhívta a figyelmet a besztercebányai keresztelődmedence figurális ábrázolásainak kapcsán.⁷

A visegrádi csempék kisebb méreteikkel, a fülkék biztonságos belsejében elhelyezett szobraikkal bátortalan darabok a diósgyőri csempékhez képest. Feltételezem, hogy Diósgyőrben később, már némi kályhakészítő gyakorlat megszerzése után került sor a kályha elkészítésére, az 1360-as évek második felében, de legkésőbb 1370 körül, a Nagy Lajos király lengyel trónra kerülésével megnőtt reprezentációs igény megjelenésével.

IRODALOM

Holl Imre

1958 Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Budapest Régiségei XVIII. Budapest

Kocsis Edit–Sabján Tibor

1998 A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempéi leletei. Visegrád

Lovag Zsuzsa

1979 A középkori bronzművesség. Budapest

Szőke Mátyás

1982 Harangöntőforma köpenyrészének töredékei Visegrádról. Művészet I. Lajos király korában. Katalógus, Székesfehérvár

A STOVE FROM THE ANJOU AGE IN THE CASTLE OF DIÓSGYŐR

The Castle of Diósgyőr originally belonged to the Ákos family. In 1364 King Louis the Great got possession of the Castle. After the King had acquired the Polish throne, the Castle became an important scene of diplomatic contacts between the two countries and the court official duties.

---

⁶ Szőke M., 1982. 317–324.

⁷ Lovag Zs., 1979. 34.

The relics of many stove making workshops have survived in the rich find material of the castle from the 14th century. We had an opportunity to make the original reconstruction of a stove at the original place.

On the evidence of the fractions we have reconstructed the tiles. We constructed the picture of the stove and made the reproduction on the basis of the ones known from the Buda and Visegrád Castles and which are from the same age.

The stove has been placed in a room of the north-west tower of the Castle.

Boldizsár, Péter

A BOLDOGKŐI VÁR

A 17. SZÁZADI INVENTÁRIUMOK TÜKRÉBEN

SÓS ISTVÁN

Jelen tanulmány alapját képező szakdolgozat 1998-ban készült el. Ennek legfontosabb eredményeit kívánom most a szélesebb közönség elé tárni. A dolgozat várra vonatkozó történeti, illetve építéstörténeti eredményeit így nem áll módomban bemutatni.

A várak 17. századi állapotának legmegbízhatóbb forrásai az inventáriumok, illetve urbáriumok, összeírások, azaz főleg gazdasági jellegű iratok. Ezek a leltárak a vár, vagy birtok földállományán, a hozzá tartozó objektumokon, gazdasági épületeken, jobbagyokon azok szolgáltatásain kívül, az uradalom központjának számító, vagy annak ekkor még fontos részét képező várat, épületeit és tereit is számba vették. Léteznek csupán száraz, leltárízú összeírások, de van olyan is, amely szinte irodalmi szinten, részletesen tárgyalja a vár vagy kúria teljes belső berendezését, a helyiségek számát, felépítését. Inventáriumok általában elzálogosítás, tulajdonosváltás, birtokosztály, vagyonekbevitel alkalmával készültek, illetve bármilyen más jogi aktus esetén.

A boldogkői várról jelenleg három összeírást ismerek. A legelső 1671-ben,¹ a második 1682-ben² keletkezett, ezeket már a vár ásatását 1963–64-ben végző régész, K. Végh Katalin is ismerte. Az utolsó általam ismert inventáriumot az említett forráskiadvány hatodik füzetében erősen kivonatolva adták ki, ez 1685-ben³ keletkezett.

Tanulmányom célja a 17. századi vár ismertetése, bemutatva és részletesen elemelve a vár egykori képét, tereinek funkcióit. Azt, hogy a középkorban még jelentős vár miként működött ebben az időszakban, birtokosai és a kor milyen szerepet szántak neki. Ehhez felhasználtam az általam ismert három fennmaradt inventáriumot, és nagyban támaszkodtam az 1963–1964-ben elvégzett ásatásról megjelent tanulmányra. A várról szerzett ismereteink ma sem egészen teljesekek, hiszen a ma már bevett módszernek számítókutatás mind a mai napig nem történt meg, így az ásatás eredményeit is csak ennek tudatában szabad használnunk. Adott tehát, hogy a munka során, az ásatásról megjelent tanulmány, a levéltári iratok mellett, a vár ma meglévő épületeinek, falainak megfigyelésére, sajátos forrásként való használatára kellett törekednem.

A vár történetének elemzésében, az építészeti megoldások, belső terek, berendezések vizsgálatakor csak az utóbbi két – 1682-es és 1685-ös – iratot tudtam használni. Az 1671-ben történt birtokosváltás idején Szelepcsényi György új tulajdonos megrendelésére keletkezett összeírás, melynek címe „*Conscriptio Bonorum Arcis Bodókö*”. A várról érdemi információt csak elvéve ad, azt is csak gazdasági szempontból, például, ha a várban új építkezést terveznek, vagy ha vermeket és pincéket tárgyal. Fontos megemlíteni, hogy a két, korban utoljára keletkezett inventárium teljesen eltér egymástól, mind

---

¹ Eredeti példányát a boldogkőváraljai római katolikus plébánián őrzik, de fotómásolata megtalálható a miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti adattárában.

² E156. Fasc. 7. Nr.29.

³ E156. Fasc. 79.Nr.18.

terjedelemben (az 1682-es jóval részletesebb), mind a bejárás útvonalát tekintve, valamint abban, hogy a váron belül más-más dolgokat tartanak fontosnak.⁴

A várról komplex képet először az 1682. augusztus 18-án készített inventárium ad.⁵ Az irat alkotója megpróbálta a várat következetesen végigjárni, a belsőben, udvarokon fellelhető javakat, termeket, ablakokat, kályhákat, fegyvereket részletesen leírni, útvonala azonban utólag mégis nehezen követhető. Az 1682-ben készült leírás a legalsó kaputól indulva, az alsó vár, majd a felső vár helyiségeit veszi sorra, úgy, ahogy azokat a természetes, mindennapi használat során megközelítették. Az 1685-ben felvett leltár pontosan fordítva, a felső vár legtávolabbi helyiségével indít, de innen már tervszerűen halad lefelé, igaz, kevésbé részletes leírással.

A vizsgálat alapját az inventáriumok várra vonatkozó szövegrészei adják, ezen belül a vár bejárásának útvonalához és a korabeli állapotok bemutatásához a legrészletesebb, 1682-ben készült iratot használok. További információk vagy problémás területek tisztázása esetén az 1682-es irat után az 1685, illetve az 1671. évi inventáriumok megfelelő részei következnek, az iratra utaló évszám előrebocsátásával. Természetszerűleg az 1682. évi összeírás esetében az évszám nem szerepel mindenütt.⁶

A tanulmány a következőképpen épül fel. Az inventáriumok vonatkozó szövegei után következnek a helyszíni megfigyelés eredményei, az, hogy a felsorolt objektumokból ma mi látszik, az álló falak ma hogyan értelmezhetők. Ezzel párhuzamosan elemzem az ásatásról megjelent tanulmány megfelelő részeit, annak eredményeit, valamint vállalkozom annak kritikai elemzésére, módszerei pozitív és negatív megítélésére. A szöveg mellett az 1966-ban megjelent tanulmány két ásatási alaprajza (1–2. ábra), valamint egy általam készített lehetséges rekonstrukció (3. ábra) – a mai értelemben vett felső vár tereivel – is helyet kapott.

Az 1671-ben keletkezett összeírás nem nyújt segítséget a vár belső tereinek rekonstruálásához. Ennek használható elemeit kiemelve, a forrás bemutatásával, vár körüli gazdasági objektumok leírásával kezdem a 17. század végi állapotok bemutatását. A forrás elején az összeíró leírja, hogy a Palochay Anna által zálogba adott ingó és ingatlan javakat hogyan vette birtokába, s a szolgabíró, főrendek és szomszédok jelenlétében a várba felmenvén az összeírt javakat elfoglalta, valamint a vár kapujában Vatay Pétert porkolábságra, a dobos tizedest és kilenc hajdút a vár őrségére felesketett. Hasonlóan cselekedett a „jószágban lévő emberekkel” is, „hogy azontúl fogvást holtukig méltóságos

---

⁴ Ezek az eltérések egyébként értékes adatokkal szolgáltak olyan esetekben, amikor csak az inventáriumokra támaszkodhattam.

⁵ 1678-ban Thököly – amikor a bujdosók élére állva kuruc seregével elfoglalta Észak-Magyarországot – Boldogkőt is bevette. Az ő megbízásából készült el a vár ma ismert legteljesebb összeírása.

⁶ A források átírásakor a következő szabályokat alkalmaztam. A közlés alapelveként a mai helyesírási szabályokat vettem alapul, azokat alkalmaztam a szövegek központozásának megállapításában, a szövegértés megkönnyítéséért a magánhangzók hosszúsága ill. rövidsége esetében. Eltekintettem a szövegben következtelenül használt kis és nagy kezdőbetűk használatától is. A szinte minden esetben elváló ígékötőket összevontam. A szövegre vonatkozó jegyzetek, a TESZ és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár vonatkozó címszavaiból lábjegyzet formájában található. Az előfordult latin eredetű szavak közlésekor az eredeti formához ragaszkodtam, ezek jelentését, a tárgyi és a szövegközi jegyzetekkel együtt, lábjegyzet formájában adtam közre. A tulajdonneveket, földrajzi neveket, mértékegységek nevét, illetve a vár épületeinek elnevezéseit a szövegben betűhíven közöltem. Az iratok eredeti formájában számozás csak az 1682-ben keletkezett esetében volt, ezt az 1685-ös iratnál, annak eredeti formája miatt sem tudtam volna alkalmazni. A közbeékeltem, vagy lapszélre írt, de tartalmilag az irat részét képező szövegeket értelemszerűen beépítettem. Az olvashatatlan részleteket (...) jellel, a papír szakadásából, hiányából származó, valamint az itt esetlegesen kikövetkeztethető részleteket [...] jellel jelöltem. A hasonló formákban előforduló rövidítéseket a szövegben oldottam fel. Pl.: *k[e]g[lye]lmes, őnagfyság]lé* stb. Az áttekinthetőség érdekében a források szövegét kurzívan jelöltem.

urunkat, ő magát örökös uruknak tartják és ösmerik fejek fönnállatáig, a várat maguk és ő maga ellenségének ellenségi, s jóakaróinak jóakarói lesznek."

Az irat további részeiben a várhoz tartozó földek, szőlők, legelők számbavétele következik nagy részletességgel, valamint a pincéket, vermeket említi meg:

„A vár kapuján kívül napnyugat felé az út mellett jobb kéz felől földből, ...egy öreg pince, néhány gabonának való verem...”

„A vár hegyének oldalában napkelet felől két nagy földből ásott pince van, egyiküknek négyágú pincéje van, a másiknak három, ha több nem, háromszáz hordója van, és mindeniket kőbányának csináltatják, ...”

„A vár előtt mindjárt a Szegletes bástyához közel kőből kivágott vermek vannak...”

Az 1682-ben elkészült inventárium is sorra veszi ezeket, bár tartalmukról vagy formájukról nem nyújt újabb adatot.

„27. – A vár tövében vagyon egy jó régi verem, ugyanott az vár alatt kívül, vagyon egy öreg pince, földből ásott, annak vagyon négy ága kibe beléférhet circiter Nro 300 hordó.

28. – Ugyanazon pince mellett vagyon más pince is, annak vagyon három ága, abban is bele férne hordó bor Nro. circiter 200.”

Az 1685-ös összeírás a pincékről nem tesz említést, de nagy mennyiségű mezőgazdasági eszközt, terményt ír le, melyeknek egy része minden bizonnyal azokban volt elhelyezve. Ezek a pincék ma is léteznek, sőt egészen a 20. század elejéig használatban is voltak. A vermek meglétét csupán az egykori alsó vár, vagy palánk (lásd később) területén igazolta az ásás, a kapukon kívüli vermek elhelyezkedését nem vizsgáltam.

1671-ben a vár felszerelése között több használható fegyvert, tarackot, seregbontót, szakállast, muskétát, több hordó puskaport és golyót említenek, a pontos lelőhely megjelölése nélkül.

Ugyanez a leírás a vár belső épületeit egyáltalán nem, berendezési tárgyait is csak ömlesztve azok pontos helye nélkül említi, így a vár állapotának felmérésében nem tudom ezeket felhasználni, ezért itt külön közlöm:

„... a vár állapota és benne való munitiók, ágy⁷ nélkül való két tarackok egyik réz a másik vas, ágy nélkül való seregbontók és szakállasok, egy öreg puska és négy muskatir,⁸ egyik ágy és aczél nélkül, puskapor, vas globisok... csigára való vastag ó kenderkötelek, rozsa ette vas sisakok, bárdok tarackba való rozsaette rövid vas nyelek..”

„Ezekon kívül ott a várban és mind a vár alatt a rádi kúriában, romlott ó épületek, és rossz padlások, csurgó zsindeyesek, kemencék, rossz kályhás kemencék, pléhek, sarkvasak, vasrostélyok, üveges és üveg nélkül rámás ablakok, láncok, lakatok és házi eszközök...”

Folytatásában hasonló stílusban még egyéb felszereléseket és javakat említi.

Az 1682-ben felvett inventárium azonban már nagy részletességgel íródott, a vár tereinek bejárását ennek a sorrendjében fogom követni. A leírást a vár külső, ma már nagyvonalakban is alig ismert udvarán kezdi.

„Boldo kő vára jószágával együtt k[e]g[ye]lmes runk őnag[yság]áé, mely vár építetett egy magos hegyen természet szerint való kőszikla tetejébe.

1. – Vaygon a várnak külső kapuja rostélyos fákbl építetett, fenyő deszkával megdeszkázva, azon vagyon két öreg lakat.

⁷ Agy-ágy – a szövegben a nehézfegyverek rögzítésére szolgáló fa szerkezetet következetesen agy, aggyal, agyas szavakkal írják. Én ezt mai értelem szerint az „ágy” szó ragozott alakjaival írtam át. EMSzT 1. köt. 129.

⁸ Muskatir – muskéta, puska. TESZ, II. köt. 897.

2. – *A kapu mellett vagyon belül egy kapus házacska, azon kaputul fogva a kőszikláig vagyon tölgyfa karókból építetett roszz palánk, melynek az alja annyira elrothadt hogy de necesse⁹ építeni kell, mely palánk[na]k a hossza hatvanhat öl,¹⁰ azon palánkba vagyon két góré, avagy vigyázó bástyácska formára építve.*

3. – *Ugyanazon kerítésben vagyon kőszikla mellett építetve egy sövény elfonatott, megtapasztatott istálló, akit inkább ónak, nem újnak mondani, tizenkét lóra való, mellette egy kis trabant, vagy béres házikó egy szekérszínnel együtt ugyanazon fedél alatt, itten kősziklából kivágatott kis kenyérsütő kemence, azon szekérszín végében vagyon egy borház, a borház felett való kőszikla tetején vagyon fából rótt kis bástyácska.*

4. – *Az egyik góré, vagy vigyázóhely alatt vagyon deszkából csinált mészárszék, másik alatt pedig vagyon egy jó fél sajtó, melyen még mostan is sajtolhatnak”*

Ezt a területet 1685-ben palánk néven említi az összeírás. A leltárba vett épületek ugyanazok, mint az 1682. évi iratban, de új adatokkal is szolgál, mivel leírja az általa kapus háznak nevezett helyiség belső berendezését is.

„A palánkba lóistálló, cselédház annak végében, a mellett egy borház, deszkából álló mészárszék, van egy szekérszín is,....van egy porkoláb házacska is, kiben egy négy-szegletű asztal, mázos kemence, két kis karszék. A pitvarban egy kis asztal, ajtaja fél szeres, reteszes.”

Az alsó, vagy huszárvárnak nevezhető épületegyüttest tehát roszz állagú palánkfal védte. Az 1682-es irat további része az ezen belül elhelyezkedő gazdasági, a várat kiszolgáló épületeket veszi sorra.¹¹ A várba vezető út mellett a vár sziklatömbjének északi oldalán van egy terület, ahonnan az addig lóval, vagy kocsival közlekedő utasnak gyalog kellett folytatnia útját, mert a kapubástyához onnan meredek lépcső vezetett fel, s itt a lovat már nem lehetett továbbvinni.¹² Boldogkő esetében a váron belül is volt istálló, de oda – mint majd látjuk – csak vezetve lehetett a lovat bevinni. Ennek ellenére a palánk funkciója megegyezett más várak hasonló feladatkörű területével. Az istálló mellé szorult itt még a mészárszék és a préház is.

A leírt terület a vár előtti sziklaterasz. Itt ma semmilyen épület nem áll. Ide vezet fel a közeli parkolóból induló turistaösvény, valamint az íves vezetésű feljáró innen indul fel a várba.

Az ásítás alatt mód nyílt arra, hogy ezen a területen is végezzenek kutatást, igaz, ez csak néhány kutatóárkot jelentett. Három kutatóárkot húztak, a vár észak–déli tengelyére merőlegesen. K. Végh Katalin ezekben a feltételezhető észak–dél irányú védőfalat, valamint az eredeti járószintet kívánta megtalálni. Ez sikerült is, sőt a várba vezető rámpa oldalfalát is megtalálták. A déli toronnyal egy vonalban levő „C” árokban már nem találták meg az észak–déli irányú várfal nyomait, így valószínűsíthető, hogy ez már hamarabb, még a nyugati várfal déli részéhez csatlakozott (*1. ábra*).

A feltárás során az inventárium által említett építményeket nem sikerült megtalálni, valószínű ezek egyszerű faszerkezete miatt, valamint azért, mert a kutatás itt nem volt részletes.

⁹ *De necesse* – szükségből, azonnal.

¹⁰ Öl – hosszmérték. Egy bécsi öl ~1,896 m (16. századtól terjed el). *Bán P.*, 1989. 80.

¹¹ Hasonló néven ismerjük még a füzéri, regéci várak palánkját. Ilyen szinte majdnem minden olyan várhoz tartozott, ahol a terepviszonyok szűke miatt több, korábban még a váron belül helyett kapott tárgy, vagy tevékenység kiszorult onnan, vagy egyéb indok miatt (istálló, mészárszék a váron belül az amúgy is nehezen kezelhető hulladék mennyiségét gazdagította volna) sem fért be oda.

¹² *Feld I.–Cabello, J.* 1998. 78., 81.; *Simon Z.*, 2000. 20.

A leírás további része már az általunk is ismert és látható váron belüli terekről, építményekről szól, viszont a korabeli elnevezések eltérése zavaróan hat a vizsgálatra. Ilyen problémát jelent az egykori felső vár elnevezése.

Ma felső várnak a sziklagerinc legmagasabb részein álló épülecsoportot nevezünk. Az inventáriumokban viszont a ma álló egész várat felső várnak nevezhették, bár ez az iratban sem mindig következetes, sőt a két, jól láthatóan eltérő terepszintű területet ezen belül már nem különböztetik meg, így a leíráson belül is nehéz eldönteni, hogy egy-két esetben hol is jár a leíró. A nehézségek elkerülése végett én a 17. századi elnevezést és felosztást használom. A felső várba a 17. században is ugyanazon az útvonalon jártak fel, mint ma (1. ábra).

„5. – Vagyon kétrendbeli ó hidlás,¹³ melyiken a felső várba feljárnak, amint a várba bemennék vagyon egy emelcsős új kapuja, sarki és retesz vasával együtt, azon kaput csigán felvonják és három lakatokkal együtt zárják, azon kapun vagyon más kapu topolyafából építve, a kapu között, vagyon huszonnégy rozsdás ó muskatér, kilenc németes táskával együtt. Item egy láncos bék[ly]ő második rudas béklyó, három csincser,¹⁴ három karika rúdvasba való, nyakravaló két karika vas, nyolc rabra való jó vas...”

„6. – Item azon kapu között vagyon egy Czirkáló bástya, kibe a hajdúk tüzelnek. Azon Czirkáló bástyából mind, a várba felmennek, vagyon egy erős bélett¹⁵ ó ajtó, vas sarkaival és reteszivel együtt, azon bástyában vagyon egy kő kémény.”

Az 1685. évi inventárium ezt írja a kapuról.

„Középső emelcsős kapuban muskatér jó..... Nr.24

Hírlövő mozsár jó..... Nr.1

Régi vasak, rabok lábára való..... Nr.7 egy rossz

Fai lában egy (?)..... Nr.1

Béklyó..... Nr.1

Kapitány Petneházi David úr csináltatott vas..... Nr.7

(továbbiakban rabszerszámok)

Ugyanott paraszt almárium..... Nr.1

Egy vas csép csonka nyelű..... Nr.1

Amint bejönnek a középső kapun, vagyon egy emelcsős kapu vas hevederes, retesz, egy lánc rajta csigástól. Onnan bájüvén, a várban van egy paraszti bélett ó ajtó, vas retesz, hevederes, kapukra való öreg lakat..... Nr.4

Tömlőcre való lakat..... Nr.1”

A várfal elé egy félköríves emelkedőn lehetett jutni, innen egy láncos felvonóhid vezetett a kapuépítmény belsejébe. Ezen belül még egy kapu volt, fából, aminek a másik oldalán már az őrség fegyverei voltak. A kapu félkör alakú, toronyszerű építményből nyílik. Ennek eredeti feladata a bejárat védelme lehetett. A kapun belül leírt felszerelése hasonló más várakéhoz, mivel az itt található rabvasak más várakban is hasonló helyen találhatóak meg. Füzér esetében a börtönhelyiség is a kapubástyán belül volt.¹⁶

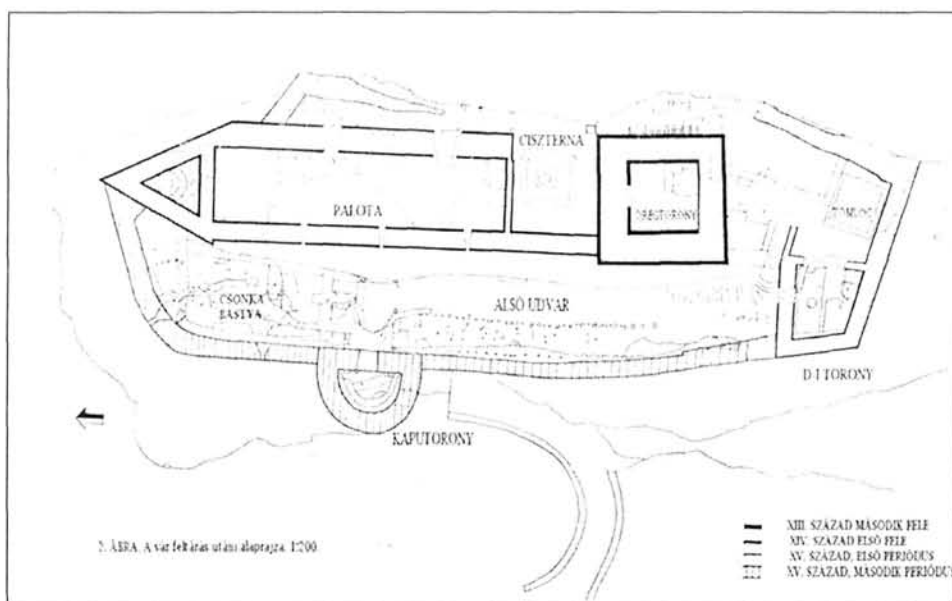
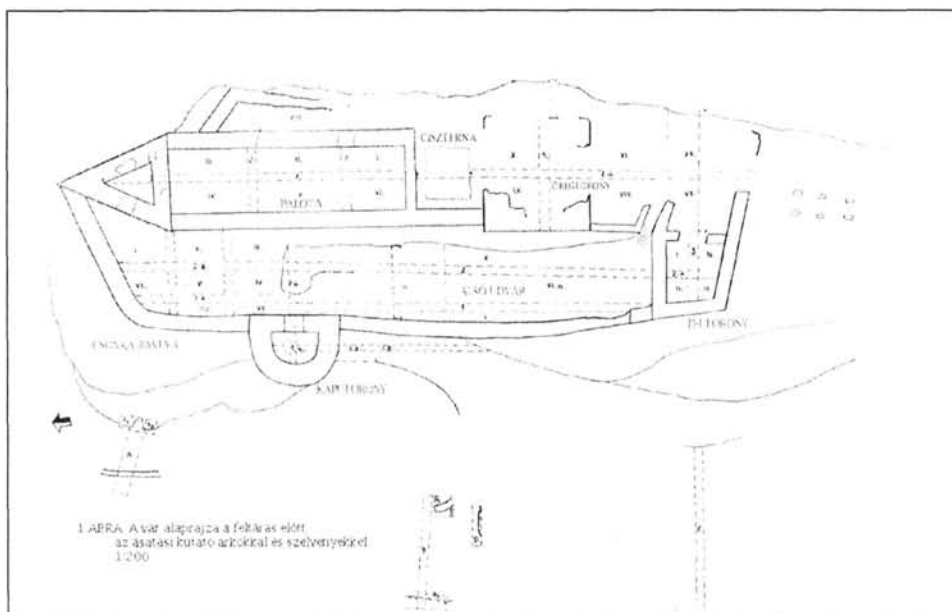
Nehezen tisztázható a kapualj vár felé eső része, valamint az a kifejezés, hogy „azon kapu között”. A cirkáló bástya valószínűleg az ugyanazon kapu felé épült emeletet jelenthette. A helyszínen – a kapuépítmény belsejében – megfigyelhető gerendalyukak

¹³ Hidlás – padlat, padlózat (itt deszkával borított, vagy ácsolt feljáró) EMSzT 5. köt. 104..

¹⁴ Csincser– nyakvas. EMSzT 2. köt. 160.

¹⁵ Bélett – fa béléssel borított, fatokos. EMSzT 1. köt. 752.

¹⁶ Feld–Cabello i. m. 82.; Simon i. m. 24.

egy, az emeleten, galériaszerűen körbefutó faszerkezetű védőfolyosót sejtetnek, amiről a kapu belsejére és kívültre lehetett látni. Feltételezhetően közvetlen a kapualjból vezető lépcsőn lehetett ide jutni, mivel az említett erős „bélletű” ajtó után („...azon Czirkáló bástyából mind a várba felmenni, vagyon egy erős béllet ó ajtó...”)¹⁷ egy bal kéz felől nyíló pincét említenek, ami ma közvetlenül a kapualj után van, tehát a mondott ajtó nem nyílhatott emeletre. Kivéve akkor, ha a leíró nem következetes és az egyik helyen csak az emeletet, másik helyen már az egész kapualjat és galériás emeletét tekinti cirkáló bástyának. Ebben az esetben az ajtó akár nyílhatott a következő terület, a „Csonka bástya” felé is azzal egy szintre.

A bástyán álló kémény fűthető helyiségre utal. Ilyen Füzéren is volt, ahol a kaputorony emeletén kandalló fűtötte szoba volt.¹⁷

Ma a várba egy fahídon lehet bejutni. A kapuépítmény mai külső és belső megjelenését a múlt század végén történt neogótikus stílusú építkezés határozza meg. Ezek a bejárati nyílás formáján láthatók leginkább.

A régészeti kutatás során még a toronyban, de már a belőle kivezető neogót boltzat alatt négy nagyméretű négyzetes befaragás került elő, melyek akár a leírt kapuépítmény nyomai is lehetnek, ahol a katonák fegyvereit tartották, bár a hely szűkös volta ennek ellent mondhat. Az sem kizárt, hogy még a félköríves kapuvédmű építése előtt a kapu egykori megerősítésének a nyomai ezek.

Az emeletek számát a mai nyílásrendszer alapján kettőre lehet becsülni, bár a mai fedett emeleti helyiség a korábbi emeletszinttől magasabban van, a ma a várudvarról látható legfelső – kisebb méretű, inkább ablaknak beillő – nyílás még világíthatott meg emeletet, de ehhez a falnak még magasabbnak kellett lennie. Az emeletek számáról a további leírásból nyerhetünk információt, amikor a leíró a „Csonka bástya” után a nyugati fal leírásánál visszatér a kapu felé.

„7. – Amint a Czirkáló bástyából bejárnak a várba, mindjárt balkéz felől vagyon belül a várba, Csonka bástya alatt egy pince, kősziklából kivágattatott, melynek négy ága vagyon. Az első ágának nyolc öl a hosszúsága, harmadik, két öl. A negyedik ágának is öt öl a hosszúsága, szélessége pedig mindenik harmadfél öl.”

A továbbiakban, a pincében található majorságbéli és dézsmabéli borok felsorolása következik. Ugyancsak a pincében raktározták a szüreteléshez, illetve a sör főzéséhez szükséges alkalmatosságokat.

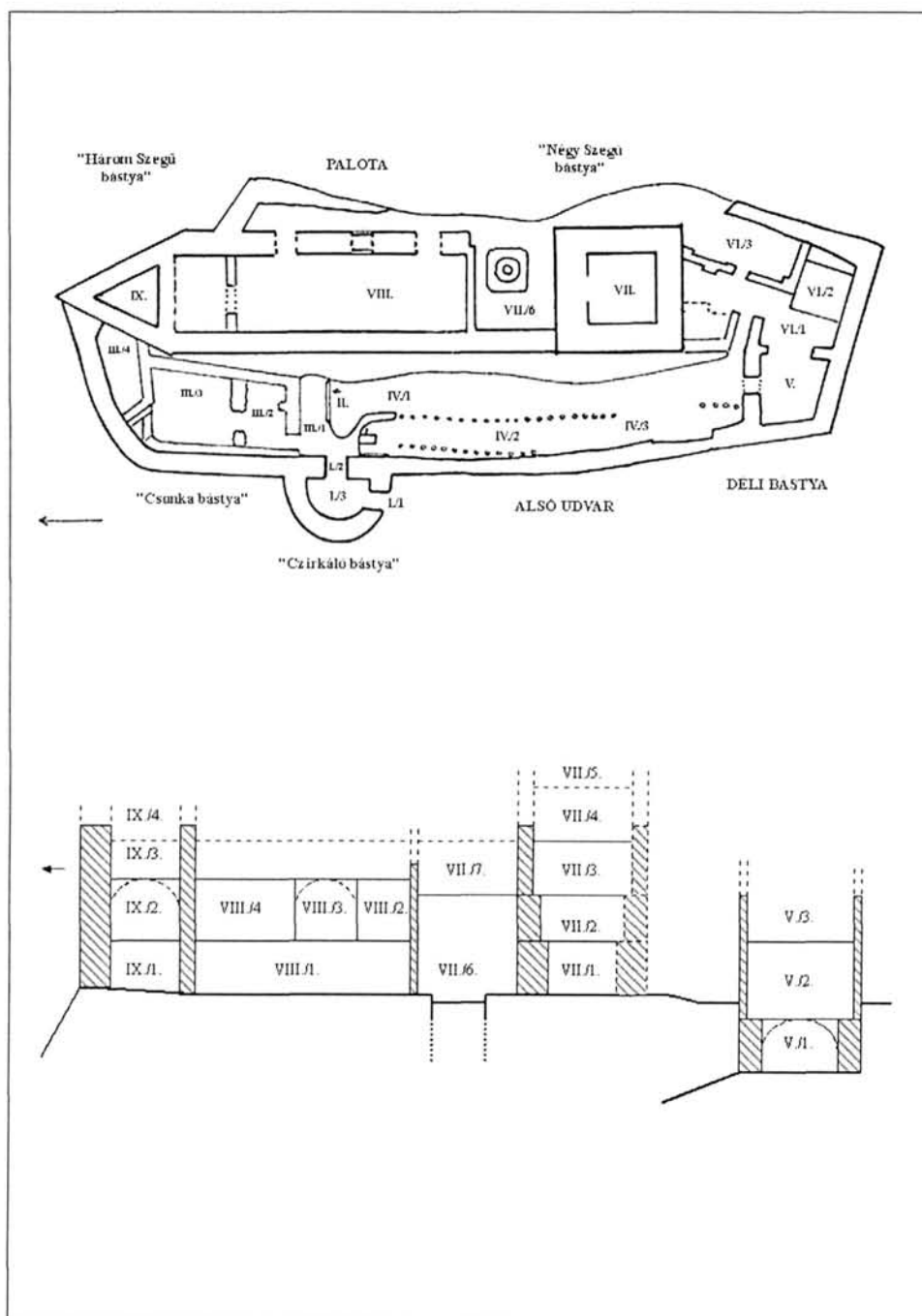
Az összeíró ezután a vár tövében levő vermek tartalmát részletezi, melyekben a várban lakó tisztek gabonája van. Nem tudni, hogy itt mire gondolt a leíró, mivel ilyen vermet a váron belül nem lehet találni. Az előbbi pincét ma is lehet látni. Bejárata az alsó vár udvaráról nyílik és két fő ága van, melyet a sziklába véstek. Az egyik a palota alatt, a másik a kapuépítménytől északra lévő „Csonka bástya” alatt húzódik. Mivel a várat, ha csak raktározásra is, de használták még a 17–18. század fordulóján is, számolni lehet ez időben történt átalakításokkal is.

Az 1685. évi irat nem számol be veremről, viszont egy része nagy mennyiségű terményt sorol fel, pontos hely megjelölése nélkül, így feltehetően ezek egy része az említett pincében volt elhelyezve.

Következik a „Csonka bástya” leírása:

„12. – A Csonka bástya alatt vagyon egy gerendás ház, aki jóllehet egészen el nem végeztetett, melyben mostan lakatos lakik. Akiben két ablak egy ajtó sarkvasastól retesztől, egy kályhás kemence, azon házból nyíló kis kamarácska, melyben a tizedes lakik,

¹⁷ Feld–Cabello i. m. 82.

3. ábra. Az inventáriumok által beazonosított terek (1682-es alapján)
a felső várrész tereinek metszete

Jelmagyarázat

I. „Czirkáló bástya”

- 1.: „...egy emelcsős új kapu...”
- 2.: „...azon kapun vagyon más kapu topolya fából...”
- 3.: „... azon kapu között vagyon egy Czirkáló bástya...”

II. „Csonka Bástya alatt egy pince”

III. „Csonka Bástya alatt”

- 1.: „gerendás ház, ... melyben mostan lakatos lakik”
- 2.: „kis kamarácska, melyben a tizedes lakik”
- 3-4.: „egy nagy gerendás ház, kibe a hajdúk lagnak”

IV. Alsó udvar

- 1.: „egy jó erős kapu”
- 2.: „egy kamora deszkából”
- 3.: „egy istálló, tizenkét lóra való”

V. Déli bástya

- 1.: „egy öreg bolt”
- 2.: „úr háza” („Ebedlő palota” 1685)
- 3.: „öreg gerendás Új palota („Pusztá Nagy Palota” 1685)

VI. A felső vár előtti, tőle délre lévő tér

- 1.: „egy kis kamarácska”
- 2.: „egy erős, sötét Tömlöc”
- 3.: „Sütőház”

VII. „Négy Szegü bástya”

- 1.: (?) „ó konyha”
- 2.: „egy gerendás lakóház”
- 3.: „lakó gerendás ház”
- 4.: „sáfárház”
- 5.: „ötödik legfelsőbb contignatio”
- 6.: „csatornás kút”
- 7.: „egy folyosó, a kút felett”

VIII. Palota

- 1.: „gerendás pince”
- 2.: „a mostani konyha”
- 2.: „boltos pítvar”
- 4.: „Borosház, ... melyet azelőtt sáfárháznak hívtak”

IX. „Három Szegü bástya” (1685)

- 1.: „boltos kápolna”
- 2-3.: „azon kápolnán belül vagyon, alsó és felső porház”
- 4.: „a háromszegű kőből építetett erős bástya”

melyet könnyen boltnak is csinálhatnának. Azon új ház mellett vagyon egy nagy gerendás ház, kibe a hajdúk laknak, azon házon vagyon egy ajtó, ... azon házba egy sütő kemence, két lantornás¹⁸ ablak, a két ház között puszta pitvar.

13. – A kapu felett való Csonka bástyán vagyon egy öreg réz tarack, melynek mind kereke, s mind ágya vasas, másik kis vastarack, annak is mind kerekes ágya vasas, a harmadik kis vastarack kereke és ágya vasatlan, vagyon egy hírt lövő mozsár ágyúcska, vas. Item vagyon szakállas Nro. huszonöt, seregbontó Nro. három. Azon Csonka bástya és felül említett két háznak fedelét, s épületi csatornáival együtt, olyan formában van, hogy de necesse két esztendők múlva építeni kell. A Csonka bástyából fogva, a felső vár kapujáig vagyon egy folyosó, a lövő lyukak mellett, mely fából azelőtt négy esztendővel építették. Ugyanazon folyosón vagyon egy strázsa hely és kazamata, mely szolgál az emelcsős kapura, a Csonka bástyán is hasonló van, de fából építették.”

Az 1685. évi iratban két, egymástól távol eső helyen írnak a „Csonka bástya”-ról, de az egyik helyen csak következtetni tudunk arra, hogy ott járt a leíró.

„Kapu felett való Csonka bástyán réz tarack..... Nr.1.

Vas tarack jó kerekestül, ágyastól..... Nr.2”

(továbbiakban fegyverek)

Az épületekről és berendezésükről szóló rész az inventárium végén:

„...Második házban ellenében egy sütőkemence lasztornás ablakok

Tizedes házában, éppen kapu felett, sütőkemence..... Nr.1...”

A „Csonka bástya” – mint már említettem – nem tartozik a hagyományos értelemben vett bástyák közé, mivel ez a nyugati fal északi részének megerősítése lehetett csak, lőrésekkel, gyilokjáróval, esetleg a maitól magasabb falakkal. Bástya alatt itt tehát a kerítő falak által határolt, beépített várrészt kell értenünk. Nevét is talán emiatt kapta.

Az összeírás idején valószínűleg már nem a korábbi évek kihasználtságával működő váron belül a bástya és környéke az egyik, még eredeti funkciójában használt területe lehetett a várnak. Az őrség lakhelye volt itt, akik feltételezhetően még szép számmal lakhattak itt.

K. Végh Katalin az itt felsorolt építményekről azt feltételezi, hogy azok a „Csonka bástya”-n kívül, a szikla oldalának támaszkodva álltak.¹⁹ Ez azonban ellentmondana a leíró által követett bejárési logikának, mivel az a várat „alulról felfelé” járja be. Felmerül a kérdés, hogy mi is tartozott valójában a „Csonka bástya”-hoz, hol ért az véget és hol kezdődött maga a várudvar. A bástya csak maga a nyugati fal megerősítése lehet, kiegészítve északi sarkának magasabb fekvésű terepével. Fontos megjegyezni, hogy védőfalának mai állapotából már csak nehezen lehet következtetni az eredeti nyílásokra, mivel téglás falrészeit valószínűleg a múlt századi átalakítás idején toldhatták az eredeti falrészekhez.²⁰

A fal előtt végig gyilokjáró húzódhatott, bár ma ebből csak az északi saroktól a nyugati fal megtöréséig, illetve a kapuépítménytől északra áll egy kis rész. Feltételezhető, hogy a földszinti ágyúlőrésekhez – a tér szűkössége miatt – külön ágyúpad nem szolgált, így csak a földszinten voltak nehézfegyverek. Az inventáriumok keletkezésekor

¹⁸ Lantornás ablak – hártás ablak. EMSzT 7. köt. 809.

¹⁹ K. Végh Katalin azt írja, hogy „ezek az építmények valószínűleg a Csonka bástyán kívül a szikla oldalában állhattak...” K. Végh Katalin: i. m. 150.

²⁰ A 19. században birtokos Péchy család a kor romantikus ízlésének megfelelően a várat a század második felében átépíttette, több eredeti falat elbontott, illetve feltöltődési rétegeket termeltek ki. Erről az építkezésről tanúskodik a vár falaiban ma is szép számmal látható Péchy bélyeges téglá.

azonban ezeket már nem használhatták, mivel a régészeti feltárás itt igen vastag 16–17. századi feltöltődésre és egy, a lőréseket eltakaró falra bukkant.

A régészeti kutatás egyik legnagyobb feladatát jelentette a bástya feltárása és kitisztítása. Az ásás által feltárt maradványok, kályhacsempék, edények, vastöredékek, egymásra épült falak maradványai, egy döngölt földfal nyoma mind aktív kihasználtságot mutatnak, egy jól behatárolható időszakon belül. A vastag törmelékanyag gazdag anyaga a 15–17. század mindennapi életének nyomait mutatja. Kérdéses viszont az, hogy a különlegesen meredek terepviszonyok miatt itt hová építhettek épületeket. A három leírt helyiség és egy pitvar csak úgy férhetett el, ha a nyugati falig értek, vagy ha a feltöltődés már olyan nagy volt, hogy a terepszint nagyobb részen volt így vízszintes. Ez a megoldás tűnik kézenfekvőnek. Mivel az inventáriumok már csak a késő 17. századi képről adnak információt, nem ismerhetjük a fal alatti terület korábbi képét. Azt is elképzelhetőnek tartom, hogy az épületek csak viszonylag újabban, tehát a század közepe körül épülhettek és az ekkorra már jócskán feltöltődött bástya alatti részt egy szintre hozva, a lőréseket egy eléfalazott fallal eltakarva²¹ építették ide ezeket.

A mesterséges feltöltést alátámaszthatja az is, hogy a feltárás alatt kiderült, a rétegek az egész területen bolygatottak, 14–16. századi kerámia szinte mindenütt került elő.²² A feltárás a feltöltődést eltávolította, itt ma csak a csupasz, meredek sziklafelszín látszik. Az ásás során elbontottak egy kelet–nyugat irányú, rossz állagú falat, hogy az alatta megtalált kohójelenséget bemutassák. Ez a fal az alaprajzon „B” jellel szerepel és korszakunkban akár még válaszfal is lehetett a tizedes és a hajdúk által lakott házak között. Ma már nem dönthető el, hogy az épületek a sziklának vagy a nyugati falnak támaszkodtak, a feltárás alatt talált falnyomokra elég nehéz rávetíteni ezeket a tereket. A nagy gerendás ház talán a ma látható kohójelenséget körülvevő, sziklára épített – az ásó által „A” és „C” falnak nevezett – falak határolta helyiség lehetett (*l. ábra*).

A terep északi sarka magasabban helyezkedik el és itt a szikla is vízszintes. A már említett „C” fal ezt a részt délről zárja le. Nyugatról egy – ma már csak nyomaiban látható – fal zárhatta le („C/b”). A helyiség keleti fala a szikla, az északi pedig maga a várfal. A terület déli kiterjedését meghatározhatta az a nagyméretű boltozat, mely a kapubejáró után a pincébe vezető nyílás felett volt. Ennek ma már csak keleti, sziklába faragott indítása látszik. E fölött, a „bástya” terepszintjével egy vonalban akár további helyiségeket lehetett elhelyezni.

A bástyának stratégiai szerepe is lehetett, mivel az építmények felett, tehát a lőréses várfalon az összeírás katonai eszközöket sorol föl. Az itt leírt helyeket (*kazamata, strázsahely*) ma már szinte lehetetlen beazonosítani, mivel a falkorona, illetve a gyilokjáró fából épült részei az idők folyamán jócskán lepusztultak vagy átépítettek. A strázsahely – a fal nyílásait figyelve – talán a kaputorony és a nyugati fal törése között állhatott. Ma már csak a „Csonka bástya”-ból induló, egy helyen megszakadó nyugati falhoz épített gyilokjáró nyoma látszik. A leírás a gyilokjárón folytatódik, az onnan megközelíthető helyiségek bejárásával:

„14. – Vagyon kapu felett harmadik contignatioján²³ egy torony, kiben lövő lyukak vannak.

15. – A felsővárba amint járnak, vagyon egy fa garadics, a felét tölgyfából épített, egy jó erős kapu, azon van négy heveder, vas sarkaival és reteszekkel együtt.”

²¹ K. Végh i. m. 124–125.

²² K. Végh i. m. 123.

²³ Contignatioján – szintjén.

A „Csonka bástya”-ról egy gyilokjárón lehetett ismét a kapuépítmény fölé jutni, de már annak második emeletére.²⁴ A felső várba vezető úton immár a harmadik kapuval találkozunk, mely feltehetően még a kaputorony közelében volt. A kapuépítmény falának belső oldalán ma több gerendalyuksort lehet megfigyelni.

Az első emeletre és a „Csonka bástya”-ba ma a kapuépítmény belső oldala elé épített lépcső vezet, az inventárium adatai azt bizonyítják, hogy a mai útvonal nem autentikus. A korábbiakban látni lehetett, hogy az emeleti helyiséget a kapualjból, a második emeletet pedig a „Csonka bástya”-ról lehetett megközelíteni.

Ma két lépcsőzetes gerendalyuksort lehet itt látni, aminek felső része a második szintről indul lefelé és körülbelül a mai kapubolttal egy magasságban ér véget. Mivel falkutatás nem történt, ezeket nem tudom értelmezni. A további leírás már az alsó várudvar építményeit részletezi. Az irat itt újabb probléma elé állít minket.

„16. – Azon kapun belül vagyon egy kamora deszkából való, amellet vagyon egy kőből építetett istálló, tizenkét lóra való. Amely istálló a Négy Szegü bástya alatt van, ugyan amellet egy öreg bolt, kiben szoktak a földesurak gratiajából nemes vármegyénk tagjai portékájukat tartani. Ugyanazon öreg bolt mellett van egy kis kamorácska, kiben ugyan nemes vármegye tagjai portékájukat tartanak. A kicsiny kamorácska mellett vagyon egy erős, sötét tömlöc, azon ellenében ugyanott van egy sütő ház, melybe kenyér-sütő kemence vagyon. Azon ház alatt vagyon egy erős boltocska a földben, melyben, most is nemes vármegye némely tagjai ládái vannak, kinek két ablaka a felsővárba járó kapu közé szolgál...”

Az 1685-ös inventáriumban ezek szerepelnek a tárgyalandó területről:

„Tömlöc felett vagyon egy vas forgó tarack..... Nr.1

Segbenütő²⁵ szakálos ..... Nr.1”

„...Sütőházban egy sütökemence Nr.1

Egész asztal Nr.1

Egy rossz ajtó Nr.1

A tömlöc felett egy sáfár ház..... Nr.1

Sütőház alatt bolt..... Nr.1

Ugyanaz tömlöc mellett való öreg bolt, kibe a nemesség mindenét tartja”

Az itt leírt építményeket nehéz helyhez kötni, ha a leíró elnevezését, miszerint a felső vár az a ma álló egész vár – mert a ma álló építményekre más elnevezést nem használ –, végig szem előtt tartjuk. Ekkor ugyanis azzal találkozunk, hogy a mai értelemben vett felső várba – tehát a „Négy Szegletű bástya”-tól északra lévő épületekhez – a már azonosított kapuépítményen kívül egy másik, attól jóval távolabb álló kapu is vezet. A magyarázat csak az lehet, hogy a leíró nem következetesen használja a felső vár elnevezést, felső várnak nevezi a „Négy Szegü” bástyától északra elterülő objektumokat is.

A kapuépítmény mögötti harmadik kapu a nyugati falszorosba vezet, azonban a további leírás már nem említi kaput, de azt sem, hogy a mai értelemben vett felső vár elé, a déli bástyától keletre fekvő területre hogyan jutott el. Legkorábbi támpontunk ahhoz, hogy megállapítsuk, hol is jár a leíró, a feltárás során beazonosított tömlöc említése. A megoldás az lehet, hogy a fent leírt terek mind a mai alsó várudvaron álltak. Ezen

²⁴ Innen a leíró minden bizonnyal visszatér a mai kapu környékére és a bejárást az alsó várrész déli területénél folytatja.

²⁵ Segbenütő – nyelben ütő, vagy segben ütő, azaz fa nyél nélküli szakállas puska. Takáts S., 1908. 144.

kívül a déli bástya előtti terület megközelítése más irányban történt, mint ma, a déli bástya földszintjén keresztül.

Az állítás igazolásához több bizonyítékra van szükség. Az első az alsó, nyugati várudvaron feltárt cölöplyuksor. Ez két sorban, észak–dél irányban húzódik a nyugati fal előtt, a kaputoronytól egészen a déli bástyáig, egy helyen megszakítva. Valószínűleg a különböző méretű lyukak faszerkezetű építmények nyomait jelentik. Az építmények korabeli funkciójára semmi nem utal, a cölöplyukakon kívül más falmaradvány, alapozás nem maradt. Támpontul egyedül az szolgálhat, hogy az itt említett istállóról megjegyzik, hogy a „Négy Szegű” bástya alatt állt. Ha ott volt az istálló, akkor tényleg a torony árnyékában állt. Az is igaz, hogy egy tizenkét lovat befogadó istálló máshol, például a mai értelemben vett felső vár előtt nem is fért volna el. Az istállót azonban még az alsó várudvaron is elég nehéz elképzelni, a szűkös terepviszonyok miatt. Ezt a tizenkét lóra való istállót K. Végh Katalin a négyzetes torony mellé épült téglapilléres helyiségbe helyezi,²⁶ nyilvánvalóan tévesen.

A börtön mai tudásunk szerint a déli toronytól keletre fekvő részen van, a nyugati falszoros pedig attól északra és alacsonyabb terepen. A nyugati falszorosból ma egy sziklába vágott lépcsősor vezet – egy minden bizonnyal 19. századi – boltív alatt a déli bástya előtti területre. Azonban a déli bástya északi falának alján, ahol ma két lőrés nyílik jól láthatóan, később elfalazott ajtó lehetett. Elé a várudvarról ugyancsak sziklába vágott cölöplyuksor vezet, esetleg egykori lépcső nyoma. Ezek alapján az feltételezhető, hogy az inventáriumok készülésekor még ezen az elfalazott ajtón át járhattak a felső várba, a mai útvonaltól eltérően; a mai útvonalat valószínűleg a 19. századi átépítés idején alakíthatták ki.

A terek elhelyezkedését a következőképpen képzelem el. A kapu után, talán rögtön jobb kéz felől állt egy kamra. Ennek mérete nem ismert, de akár fából is lehetett, cölöplyukakba állított gerendafallal. E mellett állt a tizenkét lóra való istálló, a négyzetes bástya alatt. Az épület kőből épült az irat szerint, viszont alapozás ennek feltételezett helyén nem ismert. Az sem biztos, hogy a nyugati fal mellett állt, mert a mai feljáró mellett gerendafészek látszanak, amik akár az istálló födémjét is tarthatták, tehát akár a falszoros keleti oldalán is állhatott, bár erre az extrém terepviszonyokból nehéz következtetni.²⁷ Az istálló mellett állt egy bolt, amellet egy kamra, majd az erős sötét tömlőc. Itt kellene említeni egy kaput, amin át a déli bástya földszintjére lehetett jutni. Az egykori ajtó létét már K. Végh Katalin is felismerte, de következtetést nem vont le belőle.²⁸ Az elfalazás anyaga téglá, illetve kő. Ez az ajtó vezetett abba a boltozott helyiségbe, melyben a vármegye ládáit tartották. Ha nem itt volt ez a helyiség, akkor a déli bástya északi oldalán állhatott. Ez ma már nem létezik, viszont boltozatának indítása látszik a bástya északi falában. A mellette lévő kamra lehetett így maga a bástya földszintje, vagy az előző gondolatmenetet követve az a kis tér, ahonnan ma a bástya földszintjét meg lehet közelíteni. Az ez után következő helyiségeket ma már szinte lehetetlen beazonosítani. A terület annyira lepusztult, hogy térelválasztó falak csak egy helyiség körül maradtak fenn. Másrészt az 1964-ben itt elvégzett ásátás eredményeit ezekre a területekre nézve nem közli a kutató. A déli bástyától keletre eső terület, illetve az öregtoronytól délre eső területen az ásátásról szóló tanulmány csak három főbb objektumot különít el. Egyik az

---

²⁶ K. Végh i. m. 150.

²⁷ A mai feljáró a 19. századi téglaboltív alá vezet, tehát az itt látható lépcsőfokok faragásai ekkor is készülhettek.

²⁸ K. Végh i. m. 132.

öregtoronynak támaszkodott, kívülről és belülről is támpillérek támogatta helyiség, egy kisebb az öregtoronynak délnyugatról támaszkodó helyiség, valamint a már említett tömlőc. A beazonosítás itt csupán a leírásra támaszkodhat.

A boltozott helyiség után egy kis kamra következett. Ezt nagyszerűen el tudom helyezni a bástyától keletre levő kis, félig nyitott téren. Ezt a bástya földszinti teréből, egy sziklába faragott lépcsőn lehet ma megközelíteni. Itt is a vármegyei nemesek ládáit tartották. E mellett volt a már beazonosított tömlőc, aminek felső építménye is lehetett. Ezen belül lehetett a nyílás, amin K. Végh Katalin elképzelése szerint a rabokat leengedték.

Az 1685-ös inventárium a tömlőc felett fegyvereket ír le, de megemlíti egy sáfárházat is. Ezek csak arra utalhatnak, hogy az épület a fal mellett állt, emeletén gazdasági helyiség volt, aminek tetőszintjén akár egy gyilokjáró is futhatott. Ma itt, a déli bástya falának folytatásában ablaknyílás, lőrés látszik, ez alátámaszthatja állításomat. Ebből az inventáriumból a helyiségek sorrendjére itt nem lehetett következtetni.

Ma a börtön az utolsó objektum a vár délnyugati végén, ez után már csak a keskeny sziklanyelv húzódik. Az ezen talált cölöplyuksor felhasználását egyik inventárium sem említi. Talán ebben az időszakban már nem funkcionált az a figyelőállás, amit ide K. Végh Katalin leír.

A tömlőccel szemben állt egy sütőház és ez alatt még volt egy erős bolt. A sütőház két helyen állhatott. Vagy a „Négy Szegű” bástya melletti ún. téglapilléres helyiségben, vagy a „Négy Szegű” bástya mellett, talán a mai feljáró helyén. Azonban alatta az inventárium egy mélyen fekvő pincét ír le. Ezen a területen csak egy helyen lehet ilyen pince, mégpedig a börtönként azonosított, sziklába faragott mélyedésben. Ez a mélyedés majdnem hat méter mély, tehát inkább tömlőc lehetett, mint egy raktározásra használt pincehelyiség.

Három tért elhelyezése nem megoldott tehát: a tömlőc, a sütőház és az alatta levő bolté. Az viszont biztos, hogy ezek a mai déli bástyától keletre eső területen álltak.

Az irat megemlíti, hogy a sütőház alatti bolt két ablaka „...az felsővárba járó kapu közé szolgál...” . Ha azonban a bolt a föld alatt volt, nem lehetett ablaka, tehát valószínű, hogy csak egy félig földbe süllyesztett, vagy csak egy egyszerű földszintes tér volt, emeletén a sütőházzal. Valamint az is érdekes, hogy a két nyílás a hozzájuk közelebb eső feltételezett kapura néz, mely kapu a „Négy Szegű” bástya megközelítésére szolgálhatott. A leíró tehát itt sem következetes, mert minden jel szerint a négyzetes bástya felé vezető kapu a valódi felső vár kapuja, nem pedig az alsó várudvarra vezető kapuépítmény.

A leírás azonban még nem a „Négy Szegű” bástyával folytatódik.

(16. folyt.) „...azon sütőház mellett vagyon fából épített grádics, a garadics mellett vagyon egy kőből építettet pitvar, gerendás, deszkás. Azon belől vagyon egy más deszkás gerendás pitvar, mely pitvaron belül van egy gerendás lakóház kit úr házának hívnak. Azon házban vagyon egy zöld kályhás kemence, egy asztal, lábastul, három ólomba foglalt üveges ablak, igen-igen romladozott, egy fa ó pohárszék... egyes karszék Nro. Őt, egy rossz fehér ó karszék, egy fehér romladozott ó ágy. ... Azon házból nyíló bolt zöld festett ajtó rajta, pléhestül, sarkvasastul, melyben vagyon egy kályhás kemence, zöld öreg almárium, egy kicsiny asztal, lábastul. Item fehér hosszú asztal, mely asztal felett deszkából építettet téka, leveleket tartani való, egy öreg zöld ágy, fedeles két ember alá való, három üveg ablak, igen-igen romladozott, három fogas és két darab almáriumforma szék, melybe volt negyven csomó töltés, ... egy néhány kézbe való réz gránát.

17. – Azon tractusban vagyon egy öreg gerendás Új palota, mely valami tapasztos fallal által van rekesztve, abban van zöld kályhás rossz kemence, semmire való. Ugyanazon palotán van egy szárazmalom, cum omnibus suis apertinentiis,²⁹ azon palotának két üveg ablakai is vannak, de rosszak, kívül vasrostélyosok...”

Az 1685-ös inventárium más irányból közelíti meg a területet és azokat más elnevezéssel is illeti, de a helyiségek sorrendje ezen összeírás szerint hasonló:

„Pusztá Nagy palotán két ablak vasrostélyos..... Nr.2
Egy szárazmalom..... Nr.1
Egy kamora, általrekesztve..... Nr.1
Fél szer ajtó rajta ..... Nr...
Ebédlő palotában záros jó pléhes ajtó, sarkvasas, hevederesNr.1
Egy jó mázas kemence..... Nr.1
Rostélyos almárium, két felé nyíló..... Nr.1
Három rossz üvegablak..... Nr.3
Pohárszék, parasztos..... Nr.1”

Az itt felsorolt helyiségek közül ma már egy sem létezik, pontos helyüket megállapítani nehéz. Az említett helyiségek közül a legérdekesebb az ún. „úr háza”. A még mindig problematikus sütőháztól egy lépcsőn felmenve, több pitvaron át lehetett ebbe a gazdagon berendezett, minden bizonnyal magasabb rangú személy által használt helyiségbe eljutni. Az inventáriumok szövegeit összehasonlítva, valamint helyszíni megfigyelések alapján ezt a helyiséget a déli bástya emeletére helyezem.

A bástya álló falainak vizsgálata alapján két szintet lehet feltételezni (gerendalyukak, falperemek). Az úr háza mellett egy abból nyíló bolt is volt. Mindkét helyiségnek három-három ablaka. A bástya első emeletén – ahová a szobákat helyezem – ma mindössze három ablak látható, így nyitva marad a kérdés, hogy ezek melyik szobát világították meg, valamint az, hogy ezek a nyílások mikor keletkeztek. A legfelső emeleten az 1685-ös irat szerint is egy nagyméretű, ekkor már használaton kívüli palotahelyiség volt (*pusztá Nagy palota*). Érdekes, hogy a három évvel korábbi leírás még „Új palota”-ként említi. A palota gerendás volta arra utalhat, hogy mennyezete gerendás síkmennyezet lehetett. A beazonosítása is könnyű, mivel mindkét inventárium megemlíti, hogy egy deszkafallal, mely tapasztott is volt, el volt rekesztve, és a két nagyméretű ablak is szerepel mindenütt. Ezen a szinten ma több nagyméretű ágyúlőrés látszik, illetve észak felé egy több méter magas kiomlás, talán egy nagy ablak helye.

A déli bástya tereinek vizsgálatakor kell kitérnem egy fontos kérdésre. Ez a löport előállító szárazmalom elhelyezésének kérdése. K. Végh Katalin, a bástya földszintjén talált sziklába faragott nyomokra alapozva, ide egy összetett szerkezetű, puskapor-előállító szárazmalmot helyez, sőt le is írja a működésének elvét.³⁰ Ennek tervét a már említett 1671-es inventárium veti fel, létezését K. Végh Katalin szerint pedig az 1682-es irat szövege bizonyítja.

Véleményem szerint, ha a malom az említett tervek alapján fel is épült, akkor is csak rövid ideig működhetett. Ezt az is alátámasztja, hogy egyetlen inventárium sem részletezi (még a precíz 1682-es sem) a malom szerkezetét, csak annyit, hogy létezik egy malom, ami ekkor már valószínűleg csak egy egyszerű kézimalom lehetett. Elképzelhető az is, hogy a vár első említett, 1678-ban történt feldúlásakor – amit az 1682-es inventári-

²⁹ Cum omnibus suis apertinentiis – minden tartozékával.

³⁰ K. Végh i. m. 132., 152., 155.

um egyáltalán nem támaszt alá – a katonai fontosságú lőpormalom munkáját megszüntették. A helyszínen megfigyelhető befaragások és cölöplyukak tehát bizonyítják, hogy ha rövid ideig is, de működött a malom, azonban 1682-ben már biztosan nem ezt a malmot említi az összeírás.

A két inventárium szövege azt támasztja alá, hogy 1682-ben illetve 85-ben a kézimalom nem a földszinten helyezkedett el, hanem a bástya legfelső emeletén, az ún.: „...gerendás Új palota...” vagy „...puszta Nagy palota...” helyiségeiben. A fenti terek megközelítését szolgáló pitvarok és helyiségek ma már nyomaikban sem léteznek. A bástyát északról és keletről lezáró falak, illetve falcsonkok azt sejtetik, hogy ezeknek csak belső térelválasztó szerepük volt, így a bástya nagyobb lehetett valamikor. Az összeírás a továbbiakban egy új helyiség említésével folytatódik:

„...azon palotán belül a Négy Szegü bástya contignációjában vagyon egy gerendás lakóház, abban vagyon egy üveg, romladozott, semmirekellő ablak, zöld kályhás, ó kemence, egy darab fogas, egy rossz kis asztal, lábastól, három festett ajtó, egyike pléhes hevederestől, sarkvasastól.

18.--- Vagyon egy kút, melynek tizenhárom ölnyi a mélysége. Ahhoz vagyon tizenhárom ölnyi lánc, egy vederral együtt. Azon kút mellett van egy kovácsműhely, de ártalmas helyen van, el kell rontani. Azon műhelyben vagyon két üllő vas, pöröly, ... fogó,....”

A bejárás útvonalát a ma ismert alaprajzon ismét nehéz követni. Az újonnan említett helyiség a következő épületben a „Négy Szegü bástya” valamelyik szintjén helyezkedhetett el. Az előzőekben már utaltam arra, hogy a déli bástya előtti téren levő sütőház két ablaka a felső várba járó kapura nézett az 1682-es inventárium szerint. Ma itt semmilyen kapuépítmény nem ismert, az öregtoronyba való bejutás iránya nem ismert. Az is gond, hogy a beazonosított palotaépületek traktusában említik, az alaprajzra tekintve viszont látszik, hogy attól jóval távolabb esik. Valószínűsíthető, hogy közös faluk is csak a nyugati fal volt, amiben ma egy boltív vezet erre a területre.

A tulajdonképpeni felső vár bejárata a négyzetes bástya emeletén lehetett. Erre fekvéséből adódóan is lehet következtetni, mivel a tőle északra elhelyezkedő területet csak ezen keresztül vagy ezt megkerülve lehetett megközelíteni. A mai falakból erre már nem lehet következtetni, egykori nyílászrendszere teljesen elpusztult, sok helyen alapozását tudták csak megtalálni. Ha viszont a lakótornyok általános képét vizsgálom, akkor meg kell jegyezni, hogy ezek bejárata nem a földszintről nyílt, főleg stratégiai megfontolások miatt. Boldogkő esetében is számolhatunk ilyen viszonyokkal. Ez esetben csak egy megközelítési mód adódik, mégpedig kelet felől, ahová faszerkezetű lépcső vezetett. Ezt az oldalát az alatta fekvő nagy mélység miatt jól lehetett védeni is. Az ásatás alatt itt egy faszerkezetű építményt találtak. Ez a toronytól keletre lévő sziklafelszínre volt alapozva, valamint a gerendacsapolás nyomait is megtalálták a bástya falában. A torony fala ezzel egy magasságig pusztult le, így bejárat nyomát itt sem lehetett találni. Ezt az építményt K. Végh Katalin faszerkezetű bástyaként értelmezi, és keletkezését a 16. századra teszi.³¹ Az ebből az irányból való megközelítést nehezíthette a torony déli falából kilógó kis falcsonk, de ez akár az ide vezető faszerkezet alátámasztására is szolgálhatott.

A gerendás lakóépületet tehát a négyzetes torony első emeletére helyezem.³²

A folytatásban újabb beazonosíthatatlan terek következnek:

³¹ K. Végh i. m. 149.

³² A bástya teljes leírására és a feltárás eredményeire később térek ki részletesen.

„19.--- A Nagy palotából ó konyhán általmenvén, ugyanazon feljebb megemlítet csatornás kút mellett vagyon egy gerendás pince, mely három szakaszba vagyon. A legutolsó szakaszában vagyon egy kenyérsütő kemence, két vasabroncs, serfőző kádra való, ó dió, ... egy szuszék, ...ugyanazon pincékben három ajtó hevederekkel és reteszekkel, sarkvasakkal együtt...”

A kút és a mellette épült kovácsműhely rövid említése után a leltározó útvonala „az Nagy palotából” vezet a konyha felé. Az „ó konyha”, valamint „a Nagy palota” pontos helyét nem lehet kijelölni, már csak azért sem, mert a későbbiekben a palotaépület belső helyiségeit leírja, de azokból nem lehet régi konyhába átmenni, főleg nem a csatornás kúthoz.

Egy lehetőség kínálkozik, hogy a „Nagy palota” még mindig a déli bástyán belüli terem, az „ó konyha” pedig ott lehetett annak környékén, mivel az 1685-ös irat nem említ új házat, csak egy ebédlőpalotát. A leíró tehát visszautal a korábbi épületekre. Az viszont nehezen elképzelhető, hogy a konyha a négyzetes bástya földszintjén lett volna, mivel a ciszterna csak innen következhetett rögtön.

A palota épületét és a konyha helyiségét a kúttól északra emelkedő épület földszintjére helyezi K. Végh Katalin, főleg a régészeti kutatás során itt talált leletek – 15–17. századi házikerámia, edénytöredékek, állatcsontok –, az épület déli végében talált cölöplyukak miatt, valamint az épület formája, elhelyezkedése miatt is. K. Végh Katalin tanulmányában nem tér ki részletesen arra, hogy mi alapján feltételezi, hogy a konyha berendezéseire vagy kamrákra utalnak az itt talált cölöplyukak, edénytöredékek.³³ Nem részletezi, hogy egy-egy lelettípus a tér melyik részén került elő, ebből következtetést nem is von le (egyébként a leletanyag vegyes előkerülése, a rétegek keveredése ehhez pontos segítséget nem is ad). Egyetlen konkrét lelet, ami az étkezéssel kapcsolatos helyiség feltételezését megengedi, az az épületen belül, annak délnyugati részén előkerült malomkődarab.

A következőkben a kút mellől megközelíthető pincéről ír, s mivel a palotaépület lakott szintje alatti részt az inventárium külön nem említi, elképzelhető, hogy a gerendás pince itt lehetett. A pince három szakaszra volt osztva. Hátsó vagy legutolsó szakaszában, ha délről indulunk, volt egy kenyérsütő kemence. A palota északi negyedében talált osztófal és három sziklába faragott mélyedés lehet, hogy egy ilyen szakaszt különített el, talán pont a kemence körüli részt, bár erre utaló jel nincs. Az inventárium megemlíti a pince három ajtaját minden tartozékával együtt, de azt nem tudjuk meg, vajon a pincén belül vagy kívül, a palota keleti falán voltak-e ezek az ajtók. A ma földszintként funkcionáló térnek két ajtaja nyílik keletről, déli falán pedig egy elfalazott korábbi nyílás nyoma látszik. Így talán meglenne a három ajtó, viszont a falak több átépítést értek meg, eredeti nyílásrendszerüket csak falkutatás állapíthatná meg.

Azonban még mindig nem tisztázott a nagy palota és a régi konyha helye. Az előbb említett „Négy Szegű” bástyán már áthaladt a leíró, így kizárt, hogy arra visszatérve a „gerendás lakóház”-at nevezte volna nagypalotának. Az „ó konyha” kifejezés egyébként az akkor már valószínűleg nem használt konyhára utalt, felszereléseit sem említi. A tárgyalt pince tartama alapján, az új konyha közelsége miatt, annak raktára lehetett.

A továbbiakban az emeleti helyiségek leírása következik:

---

³³ K. Végh i. m. 136.

„20. – Azon pincéből felmenvén egy kis garadicson, vagyon egy utcácska, régi deszkával meg deszkáztatott, mely utcácska megyen a mostani konyhára, mely konyhán van, ...egy vasrostélyos ablak...” (továbbiakban felszerelések).

„21. – Ugyanott a konyha mellett vagyon egy boltos pitvar, melyben vagyon egy ólmos, romladozott, üveges ablak, kemence zöld, ó kályhás, egy asztal, lábastól, közönséges. Abból a házból nyíló Boros ház, melyben palér³⁴ uram szokott lakni, melyet az előtt Sáfár háznak hívtak. Abba vagyon tarka kályhás kemence, két üveges romladozott ablak, egy festett, régi ágy. Item másik egy fehér ágy, egy régi rossz asztal, ...”

A további épületrészek, helyiségek jó elhelyezéséhez „a mostani Konyha” pontos helyét kell tisztázni. Erre utaló megjegyzés csak kettő van. A leginkább használható az inventárium 22. cikkében említett épület, mely biztosan elhelyezhető.

„22. – Azon háznak ellenében vagyon egy boltos kápolna...”

A kápolna helyiségét K. Végh Katalin a palota északi végén lévő „Három Szegü” bástyába helyezi.³⁵ A fenti tereket tehát ezzel egy szinten és emeleten lehet feltételezni. Az 1685-ben született összeírás is segítségünkre van, bár ez a vizsgálandó tereket az ellenkező irányból, de következtésük sorrendjében írja le, így ezen a ponton a két leltár nagyon jól összevethető.

Figyelnünk kell azonban a berendezési tárgyakra is, mert sokszor az ablakok száma vagy éppen a cserépkályha léte segít két helyiség összehasonlításában. Segítségünkre van az is, hogy a két inventárium mindössze három év különbséggel született, így néha még a bútorzat száma és formája is ugyanaz maradt, bár az eltelt idő és az, hogy ekkor már nem sokan laktak a várban, már jócskán megapaszthatta a berendezések számát.

Az 1685-ös inventárium a következőket írja:

„Templom előtt való házban van mázas kemence ..... Nr. 1.

Ugyanazon, két négyfelé nyíló üvegablak

Christaly üvegből, ónban foglalt, rosszas..... Nr.2

Deszkás rekesztés..... Nr.1

Egy négyszegű asztal, lábastól Nr.1

Ajtaja pléhes, hevederes, sarkvasas..... Nr.1

A pitvarában van egy kemence, kályhás, rosszas Nr.1

Annak is ajtaja pléh nélkül, vasas..... Nr.1

Folyosó végében egy konyha, rossz ajtó rajta ..... Nr.1”

Az 1682-es összeírással összevetve a helyiségek sorrendje a következő: a palota déli végében az emeleten egy konyha, egy abból nyíló pitvar, majd a régen sáfárházként működő nagyobb lakóhelyiség. Arra, hogy ezek a terek az emeleten helyezkedtek el, abból következtethetünk, hogy a teremsor végében volt a kápolna, az pedig mai ismereteink szerint (boltozatindítások, feltételezett nyílásrendszer) a „Három Szegü” bástya első emeletén, az említett helyiségekkel egy szinten helyezkedett el. Arra a megállapításra, hogy a kápolna a „Három Szegü” bástyában volt, K. Végh Katalin jutott, bár ő az emeleti teremsort nem, csak ennek a bástyának a szintjeit vizsgálta.

Visszatérve a palotaépület emeletére, a feltáráskor a falakban két egymás fölött lévő gerendalyuksort figyeltek meg. Az alsó szinten ezek a fallal egyidős lőrések között vannak, a felettük lévő sor az emeleti, de későbbi keletkezésű neogótikus ablakok alatt. Ezek nem lettek értelmezve, így nem tudni, hogy építkezési állvány vagy födém nyomai.

³⁴ Palér – praefectus operum, munkavezető (gyakrabban építkezések vezetője) TESZ, II. köt. 1219.

³⁵ K. Végh i. m. 150.

Feltételezhetően az alsó sor építkezésre utal, a felette levő sor pedig az egykori szintet tartotta. Ma ezeket nem lehet megfigyelni. A fal magasabb részein megmaradtak az emeleti helyiségek boltozatindításai, bár ezek másodlagos voltát nem falkutatás állapította meg, csak egyszerű megfigyelés.³⁶ Ma már az emeleti nyílásrendszer sem állapítható meg. A mai ablakok mind a múlt századi átépítés eredményei, de a még felfedezhető elfalazott szegmensíves ablakok sem biztos, hogy egy korai periódushoz kapcsolhatók. Csekély nyom utal arra, hogy a palotán még további, tehát második emelet is lett volna. Egy múlt századi metszet alapján a palota nyugati falkoronáján látható téglából épült csonk az egykori fél nyeregtetőt tartó gerendázat pilléreként értelmezhető, de akár további emeletet is jelezhet (1. ábra).

Az emeleti teremsort egy kis lépcsőn lehetett megközelíteni, de arról, hogy ez az épületen belül vagy azon kívül lett volna, információt nem ad a leírás. A palota keleti falán ma is látható gerendalyukak vagy egy gyilokjáró, vagy egy nyitott folyosó nyomai lehetnek, de ezek a déli oldalon – ahol elfalazott földszinti és emeleti nyílások vannak – nem folytatódnak, pedig valószínű, hogy itt lehetett az egykori bejárat. Problematikus a palota déli falán látható visszaugrás, mely vagy átépítés, vagy egykori további épületek nyomát őrzi. A déli fal belső oldalán is jól látható az egykori vastagabb fal helye, ezt a megmaradt falcsonkok mutatják.

A folytatásban a már megemlített és segítségként felhasznált kápolna és környezete következik:

„22. – Azon háznak ellenében vagyon egy boltos kápolna, a holott az Isteni szolgálat celebráltatik. Melyben vagyon egy festett képekből csinált oltár, egy aranyos zászló, processiohoz való, egy közönséges prédikálószék, szőnyeggel együtt, ... azon kápolnán belül vagyon alsó és felső porház, mely porházban inveltáltatott munitióhoz való szerszám, ilyen formában puskapor van benne egy hordó, ... azon porház felett vagyon más porháznak való boltocska setét, melyben régi formára csinált sisak van egynehány.”

Az 1685-ös inventárium ezt írja:

„Porházban van egy boroshordó puskapor, vas Nr.1
Item egy atalag ³⁷puskapor..... Nr. 1...
Item tarackokba, szakállasokba, forgókba
való vas golóbis fél atalag ..... Nr.1/2...
Onnan kápolnába menvén, van azon két christály
üvegablak, rosszas..... Nr.2
Ajtaja fehér, pléhes, sarkvasas, hevederes ..... Nr.1”

A palota teremsorának végében tehát a vár kápolnája állt, minden jel szerint a „Három Szegű” bástyán belül. A ma idevezető neogótikus ajtó múlt századi építésű, de a régi bejárat is itt lehetett, annak ellenére, hogy a déli falat a 19. században átépítették. Erős átépítésre utal a falazat vegyes, kő-tégla anyaga is. Az 1964. évi ásatás itt kezdődött. Földszintjén a sziklára alapozva, a bejáratától két-három méterrel mélyebben egy kör alakú építményt találtak, melyet a benne lévő kis kőalapozás miatt a kutató egy innen induló csigalépcső alapozásának vélt. Ez azonban nem tűnik eléggé bizonyítottnak. Mivel az itt talált leletanyag nem datálható és kevés, további építményekre utaló feltételezésre

³⁶ K. Végli i. m. 133.

³⁷ Atalag – kisebb hordó, ecet, bor, puskapor, kenőcsök tárolására. 1675-ben a Tokaj-hegylajai atalag ~ fél tokaji hordó, két és fél pozsonyi akó ~ 67,14 l. *Bogdán I.*, 1991. 156.

kevés lehetőséget látok. Az emeletekre a falazat magasabb pontjain megfigyelt boltozatindítások, illetve beomlott, elfalazott ablaknyílások utalnak. A ma is látható pártázatos falkorona korára semmi nem utal. Ma ez az építmény a legmagasabb a várban, falai jó megtartásúak. A „Három Szegű” bástya nevét alaprajzának formájáról, valamint építésekor felhasznált, északi oldalán már kidőlt háromszögű köveiről kaphatta.³⁸

A bástya leírása után ismét gondban vagyunk.

„23. – *Onnét megfordulva, vagyon ismét legfelső contignatió, kin felmenvén, mindjárt vagyon egy folyosó, a kút felett. Azon folyosó mellett vagyon egy lakó gerendás ház, a Négy Szegeletű bástyának contignatióján, kibe vagyon egy üvegablak, négy fiókos, de az egyik fiókjának az üvege fából csinált. Ugyanabban vagyon három ajtó sarkvasakkal, hevederekkel, egyik pléhes, mely házból járnak kemence mellől a boltocskába. Második házban garádicson járnak fel a sáfárházba, melynek is az ajtaja, hevederekkel, retesztől vagyon, két ablak vagyon rajta, gerendás, padlásos, deszkás. Vayon egy könyvtartó fiókos asztal, az alsóházban fogas is vagyon, ... egy kályhás kemence és kenyérsütő kemence.*

24. – *Kimenvén azon sáfárházból, azon Négy Szegeletű bástyának ötödik, legfelsőbb contignatiójára, ami legnagyobb, s magasabb a várban, az[on] vagyon egy romlott öntött vas tarack. Vayon ismét azon kívül vasas apró tarack, ... és azon bástyák kőből való csatornák, fél viseltében vannak, melyeket két esztendők múlva építeni kell.*”

Az 1685-ben készült összeírás a torony emeleteiről nem tesz említést, csupán az ott talált fegyvereket írja le, az építészeti formákra nem tér ki. Az világos, hogy ezek a helyiségek az öregtorony szintjein helyezkedtek el, de megközelítésük már problematikus. A kápolna feletti porházban megfordult, tehát délnek fordult leíró egy folyosóra jut, mely az említett kút felett vezet az öregtoronyhoz. Erre csak egy megoldás adódhatott, ha a „Három Szegű” bástyáról a palota második emeletével egy szinten egy fedett vagy nyitott gyilkjáró vezetett át. Ma erre csak a két épület között lévő falon lévő kiugrás utal. Ez a „Négy Szegű” bástya második emeletével van egy szinten. Kérdéses, hogy ez az átjáró csatlakozott-e a már említett feljáróhoz, ami a palota helyiségeinek megközelítését szolgálta.

A „Négy Szegű” bástya feltárása az utolsó szakaszban történt. A kutatás célja a torony alaprajzának, egykori nyílásrendszerének, a várban betöltött funkciójának megállapítása volt. Falaiból csak az északnyugati részen maradt ránk magasabb falszakasz, a többi része az ásatás előtt vastag törmelékréteg alatt feküdt. Kitisztítása során gazdag leletanyaga mellett, mely Árpád-kori, 14–15. századi, valamint kevés 16. századi edénytöredékből állt, keleti falánál 16. századi edény- és zöldmázás kályhacsempedarabok kerültek elő.

Délnyugati részében egy téglatörmelékes fallal elkülönített helyiséget találtak. Az ásatás precizitása ellenére sem sikerült megtalálni az egykori bejáratokat vagy kapu maradványát, csak az északi oldalán került elő egy téglából kirakott küszöbszerű maradvány. Ez a földszinti helyiség megközelítésére szolgálhatott, mivel, mint említettem, nem valószínű, hogy földszintje dél felől is nyitott lett volna. Az inventárium (1682) nem említ földszintjéről feljártó emeleteire, de valószínűnek tartom, hogy a belsejében talált építmény lépcső alapozása volt.

A csatlakozó falakat vizsgálva a torony önálló épület, a palota felől érkező fal felől nincs bekötés. Ez azonban nem feltétlenül bizonyítja az épület egykori önállóságát, mert a torony falvastagsága miatt azt külön kellett falazni, tehát az északi palotarésszel is

³⁸ Az 1682-es inventárium 26. pontja.

épülhetett egy időben. Megmaradt és magasan álló falain az épület belsejéből nézve, három markáns visszaugrás látható ma, ezek talán az egykori emeleteket jelzik, elhelyezkedésük minden bizonnyal egyenes volt. Ezt az összeírás is alátámasztja.

A kút feletti folyosó a második emeleti lakóházhoz vezet. Ebben a leírt berendezési tárgyak mellett van még három ajtó. Ebből egy a bejárati, egy a mellette lévő helyiség felé vezet, egyet nem tudok elhelyezni. Itt sem említi a leírás lépcsőfeljárót a földszintről. Ebből a házból egy „*kemence mellől járnak*” egy boltozott helyiségbe, de nem említi, hogy ez már plusz emelet lenne. Ez a boltozott helyiség lehet az ún. „*második ház*”, ebből egy lépcsőn járnak egy újabb emeletre a sáfárházba, innen már a legfelső emelet, az ágyúterasz következik. Ezt a leíró ötödik szintnek számolta. Az öt szint tehát szerintem a következő: 1. a torony földszintje; 2. a gerendás lakóház; 3. egy másik gerendás ház, mellette a második házzal; 4. a sáfárház; 5. a legfelső emelet.

Nem beszél a leíró arról, hogy nyitott vagy zárt a legfelső emelet, csak arról, hogy a külső csatornáit, azok romlott állapota miatt hamarosan cserélni kell.

A leírás ma már szintén nehezen azonosítható épületekkel folytatódik.

„25. – *A Négy Szegű bástyáról lejövén, megemléített kút felett való régi, romlott ház kamarácska, amely sövényrel és tapasszal építettve romlott fél viseltébe való hajazat*³⁹ *van rajta. Vagyon azon tractusban egy sövényes, tapasztott ház pitvarral építve, s tapaszos padlásokkal, melyben vagyon egy óra, cum omnibus suis apertinentiis. Ugyanazon tractusban, két köfal között vagyon egy kamarácska, mindezek felett vagyon egy kis harangocska, ... ugyanazon bástyán vagyon egy bokor(?) réz dob, ... egy gyalog dob.*

26. – *Onnan következik a háromszegű, kőből építetett erős bástya, fedél nélkül való. Azon vagyon feltéve egy vastarack, a kereke és az ágya vasas, vagyon más kisebb tarack is fakereke és ágya. Ismét vagyon egy kis forgó tarackocska, ágy és kerék nélkül való, melyet Istenben boldogul kimúlt méltóságos fejedelem Rakoczi Ferencz uram ön[agy]sága ajándékozott.”*

Az 1685-ben felvett inventárium ezeket a területeket nem jelzi egyértelműen, csak fegyverzetüket és ismert nevüket említi meg.

„*Három Szegű bástyán, sugár vastarack, ágyastól jó kerekestől..... Nr. 2*
Az dob[o]lóban két szakállas vasból..... Nr. 2
Ugyanott három seregbontó csűv..... Nr. 3
Item seregbontó, öt csövű, ágyastul, jó..... Nr. 1
Ugyanott, egy pár középszerű réz dob..... Nr. par 1
Melynek egyike jó borított, más karika és borítás nélkül való
Egy haszontalan romlott óra..... Nr. 1
Egy kis harangocska..... Nr. 1
Egy gyalog dob..... Nr. 1”

A leltárba vett tárgyakból látszik, hogy azonos helyiségekről lehet szó, mert az eltelt három év alatt a legtöbb felszerelési tárgy ugyanaz maradt, sőt még a sorrendjük sem változott. A leíró valószínűleg csak a legfelső emeletről jön le, innen valahogyan visszatér a „*Három Szegű*” bástyához. Véleményem szerint a kút felett még egy folyosó lehetett, fából. Ennek gerendafélszékét egy helyen még látni lehet, de ez már a mai palota-szintek felé vezethetett. A palota felett második emeletként talán faszerkezetű tetőtér lehetett. Innen vezetett volna egy kis út a „*Három Szegű*” bástyára. Ezekből azonban

³⁹ Hajazat – héjazat, tetőzet. EMSzT 5. köt. 13.

még utalásszerűen sem maradt meg semmi. A doboló nevű helyiség is a közelben lehetett valahol, feltehetőleg kiemelt, magas helyen. Ezután már csak a váron kívül lévő többágú pincék leírása következik, melyekben raktározott termékeket nem említ, csupán azok nagyságát, ágaik számát. Ezeket a fejezet elején már megemlítettem.

Összegzés

A vár használatának utolsó évszázada a hagyományos várfunkciókban (birtokközpont, stratégiai feladatok, reprezentáció) bekövetkezett lassú változás időszaka volt. A középkor utolsó századaiban kialakult szokások, a várakók életkörülményei, feladatai a 16–17. századi történelmi háttérben egyrészt archaizálódtak, másrészt sajátos, egyedi jellegeket öltöttek.

A korból fennmaradt iratok egy igen érdekes, rendkívül összetett és a 17. század végére már-már szomorú képet festenek a középkorban épült váraink többségéről, így Boldogkőről is.

A vár életének vizsgálatakor három fontos kérdést kell megválaszolnunk: 1. Milyen stratégiai feladatokat látott el a vár és hogyan? 2. Lakták-e tereit, ha igen, mikor és kik? 3. A birtokok irányításával betöltött szerepe változott-e a korszakban és hogyan?

Elmondható, hogy szinte minden téren változó tendenciákat találunk. Az 1520-as évektől, fekvésétől fogva a katonai események szemtanúja volt, elsősorban a korban még mindig, sőt újra fontos útvonal (Tokaj–Szerencs–Gönc) ellenőrzése miatt. A birtokló vagy bitorló urak és pártok gyorsan váltogatták egymást, hadi eseményekben sem volt hiány. A várban birtokosaik helyett azok katonái laktak, minden bizonnyal szép számmal. Ha a csatazaj el is ült, nem biztos, hogy ez a szerepe megszűnt volna. Hadi muníció raktározására, a katonák elszállásolására éppen az úthoz való közelsége és jó megközelíthetősége miatt sokat használhatták. Maga a vár nem tartozott a két évszázad alatt a végvárvonalhoz, de ilyen típusú feladat elvégzésére sem igazán lett volna alkalmas. Hadi jellegű építményei nem állhattak volna ellent egy erősebb ostromnak. A 16. században elkezdett várerődítési munkálatok nem érintették Boldogkőt.

A vár épületei a 17. század végi inventáriumok szerint már alig voltak alkalmasak a tartós otthagásra. A 16. század folyamán azonban többi a más „sziklavárhoz” hasonlóan megindulhatott az a folyamat, hogy az éppen ott birtokos földesúr a vár alatt, ahhoz közel egy kényelmes, nem feltétlenül fényűző lakóhelyet, kúriát épített magának. A Boldogkő alatti kúriáról, ha pontosan elhelyezni nem is tudjuk, van adatunk.⁴⁰ A 17. században ezután az a kúria más funkciókkal is gazdagodhatott. A vár reprezentatív használatára, a földesúr ott-tartózkodásáról, a 17. század elejéről két adatunk van; mindkettő Palochay Annához kapcsolható. 1618-ban Lónyai Kendi Istvánnal kötött házasságot, melyet „*in arce Boldogkeő*” tartott.⁴¹ Nem sokkal később, 1629-ben innen keltezi egy levelét, ami szintén fontos adat.⁴² A várhoz és a vidékhez való kötődéséhez, és talán a huzamosabb ideig való itt-tartózkodásához szolgáltat adatot az 1671-es inventárium szövege, melyben leírják, hogy Palochay Annát a Szent Iván-hegyen épült kis kápolnában temették el.

---

⁴⁰ Ennek helye nem ismert. Az inventáriumok csak egy „rádi kúriát” említenek. Közvetlenül a vár alatt, valamint egy fából épült majorházat; ezeket is csak az 1671-es inventárium

⁴¹ MOL. Lónyay család levéltára, csomószám 25. 167.

⁴² E148, Fasc. 1064. Nr.11.

A belső terek használatáról tudósít azok berendezése. Kályhákat, kemencéket, székeket (stb.) több helyen említenek az inventáriumok. Ezek mindenképpen aktív használatot mutatnak, az itt állomásozó katonák részéről mindenképpen. A reprezentatív terek a 17. század végére már elveszthették eredeti funkciójukat (a palota helyiségeit már nem az úr lakja). Azonban épebben megmaradt, esetleg jobban fűthető vagy más okokból kiválasztott utolsó ilyen reprezentatív tere lehetett a várnak az „úr háza”. Berendezési tárgyai, azok funkciói, ha nem is az aktív otlokást, de a fontos személyiség általi használatát bizonyítják.

Az inventáriumok keletkezésekor birtokos Szelepcsényi György valószínűleg nem sokat, vagy egyáltalán nem tartózkodhatott itt, de elképzelhető, hogy ez a szoba számára vagy más rangosabb személy számára volt fenntartva. A vár állaga ekkor már igen rossz volt, erről tudósít az 1685-ös inventárium egy része is: „*az egész várnak hiazattyat meg-szemlélvén, sem csatornái, sem hiazattya, sem pedig valami jó deszkás épülete, vagy zsindelyezése nem találtak, úgyannyira, hogy a boltok is sok helyen által áztanak, romlásra indultanak.*”

A vár használatának sajátos jellegét bizonyítja a vármegyei nemesek vagyonának, esetleg iratainak, „portékájának” a vár pincéiben való őrzése. A vármegye által elfogott rabokat is ide szállították, sőt hadi események idején – mint 1644-ben – a kisebb, feltehetően várral nem rendelkező nemesek itt kívántak oltalmat nyerni. A várak vármegyében betöltött ilyen irányú funkciójáról nagyon keveset tudunk.

Talán egyetlen területen töltötte be még maradéktalanul funkcióját a vár, mégpedig a hozzá tartozó birtokok igazgatásának terén. Jó fekvése, a birtok kis területe ezt lehetővé tette. Az igazgatás színhelye a sáfárház – még ha a nehezen megközelíthető „*Négy Szegü bástya*” negyedik szintjén is – a várban volt a 17. század végén is. A kúria ezt a szerepet csak a vár használhatatlanná tétele után kaphatta meg. Gazdasági funkcióját a raktározás terén is betöltötte. Pincéi, kamrái talán még az „elrontás” után is használhatóak maradtak. Az inventáriumok mindenestre rengeteg itt elraktározott borról, terményről, eszközökről számolnak be.

Füzerhez, Regéchez hasonlóan a 17–18. század fordulóján a lassan elindult pusztulást, felhagyást gyorsan fejezte be a „Habsburg császári” politikai döntés: az ellenőrizhetetlen, stratégiailag nem fontos, de az ellenállásnak menedéket nyújtó várakat fel kellett számolni. Több más magyar várral egyetemben Boldogkő is ezen pusztulásra ítélt várak szomorú sorsában osztozott.

IRODALOM

Bak Borbála

2000 A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: Fons, VII. évf. I. sz. 91–139.

Bán Péter (szerk.)

1989 Magyar Történelmi Fogalomtár II. köt. Gondolat, Budapest

Benkő Loránd (szerk.)

A Magyar Nyelv Történelmi–Etimológiai Szótára I–III. köt. Budapest

Bogdán István

1991 Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig, Akadémiai
Kiadó, Budapest

Feld István–Cabello, Juan

1980 A füzéri vár. Miskolc

Simon Zoltán

2000 A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc

Sós István

2002 Az inventárium, mint forrás a várak kora újkori történelmének vizsgálatá-
ban. In: Microcad konferencia, Humán tudományok szekció, Miskolc

Szabó T. Attila (szerk.)

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Bukarest, Kriterion–Budapest, Akadémiai
Kiadó

Takáts Sándor

1908 Magyar tüzes és lövészerszámok. Századok, 144.

DIE BURG VON BOLDOGKŐ IN DEM 17. JAHRHUNDERT, AUF DER GRUND DER INVENTARE

Die Diplomarbeit, was die Grundlage dieser Studie gebildet, ist im Jahre 1998 bereite-
gemacht worden. Ich möchte jetzt die Ergebnisse der Arbeit veröffentlichen, damit es von dem
größeren Publikum bekannt werden.

Die erste Aufgabe war, daß ich eine Burg zu finden, was nicht nur in dem XVI–XVII.
Jahrhundert bevölkert worden war, sondern auch kennen wir ihres zeitgenössisches Inventar und
die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen.

Mit der Zusammenstellung der archäologischen Ergebnisse und der schriftlichen Quellen
war es darauf angelegt, die ehemalige Umstände der Burg die zeitgenössische Architektur und die
Funktion der Räume der Burg deutlich zu sehen.

Die Burg Boldogkő entspricht diesen Forderungen. Die archäologische Freilegung wurde
von 1963 bis 1964 von K. Végh Katalin ausgeführt und die Ergebnisse wurden mit großer Aus-
führlichkeit und Präzision schon im Jahre 1966 veröffentlicht.

Aber einige Frage blieb noch unbeantwortet. Die ehemalige Funktion der Räume der Burg
wurde auf Grund der angaben der Inventare und der archäologischen Ergebnissen völlig ins klare
gebracht.

In der Architektgeschichte der Burg gibt es bis ins heute unerörtere Fragen, die Mauerfor-
schung wurde noch immer nicht ausgeführt.

Ohne diese Arbeiten kann man heute nicht die genaue Architektgeschichte verfassen. Diese
Forschungen darf ich auch nicht ausführen, aber ich stellte viele Beobachtungen über die Relation
zwischen der Gebäude und der Mauern an, wie bei der Beantwortung vieler Fragen geholfen
wurde.

Außer dem Grundriß der Burg, und der Durchschnittszeichnung der Grabung wandte ich die
Beobachtungen der Archäologin auch an.

Bei meiner Arbeit beschäftigte ich mich mit drei Inventar in dem XVII. Jahrhundert, mit
dem erwähnten Studie der Archäologin und mit dem Grundriß der Burg.

Diese "Quellen" wurden nicht immer gleichartig benutzt, weil die Mehrzahl der Probleme Einzelauflösung forderten. Mehrmals, wenn ich zerstörte Gebäude untersuchte, gaben die Inventare wenige Information über die Bauwerke.

In solchen und ähnlichen Fällen konnte ich nur die archäologischen Ergebnisse und meine Originalbeobachtungen, als Grundlage annehmen.

Anderes Mal wurde ich mich von die archäologischen Hinweise desorientiert. In diesen Fällen boten mir die Inventare mit genaue und richtige Informationen über der ehemaligen Gestaltung der Raumlichkeit auf.

Meine Ergebnisse faßte ich auf zwei Abbildungen zusammen. Neben der zeitgenössischen Bezeichnung der Raumlichkeiten sind der Grundriß der Burg und das Profil der Hochburg zu sehen. Bei der Forschung konnte ich viele verschiedene Methode benutzen, was noch bei anderen, ähnlichen Forschungen anzuwenden ist. Aber mit der Anwendung der Archivquellen können die Ergebnisse der archäologischen Forschungen neue Dimensionen erhalten.

Sós, István

A SZOLDOBÁGYI ÉS SZELESTYEI ÜVEGHUTÁK TÖRTÉNETE II.

† TAKÁCS BÉLA–VERES LÁSZLÓ

A történelmi Erdély szorosan vett határain túli területeken, a 18. század elején a szoldobágyi üzem mellett több üveghuta is működött. 1722-ben létesült üvegyártó műhely Máramarosban, a somkúti járásban levő Károlyi-uradalomhoz tartozó *Papbikón*. 1741-ben kezdte meg a működését a nagyváradi római katolikus püspökség béli uradalmahoz tartozó *Hagymáson* is egy üveghuta, amely 1780–83 között Bél községbe települt át. 1754-ben a Kővár-vidéki Districtusban, ugyancsak a somkúti járásban levő *Butyászán* épült egy üveghuta, melynek történelméről ma még keveset tudunk. A 18. századi huta-alapítások sorát a *szelestyei üzem* zárja, amely szintén a somkúti járásban, a Károlyi család domíniumán létesült.¹

A 18. századi alapítású partiumbéli huták közül egyedül csak a szelestyei üzem érte meg a 19. századot. Működése kitölti ezt az időperiódust is. A 19. században létezett még egy másik üveghuta is, de ezt már ebben a században alapították. 1840-ben az Élesdtől 27 km távolságon elterülő *Feketeerdőn* indult meg az üvegyártás. Egyes vélemények szerint az 1820-as évek elején már működött ezen a helyen üveghuta.² A szoldobágyi, a béli, valamint a butyászai és a papbikói üveghuták a 19. században már nem léteztek. A szelestyei és a feketeerdői huták működése átnyúlik a 20. és 21. századra is, utódai napjainkban is működnek.

A szelestyei huta alapítása

Az üzem alapítása teljes pontossággal nem állapítható meg. Károlyi László a Károlyi család birtokainak történetét bemutató munkájában csupán feltételezésekbe bocsátkozik az alapítást illetően. Leírja, hogy *Szelestye-Újhután* „Már 1755-ben volt itt egy üveghuta, mely hogy tulajdonképpen mikor állíttatott fel, az iratokból nem tűnik ki, akkor árendában volt egy zsidónál.”³

Közismert tény az üveghuták vándorlása. Az üvegyártás egyik legfontosabb alapanyaga, a hamuzsír készítéséhez és a kemencék fűtéséhez szükséges fát biztosító erdőségek kimerülése után sokkal egyszerűbb feladat volt a kis üzemeket új területekre áttelepíteni, mint a fát úttalan utakon a hutához szállítani. Szelestye-Újhuta elnevezésében az Újhuta kifejezés utal arra, hogy ez az üzem sem volt előzmények nélküli. Mikor létesülhetett és hol működött az első huta? A korabeli térképekre tekintve, a Kővári Districtus somkúti járásában Szelestye-Újhutától (Poiana Codrolui) északra, mintegy 6

¹ Vö. *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 73.

² A partiumbéli hutákra vonatkozó adatokat l. még *Veres L.*, 1997. 51–56.

³ *Károlyi L.*, 1911. 171.

km-re helyezkedik el Alsóhuta (Iegheriste), s ettől keletre kb. 3 km-re Papbikó (Bičán), ahol 1722-ben létesült üveghuta.⁴ A papbikói üzemről szóló utolsó híradásunk 1762-ből való, amikor 5 évre 100 aranyért bérbe adták.⁵ A településsel összefüggésben a forrásokban több esetben előfordul az *Óhuta* megjelölés is, így többek között Bél Mátyás 1726-ból származó leírásában is.⁶ Az elnevezés alapján nyilvánvaló, hogy 1767 után, vagyis az utolsó bérbeadást követően sor került az üzem áttelepítésére, s az új helyszín a későbbi *Alsóhuta* település területe volt. Az új üzem 1772-ben épült fel. Az építkezésekre, a berendezésre és a termelés beindítására 1448 Ft-ot költött az erdődi uradalom. 50 Ft-ba kerültek az „üvegcsináláshoz szükséges vas szerszámok”, s 290 Ft-ot fizettek a különféle nyersanyagokért, így 600 font salétromért, 300 font arzéniumért és 30 font lazúrért. Alsóhután 31 évig folyt üvegyártás. A közeli erdőségek fáit felhasználó üzemét 1801-ben telepítették új, fában gazdag vidékre, Szelestye-Újhutára. Ez a település közigazgatásilag egészen 1941-ig Alsóhutához tartozott.

A levéltári források segítségével tehát megállapítható, hogy a Károlyi család a szoldobágyi üveghuta mellett, annak alapítását követően 4 évvel később újabb üzemet épített az erdődi uradalomban Papbikón. A szoldobágyi huta – bár korának egyik leghíresebb üzeme volt – rövid életűnek bizonyult, hiszen az 1740-es évek elején véglegesen beszüntette termelését. A papbikói huta újabb és újabb területekre vándorolva 1801-ben a máig létező szelestyei üvegyár alapját vetette meg, amelyről Petőfi Sándor eképpen emlékezett meg 1847 májusában útirajzában. „Néhány napi mulatás után (hanem ilyen mulatást nem kívánok még izének se!) Erdődről Nagy-Bánya felé indultam. Pünkösöd első napját Szelestyén töltöttem, az üveghutában, mit még sohasem láttam, s így rám nézve igen érdekes volt. Láttál-e már üveget fűjni? barátom, azoknak az embereknek ez olyan könnyen megy, mint nekem a versírás; az ördög gondolta volna! Azt tudtam, hogy minden üvegnél egy-egy tüdő szakad meg, hát pedig dehogy. A vidék gyönyörű; regényes, erdős völgy Erdély tőzomszédságában. Különösen gyönyörködtem este, midőn minden sötét volt, csak a hutából világított rám pokoli tűz. Köröskörül a roppant sötétség, s középpütt ez a láng... olyan volt a világ, mint egy haragos félszemű szerezsenóriás.”⁷

A huta működése

Bél Mátyás szerint a papbikói, vagyis a szelestye-óhutai üzem első munkásai Csehországból származtak és „kristálytisztá üvegeket” fűjtak. Az óhutai és alsóhutai üzemek fából épültek és zsindegy fedte őket. A hutaépületben 4 salánki agyagból épített kemence helyezkedett el. Az olvasztó- és a síküveg előállítására szolgáló ún. táblanyújtó kemence mellett a harmadikat fa szárítására és békasó égetésére használták. A negyedik kemence volt az ún. hűtökemence, vagyis ez biztosította a forró üvegtárgyak egyre csökkenő hőmérsékleten való lehűtését, ugyanis a hirtelen hőmérsékletváltozás hatására az üvegek szétpattantak volna. A műhelyépület közvetlen közelében állott a törőmalom, amely szárazmalom volt, a malomköveket lovak vagy ökrök hozták mozgásba. Az alsóhutai üzemben már metszett és festett díszű üvegtárgyakat is gyártottak. A hutának 3 üvegfúvó

⁴ Károlyi i. m. 79.; Varga E. Á., 1999. 553.

⁵ Bunta-Katona i. m. 77.

⁶ Soós I., 1982. 72.

⁷ Petőfi S., 1987. 33.

és 1–1 üvegfestő, üvegmetező munkása volt.⁸ Ha figyelembe vesszük azt, hogy a 18. századi magyarországi üveghutákban ritkán működtek üvegmetzők és festőmunkások, akkor joggal állapíthatjuk meg, hogy az alsóhuta üzem a korszak legmodernebb üvegcéhszítói műhelyei közé tartozott. Az üveghuta mellett minden szakmunkás lakóépületet kapott. Ellátásukat korcsma és hússzék biztosította. Az így kialakult kolóniák jelentették a későbbi települések magját. A hutákban a segédmunkaerőt a betelepített jobbágyok biztosították. Ők látták el az üzemeket a szükséges nyersanyagokkal és vasüstökben főzték az üvegcéhszítés nélkülözhetetlen alapanyagát, a hamuzsirt. A felhasznált nyersanyagmennyiség nagyságát jól érzékelteti egy 1777-ből származó adat, amikor 3505 millérfára, 524 köböl üveghamura, 196 mázsa fluszra (hamuzsír), 112 köböl békasóra (kvarchomok) és 8 szekér vádi agyagra volt szükség a folyamatos termelés biztosításához.⁹

Az 1801-ben már új helyen, vagyis már a mai Szelestyén működő üzemről a források folyamatos tájékoztatást nyújtanak. 1808-ban egy országos felmérést végeztek az ipari üzemek számának és technológiai szintjének megállapítására. E felmérés szerint az áttelepített üzem is fából épült és zsindelemmel volt fedve. Négy kemence szolgált üvegyártásra, vagyis ekkor még tipikus 18. századi technológiát alkalmaztak. Kétféle üveget állítottak elő: „...táblaüvegek és közönséges üvegek, melyek között értetődnek a palatkok, poharak, üvegcorsók és egyéb apró szerű mindennemű üvegecskék.” A táblaüvegeket „kötegenként” 3 Rh forintért értékesítették, míg az öblösüvegeket 2 vagy 1 Rh forintért, attól függően, hogy fehér vagy zöld áru volt.¹⁰

A szelestyei huta korszerűsítésére az 1820-as években került sor. A fejlesztést az az indokolta, hogy az üzem nem biztosított különösebb jövedelmet az uradalomnak. A számadásokban a kiadási és a bevételi oldal között alig volt különbség. Pl. 1821-ben az 5845 Ft-os kiadással szemben 5995 Ft volt a bevétel, vagyis a nyereség csak 150 Ft-ot tett ki.¹¹ Az uradalom 1827. évi összeírásában már a korszerűsített üzem képe jelenik meg előttünk: „Zelestyei üveghuta fekszik nemes Szatmár Vármegyében, az előtt tartozott az erdői, most tartozik a misztótfalusi uradalomhoz, tisztartósághoz, és a nagykárolyi inspektorátushoz... A fundus instrumentuma áll itten jelen időben 4 igás lovakból, és 5 darab talyiga hordó szamarakból... malom van itten a Ngys. uraságnak száraz egy kerekű a hutához kettő, béka só törésre, melynek haszna a hutai haszonnal egybe kötetésbe van... Rend kívül való industriális ágakra, nézve: Van itten a Ngys. uraságnak üvegfúvó hutája mostanság két kemencére, mely a környül állásokhoz képest való kiterjedésben adminisztráltak – ennek tiszta jövedelméül váltóban 2.730 Ft, ezüstben 1.092 Ft, a huta teljes értéke 18.206 Ft.”¹²

Fényes Elek 1851-ben kiadott *Geographia Szótára* alapján Szelestye „puszta s Uj-Hutának is nevezik, Szatmár Vármegyében, Nagy-bányához nyugatra 3 órányira, zordon erdős vidéken. Határa 5000 hold, s csak nem mind erdő. Nevezetessé teszi jó hírben álló üvegyára, mely gr. Károlyi Györgyé, de Schreinek Ferenc úr által béreltetik. A gyár 60 munkást foglalkoztat, s készít évenként 10–15 000 schok üveget (1 schok 3 pft), mely vegyesen fehér, zöld és táblaüvegekből áll; közönséges és finom üveg itt nem kerestetik. A metező intézet Misztót faluban van... A gyár felvirágzását nehezítik a rossz karban

⁸ OL. Károlyi család Lt. P. 397. 111. cs. 2/c.

⁹ Takáts S., 1961. 64.

¹⁰ OL. Acta statum fabricorum No. 23. Arch. palatinus Josephus 40. cs.

¹¹ OL. Károlyi család Lt. P. 397. 111. cs.

¹² OL. Károlyi család Lt. P. 394. 129. cs.

levő vízi és száraz utak.”¹³ Fényes Elek tehát már gyárnak nevezte az üzemet, ami meg is felel a valóságnak, mert a korabeli nézetek szerint 60 főt foglalkoztató ipari létesítmény már gyárnak számított. Azonban az üzem technikai felszereltsége, a termelés során alkalmazott módszerek és technológiák alapján lényegében hagyományos üveghuta volt. Fényes 19. század közepi leírását kiegészíti – bizonyos szempontból finomítja – Károlyi László. Munkájából megtudhatjuk azt, hogy az üveghuta telephelyén – ugyanúgy, mint 1827-ben – a központi magot a műhelyépület és a békasó őrlésére szolgáló szárazmalom alkotta. Mellette állott a hutamester, vagy bérlő és a kontrolol lakóháza. Egy nagyméretű barakk volt a munkások lakhelye. Az ipartelep mintegy körbefogták a falucska lakóépületei, amelyek az üzemi épületekhez hasonlóan fából készültek és tetejüket zsindely fedte. Károlyi László adatai is megerősítik, hogy az 1820-as években végrehajtott rekonstrukció óta a műhelyépületben 2 kemence volt, ami azt támasztja alá, hogy az üzem termelési technológiája már eltért a 17–18. századi típusú, több kemencés termelési módtól. Vagyis több funkciós kemencét használtak, s így nem volt szükség külön szárító- és hűtökemencékre. Fontos előrelépésnek számított az is, hogy a kemencék gázfűtésessé váltak, ami csökkentette a fafelhasználást, és így megszűntek a bizonyos időszakok után felmerülő áttelepítési gondok is. A 19. század közepétől a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyeztek az üvegek csiszolással és metszéssel történő díszítésére is. A kristálytechnikával díszített és festett termékek jóval kedvezőbb áron keltek el, mint az egyszerű díszítésű, fűvott üvegek. Az új célkitűzés valóra váltásának szándékát, a korszerűbb termék-előállítás igényét tükrözi az, hogy Misztótfalu mezővárosban önálló metsző-csiszoló üzemet létesítettek. A szelestyei hutában gyártott üveget metszéssel, közsőrüléssel és festéssel tették eladhatóbbá. Misztótfaluban, a Károlyiak uradalmi központjában állott az üvegekösőrülő malom és a közsőrűsök lakóháza is.¹⁴

A szoldobágyi és a szelestyei üveghuták termékei

A szoldobágyi huta első éveinek termeléséről és termékeiről az üzem számadásai tájékoztatnak. Bár a szoldobágyi hutát 1718-ban alapították, a Károlyi család levéltárában csak 1722-ből találtunk adatokat a műhely kiadásairól és bevételeiről. 1722. május 6-án kelt levelében Merkel János, a huta felügyelője a következőket jelenti: „Kristály s zöld üvegből, úgy külömb-külobm féle clarisbul tett tiz hutások általi munka extendáltatik (kiadatott): a hutások részére 325.- Ft, az uraságnak 561.- Ft. Kiadások: egy angaria (negyedév) által költ kék festék, 13 font, 6.- Ft 15 krajcár; Braunstein, azaz fekete festék 16 font, 48 krajcár; arsenicum 67 font, 6.- Ft 42 krajcár; salétrom 94 font, 18.- Ft 41 krajcár; só 267 font, 5.- Ft 33 krajcár; flusz (hamuzsír) 1287 font, 8.- Ft 25 krajcár; flusznak való hamu 64 véka, 8.- Ft 25 krajcár; zöld üvegnek való hamu 450 véka, 28.- Ft 30 krajcár, égető fa 325 öl, 65.- Ft; kemencébe való flusz égetéséért 9 mázsájától 55 krajcár; kemence reparációjáért 45 krajcár; palack fa forma csinálásáért 1.- Ft 12 krajcár; húsz sing vasért 4.- Ft; acélért 55 krajcár; cigánynak huta körül tett munkájáért 8.- Ft 51 krajcár; két kemencefütőnek s két fickónak és üvegekötőnek 61.- Ft 45 krajcár; hutás mesternek készpénzben 51.- Ft 47 krajcár; kemence fütő fickóknak, cigányoknak, heteseknek kenyérre; angáriális üveg jövedelemből extendáltatik 561.- Ft 57 krajcár, az expenzák subtraháltatva (a kiadások levonva) marad lucrum (haszon) 191.- Ft 28 krajcár.”

¹³ Fényes E., 1851. 84–85.

¹⁴ Károlyi i. m. 170–171.

Merkel János 1722. július 13-án újabb jelentést küld a huta működéséről, érdekesége miatt ezt is szó szerint közöljük: „Üveg jövedelem: két hét alatt tétetett munka expendáltatik 133.- Ft 39 krajcár. Nb. (nota bene = megjegyzés). Ez alatt az idő alatt a hutás mester fia egész hétig beteg lévén nem dolgozott, hasonlatosképpen a hutás mester két nap. Ezen üvegeknek csinálására expendáltatott: a hutások quatriálisa és sextriálisa (négy és hatnapi) expendáltatik 45.- Ft 56 krajcár; két sirer (kemencefűtő) legénynek és két sirer fickóknak két hétre 45.- Ft; két sirer fickónak két hétre deputált (küldött) kenyéréért 1.- Ft 42 krajcár; két üveg kötőnek két hétre 2.- Ft 15 krajcár; 39 véka flusz hamuért 5.- Ft 1 és fél krajcár; 47 000 klárisnak fel fűzésére 23 és fél krajcár; 35 font sóért 35 krajcár; cigány Gábornak hután tett munkájáért, kenyérért, munkásoknak, heteseknek, s béreseknek kenyérért 4.- Ft 30 krajcár; 4 és fél font Braunsteinért, avagy fekete festékért 13 és fél krajcár; 6 font arsenicumért 36 krajcár; 4 és fél font salétromért 1.- Ft 30 krajcár; 50 öl égő fáért 10.- Ft.” A huta jövedelme tehát 1722 júliusában a jelentés szerint 46 Ft 21 krajcár volt két hét alatt.

Maga a két jegyzék bepillantást enged a huta életébe, ugyanakkor azt is mutatja, hogy a női munka mennyire volt megbecsülve 1722-ben: negyvenhétézer üveggyöngy felfűzéséért az illető asszony, vagy leány 23 és fél krajcárt kapott! A huta termékei között az üveggyöngyök is szerepeltek. Feltűnő az, hogy ezeket az apró üvegszemeket mindig megszámlálták még akkor is, ha több ezres tételről volt szó, akár a készítésnél, akár a felfűzésnél. A két „üvegekötő” asszonynak, akik a készárut gabonaszalmába csomagolták, két hétre 2 Ft 15 krajcárt fizettek.

A jelentésekből nem, de egy 1726. május 6-án kelt számlából kitűnik, hogy 1722–1728 között Fűrös Gáspár volt a hutásmester Szoldobágyon. Fráter Grönig jezsuita patikus a számla szerint kéri az uradalmi tisztartót, hogy az 1725. október 1-jén a huta számára vásárolt 9 Ft 54 krajcár értékű barnakő, smaltin, arzén árába Fűrös Gáspár hutásmester csak 8 Ft-ot fizetett ki, az adósságot, vagyis 1 Ft 54 krajcárt szíveskedjenek megküldeni a gyógyszerháznak. A jezsuita vezetés alatt álló és a Szoldobágyhoz legközelebb levő patika Egerben működött, az üvegolvasztáshoz szükséges vegyszereket itt vásárolta Fűrös Gáspár.

Szintén az üvegolvasztáshoz szükséges vegyszerek ügyében ír levelet Farkas István felügyelő gróf Károlyi Sándornak az 1723. augusztus 27-én kelt levelében: „Hogy pedig a jövő télire a hutás munkája folyvást mehessen, salétrom, kék festék, Braunstein, arsenicum és csont iránt méltóztassék Exellenciája dispositiot (intézkedést) tenni, hogy minek előtte meggyujtatik a kemence, azon matériák ide szolgáltatnának, mert salétrom csak 8 fontnyi, Braunstein 20, arsenicum 6 fontnyi vagyon, csont és kik festék pedig semmi nincsen.” Farkas István javasolja a grófnak, hogy az eddig Lengyelországból beszerzett barna földet inkább Egerben vegyék meg, mert ez olcsóbb.

Farkas István hutafelügyelő 1725. május 3-án kelt levelében azt írja gróf Károlyi Ferencnek, hogy „a huta mesternek június 10-én lejár a szerződése, tovább nem marad. Hanem a szebeni hutában vagyon egy mester, ha másunnan nem, el lehetne hívni, tud készíteni. Bányához való üvegeket, táblákat, kristály munkát.” Farkas István 1725. szeptember 30-án kelt levelében, illetve számadásában ismét jelenti gróf Károlyi Sándornak, hogy „az hutás mester továbbra nem akar maradni, ki miánt a kristály munka cessált (leállt) volna, hogy azért két-kéz közben a huta kristály munka nélkül ne esvén, nagyobb kár elhárítására nézve Klehmár Jánossal, kiis kristály munkához értett, a hutának bé gyújtásáig az uraság subside ntájára (utasítására) adtam hetenként 8 font húst, egy kenyeret, két garast, item – hasonlóképpen – napjaira 4 itze sert. Mely időnek folyása

exurgált (kiadott) alatt 91 napra kiis tészen 13 hetet, annak szerint adódott neki: ser, kenyér, hús és munkadíj árába: 13.- Ft 26 krajcár.”

Az 1722–25 közötti számadásokból megállapítható, hogy a hutában kezdetben hat üvegfúvó, egy „smelczer”, egy fluszfőző, két „süllér”, egy üvegekötő és négy inas dolgozott. Kristály, vagyis szintelen áttetsző, közönséges zöld színű és különböző színű (fekete, sárga, tejfehér) üveget készítettek. Ez utóbbira utal az arzén, barnakő és csontliszt nyersanyagként való használata. Feltűnő, hogy a számadások szerint az ablaküvegek, valamint az igen jelentős mennyiségű üvegyöngy (kaláris) mellett alig esik szó öblös-üvegek készítéséről. A számadások szerint csak palacküveget gyártottak, mint erre a palackformák készítésével kapcsolatos kiadási tételek utalnak. Úgy tűnik, hogy a termék-előállítás során 1725-től következtek be jelentős változások. Az üvegyártásban járatos és az üvegművészetet jól ismerő Károlyi Sándor 1725. november 4-én kelt levelében utasította a huta vezetőjét, hogy a „minemű edények és eszközök kedvesebbek, olyanokat csináltasson, mivel az újság (újdonság) közönségesen szokta az emberek szeméit hizlalni (de) újabb és újabb formákat is igyekezzék csináltatni. Az üvegarikák (ablak-üveg) seres poharak és lábosok, úgy a pincetokhoz való palackok a legkedvesebbek, tehát azokat igyekezzék csináltatni.” Károlyi utasította a huta vezetőjét arra is, hogy szerezzen „ablaküveg táblákhoz értő legényt” és törekedjék több személyt is befogadni és „az tanulásba bekapotni.” „Mikor legtöbb kristálymateria leszen – olvashatjuk az utasításban –, három vagy négy függő lámpást, hat s kilenc, legfeljebb tizenkét gyertyára valót tiszta fejeken” csináltasson, „rubin-színű festő czükit” s egyebeket is készíttethet, „de én azt – írja Károlyi – inkább szeretem talpas poharaknak az lábán való gombjában.” Végezetül rubin- és violaszínű üvegek gyártására utasította a hutásmestert, aki igyekezett végrehajtani ura parancsait. Következésképpen a termékcsála igen változatos lett. Az „utasítás”-ból következtetve elkezdődött a síküvegekészítés, a lámpások, a gyertyatartók, a pincetokba való palackok és a változatos formájú és színű talpas poharak gyártása is. A „czüki” kifejezés pedig arra utal, hogy a gyertyatartókba és a talpas poharak szárába (nodusába) velencei modorban rubinszálakat olvasztottak be a tárgyak szépségének fokozására.

Farkas István jelentései segítségével jól nyomon követhetők az 1725 utáni üvegfajták és a felhasznált nyersanyagmennyiségek. 1726-ban „a hutának kioltásaig, mely idő részben negyven hetet” 271 öl millérfát, 229 véka üveghamut és 210 véka fluszhamut használtak fel 1640 finom-, 25 990 zöldüveg kariak, 39 450 apró karikácska és 557 kristály és csontkarika (*mindösszesen: 67 639 darab ablaküveg*), 5668 köteg öblösüveg, valamint 51 4000 üvegyöngy, vagyis kaláris előállítására. Az öblösüvegek változatoságát tükrözi az a leltár, amely a Károly grófnak küldött üvegtárgyak felsorolását tartalmazza. Az inventárium szerint a következő termékek készültek a hutában: *postasíp, csontkupa, csontkancsó, iccés palack, ötös golyóbisos pohár, kakaspohár, kék és fehér csonttányér, butella, zöld tányér, zöld palack, lopó, hármás kristálypalack, lovas pohár, talpas pohár, rozsolys pohár, kisdéd karafina, csontserpenyő, csontfazék, csonttálacska, metszett billikom, reggeli italoknak való pincetokbeli üvegpalack, rózsacetnek való babaforma üveg, asszonyembernek való metszett pohár, teknőbékaforma üveg, dugós kristálykorsó, dupla és szimpla kotyogós láncos kupa, láncos korsó, üvegalamáris, olajos béka, olasz kotyogós, rózsás pohár, vexel üveg.*

1727-ben újabb terméktípusok tűntek fel. Az előbb felsoroltakon kívül *pálinkának való orsóüveg, féliccs butella, füles pohár, polturás pálinkás üveg, mogyorós üveg, zöld pohár, kancsó, körtvélyüveg, békaüveg, méhseres, fekete üveg(?)*, *üveghordócska, fekete butella, 1–2 iccés apothekáriusnak való üveg, kürtös magas pohár, sárkányfejű pohár,*

mezei lámpás, szenteltvíz tartó üveg, gyertyatartó, csengettyős karaffina, lapos boroskorsó, födeles kancsó, sótartó, hosszú nyakú butella, lapos boroskancsó, fűtyülő pohár, ámpolna, karaffina, rosolis pohár, köpöl, füles poharacska, kotyogós üveg. A csontüvegek között voltak palackok, tányérok, cukortartók és kupácskák. A számadásban a kristályüvegek között megemlítették a *kristály függőlámpást*. A raktáron pedig 309 000 kaláris volt fekete, kék, sárga, vörös és fehér színben.

Az 1731–35 közötti számadásokban új terméként tűnt fel a *templomba való üvegkehely*, az *oltárra való virágtartó kristályfindzsa*, a *kristályköpöl*, a *kristályharang*, a *borbélynak való recipient*, a *román kehely paténástul* és az ún. *erdélyi fertályos*.¹⁵

A szoldobágyi huta termékféleségeiről szóló utolsó híradás 1743-ból való, amikor Stanc Flóra volt a hutásmester, vagyis a bérlő. Ekkor a „hutabeli külömb-külömbféle üvegeknek inventatiója az alábbi volt:¹⁶

	Schok	Az ára	
		Rfl.	xr.
Egyes fejér tábla	2	3	–
Kettős ugyan fejér	4	6	–
4-es	4 1/2	6	45
5-ös	2	3	–
6-os	5 4/6	8	30
16-os	1/2	–	45
20-as	8/20	–	36
30-as	1 1/2	2	15
Táblának summája	22 1/68/20	33	51

2-do üveg karikák:

	Nr.	Az ára	
		Rfl.	x
Ordinaria karika száza á fl. 1.30	1,320	19	4
Forma karika száza Rfl. 1	10,530	105	1
Apró karika száza a fl. – xr. 30	6,800	34	–
Karikák summája	18,650	159	

3-o zöld üvegek:

	Nr.	Az ára	
		Rfl.	x
4-es pálinkás poltrás üvegekötés a xr. 30	1,401	70	
6-os ugyan formájú kisebb régi	65	3	1
4-es poharak	34	1	4
3-as lapos messzelyes	92	4	3
4-es, ugyan lapos kisebb	160	8	–
3-as nyolcz és négy szegletű	715	35	4
4-es körtvély forma	446	22	1
3-as, 4-es, 6-os, 10-es patikába való külömb-külömb-féle üvegek	375	18	4
Másfél kötéses három itczés palaczk	331	16	3
Egy kötéses két itczés palaczk	291	14	3
Kettős palaczk egy itczés	360	18	–
Ugorkának való hat darab üveg hét kötetes	42	2	–

¹⁵ Az összeírások, számadások adatait, valamint Károlyi Sándor utasításait tartalmazza: OL. Károlyi család Lt. P. 392, 394, 395 és 397.

¹⁶ Az összeírást közli: *Kárffy Ö.*, 1902. 378–380.

	Nr.	Az ára	
		Rfl.	x
1-es ugyan ugorka üveg	27	1	2
2-ös ugyan a féle	15	-	4
3-as olyan forma	5	-	1
4-es hasonló	10	-	3
1-es tök forma nyakas üveg	38	1	5
2-es ugyan tökös üveg	3	-	
1-es virágnak való	7	-	2
1-es butella 2 itczés	9	-	2
2-ös butella egy icczés	17	-	5
2-ös lánczos korsó egy icczés	27	1	2
3-as ugyan lánczos korsó	18	-	5
3-as csipkés pohár	30	1	3
4-es köpöl	37	1	5
Lopó nr. 3 két-két kötéses	6	-	1
2-es ütő órára való harangok	3	-	
Lámpa	1	-	
3-as lámpa	1	-	
Zöld üveg summája	4,566	228	1

Kristály üveg:

	Nr.	Rf.	xr.
2-ös harang	1/2	-	45
3-as rózsás, madaras és dupla fedeles	1	1	30
6-os lovas vexir glás	3/6	-	45
6-os oláh templomba való kelyh. tálcaska	4/6	1	-
6-os palaczkok	4/2	-	45
8-as koporsóhoz való golyóbis	1/8	-	11 ¹
8 palaczk	5 5/8	6	56 ¹
10-es szentelt víznek való	1/2	-	45
10-es palaczk	6 1/10	9	9
12-es palaczk	2 1/2	3	45
12-es fedeles pohár	2	3	-
16-os palaczk	8 4/16	12	22 1/2
16-os kancsó	2 13/16	4	13 1/8
16-os gyertyatartó	1 9/16	1	20 5/8
16-os lámpa	2	3	-
20-as postakürt	8/20	-	36
20-as palaczk	2/20	-	9
24-es dupla sőtartó	2/24	-	7 1/2
30-as talpas karaffina	1/30	-	30
30-as kancsók	1/2	-	45
30-as palaczk	20/30	1	-
30-as ámpolna	3	4	30
30-as tálcuskák	6/20	-	18
Credentia nr. kicsiny s nagyobb	2	3	-
40-es sőtartó	1 8/40	1	48
40-es seres pohár	4 31/40	7	
50-es talpas pohár			
60-as talpas pohár	1		
60-as apró kancsók		2	15
60-as kosár pohárok			45

60-as ord. karaffina		3	45
Kristály üvegek summája	62 17/30 1/6	93	52 3/5
Följebb irt üvegeknek summarius extractusa:			
	Schok	Az ára	
		Rf.	xr.
Táblák	22 1/6 8/20	33	51
Karikák	18,650	159	6
Zöld üveg kötés	4,566	228	18
<u>Kristály hutai száz</u>	<u>62 17/30 1/6</u>	<u>93</u>	<u>52 3/5</u>
Az egész üvegeknek summája		515	7 3/5

A felsorakoztatott inventáriumi adatok alapján egy jól prosperáló, változatos termékcsaládú üveghuta képe rajzolódik ki előttünk. Más korabeli üveghuták történetének ismeretében állítható, hogy a 18. század eleji Magyarországon a legmagasabb szintű termékelőállítás a Károlyi család üveghutájában folyt. Az üzem tükörüveg kivételével szinte minden üvegáruval ellátta Erdély lakosságát, de jutott belőlük a debreceni, szatmárnémeti, nagykárolyi és nagyváradai lerakatokon keresztül Kelet-Magyarország népének is. E városok kereskedői közvetlenül is vásároltak, illetve rendeltek a hutától. Így többek között 1725 novemberében Helbenstrait Jakab nagyváradai üveges vörös és kék zsinóros talpas poharakat és hunas poharakat kért Szoldobágyról. Több adat bizonyítja azt is, hogy a huta termékeit a Tiszán tutajon szállították Belgrádig, majd onnan tovább is a Dunán Olténiáig.¹⁷

A szoldobágyi huta „idegenforgalmi látványosság”-nak is számított. A környékbeli főúri családok gyakran meglátogatták és gyönyörködtek benne. Szívesen rendeltek a huta termékeiből. A nemesség körében az ablakok üvegezésére használt üvegkarikák és a *lábos poharak* (vagyis talpas poharak) voltak kedveltek, amelyek nodusát *színes czüküvel* díszítették velencei modorban. Az egyik főúri megrendelésből értesülhetünk arról, hogy a hutában üveggombokat is készítettek. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy olykor-olykor a környék iskoláinak diákjai is felkeresték az üzemet. 1736-ban pl. „a becsületes szatmári deákok” mentek oda experientiae gratia. Ekkor a bérlőt külön utasították arra, hogy „az minemű játékos vagy hasznos edényeket kívánnak csináltatni (a deákok), a mesterekkel megcsináltassa.”¹⁸

Nemcsak az üzem, hanem az egész hutatelepülés különlegességnek, látványosság-nak számított a maga korában. Egy 1743-ból való inventárium részletesen bemutatja az üzemet és a körülötte kialakult települést. A forrás ipar- és művelődéstörténeti jelentősége miatt célszerűnek tűnik szöveghű közlése, idézése:¹⁹

„Az huta valamint felállított oszlopokra és falak helyett jó vastag barna fákkal, melyek oly sűrűen vannak felállítva palánk módjára, hogy ember ki s bé ne járhasson rajta, környül vagy on véve, mostan is minden hiba nélkül találatott, az fedele sendelyes és még fél viseltében sincsen. Vajon pedig azon hutában *első* téglából és termés kőből rakott egy nagy, kétszázú kemencze, melyben kétfelől fát száraztanak. A *második* által ellenben, az is téglából való, béka sót égető kemencze. Közepin az hutának vagon az kristály és zöld üvegek materiáját főző kemencze, hat egyszersmind dolgozható legények külön-külön levő helyeivel, vagy műhelyeivel, csütartó hat shcrim vasakkal, és hetedik az inasoké.

¹⁷ Vö. *Bunta-Katona* i. m. 76.

¹⁸ *Takáts* i. m. 63.

¹⁹ A leírást vö. *Kárffy* i. m. 375–378.

Annak szomszédságában, vagyis szintén contignitásban a *negyedik* téglából rakott nagy kemence, melyben az elkészült üvegek hűtetnek. *Ötödik* az táblák materiáját és táblák conficiáló kemence.

Az fennírt üveg kemence körül való hat mű eleyen, minden legény előtt két fa váluk, egyikben az esölék hullatik, másik mindenkor teli vízzel.

Vagyon négy ócska vaspléh, kettelye az fa szárasztó kemence szájában, kettő ismét az üveg hűtő kemence szájában.

Üveg hűtő föld fazék nr 21.

Paczel Scharim, kettő nagyobb és két kisebb.

Paden Scharim kettő.

Streich ajzen három.

Abschneid Scharim kettő.

Spiczi czvak ajzen három.

Egy vas kalapács.

Fuvó csű végire való réz, melyet piblének hínak három.

Radll ajzen, vagy czifrázó vas, egy.

Egy vas mozsár üstöstül.

Két öreg vas villa.

Tábla csinálásához való szerszámok

Egy-egy öles és hüvelyknyi vastagságú vasrud nyolcz.

Egy vas szárú villa.

Egy vas kanál.

Egy tábla hasító vas.

Materiát keverő s kiszedő két öreg vas kanál.

Egy vas lapát.

Kemence tisztító nagy öreg vas rud.

Egy ócska réz fazék, melyet ő excellentiája pohár formáknak parancsol csináltatni.

Salánki agyagbul készített husz donyicza, melyeket magok az legények csinálnak.

Materia tartó kamarája berenából imigy amugy felróva padlás nélkült vagyon az hutának fedele alatt, melyben is találatott.

Egy ölnyi hosszúságú három fiókos láda, vas sarkokkal, pántokkal és egy lakatjával, melyben vagyon arsenicum huszonhárom font.

Salétrom hat font.

Calczirolt flusz két mázsa.

Lazúr kék festék három font.

Egy mérő serpenyő, vagyis font, vas rúdjával és két serpenyővel.

Két sűrű szita.

Fél gönczi szitált béka só.

Fél gönczi mész.

Egy flusz tartó láda vas sarkakon.

Egy materia törő fa válu.

Pohárhoz való három réz forma.

Két öreg tekenő.

Agyagbul való 45 romlott pohár formák.

Nyolcz gönczi salánki agyag.

Égetett csont másfél hordóval.

Üres, ócska hordók nr 22.

Donyicza alá való deszkák. 13.

Az hutában belől egy hosszú circiter öt ölös lajtorja.

Ugyan az huta szegletiben az patak felől egy módos házacská baronából megtapasztva, padlásolva, melyben mostan agyagot és egyéb szerszámokat tartanak.

Alul az bután az patak mellett vagyon nyolcz oszlopra felállított flusz főző szín, oldal nélkül, fedele holmi dirib-darab deszkákból áll, négy katlan van benne, és azokban négy vas fazék, circiter három csebres mindenik. Item három öreg kád és egy kisebb.

Azonfelül egy flusz hamvat tartó alkalmatosság, berenából de a fedele semmire való, csak padlás nélkül.

Felül az hután volt egy kő pincze, most is meg volna, ha jó volna. Fedél nélkül, és mivel nem bolthajtásos, szinte bészakad. Ajtaja vas reteszes, és két sarkok pántostul rajta.

Annak által ellenében az patak mellett egy fedél alatt két ház és egy istálló, három ajtaján három vas retesz, három vas sarkok és pántok, barona fákból volt az oldala, de a régiség megártott neki, igen rongyos.

Második az elsőnél alább, ez is olyan, mint az első, az mester legények laknak benne.

Az hután alól Erdőd felől vagyon az üveg csűr, kemény barona fákból, az ajtaján vas retesz s lakat, belől deszkával padolva, és üvegeknek való polczok, huszonnyolcz szál fűrész deszkából.

Ennek által ellenében a hidon túl, in anno 742. tiz oszlopra felállított béka só törő száraz malom melyben az kisebb keréknek fogai mindkét felül való talpán vas abroncs karikákkal vannak odafoglalva a kerék tengelyiben két derekas vas csapok és a két végén négy vas karikák.

Az orsóján is két vas karika és két csapok.

Fedele széna, de az is rongyos.

Hat stompok, melyeknek végiben vagyon circiter öt vagy hat fontnyi ütő vas, és az stomp fáján vaspántok.

Tört béka só találtatott más fél gönczivel.

Egy vas rosta, egy szita, egy tekenő.

Két öreg béka só törő tekenő.

Két öreg béka só törő tekenő.

Egy eszteke (= ösztöke?) forma keverő vas.

Harmadik ház azon száraz stompon alól napkelet felől való hegyoldalban Stancz Flora hutamesteré berenából rótt egy ház, konyha és kamara mind egy fedél alatt, alkalmas jó ház. Vagyon gesztenyés és szőlős kertje, baronából való istálló, az udvara jó lejtős, nem igen feneklik az eső víz rajta, körül van mindazáltal kerítve tövises sövényvel.

4-dik. Ugyanazon tractuson egy rongyos viskó, Gross Tivadar nevű jobbágy béres lakik benne, igen rosszacska.

5-dik. Még ennél is rongyosabb, az előtti huta mester lakott benne, most a hutás hajdu, Stancz Tamás, az falai düllő félben vannak, sendelyesen volna a fedele, ha jó volna.

6-dik. Azon utczában béres ház, ócska s régi ugyan, de csak meglehetősen olyan mezőségen.

7-dik. Az is béres ház ugyan azon az oldalon, takarékos kis ház boronából, pitvara ugyan még nem kész, a fedele pedig igen vékony, mivel ez nem régiben épült.

8-dik. Egy fedél alatt Flora háza felett, fent az oldalon ad orientem két ház, az elsőben lakik a Smelczer, belől ugyan csinosocska, kívül pedig mind fedele, mind oldala olyan mint a régi rossz, a hátulsóban lakik a flusz főző.

9-dikben. Tóbiás nevű hutás legény, ez is olyan mint a többi. Együtt nem messze vagyon a 10-dik, 11-dik és 12-dik ezek is régi épületek.

13-dik. Túl a patakon az völgybe egy kis házikó. Engel nevű hutás lakik benne, az oldala a micsodás, de felül török búza kóró zszindellyel van befedve, elrothadván a régi sendelyezés.

Vizi stomp

Nem régiben állítottatott fel berenából új sendelyezéssel, hat stomp vagyon benne, mindenkinek régiben circiter öt vagy hat font ütő vas, és vas karikák. Az kerék tengelyin négy vas karikák és két jó vastag csapok.

Béka só tartani való hordó és egy láda. Közelebb mult nyáron az árvíz gátján ruinálván, mostanság pusztán áll, vagyon mindazáltal két meglehetősen zsilipje és egy rongyos.”

Amíg a szoldobágyi üveghuta technológiai és termelési viszonyairól, az előállított termékekről és az értékesítésről elfogadható adatmennyiséggel rendelkezünk, ez korántsem mondható el a szelestyei hutáról. Ahogyan homályba vesznek az üzem alapításának minden részletre kiterjedő körülményei, ugyanúgy a termelés, technikai fejlettség, valamint az értékesítés jellemzői is. Az uradalmi inventáriumokból csupán csak az szűrhető le, hogy az 1770-es évekig ugyanazokat a termékféleségeket készítették, mint korábban, a szoldobágyi hutában. A szelestyei huta 1772-ben tért át a kristálystílus alkalmazására az üvegtárgyak díszítésekor.²⁰ Mindössze 1–1 üvegmetsző és üvegfestő fáradozott azon, hogy a már régóta divatos mára vált cseh–morva és német díszítési módokat alkalmazva egyre értékesebb és maradandóbb alkotásokat hozzon létre.

A 19. század 20-as éveiben következett be gyökeres változás a termékelőállítás terén. Az 1827-ben készült összeírás alapján egyértelmű, hogy a 2 kemencés technológia, valamint az üvegekészítő és díszítőműhelyek különválasztásával az üzem a korszerű termékelőállítás szintjére fejlesztették. A különféle számadásokban egyre nagyobb és nagyobb kristálymateria szerepel. Az új stílusú előállítás a Károlyi család nagykárolyi kastélyban felvett leltár és a család számára készített produktumok listájából bontakozik ki a legteljesebben előtűnk.²¹ A nagykárolyi kastély háztartási eszközei az alábbiak voltak:

1. Metszett butéliák grófi címerrel	39 db
2. Brillantírozott butéliák dugókkal	3 db
3. Két icés széles fenekű köszörült butéliák	31 db
4. Egy icés hasonló butéliák	44 db
5. Metszett kisebb butéliák dugókkal	7 db
6. Közöséges meszelyes butella dugókkal, grófi címer	22 db
7. Közöséges icés hasas butella dugókkal	16 db
8. Ecetnek, olajnak való gömbölyű üvegecskék	40 pár
9. Grófi címeres metszett pohár	24 db
10. Grófi címeres metszett egyenes pohár	24 db
11. Hasonló címerrel metszett seres pohár	11 db
12. Brillantírozott puncsos pohár olajjal	12 db
13. Széles szájú köszörült pohár	11 db
14. Fehér sima ürmös pohár	13 db
15. Gyermeknek való kis füles pohár	5 db
16. Egyenes oldalú köszörült sima pohár	15 db
17. Köszörült sima talpas pohár	20 db
18. Bordói boros pohár GK metszett betűkkel	27 db
19. Veres boros egyenes pohár vastag talpas	11 db
20. Hasonló vékonyabb pohár	44 db
21. Veres boros brillantírozott talpas pohár	14 db
22. Veres boros talpas kehely alakú pohár	85 db
23. Tokaji boros talpas pohárkák	63 db
24. Champagnini boros pohár hosszú GK betűvel	18 db
25. Köszörült sima boros hosszabb pohár	5 db
26. Hasonló alacsonyabb pohár 49 db. Keskeny hosszú pezsgős pohár	79 db
27. Likőr pohár füles GK betűkkel 2, enélkül	32 db
28. Cirádásos metszett nagy talpas pohár	1 db
29. Hasonló nagy talpas pohár cirádák nélkül	1 db

²⁰ OL. Károlyi család Lt. P. 397. 111. cs. 2/c.

²¹ OL. Károlyi család Lt. P. 414. 144. k. a nagykárolyi kastély leltára, 1846.

30. Brillantírozott vastag nagy talpas pohár	1 db
31. Száj mosó pohár	90 db
32. Ezekhez kerek csésze	82 db
33. Virágtartó kehely alakú nagy pohár	3 db
34. Fehéres, kék ecetnek, olajnak való gömbölyű üveg	2 db
35. Ecetnek való szegletes üveg	7 db
36. Szintén ecetnek, olajnak való gömbölyű üveg	6 db
37. Brillantírozott kisebb szerű cukor tartó fülekkel	1 db
38. Hasonló cukor tartó nagyobb	4 db
39. Brillantírozott virágtartó lapos csésze	1 db
40. Üveg oszlopocskák bizonytalan használatra valók	9 db
41. Kerek üveg sótartó	5 db
42. Brillantírozott fagyalt csésze	6 db
43. Hasonló használatra való dézsácskák	8 db
44. Kés és villa alá való üveg zsámoly	52 db
45. Gyertyára való üveg harang	14 db
46. Gyertyákra szél ellen való üveg harang	14 db
47. Nagy üveg billikom grófi címerekkel „Alexandri cimitis de Nagy Károly billicum Salánkiense 1726” felirattal	1 db
48. Hasonló billikom azon évről billicum Károlyiense felirással	1 db
49. Üveg korsó köszörült üveg dugókkal	23 db
50. Elekctrica géphez való üveg kerék	1 db
51. Világos sárga finom üveg csésze	1 db
52. Egyenes metszett cifra alakú pohár belülről keskenyebb, Parádról hozatott	45 db
53. Metszett, hajlított oldalú nagy pohár	146 db
54. Metszett, hajlított oldalú kisebb talpas pohár	139 db
55. Gyertyatartóra való kisebb karikák Pestről hozatott	84 db
56. Közönséges hasonló karikák	132 db
57. Közönséges aszús nem metszett kisebb poharak	44 db
Zelestyébül osztály szerint juttatott üvegfélék	
58. Brillantírozott lavor, kanna	2 db
59. Brillantírozott iccés butella	6 db
60. Brillantírozott metszett butella	2 db
61. Brillantírozott pohár	14 db
62. Brillantírozott srófós teatartó	2 db
63. Brillantírozott tálca	1 db
64. Brillantírozott puncsos pohár aljjal	17 db
65. Brillantírozott aszús pohár egyenes 4, kehely alakú 2	6 db
66. Sima metszett aszús pohár	1 db
67. Spiritus lámpa, nagyobb 2, kisebb 5	7 db
68. Kávés findzsa kékes	4 db
69. Kávés findzsa alj, 3 fehérre festett, 3 közönséges üveg	6 db
70. Kés palló	4 db
71. Szegletes, köszörült sótartó 8 barnás színű	24 db
72. Sima sótartó 4 db csillagos aljú	9 db
73. Óra üveg	7 db
74. Pohár fedő	6 db
75. Metszett egyenes csillagos aljú pohár	43 db
76. Metszett körte alakú pohár	5 db
77. Metszett csillagos talpas pohár	46 db
78. Metszett csillagos pohár	6 db
79. Metszett sima vastag pohár	3 db

80. Pincetokos nagyobb üveg	7 db
81. Pincetokos kisebb üveg	12 db
82. Angol boros iccés butella	4 db
83. Gojvás iccés butella	2 db
84. Gravírozott iccés butella	14 db
85. Ezekhez üveg dugó	8 db

Az összeírás adatai egyértelműen azt támasztják alá, hogy a szelestyei üvegyártás mintegy a szoldobágyi üveggészítés folytatásaként értelmezhető. Az üzemben a Szoldobágyon megkezdett kristály stílusú termékelőállítást fejlesztették tovább, s az üveggészítő és az üvegdíszítő folyamatok szétválasztásával a magas szintű, 19. században divatos díszítőeljárásokat juttatták érvényre.

IRODALOM

Bunta Magda–Katona Imre

1983 Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig. Bukarest

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára III. Pest

Károlyi László

1911 A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története I. Budapest

Kárfy Ödön

1902 Adatok a szoldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284. Budapest

Petőfi Sándor

1987 Útirajzok. Budapest

Soós Imre

1982 Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás III–IV. Nyíregyháza

Takáts Sándor

1961 Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Sajtó alá rendezte: *Benda Kálmán*. Budapest

Varga E. Árpád

1999 Erdély etnikai és felekezeti statisztikája II. Budapest–Csíkszereda

Veres László

1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Debrecen

DIE GESCHICHTE DER GLASHÜTTEN SZOLDOBÁGY UND SZELESTYE II.

In Ost-Ungarn, in den Gebieten außerhalb des historischen Transsilvaniens, waren Anfang des 18. Jahrhunderts, neben dem Werk von Szoldobágy, mehrere Glashütten in Betrieb. 1722 wurde die Glasfabrik in Máramaros, im Somkúter Kreis, das zum Herrschaftsgut der Familie Károly gehörte, in der Siedlung Pabikó gegründet. 1741 eröffnete die Glasfabrik auch eine Glashütte in der Siedlung Hagymás, die zum Béler Herrschaftsgut des römisch-katholischen Bistums von Nagyvárad gehörte. In der Zeit zwischen 1780 und 1783 wurde die Glashütte in die Gemeinde Bél umgesiedelt. Im Distrikt der Kővár-Provinz und im Somkúter Kreis wurde 1754 in Butyásza eine Glashütte gegründet, über deren Geschichte wir heute nur noch wenig wissen. Die Reihe der Glashüttengründung im 18. Jahrhundert wird durch den Bau des Werkes in der Siedlung Szelestye, die zur Domäne der Familie Károlyi im Somkúter Kreis gehört, abgeschlossen.

Unter den im 18. Jahrhundert gegründeten Glashütten in Ost-Ungarn hat nur das Werk von Szelestye das 19. Jahrhundert erreicht. Während dieser Zeit war das Werk dauernd in Betrieb. In dem 19. Jahrhundert gab es noch eine andere Glashütte, diese wurde aber in dem Jahrhundert errichtet. 1840 begann die Glasproduktion in Feketeerdő, 27 km von Élesd entfernt. Wie allgemein behauptet, produzierte die Glashütte in diesem Ort schon seit Anfang der 20-er Jahre des 18. Jahrhunderts.

Die Glashütten in Szoldobágy, Bél, Butyásza und Pabikó gibt es im 19. Jahrhundert nicht mehr. Der Betrieb der Hütten in Szelestye und Feketeerdő reichen bis in das 20. und 21. Jahrhundert. Sie produzieren noch bis zum heutigen Tag.

Dieses Studium folgt jetzt der Geschichte der Glashütte von Szelestye. Die Hütte wurde 1722 an der Grenze von Pabikó gegründet, dann 1772 nach Alsóhuta (Iegheriste) umgesiedelt. An der Dorfgrenze wurde 31 Jahre lang Glas hergestellt. 1801 wurde das Werk in das holzreiche Szelestye-Újhuta (Poiana Codrolni) umgesiedelt, wo sich die einstige Hütte zur Glasfabrik weiterentwickelte. Diese Fabrik ist auch heute noch in Betrieb.

Die Glasproduktion von Szelestye ist als Fortsetzung der Glasherstellung von Szoldobágy zu betrachten. In dem Werk wurde die in Szoldobágy schon angefangene Produktion von kristallinen Erzeugnissen weiterentwickelt. Mit der Teilung des Glasherstellungs- und Glasdekoriationsvorgangs wurde ein niveauvolles, im 19. Jahrhundert modisches Dekorationsverfahren zur Geltung gebracht.

Veres, László

ZEMPLÉN VÁRMEGYE DUALIZMUS KORI RAJZA (Egy 19. század végi szöveg értelmezéséhez)

CSÍKI TAMÁS

Újabbban a magyar történetírásban is felbukkantak a történeti narráció, a történelem elbeszélésének vagy megjelenítésének lehetőségeiről, egyáltalán a múlt megismerhetőségéről s ennek korlátairól, a történelemről szerzett információink és adataink értelmezéséről szóló diskurzusok. S ezek nyomán valóban felmerülhet, mennyire lehet hiteles az a kép, amit az empirikus kutatások, az innen-onnan feltárt információk alapján próbálunk a korábbi évszázadokról alkotni. Másfelől a lokális-regionális: pl. egy-egy megye gazdasági, társadalmi vagy politikai sajátosságainak vizsgálatánál kerülhet előtérbe az a kérdés, hogy analízisünk – ami ilyen esetben követhető megközelítésmód lehet – meddig terjedhet anélkül a veszély nélkül, hogy az a történeti jelenségek olyan csoportját hagyják figyelmen kívül, amely (esetleg) a felvetett kérdéseknek és problémáknak eltérő értelmezését adhatná. Vagy meddig terjedhet anélkül, hogy tautológiába, fölösleges adathalmazba csapna át, amikor a feltárt információk már semmi újat vagy valóban specifikusat nem mondhatnak a választott vizsgálati egységről.

E veszélyek feloldására, s a megismerés szerény lehetőségeinek kibővítésére hívtuk segítségül Ballagi Gézát, az 1851 és 1907 között élt történetírót, aki 1893-ban jelentette meg Zemplén megye c. munkáját. Ennek leírásai alapján kívánjuk bemutatni a megye „közgazdasági és közművelődési állapotának”, valamint – ehhez ezúttal csak néhány reflexiót fűzve – a szerző elbeszélésmódjának egy-két sajátosságát.

A szerzőről

Mivel minden leírt szöveg valamiképpen tükrözi szerzője ismereteit, sőt egyéniségét is, ezért – a rendelkezésre álló életrajzi adatok alapján – erről kell röviden szólnunk.

Ballagi Géza zempléni zsidó családból származott. Apja, *Ballagi (Bloch) Mór*, az 1843-ban evangélikus, majd református vallásra tért nagy hírű teológus, szótár- és nyelvtanító. Öccse, *Aladár* (1853–1928) Szekfü Gyulával a Rákóczi-kérdésben legnagyobb sajtóvitába keveredő, a Thaly Kálmán-féle köznemesi-nacionalista történetírás hagyományait követő, Sárospatakon akadémiai (1876/77), majd a fővárosban egyetemi tanár.¹

Ballagi Géza a pesti református főgimnáziumban tanult, ahol a magyar irodalmat tanító Thaly Kálmán „volt rá nagy hatással..., s akivel kölcsönösen igen szerették egymást.”² Majd az érettségét követően – valószínűleg apja akaratára – a bécsi egyetem jogi

¹ Részletesebben *Waktor A.*, 1995. 1–2. sz. 44–51.; *Ujvári P.*, 1929. 81–82.

² *Szánthó Gy.*, 1909. 244. (Szánthót „kartársi viszony és benső barátság” fűzte Ballagihoz, amit értékelésénél figyelembe kell vennünk.)

karára iratkozott. Egy év után azonban hazatér, s tanulmányait Pesten fejezi be. Itthoni tanárai közül az Árpád-kori okmánytárat szerkesztő s mezőgazdasági és bányászati munkáival a gazdaságtörténet felé tájékozódó Wenzel Gusztáv, valamint a német történeti nemzetgazdaságtan képviselője, Kautz Gyula állt hozzá a legközelebb. De a statisztikus Konek Sándor óráit is látogatta, aki részese volt a hagyományos leíró (honismereti) statisztika megújításának.³

Egyetemi tanulmányai, illetve rövid pesti joggyakorlat után, 1875-ben került a sárospataki református jogakadémiára. Az évtized közepén ugyanis, az egyetemek és főiskolák tanulmányi rendjét szabályozó kormányrendelet nyomán, Patakon három új jogi tanszéket indítottak. Ballagit a politikai tudományok tanszékére hívták meg, ahol nemzetgazdaság és pénzügytant, valamint jog- és államtudományokat is oktatnia kellett.⁴

A fiatal tudós, a „világlátott, modern irányú nagyvárosi ifjú” e hírneves, ám a 19. század második felében csak lassan polgárosodó települést – miként öccse – minden bizonnyal kiindulásnak tekintette tudományos pályáján. Ezt igazolja, hogy egyik kezdeményezője volt annak a mozgalomnak, amely a jogakadémiát Miskolcra kívánta áthelyezni, majd az 1880-as, '90-es években is felmerült a debreceni főiskolai, illetve a pesti egyetemi katedra elnyerésének lehetősége. E tervek azonban nem valósultak meg, Gézát családja és egzisztenciája Patakhoz kötötte, és idővel maga is hozzászólt a nyugodtabb, ám „nehézkesebb vidéki tempóhoz.”⁵ Így öccsével ellentétben mindvégig Zemplénben maradt, sőt az oktatással is felhagyott, amikor 1901-ben a Szabadelvű Párt jelöltjeként országgyűlési képviselővé választották.

Témánk szempontjából Ballagi publicisztikai tevékenységére kell még utalnunk. 18 éves korától írta első, jórészt egyházpolitikai és tanügyi cikkeit, melyek az apja által szerkesztett, az 1859-es Protestáns Pátenssel szemben erélyesen fellépő Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, valamint a Protestáns Tudományos Szemlében és a Protestáns Naptárban jelentek meg. Emellett – jogakadémiai tanárrá választásáig – e lapok segéd-szerkesztője volt, ám további írásaival, a kiadványok vidéki népszerűsítésével vagy a Sárospataki Füzetek szerkesztésének felmerülő lehetőségével továbbra sem szakadt el a publicisztikától.⁶

Ballagit, mint az 1850-es évek elején született történetírót, az előző, még jórészt autodidakta s a következő, már a korszerűsödő egyetemi szakképzésben részesülő nemedék között sajátos átmenetiség jellemezte. A szülői házból a modern kutatás, a tudományos pálya presztízsét (és a társadalmi emelkedéshez is szükséges követését) hozta magával, ugyanakkor még jogot végzett, s generációja több tagjához hasonlóan, publicistából vált történetíróvá.

Emellett a családból a protestáns-függetlenségi hagyományokat örökölte (1857-ben, a császár látogatásakor állítólag nem akarta felvenni a fekete szíjjal átkötött sárga ruhát⁷), amit Sárospatak „szelleme” is mélyíthetett. Ez azonban nem vált radikális történetírói programmá és gyakorlattá. Ebben egyfelől képzésének sajátosságai játszhattak

³ Uo. 247.

⁴ Uo. 248.

⁵ *Waktor* i. m. 68, 83, 84–85. Ezt az „igénytelen kálvinista professzor” – miként magát jellemezte – úgy indokolta meg, hogy „összekötötteséinél fogva talán módja lett volna szintén a szerencsevadászok közé fölcsapni, de azt a függetlenséget, azt a szabadságot, mely szárnyait nem kötötte meg, s mely ma már Magyarországon jóformán csakis a protestáns iskolák és intézmények üde légkörében élvezhető, nem cseréli föl az esetleg kinálkozó nagyobb dicsőséggel.” *Ballagi G.*, 1895. 69.

⁶ *Szánthó* i. m. 245–46, 252–53, *Waktor* i. m. 83.

⁷ *Szánthó* i. m. 244.

szerepet. Igaz, a gimnáziumban még Thaly Kálmán tanította, az egyetemen viszont a szabadelvű Kautz Gyula, illetve Konek Sándor, akik nem a közjogias történet szemléletet, hanem közgazdasági, pénzügyi, statisztikai ismereteket adtak át számára. (Fontos lehet továbbá, hogy egyetemi tanulmányait éppen a kiegyezést követően kezdte.) Másfelől a főváros „sűrűjében” zajló ideológiai és tudománypolitikai csatározások, melyek nem egyszer az itt élő aulikus és függetlenségi párti történétírókat tovább polarizálták, vidéken talán kevésbé voltak élesek, így Gézát sem készítették a nyílt, esetleg a tudományosság rovására történő állásfoglalásra.⁸ (Az ellenpélda épp az öccs, Ballagi Aladár, aki pesti tudományos karrierre s a szélsőséges köznemesi-nacionalista történet szemlélet védelme érdekében a legnagyobb hírlapi vitákban vett részt.)⁹

A munka előzményéről

A Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottsága 1887-től szervezte azokat az előadásokat, melyek egy-egy megye vagy város korabeli „közgazdasági és közművelődési állapotát” mutatták be. A cél a gazdaság és társadalom „lokális szempontokból” való megismertetése volt, a millenniumi fejlődés érzékeltetésének (illetve az elmaradottság felszámolásának) nem titkolt szándékával. Ezekre a felolvasásokra épült – Ballagi 1892-ben tartotta sajtóját¹⁰ – a Kőrösi József szerkesztette s az említett bizottság által kiadott Megyei Monografiák c. sorozat, melynek füzetei az egyetemes tematika következtében¹¹ alkalmasak voltak a dualizmus kori Magyarország különböző régióinak összehasonlítására is.¹²

---

⁸ Vö. *Waktor* i. m. 79.

⁹ Az sem véletlen, hogy Géza – miként említettük – a Szabadelvű, Aladár a Függetlenségi Párthoz csatlakozott. (Utóbbiról és Szekfüvel folytatott vitájáról *Glatz F.*, 1980. 184, 194, 201–202.)

¹⁰ E rövidített szöveg önállóan megjelent: Zemplén vármegye közigazdasági és közművelődési állapota. Akadémiai Értesítő III. 1892. 698–708.

¹¹ Az elvárásokat Kőrösi a következőképpen foglalta össze: „A munka fősúlya a jelen közigazdasági állapotok és a létrejöttükön közreműködő okok előadására fektetendő. A tárgyalandó szempontok a következők: a földrajzi és népességi állapotnak, bevezetésül szolgáló, rövid ismertetése; a földművelés helyzete és jövedelmezősége, a napszámok és bérek magassága, a divó gazdasági rendszerek jelzése, egyes mintagazdaságok említésével, esetleg rövid leírásokkal; a tejgazdaság és az állattenyésztés állapota, az erdőművelés módja, jövedelmezősége és helyzete; a bányászat helyzete és annak kilátásai; a megyében virágzó kis (illetőleg házi) ipar székhelyeinek és jelentőségének ismertetése; a nagyiparban fennálló munkabérek és munkásviszonyok, a nevezetesebb gyáraknak esetleges rövid leírásával, főgyártmányaiknak, valamint – ha lehetséges – eladási piacuknak főlemelésével; az ipartörvény hatása az iparra és az iparosokra, különösen a munkásokra; a kereskedelem állapota, tárgya és terjedelme; bankok és takarékpénztárak működése; az uszora és az uszoratörvény hatása. Ezeken felül még kívánatosnak látszik, hogy e monografiák kiterjedjenek a közigazgatás általános állapotára, különösen pedig az iskolatügyre és az igazságszolgáltatásra, valamint a közegészségügyi viszonyok rövid jellemzésére, mi mellett feltűnő állapotok lehetőleg okaikra visszavezetendők. Végül figyelmet érdemelnek még az általános néprajzi és közérkölcsei szempontok, valamint a nemzetiségi állapotok is, de mellőzésével minden, a napi politikába vágó fejtegetéseknek.” *Kőrösi J.*, 1891. XIX–XX.

¹² A Megyei Monografiák 1891-ben megjelent kötetében pl. *Grünwald Béla* Zólyom megyéről vagy *Pisztory Mór* Pozsony városáról írt, míg az 1895-ös II. kötetben Somogy, Békés, Csanád és Sopron megye mellett kapott helyet Ballagi Zemplén megyéje. Ezt megelőzően a mintegy öt éves szöveg 1893-ban jelent meg önállóan (tanulmányunkban ezt használtuk).

A szövegről

Ballagi maga is jól látta szerepét, a „műfaj”, a vállalt feladat és módszer jellegét s veszélyeit, amiről a bevezetőben írt.

„E sorok írójának csaknem két évtizeden át volt alkalma Zemplén vármegye közgazdasági és kulturális életjelenségeit figyelemmel kísérni; bejárta annak minden zugát; megbízható élő kútforrások tájékoztatása alapján azokkal a vidékekkel is közelebbről megismerkedett, melyeknek viszonyaiba csak mint turista futólag pillanthatott be; a Hegyalja egy kies pontján él ma is s állandó összeköttetésben van a megye közgazdasági és közművelődési fejlődésének tényezőivel. Éppen ezért mert vállalkozni Akadémiánk nemzetgazdasági bizottságának felhívása folytán arra, hogy az ország színe előtt bemutassa vármegyéjét jelen állapotában, folytonosan utalva egyszersmind az erőforrásokra, melyek a szebb jövőendő alapját képezik.”¹³

Ám mindehhez rögtön hozzátesszi:

„Valamely vármegye közgazdasági és közművelődési állapotának közvetlen tapasztalatok alapján való megírása nemcsak azért nehéz, mert a tömördek változatban jelentkező viszonyok beható ismeretét föltételezi, hanem még inkább azért, mert ha minden egyes tényt vagy intézményt a legalaposabban megfigyelünk is, ítéletünk szigorú tárgyilagosságában magunk sem bízhatunk. Mennél szorosabb kötelekék fűznek valakit a vármegyéhez: észlelései, kritikája annál kevésbé lehetnek megóvva az elfogultságtól. Vérmérsékletéhez képest vagy szebbnek lát mindent, mint amilyen tényleg, vagy rossznak, helytelennek találja a jót is, mert szeretné, hogy még jobb legyen.”¹⁴

Ezért Ballagi megjelöli a szubjektivitásra ingerlő személyes megfigyelések veszélyeinek elkerülési módját:

„A temperamentum szülte túlzások, szerintem, csak akként ellensúlyozhatók, ha a közvetlen megfigyelés eredményeit a statisztika tűzpróbája alá vetjük, vagy megfordítva, ha a statisztikai adatokból vonjuk le következtetéseinket, melyeknek helyességét észleleteink megerősítik.”¹⁵

Ugyanakkor a szerző nemcsak a népszámlálások, a mezőgazdasági és foglalkozási összeírások, helyi adatfelvételek számszerűsíthető értékeit használja fel, hanem a levéltári forrásokból, a korabeli sajtóból származó, a közvetlen tapasztalaton túli információkat is. A 19. század végén a kutatásokban és publikációkban a különböző adatok egyoldalú, sokszor összefüggéseiből kiragadott és értelmezés nélküli feltárása, illetve közlése vált meghatározóvá, miközben ezek az adatok a történeti „tényekkel” azonosultak. Ettől Ballagi sem függetleníthette magát, ugyanakkor másik szempontja: a személyes tapasztalatokra épülő leírások biztosíthatták a narráció folyamatosságát, a szövegszerűséget (részben az adatok közötti összefüggések feltárását), sőt a megjelenítőerőt, valamint a szubjektum érvényesülését (pl. az egyes jelenségek kritizálását vagy a közvetett politikai állásfoglalást) is. Tehát a közvetlen empiriának többféle: tartalmi és formai funkciója van, míg a különböző adatok rendszeres közlése – miként idéztük – a szubjektivitás, az egyéniség túlzott érvényesülését akadályozta meg.

---

* A szövegrészeket a mai helyesírás szerint közöljük.

¹³ Ballagi G., 1893. 4.

¹⁴ Uo. 3.

¹⁵ Uo.

S mindennek: a szociográfusi megfigyelő s a történetírói adatközlő-elemző attitűd egymásra hatásának egyéb, konkrét funkcionális (a régióhoz kötött) előnyeit is látja Ballagi:

„Ezzel a módszerrel még egy más nehézséget is legyőzhetni vélünk. Zemplén vármegyéről nem lehet elmondani, amit Szepes vármegye monographusa jelzett saját megyéjére vonatkozólag, hogy ti. az közgazdasági és társadalmi tekintetben határozott egységet képez. Nálunk minden vidéknek, jóformán minden járásnak megvan a maga specificus jellege. A Krajnya, vagyis a határszél, valamint a gálszécsi és tóketerebesi fennsík, a Hegyalja, a Bodroglók, a Harangod stb., földrajzi, ethnographiai, közgazdasági, társadalmi, éghajlati és talajviszonyaikra nézve annyira különböznek egymástól, mintha nem is egyugyanazon megyének volnának alkatrészei. Ennélfogva, bárki írnia is meg a megye monographiáját, ha kizárólag saját tapasztalataira akarna támaszkodni, évekig kellene egy-egy vidéken laknia, hogy feladatának emberül megfelelhessen. A statisztika segélyével ellenben helyismeretének hézagait is kitöltheti.”¹⁶

A két módszer együttes alkalmazásának újabb érve mellett, Ballagi tehát érzékeli, hogy a gazdasági-társadalmi, illetve közigazgatási egységek nem azonosíthatóak, ezért olyan földrajzi-ökológiai szerveződéseket (kistájakat) jelöl meg, melyek egységes ökonómiai adottságai és termelési sajátosságai, valamint az erre épülő táji kapcsolatok válhatnak régióképző tényezővé, s amelyek az egykori közösségek, a szemléltető régiótudatának is talán legfontosabb elemei lehettek.

A bevezető után, a megyei monográfiák egységes szerkezetéhez s a statisztikai kiadványokhoz is igazodva, Ballagi részletesen szól (a fejezetek címeit idézve) a megye földrajzáról és közlekedéséről (I.), népességéről (II.), mezőgazdaságáról (III.), műiparáról (IV.), kereskedelméről (V.), hiteléletéről (VI.), igazságszolgáltatásáról (VII.), közigazgatásáról (VIII.), közegészségügyéről (IX.) és közoktatásáról (X.).¹⁷

A felütésben a természeti és táji adottságokat mutatja be, ahol némi lokálpatriotizmus, továbbá a századforduló egységes nemzetállamban gondolkodó hatalmi nacionalizmusának ismert érvei is megfigyelhetők:

„Zemplén vármegyénél, melynek területe 6302 négyszögkilométer, csak kilenc vármegye nagyobb. Alakjára nézve olyan forma, mint Olaszország; mint egy hatalmas lovagcsizma sarok nélkül. Északon Gácsországgal határos, s lenyúlik egész a Sajóig. Ha Újhelynél elvágnák s alsó részét szétosztanák a szomszéd vármegyék közt: bizonyára formásabb lenne; de jórészt elveszítené azt a magyar elemet, mely a megye politikai jellegére, szerepére évszázadokon át döntő befolyással volt. Nem is juthat eszébe senkinek, hogy azt, amit az ősök bölcsessége alkotott, botorul szétrombolja...”

Földrajzi tekintetben vármegyénk rendkívül változatos. Határainak egy része s az egész felvidék hegyekkel borítva; a dereka egy hosszú, tágas, termékeny fennsík, mely Gálszécsen alul kelet felé mindinkább ellapul, s alsó vidéke a Hernád, Sajó és Tisza mentén, valamint a Bodrog, Latorca és a Tisza között fekvő Bodroglók a leggazdagabb, buja földekkel megáldott síkság.”¹⁸

A Népesség c. fejezetben a népszámlálási adatok, valamint Bodiczky Ede, zempléni levéltárnok statisztikája alapján Ballagi elsősorban a kivándorlásokról, annak gazdasági és szociális okairól szól, valamint a megye nemzetiségi és felekezeti viszonyairól.

---

¹⁶ Uo. 4.

¹⁷ Vö. a 11. sz. jegyzettel.

¹⁸ Uo. 4–5.

Utóbbinál saját megfigyeléseire is támaszkodhat, ami fontos következtetéseket tesz lehetővé:

„Az összes népesség 37,09%-a r. katolikus, 30,82%-a g. katolikus s 19,61%-a református. Erősen van még képviselve a zsidó hitfelekezet is, t.i. 10,19%-kal. Nemzetiségre nézve 47,19% magyar, 35,92% tót, vagy mint Hunfalvy nevezi, szlovák és 10,37% ruthén vagy orosz...

Ha általában igaz, amit Grünwald¹⁹ állított, hogy Magyarországon vannak tót nyelven beszélő lakosok, de tót nemzetiség nincsen: akkor áll ez különösen a mi tótjainkra, kikben a nemzeti öntudat, a faji összetartozóság érzete egyáltalában nincsen kifejlődve. Merem állítani, hogy nincs az az ékesszóló agitátor, aki a Zemplén megyei tótban ma ezt az öntudatot képes lenne fölébreszteni. Meg sem értené a mi tótunk a pánszláv jelszavakat, nemhogy lelkesedni tudna azokért.

De viszont anyanyelvéről sem mond le egykönnyen, nemcsak azért, mert igen nehezen tanul meg más nyelvet, hanem mert szüksége sincs rá, hogy anyanyelvét mással cserélje fel. Az ő nyelve olyan, mely – mint mondani szokták – ragad az emberre. Ha tehát szolgálatba áll: gazdáját ő tanítja meg a maga nyelvére, s ha gazdája vagy földesura magyar, ez annál könnyebben megy, mivel a magyarnak különben is természete az alkalmazkodás. Újhelyen felül úri házaknál még a belső cselédek is tótok, kiknek kedvükért az egész ház apraja-nagyja megtanul tótul. A terebesi, gálszécsi, kelecsényi, nagymihályi tót megérti a magyar szót, de azért a magyar kaputrokkos ember, bármily nehezebbre is esik neki, tótul beszél vele...

Különös jelenség, de nemcsak nálunk tapasztalható, hogy míg a tót a megmagyarosodástól annyira idegenkedik: az orosz, ott ahol a magyarokkal érintkezik, ha lassan is, de magyarrá lesz. Pedig a tót és orosz, nyelvére nézve alig különbözik egymástól, s így a magyar nyelv elsajátítása – mennyiben megmagyarosodásuknak ez lenne a legfőbb akadálya – egyikre nézve épp oly nehéz, mint a másikra nézve.”²⁰

Ballagi tehát jól ismerte az 1880-as, '90-es évek hatalmi nacionalizmusa mellett érvelő publicisztikát (ugyanakkor hajlott elfogadni pl. Sasinek²¹ „szlovák fajrokonai asszimiláló képességéről” írt megállapításait is). S e differenciáltabb szemlélet és saját tapasztalatai alapján ismerte fel, hogy az anyanyelv nem azonosítható az etnikummal, miként a magyar nyelv elsajátítása sem az asszimilációval, amelynek kulturális, tudati tényezőire is utalt.

Még részletesebben szól Ballagi a zsidóságról:

„Annál lassúbb tempóban* halad a zsidók magyarosodása. Zsidó és zsidó közt azonban különbséget kell tennünk. A haladók, vagyis a kongresszuspártiak nálunk is, mint országszerte, nyelvökre, szokásaikra nézve megszűntek idegenek lenni. De ezeknek száma igen csekély. Újhelyben külön hitközséggé alakultak²², egyebütt csak szórványosan találkozunk velük. Annál többen vannak az orthodoxok. Ezek két részre oszlanak. Mind a két résznek közös jellemvonása a kizárólagosság. Ősi vallási szokásaikhoz való

¹⁹ Grünwald Béla (1839–1891), történétíró, publicista, Zólyom megyei főjegyző, majd alispán, az 1878-ban létrejött Egyesült Ellenzék tagja. A közigazgatás centralizációjáról vallott nézetei (ami az asszimiláció, a „nemzet-culturai egység” megteremtésének egyik eszköze lehet) Ballagira is hatottak. Utalt munkája az 1878-ban megjelent Felvidék című politikai tanulmány.

²⁰ Uo. 12–13.

²¹ František Sasinek (1830–1914), pap, történétíró, publicista, rövid ideig a Matica Slovenska titkára.

* Tí. a kárpátukránoknál.

²² Sátoraljaújhelyen valójában az orthodox hitközség 1886-os megalakulásával egyidejűleg az anyahitközség a status quo ante irányzathoz csatlakozott.

makacs ragaszkodásuk lehetetlenné tesz rájuk nézve a művelt társadalomba való belépést; a társadalomban egy egészen elkülönített érdekkört alkotnak, mely a többi érdekkörrel felette laza összeköttetésben áll. Csakhogy míg az egyik részben megvan a hajlandóság és az igyekezet a nemzettel való egyesülésre: a másik, az ú.n. chassid felekezet, idegennek tekinti magát közöttünk.

A hegyaljai és a bodrog-, valamint taktaközi orthodox zsidók asszonyai, gyermekei otthon éppen úgy, mint az utcán magyarul beszélnek, s csak a férfiak egymás közt, a »börzén« – amint piaci összejöveteleiket nevezik nálunk a keresztyének – használják azt a bizonyos jargont; míg ellenben a chassideusok a magyar szótól irtóznak, miután vallásuk szigorúan tiltja nekik bármely művelt nyelv használatát. Ez a tilalom annál szentebb a Zemplén megyei chassideusok előtt, mivel a chassid felekezet főemberei 1866-ban²³ éppen a mi megyénkben, Nagymihályon tartott zsinatukon kötötték azt a lelkükre...

A bocher²⁴ mellett főképpen a rabbinus akadályozza meg az orthodox zsidónak nemzeti szellemben való átalakulását s azt, hogy a társadalomban számottevő tényező legyen. A rabbinus elzárkózik a világtól, csakis híveivel érintkezik, úgy, hogy alig ismeri őt a községben valaki. Én, ki csaknem két évtizede lakom Sárospatakon, ma sem tudom, hogy néz ki az idevaló népes hűközség vezére. A zsidó lelkipásztor a közéletben nem szerepel, annyira nem, hogy például a vármegyei bizottságban, melynek pedig közel száz, különböző felekezetbeli lelkész tagja szokott lenni, egyetlen egy rabbinus sincsen. A községi képviselőtestületekből is a községbeli lelkészek közül rendszerint csak a rabbinus hiányzik.

Nagyon természetes, hogy midőn az, akinek a zsidóságot a társadalommal szemben képviselnie kellene, ennyire magába vonul: a ridegen értelmezett vallási szabványok uralma alatt álló zsidóságot mindenki egy külön, teljesen idegen kasztnak tekinti, melyet üldözni ugyan nem üldöznek, miután a mi népünkben az antiszemitizmus még eddig gyökeret nem vert, de különösebb rokonszenvet sem érezhetnek iránta.²⁵

Ballagi tehát a századvég konzervatív-liberális szellemében differenciálja a nyelvükben és szokásaikban magyarosodott neológ, illetve a vallási hagyományaik miatt erre képtelen ortodox zsidóságot. (Az asszimiláció fogalmát nem használja.) Ugyanakkor még erőteljesebbnek tűnik a külső, politikai kritériumok: a zsidóság nemzeti vagy nemzetietlen voltának számbavétele. Ezen az alapon választja le az ortodoxokról a „nemzettel való egyesülésre” még csak hajlandóságot sem mutató, idegen, ezért élesen bírált hasszid irányzatot, melynek sajátos kultúrájából, életfelfogásából semmit sem tudott és kívánt megérteni. S e mögött, illetve a szövegben érzékelhető, a zsidósággal való szembe fordulásban – miként a család többi tagjánál – talán valamiféle önigazolást vagy védekezést is feltételezhetünk.²⁶

Ezt követően Ballagi a népesség fő megélhetési forrásával, a mezőgazdasági termeléssel foglalkozik, a konzervatív, illetve agrárius szemlélet szerint: a nagybirtokok és a parasztgazdaságok szembeállításával, a különbségek némiképp egyoldalú kiemelésével.

„Az uradalmakban a viszonyokhoz képest helyesen, okszerűen gazdálkodnak, de nem intensive, a szó nyugat-európai értelmében. A váltógazdaság rendszerét alkalmazzák, amennyiben ugyanazon földben felváltva kalászos és gumós növényt vagy takar-

²³ A nagymihályi zsinat 1865 őszén ült össze.

²⁴ Ballagi apja fiatal korában maga is bocher (jesivákon tanuló talmudista) volt, aki Északkelet-Magyarországon vándorolva a Talmud recitálásával segítette családjá szűkös megélhetését, s aki csak egyetemistaként tanult meg magyarul.

²⁵ Uo. 15–16.

²⁶ Erről s a képviselőválasztáskor Gézát ért támadásokra Waktor i. m. 70–72.

mányt természetnek; de a földek egy része ugarban vagy legelőnek marad. Ez az az extensív váltógazdaság, mely paradoxonnak látszik s mégis a mi viszonyaink közt, különösen a munkaerő-kalamitást tekintve, egyedül ésszerű. Egyik bodrogközi uradalomban például, amely pedig a legrendezettebbek, a legjobban kezelték közé tartozik, amellet, hogy a mezőgazdaságilag használt összterületnek 40%-a még természetes kaszáló és legelő, a szántóföldeken a termelt növények aránya a homokos talajban 33 1/3% őszi kalászos, 33 1/3% tavaszi kapás, 16 4/6% takarmány, 16 4/6 tiszta legelő; a kötöttebb talajban 9 1/11% tiszta ugar, 9 1/11% olajnövény, 18 2/11% őszi kalászos, 18 2/11% tavaszi kalászos, 27 3/11% kapásnövény, részben dohány s 18 2/11% különböző takarmánynemű here. Az uradalmi földeket aszerint, amint lazábbak vagy tömörebbek, 3–6 évenként istállótrágyával trágyázzák meg. A mezei munka nagyobb részét gépek segítségével végzik. Ilyetén gazdálkodás mellett a nagybirtoknak nemcsak kellő jövedelmezőségét biztosítják, de egyszersmind termőerejét is konzerválják.

A kisbirtokosok ellenben nálunk is, épp úgy, mint az ország legtöbb vidékén, valószínűségi rablógazdálkodást folytatnak, s ennek tulajdonítható, hogy földjeik termőképességének csökkenésével azoknak jövedelmezősége is alább száll. Ez utóbbi tekintetben nem is hasonlíthatók a Tisza–Maros szögében fekvő megyék közép- és kisbirtokaihoz.

Összes bajaik legfőbb kútforrása abban rejlik, hogy nem tartják meg a helyes arányokat gazdaságukban. Az 1889-i adatok szerint Zemplén vármegye a búzával bevetett terület nagysága szerint a megyék közt a 18., a rozssal, árpával és zabbal bevetett terület nagysága szerint a 9. helyet foglalta el. A magtermelés a szántó föld terjedelméhez viszonyítva, túlságosan nagymérvű...

A legprimitívebb módon gazdálkodnak azonban a Krajnyán, a gácsországi széleken, ahol a földet egyáltalán nem pihentetik, hanem amint learatnak, az őszt az első szántásba vetik; faekével szántanak; ugarnak híre sincs. Sőt egyes helyeken, a Nasztáz hegylánc vidékén azt az irtó és égető rendszert követik, mely Oroszországban és Szibériában divatozik. A zboji vagy a krivai orosz kora tavasszal hozzáfog az uraságtól kapott cserjés kiirtásához, s júniusban, az akkorra már meglehetősen kiszáradt fákat és gallyakat fölgyújtván, az ekként hamuval megtrágyázott földet, az úgynevezett »pászikát« tatarákkal, borkölessel veti be.²⁷

Ballagi tehát ezúttal is az adatszerűséget és a megfigyelésekre épülő leírást kombinálja, ami más tájegységek, sőt országhatárokon túli területek összehasonlításával egészül ki. Ez egzakt, illetve a személyes gazdálkodás tapasztalatára épülő közigazdasági- agrárgazdasági törvényszerűségek feltárását tette lehetővé.²⁸ Jól érzékeli pl. a birtokaprózódás folyamatát, amely azonban az 1890-es évek elején Zemplénben nem vált olyan arányúvá, amely az uradalmak munkaerő-szükségletét – különösen a nagy nyári munkák idején – fedezhette volna. (Ehhez hozzájárult, hogy ebben a megyében országosan is kimagasló volt az 1000 hold feletti nagybirtokok száma.) S ennek következménye a szerző által legsúlyosabb problémának tekintett munkaerőhiány, ami a munkabérek, ezáltal az uradalmak kiadásait növelte, s a beruházásokat, a termelés korszerűsítését nehezítette. (A törpebirtokosok aránya – miként Ballagi is érzékeli – a határ menti területeken volt a legnagyobb, akik szerény kereset-kiegészítési lehetősége is elapadt, mivel

²⁷ Ballagi i. m. (Zemplén...) 18–19.

²⁸ Ballaginak az 1890-es évek közepén Sárospatakon 120 kat. holdas, kizárólag szántóföldből álló saját kezelésű birtoka volt, amelyen mintegy 30 szarvasmarhát és 350 sertést tartott. Emellett nyilvánvalóan ismerte a korabeli szaklapokat (a Gazdászati Közlönyt, a Falusi Gazdát stb.) és a gazdasági irodalmat. Vö. pl. Kenessey K., 1868. (Birtokának adatai: A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. II. köt. Gazdacimtár. Budapest, 1897. 316–17.)

„...a zempléni és Szabolcs megyei szeszgyárak, ahol ősztől tavaszig munkát kaptak volt, nagyobbára megszűntek, s miután a magyar-gácsországi vasút megnyíltával²⁹ a nyíregyházi piacról nem ők szállítják többé a gabonát Gácsországba.”³⁰)

S még egy, többször megismételt, tehát kiemelt okát látja Ballagi a parasztbirtokok kedvezőtlen helyzetének: az uzorát, amit kevésbé egzakt összefüggésbe állít, s némi előítéletességgel, a korabeli antiszemita politikai és pamfletirodalomban is megjelenő érvekkel magyaráz.³¹

„A statisztika által régen és megdönthetetlenül be van bizonyítva, hogy amilyen arányban el van terjedve valahol a pálinkaivás, abban az arányban pusztít az uzora. A pálinka pedig nálunk mint nemzeti ital szerepel. Megyénk, ha nem is oly nagy mérvben, mint például tíz évvel ezelőtt, de még mindig el van árasztva a szokásokra, erkölcsökre, sőt nyelvre nézve is idegen proletárokkal, kik a nép pálinkaivási szenvedélyét saját céljaikra kizsákmányolva, megélhetésük eszközéül az uzorát választják. Amelyiknek egy-két száz forintja van, kiadja azt uzorakamatra, úgy hogy évi kamatjövedelme fungibilis tőkéjét megkétszerezi, sőt megháromszorozza; amelyiknek meg krajcárjai vannak, az a természetbeli uzorát kultiválja. S az uzorának ez utóbbi fajtája a legveszedelmesebb. Hogy az uzoraper mégis többnyire hiányzik az újhelyi törvényszék statisztikájából, ez csak uzorásaink élelmességét és ügyességét, valamint uzoratorvényünk tökéletlenségét bizonyítja.”³²

Korszerűbb, valamiféle „ökológiai” szemlélet érvényesül, amikor Ballagi a gazdálkodás és az életmód feltételeinek változásában a természeti környezet, illetve az abba való emberi beavatkozás – korántsem egyértelmű – szerepét emeli ki. Példaként a folyószabályozásokat említi:

„Míg a Bodrog és Tisza szabályozását meg nem kezdték – melyre vonatkozólag mint érdekes történeti adatot említhetjük fel, hogy a Beszédes József által készített, de Vásárhelyi és Paleocapa által később lényegesen módosított első szabályozási tervet a helytartótanácsához Zemplén megye terjesztette fel – a bodrogi közösi nép úszott a jólétben; az állattenyésztésből nemcsak megélt, de meg is gazdagodott...”

A szabályozás után a bodrogi közösi birtokos legelőit feltörte, az állattenyésztéssel felhagyott, s a gazdálkodási rendszer ilyenén megváltoztatása veszedelmessé lőn rá nézve azáltal, hogy a szabályozás után sem menekült meg az árvizektől. 1846 óta, amikor a bodrogi közösi Tiszaszabályozó társulat működését megkezdte, a mentesített árteret már hatszor öntötte el a víz, számba nem véve a részleges árvizeket, amilyen a folyó évben is előfordult a Felső-Bodrognál, ahol az idegi gátszakadás következtében 5.000 holdnyi terület került víz alá. Míg azelőtt a víz termékenyítőleg hatott a legelőkre, ma a feltört humuszt vízenyőssé s ennél fogva rövidebb vagy hosszabb időre hasznavehetetlenné teszi... gondoskodni kell újabb átmetszésekről, valamint a már elkészített átmetszések kijavítása útján a Bodrog lefolyásának fejlesztéséről, mert különben az átmetszések által rázúdított mellékfolyók vizének, a Tapoly-Ondavának, valamint a Latorcának, Laborcnak és Ungnak levezetésére a tavaszi és őszi nagyobb áradások alkalmával nem képes.

A belvizek eltávolítása végett egy főcsatornát már készítettek ugyan, de a tervezett mellékcsatornák egy része még mindig hiányzik, valamint az a másodrangú csatornahá-

²⁹ Az Első Magyar Gácsországi Vasút 1869-es engedélyezését követően, 1873-ban indult meg.

³⁰ Ballagi i. m. (Zemplén...) 19.

³¹ Vö. pl. Bartha M., 1901. különösen 125–42.

³² E szakasz az Igazságszolgáltatás c. (VII.) fejezetben szerepel. Ballagi i. m. (Zemplén...) 57–58.

lőzat is csak a papiroson van meg, amelyet nemcsak bizonyos területek mentesítésére, hanem öntözési célokra is fel lehetne majd használni.”³³

S ebben a témakörben fogalmazza meg legélesebb kritikáját Ballagi az elmaradottsággal, az emberi tudatlansággal és nemtörődomséggel szemben. A tárgyilagos hangnem is némiképp módosul, miközben a megye állattenyésztéséről szólva kiemeli, hogy

„A törvény szerint egyes vagyonos községeket, melyekben az állattenyésztés nagy terjedelmű, a miniszter állatorvos tartására kötelezhet; nagyobb terjedelmű állattenyésztést űző több község pedig ú.n. körállatorvos alkalmazására volna kötelezhető. Nálunk a törvényben jelzett község van akárhány; de azért körorvos egyetlen egy sincs, s az összes állatorvosi személyzet a Zemplén vármegye területén működő állami kerületi állatorvoson kívül 2 vármegyei, 2 községi és 2 magánállatorvosból áll.

Eme körülménynek tulajdonítható, hogy a járványok lehet mondani évenként meg-tizedelik az állatállományt. Ha a Bodroglőzön egy sertés elhullott orbáncban, gazdája a törvény követelményével mitsem törődve, az esetet nem jelenti be a közigazgatási hatóságoknak – minek is jelentené különben, mikor az úgy sem tesz, mert szakértő közegek hiányában nem is tehet semmit a ragály tovább terjesztése ellen; hanem belöki a dögöt a Bodroglőbe, s az ily módon megfertőztetett víz által a Bodroglő összes sertésnyájain végignyargal a ragályos betegség.

A sertésorbáncban kívül a lépfene, a sercegő üszök-kór s a száj- és körömfájás úgy-szólván rendes látogatója a gulyák és nyájaknak, s már annyira megszokott, hogy nem tesznek ellene a gazdák semmit, annyival kevésbé, mert nincs kihez fordulniok tanácsért és útbaigazításért.”³⁴

A mezőgazdaság állapotából, illetve eltartóképességéből indul ki Ballagi, amikor a megye iparáról szól. A házi- és kézművesipart helyezi előtérbe, amely Zemplénben a 19. század végén is meghatározó maradt. S ennek differenciált funkciójáról, a paraszti áruterelésben betöltött szerepéről, a háztartások szerkezetével való összefüggéseiről vagy az életformát befolyásoló következményeiről olyan megfigyeléseket tesz, amelyek pl. a protoindusztrializációt vagy a dualizmus kori regionális iparfejlődést előtérbe helyező újabb: lokális vizsgálatok számára is hasznosak lehetnek. (S mindezzel összefüggésben, e szakaszokban kerül leginkább előtérbe a korabeli életmód és mentalitás elemeinek szuggesztív megjelenítése.)

„Vármegyénkben az éghajlati és talajviszonyok s az anyagi jólét hiánya régidő óta mint iparfejlesztő tényezők szerepelnek. Ha a bodroglői, harangodi, általában a természet által jó földdel megáldott ember kihúzhatja is a telet trágyahordással és favágással, sőt némelyik jóformán a heveréssel, a felvidéki tótnak és ruthénnek hosszabb a tele, rosszabb és kevesebb a földje, sőt a nagyobb résznek földje sincs, ennél fogva az év minden szakában dolgoznia kell, hogy éhen ne haljon; a háziiparral segít magán úgy ahogy.

Hajdanában a köznép asszonyai az uraság házában sajátították el a szövés mester-ségét. Ma is ismerünk még tisztos matrónákat, akiknek otthon készült a fehérmű-kelengyjök. A hosszú őszi és téli estéken a család nőtagjai a cselédekkel és zselléraszso-nyokkal összeültek, s szorgalmasan szőtték-fonták azt a vásznat, melyet a rozsnyói fehé-riűk – mert többnyire hozzájuk vitték fehéríteni – nem győztek eléggé dicsérni. Ki is szolgált az a vászon három nemzedéket becsületesen, sőt egy kis maradék még a szép-unokáknak is jutott belőle.

---

³³ Uo. 20–21.

³⁴ Uo. 27.

A szokások, az erkölcsök, az ízlés persze ma már megváltoztak. Jelenleg a zongora lármája pótolja a rokka pergését, s a mechanikai orsóval készített és az appetúra által tetszetős külsejűvé változtatott olcsó vászon felel meg a közönség ízlésének. Csak a paraszt maradt hű a rokkához és guzsalyhoz. Nincs olyan falu vármegyénkben, ahol a parasztnők ne szónének, fonnának, s ahol saját kezök munkájával el ne látnák magukat fehérenművel. Csakhogy míg a magyarulta vidékeken a szövést inkább csak időöltésül és a házi szükséglet ellátása végett űzik: a felvidéki parasztnők saját szükségletükön felül még a piacra is dolgoznak. A vásárokon az otthon készült, napon fehéritett hazai vászon sikeresen versenyez a vegyileg fehéritett osztrák gyártmánnyal.

Még egy más különbség is észlelhető az alvidéki és a felföldi paraszt háziipari tevékenysége között. Amaz azonkívül, hogy asszonyait a rokkához ülteti, legfőlebb munkaeszközei egy részét állítja maga elő, s a házának rendben tartásához szükséges könnyebb ácsmunkát végzi el: emez ellenben a fehérenműn kívül bútorokat, mindenféle szerszámokat, gazdasági eszközöket, halinát és egyéb posztót, szekeret, kosarakat készít eladásra...

A tőketeremesi, nagyruszka, kazsui és hardicsai paraszt igen szép és tartós asztal-neműt sző. Sztropkó vidékéről gazdasági eszközök, kosarak; Szécs-Keresztúr vidékéről lópokrócok kerülnek nagyobb mennyiségben a piacra. Az abarai, deregnyői, rátkai parasztbodnárok készítményei – addig, míg a hegyaljai szőlő el nem pusztult – különösen bő termés idején versenyeztek a gyárilag készült hordókkal, melyek formásabbak voltak ugyan, de nem sokkal jobbak.

Az alvidéken csak néhány bodrogközi magyar község és Kesznyéten lakói kereskednek saját készítményű háziipari cikkekkal. A két Cigánd, Kisgéres, Vajdácaska szatytorral, szakajtóval, gyékénnyel, méhkassal, lábtörlővel ellátják jóformán az egész vármegyét; Karád és Kis-Cigánd pedig lópokrócot készít nagyobb mennyiségben.

Ahol, mint Zemplén megyében, évenként százezreket érő háziipari cikk készül eladásra; ahol vannak községek, különösen Szinna vidékén, melyek a háztartási eszközöktől a legutolsó ruhadarabig mindennel képesek ellátni magukat anélkül, hogy a nyersanyag beszerzésén kívül egyébre egy krajcárt is költenének: ott bizonyára meg van vetve a háziipar alapja. Nálunk tehát ezen a téren nem annyira teremteni kell, mint inkább fejleszteni azt, ami megvan, s aminek teljes kifejlődésére a szükséges előfeltételek nem hiányzanak.³⁵

Közvetett politikai állásfoglalásra a közigazgatást bemutató fejezetben nyílik leginkább lehetőség. A kiindulópont azonban a helyi „állapotok” bírálata, ami a nemesi hagyományú, korszerűtlenül működő vármegyével szemben a Sennyey Pál vezette egykori 67-es ellenzék centralizáló célkitűzéseinek elfogadásával kapcsolódik össze.

„A magyar közigazgatás napirenden lévő reformja érdekében az első nagyobb szabású akció – dicsekedve mondhatjuk el – 1875-ben vármegyénkben indult ki. A híres »zemléni 12 pont« – mely Sennyey pártjának programját foglalta magában – a közigazgatás gyökeres átalakítását nemcsak sürgeti, de egyszersmind erre vonatkozólag az alapelveket is megállapítja. Az egyik pontban kifejezi a párt abbéli óhaját, hogy egyfelől a közigazgatási tisztviselők és a központi kormány közt szorosabb kapcsolat hozassék létre, másfelől, hogy az önkormányzat köre tágíttassék, mivel ily módon fog az állam érdekeinek fenntartása és törvényeinek pontos exequálása a végrehajtó közegek szerves közreműködése által biztosíthatni, viszont a központi kormány intézkedései a közvetlenül érdeklött autonóm testületek törvényes és beható ellenőrzése, illetőleg közreműködése mellett csakis így lesznek végrehajthatók. Kívánja továbbá a zemléni prog-

³⁵ Uo. 33–35.

ram a nehézkes, költséges és lassú bürokratikus ügyrendnek és eljárásnak a személyes felelősség elvének következetes érvényesítése mellett megszüntetését; valamint a községi törvény olyatén módosítását, mely szerint a község népének anyagi viszonyai és műveltségi fokához képest az alkotmányos intézmények sorában életerős gyökeret verjen, és valóságban foganatosítható s a jelenleg nagyban felszaporodott költségek lehető kímélésével végrehajtható is legyen stb., stb.³⁶

Mindmegannyi életrevaló, nagyfontosságú vezérelv, melyet ma már nem egy párt, hanem a közvélemény, a nemzet zöme vall magáéinak. Minthogy azonban megvalósításuk mindeddig nem sikerült: közigazgatásunk ma sem jobb, mint amilyen a »zempléni pontok« idején volt...

Zemplén megye bizottságában az értelmiség erősen van képviselve.³⁷ A viriliseknek rendszerint több mint egyharmad része magasabb értelmi qualificatiója alapján a kétszeres adóbeszámítás kedvezményében részesül. S ennek dacára vármegyei közgyűléseink épp oly sivár benyomást tesznek a szemlélőre, mint ama felvidéki megyék gyűlései, melyeknek közönsége nagybárra a körjegyzőkből és az értelmetlen falusi bírákból telik ki. A vármegyeház nagyterme csak akkor telik meg, ha választani kell, vagy ha – mint könnyelven mondják – valami »hecc« van készülöben. Ha választás van, ezzel többnyire eltelik a gyűlés első napja. A második és esetleg a harmadik napon, amikor a szó igaz értelmében vett önkormányzati ügyek elintézésére kerül a sor, a vidéki bizottsági tagoknak már hűlt helyük, s a tisztviselőkön kívül legfőlebb egy-két Újhelyben lakó tag lézeng a teremben. Hagyján, ha legalább a közgyűlés által választott bizottságokban volna eleven, pezsgő élet. De alig adnak magukról életjelt...

Hogy nagyobb községeink is mennyire hátra vannak maradva, azt külső képük árulja el. A piszkos, kövezetlen vagy különböző nagyságú, borotvaélű kövekkel burkolt, kátyús, rosszul vagy éppen nem világított utcák; az elhanyagolt mezei utak; a rendetlen építkezés; a kihalt piac, ahol az az egy-két kofa lopja a napot, kinek összes áruba bocsátott portékája nem ér annyit, amennyit kereshetne két kezével egy nap alatt, ha kedve volna dolgozni; a ronda középületek; a rongyokba burkolt koldusok nagy serege; a városban lézengő, egy-két egyenruhás rendőr, kinek ábrázata, járása, magatartása világosan elárulja a semmittevést – mindmegannyi ismertetőjelei a nyomorúságos községi adminisztrációnak.³⁸

Ugyanez a kritikus hangnem folytatódik a megye közegészségügyének: a halálozási mutatók, a falvak rendezetlenségének, a csatornázás hiányának, a járványok vagy az orvosok alacsony számának számbavételekor, ami lehetőséget ad az életmód és életforma néhány elemének felvázolására is.

„Népünk életmódja általában nyomorúságos. Szegénysége és műveletlensége életmódjában nyilvánul. A legkedvezőtlenebbek e tekintetben a viszonyok a szinnai, sztropkói és homonnai járásokban.

Az oroszok szénaboglyához hasonló házai alacsonyak, ablakaik kicsinyek, s inkább világításra, mint szellőztetésre használtatnak. A szellőzetlen, bűzös lakások túlszűfoltak, s a háziállatoknak is hajlékuk szolgálnak. Az alsó, magyarlakta járásokban az építkezés egészségi szempontból kevésbé kifogásolható; de a lakások légköre, különösen télen át,

³⁶ Az 1875-ben elfogadott zempléni pontok vonatkozó szakaszait Ballagi csaknem szó szerint veszi át. Vö. Mérei Gy., 1971. 88.

³⁷ A vármegyei törvényhatóságnak, miként Sárospatak képviselőtestületének Ballagi is tagja volt, ami leírásainak szemléletességét, illetve hitelességét biztosítja.

³⁸ Ballagi i. m. (Zemplén...) 58–59, 62–63.

midőn ember, állat fedél alá húzódik, s midőn a fűtött szobát féltékeny gonddal őrzik a hideg légáram betódulásától – kiállhatatlan.

Ruházattal a férfiak elég jól el vannak látva. Télen a ködmön és szűr vagy guba, nyáron a darócing és gatyá megfelel céljának. Az orosz nők és gyermekek azonban, különösen télen át, a hiányos, szellős ruházat, ez utóbbiak általában a hiányos gondozás következtében sokat szenvednek.

A köznép táplálkozása vidékek szerint változik. A tót nálunk is kevéssel beéri. Anál nagyobb a magyar paraszt igénye. Búza- vagy gabonakenyér és szalonna nélkül a magyar munkás nem tud ellenni. A krajnyai nép a szó szoros értelmében nyomorog. Se petróleumot, se gyertyát nem használ, hanem fenyőszilánkkal világít. Tatárkán és burgonyán tartja fenn magát; húst csak akkor lát, ha marhája elhullott. Sőt egyes határszéli faluban, például Kriván, Navoszeliczán és Zbojban a tatárkának is azt a fajtáját termesztik és fogyasztják, mely a legkiadóbb, mely 60–70 magot ad, de amely az egészségre határozottan ártalmas, s keserősége miatt jóformán élvezhetetlen.”³⁹

Könyve befejező szakaszában Ballagi a megye közoktatásügyéről szól. Mint az érettségi vizsgák kormányképviselője (aki népiskolai tankönyvet is írt⁴⁰) jól ismerte az alsó és középfokú oktatás helyzetét, színvonalát, s ő is a magyar oktatási nyelv terjesztésében látta a magyarosítás egyik fontos eszközét. A legrészletesebben és nem kis büszkeséggel persze az „egész felvidék legkiválóbb és legrégebb kulturális központjáról”, a sárospataki iskoláról tudósít.

„A sárospataki főiskolát elsősorban ugyan saját vármegyénk, de egyszersmind a szomszédos vármegyék is igénybe veszik. A főgymnasium növendékeinek száma a négyszáz körül ingadozik, miután a párhuzamos osztályok hiánya miatt az alsó négy osztályba a jelentkezőknek csak egy része vehető fel; a hittanhallgatók és joghallgatók száma pedig az utóbbi években átlag 50–50-re rúg; s a főgymnasiumi és akadémiai összes növendékek és hallgatóknak körülbelül egyharmad része Zemplén vármegyei. Vallásra nézve túlnyomólag reformátusok. A más vallásúak – róm.katolikusok és zsidók – száma elenyészőleg csekély.

A század elején a debreceni és a pataki kollegiumok voltak az ország legnépesebb iskolái. Patakon 1807-ben a tanulók száma 1260 volt, s ugyanekkor az ország fővárosában az egyetemen mindössze 647, és az attól egészen különálló gymnasiumban 637 tanuló volt.

Igaz, hogy ma a főiskolát népesség tekintetében túlszárnyalja az ország több tanintézete; a hittanhallgatók száma aggasztó módon megfogyatkozott, annak jeléül, hogy a teológiai pálya a lelkészek rossz dotatiója következtében nem valami kecsegtető az ifjúságra nézve; a jogászok is jóval kevesebben vannak jelenleg, mint 1875 előtt, amikor még az egyetemen megszerzendő doktoratus kötelezővé nem tétetett; végre a gymnasium népességének emelkedését, amely pedig az akadémiai ifjak létszámának emelkedésére is befolyással lenne, mint említők, a párhuzamos osztályok mellőzése akadályozza. Mindamelllett a főiskola most is elsőrangú szerepet játszik a hazai tanintézetek között, s az ősök által kijelölt irányban és szellemben haladva, amaz eredeti típusát máig megőrizte, melyet minden egyes növendékére mintegy rányom. Hajdanában a pataki diákot darabos modoráról ismerték meg; ma félszégességét levetkőzte, s attól a szellemtől áthatva, melyet a főiskola falai közt szív magába, rendszerint a lángoló hazafiságnak, a szabadelvűség-

³⁹ Uo. 66–67.

⁴⁰ A magyar alkotmány címmel a Népiskolai Könyvtár XVIII. köteteként, a sárospataki irodalmi kör kiadásában jelent meg 1900-ban.

nek, a független, de azért kellőleg fegyelmezett, minden ízében magyar gondolkozásnak, a puritán becsületességnek, beszédben épp úgy, mint írásban a hamisítatlan magyarságnak képviselőjévé lesz az életben...

*Sárospatak városa – melynek óriási határát a természet pazar bőkezűséggel ellátta mindennel, s mely évszázadok óta a közművelődésnek egyik legjelentékenyebb gócpontja volt – nem emelkedhetett máig sem igazi városi színvonalra. A főiskola Patakon van, de nem Pataké. Ott tartja azt a hagyományokhoz hű protestáns közszellem s az alapítványok természete; de nem a polgárság, mely nincs, s mely a megyei székváros közelsége miatt, még a hatalmas kollegium védszárnyai alatt sem képződhetett ki.*⁴¹

Mindezek alapján a választott szöveget (amelyből ezúttal csak részleteket közölhettünk, s mélyebb elemzésére sem vállalkozhattunk) több szempontból az átmenetiség jellemzi. Az egykori országleíró-honismertető (vagy államismereti) irodalom, a leíró statisztika hagyományai mellett megjelenik a különböző jelenségek pontos, adat- és számszerű rögzítése. Ez statisztikai, részben levéltári kutatást igényelt, ugyanakkor gazdasági és társadalmi törvényszerűségek, valamint folyamatok feltárását tette lehetővé, ami önmagában a szubjektum túlzott érvényesülését ellensúlyozta. Másfelől viszont az összegyűjtött adatok a közvetlen megfigyeléseken alapuló, a tényekből eredő gyakorlati tapasztalattal kapcsolódnak össze. Ez pedig nemcsak a kvantifikáció egyoldalúságait (a helyi változatok elmosása, deduktív szemlélet) egyenlítette ki, hanem egy kötetlenebb, megjelenítő, sőt helyenként szuggesztív erejű elbeszélést tett lehetővé.

Ehhez minden bizonnyal Ballagi publicisztikai tevékenysége (s az ilyen jellegű munkák alapos ismerete) járult hozzá, amire öccse, Aladár is felfigyelt: „hármunk közt legtehetségesebb vagy, s legtisztább, cicomázatlanabb magyar zamatú styllal rendelkezel – tebelőled csak egy kis „svindli” hiányzik, s nagyobb szabású természeted, vagyis publicistának termett természetednél fogva hiányzik belőled az, mi kettőnknek lényegét alkotja, apróbb momentumok felkutatása...”⁴² S a tiszta, világos és élénk nyelvezet jellemző a bemutatott szövegre is, ami egyúttal a személyiség érvényesülését: hol az éles kritikát (főként az elmaradottsággal szemben), hol a kevésbé nyílt politikai állásfoglalást biztosíthatta.

Utóbbiról azt mondhatjuk, hogy az az egykori szabadelvűség talajáról (szokásos módon) konzervatív, illetve nemzeti irányban tolódott el, ami összeegyeztethető volt a sárospataki protestáns szellemiség hagyományaival. Ez azonban – e munka alapján – nem jelentett egy konkrét politikai irányzat melletti kiállást, legfeljebb olyan kérdésekben való véleménykifejtést (pl. oktatásügy, közigazgatás, asszimiláció), amelyek lokális szinten a legközvetlenebbül hatottak, s egy sor megoldandó helyi problémát vetettek fel. A kiindulópont tehát Zemplén vármegye (az utalt kiegyenlítésre jellemző, hogy Ballaginál ez a „Kossuthok, Andrásyak, Sennyeyek vármegyéjeként” jelenik meg⁴³ – holott ismert volt pl. az utóbbi két család személyes konfliktusokkal is terhelt ellentéte), melynek gazdasági és közművelődési fejlődése válik a szerző számára a szövegformálást is befolyásoló prioritássá.

---

⁴¹ Ballagi i. m. (Zemplén...) 72–73.

⁴² Idézi Waktor i. m. 67. (Ballagi Aladár önmagával és Závodszy Károly irodalomtörténéssel hasonlítja össze testvérét.)

⁴³ Ballagi i. m. (Zemplén...) 78.

IRODALOM

Ballagi Géza

1893 Zemplén megye. Budapest

1895 Emlékbeszéd id. báró Vay Miklós felett. 69. Budapest

Bartha Miklós

1901 Kazárföldön. Kolozsvár

Glatz Ferenc

1980 Történetíró és politika. Budapest

Kenessey Kálmán

1868 Mezőgazdasági munkaerő-calamitas. Pest

Kőrösi József (szerk.)

1891 Megyei Monografiák. I. köt. Budapest

Mérei Gyula

1971 A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Budapest

Szánthó Gyula

1909 Emlékbeszéd Dr. Ballagi Géza felett. In: A sárospataki ref. főiskola akadémiai és főgimnáziumi értesítője az 1908–1909. iskolai évről. 244. Sárospatak

Ujvári Péter (szerk.)

1929 Zsidó Lexikon. Budapest

Waktor Andrea

1995 A XIX. századi családmodell és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. Sic itur ad astra. 1–2. sz.

DESCRIPTION OF ZEMPLÉN COUNTY DURING THE AGE OF DUALISM

Recently have appeared in Hungarian historiography discussions about historical narration, moreover, authenticity of historical facts and sources. The conclusions argued that the possibilities of knowledge of the past varied widely from authors to authors or works. According to above mentioned points of view this study takes up the book entitled Zemplén county, which was written by Ballagi Géza in 1893.

The first chapter introduces author touching upon his family, descent, education and political view that have an effect on his approach. (Ballagi recognized the importance of local communal histories and brought together personal observation, statistics and archival researches.)

The next chapters cite the text of author that offered several interconnected opportunities. First the study describes circumstantially Zemplén county at the end of 19 century. The nature geography (climate, conditions of soil) and the demographical circumstances of the region, the distribution of the population according to nationality and religiousness, the course of assimilation, the economical structure of the settlements (moreover level of agricultural production and even the formation of the livestock farming), the administration, public health and education will be explained here.

Second, the describe of this region provides an opportunity to obtain a clearer picture of the author (of his personality, mentality, parochialism) and practice of his historiography (combination of publicism, describe of land, economic literature and scientific historiography).

Tamás Csíki

SZEKEREZÉS A VASUTAKHOZ. A MAGYARORSZÁGI VASÚTÁLLOMÁSOK VONZÁSKÖRZETEI, 1895

FRISNYÁK ZSUZSA

1896-ban jelent meg Edvi Illés Sándor kétkötetes statisztikai adatgyűjtése a MÁV és az üzemükben levő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyairól.¹ A kötetek Magyarország azon vasútállomásainak kereskedelmi adatait tartalmazzák, amelyek a magyar állam tulajdonában vagy kezelésében álltak és áruforgalmat is lebonyolítottak.² Az adatgyűjtés kiterjedt a vasútállomás vonzaskörzetébe tartozó települések felsorolására, a vasútállomáson feladott (belföldre, Ausztriába és külföldre) és oda érkező (gyakoribb származási helyek szerinti) áruk átlagos mennyiségére és fajtáira.

A kötetek forrásértékét növeli, hogy célja eltért a korabeli külkereskedelmi statisztikától. A kereskedelmi miniszter az adatgyűjtés feladatának az állami adminisztráció segítségét jelölte meg, oly módon, hogy az adatok elemzése révén lehetőség legyen egy céltudatosabb állami díj szabási politika kialakítására. Az adatgyűjtés idején (1895 eleje) a vasútállomások forgalmi tisztjei már több mint egy éve havonta elkészítették az állomásokon feladott árucikkek árnyilatkozataiból készített összesítéseket, sőt ezeket a kimutatásokat közvetlenül (tehát a MÁV hivatali ügymenet elkerülésével) terjesztették fel a Statisztikai Hivatalhoz. Ugyanezen tisztviselők szolgáltatták az adatokat az Edvi Illés-féle kötetekhez is. Edvi Illés Sándor a vasúti tisztviselőktől hangsúlyozottan átlagos forgalmi adatokat kért. Nem az volt a célja, hogy mázsákra lebontott és a vámtarifa áru-főcsoportjai szerint rendezett kimutatás készüljön (ami a külkereskedelmi statisztikák feladata), hanem az, hogy a legfontosabb belföldi áruforgalmi tendenciákra fény derüljön. Egy külkereskedelmi statisztika tehát a nemzetállam határait átlépő árumozgásokat és árumennyiségeket mutatja, de nem ad információt arról, hol termelték az árukat. Edvi Illés Sándort viszont mindazon kistérségek közötti gazdasági kapcsolatok érdekelték, melyekhez vasúti áruszállítás kapcsolódott.

Mindez az jelenti, hogy a vasútvonalak forgalmi körébe eső területek termelési és fogyasztási struktúrájának páratlanul érdekes forrásával rendelkezünk. Mindezek ellenére az Edvi Illés-féle statisztikai kötetekre alapozott teljes körű elemzés még nem készült. 1988-ban úttörőként Majdán János³ ugyan megvizsgált három megyét (Tolna, Baranya, Somogy) és meghatározta az említett régiók termelő-feladó körzeteit, de a szerzőnek még nem állt rendelkezésére sem számítógép, sem pedig az adatalemzéshez szükséges szoftver.

Mivel az Edvi Illés-féle statisztika egy olyan strukturált adatforrás, melyben egy összetettebb valóság szabványosított formában jelenik meg, az adatok feldolgozására és elemzésére különösen kínálkoznak számítógépes módszerek. A forrás valódi értékei

¹ A Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai. I–II. kötet. Budapest. Pallas Rt. 1896. 413, 601.

² 1895-ben a vasútállomások 72%-a foglalkozott teherrakományok továbbításával.

³ *Majdán J.*, 1988. 113–139.

– elsősorban az áru átláthatatlan bonyolult mozgásai miatt – csak egy rendkívül összetett relációs adatbázis kiépítése révén bonthatók ki.⁴ Ez a munka a közelmúltban elkészült. Ennek révén egy olyan tényanyag keletkezett, melyet a számítógépes eljárások mellőzéseivel nem, vagy alig ragadhatunk meg. Sőt, az adatbázis segítségével olyan információ is kinyerhető az Edvi Illés-féle kötetekből, melyek abban explicit módon nem jelennek meg. A létrehozott adatbázis azonban nemcsak az említett statisztikára épül. Annak érdekében, hogy a folyamatokat minél teljesebb módon elemezhessük, hozzárendeltük Magyarország 1891-es népszámlálási adatait településenkénti bontásban, valamint az 1895-ös mezőgazdasági összeírás járási és megyei adatsorait is.

Az adatok elemzésével kirajzolódtak azon földrajzi kistérségek, melyek között kereskedelmi ügyletek zajlanak. Ezeknek a kereskedelmi ügyleteknek a közös jellemzője a vasúti szállítás igénybevétele. Azokról a kistérségi gazdasági kapcsolatokról, amelyekhez nem járult a vasúti áruszállítás, az adatbázis természetesen nem nyújt információt. Vannak adataink arról, hogy nem minden árutermeléssel foglalkozó gazdasági egység veszi igénybe a szállítási során a vasutat, hanem – termelési kultúrájának, közlekedés-földrajzi adottságainak megfelelően – kizárólag vagy részben fogatolt járművekkel juttatja el vevőihez árucikkait.

Mint már említettem, az Edvi Illés-féle adatgyűjtés kizárólag a magyar állam tulajdonában álló vasútvonalakra, ill. a MÁV által működtetett helyiérdekű vasutakra terjedt ki. 1895-ben a magyarországi vasúthálózat hossza 11 418 km volt. Az adatbázisunkban 10 310 km-nyi vasútvonal forgalmi adatai szerepelnek.⁵ Mindez azt jelenti, hogy a teljes hazai vasúthálózat 90%-ának adatait ismerjük.

Két fontos, nagytérségi jelentőséggel bíró magánvasút-társasághoz (Kassa–Oderberri Vasút, Déli Vasút) valamint egy regionális jelentőségű helyiérdekű vasúthoz (Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút) kapcsolódó áruszállítási adatokat nem ismerjük. Emiatt nem szerepel néhány fontosabb város (Sopron, Nagykanizsa, részben Székesfehérvár, Nagyszében, Eperjes) az adatbázisban. Négy megyében (Árva, Sáros, Szepes, Liptó) nem volt államvasút – ezekről a megyékről sem tudunk képet alkotni. Egy megyében (Csík) pedig még egyáltalán nem épült vasút. Néhány számottevő lakossággal rendelkező Arad és Csanád megyei településről (Makó, Magyarpécska, Ópécska, Újszentanna, Borosjenő stb.) és a települések vasúti vonzaskörzetéről is meglehetősen adathiányos a statisztika, mert az Arad–Csanádi Egyesült Vasutak vonalait nem a MÁV működtette. Így nem szerepeltek az adatfelvételben az Arad–Szeged, Mezőhegyes–Arad, Újszentanna–Arad, Kétegyháza–Újszentanna–Borosjenő–Honctó és a Borosjenő–Csermő közötti vonalszakaszok. A Szamosvölgyi Vasút Kolozsvár–Dés–Zsibó és Dés–Beszterce közötti vonalai nagyrészt Szolnok–Doboka és kisebb részben Beszterce–Naszód megye területén húzódtak. Emiatt ezekről a megyékről is hiányosak az ismereteink.

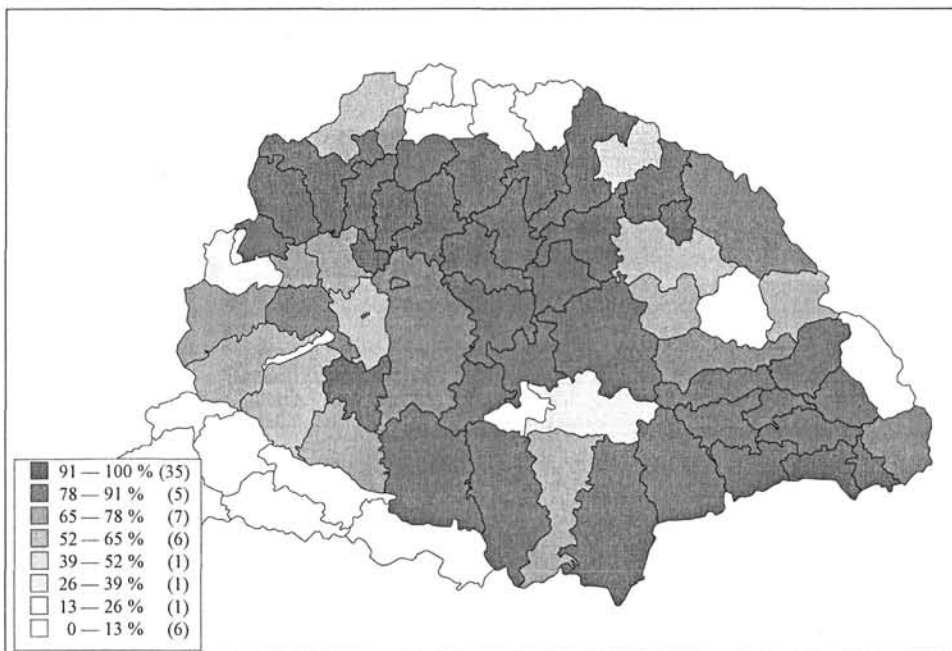
Minél nagyobb arányú tehát egy-egy megyében az állami kezelésű vagy tulajdonú vasútvonalak hossza, annál teljesebb a megyéről szerzett ismeretanyagunk (1. ábra). 35 megyében a vasútvonalak 91–100% állami kezelésben volt, ezeknek a megyéknek a vasúti áruszállításról igen pontos képet tudunk alkotni. De a többi megye esetében – leszámítva a fent részletezett példákat – is kirajzolódnak a legfontosabb helyi vonzaskörzetek:

---

⁴ Az Edvi Illés-kötetek statisztikai elemzését a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta. Az adatbázis strukturális felépítése Phengmaly Péter munkája.

⁵ A vasutak hosszára a korabeli statisztikák több mutatót (építési hossz, üzemi hossz) is használtak. Én nem ezekre, hanem a hivatalos vasúti menetrendben szerepeltetett adatokra támaszkodtam, mert ezek azok a mutatók, amelyek a települések egymás közötti vasútvonali távolságát – azaz az árucikkek által befutott tényleges utat – a legegyszerűbben mutatják.

ugyanis nem mindegy, melyik vasútvonal nem szerepel az adatbázisban. Más és más gazdasági jelentősége van egy fővonalnak, egy mellék- vagy helyi érdekű vasútvonalnak. Ebből következően hiába ismerjük alacsonyabb arányban egy-egy megyebéli vasúthálózat forgalmi adatait, a megye vasúti vonzaskörzeteiről alkotott képet ez nem, vagy alig befolyásolja. A Kolozs megyében lévő 150 km-nyi vasútvonalból például alig 18 km nem szerepel az adatbázisban, Háromszék megye hálózatának 10%-át (6 km) nem ismerjük, Győr megyének pedig 33%-át (26 km) stb. Ha a kimaradó vasútvonalak abszolút mértékben is rövidek és/vagy alacsony forgalmi képességűek, akkor ezek a pályák nem tudják érdemben módosítani a fontosabb, netán fővonalon fekvő állomások pozícióját, nem képesek átrendezni az adott megye vonzaskörzeteinek fontossági sorrendjét.

1. ábra. Az állami tulajdonban ill. állami kezelésben lévő vasútvonalak százalékos aránya megyénként, 1895

Az adatbázisban 6985 olyan település szerepel, amelyek árucikkeiket a vasúttal is szállítják. Ennek ellenére a számításokat csak 5540 helységekre lehetett elvégezni. A különbség abból adódik, hogy a települések egy része nem rendelkezett önálló közigazgatással (külterületek: puszták, majorok stb.), ill. néhány esetben lehetetlennek bizonyult az Edvi Illés-féle kötetekben szerepeltett névalaknak a közigazgatásban használt névalakkal való egyeztetése. Mindez azt jelenti, hogy Magyarország 12 ezer településének mintegy 46%-áról rendelkezünk adatokkal. Hozzávetőlegesen tehát ez az a településkör, ahol akkora mértékű az árutermelés, hogy a vasúti szállítást is igénybe kell venniük. Ezek azok a települések, amelyekről árucikkeket fuvaroznak a vasútvonalakra, ill. ez az a települési kör, melyek regisztrált gazdasági kapcsolattal rendelkeznek vasútállomásokkal.

Össességében 121 vasútvonal mentén fekvő 958 vasútállomás átlagos áruforgalmi adatairól rendelkezünk információval. Az alábbiakban az adatbázis eredményeit

kizárólag egyetlen nagyobb szempontból – a vasútállomások vonzaskörzeteinek meghatározott jellemzői (településszám, lakosságszám, átlagos fuvarozási távolságok stb.) elemzem. Az áruforgalom regionális különbségeivel, a termelői és feladói körzetekkel, a kistérségek egymás közötti gazdasági ügyleteivel most nem kívánok foglalkozni. Az elemzésben nem térek ki a minden szempontból különleges helyzetű Budapestre sem.

Köztudott, hogy Magyarországot a 19. század végén is eltérő adottságú és fejlettségű területek jellemezték. Emiatt bármely területi elemzésnek arra a kérdésre is választ kell adnia, mely területeket tekint egy-egy nagytájba tartozónak. A korszak statisztikai csoportjai például nem esnek egybe a különböző természet- és gazdaságföldrajzi adottságú nagytájakkal. A megyék nagytáji csoportosításában a Csató Tamás, Szulovszky János által kidolgozott ill. alkalmazott gyakorlatot követem.⁶

A vasútállomások vonzaskörzeteinek jellemzői

Egy vasútvonal, vagy konkrét vasútállomás környezetére gyakorolt vonzóerejét két mutató – a vasútállomásra fuvarozó települések száma, ill. ezeknek a településeknek a népességszáma – fejezi ki a legjobban. Mivel Magyarország településállományában jelentős nagytérégi különbségek léteznek – pl. az Alföldön kevés a település, de nagy a lakosságszámuk (elsősorban Csongrád, Hajdú, Békés, Csanád, Jász-Nagykun-Szolnok), néhány dunántúli megyére pedig a nagyszámú, de alacsony népességű falvak (különösen Vas, Zala, Baranya) a jellemzők, ezért a vasútállomások vonzaskörzetébe tartozó települések száma önmagában nem képes mutatni az egyes állomások valódi súlyát. Fontosabb mutatónak tűnik a vasútállomások vonzaskörzetébe tartozó települések összes népessége, hiszen ennek mértéke alapvetően befolyásolja egy-egy helység, kistérség, régió, sőt nagytáj áruterelő képességét. Csak a nagyobb emberi erőforrással gazdálkodó települések képesek akkora mértékű áruterelésre, amelyhez elengedhetetlenül kapcsolódik a vasúti áruszállítás.⁷

A legnagyobb vonzóerővel rendelkező vasútvonalak természetesen Magyarország fővonalai – legnagyobb forgalmú, országos jelentőségű – vasútvonalai (2. ábra). A budapest–predeali fővonal legnagyobb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomásai: Nagyvárad (38 ezer lakos), Bánffyhungad (33 ezer lakos), Solnok (32 ezer lakos). A Budapest–Lajtabruck közötti fővonal egyetlen kiemelkedő vonzaskörzettel bíró állomása: Győr (62 ezer lakos).

A Budapest–Orsova–Verciorova fővonal két kiemelkedő vonzaskörzeti csomópontja Szeged (88 ezer lakos) és Temesvár állomásai. Temesvárott két vasútállomás is jelentős vonzaskörzettel bír: a Józsefvárosi pályaudvarhoz hat település 51 ezer lakója, a Gyárvárosi pályaudvarhoz pedig 15 település 29 ezer lakója tartozott.

A budapest–zimonyi fővonal legnagyobb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomásai: Szabadka (73 ezer lakos), Újvidék (63 ezer lakos), Verbász–Kula (53 ezer lakos). Ez utóbbi vasútállomáshoz több jelentős áruterelő település tartozott: Szenttamás, Újverbász, Cservenka, Kula, Ószivác, Újverbász. Ezen települések közös jellemzője, hogy a Ferenc-csatorna mellett fekszenek. Vélhetőleg a vízi utat is kihasználták az áru vasútállomásra való eljuttatására.

⁶ Csató T., é. n. 139–141.; Szulovszky J., 2000. 7. sz. 543.

⁷ Ezt teljes mértékben alátámasztja az Edvi Illés-féle statisztikában nem szereplő települések listája, amelynek túlnyomó többségét pár száz fős népességű, vagy ennél kisebb falvak alkotják. Munkaerő nélkül nincs áruterelés.

Vasútvonal	Hossza,* km	Vonzáskörzetébe tartozó települések népessége, ezer fő, 1890
Budapest–Predeal	761	839
Budapest–Orsova–Verciorova	497	765
Budapest–Zimony	347	446
(Budapest)–Hatvan–Szerencs–Lawoczne	366	402
(Budapest)–Szajol–Arad–Tövis	374	365
Budapest–Marchegg	232	344
(Budapest)–Püspökladány–Körösmező	337	339
Budapest–Ruttka	313	281
Nagyvárad–Szeged	179	274
Budapest–Zákány–(Fiume)	274	264
Budapest–Lajtabruck	221	247
Galánta–Zsolna	169	213
Kocsárd–Marosvásárhely–Szászrégen	99	196
Győr–Gyanafalva–(Fehring)	191	181
Szabadka–Dálja	101	172
Nagykikinda–Nagybecskerek	71	169
Székesfehérvár–Kiscell	124	154
Temesvár–Báziás	121	153
Tótmegyer–Nagybélic	84	124
Nyíregyháza–Csap–Ungvár	92	123
Újdombóvár–Pécs–Dálja–(Bosznabród)	172	117
Debrecen–Hajdúnánás–Büdszentmihály	33	117
Miskolc–Kassa	88	108
(Szolnok)–Pusztatenyő–Hódmezővásárhely	18	108
Debrecen–Szerencs	99	102

* A vasúthálózat sajátossága, hogy vannak olyan vonalszakaszok, melyek két vasútvonalhoz is tartoznak egyidejűleg. Ilyen pl. a Budapest–Hatvan–Szerencs–Lawoczne és a Budapest–Ruttka fővonalaknak a Budapest–Hatvan közötti része. A közös szakaszok hosszát természetesen csak egy vasútvonalnál vehetem figyelembe. A táblázatban a vasútvonalak hossza oszlopban ezért kizárólag a zárójelen kívüli települések közötti vonaltávolságok szerepelnek.

2. ábra. A százezer lakosnál nagyobb vonzáskörzetű vasútvonalak Magyarországon

A Budapest–Marcheggi fővonalon Pozsony állomásnak és a főváros melletti Palota–Újpest vasútállomásnak azonos méretű (33–33 ezer lakos) a vonzáskörzete. A Budapest–Hatvan–Szerencs–Lawoczne fővonalon Miskolc (49 ezer lakos), Munkács (32 ezer lakos), Sátoraljaújhely és Nyékládháza (20–20 ezer) a legnagyobb népességszámú körzettel rendelkező vasútállomások.⁸

A Budapest–Püspökladány–Körösmező fővonal legnagyobb vonzáskörzeti állomása Debrecen (63 ezer lakos). A sorrendben utána Máramarossziget és Huszt (28–28 ezer lakos), majd Szatmár és Nagykároly (26–26 ezer fő) állomásai következnek.

⁸ A fővonal 20 ezernél kisebb, de 10 ezernél nagyobb népességet vonzó állomásai: Mezökövesd 19 ezer, Keresztesnyárad 18 ezer, Füzesabony 17 ezer, Kál-Kápolna 15 ezer, Liszka-Tolcsva 14 ezer, Tiszalúc, Szerencs, Sárospatak és Sztabicsó-Gorond 12–12 ezer lakos.

A Budapest–Fiume közötti fővonal jelentőségét nem a vonalra közvetlenül ráhor-
dott áruk, sokkal inkább az ország és a tenger közötti távolsági forgalom jelentette.
Megmutatkozik ez abban is, hogy ezen a fővonalon találjuk a többi fővonalhoz képest a
legkisebb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomásokat. A budapest–fiumei fővonal
legnépesebb vonzaskörzete (Kaposvár vasútállomása) is csak alig 22 település 29 ezer
lakosára terjed ki. Hasonló a helyzet a Budapest–Ruttka közötti fővonallal. Ez a fővonal
biztosítja Magyarország legrövidebb összeköttetését Németországgal, a fővonal legnépe-
sebb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomása Losonc (22 ezer lakos).

A legfontosabb fővonalai vasutak mellett léteznek kiemelkedő vonzaskörzettel ren-
delkező kistérségi vagy megyei jelentőségű mellékvonalak. A vasútvonalak hosszát és
vonzaskörzeti településeik lakosságszámát összehasonlítva kiderül, hogy a legnagyobb
népességet vonzó vonalak az Alföldön találhatók. A Pusztatenyő–Hódmezővásárhely
közötti 18 km hosszú helyi érdekű vonal potenciálisan 108 ezer ember igényeit elégíti ki.
Ezen kívül kiemelkedő a Debrecen–Hajdúnánás–Büdszentmihály, Békéscsaba–Békés
közötti vonalak vonzóereje is.

Vasútállomás neve	Vasútvonal neve	Vonzás- körzetébe tartozó tele- pülések lakossága, ezer fő, 1890	Vonzás- körzeti települések száma
Szászrégen	Kocsárd–Marosvásárhely– Szászrégen	95	70
Nagybecskerek	Nagykikinda– Nagybecskerek	95	22
Szeged	Budapest–Orsova– Verciorova	88	2
Szabadka	Budapest–Zimony	73	9
Pozsony	Budapest–Marchegg	67	14
Újvidék	Budapest–Zimony	63	12
Debrecen	(Budapest)–Püspöklá- dány–Körösmező	63	3
Győr	Budapest–Lajtabruck	62	40
Pécs	Újdombóvár–Pécs–Dálja– (Bosznabrod)	58	23
Hódmezővásárhely	Nagyvárad–Szeged	57	4
Zombor	Szabadka–Dálja	56	8
Verbász–Kula	Budapest–Zimony	53	8
Kolozsvár	Budapest–Predeal	52	13
Óbecse	Szabadka–Óbecse	51	6
Temesvár (Józsefváros)	Budapest–Orsova– Verciorova	51	6
Ókér	Budapest–Zimony	50	13

3. ábra. Az 50 ezer lakosnál nagyobb vonzaskörzetű vasútállomások

Összességében melyek a legnagyobb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomások Magyarországon? Az 50 ezer lakosnál nagyobb vonzaskörzetű vasútállomásokat (3. ábra) áttekintve kiderül, hogy számottevő hatóerejű vonzaskörzettel valójában Debrecen, Szabadka, Szeged és Hódmezővásárhely – mindannyian alföldi városok vasútállomásai – nem rendelkeznek. Ezek a vasútállomások szinte teljes egészében városuk igényeit szolgálják ki. (Debrecen város lakossága 57 ezer, Szabadkái 73 ezer, Szegedé 85 ezer, Hódmezővásárhelyé 55 ezer fő.)

Annál nagyobb a környezetükre gyakorolt vonzóereje Óker és Szászrégen vasútállomásainak. Óker község lakossága alig 4 ezer, vasútállomása vonzaskörzetének viszont több mint 12-szer nagyobb a lakosságszáma, Szászrégennél pedig ez az arány 16-szoros. Ezen szélsőséges különbség nem véletlen. Szászrégen különleges pozícióját a környező megyék kedvezőtlen közlekedési infrastruktúrájának és vasútállomása végállomás jellegének köszönhette. Az alig több mint hatezer lakosú város vasútállomásának vonzaskörzete ezért a legnagyobb a vidéki Magyarországon.

Vasútvonalak végpontján fekvő állomások vonzaskörzeteit két típusba lehet sorolni. Vagy sok, de alacsony népességszámú falu tartozik hozzájuk, vagy kevés, de jelentős lakosságszámmal rendelkező település. Az előbbi csoportba tartozik Szászrégen. Az utóbbiba Óbecse, Kalocsa, Balassagyarmat tartozik. A Szabadka–Óbecse közötti vasútvonal végpontján fekvő Bács-Bodrog megyei Óbecse állomása pl. öt település 34 ezer lakosának árufeladó központja. A Csata–Balassagyarmat vasútvonal végállomása, Balassagyarmat vasútállomás pl. 55 település (összlakosság 46 ezer fő) fuvarszekereit vonzotta, miközben magának a városnak a lakossága alig 8 ezer fő. Ungvár vasútállomásán árut feladó települések összlakossága 41 ezer, miközben a városé 12 ezer. Kalocsa lakossága 18 ezer, vasútállomásának teljes vonzaskörzete 40 ezer. Ezek a viszonylag alacsony népességszámú, végponti vasútállomással rendelkező városok a környezetükhöz képest előnyösebb közlekedésföldrajzi pozícióban voltak.⁹

Az 50 ezer lakosnál nagyobb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomások közül mellékvonalon fekszik Óbecse, Zombor, Hódmezővásárhely, Pécs, Nagybecskerek és Szászrégen.

Tizenkilenc olyan vasútállomás létezik, amelyre 25, vagy ennél több településről érkezik az áru továbbszállításra (4. ábra). Közülük mellékvonalon fekszik Balassagyarmat, Ipolyság, Kassa, Ungvár, Szigetvár, Baranyaszentlőrinc, Kőrmend, Beregszász, Marosludas, Vaskoh–Barest, Székelykeresztúr.

Melyek azok a települések, amelyek több vasútállomásra is fuvaroznak árut? Különleges közlekedésföldrajzi pozícióban két település, a Szeben megyei Szenterszébet és a Hajdú megyében lévő Nádudvar volt. Szenterszébet lakosai négy vasútállomásra¹⁰ is szerkereztek. Ugyancsak négy vasútállomásra fuvaroztak Nádudvarról.¹¹ Három állomáson is feladta áruját Esztár¹² és Pocsaj¹³ (Bihar megye berettyóújfalui járás), Szerdahely¹⁴ (Szeben megye szerdahelyi járás), Magyaros¹⁵ (Udvarhely megye udvarhelyi járás) és

---

⁹ További kutatást igényel, vajon képesek voltak-e – s ha igen, milyen mértékben – kedvező közlekedésföldrajzi helyzetüket urbanizációs előnyökké is formálni.

¹⁰ Héjjasfalva, Nagyszében, Sellenberk és Székelykeresztúr állomásokra.

¹¹ Kaba, Kecel, Nagyhortobágy, Püspökladány.

¹² Berettyóújfalú, Monostorpályi, Paptamási.

¹³ Berettyóújfalú, Gyapoly, Monostorpályi.

¹⁴ Alvinc, Nagyszében, Vízakna.

¹⁵ Marosvásárhely, Medgyes, Szászrégen.

Bajna¹⁶ (Esztergom megye esztergomi járás). 286 település pedig két vasútállomásra is szekerezett.¹⁷ A több vasútállomásra is fuvarozni tudó települések számát tekintve a legjobb helyzetben Bihar és Somogy megye volt (17–17 település).

A megvizsgált 958 vasútállomás mintegy felének a vonzóereje öt, vagy ennél kevesebb településre terjed ki. (5. ábra.) Az a tény, hogy a vasútállomások 50%-a öt, vagy ennél kevesebb vonzáskörzeti településsel rendelkezik, Magyarország árutermelő körzetei és a vasúthálózat közötti szoros földrajzi, topográfiai összefüggésre mutat. (Ott épültek a vasutak, ahol árutermelés folyik.) Mindebből viszont olyan következtetéseket nem lehet levonni, hogy az a kedvező, ha egy vasútállomáshoz sok, vagy éppenséggel kevés település fuvarozik. Nincs ilyen összefüggés. Egy vasútállomás az adott kistérségben akkor tölti be leginkább a feladatkörét, ha közeli, de nagy népességszámú települések áruszállítását tudja megoldani. A megvizsgált vasútállomások 10%-ának vonzáskörzetében 2000, vagy ennél kevesebb ember él. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ilyen alacsony népességszámú körzetek alig-alig tudnak bekapcsolódni az árutermelésnek abba a mértékébe, melyhez elengedhetetlenül hozzátartozik a vasúti áruszállítás, az ilyen vonzáskörzettel rendelkező állomások kihasználtsága pedig alacsony mértékű.

---

¹⁶ Herceghalom, Nagytapolcsány, Nyergesújfalu.

¹⁷ *Abauj-Torna*: Nádasd, Regeteruszka, Búzafalva, Buzinka, Hernádvécse. *Alsó-Fehér*: Krakkó, Vajas, Marosújvár. *Arad*: Kisjenő, Baja. *Bács-Bodrog*: Kunbaja, Madaras, Lovas, Kula, Kishegyes, Ómoravica, Pacsér, Temerin, Ószivác. *Baranya*: Kárász, Mekényes, Vásárosdombó, Kisasszonyfa. *Bars*: Garamszentkereszt, Vihnyepeszerény, Zsamóca, Kissalló, Nagyendréd. *Békés*: Doboz, Békésszentandrás, Ócsöd. *Bereg*: Csomonya, Nagydobrony, Vásárosnamény. *Bihar*: Csökmő, Okány, Tépe, Vértes, Bagamér, Éradony, Érkenéz, Érkeserű, Érsemjén, Alsóderna, Déda, Felsőderna, Berekböszörmény, Körösszegapáti, Mezősas, Kismarja, Álmosd. *Borsod*: Egerfármos, Mezőkeresztes, Hámor, Harsány, Kistokaj, Sajóvamos, Ózd, Barcika, Szemere, Bábony. *Brassó*: Vidombák. *Csik*: Gyergyóújfalu. *Csongrád*: Szeged, Szentes, Sándorfalva, Tápé, Derekegyház. *Esztergom*: Pilismarót, Tát, Béla, Farnad, Kéty, Libád. *Fejér*: Nagyperkát, Rácalmás, Sárkeresztúr, Sárszentágota. *Fogaras*: Posorta, Sárkány. *Gömör*: Csoma, Kelemér. *Győr*: Bőnyréta, Ménfő, Rábaszentmihály, Szemere, Dunaszentpál. *Hajdú*: Debrecen, Mikepércs, Földes, Szovát. *Heves*: Feldebrő, Szücsi, Átány, Kömlő, Bodony, Dorogháza, Nagyiván. *Hont*: Korpona, Csábrágyarbók, Börzsöny, Kisgyarmat, Vámosmikola. *Hunyad*: Nagyoklos. *Jász-Nagykun-Szolnok*: Tiszaföldvár, Kenderes, Kunhegyes, Kunmadaras, Tiszaderzs, Tiszaszentimre, Tiszaroff. *Kis-Küküllő*: Magyarsáros, Nagycserged, Magyarvalkó, Szamosszentmiklós, Magyarfráta. *Kolozs*: Egeres, Jegyenye, Szentmihálytelke. *Komárom*: Guta, Dunaalmás, Szöllős. *Krassó-Szörény*: Vermes, Bozovics, Facset, Tomest, Vranyc, Csutta, Priszaka, Zaguzsen. *Máramaros*: Máramarosziget, Aknaszlatina, Veresmart. *Maros-Torda*: Kaál, Nagyernye, Kincses. *Moson*: Pusztasomorja, Boldogasszony, Bruckújfalu, Féltony, Körtvélyes, Németjáfalu. *Nógrád*: Homokterenye, Mátranovák, Nemi, Rétság, Lócz, Varsány. *Nyitra*: Bucsány, Kaplat, Péterfalu, Szeptencújfalu, Cabaj, Újlak, Rajcsány, Pöstyén, Handlova, Németpróna. Privigye, Farkasd, Negyed. *Pozsony*: Szentgyörgy, Dunaszerdahely, Illésháza, Nagymagyar, Nagymácséd, Tallós, Zsigárd, Nagysúr, Vedród, Hidegkút, Csataj. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun*: Tóalmás, Kiskunmajsa, Jászkerekegyháza, Ceglédbercel, Nyáregyháza, Tótfalu, Akasztó, Kartal, Zsámbok, Acsa, Galgagyörk, Mácsa, Veregyháza. *Somogy*: Inke, Geszti, Patalom, Polány, Zimány, Hedrahely, Nagybjom, Orczi, Fajsz, Vése, Homokszentgyörgy, Kisbjom, Kutas, Mike, Nagykorpad, Apáti, Csertő. *Sopron*: Pásztori. *Szabolcs*: Tiszadob, Tiszalök, Balkány, Kisléta, Vaja, Lövé, Tiszaszentmárton. *Szatmár*: Nagyecsed, Berend, Kak, Kakszentmárton. *Szeben*: Szászújfalu, Nagypold. *Szilágy*: Krasznahorvát, Szilágyosmlyó, Varsolc, Perecsen. *Temes*: Csákovár, Gilád, Birta, Izbistye, Beregszó, Bresztovác, Bukovec, Janova, Hodony, Kétfél, Murány, Szécsány. *Tolna*: Felsőíreg, Tamási, Alsónána, Medina, Nagyszékely, Cikó, Grábóc, Lengyel, Zomba. *Torda-Aranyos*: Mezőgerebenes, Mezőtóthát. *Torontál*: Billéd, Kécsa, Német, Basahid, Bocsár, Kisósz, Sándorháza, Gyála, Szerbkeresztúr, Szőreg, Tiszaszentmiklós. *Trencsén*: Trencsén, Isztebnik. *Udvarhely*: Fiátfalva, Nagysolymos, Újszékely. *Ung*: Alsóhalas, Szobránc, Baranya. *Vas*: Kenyeri, Kissároslak, Nádalla, Ivánegerszeg, Kenéz, Sárvár, Bárdos, Bögöte, Rábakövesd. *Veszprém*: Nagypirít, Dég. *Zala*: Galsa, Kisgörbő, Nagyörbő, Nyirád, Szalapa, Botfa, Zalalövő. *Zemplén*: Kisdobra, Töketerebes, Kiskemence, Morva, Céke. *Zólyom*: Erdőköz, Feketebalog.

Vasútvonal	Vasútállomás	Vonzás- körzet né- pessége, ezer fő, 1890	Vonzás- körzetébe tartozó tele- pülések száma
Kocsárd–Marosvásárhely–Szászrégen	Szászrégen	95	70
Csata–Balassagyarmat	Balassagyarmat	46	57
Budapest–Predeal	Bánffyhunяд	36	50
Budapest–Lajtabruck	Győr	62	40
Csata–Balassagyarmat	Ipolyság	24	38
Miskolc–Kassa	Kassa	46	36
Nyíregyháza–Csap–Ungvár	Ungvár	42	35
Barcs–Pécs–Úszög	Szigetvár	18	33
Budapest–Orsova–Verciorova	Karánsebes	31	33
Budapest–Zákány–(Fiume)	Kaposvár	30	31
Győr–Gyanafalva–(Fehring)	Körmend	23	30
Bátyu–Királyháza	Beregszász	31	28
Budapest–Predeal	Balázsfalva	26	28
(Budapest)–Hatvan–Szerencs– Lawoczne	Munkács	32	28
Kocsárd–Marosvásárhely–Szászrégen	Marosludas	26	27
Budapest–Marchegg	Vác	35	26
(Segesvár)–Héjasfalva– Székelyudvarhely	Székelykeresztúr	18	25
Nagyvárad–Belényes–Vaskoh	Vaskoh–Barest	13	25

4. ábra. A 25, vagy annál több vonzaskörzeti településsel rendelkező vasútállomások

Az a leggyakoribb, hogy az állomások vonzaskörzeti népessége a 2–10 ezer fő közötti tartományba esik. (6. ábra) Magyarország vasúti vonzaskörzeteinek két tipikus jellemzője tehát az 1–5 közötti településszám és a 2–10 ezer közötti népességszám. Ez viszont nem jelenti azt, hogy minden 1–5 vonzaskörzeti településsel rendelkező állomás vonzaskörzeti népességszáma 2–10 ezer fő közé esne. Ilyen összefüggés nincs. Itt tehát a vasútállomások két különböző – bár egyes elemeiben egymást átfedő – de egyaránt 50–50%-ra jellemző halmazával állunk szemben.

A vonzaskörzetek regionális jellemzői

1. Felvidéki vonzaskörzetek

Abaúj-Torna megye 178 települése szerepel az adatbázisban. A megyében Kassa vasútállomása rendelkezik kiemelkedő pozícióval. Vonzaskörzetébe 33 település 46 ezer lakosa tartozik. Forró-Encs állomására 18 faluból (16 ezer lakos), Szikszóra 15 (18 ezer lakos), Tornára és Garadnára 14–14, Hidasnémetibe és Szepsibe 8–8 helységről érkeznek a fuvarszekerek. Csány vasútállomásának megyei viszonylatban szintén jelentős volt a vonzaskörzete: 17 település, de a hozzájuk tartozó népesség mindössze 8 ezer fő.

Borsod megyében a legnagyobb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomás Miskolc Tiszai pályaudvar, amely 19 település (49 ezer lakos) áruját fogadja. A Tiszai pályaudvarra

érkeznek a fuvarszekerek Bábonyból, Besenyőből, Csabáról, Görömbölyből, Hámorból, Kisgyőrből, Kistokajból, Sajóarnótból, Sajópetriből, Sajóecsegről, Sajókeresztúrból, Sajópálfaláról, Sajóvámosból, Senyéből, Szirmáról, Szirmabesenyőről, Újhatáról és természetesen magából Miskolc városából. Nyékládháza állomására 15 falu, Keresztényrádra 14, Sajószentpéterre 12, Vadnára 13 faluból szekereznek.

Zemplén megyében a legnagyobb vonzaskörzettel rendelkező vasútállomás Bánóc, ahová 22 falu (össztlakosság: 16 ezer fő) szekerezett. Sátoraljaújhely, Homonna, Legenye-Mihályi 15–15, Upor 13, Töketerebes–Gálcsécs, Liszka-Tolcsva és Perbenyik 12–12, Szomotor 11 falu feleslegét fogadja. Zemplénben a legnagyobb vonzaskörzeti lakosságsszámmal (20 ezer fő) a sátoraljaújhelyi állomás rendelkezik.

Ung megye egyetlen fontos vasúti vonzaskörzete Ungvár állomásé. 34 településről (42 ezer lakos) érkeznek ide a fuvarszekerek. 13 falut (14 ezer lakos) szolgált ki Nagymihály állomása. Csap állomását szabolcsi, beregi és Ung megyei falvak egyaránt használják.

Ugocsa megyében 17 falu (össztlakosság 20 ezer) adja fel terményeit Halmi vasútállomáson, 15 település Tiszaújlakon, kilenc pedig Királyházán. Tiszaújlakra nemcsak megyebéli, hanem szatmári és beregi falvak is fuvaroznak. A mellékvonalon fekvő megyeszékhely vasútállomásának még megyei viszonylatban sincs számottevő vonzóereje: hat település 12 ezer lakosát érinti.

Bereg megyét a Budapest–Hatvan–Szerencs–Lawoczne közötti fővonal szeli át. A megye legnagyobb vonzaskörzettel rendelkező állomása – a korábbiakban is említett – Munkács. 28 falu fuvarszekerei érkeztek Beregszász állomásra, melynek vonzaskörzetében összesen 31 ezer ember élt.

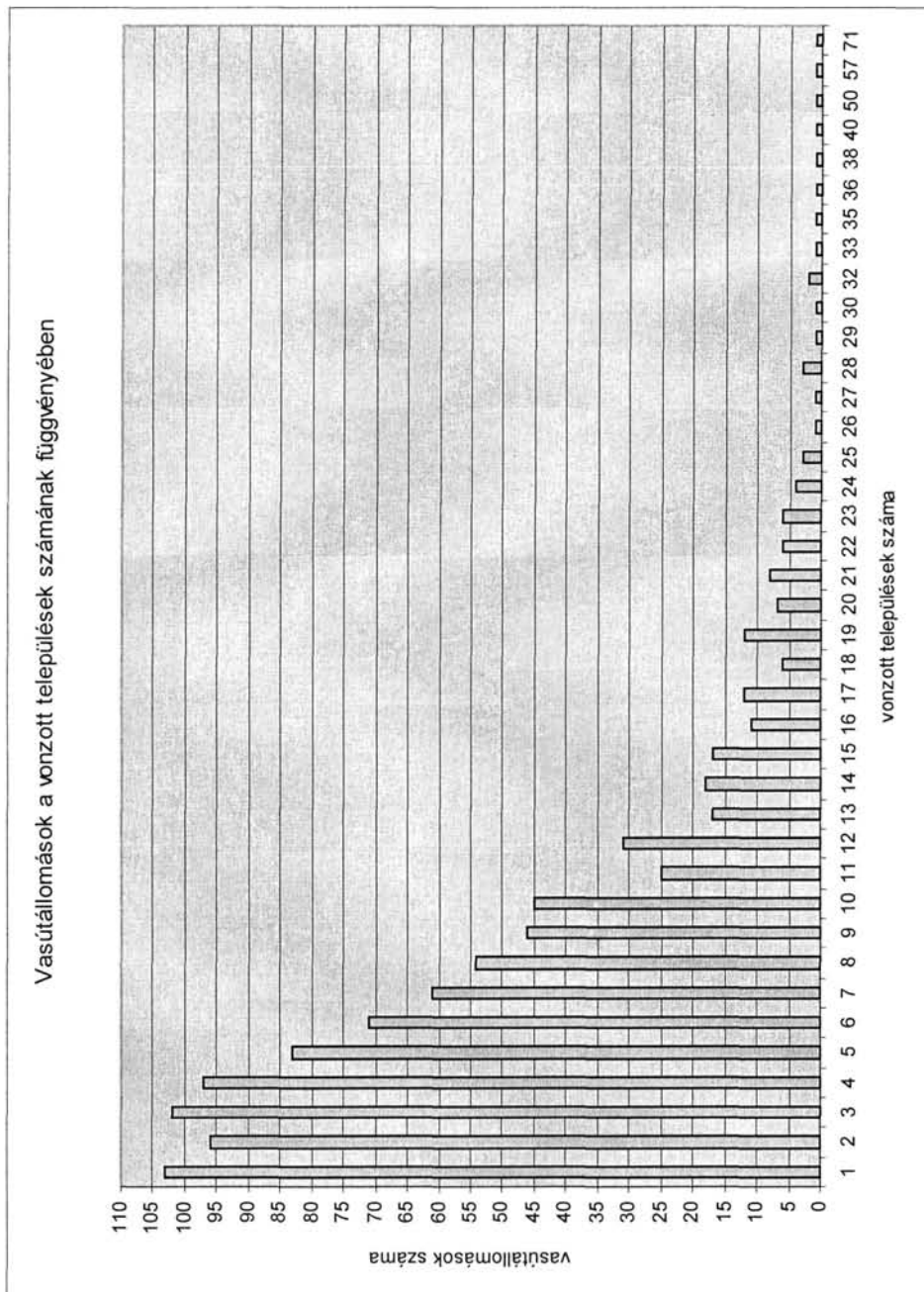
Máramaros megye vasútvonalai közül az alacsony kapacitású, keskenynyom-távolságú ún. sóvasút adatai nem szerepelnek az adatbázisban. Emiatt a megyében lévő vasútvonalak 83%-ára vonatkozó forgalmi adatokat ismerjük. A megye legfontosabb vasútállomása Máramarossziget. Ennek vonzaskörzetében 28 ezer ember élt. Huszton 14 falu adja fel feleslegét.

Gömör és Kis-Hont megye vasúti ellátottsága az országos átlag feletlinek számít.¹⁸ A korszakra a megyében több helyi érdekű vasútvonal is működik, de fővonalon fekvő vasútállomása – az egyetlen Füleki állomáson kívül – nincsen. A megyebéli vasútállomások közül Tornalja állomás vonzóereje a legnagyobb. Tornaljára 19 település (össztlakosság 15 ezer) fuvarozik. Rimaszombat állomás vonzaskörzetébe 18 helység (14 ezer lakos) tartozik. Rozsnyó állomására 11 (10 ezer lakos), Rimabányára kilenc (5800 lakos) település szekerezik. Alacsony népességszámú gömői és nógrádi falvak adják fel terményeiket Ajnácskőn.

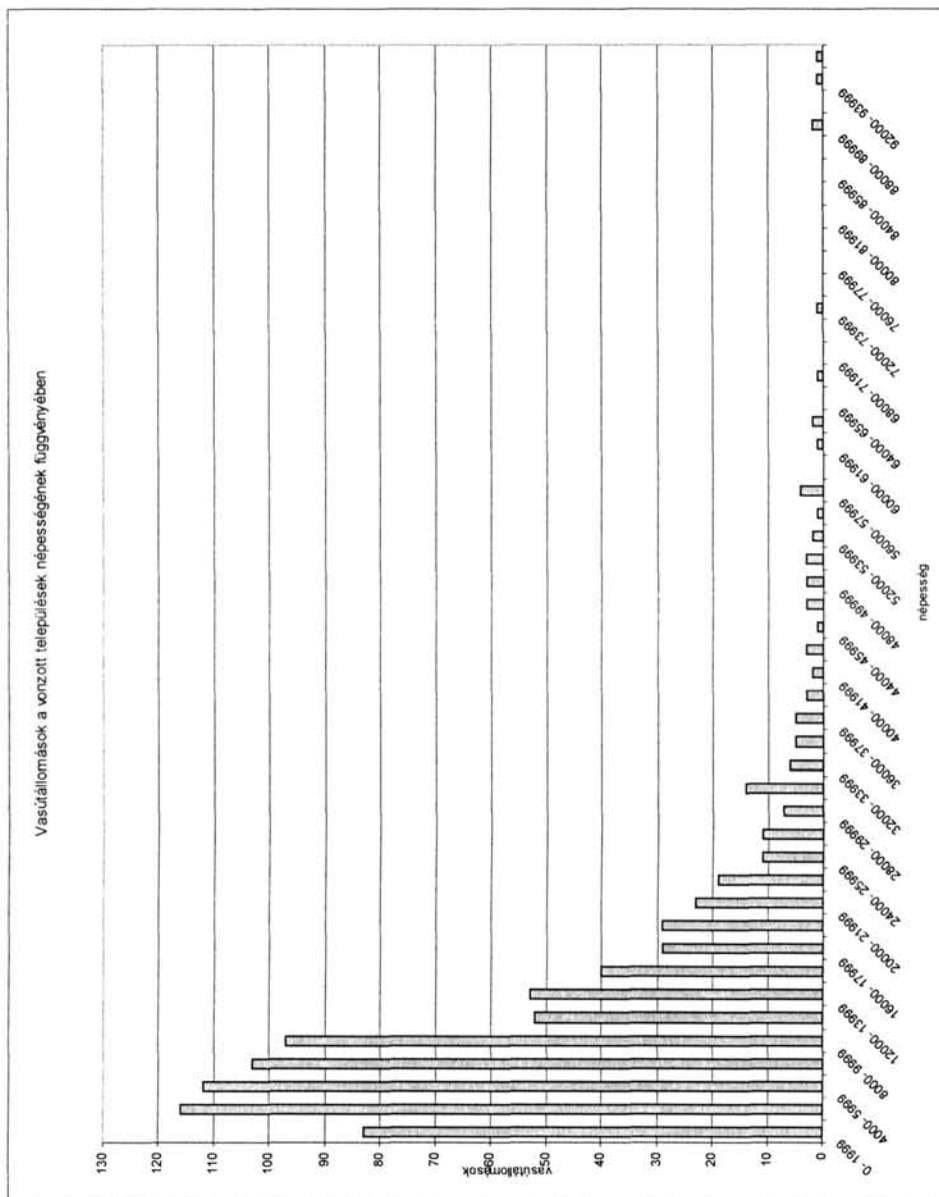
Nógrád megye legfontosabb vasútvonala a Budapest–Ruttkai közötti fővonal. A megye legnagyobb vonzóerejű állomása – a korábbiakban már elemzett Balassagyarmat – egy mellékvonalon fekszik. Balassagyarmat állomására nemcsak Nógrádból, hanem Hontból is érkeznek az áruszállító fogatok. A Budapest–Ruttkai közötti fővonal állomásai közül számottevő vonzóerővel rendelkezik Lónyabánya (13 település, 10 ezer lakos), Pásztó (16 település, 17 ezer lakos) és Losonc (15 település, 22 ezer lakos). Salgótarján állomására csak hét település fuvarozik. A Heves megyei Apc és a nógrádi Zagyvaszántó közös vasútállomása 12 település 12 ezer lakosának vonzaskörzete, tíz nógrádi falu viszont nem megyebéli, hanem a számukra kedvezőbb fekvésű váci vasútállomásra szállítja az áruját.

---

¹⁸ A megyében 100 ezer lakosra 133 km hosszú vasútvonal esik. Ettől jobb arány csak Turóc megyében létezik.

5. ábra

6. ábra

Zólyom megyében a Budapest–Ruttka közötti fő- és a Zólyom–Besztercebánya–Zólyombrezó közötti helyi érdekű vasútvonal játszik szerepet. A megyeszékhely állomása a legnagyobb vonzaskörzetű, 20 település 23 ezer lakója tartozik ide. Végles-Szalatnán kilenc falu adja fel áruját.

A Turóc megyei Ruttka vasútállomásának igazi jelentőségét vonzaskörzete egyáltalán nem mutatja, mert alig négy település lakói adják fel itt árujukat. Valódi jelentősége inkább csomóponti fekvésében van: itt találkozik a MÁV Budapest–Ruttka közötti fővonala a Kassa–Oderberri Vasút Kassa–Ruttka–Oderberg közötti vonalával. Vonzaskörzeti szempontból inkább Turócszentmárton állomásának van jelentősége, mintegy 20 település 10 ezer lakosát érinti.

Hont megyében a Csata–Balassagyarmat közötti helyi érdekű vonal a legfontosabb. A vasútvonal vonzaskörzetébe tartozó településeken összesen 99 ezer ember él. A megye legnagyobb vonzóerejű állomása Ipolyság. Ipolyságra 37 településről (24 ezer lakos) érkeznek a szekerek.

A Bars megyei vonzaskörzetek sem különösebben jelentősek: Alsóbánya vasútállomására kilenc falu (8 ezer lakos), Zelizbe tíz (10 ezer), Lévába kilenc falu (25 ezer lakos) fuvarozik. A Párkányána–Léva közötti vasútvonal vonzaskörzetébe mintegy 63 ezer ember tartozik.

Nyitra megye 261 települése áruszállítási szokásairól vannak adataink. Nyitra megyében nem a megyeszékhelyi állomásnak, hanem Vágújhely állomásának a legnagyobb a vonzaskörzete. Ez utóbbin 22 település 44 ezer lakosa adja fel fuvarárut, Nyitrán pedig 21 település 30 ezer lakosa. A korszakban a megye vasútvonalai még nem fedik le valamennyi kistérséget. A 100 négyzetkilométerre jutó vasutak hossza mindössze 4 km. Kistérségi, de számottevő helyi piaccal rendelkező településeknek nincs még vasútvonaluk: különösen szembetűnő ez Privigyé esetében, amelyik a tőle 21 km-re fekvő Jánoshegy állomás (Budapest–Ruttka fővonal) vonzaskörzetébe tartozik. 120 települést vonz a Tótmegyer–Nagybélci közötti helyi érdekű vasút – közöttük a kisebb népességű állomások Bossány, Ivánka Szomorfa, Sarluska–Üzbég, Komját (5–9 ezer lakos), a nagyobbak Nagybélci és Nagytapolcsány (19–19 ezer lakos). A Galánta–Zsolna közötti mellékvonalhoz 84 település tartozik.

Pozsony megye 300 településének alig több mint fele ad fel vasúti fuvarozásra árucikket. A megye vasúthálózati mutatói ugyancsak átlagosak (100 négyzetkilométernyi területére 6 km vasútvonal esik), viszont vasútjai több évtizedes múlttal¹⁹ rendelkeznek – azaz a távolsági szállítással együtt járó árutermelés-áruértékesítés gyakorlatának a megyében a 19. század végére nyilvánvalóan nagy hagyományai vannak. A Pozsony–Lipótvár közötti mellékvonal kizárólag regionális jelentőségű, vonzaskörzetébe tartozó 37 településből 36 megyebeli. Nagyszombat állomásához 12 település 22 ezer lakója tartozik. A Budapest–Marchegg fővonalon fekvő Diószeg állomásra pedig 18 település (21 ezer lakos) fuvarozik.

Trencsén megye 132 települése szekerezik valamelyik vasútállomásra. A megyében az egyetlen fontosabb vasútvonal a Galánta–Zsolna közötti. 15 falu 10 ezer lakosa adja fel áruját Bellus állomásán, ugyanennyi település 16 ezer lakosa pedig Nagybecse-Predmér állomást választja. A megyeszékhely (Trencsén, 5100 lakos) állomásának viszont nincs a városon túlnyúló vonzaskörzete. A környékbéli hat falu a megyeszékhely állomásától mintegy két kilométerre fekvő Trencsén-Isztebnik állomást részesítette

---

¹⁹ A Pozsony–Marchegg közötti vasútvonal megnyílt 1848-ban, a Pozsony–Pest közötti összeköttetés létrejött 1850-ben. 1840–46 között pedig kiépült a Pozsony–Nagyszombat–Szered közötti lóvasút is.

előnyben, sőt az adatközlők szerint még a trencsényi polgárok is adnak fel árucikkeket a Trencsén–Isztebnik állomáson.

2. Alföldi vonzásokörzetek

Az alföldi megyék közül Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye rendelkezik a legtöbb területén áthaladó fővonalú vasúttal. A megye szinte valamennyi számottevő vasúti vonzásokörzete fővonal melletti. Vácra 24 település szekerezik (35 ezer lakos). Kecskemét állomáson csak a város áruit adják fel. Félegyháza állomás vonzásokörzetében 43 ezer ember él. Cegléd állomás három helység áruját fogadja, Aszódra 13 faluból szekereznek.

Az Alföld kiemelkedő árutermelői övezetének, Bács-Bodrog megyének a vasúti mutatói nem különösképp kedvezőek. A megye 100 ezer lakosára mindössze 57 km, 100 négyzetkilométerére pedig alig 4 km vasútvonal esik. A korszakban a megye életében változatlanul fontos szerepet játszanak a vízi utak. Az adatbázisunkban összesen 118 megyebéli település szerepel. A megyét egyetlen fővonal, a Budapest–Zimony közötti érinti. A korábban már említett Újvidék, Verbász-Kula, Ókér és Szabadka állomások mellett Zombor és Baja vasútállomás bír még jelentős vonzóerővel. A Szabadka–Dálja közötti mellékvonalon fekvő Zomborhoz hét helység (56 ezer lakos) tartozik. Baja vasútállomása szintén hét település áruját fogadja. Ez az állomás jelentős átrakodó pont is: a Dunán érkező termékek egy része itt kerül vasútra, ill. az ide érkező áruk egy részét hajókkal szállítják tovább.

Torontál megyében országosan is kiemelkedő vonzásokörzettel rendelkezik Nagybecskerek vasútállomása, ahová 22 településről (összslakosság: 95 ezer fő) érkeznek a fuvarszekerek. A 169 ezer lakost vonzó Nagybecskerek–Nagykikinda közötti helyi érdekű vasút árufeladásait a Tisza és a Bega vízi útja is befolyásolja. Nagykikinda állomás hat település (34 ezer lakos), Gyertyámos 12 település (28 ezer lakos), Zombolya pedig kilenc település (35 ezer lakos) feleslegét fogadja. A Valkány–Varjas közötti mellékvonal legfontosabb állomása Nagyszentmiklós. Ide hat faluból (34 ezer lakos) érkeznek a fuvarszekerek.

Temes megye legnagyobb vonzásokörzetével rendelkező állomása – a korábbiakban már említett – Temesvár–Józsefvárosi pályaudvar. A megyét hosszanti irányban két mellékvonal szeli át. Az 58 km hosszú Arad–Temesvár közötti vasút vonzásokörzetében 46 ezer ember él, a Temesvár–Báziás közötti 121 km-es vonalhoz pedig 153 ezer lakos tartozik. Temes és Krassó-Szörény megyei falvak (14) egyaránt fuvaroznak a Budapest–Orsova–Verciorova fővonalon fekvő Belinc-Kiszető állomásra. Ugyanezen vonal állomása Topolovec is, ahová nyolc településről (összslakosság 14 ezer fő) érkeznek a fogatolt járművek. Temes és Torontál megyei települések egyaránt fuvaroznak a Temesvár–Báziás közötti vasútvonal Detta állomására, melynek vonzásokörzetébe így 15 falu mintegy 26 ezer lakosa tartozik.

Csongrád megyében – a korábban már érintett speciális helyzetű Szeged és Hódmezővásárhely állomások mellett – Szentés állomásra négy (34 ezer lakos), Csongrádra pedig mindössze két település (24 ezer lakos) indítja a fuvarszekereket. A megye valamennyi települése szerepel az adatbázisban, ismerjük, melyik állomáson adják fel termékeiket ill. termékeiket.

Békés megyében – összhangban a megye településszerkezetével – egy-egy vasútállomás vonzásokörzetébe, hasonlóan az előbb látott megyékhez, kevés számú helység tartozik. A Mezőtúr–Szarvas–Mezőhegyes közötti mellékvonalon fekvő Szarvas állomásra például három település (39 ezer lakos), a nagyvárad–szegedi vonal Orosháza

állomására pedig négy település (27 ezer lakos) indítja a fuvarszekereket. Jelentős vonzóerővel rendelkezik a Budapest–Szajol–Arad–Tövis fővonalon fekvő Csaba állomás, ahová öt településről (47 ezer lakos) gördülnek be a fogatolt járművek.

Jász-Nagykun-Szolnok megye valamennyi településéről ismerjük, mely vasútállomáson adja fel áruját. A megyében nincs kiemelkedő vonzóerejű állomás. A megyeszékhelyhez tartozó Szolnoknak és a szintén fővonalon Fegyvernek állomásoknak mindkét mutatója – vonzáskörzeti települések száma és ezek összlakossága – egyforma (5–5 település, 32 ezer lakos). Jászberény állomáson három település (31 ezer lakos) adja fel áruját, Kunszentmártonban hat falu (23 ezer lakos), Karcagon két település (26 ezer lakos).

Heves vasútellátottsága kedvező. (100 ezer lakosára 96 km vasútvonal jut, 100 négyzetkilométerenként pedig 6.) Egerbe kilenc borsodi falu is fuvarozik. A vasútállomás vonzáskörzetébe összesen 18 település 37 ezer lakosa tartozik. Heves megyében Füzesabony állomás vonzáskörzetének (10 település) népességszáma mindössze 21 ezer ember. A több vasútvonal találkozásánál fekvő állomások vonzáskörzete éppen csomóponti jellegük miatt kisebb: az összefutó vonalak állomásai azoknak a települések árufuvarjait is fogadják, melyek a mellékvonalak hiányában a fővonalon állomáshoz tartoznának. Ilyen például a Debrecen–Füzesabony közötti pályán fekvő Tiszafüred állomása (hét település, 20 ezer lakos). Füzesabony állomásnál nagyobb vonzáskörzete van a mellékvonalon Gyöngyösnek (24 ezer lakos, kilenc település). Hatvan állomás vonzáskörzetébe öt település 19 ezer lakosa tartozik. A fővonalon Ludas állomáshoz hét falu 9 ezer, Kál-Kápolnára pedig nyolc falu 15 ezer lakosa fuvarozik.

Hajdú megyében a korábban már említett Debrecen állomás vonzóereje kiemelkedő. A megye vasúti ellátottsága átlagon felüli, 100 ezer lakosára 101 km, 100 négyzetkilométerére pedig 6 km-nyi vasútvonal esik. A megye vasútállomásai kevés, de nagyobb népességszámú település áruját fogadják. Szoboszló állomásra csak két településről (18 ezer lakos) érkeznek a fogatolt járművek, Kabára négy (22 ezer lakos), Hadházra pedig öt településről (17 ezer lakos). Hajdúböszörmény vasútállomás vonzáskörzete nem terjed túl a településen. Püspökladány állomásra pedig négy helység lakosai (össznépesség 24 ezer fő) szekereznek.

Bihar megye 296 települése szerepel az adatbázisban. Nagyvárad vasútállomás vonzáskörzete nem nyúlik túl a megyeszékhelyen. Rajta kívül a megyében a legnagyobb népességszámú vonzáskörzet Berettyóújfalu és Szalonta állomásoké (31–31 ezer lakos). Bihar megyében több, jelentős településszámú vonzáskörzettel rendelkező állomás található. A 25 települést vonzó Vaskoh-Barest mellett, Mezőtelegd állomáshoz 24, Belényeshez 19, Élesdhez 14, Révhez 16, Margitához pedig tíz falu tartozik.

Szabolcs megye 124 településéről ismerjük, melyik vasútállomás vonzáskörzetébe tartozik. 57 település (összlakosság 70 ezer fő) áruszállítási gondjait oldotta meg a Nyíregyháza–Mátészalka közötti helyi érdekű vasútvonal. Nyíregyháza állomásra Besenyődről, Ibrányból, Kótajról, Orosról, Paszabról, Pazonyról és természetesen magából a megyeszékhelyből (összlakosság 37 ezer fő) érkeztek a fuvarszekerek. Kisvárda állomás vonzáskörzetébe 19 (összlakosság 25 ezer fő), Nyírbátor állomáshoz hét (14 ezer lakos), Újfehértó állomásához pedig négy (15 ezer lakos) település tartozik. Nagykálló állomás öt helység (13 ezer lakos) áruját fogadja. Demecserbe 12 falu fuvarozik (15 ezer lakos).

Szatmár megye 115 települése szerepel az adatbázisban. A megyeszékhely vasútállomásának nincs kiemelt jelentősége. Szatmár vonzáskörzetébe 11 település (26 ezer lakos) tartozik. Igen hasonló ehhez Nagykároly állomás vonzóereje (tíz szatmári, szilágyi és bihari település 26 ezer lakosa). A Nyíregyháza–Mátészalka közötti vasútvonal vég-

pontján fekvő Mátészalka állomás vonzaskörzete – hasonlóan a többi, egy vasútvonal végén fekvő állomáshoz – nagyobb a vártnál: 12 helység mintegy 21 ezer lakosa tartozik ide.

3. Dunántúli vonzaskörzetek

Fejér megye vasúthálózata rendkívül fejlett. Itt található az ország legsűrűbb hálózata (100 négyzetkilométerre 26 km), de a megye mutatói a 100 ezer lakosra eső vasútvonalak hosszában (112 km) is igen magasak. Székesfehérvár állomásra 11 (49 ezer lakos), Bicskére kilenc (21 ezer lakos) településről érkeznek a fogatolt járművek. Adony–Szabolcs vonzaskörzetébe öt falu (14 ezer lakos) tartozik, Sárosd állomáshoz pedig 8–8 helység.

Tolna megye 104 települése fuvarozta áruját valamelyik vasútvonalra. A megye legfontosabb vasútvonala a Budapest–Fiume közötti, legnagyobb vonzaskörzettel bíró vasútállomása a Sárbogárd–Szekszárd közötti mellékvonal végpontján fekvő Szekszárd. Szekszárd állomáshoz hét település 28 ezer lakosa tartozik. Számottevő vonzóerővel bír Nagydorog (8 település, 26 ezer lakos), Dombóvár (13 település, 23 ezer lakos), Bátaszék (8 település, 21 ezer lakos). A paksiak Nagydorogon adják fel árujukat. Dombóvár állomást három megye (Somogy, Baranya, Tolna) lakosai keresik fel.

Baranya megye legnagyobb vonzóerővel rendelkező állomása Pécs. Pécs állomásra 23 település (58 ezer lakos) szekerezik. Jelentős számú, de alacsony lakossággal rendelkező település tartozik Baranyaszentlőrinc (25 falu, 15 ezer lakos) körzetébe. A megyét észak–déli irányban átszelő mellékvonali vasútvonal – az Újdombóvár–Pécs–Dálja–Bosznabród 172 km hosszú baranyai szakaszának vonzaskörzetében mintegy 118 ezer lakos él.

Somogy megyében nem találunk kiemelkedő vonzaskörzettel rendelkező vasútállomásokat. A megyeszékhely állomáshoz 22 település alig 30 ezer lakosa tartozik. A megyét két fővonal (Budapest–Fiume, ill. a déli vasúti Budapest–Pragerhof közötti) is érinti, de a megye áruforgalmában inkább a regionális ill. kistérségi jelentőségű vasútvonalak játszanak szerepet. A 60 km hosszú, Balatonszentgyörgy–Somogyszob közötti helyi érdekű vasúthoz 53 ezer ember, a Somogyszob–Bars (47 km) közötti pályához pedig 23 ezer ember kötődik. A megyét a kis népességszámú települések jellemzik. Böhönye állomásra tíz faluból (17 ezer lakos), Darányba 14 (12 ezer lakos) érkeznek a fogatolt járművek. Hasonló a helyzet Szigetvár állomás esetében is (21 helység, 18 ezer lakos). A több vasútvonal csomópontjában fekvő Dombóvár vonzaskörzetébe 13 település (23 ezer lakos) tartozik.

Komárom megye közlekedésföldrajzi pozíciója kiváló. A megye települései két nagy forgalmú fővonalat (Budapest–Marchegg, Budapest–Lajtabruck) vehetnek igénybe, sőt nagy tömegű termények szállítására a Dunát is. A megyében nincsenek számottevő vonzaskörzettel rendelkező állomások. Komárom–Újszöny állomáshoz például öt település (22 ezer lakos) szekerezik. Ennél nagyobb a vonzaskörzete Tata–Tóvárosnak (10 helység, 27 ezer lakos). Bánhidára 9, Udvardra kilenc falu indítja a fuvarszekereit.

Esztergom megyében néhány szerény vonzóerővel rendelkező állomás létezik. A megyeszékhely vasútállomásánál (2 település, 11 ezer lakos) fontosabb a Budapest–Marchegg közötti fővonalon fekvő Kőbölkút állomás. Ide szekerezik 16 falu 21 ezer lakosa.

Veszprém megyében Pápa állomás vonzaskörzete a legnagyobb: 20 település mintegy 32 ezer lakója tartozik a hatókörébe. Pápa után Veszprém állomás (10 helység, 22 ezer lakos), majd Devecser (11 falu, 15 ezer lakos) következik. A Székesfehérvár–Kiscell közötti helyi érdekű vonalon fekvő Hajmáskér, Túskevár és Várpalota állomásoknak kb. egyforma a vonzaskörzete: 8–10 település 12 ezer lakója.

Moson megyében nincsenek nagy hatókörrel rendelkező állomások. A két legnagyobb népességet (12–13 ezer fő) vonzó állomás a Budapest–Lajtabruck fővonalon fekvő Zurány és Parndorf. Rajka és Hegyeshalom jelentéktelen állomások: 3–5 faluból érkeznek a fuvarszekerek (6–6 ezer lakos).

Zala megyét szintén érinti a már említett, de adatbázisunkban nem szereplő, Budapest–Pragerhof közötti déli vasúti fővonal. A legnagyobb ismert vonzaskörzettel Tapolca állomás (20 település, 23 ezer lakos) rendelkezik. Sümeg állomásra 15 helységből (19 ezer lakos) érkeznek a fuvarszekerek. Tapolca és Sümeg állomások az Ukk–Sümeg–Tapolca közötti szárnyvasút mentén fekszenek. A vasútvonal (28 km) vonzaskörzetébe 50 ezer ember tartozik. A megyeszékhely állomása nem különösképp fontos, bár 19 helységből érkeznek a szállítmányok, de ezek összlakossága alig 14 ezer fő. Alsólendva (13 település, 13 ezer fő), Csömödér (12 település, alig 4600 lakos), Zalaszentgrót (9 falu, 8600 lakos) állomásain kívül a többi megyebéli állomás kevés településre fejt ki vonzóerőt.

4. Erdélyi vonzaskörzetek

Alsó-Fehér megyét két fővonal, a Budapest–Predeal és a Budapest–Szajol–Arad-Tövis közötti érinti, sőt egy fontosabb regionális jelentőségű vasútvonallal (Kocsárd–Marosvásárhely–Szászrégen) is rendelkezik. A Kiskapus–Nagyszeben közötti kistérségi jelentőségű, 45 km hosszú vasútvonal vonzaskörzetében mintegy 85 ezer ember él. A legfontosabb megyebéli állomások: Gyulafehérvár (17 település, 30 ezer lakos), Balázsfalva (28 település, 26 ezer lakos), Alvinc (12 település, 25 ezer lakos), Nagyenyed (24 település, 21 ezer lakos), Tövis (21 település, 20 ezer lakos).

Brassó megyében két vonzaskörzet, Brassó és Derestyehétfalu állomások rendelkeznek nagyobb népességgel. A megyeszékhely állomására öt település (36 ezer lakos), Derestyehétfaluba pedig hét helység lakosai (21 ezer fő) indítják a fuvarszekereiket.

Háromszék megye egyetlen vasútvonala a Brassó–Kézdivásárhely közötti pálya. Kézdivásárhely állomás vonzaskörzetébe 12 település (19 ezer lakos), Sepsiszentgyörgybe 17 helység (19 ezer lakos) tartozik.

Fogaras megye két helyi jelentőségű vasútvonallal kapcsolódik az országos vasúthálózathoz. Az egyik a Nagyszeben–Felek–Fogaras (83 km), a másik a Brassó–Zernest (28 km) közötti pálya. A megyeszékhely állomására 16 település (19 ezer lakos) – köztük két Nagy-Küküllő megyei falu – szekerezik. Alsószombatfalva állomás vonzóereje tíz, alacsony népességű falura terjed ki.

Szeben megyében jelentős vonzaskörzettel egyedül a megyeszékhely állomása rendelkezik. Nagyszeben állomásra 19 település (58 ezer lakos) fuvarozik.

Hunyad megyében nincs fontosabb vonzaskörzettel bíró állomás. Dévára kilenc település (12 ezer lakos), Petrozsénybe három helység (11 ezer lakos), Vajdahunyadra 20 település (11 ezer lakos) szekerezik. Zám állomásra három megye (Arad, Krassó-Szörény, Hunyad) 21 településéről érkeznek a fogatolt járművek, de az itt élő lakosság alig 14 ezer.

A Budapest–Predeal közötti fővonal átszeli Nagy-Küküllő megyét. A megye legnagyobb vonzóerővel rendelkező állomása Medgyes. Ide 21 településről – köztük Kisküküllő és Udvarhely megyeiek is – érkeznek a fuvarszekerek (összlakosság 30 ezer fő). Fontosabb állomások: Segesvár (tíz helység, 18 ezer lakos), Homoród-Kőhalom (12 település, 15 ezer lakos), Héjjasfalva (17 falu, 17 ezer lakos), Nagyselyk (13 település, 10 ezer lakos), Dános (9 falu, 9 ezer lakos).

Kis-Küküllő megyében a legnagyobb vonzóerővel bíró állomás Maroscsapó. Maroscsapó a Kocsárd–Marosvásárhely–Szászrégen közötti mellékvonalon fekszik. 19 településről (19 ezer lakos) érkeznek ide a feladni kívánt áruk. Kerelőszentpál állomás vonzaskörzete 11 település, alig 7 ezer lakosára terjed ki. Erzsébetváros állomás vonzaskörzete sem jelentős (6 település, 9 ezer lakos).

Torda-Aranyos megyében Marosvásárhely állomás (15 település 33 ezer lakos) vonzaskörzetén kívül Tordáé (23 település, 33 ezer lakos), Marosludasé (26 település, 26 ezer lakos) számottevő. Torda állomás a Budapest–Predeal közötti fővonalról leágazó Aranyosgyéres–Torda helyi érdekű vonal végpontján fekszik.

Kolozs megyében a legnagyobb hatókörű vonzaskörzettel Bánffyhunad állomás (50 település 36 ezer lakos), a népességszámot illetően pedig Kolozsvár állomás (13 település 52 ezer lakos) rendelkezik. Csucsá állomásra 12 Kolozs és Bihar megyei falu, Egeresre 15 település (8 ezer lakos) szekerezik. Magyarnádasra nyolc, Szentmihálytelkére tíz, Kissármásra kilenc.

Udvarhely megye vasúti ellátottsága gyenge. A megyében 60 km-nyi vasútvonal létezik. Ez azt jelenti, hogy 100 négyzetkilométerenként alig 2 km a vasutak hossza. A megyében létező hat, áruszállítással foglalkozó vasútállomás közül mindössze kettőnek van megyei jelentősége. Székelykeresztúr állomásra 22 település szekerezik (17 ezer lakos), Székelyudvarhely állomására pedig 4 helység (13 ezer lakos).

Maros-Torda megyében két állomás rendelkezik jelentős vonzaskörzettel. Marosvásárhely (15 település, 33 ezer lakos) és a korábban már említett Szászrégen (70 település, 95 ezer lakos) vasútállomások.

A szekerezési távolságok

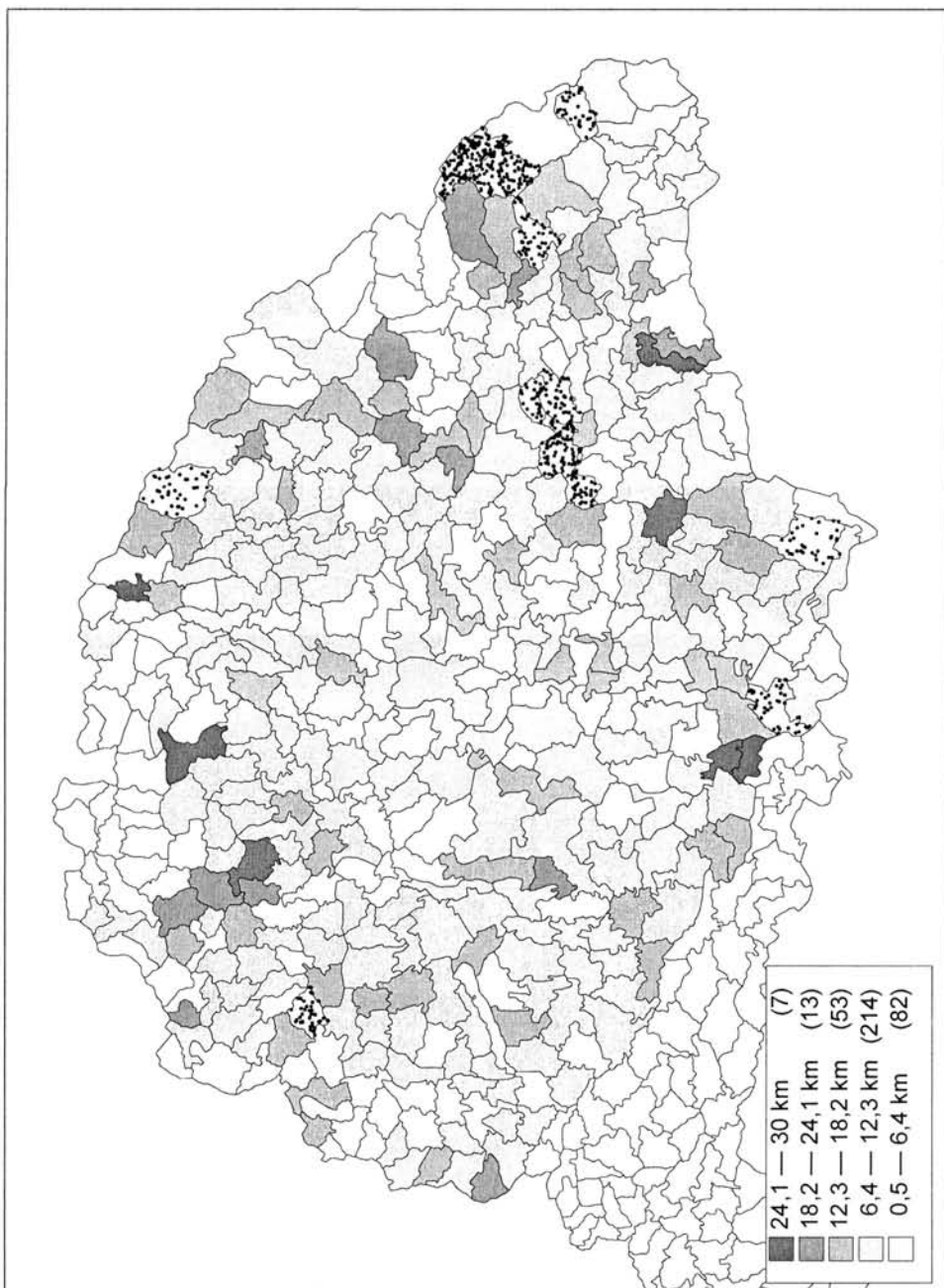
Mivel az adatfelvétel kiterjedt a vasútállomás és a vonzaskörzeti település közötti úttávolságra is, képet alkothatunk arról a földrajzi területről, amelyről az árucikkek és termények rááramlanak a vasútvonalra. Sőt, arról is információ keletkezett, átlagosan mekkora utat kell szekerezniük egy adott járásba tartozó településeknek ahhoz, hogy elérjenek a teheráru feladására alkalmas vasútállomásra.

Az átlagos szekerezési távolságot ábrázoló térképből²⁰ (7. ábra) kitűnik, hogy léteznek kedvező, átlagos (11 km) valamint a vasúti áru feladás szempontjából igen kedvezőtlen kistérségek.

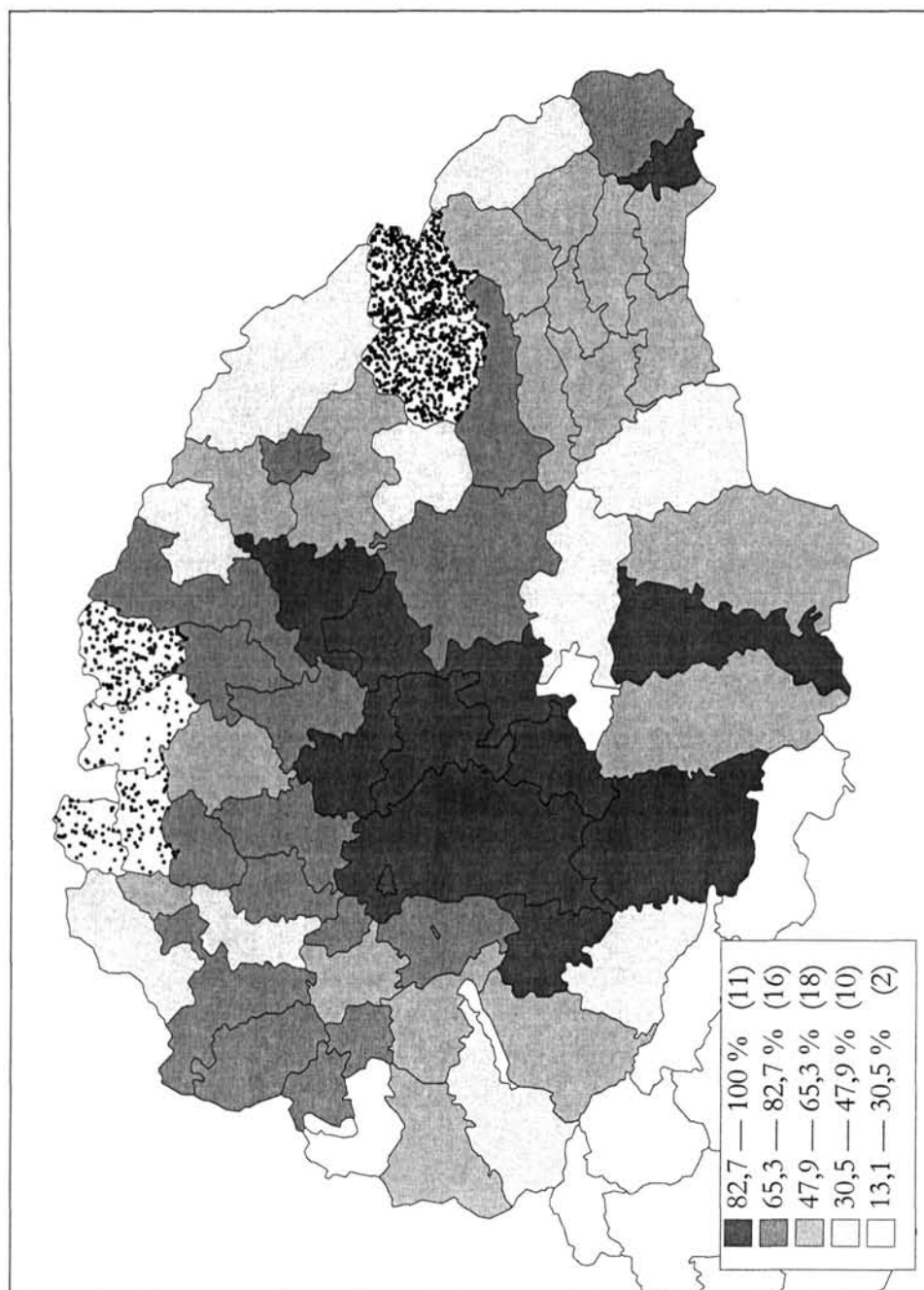
Kétségtelen, hogy a legrosszabb pozícióban a nagy kiterjedésű és vasúttal nem rendelkező Csík megye volt. A megye két járásában emiatt a vasutat átlagosan 110 és 129 km utazással lehetett megközelíteni. E hosszú távolság ellenére a megye 15 településéből (összslakosság 38 ezer fő) áramlottak a termények elsősorban Szászrégen vasútállomására, vélhetőleg a Maros hajózható, tutajozható vizét kihasználva. Csík megyében csak két település nem a szászrégeni állomáson adja fel a feleslegét. Csíktusád a Brassó–Kézdivásárhely közötti vasútvonalra (Sepsiszentgyörgy állomás) hordta az árut, Csíkszereda pedig Székelyudvarhely vasútállomására. Szászrégen vasútállomására tehát rendkívüli távolságokból érkeztek az árucikkek.

---

²⁰ A rendelkezésemre álló térképészeti program bonyolultabb szempontrendszer ábrázolására nem képes, arra viszont igen alkalmas, hogy a legfontosabb tendenciákat érzékeljük.

7. ábra. Az átlagos szekerezési távolság járásonként.
 A pontokkal jelzett járásokban az átlagos szekerezési távolság 30 km feletti

8. ábra. A vonzáskörzeti települések népessége az össznépesség arányában.
A pontokkal jelzett megyékben az érték 5% alatti

Hasonlóképpen rossz a helyzet Torda-Aranyos megye topánfalvi járásában (88 km) és Maros-Torda nyárádszeredai (49 km) járásában. Pozsony megye alsócsallóközi járásában lakóknak is meglepően nagy távolságot (42 km) kellett szekerezniük árucikkekkel. A Duna és a Kis-Duna által közrefogott alsócsallóközi járásnak (központ: Dunaszerdahely) nemcsak az volt a gondja, hogy a járás területén nem haladt végig vasútvonat, hanem az is, hogy a folyókon a révek felé kerülni kellett a szekerekkel.

Szélsőséges különbségek is léteznek egy-egy megyén belül. Ilyen például Torda-Aranyos pozíciója, ahol a felvinci, marosludasi és tordai járásokban 6–10 km az átlagos szekérfuvarozási távolság, az alsójárai, torockói és topánfalvi járásaiban pedig 31–88 km. Hasonló a helyzet Maros-Tordában, ahol a marosi alsó és régeni alsó járásokban 7–16 km, a marosi felső, régeni felső járásokban 23, a nyárádszeredai járásában pedig 49 km az átlagos szekerezési távolság. Gömör és Kis-Hont megyében a nagyrőcei járás falvainak kellett meglehetősen hosszú utat megtenniük: az átlagos szekerezési távolság 30 km, szemben a megye többi járásában létező 6–8 km-rel.

Meglepő, hogy Szabolcs megye átlagos járási szekerezési távolságai általában kedvezőtlenebbek (7–11 km között), mint Máramaros megyéé. A gyengén fejlett Máramarosnak a szekerezési távolságokban megnyilvánuló jó helyzete kétségtelenül összefügg a megye településeinek pozíciójával: túlnyomó többségük a Tisza és mellékfolyóinak völgyében fekszik. A Tisza-völgy mintegy 4–5 km-es síkságán áthaladó fővonal vasúthoz országos viszonylatban is kiemelkedő mennyiségű és minőségű államút kapcsolódott, de a megye lakossága ezeket a körülményeket nem képes kihasználni.²¹

Ami a fuvarszekerek sebességét illeti, a korszak személyszállító postakocsi-járatainak menetsebességei nyújtanak némi iránymutatást. Érsekújvár–Komárom (28 km) között 4 óra, a Nyitra-sámbokrét–Trencsén (46 km) között 7 óra, a Fogaras–Brassó (65 km) között pedig 8 óra a menetidő. A rövidebb távolságokat áthidaló postajáratok sem sebesebbek. A 11 km hosszú Töketerebes–Gálszécs közötti utat 80 perc alatt, a Siklós–Villány (14 km) közötti utat 110 perc alatt, a Felsőbánya–Nagybánya közötti 9 km-es távolságot 60 perc alatt tették meg. 50 személyszállító postajárat²² menetrendjéből kiszámított átlagos menetsebesség: 7,6 km/óra. Bizonyos, hogy a fuvarszekerek a személyszállító postajáratok menetsebességét nem tudták meghaladni, de valószínűleg meg sem közelítették. A fuvarszekerek hozzávetőlegesen 2–4 km/órás sebességgel hordják a terményeket és termékeket a vasútvonalakra.

A fentiekben két különböző mérettartományban – járási és megyei szinten – ismerttettem az eredményeket. A mérettartományok megváltoztatásával vagy egyre finomabb részletek bontakoznak ki, vagy pedig egyre nagyobb összefüggések látszódnak. Létezik azonban egy ún. ön hasonlóság is e két mérettartomány között. Ennek az ön hasonlóságnak a lényege az ismétlődés, mint a mintázatban. A vonzásokörzetek kistérségi, regionális jellemzői értelemszerűen különböznek egymástól, de abban az értelemben nincs közöttük különbség, hogy mindkét méretben léteznek olyan zónák, melyek jellemzőikkel szigetként emelkednek környezetükből.

Korrelációs számítás elvégzésével kiderült, hogy nincs összefüggés egy település lélekszáma és ugyanazon település vasútállomásához tartozó vonzásokörzet népessége között. A vasútállomások és települések kapcsolatára tehát nem lehet alkalmazni azokat a megállapításokat, melyeket a város–faluközti vonzásokörzeti vizsgálatok során rendre

---

²¹ Máramaros megyében léteznek a Galícia felé menő hadászati felvonulási útvonalak fontos csomópontjai. Ebben a megyében a legjobb minőségűek az államutak és itt is a leghosszabbak.

²² Véletlenszerűen kiválasztott, hegyvidéki, dombos és alföldi járatok mintája.

felbukkannak (ti. a városok vonzása egyenesen arányos tömegükkel és fordítottan a távolságukkal). A vasútállomások vonzóerejét elsősorban a vasút vonalvezetése – az állomásnak az adott kistérségben vagy régióban betöltött topográfiai helyzete és a kistérség vagy régió termelői kultúrája határozza meg. Egy vasútállomás vonzást csak azokra a településekre képes kifejteni, ahol az árutermelés mértéke eléri azt a mértéket (mennyiségi és minőségi), hogy megérje az árucikkeket a helyi, környékbéli piactól távolabb értékesíteni. Nyilvánvaló, hogy azok a termelők, akik egyaránt választhatták a vasúti szállítást és szekérfuvarozást, racionális és esetenként mérlegelt módon jártak el. Az mindenesetre bizonyos, hogy a vasúti szállítási tarifák nagysága az átlagos fuvaroztatót nem befolyásolta döntésében: az 1890-es években rendkívül kedvező tarifarendszer volt életben. Ennek ellenére, vannak szórványos adataink arról, hogy a vasút helyett a közúti szekérfuvarozást választják. A 49 km hosszú Zsebely–Csákovár–Bóka közötti helyiérdekű vasút (vonzáskörzetének összlakossága 9 ezer fő) melletti települések gabonáját például a felvásárló temesvári kereskedők fuvarszekérrel szállítják Temesvárra. A Sajó völgyének települései pedig élő baromfit adnak fel ritkán vasútra. Az eladásra kerülő állatokat fuvarszekéren viszik Budapest(!), Miskolc, Zólyom, Besztercebánya piacára, nyaranta Szliácsra és Stubnyafüzdőre. Vagy például egy losonci szeszgyár a működéséhez szükséges szénét fuvarszekérrel hozatja Salgótarjánból. Egy besztercebányai sörfőzde pedig termelésének több mint 95%-át szekérral szállítja Zólyombrezóra és Breznóbányára.

Magyarország településeinek egy részében nincs akkora mértékű, vagy olyan típusú árutermelés, amelynek elengedhetetlen feltétele lenne a vasúti áru fuvarozás, az alacsony népességszámú falvakból nem adnak fel árucikkeket. Az önellátó, kizárólag feleslegeiket eladó parasztgazdaságok szállítási feladatait ill. igényeit kielégítik a tradicionális áruszállítási formák. Az egyes kistérségek hátrányosabb infrastrukturális helyzete kizárólag a nagyobb, a távolsági áruszállítás lehetőségében is fantáziát, üzletet látó árutermelőket ill. a felvásárló kereskedőket érinti. Ők azok, akik a helyiérdekű vasutak építésétől üzleti lehetőségeik fellendülését remélik.

Mely megyéket jellemez leginkább a vasúti szállítással együtt járó árutermelés? Ha összehasonlítjuk az egyes megyék teljes népességét a megyebéli vonzásokörzeti települések népességével, kiderül, hogy az Alföld középső tömbjében lévő megyékben (Hajdú, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés) valamennyi település szekerezik vasútállomásokra. E nagy összefüggő tömb melletti megyékben valamivel kisebb ez az érték. Bács-Bodrog megye népességének 92%-a él olyan településen, amely valamelyik vasútállomás vonzásokörzetébe tartozik. Ugyanez Szabolcsban 89, Hevesben 86, Temesben 86, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében 87% (8. ábra).

A településállomány jelentős területi különbségei és a vasútépítések bonyolult érdekstrukturái ellenére Magyarország vasútvonalai racionális vonalvezetésűek, a vasútvonalak kilométerére kivetített vonzásokörzeti települések száma optimális. 20 vasútvonalnak minden kilométerére esik egy-egy vonzásokörzeti település. 51 vonalnak minden két kilométerére, 18 vonalon pedig három kilométerenként jut egy-egy áru fuvar feladó település. A vasútvonalak hossza és a vonzásokörzeti települések aránya a legrosszabb a Zsebely–Csákovár–Bóka vonalon (12 km/település). Amelyik megyékben a legalacsonyabb a 100 négyzetkilométerre kivetített vasútvonalak hossza, ott találjuk a legnagyobb településszámmal rendelkező vasútállomásokat. Alacsonyabb vasútsűrűségű területek állomásai több települést vonzanak.

Nincs összefüggés az átlagos fuvarozási távolságok és aközött, hogy a megyék településeinek hány százaléka kapcsolódik be a vasúti áru fuvarozásba. Jász-Nagykun-

Szolnok megyében például, ahol valamennyi település részt vesz a vasúti áru fuvarozásban, 6–12 km-t kell átlagosan szekerezni. Ugyanezen értékeket találjuk Zólyom megyében is, mégis, itt csak a települések 46%-a szekerezik egy-egy vasútállomáshoz. Léteznek tehát olyan kistelepülések, amelyek hiába fekszenek elérhető távolságra egy vasútállomástól, mégsem adnak fel árucikketeket távolsági fuvarozásra, létező infrastrukturális adottságaikat sem tudják kihasználni. Nyilvánvalónak látszik, hogy ezekben a területekben az ártermelés növelésének útjában már nem a szállítási hiányosságok állnak, hanem egyéb tényezők (alacsony népességszám, iskolázatlanság,²³ tőke- és szakértelemhiány, a földhasznosítás módszerei, szerkezete stb.). Emiatt ezeknek a kistérségeknek az infrastrukturális fejlesztése – akár állami, akár magántőkével történjék is – már nem, vagy alig jár eredménnyel. Ezekben a kistérségekben megnyíló új vasútvonalak tehát nem tudnak belső dinamikájú folyamatokat elindítani.

Az is elgondolkodtató tény, hogy a járások átlagos szekerezési távolsága és az 1895-ben, a nagy mezőgazdasági összeírás során regisztrált fogatolt járművek száma között nincs korreláció. Ez azt jelenti, hogy az előnytelenebb, a vasúttól távolabb fekvő kistérségek fuvarhátrányait nem szekereik, azaz igavonó állataik számának növelésével igyekeznek csökkenteni. Mindez, valamint az elkövetkező évek története a vasút kistérségi hatásainak túlbecsülését bizonyítja.

A kistérségi érdekérvényesítést a helyi érdekű vasútvonalakról szóló törvények (1880, 1888) szabályozzák. A helyi érdekű építések csúcspontja a századforduló körüli évekre esik. 1895-ben 774 km, 1896-ban 949 km, 1897-ben 774 km, 1898-ban 620, 1899-ben 583 km új vasútvonalat helyeznek üzembe. 1918-ra a helyi érdekű vonalak hossza már több mint 13 ezer km. Mindezen infrastrukturális beruházások azt célozzák, hogy az érintett területek közvetlen, a földrajzi környezetre ható fejlesztési impulzust nyerjenek. Az új, alacsony szállítási kapacitású vonalak urbanizációs, iparvonzó hatása azonban már nem mérhető az évtizedekkel korábban megépült fővonalakéhoz. Emiatt a vonzáskörzetükbe tartozó települések fejlődésében erőtlenséget játszanak, de kétségtelenül legyőzik a kis hordképességű fogatolt helyközi közlekedés távolsági korlátait.

IRODALOM

Csató Tamás

é. n. A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században. Budapest

Majdán János

1988 A vasutak áru feladó körzeteket szervező hatása Dél-Dunántúlon. Történeti Tanulmányok Dél-Pannóniából. Pécs

Szulovszky János

2000 A gazdasági címtárak forrásértéke. Statisztikai Szemle, 7. sz. 543.

---

²³ Magyarország 6 évnél idősebb lakosságának 53%-a tudott írni-olvasni 1890-ben.

MIT DER KUTSCHE ZU DEN EISENBAHNEN. DIE ANZIEHUNGSKREISE DER BAHNHÖFE IN UNGARN 1895

In einer Studie mit dem obigen Titel gibt Sándor Edvi Illés die ersten Ergebnisse der elektronischen Datenbasis für Relation bekannt, die anhand der statistischen Bände „Die Ungarischen Königlichen Staatseisenbahnen und die Verhältnisse des Warenverkehrs der sich in deren Betrieb befindlichen Eisenbahnen im lokalen Besitz ausgebaut wurde.

In der Datenbasis sind die Verkehrsdaten von etwa 90% des ganzen Eisenbahnnetzes in Ungarn (10 310 von 11 418 km) aufgeführt. Dies bedeutet insgesamt 958 Bahnhöfe von 121 Eisenbahnlinien. Die Anziehungskraft, die eine Eisenbahnlinie oder ein konkreter Bahnhof auf seine Umgebung ausübt, wird durch zwei Indizes am besten ausgedrückt: Durch die Anzahl der Siedlungen, die zu dem jeweiligen Bahnhof befördern, bzw. durch die Bevölkerungszahl dieser Siedlungen. Zwei wichtige Charakteristiken der Anziehungskreise der Eisenbahnen Ungarns sind die Siedlungszahl zwischen 1–5 sowie die Bevölkerungszahl zwischen 2000–10 000. Die Anziehungskraft der Hälfte der untersuchten 958 Bahnhöfe erstreckt sich auf fünf oder weniger Siedlungen. Es existieren 19 Bahnhöfe, wo von über 25 Siedlungen Waren zum Weiterbefördern ankommen. Ein Bahnhof in einem gegebenen Raum erfüllt dann am besten seine Aufgabe, wenn er die Güterbeförderung der nahegelegenen Siedlungen mit großer Bevölkerungszahl lösen kann. In dem Anziehungskreis von 10% der untersuchten Bahnhöfe leben 2000 oder noch weniger Menschen. Siedlungen mit einer so niedrigen Bevölkerungszahl können sich der Warenproduktion kaum anschließen, zu der die Güterbeförderung mit der Eisenbahn unbedingt dazugehört. Die Ausnutzung der Bahnhöfe mit einem solchen Anziehungskreis ist von geringem Maße.

Durch Korrelationsrechnung hat es sich herausgestellt, dass es zwischen der Bevölkerungszahl einer Siedlung und der Bevölkerung des Anziehungskreises, die zu deren Bahnhof gehört, keinen Zusammenhang gibt. Für das Verhältnis von Bahnhöfen und Siedlungen lassen sich also die Feststellungen nicht machen, die beim Untersuchen der Verhältnisse von Anziehungskreisen zwischen Stadt und Dorf immer wieder auftauchen: die Anziehung der Städte ist direkt proportional zu ihrer Masse und indirekt proportional zu ihrer Entfernung. Die Anziehungskraft der Bahnhöfe wird in erster Linie durch ihre Linienführung – ihre topographische Lage in dem gegebenen Raum oder der Region, sowie die Produktionskultur des Raums oder der Region bestimmt. Bahnhöfe können ihre Anziehung nur auf die Siedlungen ausüben, wo die Warenproduktion die quantitative und qualitative Menge erreicht, wo es sich schon lohnt, die Warenartikel auch außerhalb der lokalen und in der Gegend gelegenen Märkte zu vertreiben. In einem Teil der Siedlungen Ungarns, wo die Bevölkerungszahl nicht über einige Hunderte hinausgeht, gibt es keine solche Warenproduktion, die von einem Ausmaß oder einer Beschaffenheit wäre, deren unerläßliche Voraussetzung die Warenbeförderung mit der Eisenbahn ist. In den Siedlungen mit niedriger Bevölkerungszahl werden keine Waren zur Weiterbeförderung aufgegeben. Die Beförderungsaufgaben bzw. – Ansprüche der selbstversorgenden Bauernhöfe, die ausschließlich ihren Überfluss verkaufen, lassen sich mit den traditionellen Formen der Warenbeförderung erfüllen. Die mit der Beförderung durch die Eisenbahn verbundene Warenproduktion ist für den Block der in der Mitte der Tiefebene gelegenen Komitate (Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés) am charakteristischsten. In diesen Komitaten werden Waren mit der Kutsche zu den Bahnhöfen gebracht. Es gibt keinen Zusammenhang zwischen den durchschnittlichen Entfernungen der Beförderung und dazwischen, wie viel Prozent der Siedlungen der Komitate sich der Warenbeförderung mit der Eisenbahn anschließt. Auf ähnliche Weise gibt es keinen Zusammenhang zwischen der Entfernung, die in den Siedlungen der jeweiligen Landkreise mit einer Kutsche zur Eisenbahnlinie zurückgelegt werden muss und der Anzahl der bei der Zählung im Jahre 1895 registrierten bespannten Fuhrwerke.

Die Siedlungen, die ungünstig und von der Eisenbahn weiter entfernt liegen, versuchen also die Nachteile bezüglich der Beförderung nicht durch die Erhöhung der Anzahl ihrer Kutschen, bzw. Zugtiere zu verringern.

Frisnyák, Zsuzsa

MISKOLC 19–20. SZÁZADI VÁROSRENDEZÉSI TERVEI ÉS MEGVALÓSULÁSUK

DOBROSSY ISTVÁN

A város építészeti arculatát meghatározó szabályozások, rendelkezések természetes következményei voltak egy-egy tűzvésznek vagy árvíznek (1843, 1878). A városrendezés kérdése (annak szöveges és térképi megalkotása) csak a nagy természeti katasztrófák után, illetve a város lélekszámának rohamos növekedésével, a térbeli terjeszkedéssel, ez utóbbira valamilyen „befolyást” gyakorolva meglepő módon csupán a 19. század végén jelenik meg. A reális igény az árvíz után már megfogalmazódott, a kivitelezés és annak elfogadása 1894–1898 között foglalkoztatta a szakembereket és a város közvéleményét, s a terv „lecsengése” 1902-ben történt meg, amikor is úgy tértek napirendre a város első szabályozási terve fölött, hogy azt elvetve, új igény, új koncepció fogalmazódott meg.

Az ezredfordulón tehát a miskolci városrendezés centenáriumára is emlékezhetünk. A téma aktualitása elsősorban mégsem ez, hanem az, hogy Miskolc önkormányzati képviselő-testülete 1999 áprilisában döntést hozott a város településrendezési terveinek teljes körű felülvizsgálatát is magába foglaló „településfejlesztési koncepció, a település-szerkezeti elv, a helyi építési szabályzat és a szabályozási terv” elkészítésére. A tervezési munka öt fázisban történik. Ennek első három üteme (a tervezés metodikai előkészítése, a városfejlesztési koncepció előkészítése és önkormányzati megtárgyalása, valamint a terv szakmai, hatósági és lakossági egyeztetése) 2000–2001 között történt. A tervezés további két fázisa (Miskolc Építési Szabályzata «MÉSZ» és Szabályozási Terve «MSZT»), majd ezek információs rendszerre telepítése, s a működtetés beindítása) 2003 közepéig valósul meg.

Miskolcon jelenleg az 1981-ben készült Általános Rendezési Terv (ÁRT) van érvényben, természetesen számos, időközben történt módosítással. Az eltelt alig több, mint két évtized közel 30 db részletes rendezési tervet (RRT) „produkált”. Ennek számos oka, indoka, s természetesen magyarázata (is) van. Az egy évszázaddal ezelőtti állapothoz képest lényeges változások történtek, de vannak olyan feladatok és problémák, amelyek jellegükben nem változtak, s továbbra is megoldásra várnak. Ha nyomon követjük az eltelt évszázad sajtóját (amely nemcsak a közgyűlések véleményformálásának, hanem a „hétköznapi” ember gondolatainak, ötleteinek is hangot adott) megállapíthatjuk, hogy a városépítészeti, városrendezési, városfejlesztési mindig politikai kérdés (is) volt, illetve – más megközelítésben – a mindenkori várospolitikai egyik központi, konfrontálódásra nagyon gyakran lehetőséget adó témája volt a városkép, a város arculatának megjelenése, a város imázsának formálása.

Akár a szakmai, akár a politikai megnyilvánulásokat, érdekérvényesülést szemléljük, a városrendezés, városépítészeti kérdése a középpontban volt, most is ott van, s minden bizonnyal ott marad az elkövetkező században is. A város ugyanis az itt élők

számára – függetlenül attól, hogy milyen szinten van véleményformálási, beleszólási, vagy tevékeny alakítási, változtatási joga – elsősorban a városról szól.

* * *

Miskolc házakkal, egyéb gazdasági objektumokkal beépített belső területének (utcák, telkek, pincék) első térképrajza 1817-ben készült, s Domby István nevéhez fűződik. A kataszteri térképet telekkönyv is kiegészíti, amelyben fel vannak tüntetve az utcák szerint egymást követő tulajdonosok, telkeik nagyságának megjelölésével. Innen tudjuk, hogy Miskolc 59 utcáján 3263 tulajdonosnak volt kisebb-nagyobb telke. A térkép és a telekkönyv nem alkalmas arra, hogy megtudjuk a házak számát, azok esetleges jellemzőit, de nem derül ki a város belterületének nagysága sem. Ennek ellenére a várostörténet helyrajzi kutatásának legfontosabb adatbázisa, térképe pedig alkalmas arra, hogy a várostörténet mind korábbi, mind későbbi évszázadaiban viszonyítási alapként szolgáljon.¹

A szabadságharc bukását követően két fontos dokumentum is rendelkezésünkre áll a város korabeli állapotának, „lakottságának” elemzéséhez. 1850-ben készült egy részletes katonai összeírás, s ezzel egy időben a Pestbudai Kereskedelmi és Iparkamara is 19 fejezetből álló jelentést kért Miskolc város tanácsától.² Számunkra fontos az, hogy Miskolc város határa ekkor 9540 kh. 1209 négyszögöl kiterjedésű. Ebből a lakott, tehát beépített terület 143 kh. Ha az 1702-ben készült kötelkönyv, vagy az 1775-ben készült összeírás adatait figyelembe vesszük, kitűnik, hogy az eltelt másfél évszázad alatt számottevően nem változott a lakóterület. 1702-ben 120 kh., 1775-ben 135 kh., míg 1850-ben 143 kh. volt a telkek és a telkeken álló épületek összes területe (ebben benne foglaltatnak az utak és a beépítetlen terek, telkek területei is).³ 1850-ben a város belterületén 3235 házban 16 435 lakos élt.⁴ 1854-ben elkészült Miskolc város és a Miskolc környéki települések katonai-statisztikai felmérése. Ezeket a leírásokat a városban állomásozó 18. cs. és k. vadászszázalaj mérnökei, Merz Oszwald, Wlaczek Venczel és Friedrich Beck kadétok, ill. hadnagy készítették, akik munkájukhoz kéziratos térképet is mellékeltek, lehetővé téve a város lakott területi határának viszonylag pontos beazonosítását.⁵ A Miskolcra szóló leírás egyik része a földrajzi elhelyezkedéssel, jellemző adottságokkal, az itt élők életvitelével, foglalkozásával, lakáskultúrájával foglalkozik. Az adatokból kitűnik, hogy a város 3 276 háza közül 1537 jó állapotban lévő, s kőből készült épület. (A szabadságharc bukása utáni, megtorlással is fenyegető önkényuralmi „légkörben” több, mint negyven házat építettek a város lakói 3–4 év alatt!). A városnak 1854-ben 20 394 lakosa volt (ez négy és fél ezerrel több, mint 1850-ben), s közülük 10 947 fő volt a férfiak száma. A statisztika külön is kitér a „rebellis” nép két legaktívabb korosztályára, a 17–26, valamint a 27–45 évesekre (számuk 639, ill. 2740 fő volt). Az összeírás másik része a stratégiai fontosságú épületekre koncentrált. A város területén 35 „védelmi pont”-ot – közöttük templomokat, kaszárnyákat, középületeket, temetőket – jegyeztek fel, amelyekben ha a szükség úgy hozza, lőszerrel felszerelt védelmi állásokat lehet kialakítani. Miskolc történetében sem ekkor, sem máskor nem került sor arra, hogy a császári csapatok ezeket a „hadipont”-okat használták volna (hiszen fél évtized múlva,

¹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/g. 1., HOM. HTD. 68.8.1., feldolgozását l.: *Marjalaki Kiss L.*, 1957. 102–128. *Marjalaki Kiss L.*, 1958. 133–154.

² B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/d. 20. dob.

³ *Gyulai É.*, 2000. 57–150.

⁴ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/d. 20. dob.

⁵ *Dobrossy I.*, 1980. 38–42., *Iglói Gy.*, 1997. 280–299.

1859-ben kirobbant az osztrák–olasz–francia háború), de az összeírás világosabbá tette a „lakott város” 19. század közepi állapotát.

Az 1850–1854 között eltelt szűk fél évtized a mezővárosi lakosság számbeli, ezzel egy időben a lakóházak számát illető lényeges gyarapodását, növekedését mutatja. Ez együtt kellett, hogy járjon a város beépített területének változásával, bővülésével. A város főutcájának a Pecére, illetve a Szinvára nyúló, tehát észak–dél irányú, középkori maradványként továbbélő szalagtelkes rendszerét ez a növekedés változtatja meg, kialakítva a még néhol ma is fellelhető (ún. Bazár-tömb) kapuátjárós, szolgalmi utas, zegzugos beépítésű formáját. Másrészt végérvényesen eltűnnek a város egykori sáncának és árkanak maradványai, a déli és nyugati irányú terjeszkedés (Csaba és Diósgyőr irányában) a városkapukat, majd vámhelyeket folyamatosan „tolja kifelé”, közelítve ezzel a város lakott területét a szomszédos településekhez, ugyanakkor szűkítve Miskolc megművelhető határát. (Ennek következménye a 19–20. század fordulóján a város határának, „életterének” bővítése a Martin-tagbirtok, a Máhr-, a Glósz-földek, majd a munkácsi püspökség tapolcai birtokai egy részének megvásárlása révén, másrészt annak felvetése, hogy Miskolc, ha magához csatolja a szomszédos településeket, nemcsak lélekszámban és területben növekszik, hanem új beépíthető területekhez jut, ipari és mezőgazdasági övezeteket egyaránt ki tud alakítani. Ez tehát a Nagy-Miskolc koncepció alapja, gyökerei visszatérnek a 19. század végére.⁶

Miskolc 2003-ban elfogadandó Építési Szabályzata (MÉSZ) „előfutára” az 1855-ben megalapított „Szépészeti Építőbizottság” volt, amelynek felállítását egy bő évtized múlva, 1867-ben a „Szépészeti Szabályok” megszületése, majd vármegyei elfogadása követte. Nem csupán a szabályozás volt fontos, hanem az, hogy a létrehívott bizottság „évnegyedi” vizsgálatot, helyszíni szemlét tartott, hogy érvényt szerezzen az előírásoknak. A bizottság felügyelt arra, hogy új építkezéseknél vagy felújításoknál a szomszédok jogai ne sérüljenek, a tűzvédelmi és közegészségügyi biztonság csorbát ne szenvedjen. Törekedniük kellett arra, hogy „az időnkinti új építések alkalmával az utcákban – közőkben a zugok és szögletek lassanként elenyésztesse –, hol szükséges és kivihető az egyenetlen utcák szabályoztassanak, – a különböző városrészek öszveköttetései – átmenetek tágítása, sőt új utcák nyitása által is könnyíttessanak, a nyilvános köztérek csinosíttassanak.”⁷ A szabályozás a házakra, közökre, terekre, utcákra, új utcanyitásokra terjedt ki, s ez utóbbi már a város lakott, beépített területének folyamatos bővülésére, a város tervezett terjeszkedésére utal.

1867-ben a város főbírájához benyújtott építésiengedély-kérést már el kellett látni műszaki dokumentációval (az épület tervrajzával, amely alap- és homlokzati rajzot, s a szomszédos házakhoz való illeszkedést is kellett, hogy tartalmazza). Ekkor fogalmazzák meg először, hogy a szabályok betarthatósága miatt Miskolcot kül- és belvárosra osztják. A belváros a Zsolcai-kapunál kezdődött, a Búza tér nyugati oldalán emelt töltés mellett folytatódott, majd a Fazekas utcán a Városmajorig (ma: Tüzoltóság) tartott. A Major utca (ma: Dózsa György), a két Hunyad utca a Sárga fürdőig (ma: Hunyadi u. 21. sz.) jelentette a határt, majd a Papszer következett Mindszentig, innen a Csabai-kapu és a Szirma utcák következtek a Telegdy-fürdőig (ma: Szinvapark). A fürdő és a Zsolcai-kapu két oldala, ill. a Búza tér között egy rövid útszakasz volt, a Király utca (ma: Ady E. u.), s itt zárult a belváros. Az ezen kívüli utcák házai már a külvárost jelentették, ahol a

---

⁶ Szendrei J., 1910. IV. k. 869.

⁷ Szendrei J., 1911. V. k. 565–566.

„büzös” kézművesmesterségek, „ipari” üzemek. ill. a jószágtartó gazdaságok, iparosok és gazdák települtek. Rájuk „enyhébb” közegészségügyi szabályok vonatkoztak.

Az 1867. évi szabályozástól a belvárosban nem épülhetett fa fonadékú, tapaszos falú, szalmafedeles lakóház és gazdasági építmény. „...fakémények, s szalma fedelek állítása pedig külvárosban is a vagyoni állásra tekintettel, csak a legszegényebb osztálynak engedtetik meg...” Az utcára nyíló istállók és takarmányos pad-ajtók építését – ami a szekerező áru- és borkereskedelem utolsó „városképi” emléke volt – véglegesen betiltották. A kereskedői városműlttal voltak kapcsolatban az utcai kutak is, amelyekről a szabályzat kimondja „...a közlekedést akadályozó, s veszélyeztető útczai kutak ásása jövőre meg nem engedtetik, a kutakból kifolyó víz mennyiségnek – az azt használók levezető csatornát építeni kötelezetnek.” A kézműiparos-kereskedő város főutcája polgári „arculatváltásának” meggyőző jele annak előírása, hogy különös hangsúly fordítandó az épület homlokzatának jó ízlésű díszítésére, a házak magasságának szimmetriájára, az utca házsorának „kiegyenesítésére” (korábban az egyes házak homlokzatai nem egyenes vonal mentén álltak, hanem „cickakk”-ban épülve, szöveget zártak be egymással). A „céhes-világ” megváltozásának jele, hogy „az útcza vonalán kívül a járkelést akadályozó czímtáblák, mesterjegyek, a kerékgyártók állás- és czövekfái, a kovácsok vasaló hidjai nem türendők, a kereskedők nap ellenző ernyőinek legalább 8 láb (2,5 m) magasnak kell lenniök.”⁸

1867–1878 között a szabályok lényegesen nem változnak, az új épületek az előírásoknak megfelelően alakítják a belváros képét.⁹

A városkép átalakulása nem a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás folyamatának következménye, hanem annak, hogy a város vezetése nem tudott mit kezdeni a vizek elvezetésével. A várost teljes hosszában átszelte a több ágra szakadt, malomárkokkal megtűzdelt Szinva, amelyen még megszámlálhatatlanul sorakoztak az ipari és mezőgazdasági műhelyek, ólak, építmények. (Ezeket nem csupán a patak partjára, hanem a víz fölé is emelték, hiszen a Szinva a városi szennyvíz, „ipari”-víz elvezetésére is szolgált.) A több ágra szakadt Pece a város északi domboldalainak vizét gátolatlanul vezette a Szinvába. Ha száraz volt az idő, a Pece-medrek büzlöttek az iszapos maradványoktól, ha zápor, vagy folyamatos nagy esőzés volt, a teljes vízmennyiség lezúdult, s ilyenkor a medrek nem tudták levezetni a vizet. A rendezetlen, partok közé nem szorított vizek, a malmokkal és építményekkel akadályozott vízelvezetés eredményezte a város legnagyobb pusztulását, az 1878. évi árvizet.

Az árvíz idején kb. 23 000 lakosa lehetett Miskolcnak. (1880-ban 24 319 fő volt a város lakossága, de ebbe már beleszámolták az ekkortól Miskolchoz csatolt, korábban önálló Mindszent település lakosságát.)¹⁰ A polgármester jelentése szerint az árvíznek 277 halálos áldozata volt, a károsultak száma megközelítette a háromezretet, tehát a város minden 7–8-ik emberének voltak személyi vagy anyagi veszteségei. A megrongált házak száma 2182 volt, s ez a város teljes lakásállományának $\frac{3}{4}$ -ed része. Teljesen lakhatatlanná vált, tehát lebontásra ítélt lett 698 ház, amely elsősorban a belvárosban volt beazonosítható (Széchenyi u. teljes hosszában, Palóczy u., Kossuth u., Régiposta u., Újváros u.,

⁸ Iglói Gy., 1992. 119–131., B.-A.-Z. m. Lt. 1867. évi Szépítészeti Szabályok.

⁹ A módosításokhoz I. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1906/a. 14/1872. kgy., 28/1872. kgy., B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1902/a. 149/1873. kgy., 152/1873. kgy., 42/1876. kgy., 169/1876. kgy.

¹⁰ Marjalaki Kíss L., 1930. 13.

Király u., Szirma u. és a Papszeren). A város lakásállományának 20%-a teljesen megsemmisült. A helyreállítás megkívánta a belváros újjáépítését.¹¹

Az újjáépítés megkezdéséhez új építési szabályzatra, a város arculatának formálásához viszont rendezési tervre volt szükség. 1879-ben elkészültek az új szabályok, amelyek új határt vontak a belváros és a külváros között. A belváros a zsolcai-kapui sóháztól (ma: Megyei Rendőr-főkapitányság épülete) a Szent Anna templomig, a Szentpéteri-kaputól a Népkertig tartott. (E négy pont között a meglévő utcahálózat jelentette a határt.) Ennek a területnek az utcáin az építési anyag csak terméskő és téglá lehetett, az épület fedése cseréppel, különleges indoklással bádoglemezzel volt engedélyezhető, a kémény a tető fölé nyúlva 100 cm-rel, csak téglából készülhetett. A földszintes házak magassága 5 m-nél, az emeletes házaké 10 m-nél, a kétemeleteseké 14 m-nél nem lehetett alacsonyabb. Az új házhelyeket csak négyszög alakban lehetett kimérni, s utcafronti szélességük 10 m-nél kisebb nem lehetett. Ha az emeletes háznak utcai bejárata volt, kapujának szélessége nem lehetett kisebb 2,5 m-nél. A szabályzat külön rendelkezett arról, hogy a Pece és Szinva medrébe építeni, vagy ezek partjából foglalni nem szabad. A meder fölé nem lehetett építeni, a víz lefolyását gátló, vagy a medreket szűkítő építményeket azonnal le kellett bontani a tulajdonosnak.¹² (Az életmódra és a lakáskultúrára is utal, hogy ez a 125 évvel ezelőtti szabályzat külön foglalkozik azzal, hogy „nagyobb épületeknél, minden három lakosztály után egy árnyékszék építendő, s annak legalább 85 cm belső terjedelemmel, s kellő világossággal kell bírnia. Az árnyékszék helye magában az épületben, vagy azonkívül is kijelölhető, soha nem engedélyezhető azonban úgy, hogy az a Szinva vagy Pecze medrébe legkisebb részben is kiugrással bírjon. Továbbá azokból a Pecze medrébe csatorna épen nem, a Szinva medrében pedig csak akként vezethető be, hogy a kifolyó ürülék a víz által folytonosan eltávolíttassék... Az árnyékszék emésztő gödrének széle, a szomszéd telkétől legalább 128 cm távolságban legyen, s az emésztő gödör vízmentes, szilárd falazattal rakandó ki. Ezen intézkedés régiebb, s károsnak bizonyult építkezéseknél is kötelező azon esetben, ha a szomszéd az átalakítását kívánja.”)

Az egyes ember építkezését tartalmilag és formailag is körbeíró szabályozást kellett, hogy kövesse egy, a város egészét meghatározó, hosszú távra érvényes terv, amely a város minden lakója és vezetője számára megfogalmazza „mily elvek legyenek irányadóak, s ezen elvek alapján a város jövő alakítása micsoda képet nyújtand.” Soltész Nagy Kálmán, az árvízi romeltakarítást és a város újjáépítését is szervező, koordináló polgármester (1878–1901) adott megbízást 1894-ben Adler (Adorján) Károly városi főmérnöknek és Lippay Béla vasúti mérnöknek, hogy készítsék el Miskolc város „szabályozási” tervét. „Nézetem szerint – írja megbízólevelében a polgármester – a tervezés a város egész területét a jövő terjeszkedésére is tekintettel, magába kell, hogy foglalja, hogy abból látható és megállapítható legyen, hogy akár egy utca rendezésénél, akár csak egy már meglévő ház újjáépítésénél a város szabályozására tekintettel a tulajdonos micsoda korlátoknak legyen alávetve; hogy a szabályozás a Szinva, Pecze medrére is kiterjedjen, tudnunk kell továbbá, hogy a szabályozási tervet elkészítése mely munkálatokkal kapcsolatos, nevezetesen feltüntetendő, s kidolgozandó lesz az egyes telkeket érintő változások; továbbá, hogy a város szakhivatal igénybevétele mellett a teljes mun-

¹¹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1902/a. 139/1979., kgy. Soltész Nagy K., 1879. 1–24., *Dobrossy I.–Veres L.*, 1978. 66., 20.

¹² *Iglói Gy.*, 1992. 136–157., B.-A.-Z. m. Lt. 1879-es építési szabályok.

kalat elkészítése mennyi időt és költséget igényel.”¹³ A két szakmérnök 1894 decembere-re 10 fejezetből álló „Emlékirat”-ban foglalta össze elgondolásait, amelyek térképi mellékletekben is megjelentek.

A tervet készítőik abból indultak ki, hogy a város rendkívül előnyös geográfiai helyzete olyan adottság, amelyet kihasználva Miskolc a modern ipar, kereskedelem és kultúra gócpontja lehet, vonzerőt gyakorolhat a megyére, közvetlenül pedig a városban megtelepedni szándékozók számára is. Három szempont kihangsúlyozása mellett – a város hosszú távú településfejlődésének biztosítása, a település adott pénzügyi helyzete, a városlakókra hárítható teher – felvállalják, hogy túl kell lépni azon az ösök által képviselt szemléleten, hogy „úgy van jól, ahogy van” még akkor is, ha a szabályozás „talán csak egy évszázad alatt lesz végrehajtva”. Tehát a terv – amely három fő területre koncentrált – megvalósulásában egy évszázaddal előre tekint. Első feladatnak az épületek szabályos és végleges utcavonalba történő „beigazítását”, tehát a meglévő utcák építészeti képének rendezését tartják. Második – ennél fontosabb – feladat új utcák megnyitása, ill. nyomvonalainak kitűzése a még be nem épített részeken, s ezzel együtt a teljesen rendezetlen ház- és utcacsoportok átalakítása, ha kell, kisajátítás és lebontás árán is! (Tehát azt a „várostakarítást”, amit az árvíz nem végzett el, a város egyes részeinek szanálásával szükséges megtenni.) A harmadik feladat a város területén átvonuló vízfolyások szabályozása.

Az évtizedek múlva használni kezdett fogalmak, mint a „komplex szemlélet”, vagy „organikus városépítészet” tartalmukban itt már jelen vannak. „A csatornázás és vízvezeték kérdésén kívül a közúti vasút létesítése is elodázhatatlan szükségetet képezvén, ennek tekintetbe vétele hasonlóképpen irányadó volt a szabályozás megoldásánál” – írják. „A Széchenyi-utca a városi élet egyedüli képviselője, mert a szorakozók s idegenek csak itt hullámszanak, sőt még az élelmi cikkek piacza is ide szorul össze; ... a város többi utcái valóságos hamupipókék a Széchenyi utcához képest, ami különben szintén tarthatatlan állapot.” A főutca tehermentesítése (és nyomvonalának meghosszabbítása mellett) felvetik, hogy „a város hosszában a főutcával párhuzamosan egy második főközlekedési vonal nyitassék (meg) és az élelempiacz is ide helyeztessék át.” Ez hosszú távon az ún. északi tehermentesítő kialakításának koncepciója. Az adott helyzetben viszont ők a Búza tér–Horváth L. u.–Palóczy L. u.–Kishunyad u.–Vöröstemplom (Szent Anna templom) párhuzamos utca kialakítását fogalmazzák meg, illetve szorgalmazzák. Hasonlóan fontos gondolatot vetettek papírra (és térképre) a folyóvizek szabályozásáról. „A Szinva jelenlegi medre tágas és elég gyors lefolyást biztosít a nagyobb vizeknek is.” Tehát a meder kanyarulatainak levágását, kövezett fenékcatornát, s a malmok, malomárkok megszüntetését tartják fontosnak. A Szinvának, mint „élő-víz”-nek a befedése fel sem vetődik, szemben a Pecével, amelynek két ágát (Fábián–Fazekas–Palóczy–Régiposta–Király u. és Kishunyad–Major–Palóczy–Rozmaring u.) egy-egy kilométeres csatornában vezetnék a Szinvába, s a város északi részét átszabó ágait, ill. medreit így be lehetne tömni, mint ahogyan az a terv elkészültét követően hat-hét évtizeddel később, az 1960–1970-es években megvalósult.

Miskolc a 19. század végén temetőgondokkal (is) küzdött. A temetők jelentős részét már vagy körbeépítette, vagy megközelítette a város. (Az Avassal kapcsolatos későbbi nagy tervek komolyan vetették fel az avasi református temető megszüntetését is.) A tervezők a következőképpen gondolkodtak: „Városunk terjeszkedési iránya határozottan kétfelé konstatálható: ti. a Sajó völgye felé, keleti irányban, és Csaba felé, délkeleti

---

¹³ B.-A.-Z. m. Lt. 1902/a. 7812/1894. kgy.

irányban, úgy hogy egy-két évtized múlva a város központja már körülbelül a Szentpéteri-kapu, Kazinczy-utca és Szemere-utczákon át képzelt vonalban fog feküdni. Tekintve ezt a körülményt, továbbá azt, hogy a létesítendő közúti vasút a Szelesen át a Kazinczy utcába fog bekanyarodni; s innen nagyon kevés költséggel fog lehetni egy szárnyvágányt a Szentpéteri-kapu felé vezetni. Legalkalmasabb hely gyanánt vagy a Szentpéteri út jobb oldalán fekvő területet, vagy az Akasztó-bérczet ugyanezen út baloldalán kell kijelölnünk, azt hogy a kettő közül melyik alkalmasabb, próbaásások útján lehetne főleg eldönteni...” Valamivel több, mint hat évtized múlva itt jelölték ki a mai köztemetőt. A villamos helyett (amely a Szentpéteri kaput összekötötte volna Hejőcsabával, tehát az észak-déli főúton átszelte volna a várost) napjainkban buszok bonyolítják le a forgalmat, mint ahogy a közlekedésben felváltották a buszok a Szemere u.–Hejőcsaba közötti villamos-szárnyvonalat is.

Az Adler–Lippay terv még két nagy ívű gondolatot vetett fel. Egyik a személy- ill. rendező-pályaudvar és a Gömöri pályaudvar összekapcsolása felüljáróval, de ezt a nagy költségek miatt „céltalan”-nak tartották. (Azóta a Bajcsy-Zsilinszky E. úti felüljáró és a Gömöri felüljáró is megépült.) A másik gondolat a Városház térnek és a Széchenyi utcának egy körgyűrűvel való övezése. (A körgyűrű a város más részén, így a déli tehermentesítő nyomvonalán (is) körgyűrűk, ill. közlekedési csomópontok kialakítása elképzelés és álom maradt!)

Az elkészült városrendezési tervről a miskolci képviselő-testület szakvéleményt kért a Magyar Mérnök és Építész Egylettől. Az Egylet Lechner Lajos irányításával egy négyfős testületet bízott meg a szakvélemény megfogalmazására.¹⁴ A véleményben rögzítették, hogy „újabb tervjavaslatot készítettünk, amelyben átlagosan az eredeti terv is benne van.” Mindezt azzal indokolták, hogy „a város mai úthálózata, habár összességében eléggé kedvezőnek tűnik is föl, mégis, már a mai kifejtett forgalmi igények tekintetéből is – elkerülhetetlenül megfelelő utak kiszélesítésének, másrészt hogy új közlekedő vonalak nyitassanak. ... (az új főutakra, kör- és sugárutakra 24 m, a másodrendű főutakra 20 m, a város többi útjára 12–16 m széles, ill. útvonalakat terveztek, amelyeket) a város helyszínrajzában az általunk tervezett vonalakon mindenütt följegyeztünk.”(!) A fővárosi tervezők olyan koncepciót javasoltak elfogadásra, amelyben a városrendezés a kör- és sugárutak együttesére épül. A város belső körútját, vagy körgyűrűjét háromnegyed részben meglévőnek tekintették. Ez a kör a mai Dózsa Gy. u.–Városház tér–Széchenyi u.–Ady E. u.–Szeles u. és Fazekas utcák által képezett zárt egységet. A másik körút a Dózsa Gy. u.–Kishunyad u.–Szent Anna templom–Nagy-Hunyad (Hunyadi u.)–Városház tér vonalában tért volna vissza a kiinduló ponthoz, a mai Bíróság épületéhez. „Sajátos – hangoztatják a bírálók –, hogy Miskolcz mai úthálózatában teret alig találunk, hogy mily módon tanácsoljuk átalakítani és rendezni ez irányban a mai úthálózatot, ezt a tervben megjelöltük.”

A szakvélemény mellett a „terv” mindössze egy várostérkép, amely 1897-ben készült, s érvényesítve a leírtakat, megalkotja a két körgyűrűt, az északi és déli tehermentesítő utak nyomvonalát. Utóbbi nem a mai Szilágyi D.–Király u.–Ady E.–Szentpéteri-kapu nyomvonalon haladt volna, hanem a Soltész Nagy K. u.–Katalin u.–Búza téren át (a még nem létező Vásárcsarnok helyén) vezetett volna a szentpéteri-kapui országútra. A „terv” a város centrumát, fő közlekedési útját lényegesen keletebbre tervezte, mint azt az

---

¹⁴ Lechner Lajos elnökelete alatt dolgozó fővárosi mérnökök a következők voltak: Devecis Ferenc, Francsek Imre, Mihályfi József és Palóczy Antal. B.-A.-Z. m. Lt. 1906. 5759/3–1927. sz. cs., idézi *Iglói Gy.*, 1992., 45–51.

Adler–Lippay-elképzelés megfogalmazta. A város keleti, akkor még nem beépített, csupán néhány ipari üzemmel „terhelt” térségét „betelepítette” az átvezető főút mellett térből induló utcákkal, külön úthálózattal. (Az elképzelés töredékeiben sem valósult meg.)

A várostörténet-írás eddigi sajátos eredménye, hogy a levéltárban fellelhető 1894–1898 közötti iratok (polgármesteri megbízás a két miskolci mérnök részére, az általuk elkészített emlékirat, annak mellékletei, nyomtatásban is megjelent közgyűlési jegyzőkönyv) értelmezhető egységet képeznek várostérkép melléklet nélkül. Ezt nevezhetnénk a komplett Adler–Lippay-féle tervanyagnak. A múzeum viszont őriz egy térképet, amelynek nincsen iratmelléklete, de a rajta ábrázolt rendezési elképzelések megfelelnek annak, amit a Mérnök és Építész Egylet Budapestről hivatalosan eljuttatott Miskolcra. Horváth Béla a térkép ismeretében, valamint a kézírások összehasonlítása után 1958-ban a következőket írja: „A város első szabályozási terve 1897 januárjában készült el Budapesten, aláírói között találjuk Lechner Lajos mérnököt, feltehetően, mint tervezőt.”¹⁵ Lechner neve és munkássága ismerős, hiszen ő (is) részt vett budapesti általános városrendezési tervre kiírt pályázaton (ezen nagydíjat kapott), majd ő készítette el az Andrássy út kiépítésének tervét. 1879-ben Szeged – árvíz utáni – rendezési tervének elkészítése is az ő nevéhez fűződik. A fővárosi középítkezések igazgatójaként szerzett tapasztalatai alkalmassá tették Őt (és munkatársait) arra, hogy mindössze két helyszíni szemle alapján térképre vetítse elképzeléseit Miskolcra. A térképhez tervanyag azért nem készült, mert Miskolcra csak szakvéleményt kértek, másrészt ha elképzeléseit Miskolcon elfogadják, megbízást már nem adhattak volna neki, mert 1897. január 18-án (néhány nappal a miskolci térkép aláírása után) meghalt.

Iglói Gyula 1992-ben megjelent munkájában bemutatta és elemezte Miskolc 19. századi városrendezési terveit és építési szabályzatait.¹⁶ Feltárja a levéltárban fellelhető anyagot, s gyakorta idézi a korabeli miskolci sajtót. A Szabadság c. lap 1897. február 13-ai számában (tehát Lechner halála után) írja, hogy „az Adler–Lippay-féle tervezetbe az utcák hálózata meg van jelölve a Sajó partjaig; ennél fogva a tervezet készítői eléggé magas és előrelátó álláspontra helyezkedtek. A budapesti magyar mérnök és építész egylet ennél magasabb álláspontra nem helyezkedhetett. A városi képviselőtestület legközelebb tartott közgyűlésében előterjesztették a nevezett egylet szakvéleményét és javaslatát. Ebben a javaslatban a Pecze és a Szinva szabályozásán kívül nem találunk olyan magasabb látókörrel tanúskodó új dolgot, amely az Adler–Lippay tervezetben föl nem található.” A miskolciak, a budapestiek tervezete, ill. elképzelései mellé aztán a város építészeti bizottsága csinált még egy harmadikat. S mert a város a rendezési tervek egyike mellett sem tudott állást foglalni anélkül, hogy ne döntött volna a vízvezeték és csatornahálózat építése ügyében, kikérte a belügyminisztérium állásfoglalását. A városrendezés ügye innentől „tengerikígyóvá” változott. A belügyminisztérium a megyei törvényhatóságot tartotta illetékesnek, az viszont a kereskedelemügyi miniszter véleményét gondolta kikérni, s azt fogadta volna el irányadónak. Közben a tervezett új utcanyitásokkal, illetve a terület-kisajátításokkal a város számos ingatlanulajdonossal perbe keveredett. 1901 végén közgyűlési határozat ismerte el, hogy a városépítési és városrendezési „szabályrendeletek jóvá nem hagyásának indoka az, hogy (azok) az anyagi magánjog szabályaival és a kisajátítási törvénnyel össze nem egyeztethető.”¹⁷ Az ügy két évtized elteltével visszajutott oda, ahonnan elindult: „Miskolc város szabályozási (város-

¹⁵ Horváth B., 1958. 123–125.

¹⁶ Iglói Gy., 1992. 323.

¹⁷ Iglói Gy., 1992. 87.

rendezési) tervezetének végrehajtására vonatkozó «új» szabályrendelet”-et kellett megalkotni és azt a közgyűléssel elfogadtatni. Ez 1902. október 7-én történt meg.¹⁸ Hatályba viszont csak a megyei törvényhatósági bizottság jóváhagyásával, 1903. január 1-jétől Tarnay Gyula alispán aláírása után léphetett.¹⁹

* * *

Miskolc első, s 1884-ben indult városrendezési terve 1902–1903-ban új szabályzat (és nem szabályozási, rendezési terv) elfogadásával ért véget. A tervet Adler Károly és Lippay Béla miskolci mérnökök készítették, akik munkájukért – többszöri kérvényezést követően – 1901 után tiszteletdíjukat is felvehették. Lechner Lajos fővárosi mérnök szakvéleményét, s térképét hagyta az utókorra, a térképen ábrázoltak szövegbe formálásra már nem volt ideje, meghalt (1897). A város építészeti szakbizottságának elnöke, Csáthy Szabó István 1897-ben lemondott, s rövidesen ő is elhalálozott, mint a tervnek nevet adó, Adlerből Adorjánna nevét magyarosító városi főmérnök (1903). Az árvíz utáni újjáépítés vezéregyénisége, Soltész Nagy Kálmán 1901-től országgyűlési képviselő lett, Budapestre költözött, s már csak akkor tért vissza, amikor végleges nyughelyére szállították az avasi református temetőbe, 1905-ben.

Mit mondhatunk még ezen kívül a tervről? Nemcsak emberi tragédiák szegélyezték elkészítésének, majd meg nem valósulásának útját. A terv – Szegedhez hasonlítva – nem volt olyan jellegű, amely alapvető változtatást kínált volna a városnak. A város szerkezete lényegében megmaradt, a Szinva és Pece árvizei még a 20. század első feléig visszatérő rémálomként nehezédtek a településre. A Szabadság című napilap az első városrendezési tervet így „búcsúztatta”: „...nem volna jó hallani, mit mond majd úgy 20-30 év múlva a jövő nemzedék erre a gyönyörűsége tervezetre. Annyi bizonyos, hogy bölcs előrelátásunkat nem igen fogja dicsérni.”²⁰

1900-ban, Adler, Adorján Károly lemondása után a város új mérnöke Szűcs Sándor lett. Természetesen ugyanazokkal a problémákkal, gondokkal találta magát szemben, mint elődje. Mai fogalmaink szerint nem általános városrendezési tervben gondolkodott, hanem részletes városrendezési tervet készített. A „Részlet Miskolcz város szabályozási tervezetéből” címet viselő dokumentum 1900. július 11-én készült el. Kitért (ill. csak a következőket foglalta magába): Hunyadi utcai vásártér (ma Bartók tér) megnagyobbítása: a Széchenyi utca meghosszabbítása: a Zsolcai-kapu és Újvilág u. között nyitandó új utca; valamint az Alsó- és Felső-Gordon között egy párhuzamos új utca megnyitása.²¹ Mind a négy téma felvetése indokolt volt, de a Bartók teret (akkori Luther-tér) nem lehetett csak keleti vagy nyugati irányba bővíteni. Északról a villamosvonal, délről a Szinva állt a terjeszkedés útjában. A másik két irányból a kisajátítás nem volt megoldható, így épült fel a tér keleti oldalán 1912-ben az ún. Lichteinstein-palota (Hunyadi u. 7. telekvásárlás következményeként), míg a másik oldalon az 1907-től tervezett, de csak 1927-ben épített és felavatott „zenepalota” (de ez már a város által kisajátított ún. Herczféle telken) Bartók Béla tér 1.²² A Széchenyi utca nyomvonalának meghosszabbítása a Tűzér laktanyáig (Baross G. u.) fél évszázadon át foglalkoztatta a miskolciakat, de a várostervezőket is. A mai Soltész Nagy K. utcáig terjedő szakaszt még a második világ-

¹⁸ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1902/a. 160/1902. kgy.

¹⁹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 803/a., 819/1902. kgy.

²⁰ Szabadság, 1902. május 24.

²¹ B.-A.-Z. m. Lt. XXI. 503/b. 5759/1927. vö. *Iglói Gy.*, 1992. 105.

²² *Dobrossy I.*, 1994. 194–196., 243–251.

háború előtt (pontosabban 1934-ben) gróf Tisza I. utca néven megnyitották, de a vasúti felüljáró megépítésére és az utca meghosszabbítására csak 1950–1951 között került sor.²³ A Zsolcai-kapu és az Újvilág u. közötti út kiépítése a Soltész Nagy K. u. északi irányú meghosszabbítását jelentette. Ez a Kazinczy és Szemere utcákkal párhuzamos utcának épült volna, amely a mai Laktanya utcában folytatódva Hejőcsaba és Szentpéter között egy új országút szerepet volt hivatva betölteni. A terv felvetésétől a megvalósulásig itt is közel három évtized telt el, hiszen a két 3 emeletes sarokbérház 1927–1929 között épült meg. (A tervekkel ellentétben nem lett Szentpéter felé folytatása az útnak, hanem beletorkollott a laktanya bejáratába. A déli útszakaszt sem sikerült megoldani, hiszen a földszintes, kertes családi házak között, a Petneházy bérházak keleti oldalán elhaladó főút korábban a Csabai kapuba (ill. Felszabadítók útjába) csatlakozott, s csak az M3-as út Miskolcra való bevezetésekor kötötték össze közvetlenül a Csaba vezér és a Pesti úttal.)²⁴ A negyedik rendezési elképzelés – az Alsó- és Felső-Gordon mesterutcáinak kelet–nyugat irányú utcával történő átmetszése – szintén nem valósult meg. A végső megoldás a Vörösmarty M.–Dankó P.–Martinovics I. utcák közötti mesterutcák épületeinek teljes lebontása volt 1973–1976 között, s helyükön a Vörösmarty-Szinva lakótelep bérháztömbjeinek kialakítása, amely évtizedekre meghatározza a város e térségének arculatát, hangulatát.

Szücs Sándor leírását és részletes rendezési tervét egy újabb „dokumentum”-kötet követte, amelyet Gencsi Samu közgyűlési képviselő adott közre, 1906-ban.²⁵ Munkája azért érdemel figyelmet, mert tudomásul veszi a város belterületének és határának változásait, a város lélekszámának növekedését, Miskolc természeti értékekben gazdag és az idegenforgalom fellendítésében fontos szerepet betölthető környezetét, nevezetesen az Avas, Lillafüred és Tapolca hasznosíthatóságát.

A város területe (a bel- és a külterület együtt) 1850–1912 között számottevően nem változott, 9600 kh-ról 9280 kh-ra csökkent. Az 1890–1895 közötti időszak mutat számottevő eltérést, amikor 8 100 kh. körüli területről szólnak a feljegyzések. Ugyanez alatt az idő alatt a belterület közel megtízszereződik: 143 kh-ról 1 114 kh-ra növekszik. A belterületben természetesen benne foglaltatnak az utcák és terek is. 1850-ben az utcák száma 70 körüli, ez a századfordulóra megduplázódik, akkor 141 utcát vettek címjegyzékbe. 1912-ben 147 utcája van a városnak, amely a második világháború előtt már megközelítette a 350-et. (A háborút követően, Nagy-Miskolc létrehozásakor az 1950-es évek első felében ez a szám ismét megduplázódott, s 695–705 utcánév között változott.) A házak (lakások) számáról bizonytalanok az adatok. Ennek oka a számlálóbiztosok felkészítésében és felkészültségében keresendő. Van amikor a kül- és belterületi házakat együtt, van amikor azokat külön adják meg. (Külön gondot okoz, amikor a lakott borpincéket is a házak közé sorolják.) Az 1890. évi népszámlálás a házzámmal nem rendelkező, de lakás céljait szolgáló objektumokat is összeírta, s ennek magas száma (1265 db) a korábbi és későbbi adatoknál lényegesen különböző állapotot eredményez.²⁶ 1850-ben 3235, 1854-ben 3276, 1880-ban 2979 házat írtak össze. (Miskolcon 1880-ban utcánként, házanként, s a házakban lakó személyek pontos adatainak feltüntetésével népességösszeírást végeztek, így kívánván bizonyosságot szerezni az 1878. évi személyi veszteségekről, másrészt arról, hogy milyen a betelepülés üteme, honnan, milyen foglalkozású

²³ Dobrossy I., 2001. 122–123.

²⁴ Dobrossy I., 1995. 142–144.

²⁵ Gencsi S., 1906. 94.

²⁶ Szendrei J. 1911. IV. k. 840–841.

emberek, ill. családok érkeztek a városba. A házak számának mintegy 700-zal való csökkenése jól mutatja, hogy a város újjáépítése csak lassan haladt előre.) 1890-ben 3213, 1895-ben 4232 házról vannak adatok. Pontosnak kell azonban tekintenünk Nagy Ferenc polgármester 1912. évi beszámolóját, amely 4105 lakóházat dokumentál. (A csökkenő számok mögött azonban érdekes a minőségi változás. 1912-ben pénzügyi válság kezdetét jelzi a városgazdálkodás. Ennek tudják be, hogy míg 1911-ben 344 építkezés zajlott, addig 1912-ben ez a szám csak 249. 1911-ben az épült házak közül 283 db földszintes, 16 db egyemeletes, 3 db két- és 1 db háromemeletes volt. Az 1912-ben kiadott engedélyek alapján 182 db volt a földszintes, 8 db az egy-, 5 db a két-, és szintén 1 db a háromemeletes új ház. Az összes városi lakásszám tehát úgy csökken, hogy mögötte egy minőségi átalakulás zajlik le, húzódik meg.)²⁷

A lakosság száma a kiegyezéstől egyenletes és folyamatos növekedést mutat, amely egyrészt természetes gyarapodásból táplálkozik (a születettek száma folyamatosan magasabb a halottak számánál), másrészt a betelepülők száma mutat állandóan növekvő ütemet. 1850-ben 16 435 fő, 1857-ben 17 913 fő a lakosság száma. Az 1870-es népszámláláskor emelkedik először 20 000 fő fölé (21 535 személyt írnak össze). 1880-ban, a helyi számbavételkor 24 343 lakost és 808 fő katonát, összesen 25 151 személyt írtak össze. A lakosság és a katonaság létszámának növekedése 1890-ben 30 444+1900, tehát 32 344 fő össznépességet eredményez. (A 19. század utolsó évtizedében elkezdődnek a nagy laktanyaépítések, amelyek a katonaság folyamatos növekedését jelentik egy fél évszázadon keresztül.) 1900-ban 41 075 lakost és 2489 katonát írtak össze, a város lakossága 43 564 fő volt, 1870-hez viszonyítva megduplázódott. Az 1910-es népszámlálás 49 485 polgári lakost és 2 334 katonát talált a városban. Miskolc lakossága először 1910-ben lépte túl az ötvenezres lélekszámot (51 819 fő volt).

Ilyen városfejlődési ütem ismeretében készül el Gencsi Samu „elméleti” terve, majd 1921-ben Warga László városszabályozási elképzelése, illetve térképe. A két dátum között a lényeges különbség az, hogy 1906-ban Miskolc még harcol a megyétől történő elszakadásért, az önálló törvényhatósági jog elnyeréséért, míg 1921-ben már a trianoni országhatáron belül fogalmazza meg, hogy „Felsőmagyarország székvárosa” kíván lenni. (A másik lényeges különbség, hogy a város határain belül az egyik mű arra keresi a választ, hogy mit kéne tenni, a másik pedig arra, hogy miként, hogyan lehet Miskolcot építészetiileg modern várossá fejleszteni.)

Gencsi megfogalmazása szerint „Miskolcz város lakossága, melyre nem mondhatni azt, hogy a körülötte fekvő latifundiumok képezték volna létezésének és fejlődésének alapját, ép e pillanatban áll tehát azon feladat előtt, hogy a jelentkező vállalkozási szellem előnyeit a maga részére kiaknázza, mégpedig az által, hogy magából és a körülötte fekvő szép helyekből oly központot teremtsen, melyen a vidéken lakó, valamint a fővárosból, sőt az ország más részéből is, üdülésre és ideiglenes tartózkodásra kívánczó elemek szívesen megtelepedjenek vagy ideiglenes tartózkodást keressenek.”²⁸

A város imázsát fogalmazza meg a „kiválóság jellegével bíró intézmények” fejezetcím alatt. Legfontosabbnak tartja azt a városképet, amellyel az idegen találkozik, ez pedig a tisztaság, amely az utakat éppúgy kell, hogy jellemezze, mint a vendéglátás intézményeit, vagy a közintézményeket. A következő „látvány” feladat az Avas rendezése. „A kiválóságot az adná meg, hogy az Avas külső képe is visszatükröznék az összeforrott társadalmi életet, mely a pincézés felújítása által megteremtetik.” Mert nem elég az

---

²⁷ Nagy F., 1913. 15–17, 71–74.

²⁸ Gencsi S., 1906. 6–7.

ősök kultuszának hódolni a pincézéssel és lacipecsenyézéssel, gondolni kell az Avast, hogy oda visszatérhessen a régi patriarchális élet. A város sajátos vonásává kellene tenni a közfürdőket és Arad példájára a népfürdőket is. Ott a Maros adja, itt a Sajó kínálná a hasonló lehetőséget. A „kellemes tartózkodást biztosító intézmények” között a lóversenyek rendezését emeli ki, mondván, hogy Kassa, Debrecen és Arad már előttünk jár jó példával, de Miskolcon is van versenypálya, s egy 1905-ös példa meggyőzhetett mindenkit ennek sikeréről. A csarnokkal ellátott korcsolyapálya ma már nem mulatság, hanem a testedzés egyik ígéretes formája. A megvalósítás helye a Zsolcai-kapu lehetne, a sóraktár Szinvára nyúló hatalmas telke (ma Megyei Rendőr-főkapitányság). A víz és az épület itt biztosítható lenne, a villamos pedig helyben van, tehát a közlekedés a város valamennyi pontjáról megoldott. A köz művelődését biztosító „közcsarnok” nagyon hiányzik a város életéből. Itt felolvasásokra, szabadtéri színi előadásokra, zenekari fellépésekre kerülhetne sor. Helyszín a Búza tér délnyugati szabad sarka. (Az ötletek sorjázának: Budapest példájára legalább 8 db nyilvános illemhelyet kéne felállítani a fontosabb utcákon, amelyek az emberek „biztonságérzetét” növelnék. Szó esik egy városi zenekar létrehozásáról, ismét Arad példájára a „városi ivó” kialakításáról, amely „épp úgy, mint a városi véka, vagy hektoliter a vásárokon” mérték, a kiszolgáltató áru minősége, tisztasága, eladási ára fokmérője, s egyben a helybeliek és városba érkezők társadalmi érintkezésének színtere, mint Bécsben vagy Münchenben. A kellemes érzést nyújtó „intézetek” között Debrecen példája jelenik meg a „fiakker-ügy” megoldása. „Ha Miskolcon leszáll az idegen – ti. a vasútról – a legelső impressió egy pár hosszú szőrű, kuppadt, girhes állat, rozoga fiakker, kimondottan rossz ruházatú kocsis”-sal, amit nem nehéz, de kötelessége a városnak megoldani, jó híre, s hitele erősítése érdekében.) A „hosszabb időt igénylő intézmények” már a városépítészet témakörébe sorolhatók, olykor egy-egy feladat megoldása pedig a városrendezés körébe tartozik.

A város terjeszkedése során beépülő területeken a parkokat, a közttereket már most, a századelőn ki kell alakítani. Elvileg a volt városkapuk, ill. a városba vezető országutak mentén van lehetőség a további építkezésekre. Így a Zsolcai-kapuban, a Sajó hídig terjedő területen az országút mindkét oldalán 20 holdas terület megvásárlása indokolt, s fákkaal történő beültetése éppen úgy, mint az a Népkert esetében történt. Hasonló terület megvásárlása és fásítása indokolt a Csabai-kapuban, a kórház és a Népkert közötti részen. Ez ugyanis építési területté fog válni – véli bölcs előrelátással a szerző –, hiszen a Népkerttel szemközti most még jobbára üres domboldalt, a Tüzkövest nyári villákkal fogják üdülőhellyé, lakott területté alakítani. A Diósgyőr felé vezető út két oldalán hasonlóan 20 holdnyi terület megvásárlása indokolt. A Vasgyár is a város felé fog terjeszkedni, Diósgyőr pedig ha Miskolchoz „csatlakozik”, erre a befásított területre fontos feladatok várnak. A Szentpéteri-kapuban, a Vámházon túl (ma Petőfi-szobor, ill. tér) hasonló terület fásítandó be. „Igaz, hogy a város ezen részén nem igen fog terjeszkedni” – írja a szerző, de ha úgy lenne, mindenképpen hasznára válna a városnak. (Az erre való terjeszkedést a tervezett temető, a lóverseny-tér, a városi kertészet és téglagyár miatt zárta ki.)

A tervnek megfelelően valóban hosszabb időt vett igénybe a Búza téri vásárcsarnok felépítése. Az 1906-os elképzelés után 1922-ben fogalmazódott meg az első, igazán nagyvonalú terv. Építésére és átadására 1926-ban került sor.²⁹ Hasonló építési koncepció volt a Pece lefedése mind a Palóczy utcai szakaszon, mind pedig a Széchenyi utca alsó szakaszán a Telegdy utcai zsidó fürdő környékén. (Ez az elképzelés pontosan megfelel

---

²⁹ Dobrossy I., 1995. 115–118.

annak, amelyet két évtizeddel ezelőtt Adler és Lippay megfogalmaztak városrendezési tervükben.) Az iskolavárossá fejleszteni szándékolt Miskolcnak három új iskolára elegendhetetlenül szüksége van. Gencsi Samu egy új reáliskola, egy fa-fém és rajziskola, valamint egy „felsőbb” állami leányiskola terveit írja le. Ipari üzemek közül jéggyárat javasol, a szociális gondoskodás területén népkonyha állandó működtetését és melegedő helyek felállítását, lakásbejelentő hivatal létesítését, valamint – elődeihez hasonlóan – a Gordon városrész haladéktalan rendezését látja célszerűnek. (A Gömri és a központi, valamint a rendező pályaudvar három helyre való tervezését katasztrófának tartja. Az előző kettő összeköttetéséhez kellett kialakítani az Újvilág utca végén az „Ararát-hegyet”, vagyis a vasúti felüljárót.)

A város szellemi életének alakításával, irányításával kapcsolatban a „polgári szalonok” létrehozását, az Avas és Tapolca fogadóképességével országos hírességek meghívását, és – egyebek mellett Nagybányához hasonlóan – művésztelep létrehozását szorgalmazza. A tervben mint közeli idegenforgalmi célpont megjelenik Tapolca, s egy „Emlékirat a görömböly-tapolczai villamos h. é. vasút kiépítése tárgyában.”³⁰ Míg a tapolcai villamos a kórház, a hejőcsabai és görömbölyi árutermelők, a tapolcai mészkbányászok és favágók, nem utolsósorban az évi 20 000 fő fürdőző és 10 000 fő itt majálizáló miskolci iskolás érdekeit és igényeit szolgálja, addig Lillafüred mint távolabb megvalósítandó cél, s elsősorban idegeneknek szóló üdülőhely jelenik meg (tehát Lillafüred kiépítésének koncepciója ennek a munkának „nem erőssége”).

* * *

Miskolc önállóvá válása nagy lendületet adott a városépítésnek. 1910-ben elkezdődtek azok a vízvezetéki és csatornázási munkálatok, amelyek hiányában az első városrendezési terv kudarcot vallott. (Mint az eltelt évtizedek során tapasztalhattuk, ezek a város legköltségesebb, de legkevésbé látványos beruházásai. Az 1925–1927. évi Speyer-kölcson jelentős részét is ezek – az egyébként nélkülözhetetlen – infrastrukturális munkálatok emésztették fel.) 1910-ben indult el a miskolc-hejőcsabai villamos, amely a korabeli sajtócikkek szerint „Hejőcsabát Miskolc külvárosává tette.”³¹ A városnak elsősorban a külső határa növekedett meg Szentpáli István első polgármestersége idején (1902–1912). Tapolca-fürdőn 48 kh., a Martin-földekkkel (Zsolcai-kapu) 96 kh., a Liebermann-birtokkal 170 kh., a Posta-féle földekkkel (Felső-Kallószer) 11 kh., összesen 325 kh. területtel gyarapodott a város gazdaságilag használható, később beépíthető határa. Szentpáli vásárolta meg a város számára a korábban Hejőcsabához tartozó MÁV-tisztviselőtelepet és a szintén Hejőcsabával határos ún. Nádpatoki-féle földeket.³²

Míg Soltész Nagy Kálmán elsősorban városrendező érdemei miatt, addig Szentpáli István neve és emléke városgyarapító érdemei miatt őrződött meg a város történetében. Nagy Ferenc polgármestersége (1912–1917) bár ugyan beletorkollott a világháborúba, nem feledhető, hogy irányítása alatt vált Miskolc a Sajó-csatornázási bizottság székhelyévé (1912). Sor került – a Csabai-kapu építészeti arculatát ma is meghatározó módon alakító – új villanegyed, a Népkert és a kórház közötti ún. Agrártelep kialakítására. (A név onnan ered, hogy az Egrár Agrár Takarékpénztár parcellázta fel és adta el ezeket a területeket. A város jómódú hivatalnokai, köztisztviselői vásároltak itt telkeket, ill. épít-

---

³⁰ Gencsi S., 1906. 71–80.

³¹ Halmay B.–Leszih A., 1929. 131.

³² Halmay B.–Leszih A., 1929. 133.

keztek, nem pedig „agrár-munkások”.) Nagy Ferenc hasonló fontos döntése volt a közgyűléssel megszavaztatni az új városi köztemető létrehozását, helykijelölését. 31 kh. terület már rendelkezésre állt a Szentpéteri országút nyugati részén az ún. Veres Bugyik határrészben, amelyhez még 39 kh.-at vásárolt a város. 1913-tól így 70 kh. terület állt a város rendelkezésére az új köztemető kialakítására.³³ A döntés azért volt fontos, mert az új helykijelöléssel egy időben Miskolc 13, másutt lévő és működő temetőjének felszámolásáról is határoztak.³⁴ A háborúval összefüggő, a város építészeti képét változtató építkezés a háborús barakk-kórház kialakítása volt a Sajó város felőli oldalán. (Ez később olyan nyomornegyedé alakult – több átépítés, felújítás után – amellyel a város a 20. század folyamán érdemben nem sokat tudott kezdeni.)³⁵ Az ún. kolera-kórház temetőjét a Sajón túl alakították ki, amelynek egykori kápolnamaradványai és töredék sírmelekei a Hősök napján a megemlékezés helyszínéül szolgálnak. A háború idején és az azt követő igen nehéz években (1917–1922) Szentpáli másodszer került vissza a város polgármesteri székébe. Tevékenységének java részét a szociális gondoskodás tárgy körébe sorolhatjuk. 1920–1921-ben a Felvidékről nagy számban érkező menekülteknek előbb a Vay úton, majd a Halickán épített 50, illetve 78 különböző nagyságú, de vízzel és gázzal is ellátott lakásokat. (Továbbépítője a későbbi polgármester Hodobay Sándor, akiről az egész lakótelepet elnevezik.)

Szentpáli István időszakának végén, 1921-ben készítette el Wurga László budapesti mérnök-tanár, az egyetem városrendezési tanszékének vezetője Miskolc új városrendezési tervét. A város 1920 elején írt ki pályázatot Miskolc általános rendezési tervének elkészítésére. Bár több jeligés pályázatot nyújtottak be (Avas-alja, Arany jövődő) jobbára a nyertes pályázat térképi részleteit ismerjük Horváth Béla közlésében. 1958-ban Miskolc újjáépítésének történetét feldolgozó tanulmányában a szerző öt részlet-fotót is közöl a térképről, feltüntetve, hogy annak eredeti változata a városi tanács birtokában (térképtárban?) található.³⁶ Az elfogadott terv – Horváth Béla megállapítása szerint – 25 éven át volt alapja a városrendezésnek, s ezt 1949-ben váltotta fel új terv, amely azonban már nem a „rég” Miskolcban, hanem a kerületekre osztott „új” Miskolcban gondolkodott. Tehát az 1920–1940-es évek miskolci építkezései-beruházásai a Wurga-féle tervnek megfelelően(?) készültek. A terv az akkori várost 12 övezetre osztotta fel. Megkülönböztette a zárt sorú, a félig zárt sorú, az előkertes zárt sorú, a félig előkertes zárt sorú beépítést a szabadon álló beépítéstől. Megkülönböztette a gyári városrészt a gyárak övezetétől. Külön övezetet képeztek a parkok és erdők, a játszótérek, a folyók és patakok, valamint a régi és az új középületek. „A terv vázát zöldövezeti rendszere képezi – írja Horváth Béla. A Wurga-féle terv kimagasló értékei éppen ebben vannak. Ő már 1921-ben abból indult ki, amit ma hön óhajtunk: az egészséges lakótelepekből. Nem vezethette más törekvés terveit, amikor a Szinva-völgyre merőleges, többszörös zöldövezeti gyűrűt megalkotta a gyár és Miskolc belvárosa között. Elképzeléseit az övezeti beosztás mutatói is igazolják. Arra is volt gondja, hogy a völgyre haránt zöldsávok az intenzívebben szennyezett részen, 150 m szélességben húzódnak, míg máshol 30–40 m-re korszósította el, törekedett tehát a realitásokra. A gyűrűs zöldövezeti rendszerbe kapcsolódott volna be az Avas, a Népkert, általában minden belvárosi zöld folt, és

---

³³ Halmay B.–Leszih A., 1929. 137.

³⁴ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1906. 17. kgy./1913.

³⁵ Dobrossy I., 1996. 254–264.

³⁶ Horváth B., 1958., 124–127.

ennek felbecsülhetetlen jelentősége lett volna. Őszintén sajnálhatjuk, hogy a mindennapi gyakorlat elmosta e nagyszerű elképzelést.”³⁷

Mik voltak az ÁRT fő elképzelései és mik valósultak meg belőle vagy helyette? Warga László a Szentpéteri-kapuban helyezte el az új kórházat, amely megvalósult. A temető helyének kijelölésében egyezik elődei elgondolásával, amely szintén megvalósult. Az új egyetemet a Szent Anna templom feletti dombokon képzelte el (egy más, de nem tőle származó elképzelés az Avason álmodta meg az orvosi egyetemet, a Tapolcára néző domboldalon. – Egyik elképzelés realizását sem bizonyította az idő!) A MÁV Igazgatósági épületet áthelyezi a Széchenyi utca meghosszabbított szakaszába, a mai Bajcsy-Zsilinszky E. utcába. Kereskedelmi és népművészeti épületekkel telepítette be a Búza teret. (Ez a terv a tér keleti sarkában viszont nem gondolkodott a mai megjelenésű vásárcsarnokkal. A város vezetőinek az volt az elképzelése, hogy olyan épületekkel kell körülvenni a piacteret, amelyek emeleti része lakásként funkcionál, földszinti részén pedig kétsoros, kétfrontos üzletsor alakítható ki. A Búza teret így öt darab kétemeletes épület-tömb vette volna körül, a tér maga mint 40 m széles, „belső piac” működött volna. Nem ez a terv valósult meg, hanem 1924–1926 között egy viszonylag gyors kivitelezésű vásárcsarnok épült fel.) A terv „kiszabadította” volna a görögkeleti templomot, s három irányból vezetett volna rá lakóutat. A Hősök tere közel mai formájában valósult volna meg. A Szinva patak partja rendezetten jelenik meg, s annak déli oldalát a tervező szerette volna jobban utcákkal feltárni. A terv szerint a város kelet–nyugati irányú forgalma a Széchenyi–Hunyadi utcákon, s a Győri kapun keresztül változatlanul bonyolódott volna, tehát a belváros tehermentesítésének lehetőségei nem vetődtek fel. Ami az elfogadott általános rendezési terv mellett (helyette?) megvalósult, olyan részletes rendezési koncepciónak nevezhető, amely más képet fest, de korántsem eredménytelenségre, tervszerűtlenségre utal. Hodobay polgármester végrehajtja (jobbára megvalósítja) az első világháború miatt elmaradt kövezési, parkosítási és közvilágítási programot. „Miskolc nyugat-európai ízléssel átépített kultúrváros lett ez alatt a hét év alatt (ti. 1922–1929). Utcai közvilágítása páratlan. Mindenütt villany- és gázvilágítás. Ív lámpák a forgalmasabb utcákon, ami mind a biztonság és a kényelem feladatait szolgálja.” – írja egy tanulmány a 20. század első harmadának végén.³⁸ Az útépitési programhoz mederrendezési és híd-építési program társult, amelyet a „rohamosan” növekvő városi és átmenő közlekedés egyaránt megkívánt. (A Szinván 5, a Pecén 3 új hidat építettek, ill. újírtottak fel.) Elkezdődött a Miskolc–Lillafüred–Felsőhámos közötti erdei vasút (LÁÉV) építése, az Eger–Lillafüred közötti hegyi út építése, a tervezett villamos helyett a buszjáratot rendszeresítik Miskolc és Tapolca között. „...szinte gomba módra nőtt ki a földből az autók. Ma már autóstandok vannak mindenütt és magánhasználatra is annyi autó van, hogy Budapest és Győr után Miskolc tartja a harmadik helyet Csonka-Magyarország autósorszámban.”³⁹ A város infrastruktúrájának változását jelzi, hogy 1925 körül megjelennek az első utcai benzinkutak, s hozzákezdnek az autógarázsok építéséhez. A növekvő város megkívánta a második víz-főnyomócső megépítését. (A 400 mm-es, Tapolcáról induló vezeték első szakasza 1927-ben, a második az Avason át 1937-ben fejeződött be.)

1925., 1926., 1929. Miskolc építési és infrastrukturális beruházásainak történetében izgalmas és eredményes időszak. Az amerikai bankkölcsön számos helyi pénzintézet

³⁷ Horváth B., 1958. 128.

³⁸ Halmay B.–Leszih A., 1929. 157.

³⁹ Halmay B.–Leszih A., 1929. 157.

közreműködésével ekkor kerül az építető és az építők kezébe. 12 nagy beruházás kezdődik el, vagy fejeződik be külföldi tőke támogatással. Ezek között van egészségügyi és oktatási intézmény, mezőgazdasági és kereskedelmi beruházás, lakásépítés (szociális és városi bérlakások), de a város egészének „funkcionálását” segítő elképzelések, tervek megvalósítása is. Az 1934–1944 között eltelt időszakot ezek az építkezések jellemzik.⁴⁰ Hodobay Sándort, aki 1922–1935 között volt polgármestere a városnak, a történetírás ezért is nevezi „Nagy-Miskolc atyjának”.

Hodobay Sándor polgármester idején számos szakember – közgazdász, jogász, építész, történész, politikus – fejtette ki véleményét és elgondolását Nagy-Miskolc létrehozásáról. A települések lakosságát és társadalmi rétegződését tekintve 1929-ben Zsedényi Béla írja, hogy Miskolc „Diósgyőrrel és Hejőcsabával csaknem teljesen egybeépülve, e két községgel együtt ma már, különösen a szellemi és kulturális élet beállításában nézve a kérdést, teljes és zárt egységet alkot.”⁴¹ Zsedényinek természetesen nem volt igaza e véleményformálásában, s messze került azokat a kérdéseket, amelyek az építészeti arculat kialakítását, a települések közötti kapcsolatok (pl. közlekedés) működtetését érintették, hiszen a cél – két évtizeddel Miskolc önálló törvényhatósággá nyilvánítása után – Nagy-Miskolc létrehozása volt, amelynek Szegedhez és Debrecenhez hasonlóan el lehetett volna érni a százezres lélekszámot.⁴² Újabb évtized elteltével, 1939-ben Nagy-Miskolc ügye még mindig a „terv” szintjén állt. Miskolc határa ekkor 9283 kh. volt. (A külső határ 1925 és 1935 között lényegében nem változott. 1935-ben csatolták a városhoz Hejőcsabától a Martin-telepet, amely kb. 200 kh. területet és 2354 fő létszámnövekedést jelentett.)⁴³ A „csatlakozásra kiszemelt” Diósgyőr nagyközség külső határa 20 726 kh. volt, amely belső, beépített határában négy „városrész” települt. Maga Diósgyőr, amellyel összeépült Újdiósgyőr (Újgyőr), a Vasgyár (két nagy gyártelepével), illetve Perces bányatelep (amely bányavasúton volt legkönnyebben megközelíthető). A 2052 házból álló Diósgyőr lakossága 21 776 lélek, akik Miskolcot elsősorban villamossal tudták elérni. A Lillafüredi Állami Erdei Vasútnak a község területén 6 megállóhelye volt, míg a vasúti kapcsolatot Hejőcsaba felől biztosították a MÁV miskolci állomásával. A buszjárat két helyen állt meg a nagyközségben, amely valóban azt jelenti, hogy Miskolccal közlekedési kapcsolata kifogástalannak nevezhető.⁴⁴

Görömböly területe 6734 kh. volt, s első „lépcsőben” a városhoz való csatlakozását azért nem tervezték, mert 2439 fő lakója 399 belterületi és 309 külterületi lakóházban, tehát meglehetősen „szórta” élt. Történelmi kapcsolata volt Tapolcával, de a vasúti kapcsolatot Hejőcsabán (2,5 km) keresztül tarthatta Miskolccal (5 km). (Tapolcafürdő ekkor már hivatalosan is Miskolc város része, üdülőövezete volt.)⁴⁵ A lakosság egy része a diósgyőri vasgyárban, más része a község téglá- és cserépgyárában dolgozott. A tapolcai mészkőbánya (MÁK= Magyar Általános Kőszénbánya Rt. működtetésében) és a kőbánya fölötti agyagbánya szintén sok görömbölyinek adott munkát. A település lakóinak ipari kötődése így erőteljesebb volt, mint a föld hiányában a mezőgazdasági kötődés.⁴⁶ Hejőcsaba határa lényegesen kisebb, 1 710 kh. volt. A település 4013 lakója 520 belterületi és 167 külterületi házban élt. A szűkös határ miatt a település nem lehetett

⁴⁰ Dobrossy I., 1996. 423–452.

⁴¹ Zsedényi B., 1929. 38.

⁴² Zsedényi B., 1929. 37.

⁴³ Marjalaki Kiss L., 1939. 14–15.

⁴⁴ Klein G., 1939. 40–42.

⁴⁵ Klein G., 1939. 56–58.

⁴⁶ Komló G., 1929. 600–603.

Miskolc „kertje”, lakói jobbára az iparban találtak megélhetést. Hejőcsaba Miskolccal negyedóránként közlekedő villamossal volt összekötve, de vasútállomása volt a Tapolcára közlekedő keskenyvágányú iparvasútnak, s buszkapcsolata is képesnek mutatkozott a lakosság közlekedési-mozgási igényei kielégítésére.”⁴⁷ 1939-et egy évtizeddel megelőzően Hejőcsaba határa és lakossága is nagyobb, ill. több volt. Ennek oka Miskolc erőteljes terjeszkedésében keresendő. Volt idő, amikor – az 1880-as Miskolchoz csatolást megelőzően – Mindszent település is Hejőcsabához tartozott. Egykor hejőcsabai határrészen települt a Népkert, az Erzsébet kórház, és a kettő között felparcellázott területen az Agrár- vagy tisztviselő telep. Hasonlóan hejőcsabai határ volt a Bottyán J.–Balogh Á.–Sibrik M.–Eszterházy A.–Petneházy A. utcák által szabdalts Csabai kapu és a rendező pályaudvar között elhúzódtó Otthon-, majd Mikszáth-telep is. Az itt élő tisztviselőket leszámítva Hejőcsaba lakosságának 80%-a vasúti alkalmazott volt.⁴⁸

1941–1942-ben elkészült egy olyan mérnöki terv, amely körbehatárolta Miskolc belvárosát, kiemelve a parkonként meghagyandó, vagy különleges elbírálást kívánó kisebb-nagyobb tömböket. A város keleti határát a Sajó–Szinva összefolyása előtt a ma is meglévő Buzogány és Vásárhelyi utcák nyomvonala képezte, míg a nyugati beépítés határa a szintén még létező Réz utca volt a Győri kapu déli oldalán, s az északon pedig a Kálmán utca. A város a Szentpéteri kapu irányában az Álmos utcánál végződött, míg a Csabai kapu vonalában a Petneházy utca volt a határ. A beépített terület a Szent Anna templomtól „elkeskenyedett”, s főleg a Szinvától északra eső részeken épült össze Diósgyőrrel. A Szinvától délre az ún. Felső Kallószter térségében hasonló ipartelep alakult ki, mint a Zsolcai kapuban: kötszővő gyár, üvegyár és téglagyárak működtek a szomszédos, de már diósgyőri területen épült vas- és acélgyári épületek, üzemek mellett. Miskolcnak ekkor 77 362 lakosa volt, s 12 660 épülete.

A városról részletesebb, a szomszédos, de Miskolchoz csatolt településekről pedig hiányosabb ismeretek ezt követően már csak 1945 elejétől-közepétől állnak rendelkezésre.

* * *

Az 1945. évi felmérések összesítő jelentését december 10-én írta alá Gálffy Imre polgármester. Az anyagot az Országos Építészügyi Kormánybiztos (OÉK) kérte, s jelzete szerint jelentés a „Városok sérültségi állapotáról, építőanyag termeléséről, iparáról és a városrendezés kérdéseiről”. A városrendezés kapcsán írja a polgármester, hogy a fejlesztési terv még nem készült el, de „a városias arculat kialakítására szánt terület határa Miskolcon és Diósgyőrben ki van jelölve, Hejőcsabán és Görömböly-Tapolcán még nincs, Miskolcon 1940-ben jóváhagyást nyert – ti. fejlesztési tervet –, az Iparügyi Minisztérium is elfogadta, azonban mind a városnál, mind a Minisztériumban elveszett.”⁴⁹ Diósgyőrnek 1935–1936-ban készült el a rendezési terve (általános és részletes városrendezési tervek), s ezt a vármegyei közgyűlés elfogadta. Tehát a városhoz csatolt egykori nagyközség rendelkezik – most is használható – fejlesztési koncepcióval. Miskolcon azért nincsen általános rendezési terv, mert „Nagymiskolc” létrejöttét a Belügyminisztériumnak jóvá kell hagyni, s ez még nem történt meg. A rendezés kardinális kérdése a városon átvezető országos utak átkelési szakaszának kijelölése, kialakíthatósága volt. Ezeket ugyan már megállapították – írja a polgármester –, de a dokumentumok mind a

⁴⁷ Klein G., 1939. 64–66.

⁴⁸ Nyíri D., 1929. 605–607.

⁴⁹ B.-A.-Z. m. Lt. XXI. 503/a. 128/1946. ill. 19.792/1945.

városnál, mind pedig a Kereskedelmi Minisztériumban elvesztek (!). A háború utáni ún. sérültségi térkép – amely az újjáépítésnek és a városfejlesztésnek is alapját képezi – Miskolcon elkészült, Diósgyőrben, Hejőcsabán, Görömbölyön és Tapolcán még nem.

Miskolc Város Mérnöki Hivatalának iratai között fellelhetők olyan dokumentumok, amelyek alátámasztják a polgármester jelentését. A háborút megelőző években a mérnöki hivatal vezetője Demes Béla volt, a két városi főmérnök pedig Szeghalmy Bálint és Vass Zoltán.⁵⁰ Életük más-más módon alakult. A Nemzeti Bizottság 1945 elején jelentést kért a polgármestertől a városi alkalmazottakkal kapcsolatban. Ebben a 786 alkalmazottat feltüntető sokadatos kimutatásban szerepel, hogy Demes Béla ekkor már h. polgármesterként ismeretlen helyre „menekült”. Szeghalmy Bálint neve mellett hasonló megjegyzés szerepel. A városi főmérnök Gulyás László volt (1905–?), míg a hivatalvezető Vass Zoltán (1893–?). Előbbi a magasépítési, utóbbi a mélyépítési osztály vezetői teendőit is ellátta.⁵¹ A jelzett városrendezési terveket tehát ők készítették. Ezt követően 1948-ban, 1951-ben, majd 1954-ben készült érdemi, már a tervezett nagyváros „igényeit” figyelembe vevő általános rendezési terv.

* * *

1957-ben Miskolc városrendezési és fejlesztési kérdéseiről konferenciát rendeztek, amelynek anyaga a következő évben megjelent.⁵² 1959-ben újabb szakmai tanácskozásra került sor, amelynek a város közmű- és energiaellátási kérdései jelentették a keretét.⁵³ (Az 1957. évi konferencián Gulyás László és Kalas Imre építészek a pályaudvar elhelyezésével kapcsolatban, még 1947-ben készült javaslatot nyújtottak be. Az 1959-es fórumon pedig Vass Zoltán főmérnök a négy Pece-ág vonalvezetéséről, zárt szelvénybe kerüléséről tartott előadást. Mindez azért érdekes, mert ők voltak azok, akik a háború előtti időszak várostervezési kérdéseiben is járatosak, közvetlenül érintettek voltak, tehát részesei annak, hogy „új” és „más” várostársadalmi körülmények között ugyanazok a problémák hogyan vetődnek fel, milyen megoldási „közegben” hangzanak el. Vass Zoltán pl. 1923-tól 1976-ig dolgozott Miskolc mérnöki hivatalaiban. Munkásságát még Szűcs Sándor mellett kezdte.)

Virágh Pál (aki 1953-tól városi főmérnök volt) olyan fontos alapelvet fogalmazott meg, amelyet elődei is hangsúlyoztak, de a megvalósítás során kudarcot vallottak. Nevezetesen: aki ebben a különleges adottságokkal rendelkező városban építéssel foglalkozik, akarva-akaratlanul beleütközik a városrendezés (megoldatlan) problémáiba. 1950-ig a „jelenlegi” Miskolc területén tíz önálló település élte életét úgy, hogy egymástól nagyságban, lélekszámban, foglalkozási struktúrában, legfőképpen a település jellegében különböztek egymástól. (Beépítési módjuk a legszélesebb és legszínesebb palettán mozgott). „A város hirtelen szemben találta magát olyan problémákkal, melyek más városokban az organikus fejlődés következtében nem jelentkeztek hasonló feszítő erővel.”⁵⁴ A 12 km hosszú, 1–2 km széles, egyetlen völgybe és egy dombság peremére települni kényszerült város az itt élőket ugyanolyan nagyságú utak megtételére kényszeríti, mintha tízszer nagyobb, tehát egymillió lakosú városban laknának. Ez a tény a szakemberekben állandósítja a városrendezés igényét (szinte minden korosztálynak van egy vagy több

⁵⁰ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1914. 185/1942.

⁵¹ B.-A.-Z. m. Lt. XVII-2. 173/1945. 37. f.

⁵² *ifj. Horváth B.*, 1958. 164.

⁵³ *ifj. Horváth B.*, 1960. 206.

⁵⁴ *Virágh P.*, 1958. 8.

általános városrendezési terve), a másik oldalról, az itt élők szemszögéből nézve viszont egy folyamatosan meglévő (időnként felerősödő) hiányérzetet szül.

Az eltelt fél évszázad (pontosabban 55 év) rendezési tervei közül az 1948-ban Weiner Tibor által készített munka azért érdemel figyelmet, mert először kellett tervszalonon „megküzdeni” a Nagy-Miskolccá egyesített településrendszerrel, amelyet az egyesítés után nem sokkal a tanácsi rendszer négy közigazgatási egységre, kerületre bontott. A hosszan elnyúló, két végén, keleti és nyugati irányban is iparilag szennyezett településen ő vetette fel először a városközpontok kialakításának szükségességét.⁵⁵ A Borsos József nevével jelzett, s 1961-ben megjelent, a magyar vidéki városok 20. század második felében kezdődő „gyökeres átalakítását” bemutató munka „az első regionális és általános rendezési tervek” között kiemelni, hogy 1948-tól a borsodi iparvidékre vonatkozó széles körű vizsgálatok kezdődtek el. „Fogyatékosságai ellenére a borsodi régió terve első példája a magyar településtervezésben a komplex szemlélettel készült, nagy összefüggő területre kiterjedő, a műszaki és gazdasági kérdéseket egyeztető és értékelő tervezési munkának.”⁵⁶ A nagyobb területre készülő tervnek így lett része Miskolc általános rendezési terve. Mindössze fél évtizedig élt a köztudatban, hiszen 1952-ben új rendezési tervhez kezdtek. Amikor másfél évtized rálátással lehetett véleményt formálni a koncepcióról, az megosztotta a szakmát. Egy megközelítésben a Weiner-tervvel „a városnak környezetéhez viszonyított jelentőségét, közlekedési adottságait, a meglévő épületállományt és az építési lehetőségeket helyesen értékelő terv született.” Más megközelítésben viszont – s mert kellő módon nem mérték fel Miskolc szerepét és jelentőségét a népgazdasági terv végrehajtásában – a terv annyira túlságosan merész gondolatokon nyugszik, hogy az hosszú távon sem valósítható meg. (Ilyen, még 1953-ig visszatérő elképzelés volt a vasúti létesítmények teljes építészeti átrendezése.) A terv viszont tartalmazott reális elemeket, mint pl. a déli elterelő út, amely megvalósult. (Igaz, ennek az „ötlete” már a 19. század végétől szerepel minden városszabályozási és rendezési koncepcióban.) A tervben már szerepel az Egyetem helye az Avas és Tapolca között a Dudujka térségében, ahol később a megvalósítás elkezdődött. Az 1960-as évek szakmai véleménye szerint a tervnek „történelmi” jelentősége abban áll, hogy „első ízben vetette fel a népgazdasági tervezés és városrendezés kölcsönhatásának problémáját.”⁵⁷

Miskolc mégis az „átépülő városok példája” lett, pontosabban az ún. kompozíciós tervezés egyik „szép példája”. Ezen pedig azt kell értenünk, hogy a városfejlődés korábbi évszázadaiban, vagy a 20. század közepét megelőző évtizedeiben a „városi telek magántulajdona legfeljebb egy-egy utca vagy tér egységes megtervezését tette lehetővé. Az így létrejövő együttesek az egyébként rendezetlen városban elszigetelve alakultak ki, még közelebbi környezetükkel való kapcsolatuk is teljesen megoldatlan maradt, nem-hogy az egész városszerkezetben való jelentőségük megfelelő megfogalmazására lehetőség nyílt volna.”⁵⁸ Ezzel szemben új feladatot jelentett a kompozíciós tervezés, amelyben „a lakóterületi egységek rendszerének következetes keresztülvitelével az egyes városrészek, azok központjai egymás mellé- vagy fölérendeltségének viszonya határozottan kidomborodik.”⁵⁹

---

⁵⁵ Az 5.205–21/1950. IX. 8./B.M. számú rendelet szövege Miskolc város igazgatási kerületeinek megállapításáról. A leírást l. *Dobrossy I.*, 1994. 282–283.

⁵⁶ *Hermány G.*, 1961. 413.

⁵⁷ *Hermány G.*, 1961. 413. Itt jegyezzük meg, hogy a kiadvány szakmai tényszerűsége mellett az 1961–1965 között volt második ötéves terv szellemében íródott.

⁵⁸ *Hermány G.*, 1961. 423.

⁵⁹ *Hermány G.*, 1961. 422.

Miskolcon ez a hagyományos technológiával történő, 1952–1962 közötti építkezések időszaka, amikor az építkezésre lehetőséget adó területek az egykor önálló közigazgatású egységek, települések közötti szabad területek voltak, vagy olyan részei a városnak, ahol szanálás nélkül lehetett egy létesítendő útvonal mindkét oldalát beépíteni. (Első esetben a Győri kapu északi és déli oldalának a beépítése a példa, a második esetben a Selyemrét észak és dél, vagy a Zámenhoff u. I–II. tömbökre gondolunk.) Egymásra vetítve Miskolc 1940-ben és 1960-ban készült térképét, pontosan érzékelhető, hogy „az önálló közigazgatási egységek között megvalósított létesítmények így mintegy varratát képezik a ma Miskolcának, anélkül, hogy egységes városképekről, hangulatról beszélhetnénk.”⁶⁰

* * *

A város 1948-as általános rendezési tervét tehát 1951-ben a VÁTI (=Városépítési Tervező Vállalat) 250–300, majd 350 ezer lakos befogadására alkalmas tervjavaslata követte. 1954-re készült el az ún. városkompozíciós terv, amelyet városgazdasági vizsgálatok kísértek. (Ezeknek 1960-ban majd 1968-ban „lett” a következménye az I. és II. ütemben elfogadott általános terv.) Az 1954. évi vizsgálatok zárójelentése várostörténeti fontosságú, mert visszautal a korábbi állapotokra, ugyanakkor üzenete van napjainknak is. „Miskolc néhány főbb útvonalán (Széchenyi, Szemere, Kazinczy, Hunyadi utcákon) az emeletes épületek vannak túlsúlyban, viszont a mezőgazdasági népesség igényeinek megfelelő, hézagos városias és fésűs beépítési mód az uralkodó. Kisvárosi jellegű a Martintelep földszintes családi házakkal, ugyanilyen (a miskolci belvárosban) a Rác György utcától nyugatra, a Szinvától délre húzódó terület is. Korszerű villanegyed jellege csak a Csabai kapu és Győri kapu egy részének, továbbá a Béke tér (vö. Búza tér) északi részén kezdődő, úgynevezett tisztviselőtelepnek van. A legegészségtelenebb lakóterület a Vörösmarty utcától délre nyíló, úgynevezett Mester utcák területe, továbbá az avasi pincékből és borházakból átalakított ideiglenes lakások, melyek elbontására elkerülhetetlenül szükség van. A vasgyári és újdíosgyőri lakótelepek legnagyobb részben kertes, földszintes házakkal épültek be, Diósgyőr túlnyomó részben földszintes település, helyenként teljesen falusias, fésűs beépítési jelleggel. Pereces szűk völgybe szorított bányászlakásokból áll, az újabb építkezések már kénytelenek voltak a dombokra felkapaszkodni. Hámor a vasművek kiszolgáló személyzetének lakótelepe, lakóinak nagyobb része ma is gyári munkás. Görömböly, Szirma és Hejőcsaba nagy része, valamint Ómassa teljesen falusi települések, itt a városias jelleg legminimálisabb követelménye is hiányzik. Lillafüred és Tapolca üdülöhely jellegét a lakáshiány veszélyezteti.”⁶¹ Amikor a városképnek ez a fél évszázaddal ezelőtti állapota ennyire áttekinthetően megjelenik, az a Nagy-Miskolc áll előttünk, amelynek határa egy évtized alatt több, mint négyszerezésre növekedett (9 ezer kh-ról 39 300 kh-ra). A város belterülete 5040 kh, vagyis a teljes terület 13%-a. A belterület 69%-a lakóterület, 21%-a ipari terület, s a meglévő lakóépületek 1/3%-a pedig 1900 előtt épült.

A nagy dilemmát, illetve szakmai feladatot az jelenti, hogy a két háború közötti városi népesség száma – az ipari tevékenység elvárásainak megfelelően – ha négy-ötszörösére nő, s a város már beépítette az önálló települések közötti szabad területet, hogyan lehet növelni a befogadóképességet. „Az 1949 óta folyó lakásépítés – hangzik el 1957-ben – felhasználta már az újgyőri szanálás mentes területet teljes egészében, a

---

⁶⁰ Horváth B., 1972. 193.

⁶¹ Virágh P., 1958. 11.

Kilián Gimnázium melletti területnek és a Selyemrétnek több, mint 1/3-át, s majdnem teljes egészében a Malinovszkij utca és a 3-as út által bezárt háromszöget (ez a mai Petneházy-bérháztömb). ... Ha a felsorolt területek elfogynak, az építkezést vagy igen költséges módon a hegyoldalakra kell kényszeríteni, vagy hozzá kell fogni a radikális szanaláshoz, vagy ki kell vinni Diósgyőrbe a lakásépítkezés súlypontját.”⁶² A koncepció elhangzásától a megvalósításig két-két és fél évtized telt el, s a szanalások eredményeként létrejöttek a város keleti részén, a Szinvától délre eső területeken a nagy lakótelepek (Vörösmarty városrész), nem volt elkerülhető a „hegyoldalba kényszerülés”, amint azt példázza az Avas városrész, s az építkezések diósgyőri „súlypont-eltolódását” is jól érzékelteti a diósgyőri lakótelep, attól délnyugatra a Berekalja, s ezt időben jócskán megelőzve az Előhegyi lakótelep (volt: Kilián-észak) és a Kenderföldi lakótelep (volt: Kilián-dél).

A területfelhasználási koncepció az 1950–1960-as évek Miskolcát hat beépítési kategóriába sorolta:

1. Ipari területek. Miskolc egyik legégetőbb városfejlesztési kérdésének ítélték a Vasgyár területének elhatárolását, a lakóterületek védelme érdekében. Csak teoretikusan vetődött fel a Vasgyár kitelepítése, s annak bizonyítására, hogy ha a gyár városszervező volta megszűnnék, Diósgyőr és Miskolc ismételt szétszakadását vonná maga után. A Vasgyárnak tehát kapocs szerepe volt (azt tulajdonítottak) Miskolc és Diósgyőr egyesítésében, összeépítésében. A városrendezésnek ugyanakkor megoldhatatlan feladatot adott, hiszen korábban két település szélén fejlődő ipartelep a korábbi perifériális helyzetből centrális helyzetbe került. (A városrendezés számára ekkor még elképzelhetetlen volt, hogy három-négy évtized múlva – igaz, ez emberöltőnyi idő – a gyárnak ez a településrendező szerepe megszűnik, az utódvállalatok pedig már nem jelentenek számottevő lakosságszervező és megtartó erőt. Az egykor meghatározó központi iparterületen most – a maradványokon – az ipari műemlékvédelem kap hangsúlyt, jelenthet egyfajta rendező elvet.)

A központi ipartelep mellett Nagy-Miskolcon még négy további iparteleppel kellett foglalkozni. Némelyiküknek történelmi múltja volt, más esetben egy fél évszázaddal előrevetített jövőkép vélhető, fedezhető fel benne. Inkább történelmi hangulata, mint hosszú távra tervezhető fontossága volt a Gömöri pályaudvar környékének, illetve az attól nyugatra elterülő, vasúti vágányokkal összekötött ipartelepeknek.⁶³ Az északkeleti iparterület a mai Zsarnai-telep, Repülőtér környékét jelentette, de nem vetődött (nem vetődhetett fel) a Szentpéteri kapui országút két oldalának olyan beépítése, amelyet az ezredfordulón északi városkapunak nevezünk. Az ipari tevékenység helyett a szolgáltató ipar vált itt meghatározóvá. A délkeleti ipartelep alatt az 1954-es koncepció a József A. u. környékét és a Sajón túli területi ipari centrumát jelentette. A városnak ez a keleti kapuja határozottabban, erőteljesebben épült ki, mint az északi térség. A Zsigmondy V. és Baross G. utcáktól keletre létező ipari objektumok kaptak új funkciót, míg a Sajón túli terület az utóbbi egy-másfél évtized terméke, itt az ipari parkká alakulás folyamata játszódott le előttünk. A déli iparterület a Martinteleptől indulva a Zsolcai vasútvonal és a Sajó közötti területet jelentette. Ezt az 1954-ben még „feltáratlan” területet a vasgyári, központi iparterület ellenpontjaként kívánták kialakítani. A terv a Cementgyártól délre eső térségben, a rendező pályaudvartól keletre eső területen kívánt a Martintelep elorsvasztásával olyan ipari „színteret” kialakítani, amely az M3-as országút és a pesti vasút-

⁶² Virágh P., 1958. 12.

⁶³ A Zsolcai kapui ipartelep történetéhez l.: Dobrossy I., 1995. 60–147.

vonala között húzódik, s követi a város észak–déli tengelyét. (Néhány nagy alapterületű szolgáltatóipari „vállalat” idetelepülése után vetődött fel 1999-től ebben a térségben a déli városkapu nevet viselő program megvalósítása.)

2. A „város” kategóriába a tervezők „a korszerű lakásértékkel bíró, korszerűen beépített” területet sorolták.

3. A „falu” kategóriájába tartoztak a felhasználás szempontjából a fésűs beépítésű területek, amelyek külső megjelenésükben is utaltak a mezőgazdasági jellegre.

4. Külön kategóriát alkottak a város elavult, szanálásra érett területei, a szlömösödött részek.

5. „Suburbia” kategóriába került minden, ami másúvé nem volt besorolható. Tehát nem volt sem városias, sem falusias megjelenése, nem volt még szanálásra ítéhető építészeti együttes, tehát a „kompozíció” által meghatározott gondolkodás szerint a „kompozíciót nélkülöző külváros”.

6. A zöldterületek képezték a besorolás utolsó kategóriáját.

* * *

A „történeti” városkapuk környékének iparterületté alakítása mellett két gondolat még kiemelését kíván az 1954-es „munkabizottsági ajánlás”-ból. Egyik a város idegenforgalmi jelentőségnek (Avas, Tapolca, Lillafüred, diósgyőri vár) hangsúlyozása, a másik a város fő forgalmi hálózatának alakítása.

Lillafüred és Tapolca üdülőhelylé nyilvánítása mellett (ezek egyébként a két háború között – igaz, más szempontokat véve figyelembe – már megtörténtek), a férőhelyek számának erőteljes növelése mellett foglaltak állást. (A férőhelyek számának növelését Tapolca esetében minden bizonnyal nem a mai beépítési szinten gondolták elérni.) A diósgyőri üdülőterület középpontjában a vár rekonstrukciója és a fürdő fejlesztésén túl az állatkert létesítése állt. Miskolc belvárosában hangsúlyozták az Avas „ráláthatóságát”, a látvány városképbe történő beillesztését. A terv a Dózsa György u. és a Városház-tér összekapcsolása volt a műemléki látvánnyal, ami a mai Dísz-tér „kibontását” feltételezte, de még gondolat szintjén sem vetődött fel a Szinva lefedése. Az Avas déli és keleti oldalának beépítését másképpen látták a budapesti VÁTI szakemberei és másképp a Miskolci Tervező Iroda szakemberei. A fővárosiak városkorona-szerű, sűrű beépítést láttak helyesnek, a miskolciak szerint „helyesebb az Avast laza, kertes beépítés számára fenntartani, mely esetben a miskolci Rózsadomb szerepe vár rá.”⁶⁴

Meszléry Zoltán, a Miskolci Közlekedési Vállalat főmérnöke volt a kidolgozója a város „leendő” forgalmi hálózatának.⁶⁵ A város történelmi fejlődésének, változásainak megfelelően a forgalmi hálózat csakis a tengelykeresztmetszetre épülhet, de ez némi keleti irányú eltolódást jelent a városközponttól. A városközpontnak elfogadott „villanyrendőr”-től kelet–nyugati irányba a Szemere u.–Lillafüred között a 22-es út, a Szemere u. és Sajó (ill. a városhatár) között a 3-as út, észak–déli irányban a Szentpéteri kapu és a Kazinczy u. között a 23-as út, a Kazinczy u. és Hejőcsaba között a 3-as út jelenti a közlekedés fő nyomvonalát. Ezt a csomópontot csak 1960-ig tartották alkalmasnak arra, hogy a közlekedést zökkenőmentesen bonyolítsa. Az észak–déli tehermentesítő utak nyomvonalának kijelölésénél visszatértek a 19. század végi, 20. század eleji elképzelések. Nevezetesen az egyik a mai Soltész Nagy K. utcát tekintette fő forgalmi útnak,

⁶⁴ Virág P., 1958. 15.

⁶⁵ Meszléry Z., 1958. 36–44.

amelyet a Rudolf és Ferenc laktanyákon keresztül vezettek volna, s a város lakatlan határán túl csatlakozott volna a 23-as Szentpéteri úthoz. A másik elképzelés (s ez a miskolciak egyetértésével találkozott) a Szilágyi Dezső utcán vezette volna be a városba az M3-as országutat, a Népkerten (temetőkön) és mester utcákon (ez volt a Gordon-nak nevezett városrész) vezette volna tovább az Ady-hídig, majd a Búza-térnél kialakított csomópont után tért volna vagy a Szentpéteri kapu, vagy a Zsolcai kapu felé. A döntés e mellett a koncepció mellett született, de a 20. század vége felvetette az észak–déli átmenő forgalom bővítését még egy, ettől is keletebbre kialakítandó útvonalon. Ebben minden bizonnyal szerepet játszik az is, hogy a Búza téri csomópontot nem tudták kialakítani, ezért az innen északra és keletre vezető országút ma is a véletlenszerűséget, a közlekedőkben pedig a bizonytalanság érzetét kelti.

Miskolc 1954. évi „városkompozíciós” tervét és a gazdaságossági vizsgálatokat 1956-ban egy tanulmányterv követte, amelynek készítői a részletes kimunkálásra 3 évet tartottak reálisnak.⁶⁶ Ehelyett született meg 1960–1968 között az ÁRT I. és II. számú üteme, majd egy kormányhatározat 1970-ben jóváhagyta Miskolci Megyei Jogú Város általános rendezési tervét.⁶⁷

* * *

1996-ban, a magyar honfoglalás 1100. évében közel három héten át került sor szakmai rendezvényekre az Akadémiai Bizottság miskolci székházában. Az egyes szakterületek képviselői szóltak a város történetéről, előadások hangzottak el az eltelt évszázad városépítészetéről, a város kereskedelmi életéről és ipartörténetéről, az egészségügy múltjáról és jelenéről, az egyház, az oktatás és a művészetek történetéről, a város tudományos intézményeiről és a tudományos kutatás eredményeiről.⁶⁸ Az eltelt évszázad építészeti emlékeit, a műemlékek helyzetét, különös módon a városépítés egyes korszakait szóban nyolc, írásban hat előadó elemezte, ill. mutatta be. Az előadók (Iglói Gyula, Horváth Béla, Kelemen István, Ujvári Andor) a város főépítészei voltak, ill. Ujvári Andor jelenleg is a Város Főépítész Osztályának vezetője, az ezredforduló új ÁRT-ének koordinátora, különböző fórumokon értelmezője, képviselője. Alábbiakban az ő előadásaik tényanyagára, a városi tanács kiadványaira, valamint a városi pártbizottság különböző jellegű és színvonalú dokumentumaira, összesítéseire támaszkodva igyekszem áttekinteni az 1960–1990 közötti három évtized fontosabb mozzanatait. (E megoldást az is indokolja, hogy a vonatkozó anyagok még nem „értek” levéltárvá, tehát a felhasználható források még az „irattermelők”-nél vannak.)

Ezek az adatok, tényinformációk akkor értelmezhetőek, ha egy tágabb kereten belül vizsgáljuk, ez pedig az 1981-es városrendezési terv, pontosan: „Miskolc település-csoport általános rendezési terv felülvizsgálata, koncepciója.”⁶⁹ Az ÁRT előkészítése 1979 májusában kezdődött, s 22 munkafázis után, 20 szakág közötti egyeztetés, összehangolt munka eredményeként 1982 februárjára készült el a jóváhagyásra váró dokumentáció. Ez lépett hatályba 1984-ben, s „élt” a század-, ill. ezredfordulóig, tehát negyed évszázadon keresztül.

---

⁶⁶ Horváth B., 1958. 129–130.

⁶⁷ 1002/1970. II. 3. korm. hat.

⁶⁸ Vö. Dobrossy I. szerk. 1997. I–II. k.

⁶⁹ A VÁTI anyaga, törzsszáma: 4247/79. 1981. 11.

A tanácsi közigazgatás és államirányítás öt éves tervidőszakokra tagolt rendszerében a meglévő általános városrendezési tervek felülvizsgálatára (esetleges korrekciójára) is öt évente került sor. Az 1984-től érvényes terv első üteme 1960–1961-ben, második üteme 1966–1968-ban készült el, s 1970-ben hagyták jóvá. (Miskolcon a 20. század második felében így az 1950–1954 közötti első, az 1966–1970 közötti harmadik és az 1981–1985 közötti hatodik öt éves terv időszakában készültek a várost átfogó rendezési tervek.)⁷⁰

Az 1979-ben induló ÁRT munkálatoknak voltak fontos tervi előzményei, amelyek megvalósulását lemérhetjük a mai Miskolc külső megjelenésében. Így 1978-ban befejezték Diósgyőr rendezési tervét, 1980-ban az LKM és a DIGÉP környék, 1979-ben a Komlóstető, a Győri kapu nyugati része, a Szentpéteri kapu nyugati része, az akkor Tetemvár városrésznek nevezett terület kapott részletes rendezési tervet. A Szeles utca és térsége, valamint a Szentpéteri kapu keleti része 1978-ban készült el a tervasztalon, s még ebben az évben egy 15 éves városi lakásépítési program koncepciója is kialakult. Hejőcsaba, Peremes, Miskolc északkeleti iparterülete, a miskolci vasúti pályaudvar környéke rendezési terve, valamint az Avas-Ruzsin lakóterület beépítési terve 1980-ra lett kész. A tervek között nagyon korainak számít Szirma, hiszen 1964-től „van” részletes rendezési terve. Közel hét évtizedes városrendezési elmaradásra tett pontot 1973-ban a városi temető rendezési tervének elkészülése. Az Avas rendezési, tanulmány- és kiviteli tervei az 1970-es évek második felének termékei: 1975-ben elkészül az Avas keleti részének részletes rendezési terve, 1977-ben az ún. Avas III. ütem kiviteli terve, amelyet 1979-ben az Avas városközpont tanulmányterve követett. Az Avas-Ruzsin, tehát a dombság délnyugati lakóterületére 1980-ban készült beépítési terv. A Szemere utcától keletre, a Szinva és a Népkert közötti rész beépítésére 1977-ben készült el a koncepció. Ezt egy évvel később követte Tapolca részletes rendezési terve (1978). Miskolc tömbökre osztott belvárosának beépítési terve 1975-ben lett készen, de a szűk belváros helyreállítási, rehabilitációs munkálatai az 1980-as évek elején kezdődtek. (A Miskolc környéki „kistérségben”, vagy agglomerációban 1973–1981 között összevont rendezési tervet kapott Alsózsolca, Bükkszentkereszt, Felsőzsolca, Mályi, Nyékládháza, Onga, Sajóbáony, Sajóvamos és Szirmabesenyő.)

Miskolc 1981-ben készült felülvizsgálati tervkoncepciója már megfogalmazza, érintkezteti azokat a problémákat, amelyek az évtized végére egy struktúra összeomlásához vezettek. (Az azóta eltelt két évtizedben sokszor és sokat hallottunk, olvastunk ezekről az okokról, s arról is, hogy közülük számos, mint megoldandó probléma velejárója az ezredforduló városspolitikájának-városépítésének, végső soron a városkép alakításának.) Ténymegállapítás volt ekkor, hogy a város népessége „instabil”, vagyis a népességet felszívó ereje nagy, de megtartó ereje kicsi. „Súlyosbítja ezt, hogy a népesség kicserélődése a kvalifikált munkaerő elvesztését is magában hordozza, az összes vándorlási pozitívumot szinte kizárólag a 8. osztálynál alacsonyabb iskolai végzettségű népesség jelenti. Azaz a népesség kicserélődése a kvalifikációs szint folytonos cserearányromlása mellett megy végbe... A jövő szempontjából nem e kedvezőtlen tendenciák ténye, hanem öngerjesztő jellege veszélyes. A népesség kicserélődése közben a kvalifikációs cserearányromlás azért következhet be, mert a gazdaság nem csak merev és egyoldalú, hanem alacsony hatékonyságú is, így nem tudja megtartani a képzett munkaerőt.” Az öngerjesztés lényege pedig az, hogy a kvalifikáció csökkenése a hatékonyság további csökkenésével (is) együtt járt. Már világosan megfogalmazódik, hogy a problémák egyik súlyos össze-

---

⁷⁰ Az 1954-es tervet nem fogadták el.

tevője a nehézipar lemerevedett, változásra alkalmatlan struktúrája. Ez éppúgy kihat a természeti környezetre, mint a város egészére, mint élő, létező organizmusra. A városfejlesztés egy adott térszerkezeti rendszerben olyan mennyiségorientálttá vált, amely elsődlegesen lakásszámokban jelenik meg. A lakásépítés pedig „technológiájában, összetételében, beépítési módjában egysíkú, így egy heterogén társadalom differenciált igényeinek kielégítésére nem alkalmas, ezért erősíti a merev gazdaság által kiváltott népesség-rotációt.”⁷¹

Az 1981. évi városépítési koncepció bár világosan fogalmaz az adott és várható problémákat illetően, mégsem jut el odáig, annak felismeréséig, hogy a gazdasági struktúra összeomlott, s a gyáripár összeomlása egyben azonnal létrehozta a munkanélküliséget, ennek állandósulása pedig a város lélekszámának rohamos csökkenéséhez vezet(het). A városépítési koncepció abból indult ki, hogy 1980-ban 213 000 lakosa volt Miskolcnak, s ez 240 000-re még növekedhet, de hosszú távon a város 270 000 embernek lesz a lakóhelye. A Miskolc környéki településcsoport (14 település) pedig a 21. század első évtizedében 70 000 fő lakónépességnek ad helyet.⁷²

A tervből alábbiakban csak a lakásellátás, az idegenforgalmi szerepkör erősítése és az épített környezet védelme című témaköröket emelem ki. A lakásellátás egyik fontos – minden rendezési tervben „történelmi örökség”-ként emlegetett – része az avult, rehabilitációra nem alkalmas lakásállomány bontása, a másik a meglévő állomány komfortfokozatának növelése, a harmadik pedig az új lakásépítés.

Miskolc (Nagymiskolc) lakásállománya 1980-ban megközelítette a 65 ezer különféle minőségű, alapterületű, anyagú, jellegű lakást. Ezek közül 14% volt az (kb. 9000 db), amelyet lebontásra ítélték. Az ún. hosszú és ún. nagy távban történő gondolkodás 8860+7770 db, összesen 16 630 lakás megszűnését tervezte. A rekonstrukcióra alkalmasnak ítélt „történelmi belváros”-i területeken nagyon magas volt a szanálási arány. A belvárostól távolodva más célú, más beépítésű területigény miatt 6600 lakást kívántak elbontani. A „más” területfelhasználás azonban védősávok, zöldterületek, új közlekedési útvonalak kialakítását szolgálta. Martintelepen, Szirmán és Görömbölyön saját telken új családi házak, néhány lakásos társasházak és sorházak fiatalították a településrész képét.

A terv karbantartás, komfortosítás, rehabilitáció címen évi 320 lakás komfortosítását ütemezte úgy, hogy a felmérések szerint 4800 db lakást kellett, hogy érintsen ez a munka. Miskolcon a rehabilitáció kb. 6000 lakást, a város egész területén a rehabilitáció és a komfortosítás együtt kb. 12 000 lakást érintett.

A lakásépítésnél – egyenletes ütemet feltételezve – évente 1 500, az ötéves tervciklus alatt 7500 új lakás átadása volt a cél. (Készült 15 éves lakásépítési terv is, amelyben – pontos helymeghatározás nélkül – 22 500 db új lakás felépítése és átadása szerepelt.) Úgy ítélték meg, hogy „a megfelelő lakáskultúra kialakításához nagyon fontos a nagylakások arányának növelése, a szükséges mennyiség megépítése.” Az épülő és átadandó 3, 5 ill. több szobás lakások számaránya az egészben 34,6%-ot képviselt.⁷³ Az új lakásépítéseket úgy kellett megoldani, hogy az építési területeket nagyon egyértelműen behatárolták, leszűkítették. „A lakásépítést nagyrészt Miskolc belterületén kell megvalósítani, a rekonstrukciós területeken laksűrűség növeléssel, ill. a be nem épített területek lakásépítési területként való felhasználásával... Külterületekből lakóterület céljára csak az északi domboldalak egy része, ill. Tapolca–Komlóstető közötti összekötő

---

⁷¹ VÁTI, 1981. 30–31.

⁷² VÁTI, 1981. 40.

⁷³ VÁTI, 1981. 54–55.

út mente vonandó (vonható) belterületbe.” Az egyik alternatíva (az 1954. évihez hasonlóan) a Martintelep–Szirma közötti terület részbeni beépítését javasolta a terület víztelepítése, feltöltése után. Városszerkezeti szempontból viszont sem intenzív beépítést, sem nagy népességszámot nem terveztek ide. Meg nem fogalmazva is az Avas látványának ellensúlyozása is szerepet játszott az itt tervezett beépítésben. 1980-ban már nyilvánvaló volt ugyanis, hogy „a kiemelkedő dombokra telepített, ill. a szűk völgyet völgyzárógátéként elfalazó 10–11 szintes középmagas beépítés a várossziluetet és a táj és város kapcsolatát sok helyen tönkretette.”⁷⁴

A rendezési tervben – a statisztikai adatokon túl – terjedelmesen, de érdekes módon kap helyet az idegenforgalom, amely térségen belüli mozgást és a térség által vonzott mozgást, idegenforgalmat tételez fel. Miskolc, Tapolca, Lillafüred, Bükk-szentkereszt, Répáshuta, Bükk-szentlászló, a Csorba-telepi tavak és a mályi–nyéki tavak idegenforgalmi vonzereje és fejlesztése vetődik fel, de pl. a diósgyőri várnak és környékének nem tulajdonítanak jelentőséget. „Az ellátandó igények elsősorban Miskolc városán belül, valamint Miskolctapolcán, Lillafüreden és a Bükk térségében, mint kirándulóhelyen jelentkeznek. Az ellátás nem elsősorban területi fejlesztést, hanem sokkal inkább szállásférőhely és ellátó hálózat fejlesztést igényel. A szállásférőhely fejlesztést a körzeten belül a különböző funkcióknak megfelelően kell előirányozni.”⁷⁵ Az idegenforgalomban tehát még nem jelenik meg a külföldi, csak a hazai „igény”, s ez is inkább kirándulást, üdülést jelent, mint idegenforgalmat. Ezért lehet csak két formája a turizmusnak, éspedig szervezett és magánturizmus, amely nem is igazán indokolja a város idegenforgalmi szerepének hangsúlyozását.

Mint valamennyi – korábbi – városrendezési tervben, itt is alapvető kérdésként vetődik fel a közlekedés, amely a vasút- és közúthálózatra egyaránt figyelemmel van. A vasútnál teljesen új felvetés a rendező pályaudvar magasfogadó és indító állomásának üzembe helyezési fontossága. A másik új gondolat egy Miskolcot „nagy sebességgel elkerülő vasútvonal” nyomvonalának helykijelölése, hiszen a Martintelep és Szirma között, a város belterületén áthaladó vasúti nyomvonal városrendezési szempontból a lehető legkedvezőtlenebb „adottság”. Mivel a városba érkező dolgozók ingázása észak-déli irányultságú, ezért felvetődik egy „elővárosi gyorsvasút” terve. Ez a meglévő nyomvonalon Nyékládháza felől érkezik és a Tiszai pályaudvar érintése nélkül halad Sajószentpéter felé. A Gömői pályaudvar térsége jelenik meg, mint fontos közlekedési csomópont, ahonnan ki lehet alakítani egy kelet–nyugat irányú tömegközlekedési gerincvonalat. Az eltelt negyedszázad bizonyította, hogy a három elképzelés közül egyik sem kapott reális megvalósulási lehetőséget, sőt a vasúthálózatban a Gömői nyomvonal (az ózdi kohászat megszűnésével) veszített is korábbi helyi és átengedő, tranzit jelentőségéből.

A közúthálózat fejlesztése régi tehertétele volt a városnak. 1981-ben azt fogalmazták meg, hogy „csekély a kapacitástartalék”, ill. „kimerült az átbocsátó-képesség”. A 3, 26, 35 és 37-es számú főútvonalak négysávossá alakítása időszakos, de elkerülhetetlen megoldás, a tartós, érdemi megoldást az M3-as és az M26-os autópályák megépítése jelenti. A várható nyomvonal-kijelölésekről voltak ugyan elképzelések, tervek, de részletesen itt nem fogalmazódtak meg, tekintettel arra, hogy „az autópálya végleges nyomvonalának kijelölése 1982-ben várható” (20 éve!).

---

⁷⁴ VÁTI, 1981. 91.

⁷⁵ VÁTI, 1981. 48.

A város légi megközelíthetősége, kapcsolata „nagyon halvány elképzelésként” ugyan foglalkoztatta a szakembereket, de gyorsan feledésbe is merült. A terv annyit sejtet, hogy „Miskolc térségében az új repülőtér elhelyezési tanulmányterve több változatot is vizsgált.” Külön fejezetrészen fogalmazták meg Miskolc távlati közlekedési hálózatának, ill. hálózatalakításának téziseit, főbb vonásait. Eszerint „Miskolc kelet–nyugati közötti kapcsolata az északi és a déli tehermentesítő út lesz. ...A város észak–déli forgalmú tengelyét a jelenlegi 2. és 26. számú főutak képezik távlatban is. Az avasi lakótelep és a déli terelőút közvetlen közötti kapcsolatának biztosításával az északi és déli tehermentesítő utak felé tehermentesül a városközpontot határoló úthálózat. A közvetlen kapcsolat létesítésére a Danyi-völgyön keresztül nyílik lehetőség (alagúttal). Lyukóbánya–Újdiósgyőr–Miskolctapolca–Görömböly–Hejőcsaba között külső forgalmi gyűrű létrehozása szükséges, amely közvetett kapcsolaton keresztül folytatódik Szirma, továbbá a keleti és északi iparterületek felé.”⁷⁶ A közlekedés „távlati” tervében új elem az avasi alagút (igaz, egy 20. század eleji, fantázia szülte miskolci képeslapon látható az Avast átszelő alagút ötlete), valamint a külső körgyűrű, amely feltételezi a keleti és északi iparterületek fejlődését. Nos, ezek is a miskolci városépítéset „szép álmai” közé kerültek, a megvalósulatlan elképzelések nem kis számát gyarapítva.

* * *

Miskolc Megyei Város Tanácsának tervosztálya az 1980-as évek közepén városismertető kiadványt jelentetett meg, amelyben 12 szakterületre koncentrálna (ipar, építőipar, kereskedelem, mezőgazdaság, közlekedés, lakásellátás, egészségügy, művelődésügy, kommunális ellátás, lakossági szolgáltatás, irányítás és gazdálkodás) mutatta be a várost, a VI. és VII. ötéves tervidőszak „váltásakor”, azaz 1981–1985 között „tény”-szerűen és 1986 elején „terv”-szerűen. Az anyag természetesen más jellegű, mint az 1981-ben készült rendezési koncepció, de mindenképpen alkalmas arra, hogy láttassa a már „felismerten is vergődő” nagyvárost, eredményeivel, problémáival. Az anyagból csupán olyan elemeket és adatokat emelek ki, amely „összecseng” a városrendezési koncepcióval (annak megvalósulásával, vagy meg nem valósulásával).⁷⁷

1982-ben Bükkzentlászló csatlakozásával befejeződött a 20. századi Miskolc határának végleges kialakulása. Bükkzentlászló területe 2258 kh. (13 km²) volt, s ezzel Miskolc határa 237 km² (71 526 kh.) lett. A lakosság lélekszáma 210 ezer, a napi bejáróké 32 ezer volt, tehát a város „nappali népessége” megközelítette a negyedmilliót, s így tartotta második helyét Magyarország települési listáján.

A „városjellemzők” között megemlítik, hogy „a szerkezeti feszültségek nem oldódtak fel, nincs érdemi változás a tervszerű munkamegosztásban. Így egyszerre van hiány és felesleg”, vagy „a város ipari potenciája nehézipari (döntően alapanyag- és félkésztermelő) jellegű, emiatt termék-, kapacitás- és beruházási szerkezete meglehetősen rugalmatlan, vállalatunk manőverezési képessége csekély, a sajátos termelési struktúra ennek megfelelő foglalkoztatást, társadalmi összetételt hozott létre. Az értelmiség körében is a műszaki jelleg a meghatározó.” Az a Miskolc, amely közel egy évszázados harcot vívott azért, hogy a régió meghatározó nagyvárosa, a szomszédos településeket magába olvasztó központja legyen, most érzékeli először, hogy a nagyváros agglomerációjának kialakulása és kiterjedése „sajátos helyzetet teremtett Miskolcra nézve... sajátos a

---

⁷⁶ VÁTI, 1981. 84–85.

⁷⁷ Sz. n., Miskolc város a nyolcadik évtizedben – városismertető – 1983.

lakosság számának korábbi dinamikus növekedése, az ingázás ma is magas aránya, amely nehezítette (és ma is nehezíti) az egységesebb, kulturáltabb városi légkör, közérzet, lokálpatriotizmus kialakítását.”⁷⁸

A városfejlesztés, városépítés terveinek gyakorlati megvalósítója az építőipar. Az ismertető szerint az 1980-as évek elején-közepén „városunk építőiparának helyzetét ellentmondások, feszültségek jellemzik. Ezek alapvetően az elmúlt évtizedek dinamikus, mennyiségi jellegű beruházási igényeihez alakított műszaki, technikai adottságok, szerkezeti összetétel és a mai megváltozott feltételekhez való alkalmazkodási kényszer nehézségeiből fakadnak. Az építési igények összetételének változását (felújítás, rekonstrukció, városképpel konform technológia) elsősorban a nagy kivitelezők ... nem tudták követni. Romló, stagnáló gazdasági helyzetük, ...viszonylag gyors létszámcsökkenést okozott. ...A város építőiparában a hiány és a fölösleg együtt van jelen. Változatlanul – egyes esetekben erősebben – kapacitáshiány mutatkozik a közműépítés, a nem házgyári technológiájú magasépítés, a befejező szakipari munkák, a nagyobb rekonstrukciós, felújítási munkák területén. Kapacitásfelesleg a nehezebben konvertálható profilok (BÁÉV, Házgyár, ÉÁÉV szerkezetépítő és betontechnológia) területén alakult ki. Mindezek miatt a városi székhelyű, 11 400 főt foglalkoztató 7 építőipari szervezet nem képes az igényeket kielégíteni, a beruházási piac feszültségein enyhíteni. A két városi székhelyű tervezőintézet (ÉSZAKTERV, BORSODTERV) és több itt dolgozó tervezőrészleg nevéhez fűződik az ipari és kommunális létesítmények tervezésének többsége. ...A két beruházási vállalat (Miskolci Beruházási Vállalat, Borsodmegyei Beruházási Vállalat) elsősorban a városi, ill. megyei tanácsi beruházások lebonyolításában, szervezésében működik közre.”⁷⁹

Az építőiparral összefüggésben a lakásellátás helyzete a következőképpen alakult. 1976–1980 között 10 663 lakást adtak át, ennek üteme 1981–1985 között lényegesen csökken (a tervezés szintjén 8362 új lakás). A 100 lakásra jutó igénylők száma 301 fő, a családok száma 100 lakásonként 113 család volt. Az 1980-as évek elején megváltozott a lakásépítés aránya és a városi lakásgazdálkodás jellege. Az ÁRT, ill. az RRT a nagy lakótelepek helyett – a területi arányok javítása miatt – a több helyen folyó lakásépítést szorgalmazta. Mindez összekapcsolódott azzal, hogy az állami lakásépítések aránya csökkent, a magánérs lakásépítések aránya pedig növekedett, de még így is az ún. állami lakások 54%-os arányt képviseltek az új épületek között. (Az anyagból kitűnően a város az 1984–1985 körüli évekre tervezte a korábbi lakáspolitikát átértékelését, új lakáspolitikát kidolgozását.)

A dokumentumgyűjtemény foglalkozik a város általános tervével. Az 1981-ben készített tervkoncepciót 1983-ban jóváhagyta Miskolc város tanácsa, amelyet 1984-ben a szabályozási terv követett. Az ÁRT 15 éves ún. hosszú távú, és 30 éves ún. nagytávú műszaki kereteket is megfogalmazott, amelynek értelmében, hogy a részletes rendezési tervek 1995-ig, illetve az elfogadott ÁRT alapján 2010-ig készülhetnek (volna). Ezt váltotta fel a 2001-ben készült új városépítési, városfejlesztési koncepció, amely alapját képezi a 21. évszázad első miskolci Általános Rendezési Tervének.

Erről a korszakról, a városépítés 1982–1991 közötti időszakáról Kelemen István – aki ebben az időszakban a város főépítésze volt – a következőket írja. Az új, 1983-ban elfogadott ÁRT városépítési koncepciója „az épített környezet rendezésének, fejlesztésének elsősorban a rehabilitációs szemléletű megoldásait szorgalmazta. ...A belvárosi

⁷⁸ Miskolc város... 5–7.

⁷⁹ Miskolc város... 13–14.

rehabilitáció elindításához fellendült a múlt értékeinek tudatos kutatása, korábbi rendezési, építészeti megoldások, kezdeményezések kezdtek rendszerezetten napvilágra kerülni a múzeum és a levéltár raktáraiból. A Herman Ottó Múzeum részéről Dobrossy István, a B.-A.-Z. Megyei Levéltárból pedig Csorba Csaba és Seresné Szegőfi Anna nyújtott segítséget a múlt megismerésében. A tervező szervezetek közül az ÉSZAKTERV-nél Pirity Attila építész és kollektívája (Golda János, Rudolf Mihály, Szőke László építészek), az 1983-ban szerveződött MISKOLCTERV-nél Krisztik Pál főmérnök és Szabó József építész tartották különösen fontosnak a pár évvel korábban még nem sokra becsült területekkel, épületekkel való foglalatosságát.⁸⁰ A belvárosi tömbök rehabilitációjának egyik előfeltétele volt a Széchenyi utcából az átmenő forgalom kizárása, majd a belváros egy szakaszának (Városház tér–Villanyrendőr) sétálóutcává alakítása. A Széchenyi utcát határoló tömbök közül valójában csak egyet, az ún. Tulipán-tömböt sikerült befejezni, a belvárosban elkezdett rehabilitációs munka itt tekinthető a legeredményesebbnek, egyben a leglátványosabbnak is.⁸¹

A városrehabilitációs elképzelés, s annak tervasztalon történő megfogalmazása része volt az 1980-as évek közepétől egyre erőteljesebben érzékelhető szemléletváltásnak. Az ÉSZAKTERV-nél Horváth István, a MISKOLCTERV-nél Krisztik Pál s Bodonyi Csaba, a Miskolci Építész Műhely szervezője, irányítója neve és munkássága jelzi ezt a váltást – írja Kelemen István.⁸² Vámosy Ferenc a 20. század magyar építészetének áttekintésében bizonyítja, hogy ez nem elszigetelt, hanem országos jelenség volt. Az 1960-as évek végén kezdődő, s az 1989-es rendszerváltásig tartó korszakot ő az organikus építészet időszakának nevezi. A Modern Mozgalom elveire épülő, az építészeti formában is megnyilvánuló kritikát látja, véli felfedezni benne. „Ez a szemléletmód – írja – a változást természetszerűnek és elkerülhetetlennek vallja”, az élő építészet az organikus értelmezést is kínálja.⁸³ Akik részesei voltak ennek a megújulásnak, kivétel nélkül életüket, munkásságukat, az építészet gyakorlását a nagy állami tervező vállalatoknál kezdték, s hosszú évekre volt szükség ahhoz, hogy a tervgazdálkodás „elfáradását” látva vagy érezve, tudatosuljon bennük a civil társadalom jelentősége, hagyományos értékek újraéledése, új értékek, formák felértékelődése. Ebbe a miskolci képbe tartozik Ferencz István két munkája, a Miskolci Egyetem Jogi Karának épülete és az egyetem új aulája, valamint a Zenemalom épülete (az egykori Barva malom átalakítása) a Jókai lakótelepen. Noll Tamás nevét jegyzi a Szentpéteri kapui kórház területén épült Gyermekrehabilitációs Központ (GYEK), Bodonyi Csaba tervei alapján pedig a Népkertben a Technika Háza 1985–1989 között épült fel. Az Ady-hídnál a Hungária Biztosító székháza Horváth István főtervező építész munkája, s a Centrum Áruház bővítése is az ő nevéhez kapcsolódik. Szakonyi Adrienn a Pannónia Szálloda rekonstrukciós terveit, Haraszi László pedig az Újdiósgyőri Bükk Áruház terveit készítette ebben az időszakban. Az iskolaépítések közül az Avasi Gimnázium épületegyüttese Dézsi János munkája, a Berzeviczy Szakközépiskola bővítési terveit pedig Gyimóthy Zsuzsa készítette. Nem valósult meg a Viszlai József tervezte Művészeti Gimnázium (az ún. Vasaló-tömbben) és a kisegítő iskola a Bedeg-völgyben, amelyet Puskás Péter tervezett.

Kelemen Istvánt idézem, aki ennek a '80-as évtizednek további alkotásaira hívja fel a figyelmet. „Elkezdődött a városkapuk térségének is tudatos fejlesztése, s ennek

---

⁸⁰ Kelemen I., 1997. 267.

⁸¹ Dobrossy I., 2001. 110–117.

⁸² Kelemen I., 1997. 269.

⁸³ Vámosy F., 1998. 171–172.

nyomán a nyugati városkapuban a Bükki Nemzeti Park fogadóépülete (Taba Benő), a déli városkapuban a Lovasiskola és a Sárga Csikó Vendégfogadó (Dósa Károly) kerül megvalósításra. A belvárosi kulturális intézményhálózat gazdagítását jelentette a Deák téren kialakított görögkeleti Orthodox Múzeum, a lakóházból felújítás során kialakított, s Feledy Gyula Kossuth-díjas grafikusművész állandó kiállításának otthont adó épület (építész: Szabó József). Ekkor fogalmazódott meg a dr. Petró Sándor hagyatékából a városra maradt Hunyadi utcai lakóépület kulturális célú hasznosítása (építész: Viszlai József), valamint a Rákóczi-ház átalakítása Szalay Lajos grafikusművész hagyatékának elhelyezésére. Ez a program később a színházrekonstrukció nyomán elköltöztetett Galéria új szárnyával is kibővült (építész: Viszlai József). Már a '90-es évek elejére húzódik át a Nemzeti Színház rekonstrukciója és a színészlakások építése, bővítése (építész: Bodonyi Csaba), mely a belváros egyik legjelentősebb rehabilitációs átépítése. ...A kilencvenes évek eleje már egy új fejezet a városépítés, városfejlesztés történetében. Új fejezet azért is, mert a korábbi társadalomirányítás szétesett, az évről évre apadó központi gazdasági háttér megszűnt, s az új önkormányzatiság rengeteg bizonytalansággal, lehetetlenségre kényszerítéssel indult. A régi helyébe lépő jogi szabályozás, a finanszírozási háttér az elmúlt fél évtizedben (ti. 1990–1995) is oly gyakran módosul, hogy a tervezhető előrelátás helyett a napi feladatok «kezelése» lett a városépítés és üzemeltetés gyakorlata, vagy folyamata.»⁸⁴

Az 1990–2000 között eltelt évtized építészete még „minősítés nélküli”, sőt név nélküli, csak a megjelent új igények kielégítési formáiból tudunk megállapításokat, vagy inkább vélekedéseket tenni. A 20. századi Magyarországot bemutató monográfia építészetéről szóló fejezete az 1990-től eltelt évtizedet is „csak” a társadalmi rendszerváltás időszakaként jegyzi, jeles képviselőkkel, néhány általánosítható megállapítással.⁸⁵ Az ok(okok) nyilvánvalóan egyszerű (egyszerűek), vagyis „a rendszerváltást követő szemlélet-, gazdasági-, tulajdonviszonybeli és jogszabályi változások folytán keletkezett szokatlanul új közegben átalakult az értékrend, hiteltelenné váltak célok, tervek, gondolatok, helyükbe újak léptek. A változások okozta identitászavar megjelent az építészetben, de ettől sokkal inkább tapintható az urbanisztika – ezen zavar okozta – társadalmi méretű hitelvesztése. ... A '90-es évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi, a tervgazdálkodás időszakában született hosszú távú városfejlesztési koncepció alapos átértékelésre szorul.»⁸⁶

Az átértékeléshez egy évtizedre volt szükség, amely – ismerve az 1884-es városrendezési terv történetét, a 19. század végi nyugodt békeévek társadalmi közérzetét és hangulatát – nem számottevő idő. Úgy készült el az új ÁRT, hogy közben folyamatosan készültek a részletes rendezési tervek. Csak 1990–1995 között negyedszáz RRT kidolgozására került sor. Aki a napi sajtót nyomon követi, a lakossági fórumokból tudja, hogy 1996–2001 között hasonló számú RRT kidolgozására, vitájára, illetve elfogadására került sor.

A mögöttünk lévő évtizedről írja Vámosy Ferenc, hogy „az új igények a bank-szféra és a kereskedelem épület igényeinek kielégítésére, egyes új szolgáltatásokra irányultak. A kezdeti irodaház-építési láz három év alatt alábbhagyott, a lakásépítés jóformán leállt, csupán családi házak épültek, az 1970-es évi lakásszám mintegy tizedében. Hamar megindult a lakásfelújítás és üzletátépítés, majd 1993-tól egyre nagyobb számban

⁸⁴ Kelemen I., 1997. 271–272.

⁸⁵ Vámosy F., 1998. 172–174.

⁸⁶ Újvári A., 1997. 237.

épülni kezdtek amerikai típusú bevásárlóközpontok, sematikus architektúrával.⁸⁷ A fenti megállapítás alátámasztására, másrészt annak ellentmondva néhány miskolci példát említhetünk az illusztráció kedvéért. A „plaza-építéset” tipikus, de egymástól is eltérő „darabjai”: Plaza, Szinvapark, Cora. Biztosítók: Uitz B.–Szemere B. sarok, illetve Nyugdíjbiztosító az Uitz B.–Csizmadia-köz sarkán. A banképületek esetében elegáns és a régi értékek kiemelésére törekvő megoldás a CIB Bank (építész: Farkas Pál). Az iskolák közül hasonlóan pozitív példaként említhetjük a Herman Ottó Gimnázium (építész Pírity Attila) és a Zrínyi Ilona Gimnázium (építész: Pírity Attila) megoldásait. Kiragadott példáinkat az avasi római és görög katolikus templom, parókia és a Fényi Gyula Gimnázium, Kollégium építészeti együttesével zárjuk. Az 1993-ban elkezdett monumentális alkotás Ferencz István építész munkája. A 20. századi magyar építéset kiemeli és a következőképpen méltatja az alkotást: a templom „tömegképzésével és anyaghasználatával a korai ciszter templomok szigorú tömegformáit és belső terét fogalmazza újjá. Kemény vonalú és körformák ellentételeivel, síkok és felületek enyhe tördelésével, egy-egy téglafelület szabályos vagy szabálytalan kimozdításával, sötét-világos színkezeléssel, fények-domborulatok játékaival teremt sajátos, a kortárs világhoz illő, újszerű harmóniát.”⁸⁸

* * *

Miskolc építészeti arculatának alakulásáról, a spontán építkezésektől a tudatos városrendezésig tartó évszázadokról összegzőképpen szükséges néhány megállapítást tennünk. A 18. század közepétől a 19. század közepéig három nagy tűzvész alakította a mezőváros képét. 1746-ban, 1781-ben és 1843-ban jegyezte fel a várostörténet-írás a legsúlyosabb pusztulásokat. A kereskedők gyorsabban, az iparosok, mezőgazdaságból élők lassabban tudták kialakítani új lakáskörülményeiket. A tehetősebb nemesek kúriái, házai és a középületek néhány év alatt újjáépültek. Az újjáépítés tervezői és kivitelezői helyi, vagy másünnen érkező kőművesek, pallérok voltak, s munkájuk csak az adott épület felújítására, esetleg az alapoktól való újjáépítésre vonatkozott. Még a város főutcáján sem vetődött fel az „utcaképbé történő illeszkedés” kérdése, a mellékutcákon is többnyire a vízfolyások medre jelentette a figyelembe veendő adottságot. 1825-ben 1620, 1840-ben 1691 ház volt a városban.⁸⁹ 1843-ban a „belvárost” jelentő 17 utcában 569 házat ért valamilyen fokú károsodás, s ez a város lakásállományának 34%-a volt.⁹⁰ Néhány év alatt ennyi új épület (lakóház, pinceház, gazdasági és melléképület) készült a városban, de megjelenésüket elsősorban az anyagi felkészültség, másodsorban az egyéni ízlés határozta meg, s majd csak a 19. század közepétől kell tudomásul vennie az építkezőknek, hogy a város igényei, elvárásai válnak meghatározóvá. A tudatosan alakítandó városkép fontosságát dokumentálja a városi jegyzőkönyv: „a megyénk akkori rendei ez alkalomból már szükségesnek mondták ki más jól rendezett honi és külföldi városok példájára a szép és biztos építési választmánynak kinevezését.”⁹¹ 1855 után jó évtizeddel a kiegyezés évében az írásba foglalt szabályozás is megtörtént, s ekkortól az építkezéseket hatósági engedélyhez kötötték. A városépítést ellenőrző hatóság története így 135 éves Miskolcon. Az előírás szerint az elkészült épületet vakolás előtt be kellett mutatni a városi szakbizottságnak, hogy ellenőrizni lehessen „az építés a beadott és engedélyezett,

⁸⁷ Vámosy F., 1998. 173–174.

⁸⁸ Vámosy F., 1998. 175.

⁸⁹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/i. 1. köt., ill. Faragó T., 2000. 659.

⁹⁰ Faragó T., 2000. 677.

⁹¹ Szendrei J., 1911. IV. k. 40.

elfogadott terv, az építészeti műtani szabályok és az engedményben netán előírt utasítások szerint hajtattott-e végre.”⁹²

A városépítés szabályozása mellett a városkép előre tervezését az 1878. évi árvíz kényszerítette ki. Az 1894–1902 között zajló szakmai és sajtóviták, a „többszintű” tervezés, majd végül a rendezési terv hivatalos „bukása” arra is felhívja figyelmünket, hogy a városrendezés egy évszázaddal ezelőtt is nehéz ügy volt. Egyrészt a város különleges településszerkezete és térbeli kiterjedése jelentett akadályt, másrészt a különböző szakmai érvek és felfogások mindig politikai színezetet is kaptak, ezért a városrendezés az érdekütközések története is Miskolcon, amelynek káros következményeit mindig az adott korszak városképe sínylette meg. A város persze épült, akár volt elfogadott és érvényes „általános” rendezési terve, avagy sem, hiszen a városi főmérnök és munkatársai a 20. század első felében folyamatosan készítették a város egy-egy részére kiterjedő és érvényes szabályozási terveiket, az épületterveket pedig a városi hatóságok többnyire elfogadták, mint visszautasították, vagy átdolgozásra visszaadták.

Valószínű, csak utólagos belegendolás, hogy 20–25 évenként új, a város egészére kiterjedő rendezési tervek készülnek. Bár a „belemagyarázás” ellen szól, hogy egy-egy terv megszületése mindig nagy társadalmi, politikai, vagy éppen gazdasági változások következménye. (A miskolci történések természetesen „összhangban” vannak az országos történésekkel, arra legfeljebb más minőségben, más hatékonysággal reagálnak.) Az 1920-as évek városrendezési elképzelései összhangban voltak a megváltozott országhatárokkal, ezen belül Miskolc megváltozott regionális szerepkörével. (Pontosabban az önálló törvényhatósági jogot kapott Miskolc ugyan nagy lendülettel indul el a polgári fejlődés útján, de – vélt, vagy valós – regionális szerephez csak 1920 után jut.) A regionális szerepvállalás középpontjában a szomszédos településeket is ötvöző, „összevarró” Nagy-Miskolc megteremtése, létrehozása állt. Erre 1945-től kerülhetett sor, s három – elfogadott, vagy el nem fogadott – városrendezési terv is elkészült, szolgálva a modern ipari központ, a gyárváros kialakítását. (1948-as ÁRT-, 1951-es VÁTI-javaslat, 1954-es városkompozíciós terv.) Az új gazdasági mechanizmusnak is volt hatása az 1960–1968 között I–II. ütemben kidolgozott ÁRT-re, amelyet 1970-ben hagytak jóvá. Új gondolkodás és új építészgeneráció dolgozta ki a város következő általános rendezési tervét, amely az 1980-as évek elvárásainak megfelelően 1984-től volt hatályban. S bár ekkortól volt a városnak másfél évtizedre szóló „nagyávú, s 2010-ig szóló műszaki-rendezési- városfejlesztési terve (koncepciója), a rendszerváltással ez is meg nem valósítható dokumentummá, viszont komoly várostörténeti értéket képviselő forrásanyaggá vált. Az 1984-es ÁRT – elődjeihez hasonlóan – szintén negyedszázadot élt, amikor is átadta helyét 1999-ben a VÁTI és a Műépítész Kft. által közösen előkészített, 2001–2003 között részleteiben kidolgozandó városfejlesztési programnak.⁹³ A harmadik évezred elején elkészül Miskolc új általános rendezési terve, amely azt a történelmi példákkal alátámasztható feltételezést erősíti, hogy minden jelentős szakmai generáció „megszüli” – a városhoz való kötődését, tartozását is bizonyítandó – új városépítési koncepcióját. Ezek módosítás nélküli, maradéktalan megvalósítása soha sem (volt és lesz) lehetséges, mert a velünk változó és általunk is alakított jövő új kihívásainak csak folyamatos koncepcióval, alkalmazkodással lehet megfelelni.

⁹² Vö. *Iglói Gy.*, 1992. 119–131.

⁹³ Pontos címe: Miskolc Megyei Jogú Város városépítési koncepció, Budapest, 2001. Tsz. 1744/99–3.2.2.

FORRÁSOK

- IV. 501/i. Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (1330–1858)
i. Népszerűírások (Conscriptions populares)
- IV. 803/a. Borsod Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai (1871– 1923)
a. Közgyűlési jegyzőkönyvek
- IV. 1501/d. Miskolc Város Tanácsának iratai (1569–1889)
d. Miscellanea
- IV. 1501/g. Miskolc Város Tanácsának iratai (1569–1889)
g. Fundualis Könyv
- IV. 1902a. Miskolc Város Képviselő Közgyűlésének iratai (1871–1907)
a. Jegyzőkönyvek
- IV. 1906. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1909–1944)
- IV. 1914. Miskolc Város Mérnöki Hivatalának iratai (1879–1944)
- IV. 1920. Szabályrendeletek gyűjteménye
- XVII. 2. A Miskolci Nemzeti Bizottság iratai (1944–1949)
- XXI. 503/a. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1945–1950)
a. Általános iratok
- XXI. 503/b. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1945–1950)
b. Gazdasági ügyosztály iratai.

IRODALOM

Borsos József (szerk.)

1961 Vidéki városaink. Budapest

Danyi Dezső–Kőkúti Ferenc–Körmendi Klára–Kővári Lajos–Serédy Lajos–Torjai Béla–Wagner Ottó

1954 Miskolc városgazdasági vizsgálata. Budapest. (VÁTI tervdok. Tsz. 27–09–c–44–2.)

Dobrossy István

1980 Miskolc katonai-statisztikai leírása 1854-ből. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 18. Miskolc, 38–42.

1994 Miskolc társadalmának átalakulása, az ipar és a kereskedelem szerkezete 1929–1949. között. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Levéltári Évkönyve, VII. Miskolc, 253–292.

1995 Miskolc írásban és képekben, 2. Miskolc. (A város szíve, a Zsolcai-kapui ipartelep.) Miskolc, 60–146.

1996 Miskolc infrastruktúrájának modernizálása és a „Speyer” bankkölsön felhasználása (1925–1950). HOMÉvk. XXXIII–XXXIV. 423–451. Miskolc

1997 Miskolc a millicentenárius évében (szerk.). Miskolc, I–II. köt.

1998 Miskolc írásban és képekben, 5. Miskolc. (A fordulat éve, a Népköztársaság alkotmánya, 1948–1949.) Miskolc, 215–262.

- 2002 „Miskolc az ország első tervvárosa”. A 3 éves terv (1947–1949) előzményei, megvalósítása és következményei. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Levéltári Évkönyve, XI. Miskolc. 221–258.
- Dobrossy István–Veres László*
1978 Miskolci árvíz 1878–1978. Miskolc, 66+20 tábla
- Faragó Kálmán*
1961 Városrendezés a felszabadulás után. (In: *Borsos J.* szerk.: Vidéki városaink.) Budapest, 409–432.
- Földes Lajos* (szerk.)
1942 Miskolci útmutató. Miskolc, 40.
- Gencsi Samu*
1906 Miskolcz város jövője. Miskolcz. 95.
- Gyulai Éva*
2000 Topográfia és városkép. (In: *Faragó T.* szerk.: Miskolc története, III/1.) Miskolc, 57–150.
- Halmay Béla–Leszih Andor* (szerk.)
1929 Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont egyelőre egyesített vármegyebeli községek. Magyar városok monográfiája. Budapest
- Hermány Géza*
1961 Városrendezési törekvések a felszabadulás előtt. (In: *Borsos J.* szerk.: Vidéki városaink.) Budapest, 393–408.
- Horváth Béla* (ifj.)
1956 Miskolc II., III. és IV. kerületének kialakulása, városképei és műemlékei. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 4. Miskolc, 30–43.
1958 Miskolc városépítés történetének vázlata. (In: *Horváth B.* szerk.: Miskolc városrendezési kérdései) Miskolc, 102–130.
1960 Miskolc közmű és energiaellátási kérdései. Miskolc városrendezési kérdései, II. rész. Az 1959. április 23-án, 24-én és 25-én megtartott ankét anyaga. Miskolc
1972 A miskolci városkép változása. HOMÉvk. XI. 189–218. Miskolc
- Horváth Béla* (ifj.)–*Marjalaki Kiss Lajos–Valentiny Károly*
1962 Miskolc. Budapest, 57–70.
- Horváth Béla* (ifj.) (szerk.)
1958 Miskolc városrendezési kérdései. Az 1957. november 29-én és 30-án megtartott ankét anyaga. Miskolc
- Iglói Gyula*
1992 Miskolc 19. századi városrendezési tervei és építési szabályzatai. Miskolc
1997/a Miskolc környékének leírása 1854-ből. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Levéltári Évkönyve, VIII. Miskolc, 280–299.
1997/b Városépítés és építészet Miskolcon 1894–1919 között. (In: *Dobrossy I.* szerk.: Miskolc a millicentenárium évében.) Miskolc, I. köt. 244–252.
1997/c Városépítés és építészet Miskolcon 1960–1970. között. (In: *Dobrossy I.* szerk.: Miskolc a millicentenárium évében.) Miskolc, I. köt. 253–263.
- Kelemen István*
1997 Az elmúlt évszázad városépítése. Városépítés és építészet Miskolcon 1892–1991 között. (In: *Dobrossy I.* szerk. Miskolc a millicentenárium évében.) Miskolc, I. köt. 264–272.

- Klein Gáspár*
 1939 Községi adattár (Diósgyőr, Görömböly, Hejőcsaba). (In: Csikvári A. szerk. Borsod vármegye. Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyék.) Budapest, IV. rész 40–42., 57–58., 64–66.
- Komáromy József*
 1956 Mindszent község legrégebb térképe. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 3. Miskolc, 72–73.
- Komló Gábor*
 1929 Görömböly (In: *Halmay B.–Leszih A.* szerk. Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont e. e. vármegyebeli községek). Budapest, 600–603.
- Lakatos Mihály–Mészáros L. Edgár–Óriás Zoltán*
 1929 Az 50 éves Vállalkozók Lapja Jubileumi Albuma. Budapest. (Miskolc th. város) 485–499.
- Lippay Béla–Adler Károly*
 1895 Emlékirat Miskolcz város szabályozása tárgyában. Javaslat. Miskolcz, 1–17.
- Marjalaki Kiss Lajos*
 1930 Régi népszámlálások Miskolcon. Miskolc, 1–15.
 1939 Érdekes adatok Miskolc múltjából és jelenéből. (In: *Csikvári A.* szerk.: Borsod vármegye, Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyék.) Budapest, III. rész. 14–18.
 1957 A miskolci főutca topográfiája. HOMÉvk. I. 102–128. Miskolc
 1958 Miskolc régi mellékutcai. HOMÉvk. II. 133–154. Miskolc
- Meszléry Zoltán*
 1958 Miskolc város közlekedési hálózata és problémái. (In: *Horváth B.* szerk. Miskolc városrendezési kérdései.) Miskolc, 36–44.
- Nagy Ferenc*
 1913 Jelentés Miskolc t. h. j. város 1912. évi közállapotairól. Miskolcz, 137.
- Soltész Nagy Kálmán*
 1879 Hivatalos jelentés az 1878. évi augusztus 30–31-iki árvíz lefolyásáról, annak tisztításairól és a 139/1878. számú határozattal megválasztott Árvízbizottság működéséről. Miskolcz, 1–24.
- Ujváry Andor*
 1997 Városépítés és építészet Miskolcon 1982–1991. között. (In: *Dobrossy I.* szerk.: Miskolc a millicentenárium évében.) Miskolc, I. köt. 273–280.
- Vámossy Ferenc*
 1998 Építészet. (In: Magyarország a XX. században. III. köt. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Szerk.: *Kollega Tarsoly István.*) Szekszárd, 121–175.
- Varga Gáborné* (szerk. biz.)
 1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 377–384.
- Virágh Pál*
 1958 Miskolc városrendezési és városfejlesztési kérdései. (In: *Horváth B.* szerk. Miskolc városrendezési kérdései.) Miskolc, 8–19.

PLÄNE FÜR STÄDTEBAU VON MISKOLC IM 19-20. JAHRHUNDERT UND IHRE VERWIRKLICHUNG

Im Jahre 1878 ereignete sich die verheerendste Hochwasserkatastrophe in der früheren Geschichte von Miskolc. Nach dem Wegräumen der Trümmer bot sich die Gelegenheit, eine moderne Großstadt auszubauen. Die Bächer Szinva und Pece, die die Stadt in mehreren Zweigen durchschneiden, haben den Städtebau verzögert. Der erste moderne Plan für Städtebau wurde 1895 angefertigt. Sein Gestalter war der Hauptingenieur der Stadt Miskolc Károly Ádler. Im Jahre 1897 wurde von dem Budapester Universitätslehrer Lajos Lechner ein neuer Plan ausgearbeitet. Die Vereinheitlichung und Verwirklichung dieser zwei Pläne leitet in das 20. Jahrhundert über.

Vor dem ersten Weltkrieg hat sich schon die Notwendigkeit eines neuen Plans gestellt. Nach dem Krieg und der Veränderung der Landesgrenzen hat die neue Rolle von Miskolc in dem Handel und der Kultur nicht mehr ermöglicht, die neuen Vorstellungen durchzubringen. Im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts wird der erste Plan für Städtebau des Jahrhunderts doch noch zur Welt gebracht, der mit dem Namen von László Wurga verbunden ist. Dieser berücksichtigt – ähnlich wie die vorherigen – die Längsachse von Miskolc in ost-westlicher Richtung und basiert auf die Gestaltung von nord-südlich senkrecht verlaufenden Wegen, Straßen, Wohn- und Industrieblöcken. Aus dem Plan wurden – durch ausländische Kredite Ende der 20er Jahre – hauptsächlich infrastrukturelle Investitionen (Wasser, Abwasser, Kanalisation, neue Straßen), sowie Mietshausblöcke und ein Wohnviertel mit Einfamilienhäusern (Hodobay-Viertel) verwirklicht.

Nach dem II. Weltkrieg wurde wieder ein neuer Plan für Städtebau angefertigt. Dieser hat schon Miskolc's Entwicklung zur Industriestadt und die Notwendigkeit der Unterbringung der sich in großer Anzahl ansiedelnden Bevölkerung in Mietshäusern wiedergespiegelt. Nicht nur in Miskolc, sondern auch in den an Miskolc angeschlossenen Siedlungen, vor allem in Diósgyőr werden die ersten modernen „sozialen“ Wohnviertel aufgebaut. Die einst selbstständigen Siedlungen von „Györi kapu“, „Szentpéteri kapu“, „Zsolcai kapu“ und „Csabai kapu“ werden zusammengebaut. Die Entwicklung zur Großstadt wird Anfang der 80er Jahre langsamer, was auch in der städtischen Architektur zum Ausdruck kommt, es entsteht wieder ein neuer allgemeiner Plan für Städtebau. Dieser Plan konnte aber nicht mehr verwirklicht werden, denn ab 1990 verändert sich ja die Konzeption der Entwicklung der Stadt, was teilweise als Folge der politischen Wende betrachtet werden kann.

Im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts erscheint das Bild des Ausbaus einer bürgerlichen Großstadt auf dem „Plantisch“. Im Jahre 2001 wurde der neue allgemeine Plan für Städtebau, den dann Bauregelungen auf verschiedenen Ebenen und ausführliche Städtebaupläne ergänzen. Dieser allgemeine Städtebauplan läßt sich zugleich als die erste große Konzeption für städtischen Bau des dritten Jahrtausends betrachten.

Die Studie vermittelt, dass jede Generation ihren eigenen Plan für Städtebau anfertigt. Das heißt, dass es alle drei Jahrzehnte neue Vorstellungen und neue Lösungen entstehen. Diese braucht man aus dem Grund, weil es sich nicht nur die Möglichkeiten ändern, sondern auch die Ansprüche, die an ein Stadtbild gestellt werden, stets im Wandel sind.

Dobrossy, István

APRÓ TÁRGYAK NAPÓLEON KULTUSZÁNAK JEGYÉBEN

PIRINT ANDREA

Porcelán dísztányérok; a legkülönbözőbb anyagokból készült szelencék; elefántcsontra, porcelánlapra, pergamenre festett miniatűrök – Napóleon témájú ábrázolásokkal. Álló, ülő, lovagló Napóleon-figurák öntöttvasból, porcelánból, spialterből – különböző méreteken, esetleg időmérő szerkezet „tokjaként” is. Képeslap-tenger Napóleon csatáinak ábrázolásával. – S mindezek csak apró tárgyak a Napóleont vagy vele kapcsolatos eseményt megörökítő, a nagyművészeti műfajokba tartozó alkotások (sokszorosított grafikák, festmények) és azok másolatainak szintén gazdag világa mellett. E tárgyak egy „nagy ember” iránt érzett csodálat, tisztelet kifejezői, hordozói, közvetítői. Annak a kultusznak tárgyi emlékei, amely Napóleon első sikerei nyomán kezdett kialakulni, majd növekedett, s nem ért véget a kultikus ember bukásával.

Jelen tanulmány a Herman Ottó Múzeum Képző- és Iparművészeti Gyűjteményeibe tartozó tárgycsoportot: négy szelencét és két miniatűrűt mutat be, és igyekszik azokat kultúrtörténeti kontextusba helyezni.¹ A bemutatásra kerülő valamennyi műtárgy a néhai dr. Petró Sándor gyűjteményébe tartozik, amelynek jelentős része 1977-ben, majd további darabjai – többek között 183 darabos szelencekollekciója – 1983-ban került a Herman Ottó Múzeum kezelésébe.

Napóleon-kultusz Magyarországon

Werner Hofmann német művészettörténész könyvében, amely a 19. századi képzőművészetben szerepet játszó eszmékről és motívumokról szól, önálló fejezetben olvashatunk a „rendkívüli tehetségű szellemek” csodálatáról mint a 19. századi gondolkodás egyik domináns eleméről. „A nagy ember csodálatát – melyet a historizmus ébresztett fel – már a felvilágosodás kora az emberiség vallásává kiáltotta ki. A hősök és művészek tisztelete azonban csak a 19. század művészetében nyeri el mitológiáját, szimbolikus típusait és egyezményes ikonográfiáját.” Ennek a fajta tiszteletnek egyik útja Hofmann szerint „a lángelme belső »szükségyszerűségére« hivatkozik, az emberi nagyság szabályokat romboló jellegére, feltétlen önmegvalósítási kényszerére...”, amely „kifürkészhetetlenségén méri fel a nagyságot, és elbűvölten szemléli a zseni magányos, emberektől távoli megközelíthetlenségét”.² A rendkívüliség megtestesítője e korban Dante, Prométheusz, Mazeppa mellett Napóleon is, aki Paul Delaroche egyik festményén egy sziklaszirten ülve kitaszított, magányos gondolkodóként tőpreng az emberiség nagy

¹ E tanulmány megszületését ösztönözte Ács Piroska könyve, amely három hazai közgyűjtemény anyaga alapján tárja fel a szelencék világát, kedvet ébresztve a kisebb gyűjteményekkel dolgozóknak is a legszebb, legérdekesebb darabok bemutatására. Lásd Ács P., 1994/a.

² Hofmann, W., 1987. 120.

kérdésein.³ (Ilyen magába fordult pillanatban örökíti meg Delaroché Napóleont egy másik festményen is, azon, amelyik előképként szolgált a bemutatásra kerülő egyik miniatűrünkhöz.)

Az egyetemes művelődéstörténetben számos példáját találjuk annak a véleménynek, amely szerint Napóleonnal mindenekelőtt tragikus hőst, tiszteletreméltó zsenit kell tisztelnünk. Hegel félistennek nevezi, Byron a lelángolt Prométheuszhoz hasonlíttja, Stendhal a „Vörös és fekete” című regényének tizedik fejezetében magas szikláról felröppenő madárral azonosítja Napóleont, akinek nagysága példaként szolgál a főhős, Sorel számára. A nagy becsvágygal bíró Balzacnak Napoleon szintén példaképe volt, szobájában éppúgy helyet kapott egy Napoleon-szobor, mint Puskin főhősének, Anyeginnek asztalán. A 19. század végi, huszadik század eleji Európában Nietzsche gondolatai az egyéniség szenvedélyes tiszteletével nagy divatot teremtettek, s tovább egyengették az utat az „emberfölötti ember” iránti csodálat előtt. Egon Friedell Wallensteinről szólva így fogalmaz: „... azoknak a tág látókörű, rendkívüli kombinációs-összegző képességgel bíró, diplomáciai és stratégiai lángelméknek a sorába tartozott, akiknek élén Napoleon áll”.⁴ – Magyar földön is hasonló véleményeknek kellett megfogalmazódnia.

Egy névtelen megfigyelő „Pillantás Magyarországra” című, 1808 végén készült emlékirata a következőképpen foglalja össze, mi a magyarok véleménye Napóleonnál: „Az udvar és a hozzá húzó nemesek göggel és kielégíthetetlen nagyravágyással vádolják őt... Az arisztokraták (nemesek) legnagyobb része nem szereti, mert úgy gondolja, hogy abban az esetben, ha az ország az ő hatalma alá kerül, elsőnek mentességeik esnek áldozatul. De sok olyan is akad a nemesek között, aki Magyarország valódi érdekeit világosan felismerve és nemes érzelmektől indítatva beleegyeznek előjogai feláldozásába a közigazgatás újjászervezése érdekében. A társadalom más osztályai pedig mind a gyenge zsarnokok által elnyomott népek felszabadítójának tekinti e nagy uralkodót, azon férfinak, akit a gondviselés jelölt ki arra, hogy megalázza az erények nélküli hatalmasokat, és elősegítse a hanyatló királyságok újjászületését.”⁵ A társadalom „más osztályainak” képviselőire szépirodalmi forrásban találhatunk példát. Mikszáth Kálmán regényének, a napóleoni időkben játszódó „Különös házasság”-nak olaszröszkei kocsmárosa baromfiudvarának féltve őrzött kakasát imádottja után Napóleonnak keresztelti; makacsul várja, hogy a francia császár egyszer csak benyomul magyar földre, s későbbi halálhíréről sem akar tudomást venni. De Döry báró tisztartója is Napoleonra emeli poharát a baráti asztaltársaságban folytatott borozgatás során.

A társadalmi haladást szem előtt tartó nemesekre már nem csupán szépirodalmi forrásokból meríthetünk példát. Berzeviczy Gergely egy független, alkotmányos magyar monarchiáról álmódott, melynek központi hatalma felszámolja a hazai feudális rendszert. 1809 áprilisában írt politikai emlékiratát Napoleon számára készítette, kidolgozva benne egy felvilágosult szellemű reformprogramot, melynek elfogadását várta a császártól a francia győzelem esetén. „Ilyen fejlett, összefüggő program... ritkán születik meg valami háttér nélkül, teljesen társtalanul, idegenül, pusztán egyéni kivételként” – írja Kosáry Domokos. „S talán az is elképzelhető, hogy olyanféle nézetek, amelyeket Berzeviczy itt megfogalmazott, bizonyos fokig, ha nem is ily határozottsággal, a

³ Napoleon Szent Ilona szigetén, 1852. Reprodukálva: *Hofmann, W.*, 1987. 133.

⁴ *Friedell, E.*, 1991. 93.

⁵ Archives Nationales, Paris, AF, IV. 1677. Plaq. I. ff. 250–262. Közli: *Kosáry D.*, 1977. 67.

Szepesség környékén, szűk körben, más, reformra hajló nemesek... körében is felbukantak.”⁶

Szintén nagy reményeket fűzött Napóleonhoz Batsányi János, aki 1809-ben aktív szerepet vállalt Napóleon proklamációjának magyar nyelvű fordításában. Európa szebb jövőjét és a feudalizmus felszámolását várta a francia császártól, akiről magasztaló szavakat írt 1810-ben, Németországban „Der Kampf” címen megjelenő könyvének lapjain.⁷ Berzeviczy és Batsányi nagy kortársa és riválisa, Kazinczy Ferenc éppen ellentétes álláspontot képviselt a Napóleon-kérdésben. A Bécshez hű nemesség álláspontján állt, és élesen bírálta az antifeudalizmus úttörőit. „Pedig Kazinczy egyébként nagy csodálója volt Napóleonnak” – írja Kosáry, „de nem a forradalom fiát, hanem megfélemezését tisztelte benne. 1810-ben, midőn már nem kellett tőle félnie, epigrammát írt házasságára Mária Lujzával.”⁸ A vers, amely „A Nagyság és Szépség Diadalma, Napoleonnak és Luizának menyekzőjőknél” címet viseli, Kazinczy sárospataki barátai, Sipos Pál és Kézy Mózes ugyanezen alkalomra íródott hexameterait követően született.⁹

A győri csatát követően Napóleonnak láthatóan nem voltak további tervei Magyarországgal kapcsolatban. 1809 után, mikor az ország feje fölül elmúlt a Napóleon-veszély, a magyar közvélemény is megváltozott a francia császár személyét illetően. Napóleon megítélésében már nem az aktuálpolitikai megfontolások és érdekek, a tőle való félelem, vagy a hozzá fűzött remény játszották a főszerepet. Miután megszűnt olyan tényezőnek lenni, amely az ország alakulását befolyásolhatta, helyet kaphatott az a fajta tisztelet, amely a Habsburg-házba benősült uralkodónak, a Habsburgok rokonának kijárt. Másfelől immár politikai állásfoglalás nélkül nyílt mód megítélni Napóleon személyét: tarthatták zsarnoknak és lelkiismeretlen hódítónak, de tisztelhatték csodálatos lángelmeként és rendkívüli hadvezérként is. Alakját elképzelték a pokolban, mint ahogy Antoine Wiertz tette 1864-es képén, melyen asszonyok rontanak a néhai császárra, számon kérve rajta szeretteik halálát;¹⁰ de hihettek túlvilági megdicsőülésében is, ahogy azt a képzőművészet nyelvén például Rude¹¹ vagy Ingres megfogalmazta.¹² A nemesi közvélemény alakulását 1809 után olyan kis epizódok is jelzik, mint hogy Jósa Gábor táblabíró tokajit küld Napóleonnak mint I. Ferenc vejének.¹³ Költőink közül ellenszenvező verset írt Napóleonhoz Berzsenyi Dániel,¹⁴ de Fekete János a felvilágosult katona ideálját köszöntötte Napóleon személyében.¹⁵ 19. századi lírikusunkról, Vajda Jánosról tudni lehet, hogy „Napóleon az ideálja (természetesen nem a diktátor, hanem mint akkoriban sokaknál, a királyok megalázója, a feudalizmus megdöntője)”¹⁶

A Napóleon iránti rokonszenv tárgyi emlékeivel találkozunk az Andrássyak egykori lakóhelyein. A krasznahorkai várban I. Ferenc császár portréja mellett jobbról leánya, Mária Lujza, balról veje, Napóleon arcma díszíti napjainkban a vár egyik helyiségét, s ez utóbbtól balra függ a harmadik generációt képviselő Sasfiók portréja.

⁶ Kosáry D., 1977. 68.

⁷ Pándi P. (szerk.) 1965. 160.

⁸ Kosáry D., 1977. 101. A verset közli: Bíró F. (sorozatszerk.) 1998. 63.

⁹ Bíró F. (sorozatszerk.) 1998. 252.

¹⁰ Jelenet a Pokolból, 1864. Brüsszel, Musée royale des Beaux-Arts de Belgique.

¹¹ Napóleon halhatatlanságra ébred, 1845–47. Fixin, Cote-d’Or.

¹² I. Napóleon apoteózisa, 1853. Vázlat a párizsi városháza császári szalonjának mennyezetképehez. Párizs, Musée Carnavalet.

¹³ Kosáry D., 1977. 197.

¹⁴ Berzsenyi Dániel: Napoleonhoz, 1814.

¹⁵ Pándi P. (szerk.) 1965. 70.

¹⁶ Sötér I. (szerk.) 1965. 602.

Napóleon itt úgy jelenik meg, mint a Habsburg-ház rokona. E jelzészzerű „Bonaparte-jelenlét” Napóleon-kultusz nő az Andrásyok betléri kastélyának egyik szobájában. A falakon Napóleon-t ábrázoló grafikák; egy tabló a napóleoni csatákat megörökítő képeslapok gyűjteményét fogja össze, a vitrint Napóleon-szobrocskák, Napóleon témájú ábrázolásokkal díszített tányérok töltik meg – a Napóleon-kultusz tárgyi emlékei.¹⁷ A kastély jelenlegi berendezése azt az állapotot rekonstruálja, ahogyan az Andrásyok az 1944-ben történt távozásukig használták az épületet.¹⁸

A 19. században magyar földön is születtek Napóleon-t ábrázoló művek. Libay Sámuel, korának közkedvelt ötvöse filigrán-technikával készített egy Napóleon-szobrot. „Besztercebánya városa 1864-ben felhívta a városokat, hogy ezt a szobrot gyűjtés útján vegyék meg a Nemzeti Múzeum számára. Azonban 4000 forint helyett alig gyűlt össze 1200. Pedig már előzően, 1862-ben a szilvácsi fürdővendégek hangversenyt is rendeztek ugyanerre a célra. A munkát végül a szerzője nagy engedménnyel adta el a Múzeumnak” – írja Lyka Károly.¹⁹ A budapesti Iparművészeti Múzeum öntöttvasból készült Napóleon-szobrokat őriz, melyek a munkács-frigyesfalvi vasgyár műöntödéjében készültek.²⁰ E szobrok mintája – csakúgy, mint a Nagy Frigyes, Falstaffot megörökítőké – Berlinből származott Munkácsra, ahol 1840 körül Willaschek újramodelllálta. E mintáról – nyilván a kereslet miatt – később is öntöttek szobrot, amikor a gyár főmodellmestere már Schossel András volt.²¹ Az egész alakos szobrocskák tábournoki egyenruhában ábrázolják a császárt, keresztbe font karokkal, bal lábára nehezedve. A Napóleon-téma közkedveltségét mutatja, hogy e szobor mellett – amelynek Willaschek-féle variációja 1843-ban szerepelt a második magyar Iparműkiállításon – készültek Selesztón tintatartók is e tematikához köthetően: az egyik típus tetején fejét tenyerére támasztó, gondolkodó Napóleon „csücsül”, egy másik típus formája Napóleon koporsóját idézi, fedelén fogantyúként szolgáló Napóleon-kalappal.²²

Az írott források és a tárgyi emlékek alapján elmondható, hogy a 19. század folyamán az európai gondolkodásban divó bonapartizmus hazánkat sem kerülte el. Magyarországon „felvevőpiaca” volt a Napóleon személyét tisztelettel övező tárgyakkal. Igény volt az e témájú tárgyak külföldről történő behozatalára, és igény volt itthoni készítésére is.²³

Szelencék

A szelence dohány, édesség, gyógy- és szépítőszerek, szépségtapaszkok stb. tárolására szolgáló apró doboz, melynek egykori divatját a tényleges funkció mellett e tárgyípus szép művi kidolgozása, tehát dísz tárgy volta is magyarázza. A szelencék anyaga, formája – akárcsak rendeltetése – rendkívül változatos. Készülhettek fém-ből, drágakőből, porcelánból, papírmáséból, fából, elefántcsontból, szaruból stb. Az anyagtól függően dí-

¹⁷ A porcelántárgyak a hírességeket megörökítő emléktárgyak típusához tartoznak, melyek gyártásával például az angliai Staffordshire porcelángyára is foglalkozott. Innen származnak a sárospataki Rákóczi Múzeum gyűjteményében lévő Kossuth-porcelánfigurák (SRM. 97.8.94. – 97.8.97.).

¹⁸ További kutatásra vár, hogy a családban vajon ki vagy kik voltak Napóleon lelkes hívei.

¹⁹ Lyka K., 1982. 23.

²⁰ Reprodukálva: Puzstai L., 1978. 119.; Puzstai L., 1998. 92.

²¹ Reprodukálva: Puzstai L., 1978. 140.

²² Reprodukálva: Puzstai L., 1998. 95.

²³ Ezúton mondok köszönetet Goda Gertrud, Gyulai Éva, Kárpáti László kollégáimnak, akik a hazai bonapartizmusra vonatkozó szakirodalmi utalásokra, valamint szépirodalmi forrásokra hívták fel figyelmemet.

szíthették öntés, vésés (gravírozás, gillosálás), préselés, zománcozás, festés útján, de a szelencetestre applikált díszítmény (pl. miniatúr) alkalmazása szintén gyakori. Formája a mértani alakzatoktól (kerek, ovális, négy- vagy többszögű, trapéz stb.) kezdve bonyolultabb kartus-formákon át igazodhatott egy-egy állat (madár, kutya, oroszlán, egér, nyúl), valamely tárgy (pl. legyező, kosár, koporsó, gyaloghintó, nadrág, kalap) alakjához vagy akár emberi fej formájához. E tárgytypus a 17. század közepétől, a francia királyi udvarból indult hódító útjára, vált divattá, s kétszáz éven keresztül tartotta állásait. Hamarosan beszívárgott Európa uralkodóköreinek diplomáciai és társasági életébe, majd a főrangúak divatját követni akaró alsóbb osztályok, végül a polgárság életének is részévé vált.

Amikor Bonaparte első katonai sikereit aratta, a szelencehasználat divatja épp hanyatlóban volt Franciaországban. A forradalom idején a királyság fényűző életmódjának kellékeivel együtt e tárgytypus is háttérbe szorult. A császárrá lett Napóleon új lendületet adott a szelenceművészetnek azzal, hogy felelevenítette a szelenceadományozás uralkodói gyakorlatát, de egyébként is nagy barátja volt a szelencéknek. Szívesen tartott magánál burnótszelencét, bár ő „... a szó hagyományos értelmében nem burnótozott. Nem szippantotta fel a port, csak annak illatát lélegezte be. A szelencéből két ujjá közé vett egy adagot, szagolgatta, majd visszajektette a dobozba. (Ez a szokása mentette meg életét, ugyanis állítólag egyszer mérgezett tubákkal kíséreltek meg ellene merényletet.) Szívesen játszadozott azonban a dobozkákkal. Az államtanács hosszú ülésein kölcsönkérte, majd elfelejtette visszaadni azokat. Végül a tanácsosok már csak 15 sou-s szelencét hordtak magukkal” – tudjuk meg Ács Piroskától.²⁴

A szelence magyar földön is közkedvelt használati tárgy volt. 19. századi népszerűségére Mikszáth műveiben bőven találunk példát. A századforduló idején játszódó „Új Zrínyiász” Sartory Pálja „... gyakran nyúlt a burnótos szelencéjéhez, melynek fedelére egy hajporos dáma volt festve, valami múlt századbeli angol királyné”. A Napóleon korában játszódó „Különös házasság” Medve doktorának zsebében kevés értékű tárgy között ott lapult egy rózsafából készült burnótszelence dr. Guillotine arcképével, s az egykori titkosrendőr, Krok Mátyás is gyakran vette elő tubákos szelencéjét, „... hogy megsarkantyúzza az agyvelejét”. A burnótozás, s vele a szelencehasználat nem csak világi körökben, de az egyházi szférában is általános volt. A „Különös házasság” perének folyamán „... az igazság... mérlegelése előtt még egy kis burnót megízlése sem látszott megvetendőnek, mire kivette a praeses tubákos szelencéjét, és szippantott. A többi kanonokok is elöszedték a piksziseket, és általános prüszkölés következett: a vice-nótárius nem győzte ismételtetni a sok conducat sanitati-t.”

1. kép. Szelence a jénai csata allegóriájával

²⁴ Ács P., 1994/a 11.

A bemutatásra kerülő szelencék a Bizományi Áruház Vállalattól vásárlás útján kerültek dr. Petró Sándorhoz. A BÁV valószínűleg magyar tulajdonostól vásárolta fel e tárgyakat, melyek közül az elsőként bemutatásra kerülő darab a jénai csata allegóriáját ábrázolja²⁵ (1. kép). A témául szolgáló történelmi esemény 1806. október 14-én zajlott le, melynek során a francia csapatok szétverték és megsemmisítették a porosz hadsereget. A győzelmet követően megnyílt az út Berlin felé, ahová Napóleon két hét múlva harc nélkül bevonult, betetőzve ezzel a poroszok feletti diadalt. Két, egyidejűleg lezajlott csatában – Jénánál és Auerstädtnél – a poroszok 27 ezer halottat vagy sebesültet és 18 ezer foglyot veszítettek, és odavesztett majdnem valamennyi ágyújuk. Ennek a véres és sorsdöntő csatának allegorikus ábrázolásával találkozunk szelencénk fedelén. Az ábrázolás értelmezését kísérő feliratok segítik. A két (földi és égi) szférára tagolódó kompozícióban maga a csata az alsó zóna jobb szélén zajlik. A Poroszország királyát jelképező oroszlánt (ROY DE PRUSSE) – kinek fejéről koronája leesett – a sas – mely a Grande Armée jelképe – villámgyors harcmodorával megfutamodásra készíti. Mögöttük a távolban Berlin tornyai tűnnek fel. A Jénától légvonalban kb. 200 km-re fekvő város sziluettje aligha bontakozhatna ki a horizonton, de tartalmilag – minthogy a jénai győzelemmel valójában Berlin bevételé is eldőlt – a porosz székváros jelölésének a kompozícióban helye van. A csatajelenettől balra az orosz haderők katonái (RUSSES) sorakoznak. Mivel az ütközetben az oroszok nem vettek részt, érthetetlennek tűnik szerepeltetésük. Egy stratégiai okfejtés adja meg magyarázatát az orosz katonai jelenlétnek. Az ütközettel foglalkozó szakirodalom szerint a poroszok elkerülhették volna a katasztrófát, ha bevárják az oroszokat az Elba mögött. Az orosz segítségnyújtástól Napóleon is tartott, ezért „... meg kellett vernie a poroszokat, még mielőtt az oroszok megérkeznének, s nagyon aggódott, hogy a poroszok esetleg az Elba mögött maradnak”.²⁶ A porosz haderők azonban – Napóleonnak „kedvezve” – előrenyomultak. A bal szélső katonacsoport egy teknősfigura mögött sorakozik fel. Jelképesen értelmezve a teknős az elkésett oroszok lassúságát, lustaságát szimbolizálja. A teknőstől jobbra egy újabb állat, egy rák társul az allegorikus „állatkerthez”. Értelmezésünk szerint a folyami rák az Elba folyót jelképezi, melyen az orosz haderő nem kelt át.

Az égi szféra bal sarkában Napóleon fél alakja tűnik fel, amint isteneknek és szenteknek kijáró felhőkoszorútól övezve elégedetten tekint le a diadalmas csatára. Mellette a koronás sas, a császári hatalom, az ember világa felett uralkodó erő jelképe szárnyal; csőrében kardot, karmai között ágyúcsövet, a harc eszközeit tartja. Napóleon alakja melletti, a fedél peremét követő felirat kopott, olvashatatlan. A jobb oldalon olvasható felirat a Julius Caesartól származó híres mondást idézi egyes szám harmadik személyben: „Jött, látott, győzött” (IL EST VENU IL A VU IL A VAINCU).

Szelencénknek egy variánsát őriz az Esztergomi Keresztény Múzeum.²⁷ Az annak fedelén lévő ábrázolás csak részleteiben különbözik a miskolciétól. Ugyanazokat a kompozíciós elemeket alkalmazza mindkettő, ám helyenként módosítva, néhol eltelve, más-hol összefűzve. A két szelence préselt ábrázolása tehát nem azonos dúcra készült, de hogy egyazon műhelyből származik, azt a formai, méretbeli, anyagbeli, apró részletekben is megmutatókozó azonosságok bizonyossá teszik. Amennyiben az esztergomi vari-

²⁵ Kerek formájú szelence, leemelhető fedéllel. Puszpángfa, belül lakkozott, fedele préselt, teknőchéz béléssel ellátva. Átm.: 7,8 cm, Ma.: 2 cm. Fedelén felirat lent: ALLEGORIE SUR LA BATAILLE D'JENA. Jelzetlen. HOM Iparművészeti Gyűjtemény Ltsz. 2002.1.1.1–2.

²⁶ Lefebvre, G., 1975. 277.

²⁷ EKM San Marco-gyűjtemény Ltsz.: 55.255. Reprodukálva: Ács P., 1994/a 141. kép.

áns Franciaországban, Saint-Claude-hoz köthetően, a 19. század elején készült,²⁸ úgy ezeket az adatokat a miskolci darabra vonatkozóan is érvényesnek tartjuk.

2. kép. Napóleon-kalap formájú szelence

3. kép. Szelence Napóleon és Mária Lujza portréjával

Rendhagyó formája miatt az ún. fantáziaszelencék típusába tartozik a baljával előre mutató, lovon ülő Napóleont ábrázoló, Napóleon-kalap alakú darab²⁹ (2. kép). E fejfedő története nem Bonapartéval kezdődik, hiszen a kétszarvú kalap már a francia forradalom idején is használatos volt, de annyira jellemzővé vált rá e viselet, hogy gyakorlatilag attribútumává lett. E kalaptípushoz már önmagában is legendás viselőjének képzete társul. A Magyar Nemzeti Múzeum őriz egy azonos formájú szelencét, amely mind méreteiben, mind technikájában, még „kopottsága” tekintetében is szelencénk párdarabja.³⁰ Annak fedele Napóleont az austerlitz-i csata után ábrázolja, amint egy sziklán ülve pihen fényes győzelmét követően. A két szelence származási helye, datálása azonos lehet. A budapesti darab datálását kiterjesztve: mindkettő 19. század eleji, franciaországi munka.³¹

Az idő folyamán az értékes, nemes anyagokból készült darabok helyett egyre inkább olcsó anyagok felhasználásával előállított szelencék kerültek forgalomba. Az alapanyag értéke mellett az előállításra fordított idő is csökkent, teret engedve a mechanikus eljárásoknak az igényes kézi megmunkálás helyett. A „tömeggyártásnál” fogva a szelencehasználat széles körben általánossá válhatott. Egyfajta műanyagból, kazein alapú, szaruszerű galalitból készült az a szelence,³² melynek fedelét Napóleonnak és második feleségének, Mária Lujzának egymás felé forduló, profilban ábrázolt mellképe díszíti³³ (3. kép). A napóleoni propagandaművészet éremtermése között számos példáját találjuk

²⁸ Ács P., 1994/a 67.

²⁹ Napóleon-kalap alakú, zsanéros fedéllel. Szaru, préselt. H.: 8 cm, Sz.: 4,9 cm, Ma.: 2,5 cm. Felirata nincs. Jelzetlen. HOM Iparművészeti Gyűjtemény Ltsz. 2002.1.2.

³⁰ MNM Ltsz. 51.119. Reprodukálva: Ács P., 1994/a 145. kép.

³¹ A meghatározás Ács Piroskától származik. Ács P., 1994/a 67.

³² A szelence anyagát Kárpáti László határozta meg.

³³ Kerek formájú, leemelhető fedéllel. Galalit, öntött. Átm.: 8 cm, Ma.: 2,2 cm. Felirat: NAPOLEON K(AISER) DER FRANZOSEN. LOISE H(ERZOGIN) V(ON) OESTERREICH. Jelzetlen. HOM Iparművészeti Gyűjtemény Ltsz. 2002.1.4.1–2.

a császár és/vagy a császárné tiszta félprofiljának, a császárné alatt Josephine-t éppúgy értve, mint Mária Lujzát. De a fenséges frigy létrejöttét portré párral hangsúlyozó ábrázolás papírmasé szelencéken is gyakori volt Napóleon császársága idején.³⁴ Pikszisünk kettős portróját a szépen kidolgozott dekoratív részletek teszik megkapóvá. Német nyelvű feliratok azonosítják a császári párt. A szelence minden bizonnyal osztrák munka.

4. kép. Szelence Poniatowski halálának ábrázolásával

A Napóleon témájú szelencék csoportjába tartozik közvetve az a darab, melynek fedele Józef Poniatowski lengyel herceg halálát ábrázolja³⁵ (4. kép). Poniatowski a napóleoni hadak hőiesen küzdő parancsnoka volt, aki a lipcei csatában lelte halálát. E tárgy az elsősorban a lengyel nép szívében élő Poniatowski-tisztelet szép emléke; magyarországi fellelhetősége pedig a több száz éves lengyel–magyar barátságra is példa. Akárcsak a magyarság történelmében, Lengyelországban is volt egy időszak, amikor a politikai megújulás reménye Napóleonhoz fűződött. Időrendben a lengyelek szöttek előbb álmokat a francia segítség sikeréről, majd ezt követően – éppen a lengyel példa nyomán – aktivizálódtak Magyarországon a hasonló elképzelések. A 18. század végén felosztott, idegen megszállás alá került Lengyelország azon rétege, amely a társadalmi haladás híve volt, sietett felajánlani szolgálatát a lengyel belpolitikába beavatkozó Porosz- és Oroszország ellen fellépő francia császárnak. A napóleoni lengyel hadak főparancsnoka a lengyel király rokona, Józef Poniatowski herceg lett, aki eleinte vonakodott meghódolni Napóleon előtt, majd 1807-ben végül elfogadta a hadügy vezetését, s ettől kezdve haláláig szolgálta Napóleon érdekeit, bízva abban, hogy ezzel saját hazájának újbóli függetlensége előtt egyengeti az utat. Napóleonnak attól kezdve lett nagy szüksége a „lengyel ütőkártyára”, amikor a háború Lengyelország területére tevődött át. De a lengyel katonáknak nemcsak hazájuk területén kellett harcolniuk, hanem részt kellett venniük a francia császár többi katonai kalandozásában is.

Józef Poniatowski a napóleoni háborúk legendás alakja lett. Kis létszámú csapatával visszaverte a Varsó ellen vonuló osztrák sereget. 1812-ben, amikor a francia sereg Moszkva alól kénytelen volt visszavonulni, Poniatowski megmaradt katonáival Napóleon után ment. A döntő csatára 1813. október 16-ától került sor. Három napon át zajlott Lipszénél a század legnagyobb katonai összecsapása, az ún. „népek csatája”. A kilátástalan küzdelemben Napóleon végül elrendelte a visszavonulást, melyre az Elster folyó

³⁴ Ács P., 1994/a 38.

³⁵ Téglatest formájú, zsanéros fedéllel. Szaru, préselt. H.: 8,8 cm, Sz.: 5,2 cm, Ma.: 2,5 cm. Felirat: MORT DE PONIATOWSKI. Jelzetlen. HOM Iparművészeti Gyűjtemény Ltsz.: 2002.1.3.

fölött ívelő lindenai híd állt rendelkezésre. 19-én, amikor az ellenség újra támadásba lendült, idő előtt robbantották fel maguk mögött a hidat, feláldozva ezzel a főleg lengyelekből álló hátvédet. Az ellenséges oldalon rekedt katonák – köztük Poniatowski is – a folyóba vesztek.

Egy ilyen történetet képileg elmondani bizonyára nem volt kis feladat. Nincs benne összecsapás, sem gyilkos fegyver, sem méregpohár. Jól átgondolt utalásokkal kellett a lehető legtöbbet elmondani a tragédia körülményeiről. A kompozíció középpontjában lovával az Elsterbe ugrató herceg alakja foglal helyet. Jobb kezében tartott, leengedett fegyvere jelzi, hogy nem az ellenség ellen megy, hanem visszavonulásra kényszerül. Az előtér jobb alsó sarkában – a sorsát hősiiesen felvállaló Poniatowskival ellentétben – egy katona próbál megkapaszkodni a parton; tekintete a példát mutató hercegre irányul. A mély vízben fuldokló figura a lengyel sereg sorsát vetíti előre. A háttérben jobbra lovasok menekülnek; balra az ellenség, az orosz–osztrák–porosz–svéd koalíció katonáinak rendezett, tömött sorai jelzik az erőfölényt. József Poniatowskiról, a lengyelek nemzeti hősről számos festmény és grafika készült. Szelencénk szépen felépített kompozíciójának alapjául talán – egy általunk eddig nem ismert – képzőművészeti alkotás szolgált. A jelenetet kísérő francia nyelvű felirat (MORT DE PONIATOWSKI) arra enged következtetni, hogy a szelence franciaországi munka. A lengyel herceg hősiességéről a franciák ma sem feledkeznek meg,³⁶ s ez a tisztelet még elevenebb lehetett a 19. században, amikor a napóleoni háborúk időszakában közelmúltak számítottak.

Poniatowski emlékét természetesen elsősorban a lengyel nép örzi szeretettel szívében. A hercegnek és csapatának tragédiájával a lengyel légió utolsó csírája pusztult el. Az előző évi oroszországi hadjárat során vérzett el a franciák oldalán harcoló lengyelek jelentős része, a 100 ezer fős hadsereg. Poniatowski halála a Napóleon égisze alatt Lengyelország függetlenségéért háborúzó lengyel katonák tragédiájának jelképe lett. Hamvait nagy pompával, nemzeti tüntetés keretében helyezték el 1817-ben a Wawel kriptájában, ahol királyok és hadvezérek alusszák örök álmukat. Személyes tragédiáját a magyarság is átérezte. A lengyel–magyar szimpátia jegyében született gróf Teleki László 1833-as naplójegyzete Lipcsében, Poniatowski síremléke előtt: „... kimentem a Gerhardtgartenbe... Legnevezetesebb benne Poniatovsky Józsefnek kettős monumentuma, az egyik nagyobb lengyel felírással. Nincs rajta semmi statua, csak négyszegű kő... Miféle emlék köti magát e helyhez. Szegény Lengyelország, egy pár könnyet megérdemel méltatlan sorsod...”³⁷

Miniatűrök

A 16. század folyamán kialakuló miniatűrfestészet a 18–19. században élte virágkorát. A főleg arcképeket ábrázoló olaj, gouache, akvarell, zománc képecskék készülhettek papírra, pergamenre, fára, fémre, porcelánra, elefántcsontra. E képecskék megjelenhettek karkötőbe, gyűrűbe, órába, bútorba applikálva; felhasználhatták szelencék díszítésére, nyakban hordható vagy kitűzhető medaillonként. De funkcionálhatott önálló képként, sokszor díszes keretbe foglalva – falra akasztva, vitrinbe állítva.³⁸

³⁶ Párizsban körút viseli Poniatowski nevét.

³⁷ Közli: *Hopp L.*, 1983. 71.

³⁸ A miniatűrfestészetéről bővebben szóló magyar nyelvű irodalom Sz. Koroknay Éva munkája In: *Voit P.* (szerk.) 1983. 392–394.

5. kép. Miniatűr
Napóleon portréjával

6. kép. Paul Delaroche: Napóleon
Fontainebleau-ban (részlet)

A miniatűrfestészet igazi felvirágzása Franciaországban a 18. században, XIV. és XV. Lajos korában következett be, és – akárcsak a szelenceművesség – I. Napóleon császársága idején új lendületet kapott. Korának igen nevezetes miniatűrfestője volt Jean Baptiste Isabey, aki több alkalommal festette meg a császárt és családtagjait.³⁹ Ugyancsak fontos szerepet töltött be e műfaj terén Daniel Saint és Jean-Baptiste-Jacques Augustin, akik szintén több miniatürképet festettek Napóleonról, annak első feleségéről, s a két család tagjairól.⁴⁰

A Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjteménye két, I. Napóleonot ábrázoló miniatürt őriz. Elefántcsonttal, kis részben gyöngyházzal burkolt, téglalap alakú fakeret foglalja magába az ovális kaucsuk lapocskát, amely a császárt székébe roskadva ábrázolja⁴¹ (5. kép). A miniatűr jelzett: jobbra lent Delaroche neve olvasható. Hyppolite-Paul Delaroche (1797–1856), korának egyik legdivatosabb párizsi művésze több képet is festett Napóleonról.⁴² Örökzölddé lett alkotása a Herman Ottó Múzeum miniatűrjének 1845-ben készült előképe, az a portré, amely a meghasonlott Napóleonot a fontainebleau-i palotában ábrázolja, miután lemondott az uralomról, s az Elba szigeti száműzetés elé tekint⁴³ (6. kép).

A miniatűrfestészet történetében találunk rá példát, hogy elismert, olajképekkel a legmagasabb körök pártfogását elnyerő festők miniatűrök megfestésével is fáradoztak.

³⁹ Isabey munkája pl. Napóleonot a csecsemő reichstadti herceggel ábrázoló miniatűr (Bp., Iparművészeti Múzeum Ltsz. 69.1293. Reprodukálva: *Ács P.*, 1994. 151. kép); Josephine császárné arcképe, 1812. (Moszkva, Puskin Múzeum, Reprodukálva: *Antonova, I.*, 1986. 136. 62. kép).

⁴⁰ Daniel Saint: Josephine császárné arcképe, 1805–6. Reprodukálva: *Voit P.* (szerk.) 1983. 59. színes kép.

⁴¹ Kaucsuklemez, fedőfesték, 6x5 cm. Jelzett jobbra lent: Delaroche. HOM Képzőművészeti Gyűjtemény Ltsz. P.77.620.

⁴² A Thieme-Becker lexikon (Lipscse, 1907.) szerint Delaroche négy képet festett Napóleonról: a legkorábbi, amely a császárt dolgozószobájában ábrázolja (1840), aztán következett a Lipscsében található kép (lásd 43. jegyzet), majd a „Bonaparte átkel az Alpokon” (1848), végül a „Napóleon Szent Ilona szigetén” (1851).

⁴³ Napóleon, a lemondását követően Fontainebleauiban 1814-ben, 1845. Lipscse, Museum der Bildenden Kunst.

Ilyen volt például Hans Holbein vagy Francois Boucher. A miniatűrünkön olvasható jelzet alapján Delaroche is e festők körébe tartozna, aki ráadásul saját festményét „ültette át” apró méretbe. Ez a következtetés azonban téves, legalábbis jelen példa ezt nem igazolja. Miniatűrünket nem Delaroche festette. Egy másik kéztől származik, egy kismestertől, aki azzal, hogy Delaroche nevét rászignálta, gyakorlatilag hamisítványt hozott létre.

Delaroche festményén Napóleon teljes alakjában jelenik meg. Kedvenc tábornoki egyenruháját viseli, melyet részben katonai köpeny takar. Lábán térdig érő csizma. Napóleon-monogramos tapétával burkolt enteriőrben ül empír stílusú, vörös kárpitos széken. Jobbra vörös drapéria, valamint egy asztalka széle, melyről kardjának markolata „kandikál be” a kompozícióba. A figurától balra a legendás Napóleon-kalap hozzá méltatlan helyen, a földön hever. Ismeretlen mesterünk az eredeti

képnek egy medaillon alakú kivágatát festette meg. De az is előfordulhat, hogy a másolat eredendően a teljes kompozíciót átemelte, melyet utólagos körbevágással alakítottak ovális formára. Akárhogyan is van, képecskénkről – jelen méretében – lemaradtak a lábfejek, a földön heverő kalap, ám mindazokat az elemeket, amelyek Delaroche festményén a kivágaton belül szerepelnek, miniatűrünk is kihagyás nélkül szerepelteti. A miniatűrfestő nagy gondot fordított a kép pontos és aprólékos megrajzolására. Az enteriőr falának mintázatát, a szék kárpitjának motívumait épp olyan görcsös igyekezettel miniatürizálta, mint a figura körvonalait, ruházatának drapériavetését. Ez a precizitás valószínűvé teszi, hogy nem is megrajzolásról, hanem nyomdai eljárásról van szó. A megfestés – ami biztos, hogy manuális munka – már nem ilyen sikeres. Láthatóan nem megfesti, hanem „kifesti” a képet. Szépen adja ugyan vissza a csizmaszáron megcsillanó csúcspontokat, ám a portré műfajnak épp a legfontosabb részével, a belülről építkező emberi arc megörökítésével nem boldogul. A mester valószínűleg nem is az eredeti kép, hanem annak egy másolata alapján dolgozott. Az öltözék felső részéről nem tudja pontosan, milyen felöltőhöz tartozik, be is festi okkersárgára, s ezzel egy „sohasem volt” öltözetet kreál. Ha ismerte volna az eredeti festményt, ezt a hibát nem követte volna el.

Miniatűrök előképül gyakran szolgáltak nagy művészetből vett alkotások. Van Dyck, Rubens műveit miniatűrfestők számos esetben tették át kis méretre. Például a német Stobwasser-szelencék fedelére gyakorta kerültek – egyéb témák mellett – 16–18. századi itáliai, holland, spanyol, francia és angol mesterek festményeinek kicsinyített másolatai, de grafikai mű is használható volt mintaként. A híres angol festőnek, William Hogarth-nak egy rézkarca szolgált előképül egy Stobwasser-szelence díszítéséhez.⁴⁴ Szintén grafikai párhuzama van a Herman Ottó Múzeum másik, Napóleont ábrázoló

7. kép. Porcelánminiatűr
Napóleon portréjával

⁴⁴ Bp., Iparművészeti Múzeum Ltsz.: 69.1413. A Stobwasser-szelencékről lásd *Ács P.*, 1995.

8. kép. Aristide Louis: Napóleon

miniatűrjének,⁴⁵ de ez a grafika maga is előkép után készült (7. kép). A Napóleont dolgozószobájában ábrázoló rézmetszetet Aristide Louis (1815–1852) készítette 1841-ben, Paul Delaroche munkája után⁴⁶ (8. kép). Az előkép Delaroche-nak minden bizonnyal az a műve, amelyet a Thieme-Becker lexikon az életmű 1840-ben, elsőként készült Napóleon-portréjaként említ,⁴⁷ de amelynek sem hollétéről értesülést szereznie, sem az ábrázolást legalább reprodukcióból megismernie ez idáig nem sikerült e tanulmány írójának. Grafika és a miniatűrkép között – úgy a beállítás, mint a részletek tekintetében – pontos megfelelések figyelhetők meg. A váll-lap, a Becsületrend és a Vaskorona, az egyenruha gombolása, redővetése – mindezen részletek pontosan megegyeznek a két munkán. A miniatűr mestere vagy egyenesen Aristide Louis metszetét vette alapul, vagy – ami valószínűbb – a rézmetszet igen pontos kópiája Delaroche képének, s az eredetihez való hűség jellemzi porcelánképünket is. A miniatűr festője szükség-

szerű lementszésekkel és kisebb módosításokkal tette át az előképet ovális formára. A lényeg számára a büszkét volt. Miközben a háromnegyed profilban ábrázolt fej struktúrája mindkét munkán azonos, a legszembetűnőbb különbség éppen az arcvonások terén mutatkozik. Egy ábrándos szemű, barátságos arckifejezésű hamvas ifjú tűnik elénk, szemben a rézmetszet szúrós tekintetű, ajkait akaratosan összeszorító érett férfijával.⁴⁸ A porcelánlap hátoldalán olvasható „Napoléon” felirat minden kétséget kizáróan azonosítja a kevésbé sikeresen portretizált császárt.

A miniatűr előlapja jobbra lent bizonytalanul olvasható jelzettel van ellátva. A leginkább Lieb-nek betűzhető szignó Leopold Lieb (1771–1836) bécsi email- és porcelánfestőre engedne gyanakodni, de ő hamarabb hunyt el, mint ahogy Delaroche képe megszületett volna. Miniatűrünk mesterének kilétét tehát továbbra is homály fedi.

A Herman Ottó Múzeum miniatűrjei a műfaj elpolgáriasult korszakának emlékei, amelyek sorozatgyártás útján születtek, és az alacsonyabb társadalmi rétegek igényeit elégítették ki. A kettő közül a porcelánlapra készült darab a színvonalasabb; a másik igen gyenge kópia, melynek inkább csak kultúrtörténeti értéke van.

⁴⁵ Ovális alakú, zománccal festett porcelánlap, 8,8x7,2 cm. Felirat hátoldalon: Napoléon. Jelzet jobbra lent olvashatatlan. HOM Képzőművészeti Gyűjtemény Ltsz. P.77.619.

⁴⁶ Aristide Louis: Napóleon, 1841. Papír, rézmetszet, 832x593 mm. Moszkva, Állami Történeti Múzeum.

⁴⁷ Lásd 42. jegyzet.

⁴⁸ Lehet, hogy a megfiatalítás szándékos volt? Az előképhez képest idealizált szelenceportré (Bp., Iparművészeti Múzeum Ltsz.: E.65.85.1–2.) készült IV. György angol királyról. Lásd *Ács P.*, 1994/b.

Magyarországi közgyűjtemények számos olyan tárgyat őriznek, melyek a Napóleon alakját övező kultusz emlékei. A magyarországi bonapartizmusról az eddiginél biztosabb képet alkothatunk e tárgyak számbavételével, eredetük kivizsgálásával, korábbi tulajdonosaik kilétének kiderítésével. De újabb és újabb darabok tűnnek fel a hazai műtárgypiacon is. E tanulmány írásakor a Monarchia Galéria Napóleon-arc képes miniatúrát, a Polgár Galéria spialterből készült lovas Napóleon-figurát kínál. A bonapartizmus még ma sem csak a tudomány belügye lenne?

IRODALOM

Antonova, Irina

1986 A Puskin Múzeum remekművei. Budapest

Ács Piroska

1994/a Szelencék titkai. Budapest

1994/b Aranyszelence IV. György, angol király udvarából. *Ars Decorativa* 14. 27–37. Budapest

1995 „Átváltozások” – Stobwasser-szelencék dekorációinak művészeti párhuzamai. *Ars Decorativa* 15. 43–57. Budapest

Bíró Ferenc (sorozatszerk.)

1998 Kazinczy Ferenc összes költeményei. Régi magyar költők tára. XVIII. század II. Budapest

Friedell, Egon

1991 Az újkori kultúra története III. Barokk és rokokó. Budapest

Hofmann, Werner

1987 A földi paradicsom. Budapest

Hopp Lajos

1983 A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840. Budapest

Kosáry Domokos

1977 Napóleon és Magyarország. Budapest

Lefebvre, George

1975 Napóleon. Budapest

Lyka Károly

1982 Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867. Budapest

Pándi Pál (szerk.)

1965 A magyar irodalom története III. Budapest

Pusztai László

1978 Magyar öntöttvasművéség. Budapest

1998 Öntöttvasművéség Magyarországon. OMBKE kiadása, Budapest

Sőtér István (szerk.)

1965 A magyar irodalom története IV. Budapest

Vigh Annamária

1992 Adalékok a hazai bonapartizmus történetéhez az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárának és a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának forrásai alapján. In: *Veress D. Csaba* (szerk.): A napóleoni háborúk és a magyar nemesség. Emlékkülés az 1809. évi francia háború 180. évfordulója alkalmából. 92–101. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

Voit Pál (szerk.)

1983 Régiségek könyve. Budapest

WINZIGE GEGENSTÄNDE IM ZEICHEN DES KULTS VON NAPOLEON

Die heimischen öffentlichen Sammlungen bewahren zahlreiche Kunstgewerbegegenstände auf, die den französischen Kaiser Napoleon I. darstellen oder mit ihm zusammenhängende Ereignisse verewigen. Diese Gegenstände sind Vermittler der für einen großen Menschen empfundenen Ehre; sie sind gegenständliche Denkmäler des Kults, der sich infolge der ersten Erfolge von Napoleon zu entwickeln begann, später wuchs und mit dem Sturz des kultischen Menschen nicht endete. Die vorliegende Abhandlung stellt eine den Sammlungen für Bildende Kunst und Kunstgewerbe des Ottó Hermann Museums angehörenden Gruppe von Gegenständen dar: Vier Büchsen und zwei Miniaturen, die in kulturhistorischen Kontext gestellt werden sollen.

In Ungarn setzten vor allem niedrigere Bevölkerungsschichten große Hoffnungen auf Napoleon, aber von Anfang an gab es auch unter den Adelligen Verehrer von ihm. Nachdem es offensichtlich geworden war, dass sich Napoleon nicht in die Politik unserer Heimat einmischte, galt diese Verehrung in erster Linie dem in das Haus der Habsburger eingeheirateten Herrscher, dem Verwandten der Habsburger. Die Napoleon umgebende Bewunderung schwand auch mit dem Sturz des französischen Kaisers nicht dahin. Ein wichtiger Bestandteil des Denkens im 19. Jahrhundert war die Verehrung „dem außergewöhnlichen Menschen“ (z.B. Dante, Prometheus, Napoleon) gegenüber. Ebenso wie in Europa herrschte auch in Ungarn Nachfrage nach Ziergegenständen, die Napoleon darstellten. Obwohl es auch in den heimischen Werkstätten solche Gegenstände angefertigt wurden, gelangten die meisten erhaltengebliebenen Denkmäler durch Import nach Ungarn.

Die Allegorie der Schlacht in Jena darstellende Büchse, sowie die napoleonhutförmige, Napoleon auf Pferd abbildende Büchse sind französische Arbeiten von Anfang des 19. Jahrhunderts. Wahrscheinlich ist auch die Büchse eine österreichische Arbeit, deren Deckel durch die Porträts von Maria Luisa und Napoleon geschmückt wird. Die vierte Büchse, die dieser Gruppe der Gegenstände angehört, stellt den Tod des Nationalhelden der Polen, des Herzogs Poniatowski dar. Poniatowski war der Feldherr der im Heer von Napoleon kämpfenden Polen.

Alle beide Napoleon darstellenden Miniaturen sind Reproduktionen, die nach den Arbeiten des französischen Malers Paul Delaroche angefertigt wurden und dies dürfte in Serie erfolgt sein. Von den beiden ist die auf die Porzellanplatte gemalte Miniatur niveau- und wertvoller. Die andere ist eine äußerst schwache Kopie, die eher über kulturhistorischen Wert verfügt.

Pirint, Andrea

A MAGYAR SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRÁNAK EMLÉKET ÁLLÍTÓ KÉT HISTORIKUS SZOBORRÓL

Frédéric Auguste Bartholdi (1834–1904): Lazare de Schwendi kapitány díszkútja Colmarban, 1898. (Franciaország); Holló Barnabás (1865–1917): Mátyás király egész alakos bronzszobra Sajógömörben, 1912–1914. (Szlovákia)

GODA GERTRUD

A 19–20. század fordulójának idején a „nagy visszaemlékezések” korszaka volt. Ez megmutatkozott abban, hogy egész Európa-szerte soha nem látott érdeklődés mutatkozott a közteterekre felállítandó emlékművek iránt. Nagy Ildikó, e téma szakavatott ismerője, a jelenséget a következő módon fogalmazta meg: „Minden kisváros, minden közösség akar valamilyen szobrot állítani, mert a városi, vagy intézményi ranghoz ez már hozzá tartozik”.¹ Az öntudatos polgárok szorgalmazták a valódi, vagy vélt nagyaiknak állított emlékműveket, s ezáltal próbálták biztosítani saját halhatatlanságukat is.

Hazánkban az 1867-es kiegyezést követő fellendülésnek egyik legfőbb képzőművészeti megnyilatkozása a historikus monumentumok iránti igényben mutatkozott meg. Annak divatja a millenniumi megemlékezésekhez kötődve jutott el a tetőpontjára, de átnyúlik az a 20. századba is, egészen addig, míg az első világháború kitörésével a gazdasági és társadalmi fellendülés íve meg nem szakadt. Maga Ferenc József is a nemzetnek szóló ezredéves ajándékát tíz historikus szobor formájában nyújtotta át akkor, amikor az uralkodó végre 1899-ben engedélyezte az általa még 1852-ben a budai várban emeltetett H. Hentzi osztrák tábornok emlékének lebontását, amiben a magyarság függetlenségi vágyát érezte a hosszú évtizedek alatt mélyen megtiporva.² A közteterek az eszmék csatateréivé lettek. Az egykor a Szent György téren álló Hentzi-szobrot ellensúlyozandó a közeli Dísz téren már ott állt 1893-tól Zala György Honvédelemlékműve.³

Hazánk a szoborállítás terén való lemaradást pár évtized alatt próbálta behozni. Ezt megelőzően – eltekintve a díszítőszobrászattól – világi témájú emlékmű alig volt. A sort egy-egy, a nemzet fennmaradásáért nagy áldozatot hozó író és színész emlékműve nyitotta meg, de az államiságra utaló monumentum még mindig hiányzik.⁴ Ez persze nem jelenti azt, hogy soha nem is volt, de ekkorra már írott nyoma is alig akad a 14. században készült Árpád-házi szent királyok gótikus bronzszobrainak, melyek a Kolozsvári testvérek munkái voltak, s egykor Nagyváradon álltak. De elpusztult a három Hunyadi-nak, a törökverő Jánosnak, a pártharcok áldozatául eső Lászlónak, és aki mindezt dicső uralkodása idején állíttatta, magának Hunyadi Mátyásnak reneszánsz monumentuma a budai várpalotában.

¹ Nagy I., 1990. 1.

² Szatmári G., 2000. 686–688.

³ Még Miskolcon is megmutatkozott a köztérért folyó küzdelem. A tervezett Szemere Bertalan-emlékmű kijelölt helyére került a Kossuth-szobor.

⁴ Züllich Rudolf nagy vitát kiváltó Katona József-szobra (1858), Vay Miklós Kazinczy-szobra (1860), Dunaiszky László Lendvai Márton színészt (1861), Izsó Miklós Csokonai Vitéz Mihályt (1871) megörökítő alkotása.

1. kép. Fadrusz János: Mátyás-szobor, 1895–1902. (Kolozsvár)

Mátyás király uralkodói rezidenciáját a művelt Európa csodálattal illette. Ezért nem véletlen, hogy amikor a 19. században az egykor volt dicsőség felemlegetésére került sor, annak a reneszánsz uralkodónak emléket állítottak, aki a nemzetállam megteremtéséért és felvirágoztatásáért a legtöbbet tette. A „honi szobrászat ügyében keletkezett társaság” 1840-ben adta a megbízást Ferenczy Istvánnak a Mátyás-émlékműhöz. De ekkor még a reformkori lelkesedés csak a kisminta elkészíttetéséhez volt elegendő. A dualizmus korában – bizonyos fokig érthető módon – nem Mátyással indul meg a közteméri emlékművek sora, hanem József nádorral, de még ő sem a Bécsben szokásos neobarokk lovas emlékművet kapja, hanem gyalogosan ábrázolt portré készül róla.⁵ Az első valódi, reprezentatív uralkodói emlékmű hazánkban a koronázó városban, Pozsonyban, Mária Terézia-lovasszobra. Fadrusz János mintázta és 1997-ben lep-

lepték le. Szinte ezzel egy időben Fadrusz már dolgozott Mátyás király szülővárosának felkerésére a Kolozsváron felállítandó Mátyás-émlékművön is (1902), ami nemcsak Fadrusz életének fő műve lesz, hanem a magyar művészettörténet egyik legjelesebb állomása. A szobrász e művén már felhagy a bécsi barokk modorral, és sikerül egy valódi uralkodói méltóságot árasztó remeket létrehozni. Ez az alkotás lesz az, ami a Mátyás király-ábrázolások mértékét adja.

De nemcsak Fadrusz foglalkozik Mátyás király összetett jellemével. Stróbl Alajos – némi túlzással – saját örömeire alkotja meg a Mátyás-díszkutat, ami mindmáig a budai vár egyik legkedveltebb romantikus alkotása (1904). Az egész egy nagy mese (Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka), kosztümbe öltöztetett szereplőkkel, és a csodálatot kiváltó naturával megmintázott állatokkal. A pompázatos reneszánsz udvarból vadászni induló ifjú királynak, valamint a felmagasztalásra méltó uralkodónak emléket állító két alkotás között óriási a különbség, ami nem annyira a két szobrász különböző világvégéből, inkább az ábrázolt személy összetettségéből adódik. E sokszínű valóság egy másik szegmensét tükrözi Holló Barnabás az általa megalkotott Mátyás király-szobra.

Holló Barnabásnak „Mátyás király, az igazságos” című műve már születésekor eltűnt a magyar kultúrtörténetből. Ezért tartjuk fontosnak annak létezéséről hírt adni, és több erényét hangsúlyozni.⁶ Rögtön felvetődik a kérdés, mi lehet az oka, hogy e igen kifejező műalkotásról szinte nincs tudomásunk. A szobor 1914-es felavatásáról az országos

⁵ Johann Halbig: József nádor szobra, Pest, 1869.

⁶ Holló Barnabás: Mátyás király emlékmű, 1912–14. Másfeles életnagyság, bronz, terméskő talpazat. Felirat: „MÁTYÁS KIRÁLY, AZ IGAZSÁGOS / Mátyás király a tréfát fölötté kedvelé / Mátyás király föláll, s int a szőlőhegy felé: / Ím dolgozott a munkás, míg vígadánk, urak! / Ne váltanók fel őket, hogy ők vígadjanak?” „Bogár Lajos igazgató-tanító kezdeményezésére közadakozásból emelte Sajógyömör közönsége 1912-ben”

*2. kép. Holló Barnabás: Mátyás király,
az igazságos, 1912–14. (Sajóörmör)*

lapok képes tudósítást adtak, de a közvélemény figyelmét ekkor már egy másik esemény, a trónörökös házaspár meggyilkolása kötötte le.⁷ (Még Lyka Károly is kihagyja abból a felsorolásból, amit 1914-gyel bezárólag oly pontosan lefektetett a magyar köztéri alkotásokról.) De e mű az anyaországra koncentráló művészettörténeti írásokból is kimarad, hiszen a helyszín – ahova eredetileg is készült – ma már Szlovákiához tartozik. Az utóbbi évtizedek „Gömörországról” szóló kiadványaiban

---

⁷ Vasárnapi Újság, 1914. jún. 7. 23. sz. 452.

publikálta először Ujváry Zoltán, illetve B. Kovács István, s nekik köszönhetően fedezheti fel a művészettörténet is e kvalitásos alkotást.

Holló Barnabás (Alsóhangony, 1865–Budapest, 1917) hol „igazságos Mátyásnak”, hol „kapás Mátyásnak” nevezett szobra annak az uralkodónak állít emléket, akiről fennmaradt: gyakran kezébe vette bírói pálcáját, hogy megleckéztesse a népet sanyargató nemességét. Ezúttal a Gömörben megesett példázatok egyike kerül feldolgozásra, nevezetesen az az eset, amit a mesék és mondák világából Garai János: Mátyás király Gömörben címmel emelt át a irodalomba. A király földig érő palástjában, babérkoszorús fejékét le nem téve, hirtelen ragadja meg a kapát, hogy az áldomásból kihagyott nép fáradozásával a szőlőhegyi kapálás során szembesítse elkényelmesedett főurait. Holló Barnabásnak sikerült megőriznie a királyi méltóságot, amiből semmi sem vész el azáltal, hogy a király a kard helyett kapanyelet markol. Az ábrázolt biztos önmagában, biztos ítéletének igazában, amit a szobrász a csipőre tett kezű, kontraposztos beállítással hangsúlyoz. Minden irodalmi indítástól függetlenül eszméjében nagyon közel áll e mű a mértékadó, Fadrusz-féle megfogalmazáshoz.

Napjainkra már nemcsak a szőlőkapálás köré szövődött legenda, hanem a szobor keletkezési körülményei köré is. Dr. Muraközy András e témáról írt dolgozata⁸ említést tesz arról, hogy a Mátyás-történet helyszínét eldöntendő dzsentroid hecc adta a környékbeli földbirtokos Szentiványi fivéreknek a szoborállítás alapötletét. Mégis valószínűbbnek látszik, hogy az egykori megyének nevet adó vár tövében meghúzódó apró település, Sajógomör neves iskolája révén sokáig megtartotta szellemi vezető szerepét, s onnan indult ki a szoborállító mozgalom is. Bogár Lajos igazgató-tanító szorgalmazására gyűjtést kezdtek, bizottságot alapítottak, és felkeresték elképzelésükkel a születésénél fogva Gömörhöz kötődő Holló Barnabás szobrászművészt. Holló Barnabás Alsóhangonyban született, s akkor már szép karrier állt mögötte a fővárosban (A Magyar Tudományos Akadémia alapításának domborműve, Budapest, 1891.; Tompa Mihály egész alakos bronzszobra, Rimaszombat, 1902.; Bocskay István egész alakos bronzszobra, Budapest, 1903.; Wesselényi-dombormű, Budapest, 1905.). Holló 1912-ben kapta a Mátyás király-szoborra szóló megbízást, amit nagy lelkesedéssel hamarosan el is készített a szülőföldje iránti hála kifejezéseként alkotói díj felszámolása nélkül. A következő év februárjában már ércebe öntve kész a mű, de annak az öntödéből való kiváltásához nem gyűlt össze az anyagi fedezet. S ez is, mint a jó szándékú, de igen költséges vállalkozások legtöbbje perrel való fenyegetéshez, haraghoz, sértődöttséghez vezetett. A magyar köztéri szobrászat hosszas csendjét megelőzve az utolsó pillanatban, 1914. június 1-jén, pünkösöd vasárnapján azért még felavatásra kerül.

Ez a szép, mondhatni neoreneszánsz szobor, mely minden elvárásnak a legmeszebbmenőkig eleget tesz: arány, lényegkiemelés, fény-árnyék hatás, körbejárhatóság ... stb. az impériumváltásokat is képes volt túlélni éppen a műben kifejezésre jutó humánumnak köszönhetően. Lehet, hogy időnként magyarázatra szorult felismertetni abban a szöveget saját verejtékével művelő munkás megbecsülését a jó király által, de végül is az nem vált a történelem martalékává. Sőt, a szülőföldjéhez ragaszkodó magyarság identitásának kifejezőjévé lett, miközben a nagy múltú hazai szőlő- és borkultúrának szoboremlékét is tisztelhetjük abban. De talán azt is mondhatjuk, hogy a munka felmagasztalása első magyar köztéri monumentumainak egyike, melynek megszületéséhez bizonyosan köze volt Meunier 1907-ben Pesten bemutatott emlékkiállításának. A belga művész fedezi fel a szobrászat számára a munkát, mint témát. Az óriási visszhangot kiváltó tárlat

---

⁸ HOM HTD 88–371–18.

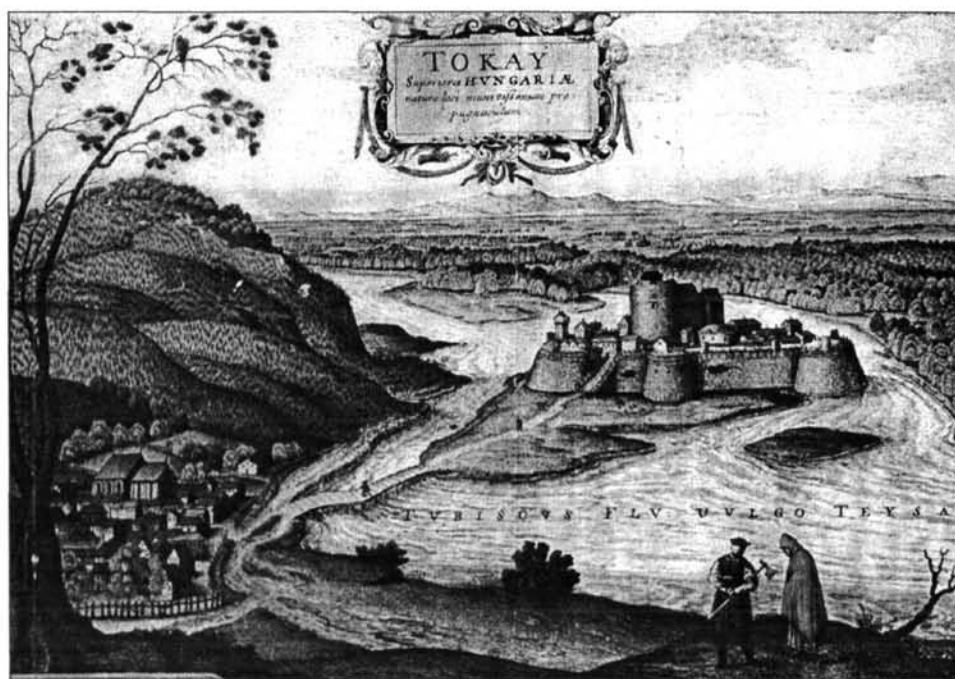
nem kerülhette el Holló figyelmét sem, de ő még historikus művész, akit e modern gondolat a mese fedezéke mögé rejtőzve érintett meg.

3. kép. Ismeretlen eredetű sajtófotó a sajógömöri szobor avatásáról
(MTA Művészettörténeti Intézet Lexiokontár)

A mezőgazdaságon belül a szőlészet kitüntetett, már talán azt is mondhatjuk, arisztokratikus helyzetben van. Azon túl, hogy igen sok tapasztalatot, szakértelmet és kemény munkát igényel, mégis valami átmenetet képez a termelésből a szellemiek felé. Az átváltozás misztériuma során az emberi munka egyik gyümölcseként oltárra helyeződik, éltető és bódító erővel bír, s profán módon jó haszonnal kecsegtető áru is egyben. Szinte alig találni a gazdálkodás más területéhez köthető szoboremléket, hacsak a mindennapi kenyér tiszteletére született műveket, vagy az eredményes lótenyésztés monumentumaira nem gondolunk. Így hát nehéz és ritka találni a szóban forgó Mátyás király-ábrázoláshoz hasonlót is az európai kultúrkörben. Ezért jelent nagy örömet, hogy éppen a magyar borkultúra dicsőségére emelt műre bukkantunk az elzászi kisvárosban, Colmárban.⁹

⁹ Benkei Kovács Balázs tanulmányából értesültem e szobor létéről. Lásd *Benkei Kovács B.*, 2000.

4. kép. Tokaj várának látképe, 1660 körül (Feltehetően 16. századi rajzról készített metszet. Először közölte Braun-Hogenberg-féle vár- és városkép-gyűjtemény Jansson kiadásában.)

Franciaország „legelzászibbnak” tartott történelmi városában díszkútnak megfogalmazva áll 1896-tól Lazare de Schwendi alakja. Schwendi kapitányról, aki végigháborúzta a 16. század derekán Európát, s ennek köszönhetően nagy birtokokra tett szert, szülőföldjén úgy tartják, hogy a máig forgalomban lévő „Tokay” bor tökéit ő telepítette át Magyarországról. A legendához az alapot maga a kapitány szolgáltatja, aki 1522-ben született Mittelbiberchban, sváb nemesi családban. Gyermekkorát Ulm mellett töltötte, majd Bazelbe került, s egyetemi tanulmányait Strasbourgban végezte kiváló humanista tudósok irányítása mellett. Életrajzírója, J. Schwartz megemlíti, hogy Párizsban nagy ismeretségre tett szert, s kiter arra is, hogy a német mellett latinul, franciául, spanyolul, sőt magyarul is beszél. Mint V. Károly császár diplomatája kezdte karrierjét, majd hadsereget szervezett, és a legkülönbözőbb örökösödési háborúkban vállalt feladatot. Már a német lovagrend tagja, amikor II. Miksa császár (I. Miksa magyar király) szolgálatába áll, hogy az egyre inkább előrenyomuló török sereggel szemben felvegye a küzdelmet. 1565-ben a három részre szakadt ország felső-magyarországi német katonaságának főkapitányaként erősíti meg Miksa pozícióját János Zsigmonddal szemben.¹⁰ Első csatája éppen Tokajban volt (1565. február 11–12.), amit Détschy Mihály tanulmányából pontosan nyomon tudunk követni, sőt a hadi tudósításokból kitűnik, mennyire megragadta a

¹⁰ Colmar város levéltárából megkapott alábbi publikációk nyomán: Grandadam, Bernard–Eichenlaub, Jean-Luc: Colmar au début du siècle. Editions du Thin, Mulhouse, 1988.; Décision du lieu d’implantation de la fontaine Schwendi, le 29. juin 1897., tirée du registre des délibérations du Conseil municipal de la Ville de Colmar de 1897.; A propos de l’érection du monument Schwendi, article publié par un journal quotidien (le titre nous est inconnu) du 31. juillet 1957. Ezúton mondok köszönetet Jankovich Zsófiának a szöveg pontos fordításában nyújtott segítségéért.

távoli idegeneket e különösen szép vidék, s annak termése, amit „fejedelmi jövedelem” kifejezéssel illetnek: „Ugyan fejedelmi rezidencia ez a Tokaj, és bizony felette erős vég-ház. Ha német módra építenék, bevehetetlen lenne. Oly kedvesen fekszik ligetek között a vízparton, egyik oldalán hegygel és erdővel, hogy ehhez fogható elidőzni való helyet még nem is láttam. Kelt sietve Tokaj előtt a sáncból... De Isten megadta nekünk a győzelmet e fölött a fontos vár fölött, amihez fogható erősségét, nagyságát, hatalmas fejedelmi jövedelmeit nézve alkalmasint aligha találni. ezen felül e vidéken a legszebb rezidencia... Kelt Tokajban a várban 1565. február 12-én.”¹¹ Amikor 1568-ban magyar bárói címmel kitüntetve Schwendi elhagyja Magyarországot, a források említést tesznek négyezer akó borról, amivel nyomatékosította a szőlőültetvények telepítésének fontosságát az övéi között.

5. kép. Schwendi-
ábrázolás korabeli
metszeten (A kép jobb
szélén Miksa király,
középen Thury
György végvári vitéz)

Schwendi alakjáról két grafikus ábrázolás ismert hazánkban. Az egyikben I. Miksa és Thury György végvári vitéz társaságában lovagol teljes páncélzatban.¹² A mű önmagában kifejezi a kapitány kiváltságos társadalmi helyzetét, míg a másik grafika pedig a jellemét rajzolja meg.¹³ Meglepően közvetlen és életszerű a mű hangvétele. A fej szinte mozgásban van, félprofilból látszik, minden etikettszabálytól mentesen, rangjelzések nélkül, hajadonfőtt. Az arc plasztikus formáit követő finom tónusok az ellenfél legkisebb rezdülésére fondorlattal reagáló emberre utalnak. A fürkésző tekintetből minden eshetőség pontos latolgatása, és az azonnali reakciókészség érződik. Érdekes módon páncélja alól kilátszik a II. Fülöp, spanyol király eleganciáját követő állófodros gallérja, ami mégsem teszi finomkodóvá. A mű alkotójáról nincs ismeretünk. A pontos megfigyelés és a kitűnő

¹¹ Détszy M., 1995. 25.

¹² Grafika közölve: B. Kovács I., 1997. 38. Hivatkozva Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. Budapest, 1962. 97, 38.

¹³ Az arcképet bemutató sokszorosított grafika egy példánya megőrződött a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben (Metszetgyűjtemény VI. 32. köt. No. 20.). Ezúton mondok köszönetet Gyulai Évának, aki rátalált e műre, és aki a latin nyelvű feliratot lefordította.

6. kép. Schwendi-arckép korabeli metszeten

jellemábrázolat természet utáni munkát feltételez arról a férfiúról, aki műveltsége révén az európai uralkodói udvarokban otthonosan mozgott. Ezt a megállapítást támasztja alá a korban szinte példa nélkül való árnyékábrázolás is.

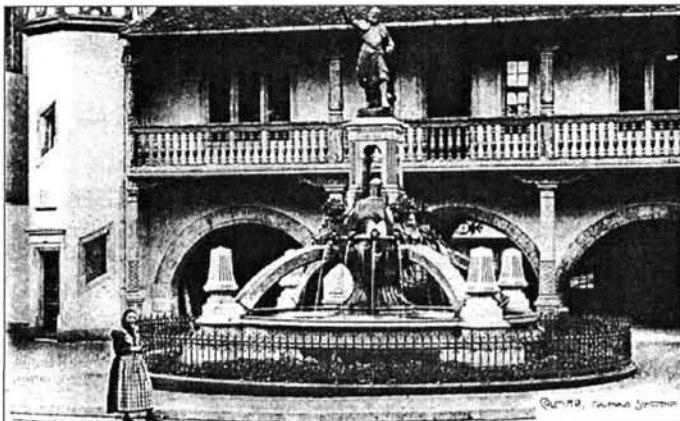
A colmari szobormű láttán első pillanatra az az érzésünk adódik, hogy ez utóbbi grafikus megoldást vette alapul F.-A. Bartholdi a szobor megfogalmazásakor. De ő még kevésbé összpontosít a katonára, mint művészelődje, mert egy más oldalát emeli ki Schwendinek, nevezetesen azt, hogy a Rajna-menti szőlőkultúra megteremtését neki köszönhetik. E mű korábban született a már tárgyalt Mátyás király-szobornál, de több szempontból hasonló annak keletkezése. Már beszéltünk a szoborállító mozgalmak időszakáról, amiben nyilván Franciaország jóval előbbre járt hazánknál. A történelmi múlt emlékeiben gazdag Colmar már Nagy Károly korától a királyok kedvelt tartózkodási helye volt, földrajzi helyzetéből, természeti kincseiből adódóan pedig évszázadok során sokszor

cserélt gazdát. A szabadság és forradalom eszméjének szimbólumává vált, hiszen már a 14. században a feudális uralom ellen szövetséget kötött városok központja volt, s később a francia vagy német birodalomhoz való tartozás valójában a független fejlődést biztosító garanciát próbálta szavatoltatni a városnak. Frédéric-Auguste Bartholdi (Colmár, 1834.–Párizs, 1904.) szobrászművész minden tehetségét e szabadságésmény szolgálatába állította (Rapp tábornok lovas szobra, Colmár, 1855.; Oroszlán, Belfort, 1878.). Amikor Elzász 1871-ben Németországgé lett, elhagyja hazáját, s az Egyesült Államokba költözik. A két nép, az amerikai és a francia barátságát kifejező műveket alkot, melynek gigászi méretekben megvalósult legismertebb darabja a New York-i Szabadság-szobor (1886). Az ember alapvető jogáért való küzdelem áthatja Bartholdi egész egyéniségét, olyannyira, hogy a New York-i kolosszus ötlete is tőle származik, s a gyűjtést is ő maga kezdi el Franciaországban. (Az építészeti léptékű szobormű statikusa Eiffel volt.)

Az elzásziak Bartholdira számítottak akkor is, amikor már Amerikában élt. 1894-ben G. A. Hirn, polihisztor tudós emlékművének megfogalmazását kérték tőle. A Szépitő Bizottsággal ez ügyben folytatott tárgyalások eredményeként ajánlotta föl a Schwendi-díszkút megalkotását mintegy ráadásként. Bartholdi eredeti elképzelése szerint Schwendi az eszményi kapitány, aki jelentős szerepet vállalt a keresztény Európa megmentésében. A szobor állításának bonyolult társadalmi időszakában viszont Schwendit mint a néperől gondoskodó főurat volt szerencsésebb megörökíteni.¹⁴

¹⁴ Gruninger, H., 1979. 160–161. Ezúton köszönöm meg Pierre-Marie Maulbecker segítségét, aki rendelkezésemre bocsátotta a Colmar város levéltárában őrzött iratokat, és Patrick Flesch fotografusnak a szoborról készült művészi felvételeket.

7. kép. Schwendi-díszkút
Colmarban képes
levelezőlapon, 1915 körül
(Colmari Levéltár
Gyűjteménye)

8. kép. F. A. Bartholdi:
Lazare de Schwendi
kapitány díszkútja, 1898.
(Colmar)
(fotó: Patrich Flesch,
Colmari Levéltár
Gyűjteménye)

9. kép. A Schwendi-díszkút részlete

Így a város elvárásának megfelelően kerül a páncélba öltözött vitéz magasba emelt jobb kezébe a jelképes szőlővessző. Bartholdi elfogadta a változtatást, viszont ragaszkodott a város legpatinásabb teréhez, a régi vámház-térhez, melynek középkori hangulatát a favázas épületek és az árkádsorok szolgáltatják. E műben a historikus szoborállítás egy szép példáját látjuk, hiszen a szobor szinte egyidősnek látszik környezetével. Ami mégis árulkodik keletkezési idejéről, az az „eredeti” posztamens és a díszkút egyéb művészi kelléke: vízköpek, medence, rácsozat. A mű egészének valami zsánerszerű közvetlen hangulata van. Lendületes léptekkel érkezik a kapitány, sisakja már mellette pihen, s a legfőbb „hadizsákmányt” ravaszkas mosollyal magasra tartja. A korosodó Bartholdit már nem feszíti a fiatal korára jellemző magasztosság, minden elvárásnak eleget tevő művel ajándékozza meg övéit, amiből végül is Elzász egész története levezethető. Számunkra külön öröm, hogy mindennek köze van a magyar szőlő- és borkultúrához.

A díszkút történetéhez hozzátartozik, hogy a német megszállás alatt (1940–45) lebontották. 1954-ben sikerült rekonstruálni, és lényegében az eredeti helyére került vissza, de sokkal egyszerűbb talpazatra állítva, s ezáltal sokat veszítve az eredeti ötletességéből. Az újjraavató a hetedik elzászi borvásár egyik eseménye volt, amikor a kutakból stílusosan bor csörgedezett.

Tehát két beérkezett művész jutalomjátéka a szóban forgó két mű, talán ennek köszönhető az a felszabadult alkotói öröm és ötletesség, ami belőlük árad. Babérkoszorú és kapa, kard és venyige – olyan attribútumai a tárgyalt szobroknak, amik egyazon gondolat kifejezésére szolgálnak. A koncepcióbeli hasonlóság – ha éppen másfél évtizednyi késséssel is, de mégis – feltűnik hazánkban. A Colmártól sokkal kevésbé tehetős Sajógömörben. A helybeliek kezdeményező igyekezete, az identitástudat szerencsés kifejezése, és a szobrászok szülőföldjük iránti köteletségérzete ezen két művön kívül sok száz más alkotásban is fellelhető, de az, hogy ugyanakkor a szőlővel fáradozó nép megbecsülése is kifejezésre jusson, az művészettörténeti unikumnak számít. E műkincsek a magyar borkultúra méltó védjegyei.

IRODALOM

Benkei Kovács Balázs

2000 A tokaji bor a francia irodalomban. In: *Sturm László* (szerk.): Tokaj a világ-irodalomban. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc

B. Kovács István

1997 Gömörország. Kalligram, Pozsony

Détshy Mihály

1995 A tokaji vár története. Tokaj

Gruninger, Henri

1979 Les monuments colmariens de Frédéric-Auguste Bartholdi. Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de Colmar, Colmar

Nagy Ildikó

1990 Társadalom és művészet: a historizmus szobrászai. Művészettörténeti Értesítő, 1–2. sz.

Szatmári Gizella

2000 A Hentzi-emplékmű. In: *Mikó Árpád–Sinkó Katalin* (szerk.): Történelem-kép. MNG, Budapest

ÜBER ZWEI HISTORISCHE STATUEN, DIE DER UNGARISCHEN REBE- UND WEINKULTUR EIN DENKMAL SETZEN

Infolge des romantischen Lebensgefühls um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert wurde den Denkmälern auf öffentlichen Plätzen eine nie da gewesene Aufmerksamkeit geschenkt. So war es in dem Elsass und auch in Sajógömör, der kleinen Siedlung des historischen Ungarns, die heute der Slowakei angehört. Die Statuen aber, die auf den Hauptplätzen der Städte zu sehen sind, wurden im Allgemeinen beinahe alle in den vergangenen Jahrzehnten geschaffen und sind sich sehr ähnlich, weil alle durch die gemeinsame Idee der glorreichen Vergangenheit durchdrungen sind. Um diesem Gefühl Ausdruck zu verleihen, wurden alte Stile wieder belebt, so entstand die Ernsthaftigkeit und Würde anstrebende historisch-akademische Bildhauerei.

Die Ähnlichkeit der geographisch voneinander weitgelegenen zwei Werke besteht noch außerdem darin, dass alle beide der ungarischen Rebe- und Weinkultur ein Denkmal setzen. Als Bartholdi, den von ihm hochgeschätzten, humanistisch gebildeten Kapitän L. de Schwendi (1552–1584) modellierte, vergaß er das tiefgreifendste und bis heute auswirkende Verdienst von ihm nicht, und zwar, dass er im Jahre 1568 aus Ungarn zurückgekehrt neben Wein auch Weinreben aus Tokaj mitgenommen und damit den Grundstein für Plantagen in dem Elsass gelegt hatte. Der geharnischte Held hebt die Weinrebe voll mit Trauben wie eine Kriegstropäe in die Höhe.

Bei der Bestimmung der eigenen Identität geht Sajógömör aus einem mit der Landschaft verbundenen Märchen bzw. aus einer Sage aus. König Matthias (1443–1490), der sein Volk oft aufsuchte und Unrecht abhalf, warf einmal seinen Adeligen vor, dass sie keinen Trinkspruch auf diejenigen ausbringen, die sich für die Entstehung von Wein so viel Mühe geben. „Matthias der Gerechte“ verlieh seinem Aufruf Nachdruck, indem er selber zur Hacke griff und seinen verweichlichten Adeligen befahl, auszuprobieren, wie schweißtreibend es ist, diesen herrlichen Tropfen herzustellen. Die Sage liegt dieser raren Ikonographie zugrunde. Der lorbeerbekränzte, mit bodenlangem königlichem Gewand bekleidete Renaissanceherrscher hält keinen Schwert in der Hand, sondern greift zur Hacke.

Beide Bildhauer waren schon anerkannte Künstler, als sie ihrem Heimatland ihre Werke als „Benefizium“ anboten. Dadurch fühlten sie sich einigermaßen ihrer Verpflichtungen enthoben. Eine rare Gelegenheit bot sich ihnen also dafür, in den auf öffentlichen Plätzen ausgestellten Werken ihren bildhauerischen Inventionen freien Lauf zu lassen, was sie sonst nur in kleinen Plastiken hätten tun können.

Goda, Gertrúd

MIT ÍRNAK A NÉPRAJZOSOK A TÖRTÉNELMI KORSZAKOKRÓL?

HOFFMANN TAMÁS

Tálasi István emlékének

Keveset, mondhatnám: szinte semmit. Többségüknek ugyanis az a véleménye, hogy tudományuk tárgya kortalan. „Ősi soron” ilyen meg olyan volt az élet, mondták tudományukat művelő elődeink. Legalábbis a magyar nyelven közzétett értekezések többségében erről lehet olvasni.

Persze, bárki azt mondhatná, hogy a magyar publikációk nem is adhatnak átfogó képet a világban kialakult gyakorlatról. A magyar szakirodalom – tudvalevőleg – koránt sem olyan terebélyes, kevesebb ágazatú, mondhatnám: jóval szegényebb, mint a világnyelveken írottak túlbuzgánszorgalmas szövevénye. De – a részletek ismeretében – mégis az a gyanúm, hogy senkinek sem lehet oka a tiltakozásra. A magyarok és nem magyarok, ha néprajzosok, nem tartották és többségükben ma sem tartják feladatuknak azt, hogy értekezéseikben bemutassák a történelem problémáit. Nem érdekli őket, hogy a kisemberek életében miként vált egykor gondná a világtörténelem oly sok megoldatlan, majd a kisemberek erőfeszítéseinek jóvoltából megoldott problémája. Nem is szólva arról, hogy a tudomány fogékonyságának hiányai miatt nemcsak Magyarországon egyoldalú a múltról alkotott képünk és bizonytalan tájékozódásunk a jelenben. Elődeinkről szólva nem szabad szegény rokonnak kikiáltani valakit, ha csak a magyar nyelvű szakirodalmat gyarapíthatja! Az általa alkalmazott rendező elvek is hasonlítanak a nemzetközi gyakorlatban alkalmazottakhoz. Persze a magyar nyelvű kiadványoknak kisebb a publicitásuk. De nem elismertségük vagy annak hiánya okoz gondot. Inkább az, hogy miről írnak magyarul (és nem magyarul) a szerzők, miként vélekednek a történelemről, netán annak megismerhetőségéről, a történelem alakulását meghatározó tényezőkről? További probléma, hogy a magyar kiadványokat olvasván nincs joga senkinek sem számon kérni azt a néprajzi szakírótól, miért láttatják időtlennek tudományuk tárgyát? Nem lehet szemrehányólag feleselni velük, mondván: mindannyian eltévedtetek és megtévesztettek másokat, mert nem igazodtok el az idők végtelenjében! Mindazonáltal tény, ami tény, a nyelvhatár a néprajztudós szemhatára.

Aki – a szakirodalomban tájékozódni akarván – beéri azokkal a kiadványokkal „forrásmunkákkal”, amelyek anyanyelvén jelentek meg, kényelmesen éldegél, aligha szerez tudomást arról, hogy akarva-akaratlan szűklátókörűvé válik. De maga választotta sorsára mégis találhatunk mentséget, hiszen ezeknek a kutatóknak a teljesítménye jószerével olyan mint kollégáiké másutt, a nemzetközi gyakorlat is azzal az eredménnyel végződik, mint a magyaroké. Többségükben ők sincsenek tekintettel szomszédaik tudományos erőfeszítéseire. Ráadásul más humán tudományok történetét vizsgálva arról győződhetünk meg, hogy megesik: ha megvonják a mérleget, az más diszciplínák esetében

is hasonlít a néprajzosok által előállítottéhoz. Mindenki, vagy legalábbis a múlt kutatóinak többsége anyanyelvének határai között próbál mozogni.

Ennek következtében beszűkül látóterük. Nemcsak földrajzilag, horizontálisan, az időben, vertikálisan is. Elfelejtik (vagy nem is tudják), milyen szerepet játszik választott tárgyuk alakulásában az idő? Nem kérdezik: mikor történik másként, mint egykor és miért? A publikációkból arra lehet következtetni, hogy szinte fel se vetődik: az idő az egyetlen objektív tényező a történelemben, minden más jelenség megítélése viszonyításon múlik. Ezzel a felfogással természetesen ki is lehet iktatni a történelmet az egész rendszerből, és az így keletkezett űrt kitölthetik bármi mással. Az anyanyelv mai és egykori határa jelöli a kutató mozgásterét, nem veheti figyelembe a nemzetközileg ható tényezőket, azokat a múltbéli energiákat, amelyek milliók életében sorsformálóknak bizonyultak. Többnyire mégis hajlanak kollégáink erre a megoldásra. A legtöbb néprajzos irodalmi munkásságában azt lehet tapasztalhatni, hogy a kultúrát lefűlasztják gazdasági alapjáról, abszolutizálják és a kortalannak, mindenhatónak mondott hagyományt állítják érdeklődésük homlokterébe.

Sokan úgy vélik, hogy eljárásuk jogos. Azt hiszik, hogy nem önkényeskednek, hiszen úgy gondolkodnak, ahogyan tudománytörténeti hagyományaik kötelezik őket. Talán még arra is gondolhatnak, hogy a néprajzosoknak joguk van a történelmet történet nélkül látni és láttatni, mert nem kell megvonniuk – a történelem fordulatai révén elkülöníthető korszakok – határait. Ha így tesznek, jószerével a korkövetelményeknek tesznek eleget.

A néprajz teljesítménye végül is függvénye a modern civilizáció születésének idején, a 19. században végbement szellemi, tudományos és ideológiai átalakulásnak. A néprajz alapítói a 19. században foglalták el pozícióikat a tudományos munkamegosztás rendjében.

A kereskedelmi kapitalizmus felfedezései során hatalmas ismeretanyag gyülemllett fel Északnyugat- és Közép-Európában. Egyre többen szerezhettek bizonyosságot arról, hogy a civilizációk előtt és azok határain kívül (a többi kontinensen) osztály nélküli társadalmak élnek, amelyben elsősorban a leszármazás, a rokonsági rendszer határozza meg az egyén helyét a társadalomban, nem pedig az osztályszerkezet. A rokonság és a leszármazás tanítómestereink számára konkrétumnak tűnt a 19. században. Alkalmass ismerethalmaznak látszott, amelynek felhasználásával helyettesíthették az ember származásának teremtésmítoszát. A teremtést kiiktatták tehát az emberiség történetének folyamatából. Ellensúlyozásképpen az emberi nem és a természet kapcsolatát hangsúlyozták. Végül a 19. század derekán Darwin megalkotta a faji kiválasztódás elméletét. Az egyes társadalmakat a szociál-antropológusok ma is a rokonsági rendszerek különböző voltát számon tartva, és a leszármazás szerinti osztályozás tanúságait összegezve határozzák meg. Talán ez volt a 18. század tudományosságának legfontosabb felismerése.

Az eszmék és ismeretek az egész kontinensen elterjedtek. Nem mindenütt sikerült azonban határozottan szembefordulni az egyházi tanításokkal és határozottan elutasítani a teremtés vallási közhelyét. Közép-Európában (elsősorban Németországban) már indulásukkor is csupán arra vállalkoztak, hogy kulturális jelenségeket vizsgáljanak, az európai és az Európán kívüli társadalmakat az általuk alkotott különféle kulturális rendszerek szerint különböztessék meg egymástól. A kultúra (szemben a természettel) az emberi társadalom sajátos megnyilatkozása volt szerintük. Úgy vélekedtek, hogy valamennyi emberi közösség mindenekelőtt azért létezik, hogy kulturális szabályokat alkot, minden egyes közösség másokat, ezek révén különböztetik meg az emberek egymással beszélő csoportjai magukat egymástól.

Bár a néprajz művelői között voltak véleménykülönbségek, de minden fenntartásaik ellenére (mondhatni valamennyien) megegyeztek abban, hogy a néprajz a kultúra tudománya. Ma is erre a következtetésre jutnak. A néprajzos azért foglalkozik a kultúrával, mert így köztársaságok nélkül szabadon tekintheti át madártávlatból a századok történelméit. A 19. században Közép- és Kelet-Európában nemigen adatott meg az Európán kívüli társadalmak ismerete nyomán társadalomelméletet alkotni. Felfedezni azonban igyekeztek az okok és az okozatok közötti kapcsolatokat. A körülöttük elterülő világban elsősorban a modern civilizáció intézményeitől még távol élő parasztokról vették észre, hogy életvezetésük úgyszólván merőben különbözik a városlakókéétól. A parasztokat tették meg a saját környezetükben élők ellenlábasaiknak. Ez a megoldás inkább ideologikus, mintsem tényszerű volt. Nem a madártávlat kifogásolható, hanem az, hogy a kultúrtörténészek többsége figyelmen kívül hagyta (és hagyja ma is), milyen tényezők miatt kell különbözniük a vidéki, illetve a városi életfeltételek között létezők kulturális különbségeinek. Eleve lemondtak arról, hogy kutassák a kultúra meghatározó történelmi tényezőit. Kutatóink a társadalmak történetét nem önmaguk életkörülményeit (kultúráját) megteremtő csoportok, osztályok, nemzetek hierarchikus rendjeként értelmezték.

A néprajzos ma is csak a világos, karakterisztikus látványt hajlandó felfogni vagy létezőnek elfogadni, a homályost, a sötétet nem. Csak azt értelmezi valóságosnak, amit lát a magasból, ám azt, amit felhők takarnak, nem. Az árnyékban maradt tényekről úgy véli, hogy azok nem is léteznek. Ezzel (voltaképpen kényelmesen) nem veszi tekintetbe sem a kronológiai rendet, sem (és főként!) az annak segítségével mérhető társadalmi átalakulást, a társadalmak önmegvalósító és átalakító képességének objektív tényét.

De, vethetik ellent, nem mindenki tesz így, ez a megoldás korántsem általános, vannak kivételek is. Nem mindenki írhat kortársi beszámolót a végnapjait élő – gépeket még nem alkalmazó – parasztok vagy kisiparosok életkörülményeiről, munkakultúrájukról, szellemi életükről, szokásaikról, tehát mindarról, ami életformájukat alkotja, amelyben (vélelmezik kollégáink) az élet legfőbb generátora a megszokás. Módszereik természetesen korántsem egyformák. Kezdetből fogva hol az egyik tényezőt, hol a másikat tekintették mindig is a 19–20. századi tudományosságban célravezetőnek. Ennek következményeként többféle irányzat és iskola keletkezett ebben a tudományban is, a dolgok természete folytán az eltérő módszertani megfontolások egymással hadakozó képviselői biztosították az intellektuális haladást a pályán. Mindamellet indítékaik különböztek egymástól. Voltak, akiket a távoli világok felfedezésének lehetőségei csábítottak az írásra és voltak, akik megpróbálták felbecsülni az európai társadalmak elmaradott rétegeinek, mindenekelőtt a parasztoknak szellemi alkotásait. Túlnyomó többségük kortársaik életkörülményeire és mentális teljesítményeire volt kíváncsi. A felhalmozott ismeretek, másrészt a kutató társadalmak modernizálódása arra kényszerített több néprajzost, hogy korábbi századok történetére összpontosítsa érdeklődését. Legfőbb élményük az volt, hogy miközben kortársaik életkörülményeit fürkésztek, bepillanthattak a múltbéli történelem mélységeibe.

Ekkor – mondhatni – fordulatot hajtottak végre. Másként kutakodtak a történelemben, mint ahogyan ez szokásos volt eddig. Ami az előzményeket illeti, a helyzet a következő: már az ókor óta rendszerezik az európai írók néprajzi megfigyeléseiket, az ún. népleírásokat a szomszédok életmódjára, szokásaira, hitéletére stb. vonatkozó ismeretek töltik ki, tehát az idők folyamán egyre jobban halmozódtak a környezetükre vonatkozó információk. Ezek szerint tágult a látómező, már a távoli kontinenseken élőkről is egyre több ismeretet szereztek, másrészt minden civilizációban keresték a magyarázatot arról, hogy milyen okok alakították ki a parasztok társadalmi helyzetét?

Persze tudománytörténetileg nézve ezt a folyamatot, az is nyilvánvaló, hogy számukra a világról, a múltról szerezhető ismeretek csak egyetlen nézőpontban tükröződtek, a civilizációban élők tudományosságát gyarapítók gondolatrendszerében. A világban élő másokat magunkkal kellett összemérni!

A legnagyobb élmény alkalmasint az volt számukra, hogy mások másként éltek, mint ők maguk. Kivált a civilizáció peremén vagy azon túl található társadalmak emberei, mert az általuk alkotott közösségekben egyenlőség és a természettel megvalósított harmónia uralkodott. Többen vállalkoztak arra, hogy a 19. századot megelőző, korábbi korszakokban felkutassák azokat, akik ilyen vagy hasonló felfedezésekhez jutottak, tehát akiknek szellemi örökségét tudománytörténeti hagyományként tarthatják számon. Óhatatlanul meg kellett keresniök azokat az érintkezési pontokat a múltban, amelyek révén a távoli társadalmak és a civilizáció összekapcsolódott egymással.

Ez a köldökzsinór kötött a múlthoz. Evidencia. Olykor napjainkban is megkísérelti egyik-másik szakíró, hogy ráirányítsa figyelmünket valamely század történéseire, s abban megvilágítsa azokat a körülményeket, amelyekben találkozik egymással a két társadalmi minőség. Az utóbbi évtizedekben többen is publikáltak olyan értekezéseket, amelyeknek tárgyát az utóbbi két-három évszázad európai történelmének köréből választották ki, levéltári forrásokból merítettek s megkülönböztetve eljárásukat az általános gyakorlattól, a történetek interpretációját a „történeti néprajz” névvel illették. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy az ún. „történeti néprajz” képviselői mégsem vizsgálják a „hosszú tartamokat”. Szakíróink kizárólag arra törekednek, hogy egy-egy századból merítsék ismereteiket, ők mondhatni: csak mintát vesznek, és ezzel be is fejezik a „történelmi megközelítés” műveletét. Tagadhatatlan, hogy kurtán-furcsán bántak el a történelemmel. Nem azért, mert az ismeretek forrásainak egy-egy században felfakadt hozamából merítettek. Jó esetben két-három emberöltőnyi idő eseményeire voltak kíváncsiak, holott tudjuk, hogy a társadalom mélyrétegeiben hosszabb korszakokon át érlelődnek meg a változások. A nagyobb baj inkább az, hogy sosem voltak kíváncsiak a hagyományozódást fenntartó okokra, holott ezek határolják történelmi korszakká az általuk vizsgált események láncolatát. Alighanem annak köszönhető értelmezésük egyoldalúsága, hogy nincs mondanivalójuk a világtörténelem nagy társadalom-gazdasági rendszereiről, a formációkról (illetve a nekik olykor megfelelő történelmi korszakokról). Alighanem azért nincs, mert arra gondolnak, hogy az általuk regisztrált tények tulajdonképpen a történelmi folyamat keretei, és az idő múlására való tekintettel nem is gondolják, hogy a távolabbi múltban ható okok befolyást gyakorolhatnak a kutatók által feltárt tényekre. Ilyen fenntartásaik nincsenek az „ősi soron” szolgáltatható magyarázatokat adó kollégáinknak. A kultúra egy és oszthatatlan, az ember természetének kifejeződése. A néprajzosok többnyire ma sem tárják fel értekezésük választott tárgya, illetve annak egyetemes történelmi közege között az (egyébként kimutatható) kapcsolatokat. Úgy vélik, hogy értekezésük tárgya és története egyetlen kapcsolatrendszerben ábrázolható, ez az etnikai származás folyamata, ez maga a kultúra. Egyszerűen nem veszik figyelembe, hogy az embereknek (Karl Marx híres mondatát idézve) „először is enni, inni, aludni kell”, ez az előfeltétele annak, hogy az emberek életében „legyen kultúra, vallás és politika”.

A kultúrának éppen ezért nincs önálló mechanizmusa, nem a kultúra határozza meg az egyes társadalmak önmegvalósítását, hanem fordítva zajlik le az egész folyamat. Ennek ellenére mégis azt tapasztalhatjuk, hogy sokan csak a kultúra szerepét ismerik el. Ekkor egyszer s mindenkorra lemondanak arról, hogy a kultúrát nemzetközi divathullámok (olykor interferáló) együttesének értelmezzék. A kultúra – mondják – az etnikumra

jellemző, lényegét tekintve az etnikum önmozgásának eredménye, nem pedig holmi nemzetközi divat, amelyeknek áradata átzúdul a nyelvi és a gyakorta változó törzsi, később pedig az országhatárokon. A megközelítés téves módját nemcsak elméleti megfontolások nyomán kénytelenek választani. Óhatatlan, ha ide lyukadnak ki, ha részproblémák, kiragadott tények sorsát követik nyomon, ráadásul (talán kényelmi vagy ideológiai okokból) csak a maguk választotta vizsgálati eszközöket véve igénybe. Megelégednek azzal, hogy az általuk perdöntőnek tartott kulturális tényező adott közösségen belüli sorsát kísérik figyelemmel. Már a címválasztás is elárulja, miként gondolkodik a szerző: „Magyar falu – magyar ház”, „A magyar kukorica” (kiemelés tőlem. H. T.). A címben is azt hangsúlyozzák, hogy értekezésük tárgya etnikai kötődésű. „Ilyen és csakis ilyen a kultúra” – mondják, igazolni akarván az etnikai, nyelvi nemzethatárokkal megvont szűkkeblűségüket. Mindamelllett az elhatárolódás nem zárja ki az összehasonlító módszer alkalmazását. Az egyes jelenségek „elterjedését” nyomozzák akár a fél világon át. Az összehasonlítás igénye azonban csak odáig terjed, amíg az egy-egy jelenség nemzetközi mértékben történő bemutatását célozza, tulajdonképpen tematikus adatfelsorolás, amelyben a szerző rendszerint nem is kíváncsi a jelenséget kiváltó – helyenként egymástól különböző – okokra, így arra sem, hogy az általa vizsgált tény miként adódik abból a társadalmi-történelmi közegből, melynek középpontjában áll a bemutatandó jelenség. Az elemzés tehát korántsem konkrét. A kultúrhistorikus szemlélet alkalmazója éppen ezért nem is veszi (sőt veheti) figyelembe az objektíve meghatározó történelmi tényezőket és nem veszi figyelembe azt sem, hogy a kulturális divatok nemzetközies, nem hajlandó tudomásul venni, hogy a kulturális divatokat kiváltó okok is nemzetközi méretekben érvényesülnek.

Ki tagadná történetesen, hogy a neolitikus földművesek a termőtalajt növényeikkel kimerítve ínséges éveket éltek el, ezért szűzföldekre vándoroltak, ennek következtében, ahol a biotóp megengedte, bevezették a földművelés és az állattartás magasabb fokú rendjét. Így volt ez az egész világon. A földművesek alkalmazkodása a helyi földrajzi adottságokhoz, különféle talajváltó ökoszisztémákat eredményezett ugyan, de ez az életmód ettől még vándorföldművelés maradt. Európában is ezzel a rendszerrel kell számolnunk. Itt a terjeszkedés kivált azért haladt olyan vontatottan, mert kontinensünkön erdők és mocsarak akadályozták földműves őseink előrehaladását. Sajnos, a részletekről nem sokat tudunk. A ránk maradt tárgyi bizonyítékok alig engednek finomabb distinkciókat tenni. Mindamelllett sejtethők a fordulatok, ha kikövetkeztetjük őket. Például nyilvánvalóvá válik, hogy a bronzkori szántógazdaság a családi gazdálkodás színvonalára emelte ugyan a termelő erőket, de még mindig nem szüntette meg a vándorföldművelést kiváltó okokat. A vaskor antikvitásának és a korai középkornak majorjaiban, majd a középkor földesúri munkaerő-gazdálkodása által életre hívott falvak határában alkalmazott örökszántó-rendszer stabilizálta a parasztokat. Az Alpoktól északra húzódó egykori őserdő tisztásain hovatovább örökszántó rendszert alakítottak ki az első évezred végére, intenzív talajművelés, a szántóföldek vetésforgóin a legeltetés, az élőmunka-ráfordítás összehasonlíthatatlanul magasabb fokán állókat tartós, nemzedékek számára biztos megélhetéshez segítette. A birtoklási szokásokat is hozzáigazították a munkakultúrához. (Bár az is lehet, hogy fordítva történt?) Mindenesetre egyik nemzedék a következőre örökölhette tulajdonát, éppen ezért a demográfiai fölöslegnek el kellett költöznie. A középkori munkaerő-gazdálkodás legfőbb forrása ez az örökösödési rendszer volt. A földesurak ki is használták. Ettől kezdve – telepítések révén – hódították meg a szűzföldeket, a parasztokat az ökocinózis és a demográfiai többlet ellentmondásai hajtották – földesúri segédlettel – új hazájukba.

Más korszakokban is a gazdaság önszabályozó képessége határozta meg az emberek mindennapjait. Az ipari forradalom történetesen Angliában tört ki, majd elterjedt a kontinensen. Nyomában az ipari kapitalizmus, azaz a gyáripari termelés mindenhol meghonosodott Európában és teret nyert a többi kontinensen. (Ennek mintájára kezdték átszervezni a gazdálkodást, az évezredes hagyományú foglalkozásból iparszerű mezőgazdaság lett.) Egy másik korszakalkotó – korábbi – gazdasági-technikai újítás, a középkori feudális rendszer szintén Északnyugat-Európában keletkezett és keleti irányban terjeszkedett, a 13. században már bizonyosan átlépte az Elbát, megváltoztatva az emberek mindennapi társadalmi kapcsolatait.

Aki csak kultúrtörténet ír, nem tudja (mert nem is akarja!) átlátni ezeket a folyamatokat, figyelmen kívül hagyja az anyagi érdekek érvényesítésének mechanizmusát, azt, hogy az életmód tárgyi tartozékait azért változtatják meg az emberek, mert jobb minőségű, hatékonyabb munkakultúrát alakítanak ki, miáltal változtathatnak fogyasztási szokásaikon. Persze sok szó esik „kulturális hatásról, kölcsönzésről”, de ilyenkor a szakirodalom szerzői megkerülik a problémákat, mert nem is gondolnak arra, hogy a kultúra diffúziója alkotóik helyváltoztatása nélkül elképzelhetetlen, ha pedig igen, fel kell tételezni (legalábbis a technikai vívmányok terjedése kapcsán), hogy a történeteket a folyamat résztvevőinek anyagi érdekeltsége motiválta.

Sajnos, az utóbbi magyarázattal többnyire adósak maradnak kollégáink. Ez az oka annak, hogy a néprajzosok nemzetközi méretekben tapasztalható tudományos gyakorlatában egyáltalában nem építették ki az összehasonlító történetírással kapcsolataikat. A magyar tudománytörténet is azt tanúsítja, hogy a néprajzot művelő elődeink sem jártak el másként. Korántsem csodálható, ha nem különbözik az általános európai gyakorlattól a magyarok által elért tudományos teljesítmény és a módszer, amellyel megvalósították magyar nyelvterületen eredményeiket. (Újabb történeti antropológia néven sok mindent kiadtak fordításokban, de óvakodtak attól, hogy a reálfolyamatok bemutatására is vállalkozzanak.)

Nekem tehát úgy tűnik, hogy az, amit e tárgyban anyanyelvünkön olvashatunk, valamennyi értekezés reprezentálja a nemzetközi szakirodalomban megjelent írások zömében felismerhető konvencionális gyakorlatot.

A helyzetnek talán vannak előnyei is. Végül is megnyugodhatunk abban, hogy a magyarul írottak nincsenek (eszmeileg) elmaradva a nemzetközi teljesítményektől, szerzőink együtt gondolkoznak külföldi kollégáikkal. Minden magyar szakpublikáció kielégítő módon bizonyítja, hogy a néprajzos világának tengelye a hagyomány, minden e körül forog, maga a világ pedig egy és oszthatatlan.

Éppen ezért a továbbiakban csak a magyarul publikált néprajzi tanulmányokra hivatkozom. Persze néhány olyan írásról sem mondhatok le, melynek szerzője (bár nem néprajzos, de ő maga – gondolkodásából ítélve) közel áll a néprajz gondolatvilágához. Mindamellet nem tagadom azt sem, hogy a magyar kiadványok, miután szerzőik többnyire lelkesen követik a szakirodalmi divatokat, korántsem adhatnak az általuk tárgyalt problémákról teljes, átfogó, történelmileg adekvát képet. Ám tagadhatatlan az is, hogy a külföldi szakírók értekezései központjába tulajdonképpen elméleti problémákat állítottak, ennek megfelelően a szóban forgó írásokban is tükröződik mindazon módszerbeli eredmény és kudarc, amiről magyarul jószerevel nem is olvashatunk semmit. A magyarul megjelent értekezések zöme fordítás, amely olykor több nemzedéknyi késéssel jelent meg. De még az aktualitásukat veszítettek is jelzik, hogy a tudományos közgondolkodásban igény volt a felzárkózásra, a divat átvételére. Két tény mindenesetre szembeötlő. Az egyik, az a magyar nyelvű publikációkból kitetsző és nemzetközi méretekben tapasztal-

ható gyakorlat, amelynek során a néprajzi interpretációkban lemondanak a kultúrtörténeten végigvonuló társadalmi-gazdasági folyamatok konkrét interpretációjának igényéről. A másik a magyar szakirodalom szerzőinek önmozgásával, kutatásaik irányválasztásával kapcsolatos. Ez a „magyar kultúra eredetének kérdése” című kutatási program. Magától értetődő, hogy a magyar szakírók elsősorban a honi néprajz problémáival voltak (és vannak) elfoglalva. De egyszerűsített hangsúlyoznom kell, hogy alighanem ez a bajok legfőbb forrása. A honi néprajz művelőjének nincsenek nemzetközi távlatok, provinciális gyakorlatot folytatva kollégáink eleve nem hajlandó elismerni, hogy a kultúra nemzetközi divatok története, nem korlátozódik érvénye nyelv- és országhatárookra.

Ráadásul a kultúra valós problémáinak megértését akadályozza a kutatók elszigeteltsége. Magyarországon tudniillik jóval kevesebben vannak a honi néprajz művelőinél azok a kollégáink, akik az Európán kívüli társadalmak kultúráját vizsgálják. (Ez a gyakorlat a világnyelveken író néprajzosok körében – Európa más országaiban – pont fordítva történik.) Ebből következően az is nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvű dolgozatok a magyar tudománytörténet részei, szerzőik a saját problémáikat igyekeztek mindig is feldolgozni, tehát csak ritkán érték be azzal, hogy közvetítsék az európai országokban keletkezett irodalmat. Önállóan akartak állást foglalni. De a társadalomtudományok összessége jóval csekélyebb mértékben volt motiválva, mint ahogyan ez – az ellentételeiben árnyaltabban megosztott – nyugati és közép-európai társadalmak szellemi életében bekövetkezett. Tény, hogy egyes európai országokban összehasonlíthatatlanul több és élesebb hangnemű elméleti vita zajlott le a honi néprajz berkeiben, mint Magyarországon. De az is nyilvánvaló (mivel senki sem él elszigetelten), hogy a tudományos életet átjáró nemzetközi divatáramlatok átjutottak az országhatárokon. Ennek eredményeképpen azonban a vártak éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, azt, hogy a tudós horizontja Magyarországon egyre inkább beszűkül, a tudós legfeljebb a nemzetállam határain belül igyekszik rekonstruálni a történeteket. Persze, mondhatná bárki, erre másutt is van példa kontinensünkön. A magyar kiadványszerkesztők legalább olyan mértékben váltak elkötelezettjeivé a nemzeti mértékben elfogadott eszmének, mint kontinentális szomszédaik.

A mondottakat figyelembe véve nyilvánvaló, hogy melyek azok a problémák, történelmi összefüggések, amelyek generizálhatják a szaktudományok mondanivalóját? Aligha lehet kérdéses, hogy a néprajz központi problémájának gondolatfüzére csak olyan lehet, amely alkalmas a társadalmakról szerzett ismeretek integrálására. Csupán a disciplina logikáját megközelítve alapos gyanúnk támad, hogy a kultúra önmagában megkísérelt értelmezése nem hozza meg a kívánt eredményt. A csak kultúrát ábrázoló néprajz nem a nép rajza, hanem torzkép. Aligha alkalmas arra, hogy az alapvető összefüggéseket, törvényszerűségeket, az anyagi érdekek érvényesülésének tényeit kiválassza választott módszerével a kutató, majd ezekre fűzze fel a kultúra egyes megnyilvánulásaival kapcsolatos magyarázatait, mert nem óhajtja elfogadni, hogy napjainkban (főként a történetírás egyes iskoláiban) az eseményeket befolyásoló anyagi okok elismerése és a feltárásukra irányuló módszerek alkalmazása meghatározó szerepet játszik! Ezen elfogadásának hiányában sok jel utal a bizonytalanságra. Mi határoz meg, mit? A súlypont az idők folyamán ide-oda tolódott, napjainkban különféle irányzatok szerint osztályozza a kutatókat.

Más diszciplínák esetében is tapasztalhatjuk, hogy egy-egy szaktudomány részproblémái valami oknál fogva előtérbe kerülhetnek (a tudománytörténet erről tanúskodik), és az eredmény idővel problematikusává válik. Beszélnek lelki szükségletekről, nemzeti karakterisztikumokról, vallási elkötelezettségekről stb., tehát olyan okokról, amelyek bizonyos távol állnak a realitásoktól. Az is bizonyos, hogy a magyarázatok moz-

gatói mindig ideológiai okok, és azt kell tapasztalni, hogy az ideológiák előretörését megsínylik a szaktudományok, egyoldalúak a tények értelmezései, s tévedéseket vonnak maguk után.

Igyekezem tehát a közös vonásokat kiemelni és remélem, megkönnyíthetem az olvasó tájékozódását.

Néprajz és történelem

A publikációkból (mindenekelőtt a kézikönyvekből) az derül ki, hogy kezdetben a néprajzos (a közkultúrát vizsgálva) meg akart különböztetni egymástól két társadalmat, egyrészt azt, amelyben ő élt, másrészt azt, tulajdonképpen a többit, az idegenekét. Egyiktől sem függetleníthette magát a néprajzos, de a többséget kívülről szemlélte, hiszen azok az övétől függetlenül léteztek. A különbségtevés alighanem a legfontosabb mozzanata az egész eljárásnak. Ennek köszönhető a tudomány tárgyának, magának a különbözőségnek elhatárolása és megnevezése. „Mi” ilyenek vagyunk, „ti” pedig olyanok – állították. Ennek a megállapításnak sikere révén hívta fel magára a többi humán tudomány művelőjének figyelmét minden néprajzos. Értérendszerrel állapított meg. A történetekben nem volt semmi rendkívüli. Még csak azt sem lehet mondani, hogy egyedül a humán tudományok képviselői akartak a belátható világ embercsoportjait megismerve disztíngválni, látván az egyes társadalmakban végbemenő folyamatokat.

A különbségtevés elemi érdeke mozgatta az embereket, talán már akkor is, amikor az állatvilág tagjaiként vették birtokba lakóterületüket. Nemcsak tanult eleink törekedtek a határok megvonására és a territoriális különbségtevésre, hanem mindenki, aki közösséghez tartozónak mondhatta magát (és mi másnak mondhatta volna?), mert csak így tudta meghódítani a természetet egy-egy darabját, végül is, csak így tudta fenntartani önmagát. Erre Robinson képtelen volt, csak rokonaival (és később más, hozzájuk csatlakozott embertársainak közreműködésével) tehette meg. Nem kellett sok képzelőerő ahhoz, hogy megállapíthassák, ahol ők élnek, ott van a világ közepe.

Persze mindig is ezt volt a legegyszerűbb kijelenteni. Jóval annak előtte, hogy professzionista néprajzosok igyekeztek körülhatárolni mozgásterüket, már sokan voltak, akik felfedezték és osztályozták a világ társadalmait. A közgondolkodásban is kialakult az egyetértés, hogy hol húzódik a határ „mi” és „ti” között? Az emberek mindig is elvégezték ezt az osztályozást. A különféle nyelvek, az egyes társadalmak eltérő lakókörnyezetéhez való alkalmazkodás egyenlőtlenül fejlődött képességei, maguk a technikai találmányok és a minden téren tapasztalható új mentális teljesítmények stb. ismeretében folyt a különbségtevés, így tettek eleink és így tesznek kortársaink is.

Az antik görögök és a rómaiak óta a környezetükben élő más nyelvű a „barbár”, azaz 'hebegő, értelmetlenül karattyoló' minősítést kapta. A szlávok (és nyomukban többen, köztük a magyarok) szerint a *német* = 'ostoba' (*nemec*), tehát nem az önelnevezés szerinti: *deutsch* = 'hazai, közénk tartozó'.

Alighanem hosszasan volna bizonyítható, hogy valamennyi társadalomban megfogalmazták a környezetükben élőkkel kapcsolatos rendező elveiket az egyszerű emberek. Nyomukban haladva erre törekedtek a tudományok képviselői is. Szophoklész még használta a „barbár” kifejezést – a szó eredeti értelmében. A „közönséges halandók” és tanult kortársaik tehát kölcsönösen hatottak egymásra. Ahogyan gyarapodtak ismereteik, egyre inkább hajlottak arra, hogy tartósan megmaradó válaszfaloknak ismerjék el az egyes embercsoportok életmódjában felfedezett különbségeket. A néprajzosok (miután

kortársaikat és elődeiket csoportokba rendezték) felállították az emberiség etnogenetikai osztályait, majd hovatovább már csak azon fáradoztak, hogy megfejtsek, mi az oka – az osztálykülönbségek szerint feltételezeten eltérő állapotú kortársaik életmódjában – a környezeti, nemkülönben a szellemi kultúra törvényszerűségeinek. A kultúrát emberek teremtik – mondták, ezért a kultúra szabályainak kutatása az ember természetének értékelésével fejeződik be. Minden vizsgálatnak – deklaráltan – kezdete és vége az ember, hiszen az embernek természete, hogy megalkotja a kultúrát.

Logikailag itt végződött a kultúra értelmezésére tett számtalan próbálkozás. Ezen az alapon állva nyilvánvalóan arra a kérdésre kerestek választ, hogy milyen közösségekbe osztályozhatók a – kulturálisan eltérő életkörülményeket kialakító – embercsoportok? A válasz kézenfekvőnek tűnt. A néprajzosoknak az volt a véleményük, hogy az embereket elsősorban genetikai és nyelvi származásuk szerint lehet megkülönböztetni, tehát a különféle nyelveket beszélő emberek csoportjai etnikai (főként nyelvi) alapon különíthetők el egymástól. A 20. században minden kézikönyv szerzője azt vallotta, hogy etnikai jellegük szerint lehet egymástól elhatárolni a népeket. A népek – olvassuk – etnikumok.

Ezt a magyarázatot a néprajz szaktudományá válásának korában mindenekelőtt az európai népekkel kapcsolatban fogalmazták meg. Két tény volt számukra magától értetődő. Egyrészt senki sem vitatta, hogy az egy nyelven beszélők egy etnikum tagjai. Másrészt abban is megegyeztek, hogy az egy nyelven beszélő ősök kultúrájának letéteményesei elsősorban a parasztok. A modern kapitalizmus előtti társadalmak tudniillik (legalábbis Európában) több mint kétharmad részükben parasztokból álltak. Ők képviselték technikai és mentális tekintetben a legarchaikusabb rétegét a modernizálódó társadalomnak. A parasztok – tanult kortársaik szemében – a föld (tulajdonképpen a természet!) függvényeinek tűntek, miután kiderült, hogy a társadalom többi foglalkozási csoportjába sorolható kortársaik már elszakították az anyatermészethez fűződő köldökzsinórt. Ezek szerint az archaizmus = etnikus sajátosság = népi karakterisztikum, valamennyi felsorolt jellemvonást főként a parasztok hordozzák. A parasztok kultúrája tehát az etnikum, egy nép kultúrája, ez a népi kultúra, történetesen a magyar népi kultúra a magyar parasztok kultúrája. (Nemzetállamonként a kultúra és a nép jelzője kicserélendő! Van tehát német, francia, orosz, román stb. népi kultúra.)

Áttekinteni akarván a világot, amikor értekezéseket írtak, a kutatók kiválasztottak maguknak egy nézőpontot, ahonnan felismerhették a körülöttük élőket és megállapították, hogy egymással kölcsönhatásban élő etnikumok alkotják az emberiségét. A 19. században teoretikus alapon közelítették a társadalmakat, elméleti konstrukciókat alkottak és egyelőre még úgy gondolták, hogy elegendő, ha egy logikai rendszerrel váltják fel a teremtéselméletet, továbbá, hogy a rendszeralkotás révén az egyes társadalmak tagjait téve meg illusztratív példákká, újraszerkeszthetik (most már tudományos alapon) a világról alkotott képet. Eltekintve a rasszizmus elkötelezettjeitől, mindannyian úgy vélekedtek, hogy valamennyi nép összetartozó emberek sokasága, közös a nyelvük és közös a származástudatuk. Azt a tételt sem tagadták, hogy az emberek biológiai származásuk szerint egyazon genetikai osztályba tartozó élőlények, tehát valamennyien egyetlen fajhoz tartozunk. Az emberi nem – mondták – sajátos faj, nincsenek nembeli osztályai, de a fajnak vannak alfajai, melyekben rendszerint etnikai származásuk szerint elkülönülő csoportokba tömörülnek fajtestvéreink. Ezek szerint biológiai, társadalmi, gazdasági és kulturális jegyeik alapján rendeződnek az emberek csoportokba. Végkövetkeztetésként kimondták, hogy az ember különféle etnikumokba szerveződve alkotta meg önmagát.

Az eredményt tekintve úgy tűnik: kettősség jellemzi korunk tudományos gondolkodását, hiszen az ember, illetve az etnikum egy Janus-arcú tudományban egyesül, a néprajz által felfedett kettősség fajunk sajátos teljesítménye az élővilágban. Ennek a kettősségnek megállapítására törekednek a hétköznapi ész szintjén állók és ennek vizsgálatát végzi el – tudományos alapon – a néprajzos.

A disciplina tehát az ember tudománya, melynek révén bebizonyíthatjuk, hogy az etnikai határok egyúttal az egyes embercsoportok, társadalmak által kialakított környezeti és szellemi kultúrák tartományainak határai. A határokat észlelik az egyszerű emberek, tükrözi a közgondolkodás, a tudomány megerősíti vélekedésük helytálló voltát. A népek (ezt állítják a tudomány képviselői: jóllehet egymással kulturális kölcsönhatásban állnak) sajátos, egyedi kulturális jegyekkel, sőt identitástudattal rendelkeznek, továbbá (ugyancsak e tudomány művelőinek véleménye szerint) ez különbözteti őket meg egymástól, mivelhogy a törzsi társadalmakban kialakult a „mi” azonosságtudata.

Ha meg akarjuk ismerni a társadalmat és kultúráját, mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy az emberek etnocentrikusan gondolkodnak. A világ az emberek szemében – etnikailag csoportokra oszló – társadalmakból áll, az etnikumokon belül értelmezik az emberek kulturális környezetük szerepét, etnikumonként differenciálják az egyes társadalmak mentális teljesítményeit és arra is – csak az etnikai csoportképződés alapjain maradván – képesek magyarázattal szolgálni arra, miért is élnek és gondolkodnak a saját etnikum körén kívül élők másként?

Az alapvető probléma ezek után annak eldöntése, hogy a saját körön belüli és kívüli világok között megállapíthatunk-e értékrendbeli különbségeket? Vannak-e fokozatok, hierarchizált-e etnikailag az emberiség?

„Mi” és „mások”

A „mi” a világon mindenütt azt jelentette, hogy „mi” mások vagyunk, mint a környezetünkben élő embercsoportok. Szomszédaink értelmetlenül karattyolnak, ezzel szemben mi nem, hiszen valamennyien megértjük egymást, mert egy nyelven beszélünk, nyilván azért, mert alkalmasint közös őstől származunk, „mi” tehát közösen birtokoljuk territóriumunkat. (Gondolkodásunk – úgy látszik – emlékeztet mindarra, amit számos faj magatartásában tapasztalhatunk az állatvilágban.) „Mi” (ahogyan például Kanada és Grönland poláris lakói mondják) 'emberek' (*inuit*) vagyunk. Ugyanakkor és ugyanott más a véleményük róluk a tőlük délebbre lakó indiánoknak, akik őket *eszkimó*knak ('nyershúsevő'knek) hívják. Japán őslakója, az *ainu* magát 'ember'nek nevezi. (A japánok viszont 'kutyafi'nak emlegetik az *ainut*.) De nem kell a világ végén keresni a példát!

A magyar név etimológiája szintén 'ember' jelentésű. A szó rokona az (azonos jelentésű) *manszi* névnek. A *manszi*król az összehasonlító nyelvtudomány művelői meg is állapították, hogy a magyarok legközelebbi nyelvrokonai, közös a származásuk a magyarokkal. A *szamojédok* magukat 'ember' névvel illetik (*nyenyec*, *enyec*, *nganaszan*), míg nem elnevezésük a tőlük délebbre lakók, mindenekelőtt az oroszok értelmezésében *szamojéd* = 'önevő', azaz 'kannibál' jelentésű, holott semmilyen adat nem utal arra, hogy ezek az emberek valaha is emberevők lettek volna! Az i. e. I. évezred eurázsiai tajaövezetének vadász-halász lakói ők valamennyien. Később jelentősen átalakult egyes csoportjaik (köztük a magyarok) életmódja. A nevük azonban megmaradt. A magyaroknak is megmaradt az önelnevezése, holott nevük megváltozott szomszédaiak szóhasználatában, a magyarokat már nem hívták magyarnak, a magyarok neve (feltehetően több

mint kétezer esztendeje) az európai nyelvekben már nem az erdők és mocsarak vadászhalász népségéről, hanem egy egészen más történelmi helyzetben, a ligetes sztyeppén élő – nomád – pásztornépről árulkodik.

A környező nyelvekben ugyanis a magyarokról megemlékezve nem önelnevezésüket használják, hanem egy másikat, egy török törzsnevet: az *onogurt*, amely vengrij, hongrois, ungarn, hungary stb. alakban él tovább az európai nyelvekben. Alkalmassint a magyarokat abban az időben (a 9. században), amikor lejegyezték – a ránk maradt írásos emlékekből kitetszően – ezt a nevet, uralkodó törzsként emlegették az *onogur* törzseket vezérlő magyar törzset. Ez egy törzsszövetség volt, neve az egykorú forrásokban csak az utóbbi alakban szerepelt (*onogur* stb.) és eredetileg 'hét nyíl' jelentésű volt. (Persze a hetes fiktív vagy mágikus számjel is lehetett, hasonlóan a „hét főbűnhöz”, a „hét törpéhez” vagy a „heted-hét országhoz” stb.) Jóllehet a „magyar”, illetve az „onogur” két népnév, azaz két kifejezés, de egyidejű használatuk egykor mégis indokolt volt, mert mindkettő másokra vonatkozott. Az „onogur” tudniillik egy törzsszövetséget jelölt, a „magyar” pedig a vezető törzset. Legalábbis akkor, amikor ezt a törzsszövetséget megemlítik a korai középkor elbeszélő forrásaiban az arabok, a bizánciak, a keleti szlávok és a nyugat-európaiak. A „magyar” végül a „hét törzs” neve lett a honfoglalás után, az államalapítás révén, mert az uralkodó törzsfőnök familiájából származott a dinasztia, majd a királyság szervezetében a magyar „nem” (mai névalakjában nemzetség) integrálta a többi törzshöz tartozókat.

Minden jel arra utal, hogy a „magyar” eredetileg egy totemisztikus hitű vadásznépség önelnevezése lehetett. A magyar nevet – életforma-változásaik ellenére is – megőrizték leszármazottaik a ligetes sztyeppe ökokinózisában. Alkalmassint ez a névhasználat a szerencsés véletlen esetét, a kivételeset példázza. Hiszen – mindent egybevetve – a két név végül is két (egymástól különböző) történelmi korszakot, egymástól eltérő, különböző állapotú társadalmat sejtet.

Európában vannak másfajta névfejlődések is. Valamennyi tükrözi (a maga módján) az egy nyelven beszélő közösség múltját. Észak-Franciaország lakói például franciául beszélnek és állampolgárként franciának vallják magukat, noha úgy tudják, hogy eredetileg *normannok* ('északi ember'ek) mindannyian, akik Normandiában élnek. A *normannok*ra nevüket alkalmassint környezetük ragasztotta rájuk, ők maguk eredetileg aligha használták önelnevezésként. A környezetük azért nevezte „északiaknak” őket, mert Észak felől jöttek mostani hazájukba. Történetük tehát bonyolultabb a névetimológiánál. Normandiában az őslakosság – ezek szerint – *kelta*, rájuk *viking* eredetű *normannok* telepedtek, majd a körülöttük élők a hódítókról nevezték el a táj lakóit. A szomszédos *bretonokat* (mert lakóterületük adottságai jóval kedvezőtlenebbek) nem szállták meg a vikingek, meg is maradt *kelta* nevük, amely rokona a *britnek*. A francia nemzetállam és a francia nyelv később, a középkor múltán alakult ki, Bretagne lakóit bekebelezte a francia királyság, ám a kelták továbbra is megőrizték nevüket. A Szicíliát meghódító és királyságot alapító *normannok* viszont nem adtak népvévet a mediterrán sziget lakóinak.

A keleti szlávok törzseit a rájuk telepedett *vikingek* (*varégok*), a 'vörös'ök, a *russzok*, tehát az uralkodó csoport származása és nyelve nyomán nevezték el.

A *brit*ek őshonos kelták, őket hódították meg az *angolok* és a *szászok*, amikor elhagyva Dániát, illetve a Fríz-földet megszállták az európai kontinentstől – a Csatornával különválasztott – szigetet. Az *angolok* ma azt vallják, hogy Nagy-Britanniában laknak. A középkori Britanniát, azazhogy Angliát (a már franciának tartott) *normannok* hódították

meg az ezredfordulón, de az őslakók – az uralkodó arisztokrácia egy részét kivéve – nem lettek *normanná*, még kevésbé *franciává*.

A származás fontos motivációja a nemzeti hovatartozás érzésének és alapvető problémája az önazonosság tudatának. A *belga* eredetileg egy törzs neve, a belga államban (tehát a mai Belgiumban) *flamandok* és *vallonok* laknak, akiknek nyelvi és mentális ellentétei hírhedté váltak.

A különböző korszakokban és helyzetekben megfogalmazott elnevezéseket tehát megőrzi az utókor, annak ellenére, hogy rendszerint már értelmét veszítette eredeti jelentésük. Az egy nyelven beszélő emberek csoportjának nevét akként konzerválja a tudat, hogy a nevek különféle történelmi alakzatokon át használatban maradnak és befolyásolják a környezetükben élő emberek gondolkodását, majd a sajátjukat is – egészen modern ipari társadalmakban élők nemzeti önismeretének kialakulásáig. Végeredményben a névhasználat a törzsi társadalmaktól és a prehistóriától kezdve közhasznúvá vált névadási szokásokkal kezdődik és korszakokon át ível a korunkban elfogadott elnevezésekig. A két szélső pólus jelentéstartománya között természetesen jókora különbséget sejtető életmódbeli változások sorozatával kell számolnunk. A kezdeteket illetően (a mondott példánál maradvá) totemisztikus hitű társadalmak világa dereng fel a múltban. A kortársi állapotokat ellenben a paternalista állam működésével kapcsolatos funkciók ideológiai tételei töltik meg. Az USA-ban például beszélnek a *nation*-ról ('nemzet'), amelyet azonosítanak az *american people*-al ('amerikai nép'). A közelmúltban a Szovjetunióban (ahol a hivatalos nyelvhasználat minden mást megelőzően az orosz volt) beszéltek a népi kultúra (*narodnaja kultura*) megnyilvánulásairól, noha azokkal orosz, belorusz, kirgiz, üzbég, grúz stb. származású emberek reprezentáltak, mert valamennyien egy államszövetségben (*szojuz*), a mi országunkban (*v nase sztranye*) éltek. A hivatalos fogalomhasználatban az államszervezet, tehát a politika szavatolta az összetartozást, nem pedig a származástudat. Az etnicitásra (a hivatalos szóhasználatban) a *narodnoszty* (nemzetiség') kifejezés használatával utaltak több-kevesebb sikerrel, mert az etnikai származást (pl. az „orosz” esetében) csakúgy jelölhette a *narodnoszty*, mint a vallási hovatartozást („zsidó”). A példákat hosszasan lehetne sorolni annak igazolására, hogy a közgondolkodás, a hivatalos névhasználat korántsem mondható uniformizáltnak és következetesnek még korunkban, a globalizáció kezdetén sem. Sok a huzavona, milyen lehet a Kárpát-medence államaiban a nyelvhasználat, a nemzeti himnusz, lobogó, címer stb., mi illeti meg az államalkotó nemzet nyelvétől eltérő módon beszélőket? Sem a politikában, sem a tudományban nem tudnak igazságot tenni. Az esetek többségében mindenütt az történik, hogy elfogadják a politikusok ajánlatát. Itt azonban a világpolitikai erőviszonyok alakulása szabja meg a döntéseket. A Trianonban történt döntések során nem számoltak a realitásokkal. A II. világháború után megvont államhatárok is arról árulkodnak, hogy pl. Kelet-Közép-Európában a kívülállók pillanatnyi érdekei határozták meg, milyen nemzetállami szervezeteket alkot a népesség. Churchill és Sztálin elhíresült „levélváltása” a jaltai konferencián, amikor egy papírfecsnire írva a neveket, milliók sorsát határozták meg, de aligha számoltak az emberek reális érdekeivel, történelmi tudatával stb. Afrika, Ázsia – a 20. században keletkezett – államalakulatainak etnikai feszültségei szintén azt bizonyítják, hogy más, döntést hozó politikusok sem bizonyultak államférfiaknak (kurd-kérdés, India–Pakisztán ellentétei stb.). Kérdéses tehát, hogy van-e a történelemben realitást formáló, koherens az etnikai tudat, illetve kortalan az indoktrináció, mely kielégíti mindenféle állapotú társadalom gondolkodását? A románok a dáko-román kontinuitást bizonygatják, a szlovákok szerint ők a Nagy Morva Birodalom örökösei. A 19. századi francia történetírók elsősorban a rómaiak leszá-

mazottainak tekintették kortársaikat. Németországban mindenekelőtt a viking hagyaték történelemformáló szerepét hangsúlyozták. Még a dél-németektől sem tagadták meg az északi hagyományokat. Ezekben az elméletekben több a politikai divat, mint az igazolt tény.

A konkrét értelmezés fogyatékoságai bosszút állnak a kutatón. Idővel megcáfolják, el kell szenvednie a vereséget. Mások eleve kitérnek az állásfoglalás kötelezettsége elől. Persze, hogy van példa arra is, vagy legalábbis föltételezhető, ha kutatói – az etnikai alapok elhatárolásakor – nem fordítanak megkülönböztetett figyelmet arra, vajon a történelmi fejlődés milyen állapotában működik valamely társadalom? Ha ez így történik, az úgy viszonylag egyszerű. Minden könnyen áttekinthető. Úgy látszik: kortalan, mondhatni örökérvényű kategóriákban is lehet gondolkodni. Holott a részletkérdésre adandó válaszokból más következtetésre lehet jutni, a tudomány képviselőitől pedig el lehetne várni az ellenkezőjét. Fel kell tételezni a tudósokról, hogy a konkrét megfogalmazására törekednek. Igényük azonban (sajnos) többnyire kielégítetlen marad.

A közgondolkodásban más szokások irányadóak. Akik az etnikai hovatartozást egyszer s mindenkorra adottnak vélik, úgy okoskodnak, hogy a prehistória óta nem ment át alapvető változásokon az etnikum önértékelése, illetve környezetének róla alkotott véleménye. Akik így vélekednek, mindannyian abban a tévhitben élnek, hogy a történelmet még kronológiailag mérhető közegként sem kell értékelniök. Azzal pedig már senki sem törődik, hogy a társadalmak különféle történelmi korszakokban – a maguk különösségében – más minőségeket testesítenek meg. E tárgyban közzétett értekezések nem a „mi”- és a „ti”-tudat ellentmondásairól szólnak. Szakpublikációk, amelyekben a kultúra egy-egy részletéről, az életkörülmények valamely cikkelyéről mondják el véleményüket. A kultúra vizsgálatakor többnyire feltételezik, hogy a kultúra „kortalan”, ezért minden egyes társadalomban másként észlelhetjük megvalósulását.

Például a közelmúlt nagy hatású néprajzi teoretikusa, Claude Lévi-Strauss azt vallotta, hogy a néprajz tudománya (szóhasználatában az embertudomány) semmiképpen sem eszköz annak méricskélésére, hogy az egyik társadalom fejlettebb a másiknál, míg nem a másik elmaradottabb nála, mert ezeknek a distinkcióknak a megállapításával egy lépéssel sem jutunk előbbre, ha meg akarjuk érteni, miféle élőlény az ember? Nyilvánvaló, mondotta, hogy Párizs lakói és az új-guineai Astrolabe-öbölben – kis kertjeiket művelő – pápuák más kulturális rendszert működtetnek, ám mindkét példa a maga módján intéger egész, a bennük élő ember másként alkotja újra naponta a világot. Hogyan teszi? Erre a kérdésre kell – szerinte – felelnie a kutatónak!

Úgy tűnik tehát, hogy a feladat megoldása (legalábbis az első látásra) felettébb egyszerű. Csakhogy többen arra figyelmeztetnek, hogy Claude Lévi-Strauss felemás magyarázattal állt elő. Hívei közül még azok is, akik tételét visszhangozzák, mégsem kerülhetik meg azt, hogy megmagyarázzák, vajon miféle problémák feloldása járult hozzá a világ történetében lezajlott változásokhoz, éppen ezért nem hanyagolhatják el az események bemutatását. Ugyanők a mondott okok miatt arról sem mondhatnak le, hogy ne keltsék azt a látszatot: megértették, miért is van a tényeknek, tehát az okoknak időrendjük? Mi az oka annak, hogy minden egyes társadalomban arra használják fel az emberek ismereteiket, hogy a nekik megfelelő, ám a másokétól különböző kultúrát alkossanak? Miért és miként különböznek egymástól a kultúrák? A kutatók, akár akarják, akár nem, kénytelenek szembenézni azzal a ténnyel, hogy a folyamat, olykor még maga a történelem is óhatatlanul vizsgálataik tárgyává válik. Ennek ellenére annak a ténynek elfogadása, hogy az emberek a történelemben különféle rendszereket, tehát életminőségeket bizonyító kultúrákat építenek fel, inkább deklaráció, mintsem kutatási program.

A nehézség mindenekelőtt abból adódik, hogy a kultúrák kutatása évszázadok óta tudatformák: szokások, műalkotások, fogyasztási divatok alakulásának felderítésére irányul. Az életmód, az emberek maguk teremtette tárgyi környezetének világa más szabályok szerint alakul, a különbségekre a kultúra teoretikusai nem sok figyelmet fordítanak.

Cseppben a tenger

A néprajzos természetesen tisztában van azzal, hogy az emberiség történetét korszakokra szokás osztani, maga is ír arról, hogy volt ókor, volt középkor és most a legújabb korban élünk. A baj az, hogy a korszakok elhatárolását és egymástól való időtávolságát, nemkülönben a bennük lejátszódó események megítélését saját szempontjából ejti meg. Relativizálja az egyetemes történetet. Mindamellett azt állítja, hogy kultúrtörténetet ír, amikor is tisztában van a kultúra törvényszerűségeivel. A kultúra – mondja – átnyúlik a korszakhatárokon, sajátos karaktere van. A kultúra természetét az etnikum határozza meg.

A néprajzos tehát úgy véli, hogy neki (minthogy a hagyományozásról értekeznek) nem kell körömszakadtáig ragaszkodnia a kultúra kronológiai rendjéhez, írásában lazán kezelheti a korszakokat elválasztó határokat. Az emberek – szerinte – gondoskodnak arról (akár tisztában vannak azzal, mit tesznek, akár nem), hogy hagyományaik történelmi korokon át alakítsák gondolkodásukat, együtt élnek tehát hagyományaikkal, mert közben többé-kevésbé sértetlenül megőrzik a hagyományok funkcióit és jelentésüket. A néprajzos azzal indokolja eljárását, hogy egyrészt ő maga nem történetíró, másrészt historikus kollégájától eltérően szinte kortalan tényeket kell bemutatnia.

Ebben meggyőződésével nem áll egyedül. Van még a néprajzon kívül más tudomány is, amelynek művelője meg van győződve arról, hogy az általa választott módszer létjogosultságát a kultúra természete indokolja, továbbá, hogy csakis a kultúra nem kronológikus bemutatása lehet az egyetlen megoldás, ha valaki le akarja írni a környező anyagi és szellemi világ szabályait. A 19. századi régészeti felfedezések eredményeként (a leletek időrendjét, tipológiáját alkalmazva akarván tisztázni) kidolgozták a kőkor, bronzkor, vaskor periodizációját. Ez egy evolucionista elmélet, ma már tudjuk, hogy a bronzkori társadalom másként működött az Égeikumban, mint Dániában, de a bronzkor kategóriáját ma is alkalmazzuk – jobb híján – a tudományban.

A 20. században egyre többen hajlottak arra, hogy Ádámtól és Évától tartó leszármazás-történet előadásához nem kell ragaszkodniuk. Állapotrajzot kell készíteniük, hacsak nem akarnak romantikus ihletéssel történeteket kanyarítani! Az európai népi kultúrákat értelmező néprajzosok zöme a huszadik században szembefordult a 19. századi romantikus elődökkel. Ezt részben az európai társadalmak néprajzáról írottak hiányosságai kényszerítették ki, részben pedig annak belátása, hogy sok tévedést követtek el azok a 19. századi tudósok, akik a többi kontinens bennszülöttjeinek bemutatására vállalkoztak. Követőik már azt tapasztalták, hogy a hagyományos környezeti kultúra nem a távoli múlt változatlan öröksége, mert a kutató által megfigyelhető belátható időn belül élt nemzedékek hagyatéka. Meg kellett változtatniuk álláspontjukat. Az emberek csoportokban élnek, kommunikálnak és kollektív hagyományokat hagynak az utókorra. Minden statisztikai vizsgálaton alapuló tudomány ennek a meggondolásnak köszönheti létjogosultságát. Ezeknek a diszciplínáknak a művelői azt hirdetik, hogy nem tételeket illusztrálnak véletlenszerűen összeszedett adatokkal, hanem reprezentatív tényekből

összeállított adatsorokból vonnak le – törvényszerűségekre utaló – következtetéseket. Amióta a statisztikai vizsgálat (a közgazdaság, a szociológia, a demográfia stb. alapvető módszere) polgárjogot nyert, művelője hozzászólt ahhoz, hogy az ő dolga valamely történelmi helyzet (egy időmetszet) leírása, és nem kell törődnie az események időrendjének bemutatásával. Ez az elgondolás a 19. század nagy tektonikus társadalmi mozgásait leképezni akarók szellemi erőfeszítéseit gazdagította, de csak a 20. század második felében nyerte el a humaniorákban a polgárjogot. Ekkor már nyíltan hirdették, hogy nem teóriákat kell gyártani, hanem egy-egy társadalmat tanulmányozni és részletesen leírni működését!

A 20. század eleje óta végrehajtott fordulat (letagadhatatlan előnyeit elfogadva) mégsem szakította el a néprajzosokat a 19. századi elődöktől. Jóllehet változtattak a kutató nézőpontján, máshonnan látták és láttatták a világban zajló eseményeket, de a kortalanság hagyományelméletét nem tagadták meg. Eljárásukat másféle előfeltevések, divatos elméleti megfontolások, elsősorban a pszichológusok (főként Sigmund Freud) felismerései táplálták, amelyeknek nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy az emberek cselekedetei mögött (mintegy azokat irányítóan) olyan – biológiailag értékelhető – tényezők húzódnak meg, amelyek végül is akaratlagosan befolyásolják cselekedeteinket.

Egyidejűleg számolnia kell a szaktudomány művelőjének azzal is, hogy a társadalomtudományokban történekekkel egyidejűleg, sőt azelőtt, meg azóta a kronológiailag rendezett adatsorok elemzésének is van, sőt mindig volt létjogosultsága. A folyamat, az idősor, a hagyomány tényeit mindig is érzékelték az emberek. Kérdés, hogy miként? Amióta világ a világ, az emberek totemoszlopokat faragtak, táblaképként családfákat pingáltak, leszármazási krónikákat írtak. A kutató jól tudja továbbá azt is, hogy az uralkodók tetteinek krónikája évezredek óta kultivált műfaj, ebből következően a politika eseményeinek elbeszélése úgyszintén. Az akadémikus tudományosságban a politika történetíróját Franz Leopold von Ranke ültette trónra a 19. században. Mindamellet minden egyes historikus meg volt és van győződve arról, hogy maguktól értetődően az általuk tárgyalt tényeknek van időrendjük, mivelhogy a történelmi tény egyedi és megismételhetetlen, következésképpen az egymást váltó, különféle személyek által képviselt hatalmi rend idősorba rendeződik, tehát mindennél nyilvánvalóbban kronológiailag célszerű áttekinteni a politika eseményeit. Még csak az sem állítható róluk – mondják, hogy egyidejűleg több is van belőlük, nem kell tehát párhuzamosan ismétlődő jelenségeket regisztrálnunk! Éppen ezért a közkeletű gyakorlat az, hogy ha valaki történetíróként készíti el írásművét, egyáltalában nem kötelező foglalkoznia a jelenségek egyidejű ismétlődésével. Ezzel szemben a kultúra teoretikusa úgy véli, hogy a társadalom életét nemcsak a politikai fordulatok határozzák meg, hanem a társadalom tagjainak mindazon megnyilvánulásai, melyeknek segítségével az emberek átalakítják természeti és társadalmi környezetüket vagy gondolatilag leképezik az őket körülvevő világot. Sokan vannak, egyidejűleg csaknem valamennyien, akik – a mondottak szerint – egyformán viselkednek. Felismerésük nyomán a társadalomtudományokban messzire jutottak. Az iskolateremtők ugyanis rájöttek arra, hogy az emberek környezetüket társas kapcsolataikat építve alakítják át, éppen ezért a kultúra és a hagyomány vizsgálata a társas kapcsolatok elemzése révén ejtethető meg.

A hagyományok átörökítéséről szóló tudomány azonban ekkor a visszájára fordul. A néprajzos nem foglalkozik többé programszerűen (idősorokkal ábrázolható) folyamatokkal, a hagyományozódás egészével. Noha elfogadja annak evidenciáját, hogy a hagyomány korszakokon át, egymástól különböző, tehát módosító hatású helyzetekben befolyásolja az emberek gondolkodását és ez a körülmény nyomot hagy alkotásaikon, de

– a dolog lényegét tekintve – a „részletek” bemutatását nem tekinti feladatának. Azt mondja, ha mondja egyáltalában, hogy a konkrét értelmezés mindössze feltevés, egy a sok lehetőség közül.

Holott ez a megközelítés nem alternatíva csupán, hanem az egyetlen megoldás. Akár megfogalmazza, akár nem, tulajdonképpen azt állítja, hogy a tudományos tárgyalásban a fő téma a jelenségek egyidejű gyakorisága (mely kiváltotta a statisztikai vizsgálatokat) és nem is tartalmaz idősorokat, hiszen a statisztika – állapotrajz.

A mondottak ellenére nekem az a meggyőződés, hogy mindkét – eredendően különböző, tehát horizontális és vertikális irányú – megközelítésre szükségünk van, sőt arra is, hogy a két vizsgálati módszert ötvözzük egymással.

Ez azonban egyáltalában nem megy simán. Közkeletű vélemények szerint a néprajzosnak nem idősorokat, hanem állapotokat kell bemutatni, mert az állapotrajz önmagában elégséges alapot szolgáltat arra, hogy egy társadalom magatartását megértsük. Egyidejűleg ugyanis több korszakhoz tartozó tény reprezentálja a társadalom egyes rétegeinek magatartását. A néprajzosok többsége úgy látja, hogy vannak a társadalom történetében olyan csoportok, amelyek életmódja nem vagy alig változik meg az egyes történelmi korszakok során. A kultúra és az etnikum – időtlen, a társadalom mindennapjainak eseményei viszont gyorsan pörögnek. Az események a társadalom felszínén zajlanak, mindenekelött az elit életét változtatják meg. A társadalom mélyrétegeiben nincs hullámzás, minden nyugodt és (többnyire áthatolhatatlanul) sötét. Az egyes rétegek, illetve csoportok helyzetének érzékeltetésére vezették be a szubkultúra fogalmát. Azt állítják, hogy több idősík fedezhető fel minden közösség életében, amelyek különféle szubkultúrákat (vagy társadalmi csoportokat) reprezentálnak egyidejűleg.

A civilizációkban bizonyosan így van, kivált Európában. Máskor viszont még itt is be kell érünk általánosságokkal, mert nyoma sincs az egy időben tapasztalható többidejűségnek, nem tapasztalhatjuk meg a különféle csoportok – eltérő időrendbe sorolható – magatartásformáit, mert nem észleljük a finomságokat, egyszerűen szűkszavúak információink. Szerencsére az mégis gyanítható, hogy a társadalom egyes csoportjai más kronológiai rendbe tartozó helyzeteket élnek meg. Az idősor feltételezése, a különféle időtényezők egyidejű érvényesülésének magyarázata tulajdonképpen megkerülése a valóságos problémának. Az objektív helyzet ugyanis az, hogy minden társadalomban különféle (történelmileg rangsorolható és idősorba állítható) csoport létezik, amelynek anyagi viszonyai koránt sincsenek közös nevezőn. A különbözőségek ellenére azonban van egy olyan érdekrendszer is, amely átfogja a többi és maga alá rendeli az egész társadalmat, áthatja annak (a részleteket tekintve ellentett érdekek érvényesítésére energiáit elhasználó) működését. Ha a társadalmat működő csoportok, tevékeny érdekérvényesítők összetartozó gyülekezetének fogjuk fel, tehát nem halott közegnek, hanem élő, történelmileg változó valóságnak, kiiktathatjuk a krónikaszerkesztés régi hagyományait a történetírásból.

A történelem helyett kultúrtörténet

Mások szerint ez a megoldás elfogadhatatlan. Aki hagyományos módon értelmezik és magyarázzák a történelmet, azoknak (mondják) jószerével csak idősorokban kell gondolkodni, hiszen (szerintük) a történelem egymást követő események láncolata. Azt állítják, hogy az egyidejű, párhuzamos, ám más korszakokból származó tények vizsgálatának eredménye – az esetek nagy többségében – kétes értékű teljesítmény. Ami a

múltba süppedt, az megismételhetetlen, a tények mind idősorba rendeződnek. Párhuzamosság nincs is az események történetében. A tudományos eredmények azonban naponta cáfolják ezt a merev gondolati szkémát. Óhatatlan, hogy újabb és újabb tényekre derül fény. A felfedezések az egész magyarázat korrekcióját szükségessé teszik, vég-eredményben ha előkerül valamilyen újabb adat, megkérdőjelezi az egész folyamattal kapcsolatos teória szavahihetőségét. A rekonstrukció bizonytalanul áll, lábai gyengék, szakadatlanul helyesbítésekkel kell javítaniok információképességét a szaktudománynak. (Lásd a régészeti kultúrák értelmezésében az ásatási eredmények módosító szerepét!) Ennek következtében az egész eljárás – önmagában értelmezhetetlenül – válik a tudománytörténet részévé. Azt állítják, hogy – a társadalomról szólva – a szembeötlő változásokat kell mindenekelőtt regisztrálni, a kronológiai rendben előadott eseménysorok ismertetése ad átfogó képet valamely társadalom működéséről. Ezt a teljesítményt természetesen a forrásadottságok határozzák meg. Arról lehet tehát – az idősoroknak megfelelő – beszámolót írni, minek tényeit regisztrálták már a múltban. Királyok, csaták, háborúk, éhínségek, politikai cselszövések stb. – íme a történelem, ahogyan azt (uralkodó módon) szokás bemutatni évezredek óta.

Elfogadott azonban egy másik megoldás is. A néprajz kultúrtörténeti felfogása szerint történetesen egészen másként kell vizsgálni és értelmezni a kronológiai rendet és a hagyományokat a tudományban. Nemcsak állapotokat kell elemezni, hanem rá kell mutatni arra, hogy magának a hagyománynak is története van. A hagyománynak van kezdete és van vége. A két szélső pont között van az a társadalmi közeg, amelyet etnikumnak nevezhetünk. Ez magyarázat (minthogy sokak reménye szerint, kiutat sejtetett a már jól érzékelhető zsákutcából!) hamarosan divatossá vált. Ennek köszönhetően a néprajzosok kezdettől fogva kacérkodtak a gondolattal, hogy szaktudományuk nem egyetlen társadalmi csoport tárgyszerű leírására való, hanem az etnikum származásáról adható magyarázat tudománya. A néprajzosnak kell a többi tudományokban felkészült kollégáik előtt szerepelve elfogadható történettel előrukkolni azzal, hogy valamely (a környezetétől eltérő nyelven beszélő) közösség milyen származású, milyen okok miatt őrizte meg nyelvét és kultúrájának alapvető jellemvonásait. Ennek következtében a néprajzosoknak is (olykor jobb meggyőződésük ellenére!) be kellett látniuk, hogy még a néprajz tárgya is a história! El kell fogadniok tehát azt a tényt, hogy a hagyományozódás történelmi vagy legalábbis idővel mérhető folyamat. Ennek feltárására azonban nem sok fáradságot fordítottak. Ez részben rajtuk múltott, részben pedig a történelem feltárására hivatott tudományok képviselőinek teljesítményein. Így vagy úgy, ilyen lett a társadalommal foglalkozó tudományosság.

Az etnikum, a hagyomány és a történelem fogalmi megfeleltetése különösen a nemzetállamok kialakulása korában vált divattá, amikor a romantikus történetírást az a meggondolás hatotta át, amely szerint a nyelvi és származás szerinti összetartozás az etnogenetikai tényezők elkerülhetetlen következménye. Akkoriban még semmiféle csábítást nem éreztek arra, hogy állapotrajzot készítsenek. Beérték azzal, ha a jelent és a feltételezett eredet távoli állapotát – gondolatban – összekötötték egymással. Még a kronológia bemutatásához szükséges adatokkal is csinján bántak. Meg voltak győződve arról, hogy nem kell elveszniök a részletekben! A „történetiség” elvének hangoztatása következképpen még nem járt együtt a történelmi tényeinek konkrét értelmezésével. Az etnikai származást és a két távoli társadalmi közeg megfelelésének lehetőségét evidenciaként fogadták el. Nem zavarta őket, hogy a párhuzam megvonásakor egyfelől tapasztalatokra, másfelől feltevésekre alapoztak. Ez a gyakorlat mégis érvényben maradt mindmáig. A „történetiség” inkább deklarált tétel, mintsem kutatási program. Hunfalvy

Pál írói munkásságát még az a felfogás hatotta át, melynek jegyében a néprajz az etnikum, a hagyományaival élő, egy nyelven beszélő közösség történetét mutatja be. A nála fiatalabb Jankó János tiszántúli halászszerszámokat vetett össze szibériaiakkal, hogy következtetni tudjon – az általa felismert hagyományokat ismertetve – a finnugorok ősi halászati módszereire. Diószegi Vilmos ugyanezen megfontolások szerint járt el, midőn a samanizmus vélt emlékeit kutatva Magyarországon, magyar pásztorok babonás képzeit, illetve a Szibériában élő samánok szertartásainak mentális indítékait és a révüléshez szükséges kellékeket vizsgálta. A samán- (illetve táltos-) kutató is elérkezettnek látta az időt arra, hogy előadhassa a samanizmus rekonstrukcióját. A kétféle földrajzi és történelmi környezetben élő embercsoport képzeiteinek, rítusainak összehasonlítása – szerinte – indokolt, sőt helyes, gyümölcsöző eljárás, mert egyedül alkalmas az etnikum hagyományai továbbélésének felderítésére. Szerinte az alföldi pásztorok azért őrizték meg a „samánhit” emlékeit, mert őseik magyarok, avarok, azaz szeppei származásúak, míg nem a Dunántúlon kudarcot szenved a kutató, hiszen akik itt élnek, zömmel szlávok leszámazottai. Nem ő volt az egyetlen, aki így vélekedett.

Szokás volt (szokás ma is) a külterjes nyájtartás 19. századi üzemmódjáról azt hinni, hogy az ott élő pásztorok szellemi élete többé-kevésbé változatlanul megőrizte mindazokat a képzeteket, amelyek mások számára is szembeötlő módon bizonyítják a nagy magyar Alföldön a népvándorlás kori nomád magyar törzsek munkakultúrájának és szellemi életének emlékeit. „Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon”, ezt állította Madarassy László. Madarassy László naiv teóriáját cáfolta Tálasi István, már tudományos pályakezdőként, mikor első könyvének címet adott. („A Kiskunság népi állattartása”). Sajnos ő és mások sem vállalkoztak azonban arra, hogy miközben ismertették a tárgyuknak választott tényeket, egyidejűleg le is írták volna a többi európai tájon működő pásztorkodó állattartás hasonló eseteit, tehát végeredményben olyan következtetéseket vontak le, amelyeneket vizsgálódásuk előtt már feltételeztek. Ahány irányzat, annyi vélemény, de a módszer mindenképpen alkalmas, hogy feltevéseikből bizonyíték váljék. Gunda Béla úgy vélte, hogy „ó-európai”, máskor „balkáni kultúrelemek” időbeli rangsorára telepedtek rá az „európai kultúrréteg” tényei a magyar parasztnak gazdálkodásában, építkezési szokásaiban stb. Gunda Béla egész pályafutása során történelmi rétegek, illetve az őket meghatározó (és egyébként csak feltételezett, bizonyítatlanul maradt) etnikai érintkezések állapotainak jellemzését tekintette feladatának, majd – publikációiban itt-ott – rátért a bűvópatakszerű folyamat történelmi bemutatására is. Ez a tudományos gyakorlat ma is elfogadott módszer a magyar néprajzi közgondolkodásban, sőt a társadalomtudományok művelőinek szemében is. A modern urbanizáció korszakának, a 19. század második felének és a 20. század elejének „népi kultúrájáról” írva, van aki azt gondolja, hogy a parasztkultúra „polgárosodásáról” értekezik. Csakhogy a polgárosodás más környezeti kultúrát alakított ki a 14–15. századi Toszkánában vagy a 15–16. századi Flandriában, amit itt létrehozta, annak a kelléktárnak sok darabját évszázadok során másolgatva-alakítva hódoltak mások is a kontinensen áradó divatnak. Így tettek a magyarok is, akik közül először a nemesek, majd a polgárok alkalmazkodtak az idegenből érkező korszakhoz. A történetek értelmezésének problémája az, hogy a divat adaptációját a parasztnak is megtették, ám jóval annak előtte, hogy a modern urbanizáció kibontakozott volna a magyar történelemben. Tehát mikor és mitől „polgárosodott” a népi kultúra?

Míndezek a tudományos erőfeszítések inkább átmeneti sikereket hoztak, tartósan nem épülhettek be a társadalomtudományokat átfogó történetfelfogásba. Így volt ez Nyugat- és Közép-Európa országainak tudománytörténetében is. De végül (valamennyi

lehetséges megoldást számba véve) a kutatóknak inkább a kudarcélményük győzedelmeskedett, és arra ösztökélte őket, hogy tekintsenek el az egyedül üdvözítőnek vélt teóriáiktól, sőt a továbbiak a történeti eszmefuttatások helyett inkább közvetlenül megfigyelt társadalmukról szóljanak, mert immáron a korábbiaknál részletesebb leírásokat kívánnak közreadni.

Egy másik munkaterületen, az Európán kívüli bennszülött társadalmak vizsgálatában szintén felléptek a „történetiség” igényét hangoztatva, s arra törekedtek, hogy az archaikus civilizációk előtti társadalomtörténetet rekonstruálják egy-egy etnikum hagyományait vizsgálva. Gondolatilag a történelmet kultúrtörténeté egyszerűsítették. Így született meg – talán elsőként – a „Bécsi iskola” gondolatvilága.

Akik úgy gondolták, hogy óvatosabbnak kell lenniök, hajlottak az esettanulmányok elkészítésének időszerű voltát hangoztatva. A holisztikus írások, a funkcionalizmust hirdető dolgozatok szerzői azt a kétséget fejezték ki, hogy a kultúrtörténet megbízhatatlan módszer a távoli (az európaiak befolyásától még többé-kevésbé érintetlen) társadalmak vizsgálatára.

Mіндеzt látván, ha valaki nem sajnálja az elfecsérelt időt, már meg is fogalmazhatja a kérdést, vajon mi a több: a kevés vagy a sok? Mikor tudunk meg többet az emberekről, ha hagyományos szokásaik kialakulását és időbelileg mérhető megmaradását vizsgáljuk, vagy akkor, ha egy időmetszetben elemezzük a társadalom magatartását, hiszen abból kiderül, milyen is a konvenció?

A baj az, hogy a kérdés és a rá adandó válasz csak a formális okoskodás eredménye. Hiszen a gondolkodás nem korlátozódik egyszerű kérdések és a velük egyenértékű válaszok gyűjteményére. A folyamatok összetetten bonyolultak, a róluk alkotott fogalmak szintén.

A néprajzosoknál maradván elmondható róluk, hogy elsőként fedezték fel kortársaik között valamennyi társadalmat, amelyről úgy gondolták: tagjai a prehistória örököseiként tengetik életüket. Alighanem ezt a felfedezést annak köszönhetjük, hogy érzékelték a civilizációk antagonizmusa, illetve a civilizációk előtti társadalmak közötti különbségeket. Mindamellet az is érdekes, hogy az archaikus civilizációkban erre nézve nem tettek határozott, célratörő szellemi erőfeszítéseket. A tudomány az antikvitásban alakult ki.

Ekkor ugyanis a világ horizontja kitágult, és a civilizációs központban élők két nagy csoportra osztották az emberiséget. Az egyikbe azokat a társadalmakat sorolták, akik képesek magukról és környezetükről írásos beszámolókat készíteni. A másikba pedig azokat osztályozták, akik nem tudnak felmutatni ilyen teljesítményeket. Az írásbeli információ a társadalom szellemi életének legfőbb értéke. Az íráshasználat értékmérő, alkalmas arra, hogy az embercsoportok között rangsort lehessen megállapítani, segítségével a közösségek fejlődési sorba állíthatók. Az írásos korszak a história, az írástalan a prehistória. A probléma azonban már kezdettől fogva az volt, hogy sok – a história viszonyai között élő – társadalomban is léteztek olyan társadalmi csoportok, tehát a nagy társadalom együtt élt olyan marginalizálódott embercsoportokkal, amelyeknek tagjai analfabéták voltak. (Ha a társadalmat kultúraként értelmezzük, a csoport a szubkultúra, *vulgus in populo*.) A prehistória tehát, noha megelőzte a históriát, később mégis bennefoglaltatott a históriában, a két korszak képviselői nem helyezkedtek el a vízválasztó két meredélyén, egymást egészítették ki a mindennapok eseményeiben. Ezek szerint a mindennapi történelem két emberfajta egyidejű teljesítménye.

A legtöbb néprajzos a formális logika szabályai szerint értelmezi a világot vagy talán csak a hétköznapi ész mondatja vele mondandóját. Tévedéseinek oka – nyilvánvaló.

A história és a prehistória különbözőségének csapdájából kiútnak tűnt az „embertudomány”

A rangsor egyenlőtlen értékű tényeit nehéz volt összemérni egymással. Egyfelől feltételeztek egy abszolút idősort, mert ily módon lehetővé vált a prehistória és a história különválasztása, másfelől egyre nyilvánvalóbbnak tűnt, hogy számolni kell egy relatív idősorral is, a történelemben tehát regisztrálható némely prehistorikus társadalom működésének teljesítménye is.

Ami a kezdeteket illeti, a prehistória és a história különbözőségének felfedezése korszakalkotó eredmény gondolkodásunk történetében. A felfedezés ugyanis együtt járt mindkét korszak történelmi eseményeinek értelmezésével. Nagyon sokat köszönhetünk tehát az evolucionizmus 19. századi elkötelezettjeinek, hiszen kiiktatták a történelmi magyarázatokból a teremtést, az évezredek óta minden dolog kezdeteként képzelt aktust.

Az evolucionisták tudniillik azt állították, hogy a társadalmat alkotó emberek (miként a többi élőlények) magukon viselik környezetük bélyegét, hiszen annak szülöttei. A problémák abból adódtak, hogy (évezredek beidegzettségeket felváltva) jutottak felismerésükhöz és elhasználták csaknem minden energiájukat. A tudósok – vállalva a feladattal együttjáró megpróbáltatásokat – észre sem vették, hogy nem is képesek végére járni a dolgoknak. Akik kitágították a történelem horizontját, jobbára csak arra maradt erejük, hogy leírják egy számukra eddig szokatlan, mondhatni idegen emberi környezetben mindazt, ami elébük tárult a prehistorikus állapotoknak nevezett közegben. Bár a prehistorikus kor sokáig sötét, az őstársadalom pedig titokzatos közeg maradt. De létezését nem lehetett többé letagadni. A múltból szóló tudásunk kiegészült egy új fejezettel. A krónikáirást (amikor is uralkodók tetteiről és látványos eseményekről számoltak be az utókor okulására), teljesen és tökéletesen meg kellett újítani, a történelmi tudat alakult át.

Az észak-amerikai Lewis Henry Morgan rendező elvei szerint vadtság, barbárság és katonai demokrácia adott keretet a mindennapoknak, de az osztályozásról hamarosan kiderítették, hogy tévedéseken alapszik. A teremtésmítosz elutasítását díjazva Karl Marx és Friedrich Engels még azt állította, hogy Morgan a történelem materialista felfogását fogalmazta meg. Ez igaz és ritka kivétel a társadalomtudomány történetében. A történelem materialista felfogása filozófiai probléma. (A 20. századi neo-evolucionisták is kortársaik véleményétől eltérő filozófiai álláspontot foglaltak el.) A filozófia alapállás az oka annak, ha (jórészt a tekintélyelvűl vezettetve) vulgármarxisták (például a „szovjet tudományban”) mereven ragaszkodtak Lewis Henry Morgan teóriájához. L. H. Morgan kortársai közül mások arra a következtetésre jutottak, hogy a távoli múltból eredő hagyományok vizsgálatát megfordíthatják, a jelenből, az idők folyamán megkopottból következtethetnek az eredeti állapotra, a mában felfedezhetik a távoli múlt értékeit. Ezek a tudósok a kultúra tényei iránt voltak fogékonyak és nem igen érdekelte őket a társadalomelmélet filozófiai problematikája.

Az angol E. B. Tylor „hagyomány” (*survival*) teóriáját fogalmazta meg, tételeinek elkötelezett néprajzusként megváltoztatta a módszert, fordított a tárgy megközelítésének sorrendjén, nem a kezdeteket rekonstruálva tárgyalta a később „hagyományossá” vált folyamat eredetét, hanem megfordította a nyomkövetést, a mában már elmosódott nyomokból ítélte meg a kezdeti állapotokat. Ez a megoldás azonban nem elégitett ki többeket. A 19. század végének információrobbanása elbátortalanította a világban élő (és egykor élt) embercsoportok osztályozóit. Sokan tehát azt állították nemsokára, hogy maga az evolucionista elmélet is tévesnek bizonyult. A tudománytörténet úgy tartja számon, hogy a leíró esettanulmányok divatja következett el.

A német iskolán nevelődött, amerikai iskolaalapítónak lett Franz Boas személyes példával szolgált. Mások (mindenekelőtt Friedrich Ratzel) a földrajzi tényezőknek tulajdonítottak meghatározó szerepet. Ki is váltotta kritikáját. Bécsi jezsuita és világi ellenlábasaik kidolgozták a „kultúrtörténet” teóriáját. Persze végül is Pater Wilhelm Schmidt és eszmetársainak, akik a „történetiség” elvének mindenhatóságába vetették hitüket, divatja az evolucionista tanok szerint gondolkodók kudarcélménye nyomán terjedt el a 19–20. század fordulóját követően. Ekkor újszerűnek tündek a „kultúrtörténeti iskola” tézisei, pedig csak a régi sablont alkalmazták, akik immár új anyagokra alkalmazták a szabás-mintát könyveiket írva. A „kultúrtörténeti iskola” hívei tulajdonképpen visszacsempésztek a teremtésmítoszt, kiiktatták spekulációikból az evolucionisták azon meggyőződését, hogy a környezet nyomására zajlik le a szelekció, a fejlődés magasabb fokozatát az emberi nem csoportjai önerejükben érik el. A „kultúrtörténet” képviselői tulajdonképpen vallási tantételeket propagáltak. Majd nemsokára sokan támadták nézeteiket, többen is kétségbe vonták megállapításaikat.

Talán a legfontosabb teoretikus Bronislaw Malinowski volt, aki élete alkonyán elméletileg is megfogalmazta, miért elégedetlen a divatos teóriákkal és miért kell ezeket felváltani esettanulmányokkal. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia szellemi életében gyökerező számtantanár alkalmasint „mindössze” arra törekedett, hogy leírja valamely társadalom működését. Az embernek vannak szükségletei, az egyes társadalmakban ezeket másként elégíti ki – mondotta. Évekig tartó terepmunkája nemigen adott neki sok időt a kronológiával kapcsolatos találgatásokra, vagy még inkább arra, hogy az időrendet tényekkel töltsen meg. Talán ez az oka annak, hogy a nagyon is gyakorlati okok miatt megfogalmazott magyarázatai (melyeket sokan magukévá tettek) nem elégítették ki sokak kíváncsiságát, az ellenlábások újabb kérdéseket fogalmaztak meg, ám csalódniuk kellett, mert a kérdések közül sok válasz nélkül maradt. Egyre inkább a társadalmak szociális kapcsolatainak vizsgálatára szűkült le az ember tudományának programja. Az angolszász nyelvterületen (mindenekelőtt Angliában) a szociálintropológia divatja széles körben hódított. Az irányzat hívei nem sokat törődtek a tárgyiasult életkörülményekkel, az emberi kapcsolatokra összpontosították figyelmüket. Ezáltal ugyan ismét közeledtek a történelem materialista felfogását vallók álláspontjához, de a környezetét megalkotó ember képét elfelejtették megrajzolni. Nemsokára meg is látszottak mulasztásaik súlyos következményei. A kulturális antropógia képviselői azért támadták őket, mert – mint mondták – nem léptek fel a teljesség igényével. A civilizálatlan társadalmakban uralkodó csoportképződési folyamatokról alkotott véleményükbe azt magyarázták bele, hogy a szociálintropológusok a biológia és a genetika szabályai szerint próbálják értelmezni az emberi közösségeket. Mindazonáltal ezek a polémiák mégsem találtak utat azokra a területekre, ahol az európai hagyományos társadalmak életkörülményeit és kultúrtörténetét kutató néprajzosok vizsgálták.

Persze a világban élőkét osztályozva, mindig is egyszerűbb volt az Európán kívüli élő idegenek helyzetét megítélni, mint a gyarmatbirodalmakat építő hatalmak alattvalóit. A modern világban közkeletű kifejezéssel szólva „természeti népeknek”, „benszülötteknek” emlegették a nem-európaiakat. Más nyelven beszéltek, más kontinensen laktak, más értékrend szerint alakították mindennapjaik eseményeit. Nem fenyegetett az a veszély, hogy az idegen átlép a mi közegünkbe. A világ horizontja kétségtelenül kitágult. Akik belefértek a világ civilizációs csúcán élők látómezejébe, megkapták osztályzatukat, rendszertanilag elhelyezték őket a képzelte fejlődésrend skémájában. Ekkor még senki sem vont kétségbe azt a feltevést, hogy a világ lakói rangsorolhatók, a csúcson a modern kapitalista társadalmakban élők foglalnak helyet, az osztályozást az ő (és csakis

az ő) szemszögükből lehet elvégezni. (Néhány emberöltő múlva Claude Levi-Strauss relativizmusa ezt a tételt tagadta meg.) Kezdetből fogva másként kellett jellemezni azokat, akik a prehistória letéteményeseiként éltek közöttünk, a mi históriánk részesei voltak, jóllehet tulajdonképpen idegenként tekintettünk rájuk. (A Charles Drawin és Herbert Spencer-korabeli kereskedelmi kiállításokon a rendezők ketrecekben „vademberek”-et is mutogattak a művelt nagyközönség okulására.) Ezt az ellentmondásos helyzetet nem lehetett magától értetődőként magyarázni. Bonyolult, ideologikus terhekkel súlyosbított elméletek születtek.

Azt sugallták, hogy egyes társadalmakat voltaképpen a prehistória vagy az archaikus civilizációk letéteményeseinek illik tekinteni. Minthogy a múlttal vagy a múlt élő képviselőinek tartott emberekkel kapcsolatos teóriák az európai típusú (így az észak-amerikai) civilizációkban születtek, megkülönböztették egyrészt a mostanság „harmadik világ”-nak mondott társadalmak berendezkedéseit, másrészt egy rész-társadalmat, az európai parasztokat (persze nyelvenként és nemzetállamonként elhatárolva csoportjaikat egymástól), mondván, hogy ők a múlt üzenetei. Az a világ, amelyben mi élünk, teljesen és tökéletesen különbözik az általuk lakottól. Gondolkodásukban a döntő érv az volt, hogy fajunk prehistorikus múltja tovább él, a parasztok életminősége szavatolja a hagyományokat, tulajdonképpen ennek köszönhetjük kultúránk és a vele egyenértékű etnikum hagyományait. Végeredményben azt állították tehát, hogy az etnikumot erendően a prehistorikus lét formálja. Az ősi, a prehistorikus volt a kultúra legfontosabb minősítése, tehát a tudományos publikációk szerzői nem is fukarkodtak a múlt magasztalásával. Azt írták (akár új-guineai pápuákról, akár svéd parasztokról esett szó), hogy a múlt öröksége a hagyomány, amit szájról szájra, nemzedékről nemzedékre (kultúraként) örökítettek az emberek. Nagyszámú szakpublikációban bizonygatták, hogy a neolitikum vagy a viking ősök gondolatvilága nem vészett a múlt sötétjébe. A hagyományban tovább él a múlt. A jelen elhomályosítja a múltat. Korunkig, a mi tudatunkig él tovább a hagyomány. Persze idővel kopik és fakul. Hogy ezt a helyzetet meg lehessen érteni, az emberi világ magyarázatában meg kell fordítani a logikai sorrendet! A néprajzosok tudós kortársai úgy gondolták, hogy a népélet kutatói felfedeztek egy eleddig szinte teljesen ismeretlen világot, az emberiség több mint kétharmadának mindennapi életkörülményeit, miután erre a felfedezésre más tudományszakokban nem tartottak igényt. Ennek a felfedezésnek köszönhető, ha a néprajzosoké lett a társadalomtudományok rendszerében elérhető legnagyobb teljesítmény az elmaradott társadalmakkal kapcsolatosan, amint-hogy az is kétségtelen, hogy felfedezésük jelentősége túlnő szakmájuk válaszfalain.

Az európai társadalmakban vizsgálódó kutatók a 19–20. század fordulójáig csaknem mind arról írtak, hogy a hagyomány egy nép származásában találja meg eredeti értelmét, az etnikum az a történelmi háttér vagy talaj, amelyben a hagyomány gyökerezik és táplálkozik. Skandináviában történetesen egy ősgermán kultúrára gondoltak. Milyen is volt az ősgermán kultúra Észak- és Közép-Európa határövezetében a vaskorban és mi maradt belőle, mit őriztek meg az itt élő parasztok? Például U. T. Sirelius a finn népi kultúráról írott kézikönyvének a „Finn törzs” (*Suomen suku*) romantikus címet adta. Mások is, akik a 19. században művelték tudományukat, a romantika apológéáiként közvetlen megfelelést tételeztek fel a múlt és a parasztok életkörülményei között. Előbb-utóbb azonban nehézségek merültek fel, többen megkérdőjelezték a romantikus ihletésű historizálás szavahihetőségét. Ez azonban nem zavarta a német nemzeti szocialista mozgalom elkötelezettjeit, akik a romantikus tan talán a legobskúrusabb változatát agyalták ki, aljas politikai célokat szolgálva nem tévedésektől hemzsegő provinciális tudományosságot teremtettek, hanem egy förtelmes mítoszt. Az ősi germán hagyományokat a

germán faj képviselőinek tulajdonították és azt hirdették, hogy ezt a legtökéletesebb kultúrát a legtökéletesebb emberfajta örökölte az utókorra. A fajelmélet terjesztői már elveszítették lábuk alól a talajt. A kultúrtörténet kutatói – a szükséges arzenál hiányában – védteleneknek bizonyultak és kiszolgáltatottjaik voltak. Mindazonáltal tulajdonképpen nem álltak egészen elszigetelten, egyedül, ám a fajelmélet hitszónokai kortársaiknál sokkal agresszívebbek és hangosabbak voltak.

A szláv népeket kutató néprajzosok is úgy gondolták még a 20. század első felében is, hogy minden szláv nyelvű nép kulturális hagyományában felismerhető egy közös szláv műveltség. Ez a meggyőződés hatotta át Kazimierz Moszynski iskolateremtő munkásságát. Lengyelországban a „krakkói iskola” még a hatvanas-hetvenes években tartotta pozícióit. Alapvető tételeik Lubor Niederle régészeti-kultúrhistoriai teóriájából valók. Egyidejűleg egy magyar kutató, Madarassy László szülőföldjén, a „kecskeméti pusztaságon” felfedezte „a nomád pásztorkodás” maradványait, majd Györffy István vélekedett arról, hogy a magyarországi településformákban („kertes település”, tanyarendszer) felismerhető a nomád magyarok gazdálkodási-települési gyakorlata, a soros-utcás falvakon pedig a szláv hagyományok hagytak nyomot.

A legtöbb néprajzos számára „kétpólusú” a világ, de a nagyobb baj az, hogy maga a világ az etnikum, amelynek kétpólusú a története, eleje az eredet, vége a kortársi állapot. Köztes tere a hagyomány mezeje. A kezdetet nyelvi tények segítségével lehet körülhatárolni. A véget a közbeszéddel és a vámhivatalnokokkal. Bár a nyelvészek többsége rengeteget fáradozott annak érdekében, hogy kimutassa, milyen jelentésváltozásokon megy át minden nyelv szókinca, teljesítményeik többnyire elkerülték a néprajzosok figyelmét. Ritka kivétel a nyelvész indíttatású Tálasi István, aki egy, a II. világháború után írott (sajnos teljes egészében kéziratban maradt könyvében, ahol az aratófolyamatokban a munka termelékenységének fejlődését vizsgálva, a sarló-kasza váltást mutatta be az európai parasztok aratási szokásaiban) „a termelés és a nyelv kapcsolatai”-ról értekezett, bizonyítván, hogy a parasztok milyen találékonyak, ha új technikai találmányok alkalmazásakor új kifejezéseket használnak. Tálasi István ebben a könyvében reálfolyamatokról írt, ritka kivételként bemutatta, miként zajlanak a történelem mindennapjai.

Egykori professzora, Györffy István számára még az szolgáltatta a felismerés élményét, hogy a magyarországi települési-gazdálkodási szervezet a népvándorlásokkor magyar, illetve az itt élt szlávok hagyatéka. Egy etnikum – vélekedett – megőrzi múltjának karakterisztikus értékeit. Ezeknek összessége a néprajz tárgya. A hagyományokat és a hagyományozódás szabályait ezért vizsgálja a néprajzos. Györffy István a II. világháború előestéjén írt programadó értekezésében (a történelmi realitásról megfelelően, kultúrharcba bocsátkozván) a nemzeti művelődésben érvényesített néphagyományról írt, azt állítván, hogy az „ősi magyar” vonások megőrzése szavatolhatja kortársainak függetlenségét, etnikus hagyományaikhoz hű nemzeti magatartásuk teszi lehetővé, hogy elkerüljék a német asszimilációt.

A 20. században több – eltérő kimenetű – „kultúrharc” keletkezett. A „mi” tudat többféle magatartást töltött meg. Györffy István teóriája szerint a „mi tudat” védekező funkciójú. A „mi tudat” Györffy István gondolatrendszerében ideológia, sőt szintiszta politika. A „mi tudat” tudományos teóriája arra való – szerinte –, hogy szembesítsék a mindennapi politikai divathullámok nemzetellenes áradatával, megakadályozandó a nemzeti önismeret romlását stb. Nem az egyetlen ilyen hangvételű megnyilatkozás a kontinens lakóinak eszmétörténetében.

A hagyományokkal kapcsolatos magyarázatok szerzőinek útja ugyanis a 20. században kétfelé ágazott.

Például az „ösi szlávság” örökzöld hagyományainak teóriáját Kelet-Európában egy imperialista nagyhatalom államelméletével pancsolták össze. A 20. század elején a cári imperializmus birodalmát igazolták – Lenin szavaival szólva – a „nagyoroszok nemzeti büszkeségével”. Később úgy vélekedtek (elsősorban a Sztálin által jegyzett publikációkban olvashatókat követve), hogy a világ legnagyobb „államszövetségében” (így a vezéreszme!) a kis népek etnikai hagyományait hivatott az államszervezet és a politika gondozni. Ezenközben nem feledkeztek meg arról, hogy a „szovjet etnogenetikai iskola” magyarázataiban hangsúlyosan az oroszok kulturális befolyására, sőt fölényére kellett felhívni a figyelmet. Ugyanakkor tüzzel-vassal irtották, *gulágra* száműzték a nemzeti önállósodást célzó törekvések képviselőit.

A másik irányzat vezéregyéniségei, akik többnyire – egykori vagy még érdekeiket továbbra is érvényesítő – gyarmattartó hatalmakban fejtették ki tudományos tevékenységüket, egyetemes emberi értékekre hivatkoztak. Azt mondták, hogy a többi kontinens bennszülöttjei hozzánk hasonló pszichével élék életüket, nem állítható róluk, hogy alacsonyabb rendű fajok gyermekei lennének. Nemsokára – teóriáik ismeretében – megmozdultak Európa filantrópjai is. A liberális politikai életet élő és eszmevilágú országokban akkortájt többen propagálták tehát az „örök emberi értékek” tanát, holott a romantika, a fajelmélet és a diktatúra „tudományos igazolása” számos európai országban nemcsak a kultúrpolitikát, hanem az államigazgatás mindennapi gyakorlatát is áthatotta.

Alkalmasint ennek köszönhető, ha a skandináv (germán) múlt svéd interpretációjának hagyományelméletével először Sigurd Erixon szembeszállt a második világháború előtt. A romantika zsákutcájából kibotorkálni akarván, vezérlő csillagának nem választott olyan tant, amely a nemzetállamok ideológiáját sugározta. Következésképpen keveselvén a prehistoriából gyengén pislákoló gyér világosságot, a nemzetközi divathoz igazította a honi néprajzot. (A kor történelmi-politika realitása az agresszív nemzetiszocialista birodalom propagandája és háborús készülődése volt.) Sigurd Erixon az Európán kívül élő törzsi kultúrákat tanulmányozó néprajzosok elméleti tételeit figyelembe véve fogalmazta meg mondanivalóját. A svéd néprajzos az embert állította (mintegy a régi divatot tagadva) elméletének középpontjába és új nevet is adott szaktudományának: szerinte ez a disciplina az európai etnológia. A kifejezés az elmúlt fél évszázad alatt közkeletű fogalomná vált kontinensünkön. Az európai etnológia művelőinek többsége egyelőre megmaradt a modern kapitalizmus előtti társadalmaknál, a paraszt és a kézműves iparos családi gazdaságára, illetve műhelyére irányította figyelmét, de nem tett határozott kronológiai distinkciókat, nem volt kíváncsi a területi és a korszakos különbségek dialektikájára. Sokan a kortársi társadalomban érvényesülő hagyományokra is kiterjesztették vizsgálódásaikat. Tudniillik rövidesen az „európai etnológus” nem is szerezhett személyes tapasztalatokat a hagyományos társadalom utolsó mohikánjától, tőle is el kellett búcsúznia. Az atombomba és a komputer árnyékában a néprajzos ezoterikus világa is modernizálódott. Napjainkban ismét hódít a hagyományelmélet. Sokan vallják, hogy a modern társadalomban is tovább élnek a régmúltat idéző gesztusok, képzetek. A kortársi kutatók többnyire megengedik, hogy a hagyomány szelleme kiszökjön a palackból. A hagyomány – véleményük szerint – nemcsak a múltban terjeng. A jelen is közege a hagyományoknak. A néprajzot korunk modern társadalmában élő kisemberek magatartási szokásainak, a hagyományok továbbélésének vizsgálatára hivatott tudományak deklarálják sokan a szakma divatos művelői közül. A professzorok – elméleteiket hirdetve – voltaképpen megnyugtadják kollegáikat, azt sugallván, hogy aligha esnek áldozatul katedráik a történelem változásainak. A paraszt, a kézműiparos mindennapi történelme a múlt emléke marad, de a régi, hagyományos történelmet alakító mentalitás és megvaló-

sulása, a kultúra még a megváltozott körülmények között is fennmarad, korunk hatótényezője. A fából vaskarikát szokták előadni a szakmai kongresszusok vezérszónokai napjainkban.

Ez a gondolkodás még a kereskedelmi kapitalizmus hatására kezdődött el. Tulajdonképpen az ipari forradalom volt az a nagy kihívás, amelynek hatására a múlt minden napjainak tömeges értékteremtése felé fordult a kutató, s úgy gondolta, hogy örökkön-örökké élt eddig a hagyomány, de most az élet fonala megszakadt! Új korszak kezdődik tehát. A felismerés következményei nyilvánvalóak. A változásról olvasva a kisemberek életviszonyait vizsgáló kutatókra felfigyeltek a társadalomtudományok művelői valamennyien. Miután elismerték működésüket és érdemeiket, a megbecsülés bátorítólag hatott, a néprajzosok ettől kezdve azon igyekeztek, hogy felfedezettjeik állapotrajzával – minél több részletet bemutatva – gazdagítsák kollégáik gondolkodását. Mindamellett (ha volt is néhányukban társadalomreformer küldetéstudat és többeket fűtött a jobbítás szándéka) látván az általuk vizsgált társadalmi közeg elmaradottságát, a modern világ születésekor bekövetkezett szociális válságát, hamarosan takarodót fújtak. A néprajzosok nem akarták a 19–20. század fordulóját megelőzően reformerként jobbitani az általuk vizsgált társadalmat, előbb-utóbb visszahúzódtak az íróasztalok mögé, kimondva vagy kimondatlanul élvezték a katedrák vagy a múzeumi környezet kényelmét és a – megpróbáltatásoktól mentes – magányát.

Küldetéstudatuk tehát két-három emberöltő alatt megváltozott már a 19. században. A szociológia meg az etnográfia indulásakor még a változtatás élharcosaiként írták be nevüket a tudománytörténetbe, de az utódok – számolva a kockázatokkal – jóval óvatosabban fogalmaztak. A 20. században hivatalnokok lettek valamennyien. (Magántudós például alig akadt már közöttük.) Hivatalnokoktól már nem lehet elvárni, hogy reformprogramokat dolgozzanak ki, jószerevével nem is próbálkoztak ilyesmivel.

A helyzetet mindig a kivétel jellemzi a legpontosabban. A romantikus ihletéstől mentesen gondolkodó néprajzosok működése más hatást váltott ki, s eredményeik is másként hatottak vissza rájuk. A tudás ugyanis arra is jó, hogy manipulatív eszköze legyen a hatalomnak. A „harmadik világ” elsőrangú terepnek bizonyult. Az „alkalmazott néprajz” (*applied anthropology*) volt talán a legfőbb teljesítmény eleddig, amelynek hasznát látta a gyarmati közigazgatás, mert – a pallérozás révén – javult a megszálló hadseregek tisztikarának és hivatalnokainak terepismerete és maga az államrezon.

A teoretikusoknak azonban mindenütt meg kellett elégedniök – a történelmi folyamatok érzékelését és ábrázolásának szándékát alig képviselve – talán még a vártnál is szerényebb eredményekkel. A realitások iránt fogékonyak leíró tanulmányokat fogalmaztak, amelyekben beszámoltak egy-egy közösség életkörülményeiről, a történelmi folyamatok érzékeltetését rábízták ellenlábasaikra, a kultúrhistóriai eseménysorokat ábrázolni szándékozó kollégáikra. Az utóbbiak között többségben voltak azok, akik még mindig romantikus ihletésű eszmefuttatásokkal gazdagították a szakkönyvtárakat. Ezenközben számos tudományágzatban megerősödött a reálfolyamatok bemutatásának szándéka és a megoldás terén mindennapi gyakorlatra tettek szert.

Napjainkban, amikor a hagyományos életmód már mindenütt romokban hever plánetánkon, a hagyományt újra kell értelmezniök a néprajzosoknak. Már alig van alkalmuk a modern életkörülmények hézagaiban felfedezni a múlt maradványait. Ismét beigazolódik, hogy a nosztalgia és a kudarc mindig egy töről fakad.

Mi maradt a kudarcok láttán a tudomány pozícióit feladni nem óhajtó néprajzosoknak? Alighanem az a vágy, sőt hovatovább meggyőződés, hogy – egy sajátos szófordulattal élve – megnyugtathatják tudományos lelkiismeretüket. Amíg képviselhetik

elveiket, logikailag nincs baj elméleteikkel, mondandójuk igaz szó! Napjainkban arról szokás értekezni, hogy a hagyományok még mindig hozzátartoznak a modern technikai civilizáció viszontagságait átélő kortársaink mentális értékrendszeréhez, a múlt tényei nem süppedtek el az emberiség kollektív tudatában, hatótényezők maradtak. A megváltozott körülmények ellenére továbbra is funkcionálnak. A tudomány művelőjének az a dolga, hogy felismerje ennek a kortársi folyamatnak a szabályait. Aki ezt teszi, örökös tudománytörténeti elődeinek és aligha válik kirekesztetté kollégáinak (egyébként csökkenő létszámú) táborában.

A néprajzos alighanem ismét válaszúthoz érkezett.

Mennyi az annyi, ami több a semminél?

Minthogy az úttörők nem is vállalkoztak arra, hogy bemutassák a történelem folyamatát, korszakait, illetve korszakváltásait, sőt még a követők is idegenkedtek attól, hogy ezt a feladatot a maguk gondjaként számon tartsák, mindannyian – a tudományos teljesítményeiket tekintve – felemás helyzetbe kerültek.

Nem voltak felszerelve mindazon eszközökkel és módszerekkel, amelyeknek alkalmazásával képesek lehetnek arra, hogy nyomon követe a folyamatokat, minden részletében és összefüggésében, tehát történelemként tárhatják fel a fejlődés egész folyamatát és benne a hagyományok szerepét. A fizikai antropológia, a régészet, a folklórkutatás elvált az életmód vizsgálatától, szakosodott. Volt tehát egyrészt egy sor szaktudomány, másrészt létezett a deklarált vezéreszme, a hagyományok kultúrhistoriai elmélete, de a tárgyi részletek és az elméleti vezérfonál közötti összefüggéseket nem sikerült kidolgozniok. Csaknem minden egyes szaktudomány képviselője járta a maga útját. Időnként ugyan támadt egy jelentősebb hatásos vezéregyéniség, aki megkísérelte – a maga nézőpontjából áttekintve a szaktudományok eredményeit – összegezni a tudományos ágazatok megállapításait, de ő sem változtatott alapvetően a tudomány kialakított gyakorlatán. Végül is elmondható, hogy bármilyen indítékok hatására lépett fel valaki, elvégezvén az elméleti összegezést, az alapokat illetően nehézségekkel találta szemben magát, a buktatókat tehát gondosan kikerülte.

A kultúrtörténeti stúdiumokat azért találták ki (Gustav Klemm és Jacob Burckhardt működésétől – Moritz Heyne szakirodalmi tevékenységén át – egészen napjainkig tartóan), mert nem tudták összeegyeztetni módszereiket, hogy miként lehet feltárni a gazdaság történelmileg érvényesülő érdekeit az emberek által teremtett életkörülmények szabályozásának tényeivel. Volt tehát külön gazdaságtörténet és ettől függetlenül kimunkálták a kultúrtörténet szakirodalmát. Az utóbbiba történetesen nem fért bele az egyes társadalmi formációk sajátlagos szabályainak konkrét értelmezése, vagyis az egyetemes törvényszerűségeket nem tudták felismerni vagy kikövetkeztetni a kisemberek életkörülményeiből. Vagy általánosságokról írtak vagy a részletekről, a kettőről együtt – nemigen.

Ennek következtében nehézségeik támadtak, ha periódusokat kellett elhatárolni az általuk tárgyalt folyamatokban. Jóllehet a modern korszak világtörténelme arra készítette a tudósokat, hogy újrafogalmazzák disciplinájukat, a történelem konkrét értelmezését nem óhajtotta senki sem a maga feladatának felfogni. Mindamelltt voltak régről örökölt – biztosnak tűnő – eljárások, amelyekről azt gondolták, most is eredményesen alkalmazhatják szinte valamennyit. Ezek a megoldások természetesen távol álltak a gazdasági viszonyok és az emberek egyéb életmegnyilvánulásai konkrét tárgyalásától.

Miként ítéljük meg, ítélik meg a társadalomtudományokban a történelem korszakváltásait? És egyáltalában hányféle nézőpontból szemléljük a történelmet, hányféle történetírás van? Nem kell szakembernek, „tudós”-nak lenni ahhoz, hogy bárki legalább két irányzatot el tudjon különíteni egymástól.

Elég szemügyre vennünk egy könyvkereskedés kirakatában a közszemlére kitett választékot és már a könyvcímekből kiderül: kettő. Egyfelől királyok, politikusok, csaták, háborúk, kormányzatok, parlamenti szópárbajokat ismertető kötetek foglalják el a helyet, másfelől ott szerénykedik néhány megtúrt könyv is, amelyeket az egyes korokban élt kisemberekről, a közállapotokról, az „utca emberének” egykori és mai hétköznapijairól, munkájáról, lakásviszonyairól, a divat áramlatairól és mindezeknek történetéről írtak és ott vannak a mindennapi életben használatos technikai eszközökről írottak, meg szakácskönyvek is, amelyek idővel a múlttól szóló beszámolók rangjára emelkednek. Főleg jelen állapotainkról készített összefoglalásokban tájékozódhatunk továbbá gazdasági helyzetünk, népmozgalmi teljesítményeink, az emberiség vagy annak egy csoportjában értékelhető felekezeti, nyelvi megoszlás tényeiről, sőt könyveink szerzőinek választott témájuk okairól és következményeiről alkotott véleményéről.

Az előbbi csoport fő erőssége, hogy a könyvek szerzői kronológiai rend szerint adja elő mondanivalóját. Minden szerző igyekszik tehát bemutatni, hogy az események egymás után következtek be. A másik csoportba tartozó értekezések írói inkább állapotrajzot adnak közre, azon egyezések és különbözőségek ismertetésével töltik meg kiadványukat, amelyek egy-egy időpontban – közösséggé – tartottak össze valamely társadalmat.

Ami a kötetek többségét illeti, mindannyian olyan történetírói művek, jobbára krónikák, amelyeket évezredek óta írtak, egy-egy király vagy miniszter, hadvezér, jó esetben emberöltőnyi idővel mérhető tetteinek szóló beszámolók töltik meg tehát a lapokat. A probléma azonban abból adódik, hogy a szerzők szándékain túlnőnek az általuk bemutatott események. Noha ezek az olvasmányok a történelemben részt vevő törpe kisebbség cselekedeteiről szólnak, a motivációs problémák tulajdonképpen még ezekben is főleg a névtelen kisemberek életvitelével, az abban meghúzódó problémákkal kapcsolatosak. Másfelől itt vannak a mindenkori „utca embere” nehezen áttekinthető magánéletéről szóló beszámolók kötetei. Nemcsak azért történetírói munkák ezek, mert a múlttól íródtak, hanem azért, mert a mindenkori társadalmak történetéről is tájékoztathatnak, akár a jelenben való történetről is adhatnak számot. Beszámolók, a társadalom működésének összefüggéseit feltárni igyekvő szerzők írásaival van dolgunk, kortársi elemzésekkel, amelyekben a kiadványok írói a tényeket bemutatva a legközvetlenebbül láttatják választott témájukat. A könyvek két csoportja között fordított értékviszony áll fenn. Az első csoportba sorolhatók tematikája jobban vonzotta a leendő szerzőket, mint a másíknak. Az egyik könyvhalmozat elsősorban azért nagyobb a tömege, mert szerzőik, noha hőseik a társadalom kisebbségéhez tartoztak, látványos tetteiknek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a kisemberek problémáinak. A könyvtermés kisebb tömege viszont olyan dolgozatokból áll, amelyekben arról lehet olvasni, hogy a kisemberek mindennapi életkörülményei miként alakultak egy-egy időmetszetben.

Aligha állíthatjuk, hogy az első könyvcsoomag szerzői önkényesen jártak volna el, mégis azt kell mondanunk róluk, hogy – a történelmet bemutatni akarván – gyaníthatóan a kényelmesebb megoldást választották. Azok, akikről a második csoportba tartozó könyveket írták, összehasonlíthatatlanul többen voltak, mint a kiemelkedő személyiségek, akiknek befolyása a múlt eseményeinek alakulására természetesen jóval látványosabban érvényesült, mint ahogyan a kisemberek életfolyamatai – olykor észrevétlenül

vagy alig észrevehetően – lezajlottak. Melyik csoport volt tehát a fontosabb, melyikük szerepe a perdöntő? Talán közvetlenül meg sem válaszolható a kérdés vagy az is lehetséges, hogy nem is érdemes firtani, kinek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Még ennél is fontosabb, hogy a tömegeket alkotó hétköznapi névtelenek – életstratégiáik révén – egészen más célokat akartak elérni, mint a kiválóságok. Jobbára nem is igen érdekelte őket, miben jeleskednek kiemelkedő kortársaik. Talán azért, mert nem is tudtak róla?

A magántörténelemben az emberek nem királyságokat, párturalmi rendszereket, politikai érdekviszonyokat akarnak megdőnteni vagy újakkal helyettesíteni. Mindössze magánéletük céljait akarják elérni: újabb házat akarnak építeni, mert a régi már omladozik, ki akarják cserélni a kocsit újabbra, gyorsabbra, kényelmesebbre, nagyobb teherbírására, az elnyűtt gúnya helyet újat szándékoznak vásárolni, mert abban akarnak pompázni, főleg ünnepnapon a templomban és a köztereken, ünnepségeken. Kicsivel többet akarnak maguknak a meglévőhöz képest, araszolva haladnak. A kisemberek sorsa aligha a vágátzóké a történelmi pályán. A „protestáns etika” a kereskedelmi kapitalizmus viszonyai között élő kisemberek stratégiája. Csakhogy sokan vannak, kritikus tömegükkel idővel korszakalkotó változásokat idéznek elő. Generációk szorgalmas életvezetése, melynek alkalmazásával kiiktatták a nélkülözéseket, az éhezést, a testi-lelki elnyomordást mindennapjaikból. Lassan duzzadó tömeg éli életét, amelynek közegében itt-ott kalandorok is érvényesülnek, de ritkán tapasztalható, hogy a kivételesek az örökkévalóság jegyében futják be pályájukat, életünk színpadán sokan közülük időnek előtte eltűnnek a süllyesztőben. Nem moccanatlan, de lassan változó közeggel van dolgunk. Miként lehet ebben a folyamatban szakaszokat megkülönböztetni egymástól, ha hiteles beszámolót akarunk írni a történelekről?

Csakhogy az emberek által alkotott tárgyi világ és mentális teljesítményeik vizsgálatai napjainkban még távol állnak egymástól. Holott a „hagyományok” értelmezése révén és a kultúrtörténeti megközelítés következtében tulajdonképpen a dolog két oldaláról van szó. Mások szerint: elég ha hagyományokról, szokásokról, magatartásokról stb. beszélünk. De még a szellemi és a tárgyi világ megalkotásainak szabályait vizsgálva is számottevőek a nehézségek. Pedig sokan úgy vélik, hogy mindössze körbe kell járni a tényeket, hiszen oldalai szorosan összefüggnek egymással, és az egyik oldal nézőpontjából meg lehet ítélni azt is, miként fest a másik. Ez azonban nem igaz!

Nem lehet másként előrejutni, csak akkor, ha megelégszünk részeredményekkel! El kell fogadni azt a nyilvánvaló ténytet, hogy két külön világ a tárgyi környezet és a szellemi élet. Az is tény, hogy mindkettőt olyan emberek alkották meg, akik családi gazdaságokban teremtették meg tárgyi környezetüket, ott, ahol alig alkalmaztak még munkagépeket és erőgépeket is csak korlátozott számban álltak rendelkezésükre. Hőseik a beruházások hiányát kollektív összefogással, munkakooperációkkal igyekeztek pótolni. A hagyományos társadalmakban a családok együttműködése tölti ki a munkaszervezet kereteit. Erre a rendszerre épült a társadalom többi csoportjának képződése.

A továbbiakban mindössze néhány – fontosnak vélt – tulajdonsággal foglalkozom, elhanyagolom a mentális folyamatokat, azokat a művészi, ideológiai és a szokásokban megnyilvánuló magatartásokat, amelyeket hagyományosnak tartanak a szaktudomány képviselői. A szokások, az ideológiák, a művészi megnyilvánulások öntörvényűek, a mindennapi élet tárgyi tartozékai nem tartoznak közéjük, átalakításuk története során az emberek másként viselkednek, mint akkor, amikor megteremtik mentális értékeiket.

Mindezeket előre bocsátva, hangsúlyosan jelzem, hogy csak a tárgyiasult gondolatok történetének szabályairól írok. Félretolom az *etnocentrizmus* következményeiként

előadódó magyarázatok kényszerű kötelezettségét. Ha nem így járok el, kénytelen vagyok elfogadni a történelem értékrendje relativizálásának jogosságát. Erre még az *európai etnológia* munkaterületén belül létrejött szakdisciplinák közötti munkamegosztás is rákényszerít. Teszem ezt tehát egyrészt azért, mert a folklórkutatás önálló disciplina, az anyagi kultúra kutatásától elkülönült ez a szaktudomány, másrészt tudomásul veszem, hogy a hagyományos környezeti kultúra vizsgálatának sajátlagos módszerbeli problémáira kikülönült az anyagi kultúra történetét kutató szaktudomány, és sietek hozzátenni, hogy ez utóbbinak jelentőségére kívánom irányítani az olvasó figyelmét. Hangsúlyozni kívánom azt is, hogy jószerevével csak az európai történelem általánosítható tényeire óhajtom felhívni a figyelmet. A többi kontinens bennszülött társadalmainak vizsgálatából leszűrte tanulságokat hanyagul kezelem és mindössze itt-ott kísérelem meg összevetni az európai történelem felderített tényeivel.

Mondandóm középpontjába azokat az összefüggéseket állítom, amelyekről felismerték a gazdaságtörténészek, a gazdaságföldrajzosok és a gazdasági antropológia művelői, hogy a világban végbemenő történelmi folyamatokat végül is az emberek anyagi természetű érdekei határozzák meg.

Valószínű, hogy a néprajz szaktudományán belül Polányi Károly életműve nyomán bontakozott ki az a ma már kisebb könyvtárt is megtöltő szakirodalom, amelyben a gazdasági viszonyok – korszakonként megkülönböztethető – érdekellentéiteit állítják a világtörténelem középpontjába. Polányi Károly eredendően Karl Marxtól kölcsönözte tételeit. Polányi Károly közgazdasági módszerekkel és a közgazdaság tételeire támaszkodva értelmezte a néprajzos kollégák által felderített tényeket. Conrad Arensberg közreműködésével sikerült újraértelmeznie az európai történelmet. A 20. században sok követőjük akadt. Talán elsősorban nekik köszönhető, hogy a francia történetírásban (elsősorban Marc Bloch munkásságának önálló kezdeményezései nyomán) termékenyítőleg hatottak a néprajz tudományos teljesítményei. Az *Annales*-kör publikációi mindenestre ezt bizonyítják. Akik ebben a szellemben írnak, azt vallják, hogy az anyagi viszonyok története egyetemes mértékű, minden kisember életét motiválja. Ez a mindennapok történelme.

A közgazdaság, a szociológia, a néprajz és a történetírás együttes alkalmazása szétfeszíti a történelem tárgyalásának nemzeti kereteit. Az *Annales*-kör publikációiban gyakor lezajlott nemzetközi folyamatokról olvashatunk.

Az *Annales* már több kontinensen közhasznú olvasmány. Magyarországon néhány történetíró tett bátor kísérletet az elmúlt egy emberöltő alatt arra, hogy a folyóirat szellemisége közkinccsé váljon. Ennek legfőbb akadálya a kincstári „marxizmus–leninizmus tanítása” volt. Napjainkban a múltban emelt fal még mindig kínai-falnak tűnik. Ez is ember alkotta mű, akár a téglából épített és (ahhoz hasonlóan) talán az egyetlen építmény, amely meg a Holdról is látható.

A mindennapi történelem

Az első nehézség a kisemberek élete eseményeinek megítélésével kapcsolatban az a balhiedelem, hogy a hétköznapok szürkék, az emberek napi teendőinek nincs is számottevő jelentősége a történelmi folyamatok egészének alakulása számára. Ezért nem is maradt fenn róluk semmiféle közvetlen információ. Sokan úgy vélik, hogy a mindennapok (alig érzékelhető) életmódbeli változásainak úgyszólván nincs is történelemformáló jelentőségük. Még nem kerültünk „történelmi távolságba” tőlük, kortársak

vagyunk, nem tudjuk megítélni jelentőségüket. Nem is érdemes vizsgálatukkal veszíteni az időt! Mások szerint ez az álláspont téves. Szerintük, bár nem látványosak a szóban forgó történelmi fordulatok, mégis jelentős a szerepük fajunk múltjában. A *daily life*, a *vie quotidienne*, az *Alltagsgeschichte* tényeinek értékelésével kapcsolatos nehézség – mondják – inkább abban van, hogy alig maradt fenn rólok olyan emlék, amelyből a mindennapok, tulajdonképpen a kisemberek történelemformáló szerepére lehetne következtetni.

Emil Durkheim szerint a deviáns magatartásokat kell vizsgálni, mert ily módon könnyebben meg lehet érteni a társadalom egészének (hadd tegyem hozzá: magának a történelemnek) problémáit. Lukács György azt állította, hogy a különösség az a helyzet, amelyet érzékelve a művész bemutathatja a történelmi folyamatokat indukáló ellentmondásokat. Tapasztalatilag – több emberöltő óta – mindkét felismerés széles körben beigazolódott. Napjainkban kimondatlan szabály, hogy a múlt emlékeit kutatva is könnyebben boldogul az, aki devianciákat választ vizsgálata tárgyául.

Mindazonáltal ezekkel a vizsgálatokkal még nem jutunk közelebb az események időrendjének megértéséhez. Nem is divat eseményeknek tekinteni a közrendű tény, a magántörténelem változásait. Csak amióta – a néprajz és a szociológia hatása nyomán – egyre többen követelnek maguknak helyet a történetírásban olyanok is, akiket a magántörténelem törvényszerűségei érdekelnek, vált megosztottá a történelemtől szól szakirodalom. Rájöttek ugyanis arra, hogy abban már több ezer éves múltra visszatekintő hierarchikus értékrend érvényesül. Mindemellett jól tudják azt is, hogy a magántörténelem területén vizsgálendő tények egymásutánjának feltárása korántsem függ a politikai történet eseménysorai időrendjének tisztázása nyomán elért eredményektől. A mindennapi élet önálló világ, saját törvényei vannak, noha (igaz csak áttételesen) érvényesülnek benne a „köztörténet” – a kortárs politikusoktól gyakorta megfogalmazott – szabályai. A mindennapi élet működésének megértése tehát magától értetődő összefüggések felismerésén múlik, ennek következtében adódik a történész (és a néprajzos) elsőszámú nehézsége, hiszen a mindennapi élet korszakváltásai nem azonosíthatók az elfogadott periodizációs skémákba gyömöszölt eseménysorokkal. Nehéz a források értelmezése is. Gyakorta tapasztaljuk, hogy egyszerűen – nincsenek források. A magántörténelem iránti érdeklődés a civilizációk múltjában véletlenszerű és csak néhány emberöltő óta programszerűen orientált. Egyik fontos felismerése ezen kutatási irányhoz tartozóknak, hogy „hosszú tartamok” a vizsgálat tárgyai, az egymástól többé-kevésbé különböző történelmi korszakok egymástól eltérő minőségei. A korszakokként feldarabolt történelmi folyamat – korszakalkotó módon – tölti ki az ellentett érdekű embercsoportok társadalmi formációit, mert egy-egy formáció más és más életminőséget szavatol a benne élőknek. Miután az egyes formációkban többnyire ellenérdekelt embercsoportok, olykor osztályok élnek, ám ők is valamennyien egyformán szocializálódnak, életminőségük nem különbözik alapvetően egymásétól, hanem elődeikétől, illetve utódaikétól. A világ, az emberiség egyidejűleg több formáció kereteit tölti ki. Többféle vagyunk. Nincsen ma csak „egydimenziós ember”, és sosem volt uniformizált a fajunk.

Éppen ezért feltűnő, hogy újabban sokat írnak a globalizációról. Azt értik alatta, hogy a világ egységessé válik, eltűnnek földünkön az egyes embercsoportok között tapasztalható életmódbeli különbségek, a technikai, gazdasági és politikai átalakulás következtében az emberiség egységes, tudományosan áttekinthető és vezérelhető képződménnyé válik. Az emberi nemről azt hiszik, hogy olyan tényező lesz a világegyetemben, amelyről a legjobb elmék már régóta álmodtak, beköszönt az a korszak, amelyben gondolkodásunk és a dolgok logikája ötvöződik egymással. Napi tapasztala-

taink ugyan ellentmondanak a reménykedőknek vagy legalábbis megkérdőjelezzik, hogy szabad-e az uniformizálódás gyors sikereit látva, terjeszteni a globalizáció mindent elsöprő erejébe vetett hitet. A pesszimisták pedig határozottan azt állítják, hogy korai még az öröm, a világ sorsa nem ad okot az optimizmusra! A globalizáció utópia – mondják sokan. Mindamellettt ők is azt vallják, hogy a változások felgyorsultak. Az emberek mindennapi történelmében bekövetkezett fordulatok ugyanis meghökkentették az embereket és okot adtak arra, hogy kortársaink panaszkodjanak.

Annyi tehát mindenesetre bizonyos, hogy a hagyományos társadalmak napja leáldozóban van.

A hagyományos társadalmakban a javak előállítása és fogyasztása csaknem teljes egészében családi keretek között (vagy a családok társulása révén) történik. Az is tapasztalati tény továbbá, hogy a fajunk öfenntartásának technikái művészi, ideológiai stb. gyakorlattal társulnak. A hagyományos társadalmak szellemi életében döntő szerepe van a tudás szájhagyományok útján történő terjedésének, az írott szó inkább gyakorlati jelentőségű volt mindig, eredetileg az anyagi javakról készített elszámolásokra, netán perekben elhangzottak megörökítésére stb. szolgált, mintsem elvont, a lényeges összefüggésekről vallott feltételezések közlésére szánták az irományokat. Ezekben a társadalmak alig voltak még gépek, az emberi munkaerőt nem helyettesítette és hatását nem sokszorozta meg egy masina, még kevésbé valamilyen gyári üzemszarnokban működtetett gépsor, miáltal feleslegessé tette volna a családi kisüzemeket, akár iparosok, akár parasztok tartották fenn azokat.

A közvetlen úton szerzett (látott, tapintott, hallott, ízlett stb.) tapasztalati tudás jelentőségét és szerepét mindig mérsékelte a spekuláció. Ez a helyzet ma is. A gépek szerepe ezen a téren is döntő frontáttörést eredményezett. Gépekkel nemcsak anyagi javakat vagy értékeket állítunk elő gyárakban, hanem a világ működéséről szerzett információinkat is gépek segítségével tároljuk és közöljük egymással. Egy PC lemezen elfér a „Nagy Francia Enciklopédia” és egy „gondolkodó gép” segítségével néhány másodperc alatt egy másik kontinensen élő embertársunk is birtokba veheti mindazt a tudást, amit évszázadok szellemi teljesítményeiként összefoglaltak a modern kort megelőzően fajunk legjobb elméi.

Ebben a világtörténelmi átalakulásban a paraszt leghátul kullog, mondhatni: ő az utolsó mohikán, ő a hagyományos világ letéteményese. Pozíciójának megingását már évszázadok óta érzékelik és sokan nehezen tagadható nosztalgiával elmélkednek az általa létrehozott vagy felmutatott értékek pusztulása láttán. Kétségbeesetten arról elmélkednek, hogy a tudománynak meg kell állítani a társadalom értékvesztését és a parasztok értékrendjét kell a jövőbeni emberiség számára példaként kezelnünk. Akik így gondolkoznak, jobbra a romantika elkötelezettjei, jó esetben is csak titkon reménykednek a jövőben, vagy úgy gondolják, hogy holnap is érvényt kell szerezniök annak, ami tiszteltre méltó emlékké avatta a tegnapot. Következésképpen valamennyien apologéták, akik nem értették meg a múltat, nem látják, hogy a múlt nem lehet letéteményese mindannak, amit még nem is élhettünk meg, annak, ami holnap válik mává. Ezt persze csak kevesen merik határozottan állítani. De mindenesetre sötétnek és kilátástalannak vélik a holnapot, fájjalva, hogy elmúlt már a tegnapi, ezért elsősorban – vélt vagy tényleges – erkölcsi értékek miatt fel is értékelik a már átélt tényeket, számukra a múlt megszépítő messzeségbe kerül és zsinórmértékül szolgál. A „paradicsomból kiűzött őseink”, a „jó vadember”, a „boldog paraszt” mindmegannyi fikció részese mindazon szakíró, aki követendő példává magasztosítja a múltban élt kisember helyzetét félreértő kollégáinak történelemmagyarázatait. Akik az „elveszett boldogság”-ról írnak, nem is óhajtják fo-

lyamatként értelmezni a történelmet, kénytelenek tehát azt vallani, hogy csakis és egyetlen történelmi állapotnak megértése által válik a tudásunk a közgondolkodásban a világ megértésének kulcsává. Nem látják be, hogy a társadalmak – történelmileg eltérő – állapotai tulajdonképpen a társadalmak szakadatlan önmozgásának következményei. Ami tegnap volt, az ma már nincs, de a ma társadalmának egyik-másik csoportja még képviseli a múltat és van olyan is, amelynek mai életében jelen van már a jövő. A társadalmi csoportok, a fejlődési szakaszok, a történelmi korszakok problémáinak megértése más és más emberi érdekviszonyok megértése iránti készséget kíván, mert a történelmi változatosság bizonyítéka fajunk történelmi sokféleségének, tehát el kell fogadnunk, hogy az ember természetének sajátossága – az ellentmondásokon és a változásokon átvezető – önműködés energiaforrása.

Egy másik megközelítése a problémáknak az egyes embercsoportok közötti különbségek feltérképezése. Minden egyes közösségnek van mi-tudata. Egy törzs, egy nép közgondolkodásában megkülönbözteti magát a vele érintkezőktől. A törzsi társadalmak – elkülönítve magukat szomszédaiaktól – öntudatosan vallják (mintegy határvonalat vonva maguk köré, elkülönülni akarván azoktól, akik körülöttük élnek), hogy ők az emberek, a többiekről pedig azt állítják, hogy valamilyen szembeötlő, distinktív tulajdonsággal rendelkeznek. (Például egy állatfajt nevezve meg a szomszéd őseként.)

A világ megismerésében ennek a gondolkodásnak ma még kellően fel sem becsült jelentősége van. Talán bizonyosan úgy kell fogalmaznunk, hogy volt valamikor, a globalizáció ugyanis elmosza az emberek közötti gátakat. Amerikába szállított afrikai rabszolgák utódai hovatovább emancipálódnak az USA-ban, már csaknem minden posztot betölthetnek. Ezzel párhuzamosan halad előre a megismerésnek azon folyamata, melynek résztvevői a különbözőségek, a csoportok közötti eltérések következményeit hivatottak feltárni. Az öikuméné tágulása alkalmat adott a különféle nyelveken és egymástól eltérő életformák között élő társadalmak leírására, majd a róluk vallottak rendszerezésére. Herodotosztól és Sztrabontól C. P. Murdockig egyenes az út. Az adattárolás végül is technikai probléma (a komputer jóvoltából különösen egyszerűvé vált), már a cédulakatalógus feltöltése sem azonosítható az enciklopédia készítésével.

Két – egymással szöges ellentétben álló – gondolati rendszer, amely – magától értetődően – egyáltalában nem korlátozódik a történetfilozófiára, sőt ottani pozícióváltozásaival összefüggően, a szaktudományok művelésében kap középponti szerepet.

A folyamatokban való gondolkodásra főleg azok érezték késztetést, akik a nemzeti államok kialakulása idején ütköztek össze a modern ipari civilizációval, kontinentális érvényű intézmények térhódítását tapasztalták és a múlt maradványaiba kapaszkodva vélték osztályrészükül történelmi küldetést arra, hogy örök érvényű mintaképek tüntessék fel a tegnap képviselőit. Gondolkodók, írók, szociológusok, néprajzosok stb. figyeltek fel a változásokra és rettentek vissza azok – sejtető – következményeitől. Persze egyelőre meglehetősen korlátozott mozgástér állt ezeknek az értelmiségieknek a rendelkezésére, ezért úgy érzékelték, hogy csak a nemzetállam és az abban élő paraszt, illetve semmi és senki más nem állhat érdeklődésük homlokterében. Kétségtelen történelmi adottságként mindezek – a paraszttal kapcsolatos – tényezők kizárólag európai képződményekként vonták magukra figyelmüket. Az európai értékrendben gondolkodó szaktudósoknak tulajdonképpen nem is volt szükségük a globus távlataira, a világ sokféleségének érzékelésére. Könyvtárnyi értekezés bizonyíthatja, hogy a szelektív gondolkodás meghozta eredményét. Az etnikai eredet, az egyedi, a megismételhetetlen, az ideálisnak tartott szellemi teljesítmény alkotta ismereteik tárát és persze magát az értékrendet.

A Skandináviában élő tanyasi bunkó ősgermán eredetű, a vikingek leszármazottja vagy az ősi szláv kulturális közösségből, a fél-Európát magukénak tudható etnikumból ered a kontinens polgárosodó parasztjainak szegény rokona, a muzsik. Ilyennek elképzelt kisemberek (más európai tájakon viszont mások) figurája állt a néprajzosok látómezőjének középpontjában. A néprajzos horizontja ugyanis kifejezetten alacsony. A kínai vagy a lengyel paraszt együttesen már nem is fért bele a képbe, a kettő együtt összehasonlíthatatlan lénynek tűnt számukra. Közelen kellett ellenpéldát találni. Szomszédokkal folyt a perpatvar. A magyar és a román értelmiségi „vadrózsapör” ellentett érdekű vitapartnereinek összecsapásaként tűnik fel a tudománytörténet kódéből. A Grimm-testvérek a germán ősköltészet nyomait vélték felfedezhetni a „gyermeki és házi mesék”-ben. (Hogy ezen alkotások megfogalmazásában mi lehetett a szerepe a Marburg környékére telepített hugenottáknak, akiknek – Charles Perrault írásaitól fertőzött – utódaitól jegyezték a meséket – hallgat a fáma.) A Grimm-testvérekben más témakörben vizsgálódva sem merült fel kétség, hogy a múlt azonos a paraszti hagyománnyal, amikor azt állították, hogy a paraszti hétköznapi jogszokásai az ősi germán törzsekben érvényes törvények maradványai. Többen osztották véleményüket. A német szociológia apostola, a „tudományos etnográfia” első német képviselője, W. H. Riehl szerint a falu a nemzeti múlt letéteményese, a város kozmopolita, idegen, jobbára zsidó, többnyire újjazdag, elnyomó, s ha úgy hozza a sors: a rendet felforgató veszedelem. (A sors iróniája, hogy a szerző zsidó vallású családban született.)

Egy másik interpretáció szerint a kisemberek múltbeli hétköznapijainak van történelme, a kisemberek magatartása, tettei nyomán, a mindennapok története során módosul maga a történelem. A történelmet a kisemberek csinálják, noha erről ők maguk nem tudnak vagy legalábbis arról nem tudnak, hogy cselekedeteik céljai és eredményei korántsem azonosak egymással. A tudomány számára ezek az összefüggések természetesen még inkább rejtve maradnak, sokkal inkább rejtve, mint a társadalmi piramis csúcsain állók elhíresült tettei. A modern világban történtek azonban beigazolták annak a feltevésnek megalapozott voltát, hogy a kisemberek érdekérvényesítő törekvései szolgáltatják egy-egy társadalom energiáit, ezeket képes (vagy képtelen) kanalizálni a politika, a művészet, a vallás stb. Minden attól függ, milyen elképzeléseket vallanak képviselői. Kortársaink túlnyomó többsége frázisokhoz ragaszkodik vagy a meglévők helyett újabbakat állít elő, nem hajlandó elfogadni azt a tételt, hogy a társadalom nem passzív, hanem változó, átalakuló minőségű, környezetét alakító, dinamikusan működő képződmény.

A nagy múltú krónikaírásnak, a politikaközpontú történelemtudománynak tehát van alternatívája: ez a mindennapi élet története.

Sajátos ötvözete ez a történetírás több diszciplínának. Széles társadalomtörténeti alapon áll, többnyire nincs belőle kiiktatva a gazdasági összefüggések feltárására irányuló kutatás, van benne demográfia, szociológia, néprajz, régészet és kultúrtörténet. További kérdés, hogy mikor, mi dominál benne?

A tudomány története azt bizonyítja, hogy ismereteink kaleidoszkópjában szakadatlanul átalakul a rendszert alkotó tényezők egymáshoz való viszonya. A változások jelzik, hogy miként születnek a tudományos eredmények. Többségük divattünet. Olykor azonban a változások nyomán született eredmények nem is utalnak arra, hogy a tudományos munkamegosztás rendszerének határterületein a problémák értelmezésének újszerű kísérleteit, esetleg egy új tudomány születését lehet megtapasztalni, esetünkben létrejön a „mindennapi történelem” tudománya. Aki pedig tudománytörténetről ír, annak számolnia kell az új diszciplínával, hovatovább nem is lehet már nélküle beszélni a történelemről.

A „mindennapi történelem” a kisemberek életútjának rekonstrukciója. Ez a szakstudium több tudományág egyesítése nyomán kezdte meg működését és (természetesen) napjainkban is átalakulóban van. Országá válogatja, milyen „iskolatörténeti” előzmények ösztönözték az irányzat első képviselőit. Angliában például a helytörténet minden másnál elsősorbb ereje szolgáltatta a keletkezéséhez szükséges energiákat. Franciaországban a szociológia és a néprajz felfedezései bizonyultak irigylésre méltó példának. Németországban a romantika látványos kudarca (amelyet a III. Birodalom ideológiájának szégyenletes bukása tett kétségtevévé) váltotta ki néhány kutató érdeklődését a kisemberek mindennapi tetteinek történelemformáló szerepe iránt. Döntő befolyásuk volt tehát mindenütt az eseményekben a történészekon kívül a néprajzosoknak és a szociológusoknak. A „mindennapi történelem” kutatója felismerte, hogy a kisember céljai és teljesítményei mások, mint az elitnek (a történetíróktól számon tartott) diadalai vagy bukásai. A „mindennapi történelem” a hétköznapok története. Időhatára nincs, a mindennapok egymásutánja egyfelől a múlt végtelenjében vész el, másfelől napjainkban ér véget és persze, holnap (talán másként?) ismét folytatódik. A régészettől a szociológiáig és a futurológiáig számos tudomány érdekelt a mindennapi élet tényeinek felderítésében. Az előadottak értelmében ezeknek a diszciplínáknak középponti problémája egyrészt a civilizáció és a civilizáció előtti társadalmak történelmi antagonizmusa, másrészt a civilizációkban élő néptömegek (osztályok, csoportok) és az elit életvitelének összefüggése és különbsége.

A mindennapi történelem időrendje (Európában)

A mindennapok történetét csak egyetlen időrend szerint lehet mérni. Az idősort nem az egyik vagy másik etnikum, a „mi-tudat” (illetve a „másság” szembeállítás) szolgáltatja. Az idősor segítségével minden etnikum mérhető, összehasonlítható egymással. A prehistória és a história egyetlen folyamat része. További kérdés azonban, hogy hol vonhatók meg benne a szakaszhatárok. Milyenek a formációk és milyen korszakokban mely formációk dominálnak? Melyek a folyamatokat alkotó jelenségek: az általánosak vagy a tipikusak?

Nyilvánvaló, hogy ezek a problémák csak az egyetemes történet, a világ, az emberiség mértékével mérhetők. A korszakok időrendje értelmet nyer, ha társadalmi formák egymásutánjaként fogjuk fel a történelmet. Ekkor azonban tudomásul kell venni, hogy a formációelmélet a történetírás zsinórmértéke. Nemcsak a céhbeli történészek számára. Formációként mások a történelmi minőségek. A formációknak saját törvényeik vannak. Ez utóbbiakat kell értelmezniük a társadalomtudományoknak. Végül is egyetlen humán tudomány van: a történelem.

Ami a prehistória fogalomhasználatát illeti, magától értetődőnek látszott az egyetemes történeti kategóriák, legalábbis az őskor betagolása a kronológiai rendbe. Az őstársadalom = őstörténet = prehistória – mindmegannyi polgárjogot nyert kategória. Bár értelmezésük korántsem egységes, de használatuk elfogadott.

A problémák azoknak a társadalmaknak értelmezésével kapcsolatosak, amelyek összetettebb, szövevényesebb és magasabb rendű formációkat képviselnek. A néprajzosok ezeknek a társadalmaknak az értelmezésekor nem használják ki a formációelmélet adta lehetőségeket. Aki az etnikai hagyományt akarja látni, nem törődik az egyetemes történelemmel. Nincs szüksége világtörténelmi horizontra, megelégszik mindazzal, amit csőlátása áttekinteni enged. Az etnikai hagyományok kutatója az „őstársadalmak” kultú-

rájára és ennek megfelelően egyedül az őstörténetre kíváncsi. Tudományosan azon igyekszik, hogy áthidalja az őstörténet és a jelenkor közötti szakadékot, az általa épített híd – szerinte – a kulturális hagyomány.

Az európai kontinens kisembereinek (mindenekelőtt a parasztnak) anyagi kultúráit éppen ezért rendszerint az európai népek nyelvi határait megvonva különítik el egymástól. Ennek a gyakorlatnak hagyományai vannak. Már a 19. század tudósai sem kívülről szemlélték az eléjük táruló látványt, ám letagadhatatlan, hogy a tények ismeretét fantáziával tágtották. Olykor túlságosan messze sejtették a horizontot. A grazi indogermanisztika művelői például kezdetben eurázsiai tájakon és évezredekben kalandoztak. Mozgásterük azonban nemsokára beszűkült. A 20. század első felében már csak arra futotta energiájukból, hogy a „déli-probléma” politikai megoldásához szolgáltatassanak tudományos eszközeikkel elemzett bizonyítékokat. Érvettek, de már egyikük sem akart egy idegen kontinensre utazni, nem kerestek fel egy másik világot, s ha mégis a magukétól eltérőre lettek, igyekeztek azt belülről látni, azon voltak, hogy megértsék a látvány és a maguk helyzetének közönség vélt sajátosságait. Meglehetősen általános gyakorlat lett ez a megoldás a múlt században más iskolák képviselőinek körében is. A germanisztika úttörőinek nyomdokaiban haladtak a szlavisztika, a finnugrisztika, a turkológia stb. művelői.

Arra azonban sehol sem vesztegettek sok szót, hogy az életkörülményekről szólva bebizonyítsák: ez a legfontosabb, meghatározó oldala, vagy talán alapja, mert ebből áll az emberek anyagi helyzete az egyes történelmi korszakokban. Az már fel sem merült, hogy csoportonként más és más tényekkel kell számolni! Olykor (a társadalmi csoportok együttélése során) különféle anyagi viszonyok határozzák meg az egyes közösségek létezését, ám van olyan anyagi viszony, amelynek szerepe döntő, s van mellette olyan (akár több is), amelynek jelentősége alárendelt vagy éppenséggel elenyésző. A szaktudomány feladata azért nehéz, mert gazdasági viszonyokat kell vizsgálni, de ezek önmagukban vizsgálhatatlanok, ám van eseménytörténetük, amelyet leggyakrabban gazdaságtörténetnek nevezünk! (Ezt nemhogy vitatják, sokan nem is veszik figyelembe. A néprajzosok többsége például még ma is úgy gondolja, hogy az emberek szokásvilágban élnek, elsőrendűen mentális értéket teremtő erőfeszítéseikre kell a szakma tudományos rendszerezését alapozni. A gazdaság járulékos elem, legfeljebb a gazdálkodás hagyományai vizsgálandók!)

A gazdaságtörténészek és nyomukban azok a kutatók, akik végső fokon az anyagi viszonyok meghatározó szerepét tartják fontosnak a társadalmak életében, arra jöttek rá, hogy az európai kontinens lakosságának történelme a kontinens egyes részein korszakonként eltérő módon zajlott, regionális különbségekre visszavezethető feszültségek jellemezték. Minden egyes etnikumon belül mindig is voltak olyan csoportok, amelyeknek életszínvonalbeli különbségei – ellentett érdekeik – feszültségeit eredményezték, ezek táplálták energiával a társadalmak életét.

Talán Franciaországban váltak először kontinensünkön a modern tudományok átjárhatóvá. Nem érvényesültek többé a céhek merev szabályai. Kiment a divatból, hogy az egyívású tudósok kasztozat alkossanak. Marc Bloch már két emberöltővel ezelőtt arról értekezett a francia mezőgazdaság és a paraszti lét eredendő sajátosságairól írva, hogy a francia mezőgazdaságban két pólus teljesítményei érvényesülnek. Eszmetársa, Lucien Febvre sok mindent hasznosított a gazdaságföldrajzosok munkásságából. Mindketten azt vallották, hogy a déli, mediterrán világ az antikvitás emlékeivel van tele, ám északon született a feudalizmus, ezért értelemszerűen ez a formáció nyomta rá máig hatóan bélyegét a társadalmi piramis talapzatát alkotó parasztnak mindennapi életére a

frankok országában, majd az így kialakult rendszert továbbterjesztették Franciaország nagyobb részén, sőt Északnyugat- és Közép-Európa téerein is. A délen kitalált gazdasági rendszer (és a neki megfelelő társadalomszervezet) már az antikvitásban elterjedt a mediterrán világban. Egyrészt a kontinentális európai tájaktól eltérő természeti adottságok változatossága, másrészt az antik gazdaság volt az oka annak, hogy a Mediterráneumban többé-kevésbé egységes munkakultúrát teremtettek az itt lakók, legalábbis ahhoz a gazdálkodási és helyel-közzel egymással rokon fogyasztási szokásokhoz képest, amelyeket mindenhol Dél-Európa-szerte magukénak mondhattak kortársaik. A történekekkel összehasonlítva a kontinens többi táját, Észak ökoszisztémája azért tűnik másnak, mert az Alpoktól északra keletkezett rendszer jóval később bontakozott ki és penetrációja is lényegesen később, a középkorban ment végbe, bár idővel még Keletközép-Európába és Észak-Európába is továbbterjedt. Valójában nagyobb területet hódított meg a déli munkakultúránál, noha Kelet- és Délkelet-Európa továbbra is periféria maradt, ide a nyugati eredmények csak töredékesen jutottak el, nem váltak a kisemberek életmódjának meghatározó tényezőivé.

A történekek megítélésében meghatározóak a kutatók életkörülményei is. Az Európán kívül élő (egykor még civilizálatlan) társadalmak mindennapjairól csak a közvetlen megfigyelés és az interjúk készítése révén szerezhettünk ismereteket. Analfabéták nem készítenek feljegyzéseket. Az európai civilizációk kisemberei az általános iskolakötelezettség bevezetése előtt szintén szájhagyományként örökítették tudásukat az egyik nemzedékről a másikra. Az írásbeliség csak fokozatosan terjed a világban és a társadalmak hierarchikus piramisaiban. (Még a modern civilizációkban sem készítenek mindenről feljegyzéseket az emberek, olykor még a politikusok vagy más „történelmi” figurák sem. Ennek következtében vált ismeretforrássá az „oral history”.) A történelem megítélését komplikálja, hogy a múltbeli mindennapokról is készültek közvetett és közvetlen úton értékelhető feljegyzések. A történetírók ezeket vizsgálják. A feljegyzések azonban nem a történetírók számára készültek. Akik írták az aktákat, krónikákat stb., földrajzilag és időrendileg egészen más határok között gondolkodtak és más dimenziókban gondolkodva készítették feljegyzéseiket, mint ahogyan a belőlük meríthető információk fedik (vagy nem fedik) a történész látómezejét. A kutatók többsége helyi hozamú adatforrásokból merít, noha rendszerint tágabb horizonton reméli érvényesnek látni következtetéseit. További probléma, hogy a múlt és a ma információszerzése közötti ellentmondás nemcsak horizontálisan észlelhető, hanem vertikálisan, azaz kronológiailag is. A társadalmi piramis felső rétegeiben gyorsabban változnak az értékek, mint a piramis alább húzódo tömegében. A kisember életmódja korszakokon át alig változik, különféle korszakokban készült feljegyzések nyomán alig tapasztalható változások emlékeiből kell rekonstruálni a múltat, illetve kiegészíteni annak mozaikképét.

Alighanem ennek az ellentmondásnak következtében jut kényszerpályára az a kutató, aki földrajzilag és az időrendet illetően átfogóan, „hosszú tartamok” érvényét firtatva vizsgálja a rendelkezésére álló információkat. Általában másodelemzésekkel kell beérnie. A régészeti leletek feldolgozásától a forráspublikációkon át, a történelmi értekezésekig, a néprajzi, szociológiai megfigyelésekig sok mindent kell figyelembe venni és egymásra vonatkoztatni. A vidéki népesség mindennapi történelmét illetően a klímátörténet, archeobotanika és -zoológia megállapításaira is szüksége van a kutatónak. Ismeretszerzési módszereink és a múltra vonatkozó közvetlen információk ellentmondásai nem oldhatók fel. Ezért kényszerülünk másodelemzésekre.

Ha történetesen az Elbától keletre lezajlott változásokról akar valaki oly módon átfogó képet adni, hogy rekonstrukciójának középpontjában az etnikai fejlődésről megfogalmazott véleménye áll, kudarcot szenved. Az Ural és az Elba között, a Stettin–Trieszt vonaltól keletre ugyanis még nyilvánvalóbban nem lehet megmagyarázni az etnikumok sorsával a mindennapi élet történetének összefüggéseit, mint a kontinens másik felén, bár kétségtelen, hogy itt valamivel tisztább képet lehet nyerni a múlttól.

Ezen az ökológiai adottságaiban változatos területen (csak a kisembereknél maradvánnyal) az antikvitás hajnalán, a homéroszi időkben halászok, hajósok, parasztok, mesteremberek éltek és kisebb-nagyobb csoportokban más nyelvet beszéltek. Az elit idővel átmentette az antik civilizáció hagyományát: író–olvasó embernek a középkorban illett tudni latinul. A kisembereknek erre nem kellett törekedniük. Az elit műveltségi követelményei nem hatották át a kisemberek gondolkodását. A mediterrán nyelvűek például egészen a közelmúltig önálló tömböket alkottak, noha ezeknek jó része átjárható volt, legalábbis a kereskedő és hajós népség mezzofantikából állt. A parasztok beérték azzal, hogy megértsék a szomszédjaikat. Dél- és Északnyugat-Európa nyelvi-etnikai tömbjeinek egységesülése csak az utóbbi fél évezredben kezdődött el – az urbanizáció hatására. Az egységes Franciaország és a francia nyelv még ismeretlen volt a középkorban. Mikor emberöltőkön át tartó bonyodalmakat áthidalni akarván, végre-valahára a francia király és az avignoni pápa találkozott, nem értették meg egymást, ezért kénytelenek voltak latinul beszélni. A Földközi-tenger mellékén lassan integrálódnak az etnikumok. A tenger és a kereskedelem hozza közelebb az embereket egymáshoz. A szárdok vagy a provanszálók évszázadok óta kétnyelvűek. A görög szigetek lakói négy-öt nyelven megértetik magukat Afrika, Ázsia és Európa – lakóhelyükhöz közel eső – tengerparti országaiban. Az olasz köznyelv a 16–17. században keletkezett. Nagy-Britanniában a népesség a középkorban egységesen angol nyelven kezdett beszélni, de a periférián (Wales, Skócia, Írország) megmaradtak a kelta nyelvjárások, és itt még ma is kétnyelvű a lakosság. Egy osztrák nem érti meg a frízt és a *plattdeutschot* talán a – délen lakó – szász se igen.

A kontinens keleti felén még bonyolultabb a helyzet. Itt az életformák is változatosabbak voltak a modern világot megelőzően, mint Európa többi részén.

Kelet- és Délkelet-Európában az elmúlt másfél évezredben (ismét csak a kisemberekről szólva) parasztok és pásztorok éltek.

A parasztok többségéről azt lehet az i. e. I. évezredben feltételezni, hogy valamilyen szláv nyelvhez tartozó törzsi dialektust beszéltek. Külterjes gazdálkodásuk ökológiai krízist váltott ki az évezred derekán, ennek következtében érzékelhető – népvándorlás-szerű – migrációjuk. A folyamat az i. e. I. évezred végéig tartott, amikor is eljutottak a Keleti-tengerig, Svájc, a Balkán-félszigetre és a Fekete-tenger északi vízgyűjtő területére. Az ezredforduló után számos körzetben eljutottak az államalapítás fokára. Több csoportjuk etnikailag asszimilálódott környezetében, eltűnt a látómezőről, emléküket jószerével csak helynevek (Svájc, Alpi-Ausztria) vagy törpe minoritásnak nevezhető maradványaik őrzik (kasubok, Elba-szlávok stb.). Valamennyiüket jellemzi a romanizáció csaknem teljes hiánya, továbbá az, hogy az antikvitás óta csak töredékes és felszínes, mert megkésett civilizálódásuk, voltaképpen eredendően az jellemzi életminőségüket, hogy a civilizációk dél- és közép-európai centrumaihoz képest mindig periférikus volt a helyzetük. Nem voltak gyarmatosítók. Az oroszok szibériai kivándorlása alacsony

hozamú gazdálkodásuk, a túlnépesedés és a parasztkra nehezedő adóterhek hatására indult el a 17. századi „kis jégkorszakban”, azaz nem tért le a sok évszázados pályáról.

A pásztortörzsekről viszont tudni véljük, hogy a délkelet- és a kelet-közép-európai ligetes steppén a bronzkor óta megismétlődő hullámokban érkeztek Közép-, Belső-Ázsiából és a tajga, valamint sivatagi övezet közötti szibériai tájakról. A 300–900 közötti mozgásukat kiváltó klímaváltozások és a bizonytalan alapokon álló gazdaságuk ellentmondásaiból kitörni kényszerülve szervezték meg a népvándorlások nagy etnikai mozgásait. Sokan rételepedtek a földművesekre és megadóztatva őket, élelmiszereiket és más készleteiket elszedték tőlük, sokukat elhajtották rabszolgának, tulajdonképpen élőködtek rajtuk, másrészt rablóhadjáratokat vezettek a centrum civilizációban fellelhető luxus-cikkek megszerzésének reményében Nyugatra.

A természeti katasztrófák, törzsi csetepaték következtében vagy a civilizációk nyomására elszegényedtek a vagyonukat veszített pásztorok, lezültek a parasztkozé, legalábbis olyan körülményekbe, amilyenekben a parasztkozé éltek, olykor keveredtek is velük. A belátható időkeretek között ez volt a sorsuk a hunoknak, az avaroknak, a bulgároknak. A népvándorlás utolsó (középkori) hullámát képviselték a kalizok, pecsenyegek, kunok, jászok stb. A legjelentősebb népmozgás a mongol invázió volt. Akik a Kárpát-medencében partot értek, az itt élőkhöz asszimilálódtak három-négy generáció múltán. A Fekete-tengertől északra ellenben a nomádok még a 17. században is megőrizték hagyományos szokásaikat. A tatárok Ukrajnában és Dél-Oroszországban csak a kozáktelepítések hatására változtattak pásztori életmódjukon.

Voltak olyan pásztortörzsek is, amelyek a dél-európai vándorpásztorkodás képviselőiként albániai őshazájukból eljutottak a mai Románia, Moldva területére, sőt a középkorban megjelentek Erdélyben és a mai Szlovákia területén, továbbá a Morva-medence szélén (Valasko), ahol az újkorban mindenütt alászáltak a völgyekben, véglegesen megtelepedve. Miközben a paraszti közeg spóráiba befészkeltek magukat, elparasztosodtak, akarva-akaratlan társadalmi státusukban is betagozódtak a környező népség jogviszonyaiba. A szlovákok a dél-lengyelországi övezetből szivárogtak át a középkorban mai hazájukba, ahol idővel keveredtek az itt talált szlávokkal.

A különféle forrásokból eredő népvándorlás kori folyamatokban résztvevők mindennapi életét nyugatról érkező ellenhatások, gyakorlatilag a telepített vagy szabadon vállalkozó mesteremberek, kereskedők és parasztkozé mozgalmi változtatták meg. A különféle nyugat- és közép-európai területekről származó népfölösleg a középkor óta folyamatosan gyarapította az Elbától keletre húzóóó területeken a városi és a vidéki lakosságot. Ezeknek az embereknek letelepedését a középkorban kibontakozott feudális királyságok hatalmi elitje és intézményei segítették elő. Németek, hollandok, vallonok érkeztek a Keleti-tengertől Erdélyig, majd az újkorban a Volgáig. Többségük parasztkozé volt. Rajtuk kívül még sok kereskedő és iparos települt át (a mondottakon kívül spanyolok, franciák, olaszok is!). A nem agrárfoglalkozásúak többsége a kereskedelmi központokban és az ércvagyon (elsősorban a nemesfémek az ókor óta kiaknázott telepein) próbálkozott sorsát jobbra fordítani. Csatlakoztak hozzájuk a középkori zsidóüldözések elől menekülők, főleg kereskedők, akik városokban telepedtek le és gettókat hoztak létre. Idővel (a mai Lengyelország és Ukrajna területén elterülő) Galíciában paraszti közösségek is keletkeztek. A kelet-európai pogromok, majd a szegregációt tetőző holokauszt miatt egyre növekvő tömegük kivándorolt, a 20. században (főként annak második felében) minden korábbi mértéket meghaladva telepedtek át, a mai Izraelbe. Az orosz falusi közélet és földhasználat szokásait ők ültették át új hazájukban kibutzokat alapítva. (A

dán szövetkezetek – a kelet-európai hagyományoktól eltérően – a kereskedelmi kapitalizmus érdekérvényesítő rendszerét ültették át a mezőgazdaságba.)

A Kaukázusból a középkorban telepedtek át az örmények, többségük kereskedőként és a mesterséget folytatva gyarapította a városok lakosságát.

A cigányok a 15. században jelentek meg, a modern időkig megőrizték marginális kulturálishelyzetüket, mert a társadalom peremén éltek. Nem emancipálódtak. Erre sem a civil társadalom, sem ők maguk nem törekedtek. A paternalista állam azonban igen, de átütő siker nélkül. A cigányok foglalkozásaiban és környezeti, továbbá mentális kultúrájában sok olyan elem fedezhető fel, amelyet idegen etnikai környezetükből kölcsönöztek.

A dióhéjba zsugorított történet annak illusztrációja, hogy az etnikai folyamatok különféle korszakokban vágnak medret a társadalom közegében, nem mondható valamennyiről, hogy forrásuk az őstörténet sötétjében tört fel, középkori eseményeik egyaránt érintették a várost és a vidéket, sőt az energiaszolgáltatók a modern civilizációban is működtek, hiszen egészen új kezdemények alakították korunk társadalmának hétköznapjait.

Mindent egybevetve: az etnikai folyamatok nem egyetlen történelmi korszak specialitásai, sokkal inkább állítható róluk, hogy korszalközpontú események.

A részleteket tanulmányozva azt is kellett ismerni a „nyelv = etnikum = kultúra” felfogás híveinek, hogy történetesen a német parasztok hagyományos anyagi kultúrája összességében eltér egymástól a német síkságon, illetve az Alpokban, aminthogy azon franciák életkörülményei is egészen mások, ha Normandiában, illetve Provence-ban laknak. A munkakultúra és a fogyasztási szokások sokasága mindenütt a világon a modern időköt megelőzően a természeti adottságokhoz igazodik, sem a technológia, sem a gazdaság nem képes generalizálni azt, amit nem tudott elsajátítani maradéktalanul az ember. A gépesítés előtti munkakultúrát és a kisemberek életmódját elsősorban a természeti környezettel vívott harc sikerei és kudarcai határozták meg. Innen a hagyományos anyagi kultúra regionalitása. De a regionalitás nemzetközi érvényű, átfog korszakokat és nyelveket. Történetének utolsó fázisát az ideológia és vallás (következésképpen az indoktrináció) kettészakadásának eseményei és következményei töltik ki. A középkori katolikus egyház nemzetközi szervezet. Főként a szerzetesrendek azok. Az érintkezés eszköze egy halott nyelv (a latin), uralmának előfeltétele az analfabetizmus. A reformáció, majd az ellenreformáció újra megosztja az európaiak gondolkodását. A bizantinus keresztény kelet- és délkelet-európai tömb (amelynek anyagi viszonyai és munkakultúrája alig haladta meg a prehistóriában elért színvonalat) zárt rendszerét a kontinens többi részén – a kereskedelmi kapitalizmus kibontakozásával párhuzamosan – kettéválasztották a reformáció és az ellenreformáció, illetve ezen ideológiák jegyében fellépő intézmények merőben ellentétes rendszerei. A protestáns Észak- és Északnyugat-Európáján kívüli intézmények mellett újrászerveződött Dél-, Délnyugat- és Közép-Európa jó része. Az utóbbi övezetben a kormányzatok és az újraéledő római egyház paternalizmusa szabályozta a kisemberek életvitelét. A nagy régiókban a hétköznapi történelem a helyi adottságokhoz igazodva zajlott le. A kisemberek alkalmazkodtak természeti és társadalmi körülményeikhez.

Mindezen ellentmondások gyökerei mélyen lenyúlnak a történelem rétegeibe. A korszakokon áthatolva szívja életető nedveit (a neoevolucionisták kifejezésével élve) a „kultúra fája”.

Antik hagyományok a mediterrán ember mindennapi történelmében

Az antikvitás óta elegendő feljegyzés és egyre gyarapodó régészeti leletanyag áll rendelkezésre, melyből arra lehet következtetni, hogy a Földközi-tenger melléke (noha az ott élő emberek nyelvileg különféle csoportokba osztályozhatók) nagyjából egységes egészet alkot, összehasonlítva a kontinens többi tájain, illetve a közel-keleti civilizációkban tapasztalhatókkal. A Mediterrán-medence, a hatalmas mészkőhorpadás biológiailag szegény. A Földközi-tengernek szegény az élővilága és szegények (csaknem kopárak) partszakaszai. A neolitikum óta ezekhez az adottságokhoz kell alkalmazkodniuk az embereknek. Mindennapjaik másként zajlanak, mint közel-keleti kollégáiknak, kivált ha összehasonlítjuk mindennapjaik történetét az áradmányos folyók, a Nílus, a Tigris partjai mentén és az Eufrátesz között lakók életkörülményeivel. Bár az élelmiszertermelés magasabb fokú rendjét Délnyugat-Ázsiából importálták a medencébe bevándorlók, ám alkalmazkodniuk kellett szegényes biotópjukhoz, és ennek következtében gazdálkodásuk nem is lett gazdag hozamú, a gazdaság eltartó képessége meg sem közelítette délnyugat-ázsiai előképének ökoszisztémáját. A mediterrán emberek a prehistóriában nem koncentráldíhattak nagy lélekszámú településekbe, s nem hoztak létre – adóbehajtáson alapuló – istenkirályságokat. A mediterrán agrártelepülések többsége ma is magányos tanya.

A mediterrán környezeti kultúra, mindenekelőtt a szórványok rurálitása, a lakásviszonyok, az öltözködés stb. közös vonásai egy többé-kevésbé egységes történelmi képződményt sejtetnek, egy olyan vidéki népesség életkörülményeire utalnak, amelyek között az összeköttetést – a hiánygazdaságukat felszámolni akaró – kereskedők igyekeztek megeremteni, megszüntetni törekedvén magát a hiánygazdaságot.

A mediterrán kereskedők akarva-akaratlan kis városokká építették át azokat a tengerparti kikötőket, amelyek különféle természeti adottságaiknak köszönhetően létüket, a kikötőváros hajósai által lebonyolított csereforgalom révén összeköttetést teremtettek egymás, továbbá Európa, illetve a Közel-Kelet között. Az Alpokban bányászott ónt és rezet a bronzkorban Libanonban és Egyiptomban dolgozták fel. Marseille és a többi kikötőváros önálló képződmény egy táj rurális közegében, még a szárazföldi úthálózat mellett létesített kereskedőtelepek is eredendően városokra jellemző autonóm képződmények valamennyien. Jellegüket a modern időkig megőrizték, még akkor is, amikor a városoknak szövetségeket kellett alkotniuk, hogy továbbra is biztosíthassák – a vidékhez képest – önállóságukat a mindenkori társadalmi rendben. Végül is a városok hatalmi-politikai szervezete fogta össze és irányította a kisemberek életkörülményeinek alakulását. Nemcsak a városfalakon belül diktált a tanács. A vidék életét is a városi gazdaság szabályozta.

Miután a parasztok életmódját mindenütt a világon döntően az ökoszisztéma határozza meg, azaz egyfelől alkalmazkodniuk kell természeti feltételeikhez, másfelől egyre hatékonyabban ki kell használniuk azokat, a mediterrán parasztok életkörülményeire is – a centrális szerepet játszó városokon túlmenően – elsősorban ökoszisztémájuk nyomta rá bélyegét.

A tanyavilágot (azaz tulajdonképpen a „szer” településhálózatát) fenntartó mediterrán emberek agrártársadalmi sajátos területi megoszlást valósított meg gazdálkodásában. Tulajdonképpen sok mindent megőrzött a Közel-Keleten szokásos agrikultúrából. Mindenki arra törekedett, hogy lakóháza közelében kerteket műveljen, ahol élő növényeket (elsősorban gyümölcsöket) termesztett, gabonátlái már valamivel távolabb, de még mindig a szomszédságukban terültek el. A jószág nyájában legelt. A családok kisebb-nagyobb létszámú állatállományának zöme messze elkalandozott, a lakóövezettől

meg a szántóföldektől távoli legelőkön tartották. Nyáron hegyoldalakon járt a juh, a kecske, s ha volt: a tehén, télen pedig lehúzódt a síkra, folyóölgyekben, tengerparti lapályokon keresett táplálékot, ezért többnyire koplalt, le is fogyott tavaszra. Minden családból néhány férfi pásztorként élte életét, míg a többiek a földet túrták. A középkor óta sok helyütt több család egy-egy nyáját alkotva tömörítette állatait, a jószágot ettől kezdve hivatásos pásztorok vigyázták. A mediterrán szigeteken még ma is megfigyelhető a szezonális vándorpásztorokodás. Az Ibériai-félsziget gulyáinak tartásmódját a spanyolok honosították meg a dél-amerikai pampákon és Mexikóban. Innen vették át a texasiak a 19. században. A *cowboy* bölcsője Hispániában ringott.

A mediterrán emberek sajátos gazdálkodásának legfőbb oka maga a természeti környezet volt. A Mediterráneumban kevesebb volt az erdő, mint bárhol Európában. Itt már a posztglaciális idők óta kevesebb szálfá nőtt, azon kívül, hogy az emberek itt vágták ki a legtöbbet közülük kontinensünkön. Hajókat és házakat építettek, faszenet égettek évezredek óta. Már az ókorban fahiány lépett fel, pedig három évezreddel ezelőtt a lakóterület több mint felét még erdő borította, s ebből mára csak egyötöde (vagy annál kevesebb) maradt. Ahol valamikor fák lombjai árnyékoltak, bozót (*maquis* stb.) nőtt, és mindenütt tapasztalhatni az erózió kártevését. A mediterrán ember munkakultúrája ezekhez a jórészt önmaga által előidézett életfeltételekhez igazodott. Másrészt az itteni ember – fahiányban szenvedve – kénytelen volt kőből építkezni. Az egész folyamat nyomon követhető. A prehistorikus emlékekben még sok az olyan épületmaradvány, amelyből a földbeásott oszlopok gerendakonstrukciójára lehet következtetni, az épületek favázainak közeit (történetesen az etruszkok) szárított sárkoloncokkal töltötték ki. Majd változtattak ezen a gyakorlaton, terméskövekből és faragott kövekből emelték épületeiket. A délnyugat-ázsiai eredetű tégláégetést alkalmazva a civilizációkban rátértek arra, hogy szabványosított építőelemekből rakjanak falat. Ennek köszönhető, hogy a Mediterráneumban egy, a szomszédaitól eltérő építkezési övezet jött létre, az itt lakók nem követhették elődeik példáját. A mediterrán civilizáció – adottságait és a találékonyságban rejlő előnyöket felismerve – újított és sajátos épületállományt emelt. Építészetileg is köztes sáv a tenger melléke. Míg a Közel-Keleten szárított agyagtéglákból építkeztek, az Alpoktól északra húzódo övezetben ellenben fából.

A munkakultúra alapvető tartományában körülnézve és mindent egybevetve, tulajdonképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy őseink megalkotva a környezeti kultúrájukat, eredendően három övezetet alakítottak ki Eurázsia északnyugati térségében. A Földközi-tenger medencéjében a gazdálkodók üzemi szervezete egyrészt megtartotta a kertkultúrák és a szántógazdaság közel-keleti hagyományát, másrészt (továbbra is) társította azt a nomád pásztorgazdaság – helyenként az Északnyugat-Ázsiában is szokásos – gyakorlatával. A gazdálkodás területi elhelyezkedésének hármastagozódása fennmaradt a modern agrárgazdaság kialakulásáig, sőt itt-ott (elsősorban a Balkán vagy a Mediterrán-szigetvilág elmaradottabb tartományaiban) az emberek még napjainkban is őrzik romjait. A mediterrán gazdálkodás eredendően Északnyugat-Ázsiából bevándorlók munkakultúráján alapult. A kapcsolatokat később is kamatoztatták. Még az öntözéses gazdaságot is, de ezt az ókorban és a középkorban egyaránt csak a majorokban alkalmazták, a kis, paraszti gazdaságokban nem.

A három gazdálkodási ágazat (a kertgazdaság, a szántóművelés és a pásztorkodás) övezetei az emberek alkalmazkodóképességét bizonyítják, valamint azt, hogy valamilyen nyien a termőterület bőségében éltek. Más kérdés, hogy milyen alacsony színvonalú volt élelmiszergazdaságuk eltartóképessége?

A Mediterráneumban kialakult gazdasági rendszernek legfőbb motiváló tényezője a nyersanyaghiány volt kezdettől fogva, amelyet ki akartak tölteni, tehát végül is a hiánygazdaság valamennyi következménye – a tengeri kereskedelem és a városhálózat révén az antikvitás óta – ellenébe fordult. Az antikvitás iparának látványos technológiai fellendülése ennek volt köszönhető, hiszen a mediterrán emberek nem is annyira az agrártermékek hiányát szenvedték el (bár a városi népesség ellátása érdekében majd háromezer éve behozatalra szorultak), hanem az ipari nyersanyagokét, illetve a kézműipari készítményekét. A kereskedelem azonban eltüntette a hiányokat. A csere döntő hozzájárulás volt a javak egyenletes területi elosztásához. A mediterrán gazdaság tehát eredménnyé változtatta mindazt, amit az emberek eredetileg ínségként éltek meg. Mint-hogy azonban a parasztek nem kapcsolódtak be a cserefolyamatokba, a kereskedelem nem csatolhatta vissza a tanyasi népség háztartásaiba az ipar teljesítményeit. A majorok azonban (a városok mellett) élvezték a helyzetből adódó hasznos következményeket. A földbirtokos arisztokrácia városi eredetű volt, ennek következtében (a vidék látta el a várost!) csak a majorokban ösztönözte a mezőgazdasági árutermelést a mediterrán gazdaság.

Mindamellet az antik gazdaság végeredményben még képtelen volt arra, hogy piacgazdaságot alakítson ki, noha cserefolyamatok határozták meg gazdaságát. Ennek messzemenő következményei mindmáig érvényesülnek az agrárnépesség életkörülményeiben.

Bár a városi gazdaság sohasem működött egyenletesen, tulajdonképpen pulzált a történelemben, de (a kis visszaesések ellenére) színvonala lassan és folyamatosan emelkedett, ráadásul táguult mozgásteret is. Miután a város az ókorban a majorokban előállított termékek piaca lett, cserébe a *villa rustica* lakói megkapták a város fogyasztói kultúráját. Mindenekelőtt az építészetben és az infrastruktúrán látszanak meg a városi hatások. A gyarmattartó antik birodalomban a városi befolyás még a távoli tájakon is érvényesült, ott is nyomot hagyott az építkezéseken az urbanizáció, ahol – a közigazgatás központjaiban, a városokban és a római arisztokrácia majorgazdaságaiban – egészen más ökológiai feltételek között működött a hatalom gazdasága. Az Alpoktól északra élő kiváltságosok (legalábbis a társadalmi piramis csúcsán állók) adaptálták a mediterrán város fogyasztói kultúráját. A parasztek életkörülményei azonban alig változtak a dél-európai eredetű ipari beruházások hatására. A majorokban jobbára csak a hátrányos helyzetűek éltek. Azonban voltak (és ma is vannak) városba származott rokonaik az isten háta mögötti pusztákon vagy a tanyákon maradtaknak, akik, ha a cselédek vagy a parasztek kilátástalannak látták helyzetüket és a városba költöztek családotól, atyafiaik befogadták őket. A baj az volt, hogy nem minden áttelepült tudott asszimilálódni. A városi hatóságok a középkor óta ezért időnként visszatelepítették őket a város pezsgő közegéből az unalmas vidékre. A számkivetetteknek továbbra is nélkülözniök kellett a civilizáció fogyasztási kultúrájának szolgáltatásait. A kényszerintézkedések szenvedő alanyai mégis sok mindent megőriztek – fogyasztási kultúrájukban – mindabból, amihez hozzászórtak már a városban. Például sokan emeletes házakat építettek a 13. század óta, amelyben a földszinten tartózkodtak nappal, éjjel pedig az emeleten kiképzett hálókamrákban aludtak.

Aki nem telepedett át a városba, s onnan ismét a vidékre, továbbra is földszintes házban lakott. A földet túró parasztháza – a romokból ítélve – téglalap alaprajzú volt, két szélén egy-egy helyiség között (a bejárati ajtó mögötti előtér folytatásaként) építettek egy kis helyiséget, a hálókamrát, a két szélső közül az egyiket konyhaként használták, a másikat gazdasági rendeltetésűnek szánták, szerszámokat, élelmiszereket tároltak bennük, tulajdonképpen kamraként használták, esetleg itt rendezték be az istállójukat. Az

udvarházakban, a városokban (az antikvitás óta) középfolyosóvá tágították az egymásba nyitott előteret és hálókamrát, a konyha viszont megmaradt eredeti helyén, a raktárnak vagy istállónak használt helyiséget pedig hálókamrának rendezték be. Ha emeletet húztak a házra, a hálókamrák felkerültek a második szintre, a földszinten a cselédek kamrája és az istálló sorakozott egymás mellett, a másik oldalon pedig a bejárat felől (az utcára nyíló ablakkal) egy ebédlőt, a későbbi szobát alakítottak ki. A mintát Itáliában alkották meg és a középkori urbanizációval együtt terjedt Északnyugat- és Közép-Európában, sőt valamivel később, az újkorban Délkelet-Európában, illetve Skandináviában is, mert – mondhatni – az egész kontinensen megkedvelték.

Az Elbától nyugatra, a feudalizmusban élő kisemberek mindennapi értékrendje

Ugyanakkor az Alpoktól északra mégis összekeveredtek – döntően a kiszolgált katonák letelepítése révén – a régi törzsi társadalmakban szokásos, a föld tulajdonlásával kapcsolatos érdekviszonyok a városokat fenntartó kereskedés és az ipari szolgáltatásokat nyújtók gazdaságának tényezőivel. Ekkor – akarva-akaratlan – az antikvitástól befolyásolt európai téreken létrehozta egy egészen sajátos, különleges rendszert, a feudális földbirtokosok láncolatának hierarchikus kapcsolatait. Ebben a mechanizmusban a földesúri elit játszotta a döntő szerepet. Összehasonlítva az itt kialakult állapotokat a mediterrán földtulajdonlási szokásokkal további különbséget kell érzékelnünk, minthogy a kontinentális tájakon gazdálkodóknak nem csaknem kopár domboldalokon, hegyi platókon kellett megtelepedniük, hanem a völgyeket is borító sűrű erdőkben, ahol bőven termő a talaj, de itt a mezőgazdaság tüzemágait úgy kellett egymáshoz igazítaniuk, hogy valamennyien ugyanazt a – kultúrtájja alakított – földdarabot hasznosítsák. Ezért itt mindig is földszükében éltek. A tanyák ugyan szerekké terebélyesedtek, de ekkor még sehol sem alkottak falvakat. Az őskori tanyavilág sok helyütt napjainkig túlélte a gazdaság és a társadalmi feszültségek okozta megrázkódtatásokat, noha a középkori földesurak munkaerő-gazdálkodása az első évezred elmúltával sok helyütt változtatott a települések állapotán: az őserdőbe telepített parasztnak egy út mentén sorban (egyik vagy mindkét oldalon) örökíthető telkeket mértek ki. A történelemben először hoztak létre évszázadokon át fennmaradó falvakat. Erre mindenhol sor került, ahol csak remélhették, hogy kultúrtájként hasznosíthatják a lakatlan erdőrengeteget. A falvakban a mezőgazdasági munkálatokat (mivelhogy több gazdasági ágazatot működtettek ugyanazonokon a területeken) a családok összefogásával lehetett csak megszervezni. A beruházásokat kooperációk helyettesítették. A „faluközösség” szokásrendjének ez a kényszerhelyzet volt az alapja. A parasztnak közötti vagyoni különbségek kifejlődését főként gazdálkodásuk rendje, a családok egymásrautaltsága akadályozta meg. Már a prehistóriában adva volt ez a kényszerpálya.

Csakhogy már ebben a civilizálatlan közegben sem mondhattak le azokról a luxuscikkekről, amelyekkel egy szűk vásárlóréteg igényeit elégitették ki. A provinciákban a törzsi előkelőségek és a gyarmatosító új földesurak akartak pompázni, de igényeiket a helyi készítményű, gyatra küllemű és minőségű iparcikkal nem tudták kielégíteni. Az Alpoktól északra tehát, a kényszerítő okok miatt dél-európai eredetű vagy közvetítésű importra kellett berendezkedniük, miáltal Európának ezen a részén is működött a távolsági kereskedelem. Amikor a gazdaság energiaforrásai kimerültek és az impérium összeomlott, a korai középkorban a kontinens belsejében még mindig szükség volt kereskedőkre és iparosokra. A kézművesek többsége eleinte főleg a majorokban talált

munkaadókra, úgy mint egykoron, az őskor vagy az ókor arisztokráciájának gazdaságai-
ban. Később inkább városokban tömörültek a mesteremberek, mert itt anyagilag függet-
lenné váltak az őket szipolyozó földesuraktól. Az antik városi ipar munkakultúrája –
tekervényes utakon – eljutott tehát a barbár Európába, s javított ellátottságának színvo-
nalán. A majorok sokáig megmaradtak. A környezetükben élő paraszttal különféle
szerződéseket kötöttek uraik, bár ezeket eleinte nem írták le, mert senki sem tudott írni.
Mindenesetre Északnyugat- és Közép-Európa jó részén a parasztok lassanként, a közép-
kor végére már bérlőkké váltak.

Az anyagi javak áramlásának egy másik útvonala a tenger volt, az Alpok hágóin
ekkor még alig jutott át karaván, a meredek és a hó meg sok rabló volt a legfőbb aka-
dály. Az útonállás kifizetődő mesterség volt (lovagok gyakorolták), mert a luxuscikkek
értéke magasabb volt az élelmiszereknél. A kék országúton persze nem volt kátyú, a
hajósokat nem fenyegette a szárazföld mindmegannyi réme. A kalózok ellen pedig szinte
hiába védekeztek. Az Atlanti-Európa kikötővárosai hovatovább csaknem ugyanúgy
funkcionáltak, mint a mediterrán városhálózat egykori résztvevői. A javak forgalma az
ezredforduló táján elérte kritikus tömegét. A kontinenst átszelő – észak–dél irányú –
kereskedelmi útvonalak mentén is egyre több kisváros épült, mert a karavánoknak
éjszakázniuk kellett és a távolsági forgalom állomásai kínálták a piactartás lehetőségét a
javak helyi forgalmának. Az itt lakóknak szintén kevesebb volt a társadalmi kötöttségük,
a déli kereskedőfamíliák is terjeszkedtek, fiálélékat alapítottak a kikötőktől távoli váro-
sokban, összeházasodtak az itteni kalmárokkal stb., ezáltal nőtt a javak forgalma, nőtt a
fogyasztórét, nagyobb lett a piac, ami főleg a helyi igényeket kielégítő iparosok szá-
mára bizonyult kedvező adottságnak. A középkor második felében valamennyi várost
már rendszeresen látogatta a környező vidék parasztsága, mert piacozni kezdett. Ugyan-
akkor a városlakók tömege duzzadt, igényeik nőttön-nőttek. A történetek vonatában élő
parasztnak is piacra fordultak, mert biztosak lehettek abban, hogy eladhatják fölös ter-
melvényeiket, sőt, csak hogy pénzhez jussanak, néha még a szájuktól is megvonták a
falatot! Ezen az áron azonban megvehették a városokban szokásos fogyasztói kultúra
elemi vívmányait.

Földrajzi adottságok, társadalmi és történeti tényezők játszottak tehát szerepet ab-
ban, hogy Dél-Európától egy csaknem teljesen eltérő ökoszisztéma alakult ki a kontinens
belsejében, elsősorban Nyugat- és Közép-Európában. Az itteni tájakat eredendően ösva-
don borította, klánfőnökök és gyarmatosítók majorjai, az imperium kiszolgált katonáinak
utódaiból lett földbérlők, a szárazföldi városhálózat sűrű szövevénye és a felsorolt ténye-
zőkből élőködni akaró földbirtokos arisztokrácia familiáinak hatalmi elitje jellemezte az
itteni mindennapokat, különösen annak köszönhetően, hogy a kiváltságos réteghez tarto-
zó urak fenntartották az útonállás ősi mesterségét is.

A rendszer a középkorban megerősödött és szinte teljesen és tökéletesen megvál-
toztatta a parasztnak meg a kézműves mesteremberek életkörülményeit.

Új helyzet alakult ki ekkor, s ennek következtében a középkor vége óta teljesen át-
rendeződött a vidék fogyasztási kultúrája. A leglátványosabban az épületállomány bizo-
nyítja a mondottakat. A prehistóriában és az ókori Európában a vidéki nép (eltekintve
néhány – a rokonaira nehezedeő, olykor parazita arisztokratától) földszintes épületekben
lakott. A házak többsége osztatlan volt, nem építettek bennük – a padlásteret elválasztó –
fedémet, járóföldjükön tűz égett, és a füstöt pedig nem is vezették el. Sokan a lakóhelyi-
ségtől elválasztottak egy fűtetlen és annyira-amennyire fűstmentes alvókamrát, mások
pedig a lakóhelyiséggel közös tető alatt (a ház másik végében) rendezték be kezes jószá-
guk istállóját.

Már a törzsi (majd a nyomdokaiba lépő) civilizációs arisztokrácia többszintes tornyokat épített lakásul, fűtetlen, ablaktalan, hideg és sötét odúkban didergett télen, de joggal remélte kényelmetlen otthonában, a kőből vagy a fából épített monstrumban, hogy élete biztonságos, megvédi őt az erődítmény. Amikor a középkor gazdasága fellendült, a nemesek beköltöztek (először Dél-Európában) a városokba (mert itt fogyasztási szükségleteiket könnyebben tudják fedezni), de sehol sem mondtak le tornyaikról. A szomszédjaik (elsősorban a kereskedők) azon nyomban utánozták őket. A városok gyorsan megváltozott, aki gazdag volt, annak az ég felé terjeszkedett kényelmetlen, szellőtelen és szinte fűthetetlen, ugyanakkor sötét otthona. Tudniillik a biztonságot ígérő városfalak egyelőre korlátozták a városlakók térfoglalását. Nemsokára, a középkor múltán a piacozó parasztok is úgy gondolták, őket is megilleti az emeletes ház rangja, néha még azt is remélték, hogy kényelmesebb lesz otthonuk. A városokban az építőiparosok túlkínálatát kihasználva lassanként (a 16–19. század között) átépítették a vidéki településeket. Végül sok helyütt még a nincstelen, földdel nem is rendelkező zsellérek is emeletes házacskákban laktak. Egyre ritkábban barkácsoltak családi, szomszédi összefogással – kalákában. Igényeiket főként a városokban elszaporodott építőiparosok foglalkoztatásával elégítették ki. A mesteremberek a túltermelési válságban saját magukat exportálták a vidékre.

Eredetileg azon a részén Európának, ahol a Golf-áram enyhíti a kontinentális klíma szélsőségeit, vagyis Nyugat-Franciaországtól Skóciáig és Írorszáig a parasztok megnövelték kedvelt lakóistállós házaik méreteit, miáltal az „életteret” (a nappali tartózkodásra szánt helyiséget) tágasabban építhették fel és a ház egyik végében megtoldva, hálókamrákkal egészítették ki. Továbbra is a járószíntén raktak tüzet, itt főztek az egyik fal mellett, a vele átellenes fal mellett egy padot és egy hosszú asztalt állítottak, hogy itt étkezhessenek. A családfőt karosszék (valóságos trón) illetve meg, egyedül ő ülhetett az asztalfőn. A tűzhely felett az újkorban mind több házban füstelvezető kürtőt (kandallót) építettek, jóllehet erre a legtöbb helyen csak a 18. században került sor. Angliában London vonzáskörzetében kezdték a középkor második felében átépíteni a házakat, volt olyan is, amelyre még egy emeletet húztak fel (benne hálókamrákkal vagy a cselédek számára fenntartott helyiségekkel). A rendszer lassanként terjedt Skócia, illetve Wales irányába, végül is a szigetország periferiájára csak az ipari forradalom idején ért el.

A középkor végi Mediterráneumban, továbbá Közép-Európában a tanyákon és a falvakban a parasztok jószágaiknak is külön istállót emeltek, gazdasági rendeltetésű épületekkel is betelepítették a lakóház szomszédságában a portát. Eredetileg az építmények össze-visszaságban álltak, a rendezetlen udvar benyomását keltették. Ellentétben velük a kisebb majorokban és később a királyi telepítésű falvakban az épületek egy négyszög alakú belső udvart határoltak el. Erre már az ókorban is volt példa, hiszen a *villa rustica* zöme tulajdonképpen tehenészet volt. Itt – eladásra szánt – vajat és sajtot állítottak elő. Az ókori épületegyüttes a rendezett udvarú tanyatelepülés iskolapéldája kontinensünkön, a középkorban sokfelé elterjedt, ez lett akkoriban a nyugat- és közép-európai, másfelől az újkori skandináviai és kelet-európai gazdaságok prototípusa. Helyszüke miatt épületekkel kerített belső udvarú házakat építettek a városokban is.

Városi módra emeletes házakat és kerített udvarokat telepítettek tehát szinte az egész kontinensen. A változások két fázisban követték egymást, előbb az Alpoktól délre, (ahol a folyamat még a középkorban megindult), majd északra alakult át a táj képe. A gazdasági célszerűsége túlmenően a parasztoknak sok helyütt a földesurak is előírták, hogy ilyen házakat építsenek. Mindamelllett (Dél-Európán kívül) a parasztok továbbra is ragaszkodtak a favázás, vesszőfonatú és sárral tapasztott (paticsfalú) vagy a fenyőgeren-

dákból ácsolt házakhoz. Épületfájuk mindenütt több volt, mint a mediterrán embereknek. De az erdő mindenhol fogyott. Kétezer évvel ezelőtt mintegy kétharmadát borította az Elbától nyugatra lévő – kontinentális klímájú – tájaknak erdő. Ennek a fele maradt meg mára. A kivágott fák sokasága felerészben a középkori falutelepítések révén veszett el, felerészben pedig az újkorban fedezte az ekkortájt átszervezett ipar energiaszükségeit. Nemsokára, a 17–18. század óta a fosszilis erdők fája, a kőszén lett Északnyugat-Európa kiterjedt nyersanyagtelepei közelében a legfőbb energiahordozó a robbanásszerűen növekvő nagyiparban, de ugyanitt az építkezések miatt sem hagyott alább az erdőirtás.

Valamikor az erdő volt – a régi törzsi közterület utolsó maradványaként – a legnagyobb közbirtok (a *Mark*), ahol a parasztek és a földbirtokosok egyaránt szabadon legeltették jószágaikat. A családonként külön tartott gulyák és kondák messze elcsatangoltak a parasztek tanyáitól vagy a majoroktól. Mikor zordabbá vált az időjárás, hazahajtották a nyáját. Valóságos nomád élet volt az övék, akár mediterrán sorstársaik, ők is szezonálisan vándoroltak. A magashegységek alpi legelőit is úgy hasznosították, hogy a havasi legelőkre is kiterjeszthessék a völgyek és a hegyek között ingázó jószág-tartást. A rendszert a középkorban egyre többen módosították, az alpi legelőn tehenészetet alapítottak, tehát valamivel a hóhatár alatt felépítették a jószág istállóját, majd az itt nyert vaját és a sajtot a városokban értékesítették. Ahol főleg juhokat tartottak (így a Balkánon), szintén ezt a megoldást választották. A parasztek az újkorban mindenütt követték az élenjárókat, a majorokat fönttartó földesurak és patrícusok mintájára ők is létesítettek alpi szállást. Ezt a rendszert működtették mindenhol az európai magashegységekben, az Alpokban, a Pireneusokban, a Kárpátokban és a norvég hegyekben. Mint-hogy ez a gazdálkodás megosztotta egy helyben ülőkre és vándorokra a családokat, a tölgyrégió és a tülevelű erdők övezetének parasztsága is megtapasztalta a nomádok kényeszerű életvitelének gyötrelmeit.

Az agrárélet munkakultúrája konzervatív képződmény, technológiai vívmányai az ősidőkből valók, az újítások inkább üzemszervezetek változtatását célozzák és a különféle társadalmi formációkban érvényes anyagi érdekeltségeknek következményei. Valószínűleg ez az oka annak, hogy bár a kelták idejében a mezőgazdasági munkakultúrában rájöttek mindazon technikai újításra, melyeket nem kellett számottevően módosítani az ipari forradalom koráig, innovációkban mégsem volt hiány majd másfél évezreden át. A földbirtok tulajdonlása és örökíthetősége volt a feudális rendszer legfontosabb vívmánya a korai középkor óta. Erre volt szükségük az embereknek ahhoz, hogy tartósan lakható településekben lakjanak. Ezek a képződmények csak ott alakulhattak ki, ahol az erdei irtásgazdálkodást felváltották a füves mezők szántó- és szénagazdaságával. Normandiában, a Német-Síkságon, Dél-Angliában, Dániában már a bronzkorban sok juhot tartottak egyes körzetekben, ami kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy kitérítették az erdei takarmányra alapozott kontinentális szarvasmarha- és sertéstartás kereteit. Bár Északnyugat- és Közép-Európa ökoszisztémájának adottságai a prehistóriában úgyszólván sehol sem kedveztek a gazdálkodóknak, a kelták, a germánok és utódaik a hátrányokat megfordították, előnyöket húztak a mindennapok történelméből. A gazdálkodás eltartóképessége sokat javult, noha a középkorban még mindig éhínségek dúltak. Amikor sütött a nap, nem terjedt a ragály és nem raboltak sem a lovagok, sem a zsoldosok, a paraszt reménykedett a holnapban. Egyáltalában nem kamatozó beruházásokat is eszközölt.

A történetekkel egy időben, a 13–17. század között, ahelyett, hogy (miként ezt őseiktől látták!) kizárólag maguk fabrikálta tákolmányokkal rendezték volna be otthonaikat, inkább áldoztak a divat oltárán, talán azért, mert a vagyonukat akarták mutogatni,

meggyőzve javuló státusukat illetően saját magukat és számítva vendégeikre, vásároltak néhány asztalosbútort is. Úgy látszik tehát, hogy kezdtek átalakulni fogyasztási szokásaik, megújultak a lakáskultúra kialakításának és a paraszti otthon értékfelhalmozásának szempontjai. A vásárolt, drága kacatokat el is tudták helyezni. A bútor arra való, hogy a szemet gyönyörködtesse, ára nem kibótt pénz, a látványra pedig azért volt szükségük, mert a középkor múltán (mindenekelőtt a megnövekedett térfogatú házaikban) fedéssel épített, kályhával fűtött szobát alakítottak ki, ahol tehát nem terjengett a füst, ahol is megkísérelhették (városi szokásokat utánozva) telezsúfolni egy olyan, a család rangját kézzelfogható módon bizonyító helyiséget az asztalosipar remekeivel, ahol megvalósították a magántörténelem ünnepnapjait. Az ehhez szükséges kellékeket az arisztokrata, a polgár és a paraszt ugyanattól a mestertől rendelte meg, akinek igényesebben készített bútor kellett, többet fizetett érte. Három fogyasztói piac volt és mindhárom az egyetlen műhely terítette árúját. Mindazonáltal a drágán megvalósított lakáskultúra tulajdonképpen kihasználatlan maradt. Az asztalosok remekléseivel csak a szobát rendezték be, tehát arra törekedtek, hogy legyen legalább egyetlen helyiségük a házban, ahol nem marja szemüket a füst és ahol – vendéget fogadva – reprezentálhatnak.

További problémát okozott, hogy az ekkor kialakított helyzetben a lakáskultúra mégsem volt ideálisnak mondható, hiszen a szobában ritkán tartózkodtak. A többi helyiségek berendezésén nem is változtattak. Legfeljebb némely vidéken a konyhákban megemelték a tűzpadot, olykor még kemencét is építettek rá, hogy tudjanak sütni. Vasedények terjedtek el, megkedvelték a pírított húsokat, bővült az ételválaszték. A konyhakultúra emelkedését a mezei szorgalom teremtette meg. Ugyanis egyidejűleg mind több földet felszántva, azon igyekeztek, hogy több gabonát takarítsanak be. Az őskorhoz és a középkorhoz viszonyítva az újkorban mind kását ettek, sőt hála a malmok őrléstechnológiai színvonala emelkedésének, a kenyérfogyasztás is nőtt, a lepények fogyasztása a perifériára szorult. Minthogy ez sem volt elég ahhoz, hogy betömjék a sok éhes száját, a 17–19. században a magvakból készített ételválasztékot burgonyareceptekkel egészítették ki. A konyha kínálata teljesen átalakult. (Dél-Európában nem terem meg a burgonya, itt a kukorica terjedt el.)

A gazdaságilag javuló teljesítményű tájak parasztjai a szobát a konyhából fűtötték. Ünnepi alkalmakon letelepedtek az asztal mellett álló padokra, a családfő a székre, valószínűleg ez volt a szoba legfőbb funkciója. Akkoriban megváltoztak az ünnepi vendéglátás rítusai, mert a polgárokat követve a parasztok is takarékoskodtak. Amikor Északnyugat-Európa után Közép-Európában és Skandináviában is véget vetettek a vendég etetésének, nem lakmároztak többé, illedelmesen kortyolgatták a kávé.

A középkor elmúltával Észak-Itáliában, majd Közép-Európa-szerte az asztalosbútorokkal berendezett helyiségben állt az öntöttvasból összeszerelt vagy a mázas cserepekből rakott kályha, itt tartották továbbá a nagyméretű ruhásládát, a szabadon maradt falfelületet egy szekrény takarta. Az ülőalkalmatosságok talajszinttől számított magassága elérte a napjainkban szokásos méreteket. A régi füstös lakóhelyiségben még csak alacsony bútorokat használtak, mert a füst egy méter magasságban és valamivel föllette terjengett. A régi bútorok kultúra ácsolt és zsilipelt technikával készült, az új pedig az asztalosok által alkalmazott csapolásokkal. Ezt a technológiát a hajóépítő ácsok találták ki. A régi lakberendezést maguk a parasztok barkácsolták, két-három évezreden át alig módosították az egyiptomi és más közel-keleti eredetű mintákat, a középkori asztalosbútor prototípusai pedig Itáliából és Hollandiából terjedtek el az egész kontinensen.

A felsorolt bútorok mind olyan berendezési tárgyak, amelyek bár aligha mondhatók kényelmesnek, mégis gyönyörködtetik a szemet, ám azt is csak ünnepeken néhány

órára, mert használatukra ritkán nyílik alkalom. Ugyanitt, a szobában a háziasszonyok szorgalmát dicsérte a kitergetett, falra aggatott lakástextília látványa. Szőttesek, hímzések valóságos szentéllé avatták a „tiszta szoba” – ünnepeken használatos – berendezését. A szokás egyáltalában nem új keletű, már korábban is előfordult, hogy ünnepeken „felöltöztették a házat.” Régebben a füst miatt, ha elmúltak az ünnepek, a ház vedlett, öltözetét leszedték, kimosták és eltették arra az időre, amikor megint ünnepek váltják fel a szürke hétköznapiakat. Rájöttek arra is, hogy az étkezészeteket közszemlére kirakhatják a szobában. Fémtárgyakat vásároltak, tálakat, poharakat, másutt mintás cserépedényeket, később porcelánkészletet és drága – üvegből fűjt – ivóedényeket.

Az új lakáskultúra először Közép- és Dél-Európa határövezetében vált szokásossá a középkori nemesi otthonokban és a polgárházakban, mígnem a parasztházakban az újkorban terjedt el. A változásokat kikényszerítette az a tény, hogy ebben az övezetben ütközik egymással a mediterrán és a kontinentálisklíma, állandó a fronthatás. A minta mindenestre bevált. A kereskedővárosokban már a középkor derekán erre volt igényük a tehetőseknek. (Lübeckben a 13. században épített – gerendavázás – többszintes ház emeletén kialakított szobát szemeskályhával fűtötték.) A középkor második felében Északnyugat-Európa látványos gazdasági felemelkedésének nyomán sokan követték a szobaépítők példáját a városokban. Az Elbától nyugatra a 16–18. században csaknem általános lett az új lakáskultúra vidéken is, de az észak-európai periférián, továbbá Kelet- és Délkelet-Európában a divat csak a 18–19. században ösztönözte a parasztokat arra, hogy kövessék a városlakókat vagy (ami ennél gyakoribb, tehát még vonzóbb minta volt számukra!) a nemeseket.

A város és a vidék árukapcsolatai kanalizálták az öltözködés divathullámain is. A ruhát eredetileg úgy szabták, hogy az öltözék megfeleljen a klíma követelményeinek. Céljukat elérendő, választották ki a ruha anyagát, a szabás a mindennapi használatot szolgálta, a munkaruha és az ünneplő jószerével csak díszítéseiben különbözött egymástól. Hímzések, rátétek foszlányai, csattok, gombok, ruhatük stb. kerülnek elő a bronzkori sírokból, egy részük importáru, általuk hatol be a kézműipar az asszony házi szorgalmának családi tartományába. Dél-Európa lakói a bő lepelruhákat kedvelték, megőrizve az öltözködési kultúra közel-keleti hagyományait. Az Alpoktól északra viszont szükségük volt testhezálló gyapjúholmikra, prémés ruhadarabokra – főleg télen. A középkor utolsó harmadában a városokban felvirágozott a posztóipar és kelendők lettek a szabók portékái. Dél-Európában (elsősorban Itáliában) meghonosították a távol-keleti selyemszövés és festés praktikáit. Az Alpok hágóin át előbb a termékeket szállították Északnyugat-Európába, majd az ipari műhelyekben alkalmazott – ázsiai eredetű – eljárások féltve őrzött titkai szivárogtak ki a dél-európai városokból. A textilipar középkori története azt bizonyítja, hogy a nyugati iparosok is ki akarták elégíteni az egyre nagyobb igényekkel fellépő hazai vásárlóközönséget.

A középkor textilipari forradalma tehát azért harapózott el, mert kitágult a piac. Hiába volt minden hatalmi rendszabály és tiltás, a harmadik rendhez tartozók és nemso-kára a parasztok is cifrálni akartak. A hatóságok képviselői, az egyházak és a föld-birtokok urai viszont reménytelen erőfeszítéseikkel igyekeztek rendreutasítani és kordában tartani a kisembereket. A manipulátorok az ipari forradalomig nem jöttek rá arra, hogy megváltoztathatatlan az, ami magától változik, nem akarták feladni a reményt, hogy szót fogadnak nekik a „közönséges” emberek, akik berzenkedtek és kitörni igyekeztek a hatalom által épített kalodából. Prédikációk, rendtartások és az engedetlennek kijáró botütések – úgy-ahogy – megtették a magukét. Ezen eszközök által a hatalmasoknak csaknem teljesen és tökéletesen sikerült szabályozniok (a pórnép minden ellenállása

ellenére) még a vidéki divatot is. A folyamatot azonban lehetett késleltetni, de megállítani aligha. Ha lassan is, a cifrázkodás révén mind több ember vágya teljesült. Minden európai nyelven hallható az a bölcsesség, amely szerint „a ruha teszi az embert”. (A magyarok ezt fordítva mondják, de a jelekből ítélve, ennek éppen az ellenkezője volt az igaz számukra is.) A hatóságok a divat forradalmában a társadalmi rendet látták összeomlani, minden eszközzel igyekeztek rendet tartani. A kisemberek ugyanis legalább a templomban akarták eltüntetni a rendek közötti (öltözködésben felismerhető) különbségeket. A viseletkultúra a hatalmi manipuláció kísérleti terepe és ellentett érdekeltjei révén társadalmi konfliktusok színtere.

Mindezen körülmény elég ok volt arra, hogy a parasztok ünneplője főleg városi minták szerint készüljön. A városi szabóműhelyekben és a szűcsök, csizmadiák kicsiny boltjaiban állították elő a nemesek díszes öltözekeit is. Akik felöltötték magukra a divatcikkeket, lépést akartak tartani a városiakokkal és a nemesekkel. Ez persze maradéktalanul sehol sem sikerült, de a végeredmény visszavonhatatlanul megszületett, kettévált az ünneplő és a munkaruha öltözködési kultúrája.

Az urbanizált középkori Dél-Európát hódította meg először az új divat. Itáliában követelményeinek (a maguk módján) még az isten háta megettől tanyákon élők is igyekeztek eleget tenni. A kontinens nyugati felén néhány emberöltő múlva öltözködtek át.

A ruházatkodás divathullámai tehát délről terjedtek északnyugatra, majd az újkorban elárasztották Közép-Európát.

A rendszerváltás terepe nemcsak a templom, a konyha és az étkezőasztal is az. A nemesi udvarokban foglalkoztatott szakácsművészek – az asztalosipari remekművek és a ruhák szabászatában bevezetett újítások terjedéséhez hasonlóan – ugyanezek az útvonalakon jutottak el az Atlanti-óceán partjára. A gyomortöltő divat ötleteit aligha lehetett irodalmi úton – receptgyűjtemények által – terjeszteni, noha ezzel próbálkoztak. Az eredmények korántsem voltak biztosak. A receptek célt értek viszont, amikor szakácsok települtek át a kontinens egyik végéből a másikba. Arisztokraták foglalkoztatták őket, követték a példát, miként egykoron. Az ókorban és a középkorban a mezopotámiai, egyiptomi és az arab világ kulináris kultúrájának praktikáit áttelepített szakácsok honosították meg a társadalom csúcsain helyet foglalók háztartásaiban. A móroknak ugyanez volt a szerepük a nyugati mediterrán világ konyháiban, mikor is római előkelőségek és később keresztes lovagok közel-keleti szakácsokat vittek magukkal Európába. A manapság mediterrán konyha néven ismert technológia és ételválaszték eleinte Itáliára, Dél-Franciaországra és az Ibériai-félszigetre korlátozódott. Az antikvitás óta távol-keleti fűszerekkel, főleg borssal ízesítették az ételeket. A konyha teljesítményeihez társultak a – meglehetősen drága – édességek. Több mint egy évezreden át az itáliai konyha volt a kontinens kulináris központja. Majd a középkor második felében a fókusz áttolódott Franciaországba. A francia konyhaművészet színvonala nemsokára etalon lett a kontinensen. Az újkorban francia receptek szerint készített ünnepi ételeket lakmároztak a skandináv, a német vagy a baltikumi parasztok. Az itáliai nemesek és patríciusok konyháinak ételremeklései hovatovább elárasztották a dél-európai tanyavilágot, ahol a háziasszonyok valamennyien a kastélyok lakóinak ízlése szerint igyekeztek sütni-főzni, majd az innen származó recepteket hasznosították kolléganőik, megváltoztatva az Alpoktól északra mindenütt a városi konyhák ételkínálatát. A divat a középkorban kezdett terjedni. Kastélyok és városok után az újkorban megjelent a falusi házakban is.

A piacozó parasztasszonyok, akik bejáratosak voltak a városi polgárházakba és a vidéki úrilakokba, nem akartak szégyent vallani a családi asztalnál. Még hétköznapokon is megújult az ételek előállításának technikája és az ételsor választéka. Sok helyütt ekkor

mondta le a parasztnak a sörfőzésről, mert egyre inkább megkedvelték a bort. Főként Dél-Franciaországban és az Ibériai-félszigeten virágzott a borüzlet, innen exportálták a hordókat és a boroscancsókat Északnyugat-Európába. Már a 13. századi Angliában (a vámnaplók tanúsága szerint) nagyobb értékben vámoztak importbort, mint ipari exportot. Bordeaux és Porto kocsmáiban viszont Amszterdamban főzött holland sört mértek, miközben vidéken csaknem teljesen megszűnt a sörfogyasztás, a borisszák tábora pedig észrevehetően növekedett.

Az újkorban mind többen jutottak pálinkához. Az „élet vize” (*aqua vitae*) az arab világból származó desztillálás ismeretében, a középkori kolostorhálózat lakóinak iparkodása folytán hódította meg a kontinenst. A középkori doktorok és patikáriusok ígéretes termékét ekkor még főként gyógyászati célra használták, innen a neve is. Az újkorban azonban megváltoztak az alkoholfogyasztás szokásai. A társadalom tektonikus mozgása ugyanis rengeteg energiát szabadított fel, a feszültségeket mind többen próbálták ivással oldani. Luther Márton részeges disznóknak nevezte az evangéliumi tanításokat feledő kortársait, pedig ők még csak borisszák voltak. Nemsokára mindent elöntött a pálinkafolyam. Északnyugat-Európa kikötővárosaiban a matrózkocsmákból fakadt fel a legtöbb pálinkaforrás és a nedű néhány emberöltő alatt elárasztotta a vidéket. Nemsokára majorokban, gazdagabb parasztnak házában és városi polgárok által mindenféle szűkben működtetett lepárló berendezések buzogtak, ilyenek voltak az újkor hajnalán a bajokat enyhítő források. Urak, parasztnak, polgárok igyekeztek hasznot húzni, olykor szemérmetlenül magas áron értékesítették flaskaikat. A fiskus szemet hunyt, mert az adókulcs minden más termékhez viszonyítva magasabb volt. A nyersanyag déli importból származott. A Csatorna partján eleinte a tengeri szállításokon megromlott borokból állították elő az „égetett szeszt” (*brandy*), a művelet során előszeretettel pancsolták össze különféle romlott boraikat. Azonban még a középkorban rájöttek a mediterrán borexportőrök, hogy nagyobb haszonra tesznek szert, ha maguk főzik a pálinkát. A találmányosság nem ismert határt. Ugyanakkor Északnyugat-Európában (Hollandiában, Angliában, Skóciában, Írországnak) erjesztett gabonából is állították elő a pálinkát, és miután a *gin* és *whisky* alapanyaga olcsóbb a gyümölcsnél vagy a szőlőnél, a termék ára is alacsonyabb vagy szinte ugyanaz, a fogyasztás – ugrásszerűen emelkedve – hatalmas méreteket öltött. A kereskedelmi kapitalizmust fenntartó kismembek (jobb híján!) rászoktak a pálinkaivásra.

A pálinka iránti keresletet a társadalmi konfliktus meg a nyomor gerjesztette. Mivel az emberek többsége változtatni kényszerült foglalkozásán, a megélhetés pályamódosítói között a legtöbb parasztnak voltak, akik közül sokan elvesztették földjeiket. Még többen voltak, akik féltek, mert nem tudhatták, mi történik velük holnap?

Joggal féltek.

A kereskedelmi kapitalizmus felfedezések révén lassanként átfogta a földgolyóbist és mindenféle drágán értékesíthető nyersanyagot, fűszert, nemesfémeket szállított a nyugat-európai kikötővárosokba. A pénzforgalom megélénkült és mozgásba hozta a társadalmat, kikezdte a parasztnak létalapját, a pórok elvesztették jogukat a föld birtoklásához. A piaci mechanizmusok új utakra terelték a parasztnak, átalakították anyagi érdekeltségüket. Teljesen új munkakultúrát alakítottak ki. Aki csak tehetett, azt termelte, amit el is tudott adni. Amire pedig szüksége volt, azt megvette. Tájtermelési kultúrák körzetei alakultak ki. A parasztnak újításokat kísérleteztek ki a növénytermesztés és az állattenyésztés terén. Sőt, mondhatni: két vasat tartottak a tűzben. Továbbra sem mondtak le arról, hogy ellessék a földesúri majorokban már bevezetett és sikeresnek bizonyult vívmányokat.

Nemsokára egyre több beruházást eszközöltek az iparban a pénzemberek. Megérte. A bányák és az iparvidékek övezete az eddigelé csaknem értéktelen birtokokon keletkezett. Az itt kitermelhető érckészlet és a szénvagyon felértékelte a korábban csaknem hasznavehetetlen földeket. Megindult a munkaerő áradata. Újabb piacövezet keletkezett, mert immár az ipari kapitalizmus fogyasztórétege növekedett a szóban forgó körzetekben. Új fogyasztóréteg született. A városi piac mind jobban terebélyesedett.

Az ipari forradalomban született proletariátus életének környezetkultúrája részint a hagyományos város és vidék kisembereinek arzenáljából, részint a kialakuló nagyipar szériatermékeiből állt. Az Északnyugat-Európában lezajlott háztáji forradalom vívmányait kivándorlók szállították a tengeren túlra. Észak-Amerika hagyományos lakberendezései, viseletei még az európai őshaza iránti nosztalgiáról árulkodnak – a múzeumokban. Minthogy a pionírok többsége északnyugat-európai kisember volt, környezeti kultúrája kialakításakor kamatoztathatta mindazon ismereteit, amelyek a 17–19. századi Európa csúcstechnológiáját jelentették. Az amerikai munkakultúra eleve magasabb színvonalú volt, mint a hátrahagyott európai. Ráadásul a ritkán lakott földrészen bővében voltak a mezőgazdaságilag hasznosítható területeknek és az ipari nyersanyag-lelőhelyeknek.

A hagyományos munkakultúra az Elbától keletre és Skandináviában

Az Elbától keletre a középkort megelőzően tölgyöveget, túlevelű zóna és ligetes steppe húzódik. Itt található a fél kontinens – a másik féltől némileg eltérő – ökocinózisa. Már nem érvényesül a Golf-áram hatása, szélsőségesebb az időjárás, mint nyugaton, hidegek a telek, a lombhullató fák között már sok a nyír és megjelennek a fenyők is. Mindamellett még mindig kontinentális a klíma, de jóval nagyobbak az évszakonkénti hőingadozások, mint az Atlanti-Európában. A nyugati sáv Kelet-Közép-Európa. A Kárpátokon kívül csak Norvégiában vannak magashegységek. Egyebütt középhegységek vonulatai, dombságok és síkságok váltogatják egymást. Kelet felé haladva minden ellaposodik. Bővelkednek vizekben, és minden patak, folyó északkeletre, illetve délkeletre tart. Délen sok a füves síkság, amelyeket galériaerdők tagolnak.

A Balti-tengertől délre – a vaskor óta – főleg szláv nyelveken beszélő törzsek vették birtokba ezt a területet, akik földművesek voltak, a 6. században már ökológiai válság készítette őket arra, hogy szétszéledjenek. Eljutottak Kelet-Európába, az Alpok vidékére, Délkelet-Európába, ahol is, a Fekete-tengertől északra nemsokára nomád törzsek telepedtek rájuk. A pásztorok sajátos hiánygazdaságukból adódó fogyatékoságukat úgy pótolták, hogy luxuscikkek megszerzésére irányuló rablóhadjáratokat szerveztek a nyugati civilizációkat fenyegetve, másrészt megadóztatva a környezetükben élő gazdálkodókat, erőszakos úton tőlük szerezték meg élelmiszereik többségét. Így éltek a Fekete-tenger északi vízgyűjtőterületén, még a Duna középső folyamszakasza mellékén is. Valamennyien élősdiak voltak. A tőlük északabbra húzódó erdőövezetben már nem laktak harcos pásztorok, földművesek törzsei birtokolták a tájat, a főnökökből lett földesurak emelkedtek ki soraikból. A nyugat-európai földesurak gyakorlatával összehasonlítva Európa keleti felén a javak elosztásában nem érvényesült semmiféle szabályozás. Nyugaton valószínűleg az is szerepet játszott a történetekben, hogy átvették a római megszállók intézményeit, és azok keveredtek törzsi hagyományaik jogszokásaival. A keleti törzsfőnökökből lett földesuraknak a középkorban vagy még az újkorban sem állt módjukban szavatolni parasztjaiknak birtokaik örökíthetőségét, mert nem is-

merhették a kereskedelmi érdekekből származó magántulajdonosi jogelveket, amelyeket az antikvitásban alkalmaztak először. Nyugati kollégáikkal összehasonlítva a keleti törzsfőnökök vagy a nomádok többsége nem a birtokaiból és a kereskedelemből, hanem a rablásból és az erőszakkal kikényszerített szolgáltatásokból tartotta el magát. A keleti földesurak alkut kötöttek a környezetükben élő gazdálkodókkal, fegyveres védelmet ígértek nekik beszolgáltatandó élelmiszerekért és ingyenmunkáért. A nomád pásztorok pedig a föld termését egyszerűen elvették a parasztoktól, egyikük sem törekedett érdekérvényesítő elosztási rendszert kialakítani. Mindenki bizonytalanságban élt. A nomádok gyakran változtatták lakóhelyüket. A földművesek ritkábban, noha okuk volt rá, hiszen főként növénytermesztésből éltek és a korai, sőt a kései középkorban is külterjesen művelték földjeiket, a talaj kimerülése tehát továbbbűzte őket. Itt is a neolitikus ősök találmánya volt egykoron a talajváltó földművelés és az utódok sem sok újítást vezettek be annak érdekében, hogy tartósan megtelepedhessenek. Ennek döntően a földbőség volt az oka. Vagyoni különbségek alig alakultak ki a földművesek között. Bár kiemelkedtek soraikból klánfőnökök, de egyelőre (a bronzkorban és a vaskorban) még nem voltak majorjaik. A parasztok munkakultúrájából hiányzott az erdei irtások maradéktalan hasznosításának igyekezete. Az állatok tartása és a növénytermesztés egyelőre még szét volt választva egymástól, az Elbától nyugatra kialakult gyakorlattal összehasonlítva, itt még nem kényszerítette őket a birtokba vehető környezet arra, hogy ugyanazon földdarabok hasznosítására koncentrálják gazdálkodásukat.

A nyugati erdővidéken mindig is érezhető földszüke itt nem motiválta a gazdaságot. Ez a helyzet először a középkori telepítések révén alakult ki. A jobbágyok földtulajdonlási szokásait ekkor vezették be. Az arisztokraták csatlósainak birtoklási rendjét módosították, azaz szintén alkalmazták a feudális tulajdont a 13. század óta. Kelet-Közép-Európában a tulajdonlás átalakult a középkor második felében.

Mínthogy a fenyvesekben nincs aljnövényzet, Kelet- és Észak-Európa jó részén égetéssel gazdálkodást folytattak, hogy a termőföld táperejét megjavítsák az elégetett fák hamujával. A vándorföldművelés munkakultúrája tartotta el őket. Az állattartás nem kapcsolódott szervesen a növénytermesztéshez. Az állatokat távoli mezőkre hajtották tavasszal és csak ősszel tértek vissza a téli szállásra. A norvég hegyekben (ugyanúgy, mint az Alpokban) tehenészeteket is üzemeltettek, a középkor óta vaját, majd sajtot szállítottak a kikötővárosokba, ahonnan azt kereskedők exportálták nyugatra.

A baltikumi származású finn földművesek az elmúlt évezredben szállták meg mai hazájukat, északra szorítva a vadász-halász, réntartó, sátorozó lappokat és a középkor végére elérték a sarkkört. Skandináviában már a prehistória óta művelték az egykori tengerfenék, majd szárazföld, tehát a félsziget déli részének homoktalajait, de a gazdálkodók csak a középkor múltán éltek meg a demográfiai telítettség állapotát, amikor is, kiutat találva kezdtek észak felé rajzani. A svéd és nemsokára a finn parasztok kiterjesztvén településövezetüket, az újkorra elérték mai nyelvhatárunk vonalát. Tanyákat, tanyacsoportokat alapítottak és – földesuraik jóvoltából – egy-egy út mentén építettek falvakat. Előbb-utóbb ők is megismerték a feudális jogszolgáltatást, bár az előnyöket alig használták ki, mert hatalmas földtartalékokkal rendelkeztek.

A prehistóriában és a középkor egy részében a földművesek mindenütt veremházakban laktak. Az Elbától nyugatra viszont különféle statikai megoldásokat alkalmazó ácsolatokat készítettek már tölgygerendákból (olykor a gerendák közeit befönték veszővel és betapasztották sárral). Észak-Európa legrégebb lakóházait szálfákból ácsolták, az állatok és az emberek közös fedél alatt éltek, a fenyőgerendákból összeszerkesztett

hajlékok falát a földbe mélyítették. Otthonaik tulajdonképpen veremházak voltak, kémény nélkül, ház közepén rakott tűzzel, néha kemencével és a tetőn hagyott füstnyílással.

Kelet-Közép-Európában a középkor derekán döntő változás következett be az építkezési szokásokban. A feudalizmus munkaerő-gazdálkodásából következő telepítések révén mindenütt összekapcsolták az újonnan alkalmazott építészeti eljárások és normák alkalmazását a környezeti kultúra átalakításával. Ezáltal hátrébb szorították az irtásgazdálkodás körzeteinek határát, stabilizálták a földhasználatot, a nyugatról érkező földesurak és a telepített parasztok tartós haszonélvezetre rendezkedtek be birtokaikon. A kelet-közép-európai gazdaság kezdett felzárkózni nyugati szomszédjához. Nyugatról kelet felé terjedt a megújult építészeti kultúra. Felmenő falakkal épített házak architektúrája váltotta fel a 13–19. században a veremépítkezést. Ezek a lakások kézzelfoghatóan bizonyítják a jobbágyok életszínvonal-emelkedését. Talán a klíma javulása is szerepet játszott a történetekben. Melegebb lett, másrészt ekkortájt sokat javult az építkezés mesterségbeli színvonala, tökéletesedett a házak hőháztartása stb. Kelet-Közép-Európában.

A telepített parasztok, a kereskedelmi központokat városráépítő polgárok megváltoztatták az építészeti kultúrát. A parasztházak eleinte lakókamrás épületek voltak, amelyeket kettéosztottak, lakókonyha és hálókamra volt a belviláguk, a konyhában többnyire kemencével fűtöttek télen. A lakóházhoz gazdasági melléképületeket csatlakoztatnak. Néhol (az újkorban) kerített udvarú tanyákat építettek fenyőtörzsekéből. A városokban a középkorban – Európának ezen a részén – szintén gyorsabban növekedtek az igények, mint falun. A már meggazdagodott patríciusok, városlakó nemes famíliák közül sokan választották lakhelyül a dél-európai ötletek nyomán épített középfolvos házakat. Kőből vagy gerendaszerkezetet sártapasztású vesszőfonattal építették házaikat. De a kémény itt is csak az újkorban lett közzükséglet, a szoba úgyszintén. Szemeskályha és Magyarországon azok mintájára rakott „búbos kemence” sugározta meleget. Az előbbi iparos, az utóbbi barkácsoló ezermester építette. Ahol az utóbbi megoldást választották, visszahőköltek a pénzgazdasághoz vezető úton. Mindamellet elkészültek az első asztalosbútorok is. A lakáskultúra átalakítását nem lehetett megállítani, noha az Elbától nyugatra lévő övezetbe mérten az ezen a téren bevezetett újítások három-hét emberöltőnyi késést szenvedtek.

A magánélet bajai nyilvánvalóan az urbanizáció fogyatékoságaira utalnak. Kevés a város, kevés az iparos, kicsiny a piac. A kereskedők agrárexportja lábba hajtott vágóállat, a bőrholmi és a bor. Az iparcikkek többsége viszont csaknem mind importáru.

A gazdaság gyengeségeihez a hatalom ingatagsága társul, háborús pusztítások sújtják Kelet-Közép-Európát, az ottomán birodalom terjeszkedik, a tatár kán rabol, a magyarok és a lengyelek királyai képtelenek megvédeni alattvalóikat.

Az újkorban (a középkor második fele óta) a Balti-tenger mellékén élő parasztok már sok helyütt áttértek az örökszántó rendszerre, és – többnyire a Hanza utódai révén – gabonát exportáltak az Északi-tenger partján épült kikötővárosokba. A parasztok összeépítették házukat a csűrrel és a fenyőgerendákból ácsolt iromba alkotmányt egy jókora kemencével igyekeztek kifűteni, hogy a gabonát megszársítsák, mielőtt kicsépelik a magvakat. Földesuraik előnyt élveztek a szállítások terén, a majorok szerepe tehát megnőtt, elsősorban az élelmiszeripari fejlesztéseknek köszönhetően. Pénz állt a házhoz.

*A centrum és a periféria viszonya a kisember életében
(Kelet- és Délkelet-Európában)*

Itt van a kontinens hátsó udvara. Lakói a ligetes steppén bőven termő földeket és az alacsony színvonalú munkakultúra tapasztalatait, a felszín alatt pedig (ki tudja: mekkora?) szénhidrogénvagyont örökölték. A mezőgazdaság termelvényei csak az ipari forradalom piacának szívóhatására jutottak – exportárúként – a paraszti önfogyasztás szintjén túl távolabbra, elsősorban angol felvásárlók közvetítésével. Ugyanígy történt az Al-Duna síkságán is. Az „Orosz tábla” erdősegei sokáig csak vadász-halász csoportokat vonzottak. A mezőgazdasági népesség mindössze egy-másfél évezred óta szivárgott be a lombhullató fákkal elegyes fenyőerdők és a tülevelűek tartományába. Annak ellenére, hogy gyéren lakták, átmenő gazdasági forgalom közvetített rajta értékeket – többnyire északról délre. Bár a kereskedelem nagy távolságokat hidalt át, ám jószerével megmaradt a luxusárú forgalmazásánál, ezért a piac nem integrálta a vonzáskörében élő lakosságot. Ennek oka az, hogy nem működött vagy igen gyenge lábakon állt a városi piac, a nyereségvágy nem hajtotta az embereket, nem is szervezték meg a felhozatalt. Az ipar jó része (az elmúlt háromszáz év, sőt inkább annak fele ideje alatt) exportorientált nagybirtokok szervezetében működött – főleg északon, miközben a major itt is akadályozta a háziparban foglalkoztatottakat, hogy gazdagítsák a helyi fogyasztókat műhelyeik termékeivel.

Mindent egybevetve a falu–város integrációja jócskán megkésett a periférián. Egyáltalában, kevés volt a város. Az urbanizáció alacsony színvonalán élő népességet ezért alig érték el nemzetközi divatáramlatok. Az öltözködésnél valószínűleg nagyobb fogyatékoságai voltak az itt élők gondolkodásának. Az értelmiségiek távol állván a reálfolyamatoktól, fel se igen fogták, milyen is azok hatásmechanizmusa. Ezek az emberek mindössze az önazonosítás legújabb kori ideológiai mozgalmait kezdeményezték, így kísérelték meg az elmúlt másfél évszázadban értelmezni a történeteket. Tévedéseiket a nosztalgia szálaival szőtték egybe. A „nagyoroszok nemzeti büszkesége” lólábként lógott ki az internacionalizmus köpenye alól. A „szovjet néprajztudományban” a „marxizmus–leninizmus tanításai” érvényesültek (a történetet joggal címkézték a vájtfülűek holmi „citológia” márkanevével), ahelyett, hogy a mindenre alkalmazott egyentudomány reprezentánsai Marx gondolatait interpretálták volna. A „néprajztudomány” ideológiakuma is természetesen a fennálló államrendet volt hivatva szentesíteni. Működésüknek hála az „eloroszosítás” tudományos igazolást nyert. A forradalomra hivatkoztak és egy idejétmúlt nacionalizmus érveit hangoztatták, aminthogy ez volt a divat nem is olyan régen Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű államaiban valamikor – a 19. században. A szovjet rezsim csatlós országaiban a tudományos élet vezető korifeusai – szolgai módon – visszhangozták keleti kollégáik kinyilatkoztatásait. Alternatívát nem is voltak hajlandók felismerni, még kevésbé kidolgozni. Legtöbben nem akarták feláldozni egzisztenciájukat. Tipikus tünete a visszamaradott társadalmak szellemi életének. A diktatúrákban nyilegyenes úton kell járni, s – főbenjáró büntetés terhével – nem szabad letérni róla!

Az okok a történelem mélyebb rétegeiben húzódnak. Ami a mindennapi élet hatásmechanizmusát illeti, úgy látszik, mindent eldöntött az a tény, hogy a steppén a népvándorláskor életviszonyait csak a 18. század óta számolták fel, jószerével az ipari forradalommal egy időben kezdődött el a népesség életmódjának strukturális átalakulása. Az erdőöbven a nagybirtokrendszer terpeszkedett. A parasztok uraikon keresztül érintkezhetek a külvilággal. Nem építhették ki piaci kapcsolataikat. A Balkán-félszigeten

sem volt jobb a helyzet. Itt a legfőbb fékezőerőt az oszmán birodalom testesítette meg, emiatt még a 19. században is az állami kizsákmányolás igájában nyögtek az alattvalók, kivált a parasztok, a szultán hódításai nyomán kialakult közállapotok csapdájából nem tudott kikecmeregni a társadalom. Az előzmények hatásai mindmáig érezhetők. A despotikus uralom nem rombolta szét az ősi rendszereket, rájuk telepedett és lefojtotta benne élők energiáit. A kultúra archaizmusait alkalmasint ennek köszönhetően őrizhették meg. A Balkán-félszigeten napjainkban a törzsi származékok egyre több államot alakítanak ki, feledve a határokat nem tisztelő gazdaság intézményeit. Napjainkban a következmények elkerülhetetlenek és aligha biztatók.

Mostanság sem sikerül az ókor óta bányászott érceket exportálniok és a mediterrán kereskedelmi hálózatba bekötni a kis kikötővárosokat, holott valamikor a helyzet másként festett. A középkorban még éledezett a kereskedelmi kapitalizmus. Az elmúlt fél évezredben az energiákat visszafojtotta a szultán. Pedig még a „sasok fiai” is jövedelmező adottságú tengerpartot örököltek. Persze a javak helyi forgalma itt sem zajlott akadálymentesen, hiszen minden despotikus rendszerben akadozott régebben is. A következmény nyilvánvaló: noha a tenger partvonalá mentén ötszáz éve emeles házakban laknak a parasztok is, de a tengeremléki sávtól mintegy száz kilométernyi távolságra már megszűnik az urbanizáció hatása, nyomorúságos vityillókban lakó parasztok életformáját konzerválta az özönvíz előtti agrárgazdaság. A munkakultúrában még a középkor nyugat-európai újításait sem vezették be. (Winston Churchill szerint a Balkán-félsziget „Európa lágy alteste”). Itt mindenütt minden megkésett. A provinciális gondolkodás és a világgazdaság működésének szívóhatása konfliktusokat eredményezett, meghatározva generációk sorsát. A társadalm szerkezetben még a modern időkben is meghatározóak a nemzeti rend kötelei, sok helyütt még a 20. században is nagycsaládokban élnek a parasztok, a törzsi ideológia „mi tudata” elegyedik a nacionalizmussal.

A kelet-európai erdőövezetben a parasztok bronzkori-vaskori munkakultúrájának kereteit csak a legújabb korban sikerült kitágítaniok. Az irtásgazdaság lassanként stabilizálódott. A középkorban ugyan sok helyütt megszűnt a népességvándorlás, a parasztok nem költöztek szűzföldekre, de nem is alakítottak ki örökszántó-rendszert, mert bővében éltek a művelésbe vonható földtartalékoknak, és körülményeik egyelőre nem kényszerítették őket a gazdálkodás intenzíválódására. A kolostorok élenjáró gazdaságaiiban például csak a 16. században alkalmazták a nyugat- és közép-európai majorokban – a Karoling-korban már kialakított – háromnyomásos művelésrendszert, a parasztok földjein erre csak itt-ott került sor – a 20. században. Csaknem fél évezrednyi a különbség Nyugat, illetve Kelet szántógazdaságában. A parasztok munkakultúrája minden tekintetben elmaradt nyugat- és közép-európai kollégáik teljesítményeitől. (A kérdés szakirodalmában ennek éppen az ellenkezőjét bizonygatják a honszerető szerzők.)

Minden késésben volt a kezdetek óta. A 6. és a 16. században nagyobb lendületet vett a parasztok migrációja, melyet ökokinózisuk és népesedéstöbbletük közötti ellentétek tápláltak. Az újkorban az adószedő hatalmak elől szöktek ismeretlen tájakra, átkeltek az Ural déli lankáin, de a fiskus és az egyház utolérte őket, majd a hatalom is rádöbbsent, érdemes telepíteni őket a lakatlan, egyelőre még haszontalan szűzföldekre. Az az elv, hogy „a föld semmit nem ér adózó paraszt nélkül, a paraszt semmit nem ér föld nélkül” itt is érvényesült. Mindamelltt a ligetes steppén ez a folyamat azért nem ismétlődött meg (noha kezdeményezésekben nem volt hiány!), mert a parasztok mozgásteret valamivel tágabb volt, zömüknek nem kellett költözniök. A földesurak az újkorban úgy szervezték meg parasztjaikat, hogy tanyacsoportjaikból falvakat hozhassanak létre. A rendszer középpontjában ezek szerint nem a város és a piac állt, hanem a földesúri major. A paraszt

itt maradt legtovább ingyen munkaerő, nem alakultak ki bérleti rendszerek, sőt még a jobbágyfelszabadítás után is sok helyütt dolgozniok kellett a földesúr gazdaságában, különben elveszítették volna lakhatásukhoz való jogaikat.

A rendszer tehát mindenestől eltorzult, fejlődése zsákutcába jutott. Az áruforgalom alig hatolt át a major sorompóján, s ha igen, a földesúr igyekezett a megváltozott helyzetből hasznot húzni. Fáradozása nem volt hiábavaló. A parasztok fogyasztási kultúrája messze elmaradt a kontinens másik felén elért teljesítményektől.

A fenyőgerendákból összetákolts falusi épületeket csak a 19. század utolsó harmadában kezdték felváltani fűrészelt deszkából épített házakkal. (Ehhez fűrésztelepekre volt szükség a földesúri birtokok fakitermelésén.) A parasztok – minden változás ellenére – még a 20. század első felében sem akartak lemondani a lakóhelyiség jó részén terpeszkedő kemencéről. Az iromba építmény tetején aludt szinte az egész família. Az ágyakat nem is tartották nélkülözhetetlen bútordaraboknak, az asszonyok tehát nem hímeztek ágyneműt. A lakáskultúra megmaradt özönvíz előtti állapotában. A füstös lakóhelyiséget – nagyobb ünnepek alkalmával – feldíszítették, majd a textíliákat leszedték és egy ládába rakták, az élet pedig visszatért a szürke hétköznapok egyhangúságába.

Étkezésükben jelentős helyet foglalt (sőt foglal el ma is) a kása, mindenféle lepényeket majszolnak és sok halat esznek, talán nemcsak az ortodox egyház böjtös étrendjét akarván betartani, hanem azért, mert a belvizekben bő és halakban gazdag vidéken ez a legolcsóbb élelmiszer. A modern időkben a szállítás infrastruktúrája fokozta a halfogyasztás teljesítményeit, a tengeri hal sehol sem drága.

És mindmáig kötelező érvényű a régi szokás: a vendéget etetni kell! A takarékoskodni akaró hollandok által a 17. században bevezetett kávé- vagy teakínálgatás még ismeretlen köreikben, traktálnak – ahogyan a középkorban illett.

A 19. században indult el hódító útjára a pálinkaivázzat, a vodka mindenfajta társadalmi nyavalya legfőbb kórokozójává vált északon és keleten egyaránt. A borkultúrát nem ismerő Észak és Kelet lakóinak már-már beteges vonzalma a pálinkához a társadalom modernizálódásának reakciójaként alakult ki. A maguk módján védekeztek a stresszhatások ellen.

*Egy tudomány zsákutcája és
az etnikum = a prehistória = a hagyományok értékorientációja*

A kultúráközpontú felfogás egyoldalúvá tette a néprajzosokat, arra készítette őket, hogy mindössze az etnikum látóterét pásztázzák, miközben hangoztatták, hogy az ember tudományának művelésére vállalkoznak, érdeklődésük határát megvonták az ókori európai történelem vízválasztóján. Annak következtében, hogy csak a szájhagyományozott műveltséget hivatottak kutatni, az antikvitás már nem is vonzotta őket. (Mindamellet nem zavarta őket az a tény, hogy feladatuknak vélték az írásos forrásokkal rendelkező ázsiai civilizációk vizsgálatát!) Tudomásul vették, hogy a görög és a latin írásbeliség kulturális emléke tovább élt minden európai műveltségében, és azt, hogy ennek következtében a mi-, illetve a mások-tudat látómezeje közé választóvonalat lehetett húzni.

A reálfolyamatok iránt fogékony néprajzosok az európai etnikumok önazonosításának romantikus ihletésű eszmefuttatásaitól igyekeztek távol maradni és távol tartani környezetüket. Tehették ezt annál is inkább, mert ők maguk nem hatoltak be az európai történelem mélyebb rétegeibe. Végeredményben tehát, annak ellenére, hogy sikerült reálfolyamatokat vizsgálniok, a történelmet kutatták, de jobbára csak Európán kívül, a

többi kontinensen, ahol is megtartóztatták magukat a romantika „portyázásaitól”. Csak-hogy ennek következtében a reálfolyamatok iránt fogékony néprajzosok maguk is a megismerés régóta ismert kelepccéjébe jutottak. A történelmi fejlődés fokozatait nem tekintették át, alternatívát az emberiség életútján tulajdonképpen nem ismertek. Európa, ahol a társadalom önfejlődése valamennyi formációt létrehozta és ellentéteitől indítatva fel is bomlasztotta, kívül maradt érdeklődésükön. Ebből a csapdából végeredményben nem is tudtak kijutni, többségük kénytelen volt megelégedni a „mi” és a „mások”, tulajdonképpen az európaiak és a nem európaiak közötti különbségtevással, illetve azzal, hogy magyarázatot adtak a kereskedelmi kapitalizmussal együtt járó gyarmatosítás által felvetett történelmi kérdésekre. Ők is zárt körben mozogtak, akár az európaiakkal foglalkozó kollégáik, de az is letagadhatatlan, hogy az ő körük más volt, maguk körül nem romantikus lendülettel vonták meg. Ez utóbbi kollégáik teóriái még mindig arról szólnak, hogy a hagyományok gyökerei a törzsi társadalmak talajából szívják életető nedveiket. Fűben-fában hagyomány van! A hagyományok – végtére is – napjainkig élnek. Következésképpen mostani kultúránk (legalábbis az egy etnikumhoz tartozók körében) a törzsi társadalmakhoz ível át, átfogja a történelmet, éppen ezért feleslegessé teszi azt, hogy annak részleteit kutassa a néprajzos. A történelmi folyamatok ellentmondásaiban leginkább bővelkedő kontinens társadalmainak sorsa (köztük olyanoké, amelyeknek napjainkig tartó folytatásával már nem is számolhatunk, mert beolvadtak vagy kihaltak!) nem is foglalkoztatja őket.

Az európai etnikumok iránti érdeklődést továbbra is azok tartották fenn, akik az etnikum, a kultúra és a hagyományok közé egyenlőségjelet tesznek, mert valamennyit a prehistória talajából eredeztetik. Kollégáink lemondanak az európai történelem fordulatainak, korszakváltásainak, formációinak vizsgálatáról. Ami megmarad nekik a történelem ellentmondásainak gazdagságából, az természetesen kevés matéria annak eldöntéséhez, hogy a történelem korszakai, maguk a formációk miként festettek, hogyan befolyásolták a mindennapi történelmet, jóllehet tudták, hogy ezeket a rendszereket önerejükkel felépítve és kitöltve az európai társadalmak új életminőségeket testesítettek meg. Ennek vizsgálatára már másokat biztattak.

Nem mondhatók társtalanoknak. Romantikus ihletésű eszmeáramlat hatotta át azoknak a nyelvészeknek gondolkodását is, akik kidolgozták a „szavak és tárgyak” (Wörter und Sachen) teóriáját és metodikáját. Az élő nyelv és a még használt tárgy megfeleltethető a távoli múltban (az őstörténetben), valójában a törzsi társadalom által használatos eszközzel. A két végpontot áthidalja a hagyomány. A teória lényege, hogy ez a megfelelés csak egyetlen etnikumon belül létezik. Az európai etnikumokban mozgó néprajzosok számára a nyelvészek biztosították a történelmi távlatokat és az időrendet. Aligha megnyugtató módon. Ennek ellenére a néprajzi atlaszvizsgálatok során alkalmazott módszereket a nyelvi atlaszok készítéséből kölcsönözték. A „Magyar Néprajzi Atlasz” elkészítésekor úgy válogatták ki a kutatópontokat, hogy azoknak magyar anyanyelvű legyen a lakossága. A környező nyelveken is beszélők nyelvszigeteire nem voltak kíváncsiak. Az (a szerkesztőkben) fel sem merült, hogy a betelepített idegen ajkúak hoztak-e és őriztek-e meg valamit korábbi lakóhelyükről, illetve, hogy milyen kulturális megnyilvánulásaikban alkalmazkodtak újabb környezetükhöz? (Erről a lehetséges kutatási programról – egy nyilvános vitában – nem sikerült meggyőzőn néhány évtizeddel ezelőtt az illetékeseket.) A probléma alkalmasint az, hogy a telepítések zöme az újkorban zajlott le, csak-hogy a néprajzosok romantikus történelemszemléletét alkalmazva ennek a korszaknak a tényeit nem illik figyelemre méltatni. Annál inkább kötelező hidat verni az eredetkérdések ködös, ideológikus világa és a közelmúlt (egyébként nehe-

zen ellenőrizhető, jóformán csak szájhagyományokból megismerhető) körülményei között. (A Grazban alapított indoeurópai iskola harmadik nemzedéke már az ún. „dél-tiroli kérdés” dialektológiai vizsgálatait végezte, feledve az alapítók interkontinentális távlatait.)

Volt azonban egy másik vonulata is a humán tudományoknak. Csakhogy a reálfolyamatokra összpontosító kutatókat nem foglalkoztatta a kultúra és az etnikum azonosításának kötelezettsége. Nem a „hagyomány” állt érdeklődésük középpontjában. A reálfolyamatokat érzékelő neoevolucionizmus, szociálanropológia művelője azonban nem építette ki hadállásait, legalábbis az európai történelem kutatásának intézményeiben. Az Európán kívüli társadalmak fejlődéstörténetét nem modellálták. Ugyanakkor az európai társadalmak történelmét vizsgáló humán tudományokban (ahol a néprajz helyet talált a tudományos munkamegosztásban) mindenkit túlharsogtak pályatársaik az ideológikumból kölcsönzött szólamaikkal.

Az „európai néprajz” szokványos kultúra-, illetve hagyományfelfogása éppen ezért maradt továbbra is kortalan. A néprajzos végül is az őstársadalomra kíváncsi, az a kérdés foglalkoztatja, hogy mi az a hagyomány? Válasza: az a kultúra, amelyet valamely etnikum megőriz magában. A néprajzos kiiktatja gondolkodásából a kreatív embert, az emberek ugyan – szerinte is – szociális lények, de együttműködésük története során nem rendeződnek különféle alakzatokba. Minthogy a történelem jószerével mindössze deklarált és ténylegesen alig vizsgált létezése az emberi társadalomnak, tulajdonképpen nincsenek is történetének korszakai, ha pedig nincs önmozgása, nem hoz létre formációkat, s ha igen, azokra a néprajzos aligha kíváncsi. A hagyományelméletet alkalmazva sikerül kilúgozni a történelmet. A néprajzos által előadott történelmi kelemes olvasmány, nincsenek benne konfliktusok, s aki ezzel az irodalommal megelégszik, megtartóztatja magát a katartikus élményektől.

A mában élő prehistória néprajzi értelmezése helyett jobban jár, aki elfogadja Fernand Braudel magyarázatát. Szerinte: „...a kultúra... az emberek történetének legrégibb szereplője: a gazdaságok kicserélődnek, a politikai intézmények összetörnek, a társadalmak egymást követik, de a civilizáció folytatja útját... Minden civilizáció szívében vallási értékek érvényesülnek... Mégis a vallási valóság önmagában nem az egész kultúra, amely szellem, életstílus, mégpedig a szó minden értelmében, irodalom, művészet, ideológia, öntudat... A kultúra az anyagi és szellemi javak sokaságából tevődik össze.” (*Civilisation...III: 51.*)

A szöveget olvasva meggyőződhetünk arról, hogy jobban tesszük, ha a történelem kultúraközpontú felfogását a tudománytörténeti emlékek között tartjuk számon és óvakodunk attól, hogy érveljünk felhasználásával. A múlt kutatóját ugyanis nemcsak a „hogyan” érdekli, miként a kultúra történéseit, hanem az, hogy miként zajlik le a történelem, azaz be akarja mutatni a történetet a maga teljességében, elsősorban figyelmét a reálfolyamatokra irányítva. Kortársa, az etnikum középpontú „néprajztudomány” művelője ugyanakkor nem lép ki a „mi”-tudat bűvös köréből, elhatárolódik a „mások” köreitől. Bár fennmarad az idők végezetéig, ám fenntartja az özönvíz előtti álláspontját, ám érvei jószerével csak a bárkát tölthetik meg.

IRODALOM*

- Althusser, L.*,
1968 Marx – az elmélet forradalma. Budapest
1977 Olvassuk Marxot. Tanulmányok. Bukarest
- Bachofen, J. J.*,
1978 A mítosz és az ősi társadalom. Budapest
- Balassa, I.*,
1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Budapest
- Balassa, I.–Ortutay, Gy.*,
1979 Magyar néprajz. Budapest
- Balogh, J.*,
1967 A népművészet és a történeti stílusok. Néprajzi Értesítő 49: 73–105.
- Bartha, A.–Czeglédy, K.–Róna Tas, A.* (szerk.)
1977 Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest
- Bausinger, H.*,
1989 „Párhuzamos különidejűségek”. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. Ethnographia 100: 24–35.
1995 Népi kultúra a technika korszakában. Budapest
- Bernal, J. D.*,
1963 Tudomány és történelem. Budapest
- Bloch, M.*,
1974 A történelem védelmében. Budapest
1996 A történész mestersége. Budapest
- Boas, F.*,
1975 Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások. Budapest
- Bodrogi, T.*,
1961 Mesterségek születése. (In: Gondolattár 6.) Budapest
1962 Társadalmak születése. (In: Gondolattár 13.) Budapest
- Bohannan, F.–Glazer, M.* (szerk.)
1997 Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest
- Bourdieu, P.*,
1990 Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest
- Braudel, F.*,
1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest
1996/I–III. A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest
- Bromlej, J. V.*,
1971 Etnosz és etnoszociális szervezet. Népi kultúra – népi társadalom 470–79.
- Childe, G.*,
1959 A civilizáció bölcsője. Budapest

---

* A magyar nyelvű fordítások évszámai nem tájékoztatnak valóságosan a művek eredeti kiadásának időrendjéről. Jelentős (több évtizedes, néha évszázados) késéssel adták ki ezeket az értekezéseket.

A bibliográfiák adatainak időrendje szintén jól jelzi, hogy a magyar szakirodalomban a problémák ideológikus tisztásának igénye, valamint a reálfolyamatok áttekintése olykor több évtizedes késéssel követi a néprajzi kiadványokban a hazai tudományosság humán térein tapasztalható kezdeményezéseket.

- Cocchiera, G.*,
1962 Az európai folklór története. Budapest
- Comte, A.*,
1979 A pozitív szellem. Budapest
- Descola, Ph.–Lenclud, G.–Severi, C.–Taylor, Chr.*,
1994 A kulturális antropológia eszméi. Budapest
- Diószegi, V.* (szerk.)
1974 Az ősi magyar hitvilág. Budapest
- Diószegi, V.*,
1998 (2. kiadás)/a. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest
1998 (2. kiadás)/b. Samanizmus. Budapest
- Durkheim, É.*,
1978 A szociológia módszertani szabályai. (In: A társadalmi tények magyarázatához.) 21–160. Budapest
1982 Az öngyilkosság. Budapest
1986 A társadalmi munkamegosztásról. Budapest
- Eco, U.*,
1976 A nyitott mű. Budapest
- Engels, Fr.*,
1949 A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest
- Erixon, S.*,
1946 Európai ethnológia. Ethnographia. LV. 1–17.
- Fejős, Z.* (főszerkesztő)
2000/a A megfoghatatlan idő. Tanulmányok. In: Tabula könyvek 2. Budapest
- Fejős, Z.*, (szerk.)
2000/b Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye. Budapest
- Fejős, Z.–Lackner, M.–Wilhelm, G.* (szerk.)
2001 Időképek. Images of time. Budapest
- Fejős, Z.–Niedermüller, P.*,
1983 Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában. Valóság XXVI/2: 48–52.
- Fernandez-Armesto, F.*,
1995 Európa népei. Budapest
- Fél, E.–Hofer, T.*,
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest
- Fél, E.–Hofer, T.–Csilléry, K.*,
1969 A magyar népművészet. Budapest
- Geertz, C.*,
1988 Sűrű leírás. Út a kultúra elméletéhez. (In: Misszionáriusok a csónakban.) Budapest 13–61.
- Godelier, M.*,
1981 A gazdasági antropológia tárgya és módszerei. (In: Documentatio Ethnographica 8.) Budapest
- Grigg, D. B.*,
1980 A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés. Budapest
- Gunda, B.*,
1966 Ethnographica Carpathica. Budapest
1979 Ethnographica Carpatho-Balcanica. Budapest

- 1989/a A kulturális áramlat, a társadalom és az etnikum szerepe az Északkeleti-Kárpátok építkezésében. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. *Cseri, M.–Balassa, M. I.–Viga, Gy.* (szerk.) Miskolc–Szentendre 109–34.
- 1989/b A rostaforgató asszony. Budapest
- Györffy, I.,*
1939 A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Budapest
1943 Magyar falu – Magyar ház. Budapest
- Hajnal, I.,*
1993 Technika, művelődés. Budapest
- Hawking, St. W.,*
1998 (4. kiadás) Az idő rövid története. Budapest
- Hjelmslef, L.,*
1983 A nyelv. (In: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény IV. A koppenhágai iskola. *Antal, L.* szerk.) Budapest 22–110.
- Hofer, T.,* (szerk.)
1984 Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés-szak előadásai. (In: Antropológiai írások 8–10. sz.) Budapest
1991 Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény. (In: A Magyarságkutatás könyvtára. VII.) Budapest
- Hofer, T.,*
1987 Modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. *Világosság* 27: 409–16.
1997 Östörténet a néprajz látószögében. (In: Honfoglalás és a néprajz. Honfoglalásról sok szemmel IV. Főszerkesztő: *Györffy, Gy.*) Budapest 9–16.
- Hofer, T.–Niedermüller, P.* (szerk.)
1987 Hagyomány és hagyományalkotás. Budapest
1988 Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény. (In: Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 2.) Budapest
- Hoffmann, T.,*
1998 Barna vagy fekete? (Néprajzi elméletek német nyelven). Társadalomnéprajzi tanulmányok. Népi Kultúra – Népi Társadalom. 19.) 25–40.
1998–2001/I–II. Európai parasztok. Budapest
- Hopp, L.–Küllős, I.–Voigt, V.* (szerk.)
1988 A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról. Budapest
- Ikvai, N.,*
1991 Ökológia és agrokultúra. A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 28–29: 329–38.
- Imhof, A. E.,*
1992 Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen. Budapest
- Jakobson, R.,*
1972 Hang – jel – vers. Budapest
- Jean, G.,*
1991 Az írás, az emberiség emlékezete. Budapest
- Katona, I.,*
1977 Parasztságunk történelemszemlélete. Népi Kultúra – Népi Társadalom 10: 189–206.

- Kereszty, A.* (szerk.)
1998 Tények könyve. Budapest
- Kodolányi, J. ifj.,*
1975 A finnugor őshaza nyomában. Budapest
- Kósa, L.,*
1990 Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Budapest
- Kósa, L.* (szerk.)
2001 (2. kiadás). Magyar művelődéstörténet. Budapest
- Kosáry, D.,*
1980 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest
- László, Gy.,*
1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest
- Lévi-Strauss, C.,*
1971 A struktúra fogalma az etnológiában. (In: A francia szociológia ma.) Budapest 261–76.
1979 Szomorú trópusok. Budapest
2001/I–II. Strukturális antropológia. Budapest
- Lips, J.,*
1962 A dolgok eredete. Budapest
- Löfgren, O.,*
1985 Egy nemzeti kultúra lebontása? A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban. Ethnographia 531–45.
- Lükő, G.,*
2001 A magyar lélek formái. Budapest
- Madarassy, L.,*
1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest
- Magyar néprajz*
1982–2001/II–VIII. (Főszerkesztő: *Balassa, I.–Domonkos, O.–Dömötör, T.–Paládi-Kovács, A.–Vargyas, L.*), Budapest
- Magyar néprajzi lexikon*
1977–1982/I–V. (Főszerkesztő: *Ortutay, Gy.*), Budapest
- Makkai, L.–Klaniczay, G.,*
1981 Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások. Javaslat egy tudományos együttműködésre. Történelmi Szemle, 268–72.
- Malinowski, B.,*
1972 Baloma. Budapest
- Marx, K.,*
1953 A tőkés termelés előtti tulajdonformák. (In: A marxizmus–leninizmus kis könyvtára. 91.) Budapest
- Merton, R. K.,*
1980 Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest
- Morgan, L.,*
1961 Az ősi társadalom. Budapest
- Nemzet és történelem*
1974 Budapest

- Németh, L.,*
1979 A „magas művészet” és a népművészet kapcsolata. Népművészeti Akadémia 3: 39–54.
- Ortutay, Gy.,*
1940 Kis magyar néprajz. Budapest
- Parasztság és magyarság*
1989 Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. (Szerk. *Rácz, I.*) Debrecen
- Polányi, K.,*
1972/10 Kereskedelmi kapuk a korai társadalmakban. Valóság 15.: 15–23.
1976 Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Budapest
1997 A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest
- Propp, V.,*
1975 A mese morfológiája. Budapest
- Róheim, G.,*
1932 A csurunga népe. Budapest
2001 A kultúra eredete és szerepe. Budapest
- R. Várkonyi, Á.,*
1999 Századfordulóink. Budapest
- Saussure, F., de,*
1967 Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest
- Sárkány, M.,*
1970 Gazdasági anthropológiai irányzatok. Népi Kultúra – Népi Társadalom. 4. 347–56 + 379–88.
1983 Parasztság és termelési viszonyok. Népi Kultúra – Népi Társadalom 12: 21–37.
2001 Evolúció, folyamat, történelem. (In: Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Szerk.: *Pál E.*) Budapest 205–13.
- Service, E. R.–Sahlins, M. G.–Wolf, E. R.,*
1973 Vadászok, törzsek, parasztok. Budapest
- Silverman, S.,*
1983 A parasztságtanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. Ethnographia 94: 89–105.
- Spencer, H.,*
1909 Alapvető elvek. Budapest
1919 A katonai és iparostársadalmak szociológiája. Budapest
- Szabó, L.,*
1990 Bevezetés a társadalomnéprajzba. Debrecen
- Szovjet néprajztudomány*
1950–1964. szerk. *Balassa, I.–Hofer, T.*) Budapest
- Szűcs, J.,*
1983 Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest
- Tagányi, Z.,*
1990 A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog. Budapest
- Tálas, I.,*
1936 A Kiskunság népi állattartása. Budapest

- 1979–80 Néprajzi tanulmányok, írások I. (In: *Disertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből.*) Budapest
- Tárkány Szücs, E.*,
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
- Tönnies, F.*,
1983 Közösség és társadalom. (In: *Társadalomtudományi könyvtár.*) Budapest
- Tőkei, F.*,
1965 Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Budapest
1969 Antikvitás és feudalizmus. Budapest
- Vargyas, L.*,
1991 Folklor és őstörténet. Módszertani megfontolások. (In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.*) Budapest 27–32.
- White, L. A.*,
1997 Az energia és a kultúra evolúciója. (In: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Szerk.: *Bohannon, P.–Glazer, M.*) Budapest 461–86.
- Wolf, E. R.*,
1995 Európa és a történelem nélküli népek. Budapest
- Wölflin, H.*,
1969 Művészettörténeti alapfogalmak. Budapest
- Zsigmond, G.*, (szerk.)
1977 Az ősi társadalom magyar kutatói. Budapest

WAS SCHREIBEN ETHNOGRAPHEN ÜBER GESCHICHTLICHE EPOCHEN?

Kaum etwas, der Ethnograph hat die Absicht, kulturelle Charaktere darzustellen. Er meint, dass die Kultur ein ethnisches Gesicht hat und das ist ebenso alt wie die Sprache selbst, so viele Kulturen wie Sprachen. Die Geschichte der beiden ist gemeinsam zu auszulegen. In der Völkerkunde gilt nicht die übliche Periodisierung der Geschichtsschreibung. Die Ethnographen richten sich meistens nach der in der Sprachwissenschaft akzeptierten Gliederung der Epochen.

Den Publikationen, vor allem den Handbüchern ist zu entnehmen, dass der Ethnograph zu Beginn – die Kultur der Gemeinschaft studierend – zwei Gesellschaften voneinander unterscheiden wollte: Einerseits die, in der er selber lebte, andererseits alle anderen, die Fremden gehörten. Von keiner der beiden konnte er sich unabhängig machen, aber die meisten beobachtete er von außen, da sie unabhängig von seiner existierten. Die Unterscheidung ist wahrscheinlich das wichtigste Moment des ganzen Prozesses. Dem ist der Gegenstand der Wissenschaft, die Abgrenzung und Nennung der Verschiedenheit zu verdanken. „Wir“ sind so, „ihr“ seid anders – behaupteten sie. Infolge des Erfolges dieser Feststellung richtete jeder Ethnograph die Aufmerksamkeit der anderen Humanwissenschaftler auf sich selbst. Ein Wertesystem wurde festgelegt. An den Geschichten war nichts Besonderes. Man könnte nicht einmal behaupten, dass ausschließlich die Vertreter der Humanwissenschaft die Volksgruppen der erschließbaren Welt erfassend distinguieren wollten, während sie die sich in den jeweiligen Gesellschaften vollziehenden Prozesse beobachteten.

Das elementare Interesse der Unterscheidung bewog die Menschen vielleicht auch schon zu jener Zeit, wo sie als Mitglieder der Tierwelt ihren Wohnort in Besitz nahmen. Nicht nur unsere gelehrten Vorfahren bemühten sich darum, Grenzen zu ziehen und territoriale Unterscheidungen

zu machen, sondern jeder, der sich als einer Gemeinschaft angehörend bezeichnen konnte (Was hätte man anderes tun können?), weil er nur so je ein Stück der Natur erobern und letztendlich sich selber unterhalten konnte. Dazu war Robinson nicht in der Lage, dies konnte er nur mit Hilfe seiner Verwandten sowie der sich ihnen später angeschlossenen Mitmenschen tun. Sie benötigten nicht allzu viel Vorstellungsvermögen, um festzustellen, dass der Ort, wo sie leben der Nabel der Welt sei.

Eine solche Aussage zu machen, war natürlich schon immer am einfachsten. Lange davor, dass professionelle Ethnographen es versuchten, ihren Lebensraum umzureißen, gab es schon viele, die die Gesellschaften der Welt entdeckte und klassifiziert hatten. Die öffentliche Meinung war sich auch einig, wo die Grenze zwischen „wir“ und „ihr“ verläuft. Die Menschen führten diese Klassifizierung schon immer durch. Diese Unterscheidung erfolgte in Kenntnis der verschiedenen Sprachen, der ungleichmäßig entwickelten Fähigkeiten der Anpassung an die Umgebung der jeweiligen Gesellschaften, der technischen Errungenschaften und der in jedem Bereich wahrnehmbaren mentalen Leistungen. Diese Unterscheidung trafen unsere Vorfahren und unsere Zeitgenossen tun es auch.

Seit der Zeit der Griechen und Römer der Antike bekamen die in ihrem Umfeld lebenden anders sprechenden Völker die Bezeichnung „Barbaren“, d.h. „stammelnde, sinnlos schnatternde“. Die *Slawen* und ihrem Beispiel folgend auch andere, darunter auch die Ungarn meinten, dass *német*= ‚albern‘ (*nemec*) und nicht wie das die Selbstbezeichnung sagt, *deutsch*= der Heimat, uns angehörend ist.

Es ließe sich wohl lange und ausführlich belegen, dass die einfachen Menschen in jeder Gesellschaft ihre Klassifizierungsprinzipien bezüglich der in ihrem Umfeld lebenden Menschen formulierten. Ihnen folgend bemühten sich auch die Vertreter der Wissenschaften darum. Sophokles hat die Bezeichnung „Barbar“ noch in ihrem ursprünglichen Sinne gebraucht. Die „gemeinen Sterblichen“ und ihre gelehrten Mitmenschen wirkten also gegenseitig aufeinander. Als sich ihre Kenntnisse vermehrten, neigten sie immer mehr dazu, die in der Lebensweise der jeweiligen Gruppen von Menschen entdeckten Unterschiede als eine dauerhafte Trennwand anzuerkennen. Nachdem die Ethnographen ihre Vorfahren und Zeitgenossen Gruppen zugeordnet hatten, stellten sie die ethnogenetischen Klassen der Menschheit auf. Anschließend bemühten sie sich nur darum zu ergründen, was der Grund der Gesetzmäßigkeiten für die geistige Kultur und die des Milieus in der Lebensweise ihrer den Klassenunterschieden nach verschiedenartigen Zeitgenossen ist. Kultur wird von Menschen geschaffen – sagten sie, deshalb wird die Erforschung der Kultur mit der Bewertung der Natur der Menschen abgeschlossen. Der Anfang und das Ende jeder Untersuchung ist der Mensch, es liegt ja in der Natur des Menschen, dass er Kultur schafft.

In logischer Hinsicht endeten die zahllosen Versuche, die Kultur auszulegen, an dieser Stelle. Auf dieser Basis wurde offensichtlich die Antwort auf die Frage gesucht, in welche Gemeinschaften die Gruppen von Menschen, die kulturell gesehen verschiedene Lebensbedingungen schufen, einzuordnen sind? Die Antwort schien auf der Hand zu liegen. Die Ethnographen waren der Meinung, dass die Menschen in erster Linie nach ihrer genetischer und sprachlicher Herkunft zu unterscheiden sind, also können die unterschiedliche Sprachen sprechenden Gruppen der Menschen auf ethnischer (hauptsächlich sprachlicher) Basis voneinander abgegrenzt werden. Im 20. Jahrhundert waren die Verfasser aller Handbücher der Ansicht, dass sich die Völker auf Grund ihrer ethnischen Art voneinander abgrenzen lassen. Die Völker und Ethnien, liest man da.

Diese Begründung wurde in der Zeit, wo Völkerkunde zur Fachwissenschaft wurde, vor allem bezüglich europäischer Völker vorgebracht. Zwei Tatsachen waren für sie selbstverständlich. Auf der einen Seite hat niemand bestritten, dass diejenigen, die die gleiche Sprache sprechen, einer Ethnie angehören. Auf der anderen Seite waren sie sich auch in dem Punkt einig, dass in erster Linie die Bauern die Hüter der Kultur der der gleichen Sprache sprechenden Vorfahren sind. Vor dem modernen Kapitalismus bestanden die Gesellschaften (zumindest in Europa) bis zu einem Teil von mehr als zwei Drittel aus Bauern. In technischer und mentaler Hinsicht vertraten sie die am meisten archaische Schicht der sich modernisierenden Gesellschaft. Sie galten in den Augen ihrer gelehrten Zeitgenossen als Menschen, die von der Erde (eigentlich der Natur) abhängen, es stellte sich nämlich heraus, dass ihre Zeitgenossen, die anderen Berufs-

gruppen der Gesellschaft zuzuordnen sind, die Nabelschnur zur Mutternatur durchschnitten hatten. Demnach werden alle die aufgeführten kennzeichnenden Merkmale des Archaismus = der ethnischen Eigenartigkeit = der Volkscharakteristik hauptsächlich von den Bauern getragen. Die Kultur der Bauern ist also die Ethnie, die Kultur eines Volkes, das ist die volkstümliche Kultur, das heißt, die ungarische volkstümliche Kultur ist die Kultur der Bauern. (Das Beiwort der Kultur und des Volkes ist von Staat zu Staat auszutauschen! Es existiert also eine deutsche, französische, russische, rumänische usw. volkstümliche Kultur.)

Wenn die Forscher Abhandlungen schrieben, um die Welt zu überschauen, suchten sie sich einen Gesichtspunkt aus, von dem aus sie die in ihrem Umfeld lebenden Menschen erkennen konnten und sie stellten fest, dass die Menschheit aus in Wechselwirkung lebenden Ethnien besteht. Im 19. Jahrhundert wurden die Gesellschaften auf theoretischer Grundlage untersucht, sie brachten theoretische Konstruktionen zustande und vorerst waren sie der Meinung, dass es genügend ist, die Schöpfungstheorie durch ein System der Logik zu ersetzen, ferner, dass sie nun auf wissenschaftlicher Grundlage durch das Zustandbringen eines Systems, in dem sie die Mitglieder der jeweiligen Gesellschaften zum illustrativen Beispiel machen, das Weltbild neu konstruieren können. Abgesehen von den Anhängern des Rassismus, vertraten alle die Meinung, dass alle Völker die Menge von zusammengehörenden Menschen sind, eine gemeinsame Sprache und gemeinsames Herkunftsbewusstsein haben. Auch die These wurde nicht geleugnet, dass die Menschen ihrer biologischer Abstammung nach der gleichen genetischen Klasse angehörende Lebewesen sind, also gehören wir alle ein und derselben Art an. Die Menschen seien eine eigenartige Art, sagten sie, es hat keine Klassen der Geschlechter, aber seine Art hat Unterarten, in denen sich unsere Artengenossen ihrer ethnischen Abstammung nach in verschiedenen Gruppen zusammenschließen. Demzufolge ordnen sich die Menschen aufgrund ihrer biologischen, gesellschaftlichen und kulturellen Merkmale in Gruppen ein. Als Schlussfolgerung wurde festgestellt, dass der Mensch sich in verschiedenen Ethnien zusammenschließend sich selber geschaffen hat.

Hinsichtlich des Ergebnisses scheint es, dass das wissenschaftliche Denken von Zweiheit geprägt wird, der Mensch, beziehungsweise die Ethnie vereint sich ja in einer Wissenschaft vom Janus-Gesicht, die von der Völkerkunde entdeckte Zwiespältigkeit ist eine eigenartige Leistung unserer Art in der Natur. Nach der Feststellung dieser Zwiespältigkeit streben die Alltagsmenschen und die Untersuchung deren wird – auf wissenschaftlicher Grundlage – von Ethnographen durchgeführt. Die Disziplin ist also die Wissenschaft des Menschen, mit deren Hilfe unter Beweis gestellt werden kann, dass die ethnischen Grenzen zugleich die Grenzen der von den jeweiligen Gruppen von Menschen und Gesellschaften zustande gebrachten Gebieten von Kulturen der Umwelt und des Geistes sind. Die Grenzen werden von einfachen Menschen wahrgenommen, durch das Denken der Gemeinschaft widerspiegelt und durch die Wissenschaft in ihren zutreffenden Vermutungen bestätigt. Die Völker sollen – das behaupten die Vertreter der Wissenschaft – obwohl sie miteinander in einer kulturellen Wechselwirkung sind, über eigenartige, individuelle kulturelle Merkmale, sogar individuelles Herkunftsbewusstsein verfügen, ferner – wieder der Meinung der Vertreter dieser Wissenschaft nach – unterscheidet sie dies voneinander, da sich in den Stammesgesellschaften das Identitätsbewusstsein des „wir“ herausgebildet hatte. Wenn man eine Gesellschaft und ihre Kultur kennenlernen will, ist es zu akzeptieren, dass die Menschen ethnozentrisch denken. In den Augen der Menschen besteht die Welt aus Gesellschaften, die sich in ethnische Gruppen teilen, innerhalb der Ethnie legen die Menschen die Rolle ihres kulturellen Umfeldes aus, von Ethnie zu Ethnie differenzieren sie die mentalen Leistungen der jeweiligen Gesellschaften. Auf die Frage, warum die Menschen außerhalb der eigenen Ethnie anders leben und denken, können sie auch nur auf der Grundlage der ethnischen Gruppierung eine Antwort geben.

Es ist nun das grundsätzliche Problem, zu entscheiden, ob zwischen den Welten innerhalb und außerhalb der eigenen Kreise Unterschiede im Wertesystem festzustellen sind? Gibt es Stufen, ist die Menschheit ethnisch gesehen hierarchisiert?

Hoffmann, Tamás

BODROGKÖZI ÁTKELŐHELYEK

SISKA JÓZSEF

A Bodrogek a történelmi Magyarország egyik legvízenyösebb részeként rögzödött a köztudatban. Ennek a vélekedésnek kétségtelenül van valóság tartalma, hiszen hosszú századokon át az itt folyó termelő gazdálkodás eredményességét leginkább befolyásoló külső tényezőként volt jelen a víz.¹ A sűrűn megismétlődő áradások ellen már a középkortól okmányokkal igazolhatóan védekeztek. Ezek a próbálkozások csak lokálisak maradtak. Nem hozhattak olyan eredményt, mint a Tiszán 1848-ban elkezdett, majd a Bodrogon, Latorcán és a kistáj egész területén több, mint száz éven át tartó ár- és belvízvédelmi munkák.² A közelmúlt megismétlődő rekord árvizei megerősítették azt a nézetet, hogy az őselem elleni küzdelem soha nem lankadhat és a körülmények változásával összhangban mindig új, hatékonyabb stratégiát kell alkalmazni megfékezésére.

A domborzati és a vele összefüggő hidrológiai viszonyok alapvetően befolyásolták a Bodrogek település- és úthálózatának kialakulását. A magasabban fekvő, dombokkal tagolt északi, északkeleti régiókban sokkal több a helységek száma, mint a déli, délnyugati vízenyösebb részekben. A két terület között fekvő *Hosszúréti* mocsara szinte teljesen elzárta egymástól az északi és déli vidékeket. Kiscigánd, Nagycigánd, Karád, Kenéz, Viss, Zalkod népessége a Tiszán átkelve könnyebben jutott el a szabolcsi *Rétköz* falvaiba, mint a tőlük északkeletre fekvő bodrogekői településekre.

A szomszédos kistájakkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatok fontossá tették a vízen átvezető gázlok, révek és hidak szerepét. Tanulmányomban ezekről adok történeti áttekintést, s különböző forrásokból szerzett, de teljes körűnek nem mondható információim felhasználásával.

Gázlok

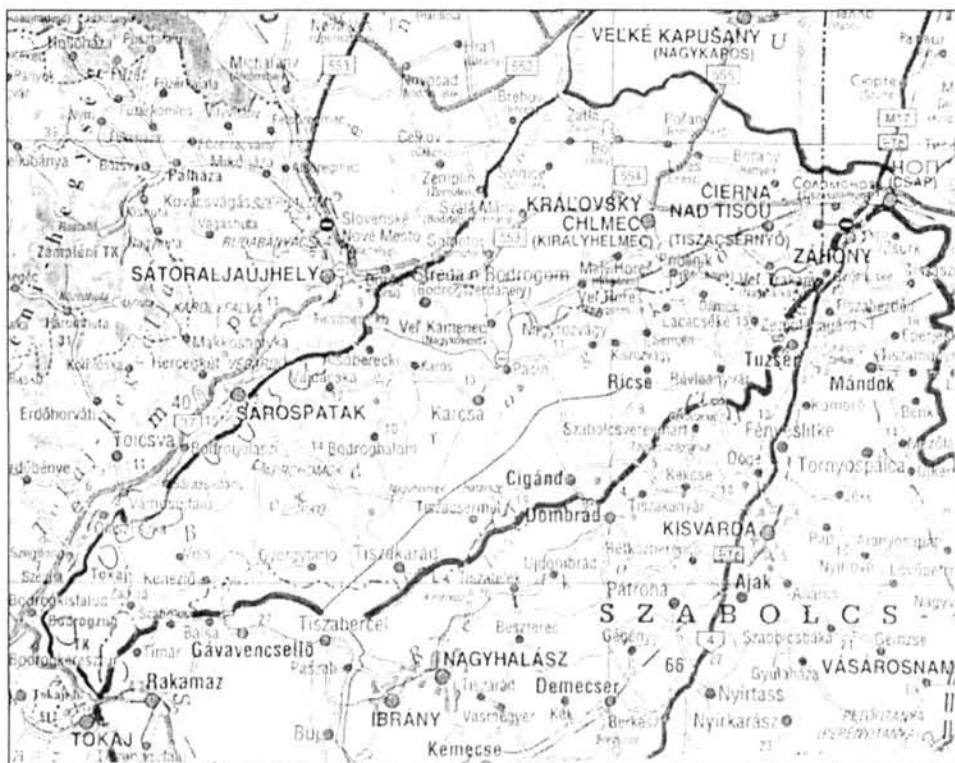
Alacsony partszegélyű, lassú áramlású, kis medermélységű folyószakaszokon alakultak ki olyan átkelők, ahol gyalog, lóháton, szekérrel, minden veszély nélkül át lehetett menni a túlpartra. Különösen a hadvonulásoknál, a vásárra tömegesen hajtott háziállatok átjuttatásánál volt nagy jelentőségük ezeknek a helyeknek. A halványuló emlékezet csak a tájegység belsejében lévő *Karcsa*, *Tice*, *Fűzes*-, *Török*-, *Dedej-éren* és a kisebb-nagyobb mocsarakon lévő gázlok helyét őrizte meg. A Bodrogeköt határoló folyók egykori gázlóiról a katonai leírások számolnak be. Az 1784-es hadászati felmérések említik először. A dokumentum és a hozzá kapcsolódó térképlapok szerint a Tiszán: *Leányvárnál*, *Nagycigándnál*, *Kenézlőnél*, a Bodrogon: *Olaszliszkánál*, *Végardónál*, *Szerdahely-*

---

¹ Valter I., 1974., Borsos B., 2000.

² Siska J., 1986.

nél, Szomotornál, a Latorcán: Zéténynél, Lelesznél és Battyánál voltak, nyári száraz időben használható, stratégiai szempontból is jelentős gázlók.³

1. kép. Bodrogköz és környéke (Magyarország Autóúterkép, 1999.)

Révek

A bodrogközi révekről sok történeti adat maradt fenn. Ennek oka valószínűleg az, hogy a hozzájuk kapcsolódó vámszedési jog a királyi haszonvételek sorába tartozott. Szent István a nyugati feudális államoktól átvett jogrend alapján alakította ki a *regálék* rendszerét. A *malom*, *kocsma*, *mészárszék* tartásához hasonlóan a *révjogot* a mindenkori uralkodó saját hűbéreseinek adományozta. Így juthattak hozzá a földesurak, egyházi szervezetek, mezővárosok. Az adományok tényét a királyi kancellárián írásban rögzítették. A később felmerült, révvel összefüggő peres ügyek kivizsgálását a legközelebbi hiteles hely embereire bízták.

A Bodrogköz abban a szerencsés helyzetben van, hogy az itt található Lelesz premontrai rendű prépostsága volt a 13. századtól kezdve, 1874-ig a környék hiteles helye, amelynek dokumentumai kisebb hiányokkal ugyan, de a mai napig fennmaradtak.⁴ A királyi birtokadományok határjáró okleveleiben is gyakran felbukkannak a révek, mint

³ Csorba Cs., 1990., Pók J., 1992.

⁴ Siska J., 2001.

fontos tájékoztatósi pontok. A leleszi szerzetesek középkori okleveleiből rekonstruálni lehet az egész tájegység úthálózatát és az ahhoz szorosan kapcsolódó révek helyét.

Az említett dokumentumokból kiderül, hogy a Bodrogtőn három jelentősebb forgalmú *tranzitút* vezetett keresztül. Ezekhez csatlakoztak a helységeket összekötő, a jelenlegiek nyomvonalával nem mindig egyező útvonalak. A *kenézli, leányvári, salamoni* Tisza-révek továbbították az Erdély, Kárpátalja, Oroszország felől érkező forgalmat a tájegység belsejébe és onnan tovább a Felvidék, Buda, Lengyelország, Galícia irányában és fordítva. A *kenézli út* két ágra szakadva *Liszkán* és *Patakon* ment át a Bodrogon. A *leányváriról Szerdahely, Zemplén, Zétény, Lelesz, Battyán* átkelőhelyein lehetett továbbjutni. Ez az útvonal volt a vasutak kiépítéséig a legforgalmasabb. Nem véletlen, hogy a környékén lévő településeken alakultak a középkorban a vásáros helyek és nagyobb lélekszámú mezővárosok.⁵ A felsorolt átkelők és utak már a honfoglalás előtt is közismertek lehettek.

Nem mérvadó az, hogy az egyes réveket mikor említik először írásban, de úgy gondolom, mégsem lesz haszontalan a felsorolásuk. Az általam megismert források alapján elsőként II. András 1214-es, a leleszi premontrei prépostság birtokát megerősítő oklevelében esik szó a *Latorcán* lévő *Kachata-révről*.⁶ 1248-ban kelt, Liszka határjárását rögzítő oklevélben említik a *Bodrogon* lévő *Fejérkő kikötőt*.⁷ *Tárkány* és *Salamon* határ-vonalán már 1324-ben üzemelt a közismert *Sórév* a Tiszán.⁸ A *kezézlői Kitce-rév* vám-szedőjének, Domokos literatornak a nevét egy 1368-as irat örökítette meg.⁹ Luxemburgi Zsigmond, Mária királynő házastársaként 1387-ben adományozta a *leányvári révet* a Nagytárkányi és a Várdai családoknak.¹⁰ Ugyancsak Zsigmond által kiadott oklevélben, 1399-ben említik meg a *szerdahelyi Bodrog-révet*.¹¹

1406-ban a Tuzséri család arról panaszkodik Szabolcs megye közgyűlésén, hogy nekik már emberemlékezet óta jó forgalmú *révük* volt *Agárdnál a Tiszán*. A közelmúltban a salamoni és a leányvári révet birtokoló családok emberei összefogva szétrontották, így számolva fel konkurenciájukat.¹² 1416-ban *Szentmária* és a szomszédos *Kiseszeny* határjárásában írnak a leleszi szerzetesek a *Latorcán* lévő *Vzcorévről*.¹³ *Esztrágy* pontos helyét nem ismerjük. A Tisza mentén feküdt Ricse és Agárd között. A 15. században elpusztult falu *Tisza-révéről* egy 1417-ben kelt oklevélben emlékeznek meg.¹⁴

A korabeli átkelők egy-egy erődítmény védelme alatt működtek. Ilyenek a *pataki, zempléni, leányvári révek*. 1486-ban Mátyás király elrendelte a vámviSSzaélések megakadályozása érdekében az összes rév, híd, a hozzájuk vezető töltések összeírását. Sajnos, ennek egyetlen példányát sem ismerjük jelenleg. Nem tudni, hogy a háborús viszonyok miatt sor került-e rá, vagy az anyag tűnt el a kancellária iratainak évszázados hányattatásai során.¹⁵

---

⁵ Valter i. m. 26.

⁶ Codex diplomaticus... (Cd.) VII/5.205.

⁷ Cd. IV/2.20–22.

⁸ Anjou-kori Okmánytár (AO.) II.164.

⁹ Árpád-kori Új Okmánytár (ÁúO.) I.73.

¹⁰ Zichy Okmánytár (ZO.) IV.324.

¹¹ Zsigmond-kori Oklevéltár (ZsO.) I.5782.

¹² ZsO. II. 4843.

¹³ ZsO. V. 2180.

¹⁴ Csánki D., 1890. I. 346.

¹⁵ Csorba Cs., 1982. 12., Magyar Törvénytár (MT.) I. 435–437.

A *leleszi prépostság* Latorcán működő révének vámszedési jogát 1545-ben erősíti meg Ferdinánd császár, tekintettel a törökök benyomulására, valamint a királyi Magyarország és Erdély között dúló háborús események következtében beállt zavaros időkre.¹⁶

A Salamon és Tárkány között említett sörévet a Nagytárkányi család III. Ferdinándtól 1649-ben kapott adomány alapján a Tisza partján fekvő várkastélya nyugati oldalára helyezi át. A Királyi Kamara a 18. század második felében építi fel a máramarosi sóbányákból tutajokon, sajkákon ideszállított fontos népélelmezési monopolicikk tárolására, szétosztására, továbbjuttatására hivatalát és raktárházait.¹⁷ *Cigánd* és *Karád réveiről* viszonylag kései adatok vannak. Bél Mátyás 1720-as években gyűjtött adatai sejtetik először létezésüket. Azt írja a neves helytörténész a két falu lakóiról, hogy saját határaikban a közeli Tisza áradásai bizonytalanná teszik a földművelést, ezért a folyó szabolcsi oldalán lévő, magasabban fekvő területeken kénytelenek bérelni szántókat és rendszeresen átjárnak azokat megművelni.¹⁸

A Bodrogló átkelőiről az 1784-es I. katonai felvétel térképlapjai tájékoztatnak átfogóan.¹⁹ Ezen információ szerint a Tiszán: *Kenézlő, Karád, Nagycigánd, Leányvár, Agárd* és *Nagytárkány* helységeknek van rév. A Bodrogon: *Liszka, Olaszi, Petrahó, Ardó, Alsóberecki, Szerdahely, Zemplén* határában van az átkelő. A Latorcán: *Szentmária, Zetény, Lelesz, Battyán* közelében jár komp. *Patakon* és *Salamonnál híd* gyorsítja meg az átjutást. *Pálfölde* és *Szentmária* között a *Ticén* még ekkor révhajóval közlekednek.

Az egyes átkelők földrajzi helyeinek változásáról kevés adattal rendelkezünk. Általában a nagy áradások miatt kell más helyre tenni a révet. Erre való hivatkozással egyezkedik Kisvárdá ura, Eszterházy Miklós a leányvári rév zempléni oldalát birtokló Sennyey családdal 1822-ben.²⁰ A cigándiak ugyanezen ok miatt szeretnék áthelyezni kedvezőbb helyre saját révüket 1876-ban.²¹ A Tisza kanyarulatának lemetszése miatt teszik át a nagytárkányi révet az új mederre, amely már mesze esik a falutól.

A 19. század elején felépítik a *szerdahelyi Bodrog-hidat* és ezért szűnik meg a komp. Az 1858-as katonai térképeken már újabb átkelők is vannak, amelyek valószínűleg a megindult árvédelmi munkálatoknak köszönhetik létesítésüket. A Tiszán ilyeneket láthatunk: *Ricse, Budahomok, Máriamajor, Zalkod* mellett. A Bodrogon: *Tokajnál, Keresztúrnál, Szeginél, Zsadáynál, Petrahónál, Bereckiben*. A Latorcán: *Boly* és *Bés* határában.²²

A közúti forgalom irányának változását a 19. század második felében megindult vasútlétesítések befolyásolták. Az Északkeleti Vasúttársaság 1871–73-ban két olyan nyomvonalat is épített, amely jelentősen módosította az addigi közlekedési szokásokat. A Csap és Sátoraljaújhely közötti szakasz a Bodrogló felső részén áthaladva *Bodrog-szerdahely*nél keresztezte a Bodrogot, amelyen 1872-ben hidat emeltek. A Kisvárdáról Csapba tartó vonal pedig *Salamonnál* ment át a Tiszán, csatlakozva az előbbihez. Az itteni vasúti híd 1873-ban készült el.²³ A keskeny nyomtávú, Bodroglói Gazdasági Vasút a kistáj déli régióiban épült fel. Két ütemben, 1912 és 1930 között csinálták meg.

¹⁶ Adalékok Zemplén vármegye történetéhez (AZ) II.2.68.

¹⁷ AZ IX.138.

¹⁸ Irodalmi Szemle (Pozsony) 1977. 10. sz. 916.

¹⁹ Hadtörténelmi Intézet Térképtára (HT.) 1784. XXIV–XXVI. táblák

²⁰ Zempléni Levéltár, Sátoraljaújhely (ZL.) Loc.178. No.131.

²¹ ZL. Törvényhatósági iratok. IV/B 1402. 156/1876.

²² HT. 1858. XLII. 43., XLIII. 41–43., XLIV. 40–42., XLV. 40–41.

²³ Pallas Nagy Lexikona 1893. VI. 493–494.

2. kép. A zemplénagárdi rév 1999. (Siska J. felvétele)

3. kép. A révleányvári hidason 1988. (Siska J. felvétele)

A hozzá tartozó hidak közül a bodroghalászi 1912-ben, a kenézlői pedig 1930-ban gyarapította a helyi átkelők számát.²⁴ A felsorolt műtárgyak a második világháború végén a németek szándékos károkozása miatt mind megsérültek és ameddig egy kivétellel helyre nem állították, addig ismét kompok szállították át a folyókon az utasokat.

Az 1960-as évek végére alakult ki a Bodroköz eddigi történetének legsűrűbb rév-hálózata. A korabeli dokumentumok szerint köteles-hidas járatok a következő helyeken voltak: a Tiszán: *Zalkod–Timár, Kenézlő–Balsa (közút), Kenézlő–Balsa (vasút), Kenézlő–Vencsellő, Kenézlő–Gáva, Tizakarád–Tiszabercel, Tizakarád–Jásztanya, Tizacsermely–Csibarét, Cigánd–Dombrád, Budahomok–Tizakanyár, Ricse–Szabolcsveresmart, Révleányvár–Rozsálypuszta, Zemplénagárd–Tuzsér,* a Bodrogon: *Tokaj–Bodrogzug, Bodrogkiszfalud–Bodrogzug, Bodrogszegi–Bodrogzug, Olaszliszka–Viss, Sáradsadány–Bodrogzug, Bodrogolász–Bodrogzug, Bodroghalász–Kispatak, Végardó–Vajdáccka, Felsőberecki–Sátoraljaiújhely, Pálfölde–Zemplén* térségében. A Latorcán pedig *Zétény–Abara, Boly–Bés, Battyán és Szirénfalva (Ptruksa)* között.

Az elmúlt években megváltozott a vidék gazdasági helyzete, ezzel párhuzamosan a közlekedés szerkezete. A nagy teherbírású közúti hidak felépítése, a motorizáció térhódítása fölöslegessé tette több rév működését. 2002 tavaszán *Kenézlőnél* és *Zemplénagárdnál* van már csak a Tiszán kompjárat. A Bodrogon még *Tokaj, Bodrogkiszfalud, Olaszliszka, Sáradsadány, Felsőberecki* átkelői üzemelnek, annak köszönhetően, hogy a hegyaljai települések egy részének határa átnyúlik a Bodroközbe. A Latorcán minden rév megszűnt.²⁵

A vízi átkelőhelyek jövedelme már a középkorban vonzónak számított. Nem véletlenül pereskedtek érte olyan sokszor még a legközelebbi rokonok is, ha valamelyikük kimaradt az örökléséből. A bodroközi révek közül a *leányvár*inak maradt fenn leggazdagabb adattára, amelyből 1387-től az 1995-ös megszűnéséig tudjuk nyomon követni működését, birtokosainak változását. Talán annak köszönhető a sok információ megléte, hogy olyan neves családok tulajdonában volt, mint az *Abaháziak, Agárdiak, Eszterházyak, Krucsayak, Nagytárkányiak, Mailáthok, 'Sennyeyek, Várdaiak, Zichyek.* Az ő irattáraik nagy része pedig bekerült a Magyar Országos Levéltárba. Innen tudjuk, hogy 1414-ben például *zálogként* jutott hozzá Abaházi Péter (Bodrog) szentesi nemes, aki még a közelében fekvő vízimalmot is megszerezte Leányváron.²⁶ 1471-ben két Várdai testvér igyekezett kiszorítani a másikat a rév örökléséből.²⁷ 1756-ban 'Sennyey Imre pácini és 'Sennyey László nagytárkányi földesúr már erőszakkal foglalta el egymástól a hidast és a mellette álló vendégfogadót. Fele-fele arányban örökölték a regálét és felváltva üzemeltették, de mindkettejük azzal vádolta a másikat, hogy az osztásnál saját javukra csalnak.²⁸ Az *agárdi révről* tudjuk, hogy 1406-ban a Homonnayak és Várdaiak a fegyveres embereikkel szétverették, mert felállításával mind a salamoni, mind a leányvári átkelő forgalmát apasztották.²⁹ Az előrelátó birtokosok biztosították utódaikat is, hogy anyagi gondjaik esetén se kerüljön mások kezére jól jövedelmező pénzforrásuk. Ebben a szellemen járt el *Pachot Ferenc,* a nagytárkányi várkastélyban élő zempléni alispán, aki

²⁴ Halas Gy., 1994., *Almássi D.*, HOM NA. 5661.16. Fahidas építése.

²⁵ Kocsis György (Zemplénagárd), Lőrinczi András (Kenézlő), Kajuha János (Olaszliszka), Zelenák László (Bodrogszentmária), Szakszon Zoltán (Zétény), Tóth Mihály (Dobra), Molnár László (Királyhelme), Hoga György (Királyhelme) közlése.

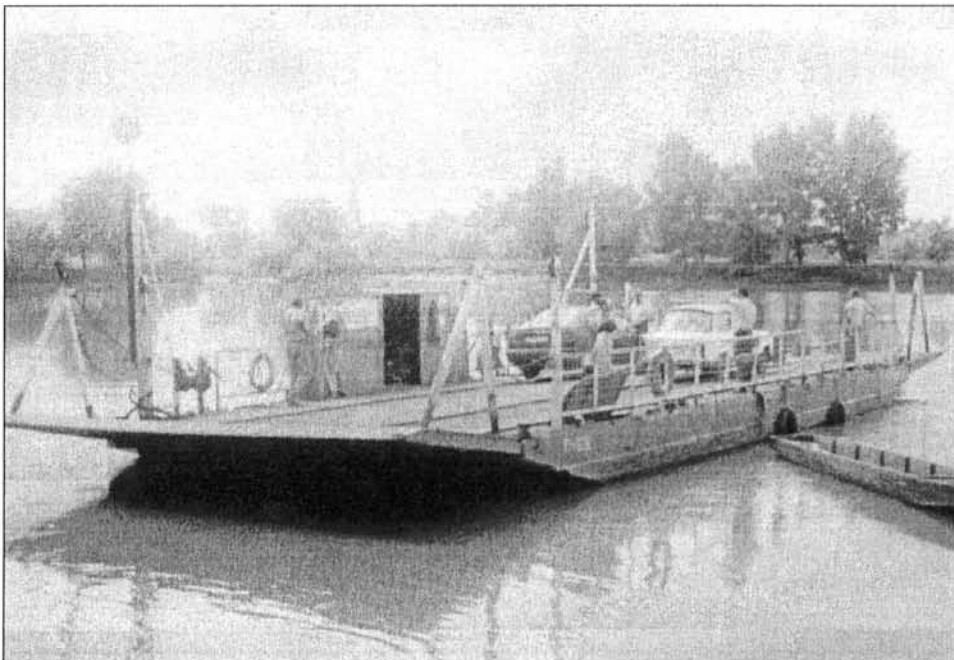
²⁶ ZsO. IV.317.

²⁷ ZO. XI.84–85.

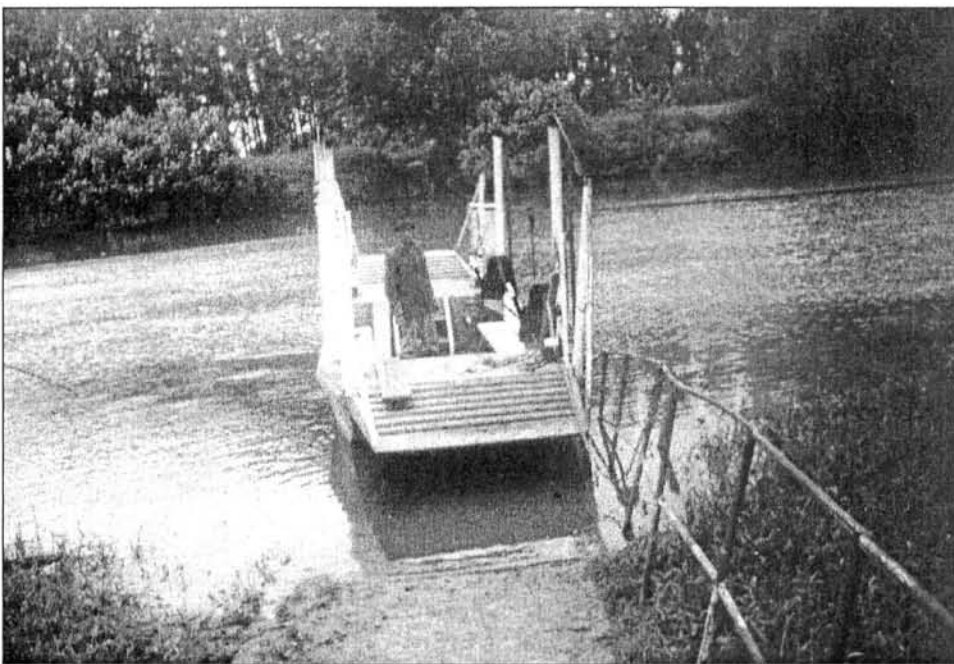
²⁸ ZL. 'Sennyey család polgári peres iratai. Loc.45.No.175.

²⁹ ZsO. II.4843.

4. kép. A kenézlői komp a Tiszán 1998. (Siska J. felvétele)

*5. kép. Szálmuszli a Bodrogon Felsőbereckinél 1998.
(Siska J. felvétele)*

feleségével, *Balassa Annával* 1000 Ft kölcsönt vett fel *Soós Istvántól*, a nagykövesdi vár urától. Az 1599-ben kelt szerződésükben megállapodtak, hogy Pachoték a szerdahelyi birtokrészüket ajánlják fel zálogul, ha meghalnának, mielőtt a pénzt visszafizetnék. Az ott lévő Bodrog révet viszont nem adják, csak az örökösöknek.³⁰

A révátelőknél alkalmazott tarifák különbözősége is okozott feszültséget a szomszédos birtokosok között. A 18. században jelentősen javultak az útvviszonyok a korábbi időkhöz képest. Ez tette lehetővé, hogy az Alföldről a hegyaljai vásárookra tartó szekerek az olcsóbb kenézlői révet vegyék igénybe, a drágább tokaji helyett. Tokaj város előljárói ezért 1732-ben jogi úton próbálták megállítani a bevételüket érzékenyen érintő tendenciát.³¹ A szabolcsi oldalon bérelt földjeik művelésére átjáró bodrogközietek csak megfelelő ellenszolgáltatásért engedték a révek közelében fekvő birtokaikra az ottani nemesek, akik az idő múlásával egyoldalú zsarolásba kezdtek. A cigándiak Zemplén megye előljáróihoz felterjesztett panaszukban leírják: *Balogh János* dombrádi révtulajdonossal 1760-ban megegyeztek, hogy 20 kaszás három napig ingyen vágja a fűvet a Tisza árterében, amiért majd egész éven az ő területén közelíthetik meg szántóikat. *Balogh úr* azonban mindig feljebb srófolja a robotot. Az 1770-es években 40 kaszást követelt. 1780-ban, a panasz benyújtásának időpontjában már az az óhaja, hogy minden átjáró család adjon egy embert, akit akár két hétig is ingyen dolgoztathat bárhol fekvő birtokrészén. A cigándiak azért is felháborítónak, pofátlanságnak tartják ezt, mert soha, semmit nem kértek ellenszolgáltatásként az újhelyi, pataki vásárokra az ő földjeiken jövő-menő dombrádiaktól.³² A karádiak 1783-ban fordulnak először hasonló panasszal a megyéhez. Ők a berceli határban bérelnék földeket, amelyek megközelítését az első egyezségük idején évi 70 Ft taksáért engedi bizonyos *Olasz* nevű nemes. 1801-es újabb beadványukban meg arról írnak, hogy 100 Ft-ra emelkedett ez az összeg. Majd egy későbbi irat már arról tudósít, hogy a berceli révbirtokos megunva a karádiak állandó reklamálását, bérbé adta a hidat egy zsidónak. Annak ellenére, hogy ezt az akkor érvényben lévő 1530. évi törvény 15. cikkelye határozottan megtiltotta. A zsidó pedig szép fokozatosan az elviselhetetlenség határáig srófolja felfelé a viteldíjakat.³³

Az egyes révek jövedelméről nincs kellő számú és évről évre meglévő adatunk, így azok elemzésére nem vállalkozhatunk. Zsigmond király 1435. évi 23. törvénycikkének 5. paragrafusára szólítja fel azokat a birtokosokat, akik a révek és hidak használatáért díjat, vámot szednek, hogy az odavezető töltések, a műtárgyak és eszközök karbantartásáról, azok biztonságos üzemeléséről folyamatosan gondoskodjanak. Akik ezt elmulasztanák, velük szemben a vármegyék hozzanak a munkálatok elvégzésére szorító rendelkezéseket és intézkedéseket.³⁴ *Werbőczy István* 1514-es Hármaskönyve átfogóan, sok századig etalonként szabályozza a vám- és révjogot.³⁵ A beszedett viteldíjból a tulajdonosnak tehát biztosítani kellett az utak karbantartását, a hidasok megépítését, az előforduló sérülések javítását, a révészek fizetését. Egy 1820-ból származó összeírás mindössze két bodrogközi rév jövedelmét jegyezte fel. A premontrei szerzetesek birtokában lévő *leleszi átkelő* évi 80, a *Klobusiczkyek zétényi réve* pedig 220 Ft-ot hoz a

³⁰ Magyar Országos Levéltár (MOL) Budapest. P.599. A 'Sennyey család levéltárának mutatója, 1819. 196. No.257. A bodrogközi révekre, hidakra, utakra vonatkozó adatok itt, 1245 és 1819 közötti iratok mutatóiban kivonatolva megtalálhatók.

³¹ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Levéltára (SZSZBL) Fasc.33. No.226.

³² ZL. IV. 1001/a. 95.k. 118–126.

³³ ZL. IV. 1001/a. Loc.19. No.386.

³⁴ *Csorba Cs.*, 1982. 11., MT. I. 273.

³⁵ *Werbőczy I.*, 1517. II. 9–10. cím.

konyhára a két tulajdonosnak. Mivel a korabeli, helyi árlimitációkat nem ismerjük, ezért a 'Sennyey család 1820-as bélyi inventáriumában feljegyzett ingatlanbecslésekkel lehet szemléltetni a révjövedelmek értékét. A nevezett irat szerint Bélyben egy új, háromhelyes, vályogfalú, zsindeletetős jobbágyház 40, az uradalmi pálinkafőző összes be rendezésével együtt 1200 Ft-ot ér.³⁶

A révet birtokoló földesurak a *szombati bevételüket* a vallási felekezetiüknek megfelelő egyházi közösség kasszájába fizették be, ahogyan az a malomvámok esetében is kialakult szokásjognak számított. Az Alsó-Zempléni Református Egyházkerület 17. századi Javadalmas Könyvéből két adatunk van erről. 1611-ben és 1652-ben a kenézlői révek tulajdonosai, *Bay János* és *Bay László* fele-fele arányban adják a helyi tiszteletesnek a *sabbatálét*.³⁷

A révfenntartás költségei között komoly tételt jelentett az átkelés legfőbb eszközének, a *hidasnak* az elkészíttetése. A 18. század közepéről van egy korai adatunk erről. A 'Sennyeyek 1752-ben megbízottaik útján kötnek munkaszerződést Bereg megyében, Vidon Varga István ácsmesterrel a leányvári rév hidasának legyártására. A 11,2 méter (18 sing) hosszú és 5,6 méter széles, négy darab, hat ökrrel vontatott szekér kényelmes elhelyezésére alkalmas révhajót, 100 Ft kötbérfizetés terhe mellett, 45 Ft készpénz, 10 mázsa rozs, egy pár csizma, egy disznó szalonnája, 1,2 méter (2 sing) vasmag, 0,6 méter (1 sing) acélmag fizetségért vállalja el Varga úr. A járműhöz szükséges fát, vasalásokat, segéderőnként 8–12 embert a tulajdonos biztosítja.³⁸

Az 1843-ban keltezett megyei összeírásból ismerhetjük meg: Zétény, Lelesz, Battyán, Nagytárkány és Leányvár réveinek viteldíjait. A dokumentum szerint *gyalogostól* fejenként 1, *lovassal* 3, a *szekeret húzó ökrök*, *lovak* darabjéért 3, a *szekérrért* ismét 3, a *szállított* vagy *lábbon hajtott juh* és *disznó* darabja után 1 krajcárt kellett fizetni.³⁹ A zavaros közállapotok jelentősen befolyásolták a révek működését, lévén azok stratégiaiul nagyon fontos létesítmények. Egy 1458-ból fennmaradt oklevél szerint Várdai Miklós szabolcsi főispán az egész megye nemességét mozgósította a leányvári rév védelmére, hogy a Bodrogközben portyázó cseh csapatok átkelését megakadályozzák.⁴⁰ 1673-ban *Pethő Zsigmond*, zempléni főispán a fellázadt szegénylegények Bodrogközbe jutását úgy próbálja feltartóztatni, hogy a tiszai kompokat a tokaji vár alá viteti, a Latorcán és a Bodrogon lévőket pedig a pataki várhoz. Csupán a *zempléni* és *tárkányi révek* működését engedélyezi, erős fegyveres védelem alatt.⁴¹

A 19. század utolsó évtizedében, 1890-ben szabályozzák a lassan kialakuló kapitalista viszonyoknak megfelelően a rév- és vámjogot. Az 1890. I. törvénycikk értelmében saját célra a hozzátartozó folyószakaszon bárki engedély nélkül létesíthetett átkelőt, ha az a hajózást, tutajozást és a faúsztatást nem gátolta. A közhasználatú réveket azonban engedélyeztetni kellett a létesítménytervek egyidejű benyújtása mellett a Kereskedelmi Minisztériumban.⁴²

A 20. században több esemény is érintette a tájegység révhalózatának alakulását. A tanácsköztársaság idejében bekövetkezett cseh és román megszállás és azt követő hadi események sok kompot tettek használhatatlanná. A világháborút lezáró trianoni béke-

³⁶ ZL. Deputatiók 1820., *Siska J.*, 1999. 476–477.

³⁷ *Dienes D.*, 2001. 345, 372., *Siska J.*, 1997. 155.

³⁸ ZL. Loc.45. No.166.

³⁹ ZL. IV–1001/p. 42. *Viga Gy.*, 1996. 127–133.

⁴⁰ ZO. X. 10.

⁴¹ ZL. IV–1001/p. No. 83.

⁴² MT. XVI. 207–221.

szerződés értelmében a *tárkányi–győröcskei* révet felszámolták, mert a Tisza ezen része a határzónába esett. A Bodrogtőz kétfelé osztása nagyon lecsökkentette az észak–dél irányú közúti forgalmat és erősítette a kelet–nyugatiit. Ekkor indult sorvadásnak a leányvári átkelő. Pozitív hatásként lehet említeni, hogy a bekövetkezett átrendeződés kényszerítette ki a *Sátoraljaújhely–Dámóc*, *Zemplénagárd–Sárospatak*, *Csap–Szlovák-újhely* útvonalak végleges kiépítését és ellátását stabil burkolattal.

A *zemplénagárdi rév* rövid történetével lehet szemléltetni a múlt századi történelmi események hatását. 1919-től 1928-ig csak gyalogosokat és kerékpárosokat szállító ladik járt át a Tiszán. A hidas újraindítását 1923-ban kezdeményezte a képviselő-testület, de csak 1928-tól van ismét kompjárata. A tavaszi áradástól a téli jegesedésig *két révész* dolgozott itt évi 500 pengő *illetményért* és a *szabad halászati jogért*. A rév bevétele 1938-ban 4748 Pengő volt. 1944. október és november hónapokban a Tisza vonalában állóháború folyt, ezért a hidas ismét használhatatlanná vált. 1945 tavaszán az oroszok által felállított komorói pontonhíd két alkotóeleméből készítették ideiglenes révhajót, amelyet 1946 őszén váltottak fel állandóval. Ez 1959-re használódott el teljesen. A kizárólag fából ácsolt új közlekedési eszközt az 1970-es években vasvázásra cserélték, amelyre 1990-ben szereltek diesel meghajtású vízikereket. Sekély vízállásnál vagy nagyobb tehernél ezzel gyorsítják meg az átkelést. Napjainkban a révet vállalkozó üzemelteti 400 000 Ft éves bérleti díjért. Őt terheli a révházban felhasznált áram, a vízikerekhez szükséges üzemanyag és a vállalkozás járulékos költségei. A karbantartást a tulajdonos önkormányzat végezteti.⁴³

A bodrogtőzi révek közül a kenézlőit és a lizskait működtetik még magánszemélyek, a forgalommal arányos összegekért. Az agárditól jóval kisebb lizskai átkelő bérlője évi 60 000 Ft-ot fizet és a már említett járulékos költségeket.⁴⁴ Az üzemeltetési forma tükröződik a viteldijakban. A megfelelő összehasonlítás érdekében kell előrebocsátani két áradatot, milyen a tarifák vásárlóértéke. 2002 tavaszán 1 kg fehér kenyér 110 Ft, 1 kg sertéscomb 820 Ft ezen a vidéken. Ezzel szemben Felsőberekiben, a komptól kisebb *szálmuszlin* egy személyt és a nála lévő kerékpárt, vagy motort 20–20 Ft-ért viszi át a Bodrogon az önkormányzat alkalmazásában álló révész. A zemplénagárdi szerződéses üzemeltetési hidason jelenleg a következő összegekért lehet átjutni a Tisza folyón: személyi jegy 50, lábasjóság 50, kerékpár, kismotor 50, motorkerékpár 50 cm³ felett 100, személykocsi sofőrrel 200, utánfutó 150, tehergépkocsi és traktor 5 tonnáig 350, 5 tonna felett 450, pótkocsi 250, fogatolt jármű 250, kombájn 600, autóbusz 600 Ft. Ehhez hasonló a többi szerződéses komp viteldija.⁴⁵

Hidak

A folyókon leggyorsabban hidakon lehet átkelni. Ezekről az objektumokról azonban kevesebb és hiányosabb hiteles forrásunk van, mint a révekről.

Jelenlegi ismereteink szerint 1346-ból származik a legelső bodrogtőzi híd adatlunk. A Zichy család okmánytárában maradt fenn egy irat, amely arról szól, hogy Gerenyi Miklós *Salamon* határában, a Latorcán építtetett hidat. A hozzávaló fákat azonban birtokszomszédjának, Csapi Jánosnak az erdejéből vágatta ki, a tulajdonos engedélye

⁴³ Kovács D., 2000. 145–146., Kocsis György közlése.

⁴⁴ Lőrinczi András és Kajuha János közlése.

⁴⁵ Kocsis György, Lőrinczi András és Kajuha János közlése.

nélkül.⁴⁶ 1364-ben a Tárkányi és Eszenyi családok között zajló peres ügyben a leleszi hiteles hely szerzetesei határjárást tartanak Lácán. Az erről készült oklevélben szólnak *Dámóc* és *Láca* szántóföldjeit elválasztó Sernye-patak gátjairól, amelyen található a két falut összekötő országút.⁴⁷ 1416-ban keltezett okmányból tudhatjuk meg, hogy a Ticén *Zétény* határában található vízimalom gátján járnak át a környékbeli emberek öröltetni és földjeiket megművelni.⁴⁸

A Bodrogtöbzből Hegyaljára tartó nagy forgalmú utak 1621-től igazoltan, a Kis- és Nagypatak között emelt hídon vezetnek át. A hivatkozott 17. századi írásos forrás nem jelenti azt, hogy ettől korábban nem volt sohasem ilyen objektum a Bodrogon.⁴⁹ A református egyház már említett Javadalmas Könyvében olvashatjuk, hogy *Radon* egy olyan gáton járnak át a Ticén, amelynek a folyó feletti részén *híd* van. Ennek lábánál 1629-ben jelölik ki az eklézsia örökös halászóvizét, ahol a lelkipásztor varsát tarthat. 1672-ben a pataki Bodrog-hídhöz, Hotykáról hozott faanyagból, a kispataki főbíró kijavíttatja a Vajdácská felé tartó út megsérült hídját, a *Vágott-éren*.⁵⁰

A 18. századi peres iratokban gyakran megemlítik a Bodrogtözből kisebb-nagyobb hídjait. A korabeli adatok közül átfogó jellege miatt az 1784-es felmérés a leghasználhatóbb forrás. Az ekkor készült térképek és a hozzájuk tartozó leírások a Tiszán: *Salamonnál*, a Bodrogon: *Nagypatak*nál, a Latorcán: *Battyánnál*, a Karcsán: *Pácinnál*, *Örösnél*, *Kisgéresnél*, *Perbenyiknél*, *Dobránál*, *Bélynél*, *Kistárkánynál*, a Ticén: *Rad*, *Szinyér*, *Zétény*, *Boly*, *Lelesz*, *Bacska*, *Battyán*, *Csernyő* mellett jeleznek hidakat. A Patakra Kenézlő, Viss, Vajdácská felől jövő országutak is hidakon át vezetnek a *Török*-, *Dedej*-, *Füzes*- és *Vágott-ér* felett. Hidak rajzát láthatjuk a cigándi *Ásott*- és a nagytárkányi *Ásás-ér* térképszelvényein. A nagyobb utak forgalmát gyorsítják a *Rozvány*, *Ricse*, *Semjén*, *Cséke*, *Láca*, *Dámóc*, *Órhegy*, *Sárkány* és *Körtvélyes-pusztá* állóvizeire épített hidak.⁵¹ A felsorolt létesítmények anyaga fa, amelynek az az előnye, hogy helyben beszerezhető és könnyen megmunkálható. Hátránya, hogy az időjárás és az áradás viszonylag hamar tönkreteszi a belőle készült építményt. A tájegység szerdahelyi és szentesi kőbányáiból származó trachitból is emeltek hidakat, amelyekből két archaikusnak számító maradt fenn napjainkra, a leleszi és a radi Tice-híd. A 19–20. századi belvízvédelmi, út- és vasútépítési munkálatok során a fahidakat lecserélték és számtalan új átereszt, hidacskát, nagyobb hidat készítettek vasból, később betonból vagy a két anyag kombinációjából. Mivel az ekkor felállított átkelők száma nagy, ezért csak a Bodrogtözből határoló folyó hídjainak pontos adatokkal nem mindig behatárolható történetét tudjuk bemutatni.

A salamoni Tisza-híd legkorábbi változatát a szakemberek szerint a 18. század második felében készítették el, amely *jármos*, *zsindelemmel fedett*, *oldaldeszkákkal* is ellátott, *kapus* építmény volt. 1911 és 1912 között kőlabazatú, vas falszerkezetű alkotással cserélték fel, de a történelem játéka miatt már 1919-ben tönkretették. A sérülést 1922-re hozták helyre. 1944 késő őszen a körzetében dúló harci események újra megsemmisítették. Az oroszok ideiglenesen helyreállították, de az építményt az 1946-os jeges ár elsodorta.

---

⁴⁶ ZO. II. 187–188.

⁴⁷ ZO. III. 267.

⁴⁸ ZsO. V. 2246.

⁴⁹ Balassa I., 1994. 75–76.

⁵⁰ Román J., 1965. 95.

⁵¹ HT. 1784.

A jelenlegi jó minőségű híd 1962-ben adták át, majd az 1990-es évek második felében felújították és megszélesítették.⁵²

A közúti átkelőtől keletre, Csap irányában állították fel az 1872 és 1873-as években a vasúti hídát. Sorsa hasonló az előző hídéhoz. A háború kárait gyorsan felszámolták. Különösen 1945-től nőtt meg a fontossága: ezen át szállították ki, közel öt évtizedig a javakat a Szovjetunióba.⁵³

Cigándon 1920 és 1994 között két pontonhíd volt a Tiszán. Az első Tokajból szállították át, majd 1944-ben a magyar csapatok felszedték és elvitték. 1952-ben Budapestről hozták el a Margit-híd mellett felállított szerkezet egy részét. Ez üzemelt 1994-ig. A II. Rákóczi Ferencről elnevezett közúti hídát, a régi tiszaujvárosi híd felépítményének felhasználásával 1,5 milliárd forintból készítették el 1993. május 21-től 1994. október 20-ig terjedő időszakban. Az ártéri szerkezetekkel együtt 532 méter hosszú létesítményt 1994. november 19-én adták át ünnepélyesen a forgalomnak. Ennek a hídnak a megépítése a környékbeli révek megszűnéséhez vezetett.⁵⁴

A *Bodrogközi Gazdasági Vasút*, valamint a *Nyírvideki Vasút* közvetlen kapcsolatának megteremtése érdekében építették fel a kenézlői–balsai közúti-vasúti hídát az 1928–30-as években. A szilíciumacél szerkezetű létesítményt a németek robbantották fel 1944 őszén. A Tiszán emelt hidak közül csupán ezt hagyták napjainkig torzóban.⁵⁵ A Bodrogon 1920-tól 1944-ig volt pontonhíd Bodrogkeresztúr határában, azonban ezt a második világháború után már nem állították helyre.⁵⁶

A folyó hídjai közül a sárospatakinak van a legnagyobb múltja. Az 1621-es említése óta gyakran felbukkant különböző változata az okmányokban. A szocialista rendszert bevezető törvények egyikének alapján kiadott miniszteri rendelettel, 1949. január 5-től megszüntették a századokon át szedett *hídvámost*, amelyről a legkorábbi adatunk egy 1759-es összeírásból való. Ekkor személyenként és lábasjóság után 1, üres szekérért 4, terhelt szekérért 8 dénárt kellett fizetni a hídon közlekedőknek.⁵⁷

A pataki közúti hidak történetét az 1961-ben kiállított Törzskönyvből ismerhetjük meg. Ennek melléklete Nagy István mérnök 1848-as rajza, amely a korabeli átkelőt ábrázolja. A kőpillérekre épített fahíd 1910-ig szolgálta az itt élőket. Közvetlenül a déli oldalán kezdték el egy új, állandónak szánt, *Gerber-csuklós*, vasrácsos szerkezetű, nagy teherbírású létesítését, amelyet egyéves munka után, 1910. május 13-án adtak át a forgalomnak. A szemre is tetszetős hídát a németek 1944 őszén felrobbantották. Két évig kompon járták át a Bodrogon. 1946-ban sikerült a megmaradt lábazatra ideiglenes fahídat ácsolni. 1953-ban a vár melletti Arad utca végében állították fel egy új, kis teherbírású hídát, amellyel az előbb említett forgalmát szándékoztak kiváltani, amíg annak helyén egy stabil szerkezetet emelnek. Pénzhiány miatt az elképzelés megvalósítása öt évet késett. Kétéves munka után, 1959. november 7-én avatták fel a 94,8 méter hosszú, 10,5 méter széles, monolit vasbeton gerendahídat, amelyet a közelmúltban teljesen felújítottak.⁵⁸

⁵² Gyarmathy Zs., 1979. I. 121–130.

⁵³ A Pallas Nagy Lexikona VI. 493–494., Gyarmathy i. m. 127–128.

⁵⁴ Tóth E., 1994. 44–45, 80.

⁵⁵ Tóth i. m. 32.

⁵⁶ Almásy K., 1995. 132.

⁵⁷ Balassa i. m. 75–76., AZ. XX. 336–337.

⁵⁸ Tóth i. m. 81–82. Sajtós Tibor (Sárospatak) közlése a Hídtörzskönyv adatai alapján.

A ma már Sárospatakhoz tartozó falu, Bodroghalász déli határában 1912 és 1913 között készült el a vasúti híd. A 138 méter hosszú és 2,7 méter széles vashídon 1980-ban szűnt meg a közlekedés. Azóta funkció nélkül árválkodik a Bodrog felett.⁵⁹

A cigándi Tisza-híd átadása után megélénkült a Kisvárdába tartó forgalom. A 37-es főútról Patak belvárosát érintve lehet csak eljutni Cigándra. Környezetvédelmi, műemlékvédelmi okok vezérelték a helyi elöljárókat, amikor felvetették a használaton kívüli vasúti híd átalakítását és a várost elkerülő útnak a megépítését. Az átalakítás tanulmánytervét már 1997-ben elkészítette *Szatmári István*, de pénzügyi nehézségek miatt a megvalósítása várat magára.⁶⁰

A trianoni békediktátum új nyomvonalú utak kiépítését tette szükségessé a tájegy-ségen. A motorizáció lassú fejlődése indokolta, hogy *Alsóberecki* közelében hidat állít-sanak fel a Bodrogon. A megcsonkított Magyarország legnagyobb vasbeton hídját – a folyó többszöri áradása mellett – 1925–26-ban húzták fel. A 90 méter hosszúságú épít-mény egyik lábazatát a gyakori vízáradat elferdítette, ezért már 1939-ben fel kellett újí-tani. 1944-ben felrobbantották a németek. 1946–47-ben az épen maradt lábazatra egy vas tartószerkezetű és fa padlózatú, ideiglenesnek szánt felépítményt helyeztek, amely súly-korlátozóással 1967-ig szolgálta a közlekedést. Mellette 1965. július 15-én kezdték el építeni a 113,8 méter hosszú, utófeszített pályás, jelenlegi ívhidat. A 11 millió forint költséggel megvalósított objektumot 1967. január 23-án avatták fel. Az 1990-es években felújított híd volt sokáig az ország legnagyobb medernyílású, vasbeton építménye.⁶¹

A Csehszlovákiába került hidak története, hivatalos adatok hiányában meglehető-sen hiányosak, de a hozzáférhető források és a visszaemlékezések segítségével sikerült összeállítani. A Szerdahely–Szomotor térségében az idők folyamán több helyen létesített közúti hidak legelső változatát a 18. század végén vagy a 19. század elején építhették. Az 1784-es forrás még nem említi. A Zempléni Levéltárban 1805-ből maradt fenn vám-tarifájának összeírása.⁶² A hídra lépő *gyalogostól fél, lóhátas embertől másfél, lóért, marháért egy, üres szekérbe fogott ökörért, lóért másfél, terhelt szekérbe fogott jószág darabjéért két, juhért, kecskéért, disznóért* darabonként negyed krajcárt kértek. Vámmentesek voltak a sószállító szekerek, egy éven aluli lábasjóságok, a nemesek, a közal-kalmazottak, a hadsereg tagjai és a közbiztonságra ügyelők. A vámmentesek köre többször változott, amely sok perpatvart okozott a vámszedők és utasok között. Nem ismert, hány alkalommal építették át a fából készült egykori hidat. Az adatközlők szerint a tartós anyagokból emelt hidat az 1910-es években állították fel. 1944-ben a felépít-mény megsérült, amelyet 1945–46-ban hoztak helyre. A közelmúltban felújították.

A régebbi vasúti híd 1872-ben készült. 1919-ben a csehek, 1944-ben a németek rongálták meg. Az oroszok azonban nagyon gyorsan kijavították, mert itt szállították a nyugat felé nyomuló csapataik számára az utánpótlást. A 19. századi vágányok mellé 1948–49 között újat építettek, amelyet a szovjet gyarmatosítók az ellenség megtéveszté-se érdekében *Barátság Vonalnak* neveztek el. Ekkor létesült az új vasúti híd. A régi állaga már annyira leromlott, hogy 2002–03-ban tervezik a megszépítését, 400 millió korona költséggel.⁶³

⁵⁹ *Halas Gy.*, 1994. 47.

⁶⁰ Sajtos Tibor közlése.

⁶¹ *Tóth i. m.* 83–84., Nagy Ernő (Alsóberecki) közlése.

⁶² ZL. Deputatiok, 1805.

⁶³ *Gecse Ferenc (Bodrogszerdahely), Tóth Mihály, Hoga György, Molnár László közlése.*

*6. kép. Az olaszliszka kikötő 1998.
(Siska J. felvétele)*

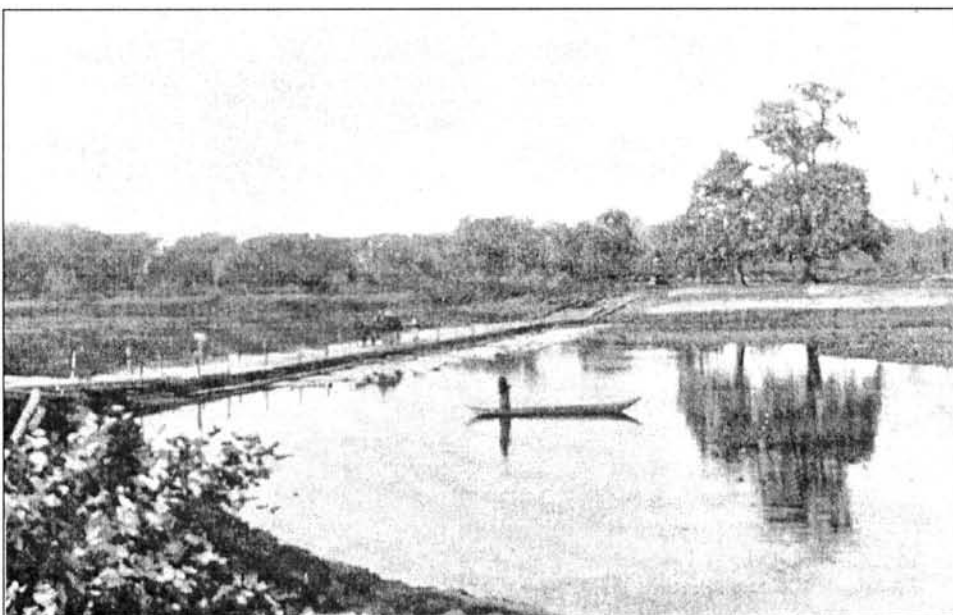

*7. kép. A leleszi Gothár-híd a Tice fölött
(Siska J. felvétele)*

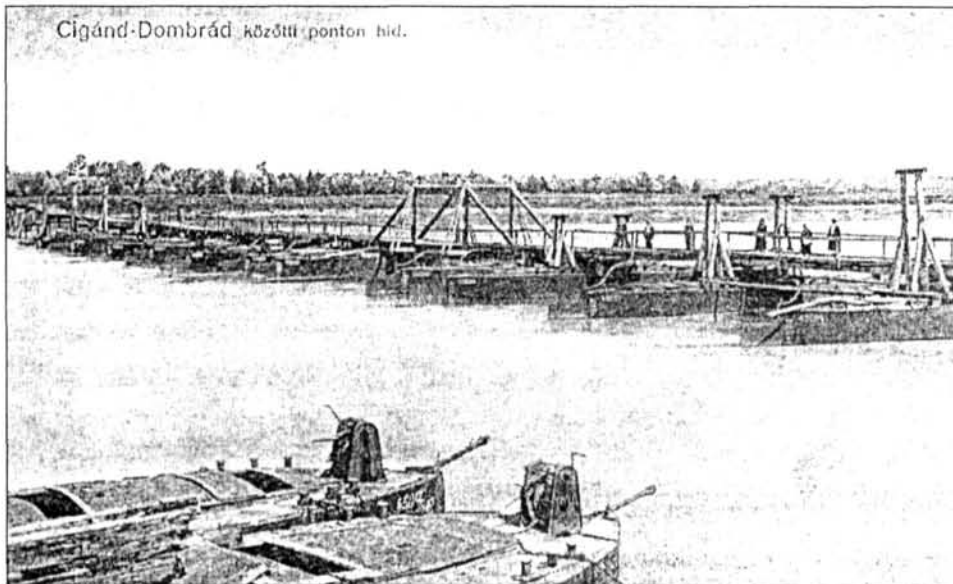

8. kép. A radi Tice-híd 1920.
(Petrik B. felvétele)

9. kép. A zétényi Latorca-híd 1905.
(Borovszky S. 1905. Képmelléklet)

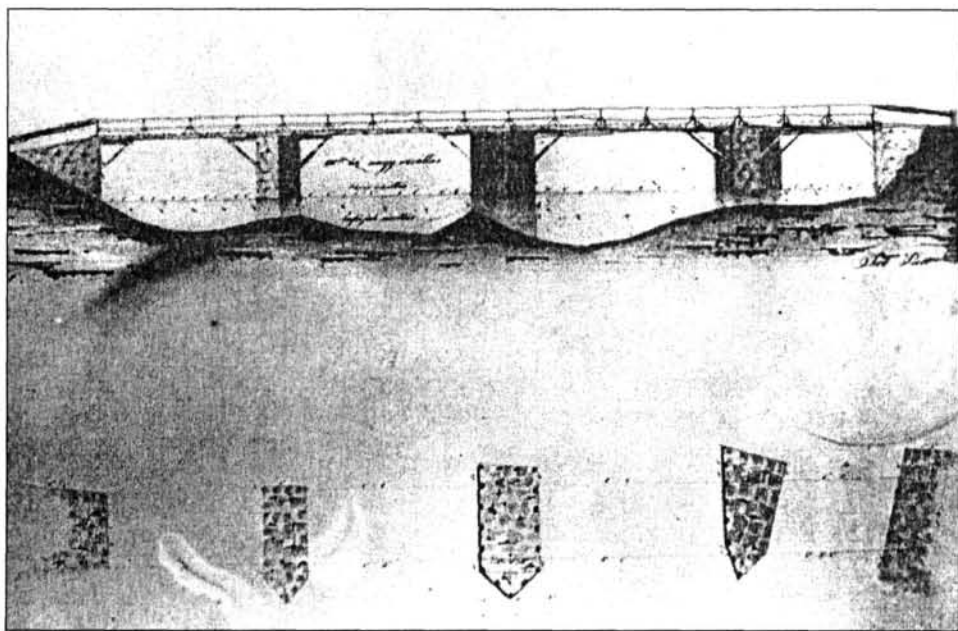
Cigánd-Dombrád közötti ponton híd.

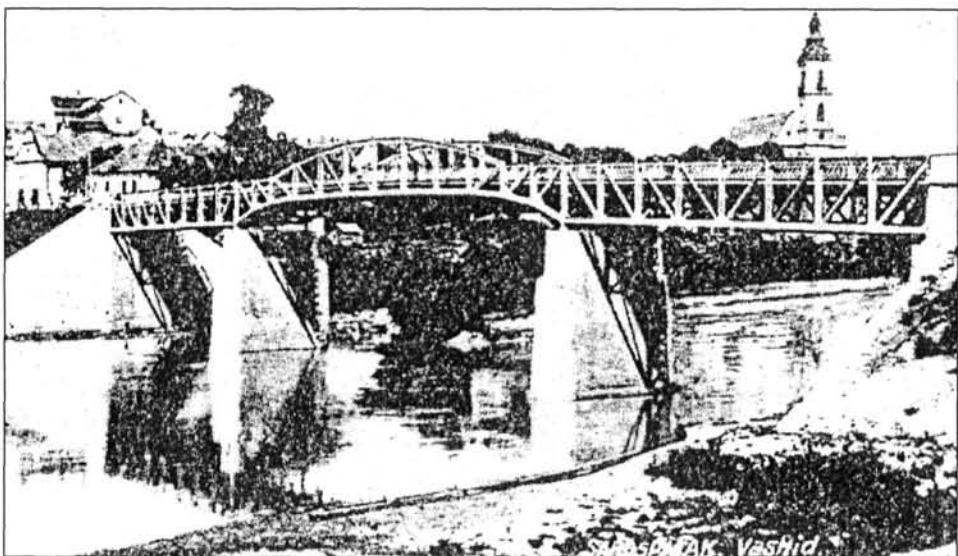
10. kép. A cigándi pontonhíd 1940.
(Képeslap, Zempléni Múzeum)

11. kép. A II. Rákóczi Ferenc-híd átadása 1994. november 19-én
(Jakubik László felvétele a Déli Hírlapban)

12. kép. A pataki Bodrog-híd rajza 1848.
(Készítette: Nagy József)

13. kép. A sárospataki Gerber-csuklós híd 1910.
(Képeslap, Zempléni Múzeum)

A Latorcán Zétény és Abara között állt egy cölöpökön nyugvó pallóhíd. Ennek összerakható elemeit jegesedéskor, áradáskor partra vitték, majd a két veszély megszűnésekor újra összeácsolták. Sem létesítésének, sem felszámolásának pontos időpontja

14. kép. A szerdahelyi közúti híd 1990.
(Képeslap, Bodrogszerdahely)

nem ismert.⁶⁴ Hasonlóan homály fedi a leleszi Latorca-híd történetét. Az első, fa anyagú átkelőt a 19. század utolsó harmadában építhették, amelyet az 1900-as évek első tizedében váltottak fel tartós anyagúra. 1919-ben és 1944-ben súlyosan megsérült. Az oroszok azzal a trükkel szedték össze 1944 novemberében a bodrogi férfiakat, hogy a németek által tönkretett hidak javításánál kell dolgozniuk egy rövid időt. Aztán szomorúan tapasztalták meg gyarmatosítóink szavahihetőségét. 1946-ban a málenkij robotra el nem hurcoltak igénybevételével elkészült a provizórikusnak szánt új szerkezet, amelyet 1958–1959 között a jelenlegi híddal váltottak fel.⁶⁵

Battyán határában az 1784-es katonai felvételen a vízimalom ágcsernyői oldalán látható hídrájz, amely valószínűleg a malomgáttal kombinált átkelő lehetett. A 19. században a vízimalmokat áruzzasztó jellegük miatt felszámolták, gátjaikkal együtt. A következő hiteles forrás arról szól, hogy a szirénfalvaiak átkelésük meggyorsítása érdekében, munkahelyükkel, a tiszacsernyői átrakóállomással összefogva, 1957-ben hidat készítettek, amely a szabályozási munkák következtében a Latorca holtágán maradt. 1962-ben újabb híd épült, de ezt elsodorta az 1967-es árvíz. A jelenlegi *lengő-hidat* 1968-ban adták át és 2002-ben újították fel a battányiak. Az 1980-as években a Battyánban felszínre hozott pakurát a Latorca két partján emelt vasbeton pilléren és az azokat összekötő traverzekon vezették át a ptruksai feldolgozóba. Ennek a konstrukciónak a felhasználásával alakították ki a motorral, kerékpárral, gyalogosan közlekedőknek a csőszerkezetű, vaslemez borítású, keskeny hidat.⁶⁶

A Ticén átívelő, kőboltozatú leleszi és radi átkelőkön kívül több, kisebb kőhíd volt még a Bodrogi közben, de ezeket az idők múlásával elbontották és nagyobb teherbírású, szélesebb formájúra cserélték. Érdekessége miatt megemlítem az egyik bodroghalmi

⁶⁴ Szakszon Zoltán közlése.

⁶⁵ Dobos Miklósné (Lelesz) és Tóth Mihály közlése.

⁶⁶ Szakács Ferenc (Battyán) és Tóth Mihály közlése.

kanális-híd történetét. A helyi emberek leleményességének köszönhetően, a tüzesgépből kipattanó szikrától leégett cséplőgép vasváza szolgál alépitményként, amellyel az addig rozoga, fából készült átkelőt váltották fel. A mai napig *vashídnak* hívják.⁶⁷

Az átkelők emlékei

Az egykori átkelőhelyek dokumentált emlékei a határjáró oklevelekben, a polgári és katonai rendeltetésű térképeken maradtak fenn. Sokat őrzött meg belőlük az a korosztály, amely még saját földjeit művelte. A tőlük az 1970-es években begyűjtött és a közelmúltban publikált helynevek azonban már nem teljes körűek.⁶⁸ A felsorolt források és a saját adatgyűjtésem felhasználásával próbálom meg szemléltetni az ide vonatkozó, töredékesen is gazdag névanyagot. Magyarországon: Alsóberecki: *Bodrog-híd*, Felsőberecki: *Rév*, *Szivattyú-híd*, Bodroghalom: *Ateresztőke*, *Orom-híd*, *Vashíd*, Karos: *Kanális-híd*, *Kishíd*, *Hídszög*, Karcsa: *Karcsa-híd*, *Feketehíd*, *Kédely-híd*, *Dede-híd*, Pácín: *Határhíd*, *Újhíd*, Nagyrosvány: *Semjéni-híd*, *Kanális-híd*, Kisrosvány: *Dübögőhíd*, *Malomhíd*, Semjén: *Cigányok hídja*, *Cséki-híd*, *Hídere*, Lácacséke: *Semjéni-híd*, *Dámóci-híd*, *Határhíd*, *Hídere*, Dámóc: *Lácai-kőhíd*, *Sernyei-híd*, *Faluréti-híd*, *Piparéti-híd*, *Sztrakóczi-híd*, *Hidacska*, *Mitrácsi-híd*, *Határhíd*, *Kőhíd*, *Mihály-homoki híd*, *Vesszősi-híd*, *Mikónya-híd*, *Hídköz*, *Vadaskerti-híd*, *Őrhegyi-híd*, *Szél földi-híd*, *Sárkányi-híd*, *Mokcsa-híd*, *Hídszeg*, *Hídfelé földek*, Zemplénagárd: *Rév*, *Révre járó*, Révleányvár: *Rév*, *Révút menti*, *Óhídhomok*, Ricse: *Tizsakerti rév*, *Révút*, *Cigányok hídja*, *Budahomoki-híd*, *Szivattyú-híd*, *Rákóczi-híd*, Cigánd: *Rév*, *Rév felé*, *Hídmocsár*, *Szennai-híd*, *Ásott-ér hídja*, *Rákóczi-híd*, Tiszacsermely: *Rév*, *Révi út*, *Vasúti-híd*, *Kanális-híd*, Tiszakarád: *Rév*, *Révföldek*, *Kisvona hídja*, Györgytarló: *Török-ér hídja*, *Szivattyú-híd*, *Kenézlő: Rév*, *Révre járó út*, *Balsai-hídhoz járó út*, *Malom-ér hídja*, *Feketehídi tábla*, Viss: *Kisvasúti-híd*, *Liszkai-révre járó*, *Feketehíd*, Zalkod: *Rév*, *Révbe járó*, *Dióéri híd*, Sárospatak-Kispatak: *Bodrog-híd*, *Kisvasút hídja*, *Füzes-ér hídja*, *Török-ér hídja*, *Vágott-ér hídja*, Vajdác: *Faluvégi-híd*, *Ágóci-híd*.

Szlovákiában: Bodrogszög: *Határhíd*, *Kanális-híd*, Bodrogszerdahely: *Újvasúti-híd*, *Ócskavasúti-híd*, *Bodrog-híd*, *Kishídszög*, Szomotor: *Rév*, *Révecske*, *Komposföld*, *Komposdomb*, Bodrogvécs: *Kanális-híd*, *Szomotori-híd*, Kisújlak: *Kanális-híd*, *Tice-híd*, Pálfölde: *Rév*, *Révre járó*, *Tice-híd*, Bodrogszentmária: *Révi út*, *Zempléni rév*, *Tice hídja*, Körtvényes: *Feneketlen-tó hídja*, Rad: *Hétlyukú híd*, Szinyér: *Tice hídja*, *Kanális-híd*, Zétény: *Tice hídja*, *Boszorkány-híd*, *Zerge-híd*, *Disznórév*, *Révszugoly*, *Nagyhíd*, *Abarai-rév*, Véke: *Boszorkány-híd*, Boly: *Ráski rév*, *Révház*, *Révsziget*, *Tice hídja*, Szolnocska: *Koncka-híd*, *Irtási-híd*, *Kishíd*, *Kőhíd*, *Kisugari-híd*, Polyán: *Diószögi-híd*, Lelesz: *Latorca-híd*, *Gothárd-híd*, *Pallóhíd*, Bacska: *Tice-híd*, Battyán: *Ösztörvényi-híd*, *Buró-rév*, *Hídzugszög*, *Lengőhíd*, *Pakurás-híd*, Ágcsernyő: *Repülőhíd*, *Felüljáró-híd*, Tiszacsernyő: *Vasúti felüljáró*, *Tárkányi-híd*, *Bélyi-híd*, Kistárkány: *Marászai-híd*, Nagytárkány: *Ócskarév*, *Újrév*, *Bezdédi-rév*, *Hóttisza-híd*, Bély: *Csernyői-híd*, *Kolónia-híd*, Dobra: *Vasúti felüljáró*, *Karcsa-híd*, *Hidacska*, Perbenyik: *Karcsa-híd*, *Határhíd*, *Dámóci-híd*, *Kistóháti-híd*, *Királyhelmece: Bolyi-híd*, *Fejszési-híd*, *Kisgéres: Oncsa-híd*, *Karcsa-híd*, *Kishíd*, *Kishíd-dűlő*, *Hídon túli utca*, *Károly-híd*, *Nagygéres: Szentesi csatorna hídja*, *Másér-híd*, *Vasúti-híd*, Bodrogszentes: *Vékei-híd*, *Géresi-híd*, *Örös: Kőhíd*,

⁶⁷ Szakács Ferenc és Tóth Mihály közlése.

⁶⁸ ZL. Kéziratok térképek 1792–1910., Földkönyvek 1848–1890., Katonai Felvételek 1784–1876., Földmérő Intézet térképei 1967–1972.

*15. kép. Készül az új híd Alsóbereckiben 1967.
(Szabados Gy. felvétele az Észak-Magyarországban)*

*16. kép. A „Pakurás-híd” a Latorcán 2001.
(Iski B. felvétele)*

17. kép. A battyáni lengő-híd 2002.
(Szakács F. felvétele)

Vasúti-híd, Hégenyi-híd, Kövesdi-híd, Kovácsi-híd, Gazi-híd, Szajánszögi-híd, Annakerti-híd, Nagykövesd: Határhíd, Kiskövesd: Kédelyhíd, Határér hídja.⁶⁹

A felsorolt földrajzi nevekből talán legérdekesebb a ma már állóvíznek számító Ticén Véke és Zétény között lévő *Zerge-* vagy *Boszorkány-híd*. Ez nem más, mint cölöpökön, szinte a víz tetején keresztbe fektetett culápsorra szegezett, keskeny deszkahíd, amelyen csak egy ember, vagy kisebb termetű állat mehet át, de annak is boszorkányosan kell egyensúlyoznia, hogy a lépésektől erősen rezonáló alkotmányról le ne essen.

A bodrogi néphit különös erővel bíró helyként tartja számon az átkelőket, ahol főleg az éjszakai órákban érhetik meglepetések a gyanútlan utasokat. *Gonosz szellemek* borítják fel a rév csónakjait, vagy a hídról taszítják be a vízbe a gyalogosan járókat. A révészeket, akárcsak a tudós kocsisokat, a molnárokat a rossz szellemekkel cimboráló alakoknak tartották, akik a kapcsolataik révén sok ördögösséget, más halandó által véghez nem vihető cselekedeteket műveltek. Az valós dolog volt, hogy ezek az emberek sokszor évtizedeken át rövid távon közlekedtek, de kuncaftjaik elbeszéléseiből sokkal több mindent tudtak a világról, mint más emberek.⁷⁰

A különféle irodalmi, képzőművészeti alkotások is megőrkítették a bodrogi átkelőhelyeket. *Ember András* a 18. század első felében verselte meg a hegyaljai településeket. Liszkáról írja: „...Vagyon két kortsmájok, van egy mészárszékek / Mellyekben, mint másutt, nagyobb a mértékek / Vagyon Bodrog vizén által járó Révek / Mellyben szárazságban járnak a vidékek...” Patakon a Bodrog-híd hasznosságát énekli meg: „...Van a Bodrok(!) vizén által járó Hídja / Ki ezt tsináltatta, senki meg nem szidja / Mert utazásának hamarját látandja / Ki arra igyekszik, dolgát haladántja...”⁷¹ Petőfi Sándor 1847 júliusában Ungvárra tartva szekerezett keresztül vidékünkön. A leleszi átkelőről ezt jegyezte fel: „...Leleszen felül foly a Latorca a Bodrogi köz és Ung megye között. Folyása kanyargó, vize világoszöld, környéke erdős a rév körül, hol kompon jön át az ember. Csend volt, amint

⁶⁹ Nagy G., 1994., Szatmáry J., 1987., Kovács D., 2000., Fehér J., 1996., Mizser L., 2000., Siska J., 1987.

⁷⁰ Balassa I., 1975. 72–73.

⁷¹ AZ. XXI. 282. XXII. 46.

áthoztak, kellemes erdei csend, mellyet csak egyes madárfüttyentés és az evezőlápátok egyhangú lobicskolása zavart meg...”⁷²

A tájegységi átkelők hangulata nemcsak irodalmárokat, festőket is megihletett. Alkotásaik zöme magántulajdonban van, de egy pár darab bekerült a környékbéli közgyűjteményekbe is, ott megtekinthetők.⁷³ Az 1900-as évektől kezdve az átkelőhelyek vizuális megjelenítésének szerepét a postai képes levelezőlapok és a sajtóorgánumok vették át.

IRODALOM

Almássy Károly

1995 Révek és révészek a Bodrogon. Széphalom 7. 131–140. Sátoraljaújhely

Balassa Iván

1975 Lápok, falvak, emberek. Budapest

1994 Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században. Miskolc–Sárospatak

Bél Mátyás

1977 Bél Mátyás a Bodrogyókról. (Fordította, jegyzetekkel ellátta: *Püspöki Nagy Péter*). Irodalmi Szemle CC. 10. 904–920. Pozsony

Borovszky Samu (szerk.)

1905 Zemplén vármegye monográfiája. Budapest

Csánki Dezső

1890 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest

Csorba Csaba

1982 A vizeken való átmenés. Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc

1990 Zemplén megye katonai leírása. Miskolc

Dankó Imre

2001 Szabolcsi révek a Tiszán. A Jósa András Múzeum Évkönyve XLIII. 465–473. Nyíregyháza

Dienes Dénes

2000 Református egyház-látogatói jegyzőkönyvek. Budapest

Dongó Gyárfás Géza (szerk.)

1895–1928 Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez. Sátoraljaújhely

Ember András

1734 A' Hegyallyai Városok Le Írása

Fehér József (szerk.)

1996 Bodroghalom múltjából. Bodroghalom

Fejér, Georgius

1823–1835 Codex diplomaticus Hungarie... Buda

Gáll Imre

1970 Régi magyar hidak. Budapest

---

⁷² *Petőfi S.*, 1956.

⁷³ *Almássy K.*, 1995., *Dankó I.*, 2001., *Gáll I.*, 1970.

- Gyarmathy Zsigmond*
1979 A Felső-Tiszavidék ősi átkelőhelyei. Szabolcs-Szatmár Megyei Földrajzi Olvasókönyv I. 121–130. Nyíregyháza
- Halas György*
1994 Volt egyszer egy kisvasút. Miskolc
- Kamerer Ernő–Lukcsics Pál–Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső* (szerk.)
1871–1931 A zichi és vásónkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Budapest
- Kováts Dániel*
2000 Zemplénagárd krónikája. Zemplénagárd
- Mályusz Elemér–Borsa Iván* (szerk.)
1956–1997 Zsigmond-kori oklevéltár. Budapest
- Márkus Dezső* (szerk.)
1897–1904 Magyar Törvénytár. Budapest
- Mizser Lajos*
2000 Kisgéres nyelve. *Viga Gyula* (szerk.): Kisgéres 113–128. Dunaszerdahely
- Nagy Géza*
1994 A magyarországi Bodrogek földrajzi nevei. Pácin
- Nagy Imre* (szerk.)
1884 Anjou-kori Okmánytár. Budapest
- Petőfi Sándor*
1956 Útirajzok, naplójegyzetek. Budapest
- Pók Judit*
1992 Szabolcs vármegye katonai leírása. Nyíregyháza
- Román János*
1965 Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Sárospatak
- Siska József*
1986 A bodrogekői termelő gazdálkodás évszázadai. Széphalom 1. 199–221. Sátoraljaújhely
1987 Dámóc története és népe. Sátoraljaújhely
1997 Bodrogekői malmok. Széphalom 9. 155–166. Sátoraljaújhely
1999 Bodrogekői kocsmák és vendégfogadók. Széphalom 10. 473–491. Sátoraljaújhely
2001 Premontrei szerzetesek a bodrogekői Leleszen. HOMÉvk. XL. 287–297. Miskolc
- Szathmáry József*
1987 Királyhelmece és környéke helynevei. Budapest
- Tóth Ernő* (szerk.)
1994 Hidak Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Miskolc
- Valter Ilona*
1974 A Bodrogeköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle 1–2. sz. 1–55. Budapest
- Viga Gyula*
1996 Hármasthatáron. Miskolc
- Wenczel Gusztáv* (szerk.)
1860 Árpád-kori Új Okmánytár. Pest

ÜBERGÄNGE IM ZWISCHENLAND DES BODROG

An das Zwischenland des Bodrog in der nordöstlichen Region des historischen Ungarns grenzen drei Flüsse: die Theiß, der Bodrog und der Latorca. Seine inneren Teile werden von den Flüssen Tice, Karcsa und den Rinnsalen Füzes-, Török-, Dedej- sowie Vágott-ér durchflossen. Bis Ende der in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts begonnen Hochwasser-schutz- und Regulierungsarbeiten, die mehr als 100 Jahre dauerten, hatten die hydrologischen Verhältnisse die Lebensbedingungen der dort lebenden Menschen beträchtlich beeinflusst.

Die Handels- und sozialen Beziehungen zueinander und zu den Nachbarnregionen machten die Durchquerung von Gewässern wichtig. Eine Möglichkeit dafür war die Inanspruchnahme von Furten, die sich in Flüssen mit niedrigen Ufern und niedrigem Wasserstand sowie auf seichten Flusstrecken herausgebildet hatten. Von besonders großer Bedeutung waren die Furten, wenn Tiere in großer Anzahl zu den Märkten getrieben wurden oder wenn bei militärischen Manövern verschiedene Einheiten ein Gewässer schnell durchqueren wollten.

Über ihre geographische Lage im Zwischenland des Bodrog berichtet die im Jahre 1784 durchgeführte erste militärische Erhebung umfassend.

Die dokumentierte Existenz der Liegeplätze von Kistáj datiert aus früheren Zeiten als die der Furten. Das ist darauf zurückzuführen, daß sie wegen ihrem Nießbrauch zu den königlichen Hoheitsrechten gehörten und ihre Schenkung schon ab dem Mittelalter festgehalten wurde.

Unter den Liegeplätzen im Zwischenland des Bodrog wird – unserem jetzigen Wissen nach – der Übergang über dem Latorca der Prämonstratenser Propstei von Lelesz zum ersten Mal erwähnt, nämlich in der Urkunde für Grundbesitzbestätigung von Andreas II. In verschiedenen Dokumenten, durch die man ihre Geschichte der Alltage verfolgen kann, tauchen dann von Anfang dieses Jahrhunderts an nacheinander auch andere Übergänge auf. Zu jener Zeit wurde die Region durch drei wichtige, national und international bedeutende Transitwege berührt, von denen man über die Liegeplätze von Salamon, Leányvár, Kenézlő, Liszka, Patak, Reußmarkt, Zemplin, Zétény, Lelesz, Battyán weiterkommen konnte.

An der Stelle der verkehrsreichsten Liegeplätze wurden später Brücken gebaut. Über die längste Geschichte unter den unsere Grenzflüsse überspannenden Brücken im Zwischenland des Bodrog verfügt die von Patak. Dokumentarisch wird ihre Existenz zum ersten Mal im Jahre 1621 erwähnt, was aber nicht heißt, dass es früher über dem Bodrog keine solchen Objekte gegeben haben könnte. Geschichtlichen Quellen zufolge dürfte die Theiß-Brücke von Salamon Mitte des 18. Jahrhunderts und die von Reußmarkt um die Wende des 19. Jahrhunderts gebaut worden sein, beide aus Holz. Holz war ein Material, das an Ort und Stelle besorgt werden konnte. Es war verhältnismässig billig, jedoch galt es wegen der Unbilden der Witterung und der häufigen Überschwemmungen nicht als beständig. Die Holzbrücken mussten ziemlich oft erneuert oder umgebaut werden. Aus dem Andesit, der aus den Steinbergwerken von Bodrogszentés und Bodrogszardahely stammte, wurden Brücken nur über kleinere Wasserläufe gebaut, von denen die Tice-Brücke von Rad bis heute erhalten geblieben ist und unter Denkmalschutz steht.

Ab Mitte des 19. Jahrhunderts wurden – mehr als 100 Jahre lang – während der Hochwasserschutz-, Strassenbau- und Eisenbauarbeiten zahlreiche Brücken angefertigt, nunmehr aus als beständiger geltendem Eisen, Beton oder aus der Kombination von beidem. Diese Brücken wurden zum Teil an der Stelle der alten gebaut. Anhand der zur Verfügung stehenden, häufig aber lückenhaften Quellen stellen wir in dieser Studie die Geschichte der größten Brücken dar.

Mit dem Bau der Vorgänger der heute noch bestehenden, größeren Flussbrücken hat man in den Jahrzehnten nach der Wende des 20. Jahrhunderts begonnen, diese wurden aber während der Weltkriege von den unsere Region durchziehenden fremden Truppen absichtlich zerstört. Die nach dem 2. Weltkrieg provisorisch gebauten Brücken wurden in den 50er und 60er Jahren durch für endgültig bestimmte Bauten abgewechselt, die zur Zeit der Reihe nach modernisiert werden.

Anhand von Teilen der Verkehrsbrücke von Tiszaújváros wurde die letzte Theiß-Brücke zwischen Mai 1993 und Oktober 1994 an dem Grenzrain von Cigánd und Budahomok angelegt und damit ging ein lang ersehnter Wunsch der Bewohner im Zwischenland des Bodrog in Erfüllung.

Die Denkmäler der ehemaligen Übergänge wurden für die spätere Generation durch geographische Namen, Werke aus der Literatur und der bildenden Kunst bewahrt, mit deren Übersicht diese Studie abgeschlossen wird.

Siska, József

CSALÁDNEVEK CSERÉPFALUBAN (1700–1974)

MIZSER LAJOS

Eddig két tanulmányt jelentettem meg községünk vezetékneveiről. Az elsőben a régi törzslakosság neveinek elemzése szerepelt,¹ a másodikban a törzslakosság elenyésző százalékban szerepelt, hiszen minden olyan személy nevét feltüntettem, aki – ha nagyon rövid időre is – a faluban megfordult, és ezt a tényt dokumentumokkal is alá lehet támasztani.² A két közleményben 254, illetve 186 név fordul elő, összesen 440. Ez a teljes névanyagnak a kisebbik fele. Most tehát az 1700–1974. évek közötti névanyagot dolgozom fel. Ezek mind magyar névadással keletkeztek. Elsősorban a cserépi református egyház anyakönyveire támaszkodtam, de figyelembe vettem a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban található tagosítási iratokat, összeírásokat, a Tiszántúli Református Egyházmege Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárából Cserépfalu adatait. Ezek összességében 631 nevet tesznek ki. Ha az egészet összeadjuk, akkor a 475 év alatt 1071 családnevet regisztrálhatunk. Ha azonban a helyesírási, illetve az ejtési változatokat is figyelembe vesszük, ez a szám 1100 fölé emelkedik. Talán soknak tűnik, de nem az. Az ideiglenesen (egy naptól egy-két évig) ismert nevek valamicskét hozzáadtak a falu történetéhez, kultúrájához.

A feldolgozáskor nagy haszonnal forgattam Kázmér Miklós kiváló családnév-szótárát, de sokszor magamnak kellett vállalkoznom a „megfejtés”-re. A hivatkozásoktól kénytelen vagyok terjedelmi okokból eltekinteni, mivel 6–700 lábjegyzetet kellene alkalmaznom, így ez – enyhe túlzással több lenne, mint maga a tanulmány.

Nagyjából azt a beosztást alkalmazom, mint az előzőekben – némi tökéletesítéssel. Mint az előző két dolgozatban, megpróbáltam számokkal (is) alátámasztani megfigyeléseimet. Ezt most nem fogom csinálni, mivel a névadás indítékára bizonyos esetekben csak feltevések lehetnek, azaz egy-egy név két, három, esetleg négy indítékú is lehet. Hogy ezek közül melyik volt az eredeti, napjainkban bajos lenne megmondani – hiszen több évszázados nevekről van szó. Így – minden szerénykedés nélkül – a legvalószínűbbet adom meg.

1. A névadó ős személynevére visszamenő családnevek

1. Egyházi személynevek

Ebbe a kategóriába tartoznak a bibliai (Ó- és Újszövetség, olykor mind a kettő) személynevek nevei, szentek, hitvallók, mártírok nevei.

---

¹ Mizser L., 1986. 223–235.

² Mizser L., 1988. 113–122.

Ambruzs < Ambrus < Ambrosius, *Apostol*, Arnóth < Arnold (de lehet puszta helységnev is, Borsod m.), *Ádám*, *Balás* < Balázs < Blasius, *Benedek* < Benedictus, *Bernáth*, *Boldizsár*, *Demjén* < Damianus, *Dénes* < Dionysius, *Dienes*: a Dénes név régies alakváltozata, *Domonkos* < Dominicus, *Ferencz*, *Filep* ~ *Fülep* ~ *Fülöp* < Philippus, *Gyenes*: a Dénes név népies, régies alakváltozata, *Illés* ~ *Illyés* < Ilias, *Imre*, *Jakab*, *Jordán* ~ *Jordány* (ma csak ragadványnévként él, ejtve: jordá), *Jónás*, *József*, *Károly* (világi személynév is lehet), *Kolumbán* < Columbanus (idegen is lehet), *László*, *Lénárt* ~ *Lenhart* < Leonard, *Lőrincz*, *Marton* < Martinus, *Máté*, *Mátyás*, *Menyhárt* < német Meinhardt, *Orbán*, *Péter*, *Román* < Romanus, semmi köze sincs a román népnévhez – a hangalaki azonosságon kívül –, hiszen ebben a formában csak a 19. század elejéről lehet kimutatni, *Szaniszló*, *Szórát*, *Urbán*: az Orbán régibb, idegenes alakja.

2. Egyházi személynév rövidült, képzett alakja

Andó < András, *Bartók* < Bartalom 'Bertalan', *Bartus* < ua., *Benke* < Benedek, *Benkő* < ua., *Berczi* < Bertalan, *Berta* < ua., *Bóna* < Bonifác, *Bónis* ua., *Dancs* < Dániel, *Dankó* < Dániel (szlovák is lehet), *Deme* < Demeter, *Demecs* < ua., *Dósa* ~ *Dózsa* < Dávid, *Gacsó* < Gál, *Gábor*, *Gellér* < Gellért, *Gere* < Gergely, *Gerecs* < ua., *Gonda* < Konrád (német is lehet), *Gyürik* < György, *Igó* < Ignác, *Imri* < Imre, *Imricze* < ua., *Ince* < Innocentius, *Kacsó* < Kálmán, *Kandid*, *Kaló* < Kálmán, *Kandó* < Kandid, *Kele* < Kelemen, *Koczán* < Cantianus, *Koncz* < Konstantin (ruszin vagy keleti szlovák is lehet, kevésbé valószínű a 'húsdarab, zsákmány' jelentésű szó), *Laczkó* < László, *Lázok* < Lázár (szlovák is lehet), *Lökös* < Lőrinc, *Markó* < Márk (esetleg a horvát Markó), *Mártha* < Márton (a Márta név nagyon kései előfordulása kizárja, hogy ez a nevünk ún. anyanéven lenne), *Mató* < Máté (a mató 'részezes' közszó nem tartozik ide), *Matyi* < Mátyás, *Mike* < Miklós, *Pete* < Péter, *Petencz* < ua., *Pethő* < ua., *Pongó* < Pongrác, *Pónus* < ua., *Pósa* < Pál, *Samu* < Sámuel, *Sebe* < Sebestyén, *Sebők* < ua., *Sie* (írva még: *Sije*, *Silye*) < Sylvester, *Sike* < ua., *Taba* < Tabód < Theobald, *Tankó* < Tamás, *Tóbi* < Tóbiás, *Zsebő* < Sebestyén.

3. Az anya neve

Az egész magyar nyelvterületen meglehetősen ritka. Többnyire akkor fordul elő, amikor az özvegy családfővé lép elő. *Áfra*, *Ilka*: inkább valószínű az Ilona, kevésbé az Illés.

4. Világi személynévek

Ezek kissé gyanúsak. Az eredettel kapcsolatban nincsenek fenntartásaink, de a nevek egy része lehet puszta helynévi eredetű is (NB! a helységneveink igen jelentős hányada személynévi eredetű): *Batta*, *Czene*, *Cséke*, *Boda*, *Bodó*, *Bozó*: német eredetű személynévből alakult magyarrá, *Edőcs*, *Kós* ~ *Koós* (ilyen név van a csehben is), *Kósa* (Bereg megyében igen gyakori), *Makó* < Makár (de puszta helységnev is lehet), *Potor*, *Rádó* (puszta helységnev is lehet), *Sándor*: a bibliában ugyan előfordul, de jelentéktelen személyek neveiként (Pál apostol levelei), Szent Alexander tisztelete kései, és nálunk nem volt ismert, *Szemere* (Szemere Bertalanról van szó, így a helységnevi eredet szóba sem jöhet), *Ugron*.

5. Patronimikum képzős nevek

A szláv, a germán nyelvekben gyakori, a magyarban ritkább, hogy a leszármazást jelölik (az 1–4. pont bizonyítja, hogy ez a ritkább – nemcsak Cserépfaluban, hanem

országszerte is). Nálunk az *-a*, *-i* fordulnak elő. Magyarán a jelentésük: bizonyos nevű embernek a fia, leszármazottja. *Andrásy*, *Balassa* < Balázs fia, *Bori* < Bor világi személynév, *Dessewffy* ~ *Desseffy* ~ *Desseőffy*, *Donay* < Donát, *Endri* < Endre, *Pálfy*, *Péterfy*, *Sávody* < Sável < Saul (némiképp átalakítva a helynévi alaptagú családnevek illúzióját kelti).

II. A származás helyére utaló vezetéknevek

Fentebb a leszármazásról beszéltünk, e kategóriában az elszármazásról esik majd szó.

1. Puszta helységnév

Csótó < Csoltó (Gömör m., esetleg világi személynév), *Detteg* < Detek (Abaúj m.), *Ecser* (Pest m.), *Füzér* (ejtve: füzér) (Abaúj m.), *Harnócz* (Borsod m.), *Hibe* < Hibbe (Liptó m.).

2. Nagyobb egység neve + *-i* képző

Barsi: Bars megyei, *Bihari*: Bihar megyei, de Bihar község neve is szóba jöhet, *Borsodi*: Borsod megyei vagy Borsod községbeli, *Erdélyi*, *Neogrády*, *Nyíri*: nyírségi, kevésbé valószínű az Abaúj megyei Nyíri község neve, *Szabolcsi*: inkább a megye, mint a község, *Szalai* ~ *Szalay*: Zala megyei, *Szatmári* mind a megye, mind a város neve is lehet alap, *Szilágyi*: szilágysági, *Trencsényi*: Trencsén megyei, *Turóczi*: Turóc megyei vagy Turóc-völgyi.

3. Helységnév + *-i* képző

Az egész magyar nyelvterületen igen gyakori névtípus. A helységnévek több megyében is előfordulhatnak. Itt némi logikával, illetve szubjektívizmussal általában a községünkhöz (megyénkhez) legközelebbi helységnévet adom meg.

Alberti: Pest m. (patronimikum képzős alak is lehet), *Apáthi*: az Apát, Apáti helységnév 18 megyéből mutatható ki, *Aranyi*: Somogy m., *Ardai* < Ardó: Abaúj, Zemplén m., *Aszalai* < Aszaló: Abaúj m., *Atkári*: Heves m., *Ármai*: Bars m., *Átányi*: Heves m., *Bacsi*: több helység több megyében, *Bakonyi* < Bakonya: Veszprém m. (a helységnév nem valószínű), *Balogi*: Gömör m. (elképzelhető a patronimikum képzős változat is), *Barkai*: Gömör m. vagy Barkó: Zemplén m., *Barkasi*: Abaúj m., *Batkai*: Gömör m., *Baty*: Rimaszombatnak (Gömör m.) a beszédben használt rövid neve, *Bay*: Báj (Szabolcs m.) vagy Baja (Bács-Bodrog m.), *Bányi* < Bán: Trencsén m., *Bárczai*: Abaúj m., *Bányácskai*: Zemplén m., *Bárdossy*: Zemplén m., *Báthori*: Szabolcs m., *Berecki* ~ *Bereczky*: Zemplén m., de patronimikum képzős alak is lehet, *Bereti*: Abaúj m., *Bodolai*: Abaúj, Gömör m., *Budai*: Pest, Kolozs m., *Bugyi*: Pest m., *Buzinkai*: Abaúj m., *Büdi*: Abaúj, Szabolcs m., *Czeglédi*: Pest m., *Csabai*: Borsod m., *Csatári*: Bihar m., *Csányi*: Abaúj, Heves m., *Csáti*: Borsod m., *Csegei*: Szabolcs m., *Csengeri*: Szatmár m., *Cseresi*: Szabolcs m., *Cserépi*: Borsod m. (a család Radostyánból költözött ide), *Csiki*: Pest m., *Csízi*: Gömör m., *Csobádi*: Abaúj m., *Csurgay* < Csurgó: Hont m., *Dálnoki*: Háromszék m., *Dercsényi*: Bereg m., *Derencsényi*: Bereg m., *Dobi*: Szabolcs, Szatmár m., *Dobrosi* < Dobros: Nógrád, Zólyom m., *Dobsi*: Dobsina (Gömör m.) német Dobschau alakjából képezve, *Ecsegi*: Heves, Szatmár m., *Ecsegi*: Borsod m., *Egei*: Békés m., *Egri*: Heves, Szatmár m., *Emődi*: Borsod m., *Encsi*: Abaúj m., *Endrédi*: Bars, Szatmár m., *Eperjesi*: Sáros m., *Eszényi* < Eszeny: Szabolcs m., *Eszlári*: Szabolcs m., *Farmosi*: Borsod m.,

Feledy: Gömör m., *Figedi*: Abaúj m., *Földi*: azonos helyről származó személy vagy valamely -föld, -földe utótagú helység, *Fövenyessy*: Szabolcs m., *Füleky*: Nógrád m., *Füzeséri*: Zemplén m., *Gacsályi*: Szatmár m., *Gardi*: Abaúj m., *Giczei*: Gömör m., *Gönczi*: Abaúj m., *Görgei* < Görgő: Szepes, Torna m., *Gyarmati*: több megyéből több helység, Gyöngyösi: Heves, Zemplén m., *Gyülvézi*: Szatmár m., *Gyürki*: Hont m., *Halászi*: Halász: Heves, Szabolcs m., Halászi: Nógrád m., *Hangácsi*: Borsod m., *Harsányi*: Borsod m., *Hegyesi*: több helység több megyében, valószínű: Szabolcs m., *Helmecei*: Zemplén m., *Herényi*: Gömör m., *Héti*: Gömör m., *Horkai*: Gömör, Szepes m., *Hubay* < Hubó: Gömör m., *Hutkai*: Abaúj m., *Ibrányi*: Szabolcs m., *Ináncsi*: Abaúj m., *Iski* < Iske: Ung m., *Járdánházi* < Járdánháza: Borsod m., *Jenei*: Jene (Gömör m.), de bármelyik Jenő alaptagú – több megyében is előforduló – helységnévből is levezethető, *Kacsándi* < Kácsánd: Zemplén m., *Kalydi* (helyesen: Kajdi): Vas m., *Kapczy* < Kapca: Szatmár, Zemplén m., *Karai* < Karaj: Nyitra m., *Karczagi*: Nagykunság, *Kaszonyi*: Bereg m., *Kazai*: Borsod m., *Kállai*: Kis- és Nagykálló: Szabolcs m., *Kálnai*: Zemplén m., *Károlyi*: Szatmár m. (patronimikum képzős név is lehet), *Kecskeméti*: Pest m., *Kenderessy*: Külső-Szolnok m., *Kereki*: több helység neve több megyében, *Keresztesy*: Borsod m., *Kékedi*: Abaúj m., *Kékesi*: Szatmár m., *Kéri*: több helység neve több megyében, *Kérészi*: Ung m., *Kiséry*: Jászság, *Kody* < Hodi: Pozsony m., *Kohányi*: Zemplén m., *Kohári*: Zala m., *Kolári*: Hont m., *Komáromi*: Komárom, Veszprém, Zala m., *Komjáthy*: Komját: Ugocsa m., *Komjáti*: Abaúj, Nyitra m., *Komoróczy*: Ung m., *Kóródi*: Gömör, Szatmár m., *Kovácsi*: több helység neve több megyében, *Kovássy*: Szatmár m., *Körösy* ~ *Körösi*: Pest m., *Kövy*: bármelyik –kö utótagú helységnévből levezethető (egyébként a nevezetes sárospataki professzorról van szó), *Krassai*: Szatmár m., *Krizsai* < Krizse: Sáros m., *Lacai* < Laca: Zemplén m., *Ladányi*: több helység neve több megyében, *Lendvai*: Vas, Zala m., *Léhi*: Abaúj m., *Lévai*: Bars m., *Lipcsei*: Máramaros, Liptó, Zólyom m., *Liszkai*: Zemplén m., *Losonczy*: Nógrád m., *Lóczy*: Gömör m., de Lúc (az ejtésben: Lóc), Zemplén megye is szóba jöhet, *Lövei* < Lövő: Borsod m., *Ludányi*: Nógrád, Nyitra m., *Makai* < Makó: Csanád m., *Maklári*: Heves m., *Marusi* ~ Marosi: Hont, Nógrád m. (ha folyónévből származik, akkor névmagyarosítás eredménye), *Mádi*: Zemplén m., *Máry* < Márafalva: Udvarhelyszék, *Megyeri*: több megyében több helység neve, *Mihályi*: Zemplén m., esetleg patronimikus képzős alak, *Mocsári*: Zemplén m., *Mogyorósi*: több helység neve több megyében, *Moldoványi*: Pozsony m., *Morvai*: Zemplén m. (és nem morvaországi), *Murányi*: Gömör m., *Nagy Rőczey*: Gömör m. (nem kettős vezetéknevű, csak régies helyesírású), *Nagy-Szeghy*: Nyitra m., *Nádasdy*: Borsod m., *Nádaskai*: Abaúj m., *Négyesi*: Borsod m., *Némedi*: Pest m., *Németi*: több helység neve több megyében, *Nyitrai*: Nyitra m. (megyénévből is származhat), *Nyusztai* < Nyusztya: Gömör m., *Okolicsányi*: az Okolicsnó helységnév szlovák melléknévi alakjának *okoličan* magyarosodott alakja (nemesi előnévként is használatos), Liptó m., *Ongai*: Abaúj m., *Ortvay*: Ung m., *Osgyáni*: Gömör m., *Ónodi*: Borsod m., *Óvári*: több helység neve több megyében, *Patai*: Heves m., *Pataki*: több helység neve több megyében, valószínűen Sárospatak (Zemplén m.), *Peterdy*: Bihar m., *Pocsubay*: Pocsuadló: Hont m., magyarosodott forma, *Polányi*: Zemplén m., *Potornai* < Poturnya: Liptó m., *Pozsonyi*: Pozsony m. (megyénév is lehet), *Prágay*: Nógrád m., *Ragályi*: Gömör m., *Rajcsányi*: Nyitra m., *Ráczkövi* < Ráckeve: Pest m., *Rései* < Réső: Sáros m., *Rétei*: Pozsony m., *Répási*: Répáshuta (a beszédben: Répás): Borsod m., vagy Gömör-répás: Gömör m., *Rozgonyi*: Abaúj m., *Sallai* < Salló: Bars, Hont m., *Sarkadi*: több helység neve több megyében, a legvalószínűbb: Bereg, Szabolcs m., *Sáradi* < Sárád: Ugocsa m., *Sári*: több helység neve több megyében, a legvalószínűbb: Abasár, *Serki* < Serke: Gömör m., *Sikló-*

si: Baranya m., *Sipeki*: Hont, Nógrád m., *Sitkei*: Vas m., *Sőreghi*: Gömör m., *Sullay* < szlovák Šul'a, magyar Sülye: Nógrád m., *Surányi*: több helység neve több megyében, *Szalánczi*: Abaúj m., *Szalóczi*: Gömör m., *Szalóki*: több helység neve több megyében, a legvalószínűbb Heves m. (Egerszalók), *Szántai*: Abaúj m., *Szecsei*: Bars m., *Szendi*: Borsod m., *Szendrei*: Borsod m., *Szent Györgyi*: több helység (száznál is több) neve több megyében, *Szentimrey*: több helység neve több megyében, *Szentpéteri*: Borsod m., *Szécsényi*: Nógrád m., *Szilvási*: a legvalószínűbb a Borsod megyei *Szilvásvárad*, melynek középkori neve *Szilvás* volt, *Sziráki*: Borsod m., *Szoboszlai* < Szoboszló: Hajdú kerület, *Szolnoki*: Abaúj m., *Szombati*: Gömör m., *Szomodi* < Szomódi: Komárom m., *Szögedi*: Borsod m., *Szőledi*: Abaúj m., *Szőllősy*: több helység neve több megyében, ám itt a nemesi előnév *nagyszőlősi*, így csak Ugocsa megye jöhet számításba, *Tarczy* < Tarca: Sáros m., *Tari*: Heves m., *Tasi*: Heves, Szabolcs m., *Telekessy*: Borsod m., *Teleki*: több helység neve több megyében, *Thököly*: Pest m., *Tilaji*: Borsod m., *Tokaji*: Borsod, Zemplén m., *Tőszögi*: először Tőszegi-nek, néhányszor Tótszeginek írták: Pest m., *Thuri*: Hont, Külső-Szolnok m., *Tussay*: Zemplén m., *Ungvári*: Ung m., *Újvári*: több helység neve több megyében, valószínűen Abaúj m., *Vadászi*: Abaúj m., *Varsányi*: több helység neve több megyében, *Vattai*: Borsod m., *Vay* < Vaja: Szabolcs m., *Váczai*: Pest m., *Vályi*: Gömör m., *Vámosi*: Borsod m., *Váradai*: Bihar, Szabolcs m., *Várallyai*: több helység neve több megyében, *Verebélyi*: Bars, Nógrád m., *Vilmányi*: Abaúj m., *Vinnai*: Ung m., *Visznecki*: Heves m., *Vizinczei* ~ *Vizinczi* < Viznice: Bereg m., *Zaji* < Zah: Nógrád m., *Zabolai*: Háromszék, *Zarándy*: Arad m., *Zádori*: Gömör m., *Zákányi*: Somogy m., *Zelei*: Nyitra m.

4. A helység valamely részén lakó (dolgozó)

Bányai, *Berki*, *Erdey* (esetlegesen 'erdélyi' is lehet), *Hegyi*, *Mezei*, *Szállási*, *Szél*, *Végső* 'faluvégi'.

5. Népnevek

Ez a névtudomány egyik legvitatottabb (és legvitathatóbb) kategóriája. Maga a név csak arra utal első látásra, hogy a névviselő ehhez vagy ahhoz a néphez tartozott. A kérdés nem ilyen egyszerű. Lehetséges pl. az is, hogy köztük, a szomszédságukban élt, közülük választott feleséget, kereskedett velük, az ő vallásukat követte stb. Ezek ellenére bátran ki lehet jelteni, hogy alapvetően ezek a nevek a származás helyére vonatkoznak – bár napjainkban egyre elhalványultan.

Horváth, *Kun*, *Magyar*, *Moldován* 'moldvai', *Olasz*, *Orosz*: itt nem a nagyoroszok-ról van szó (akiket egyébként még a 19. századi köznyelvben is *muszká*-nak neveztek), hanem a ruszinokról, akik a Magyar Királyság területén éltek, *Rác* 'szerb'.

III. Tisztségre, foglalkozásra utaló vezetéknevek

1. A tisztség megnevezése

Ezek mindegyike metonimiával keletkezett. A Bíró névről még elképzelhető, hogy a névviselő bíró volt, de a Császár, a Püspök soha nem volt császár, sem püspök. A felsorolt névviselők valamilyen kapcsolatban álltak a tisztségviselővel (az ő birtokán dolgoztak, jobbágyuk volt stb.).

Barát, *Császár*, *Érsek*, *Kardinal* (ebben a rövidített formában német is lehet), *Király*, *Püspök*, *Vajda*.

2. A foglalkozás megnevezése

A jelentéseket csak akkor adom meg, ha a tulajdonnév közszei jelentése sem a köznyelvben, sem a nyelvjárásokban már nem élő szó.

Asztalos, Árendás 'bérlő' *Béres, Bojtár, Bordás* 'bordakészítő' (takácsmesterség), *Borsos* 'borsáros, borstörő', *Botos* 'csordás, községi bíró', *Búzás, Csapó* 'gubacsapó', *Csattos* 'csatkészítő' *Csávás* 'csávakészítő', *Csiszár* 'kardműves, majd később lókupec', *Csizmadia, Csomós* 'az a személy, aki a csomós lovak lábát meggyógyítja', *Csordás, Erdős*, 'erdőr, -birtokos', *Faragó* 'fa-, kőfaragó', *Fojta* 'sörfojtó', *Fonó* 'kenderfonó', *Galambos* 'galambtenyésztő', *Ganyó* 'dohánykertész', *Gombos* 'gombkészítő, gombkötő', *Gróf* 'tizedszedő', *Gulyás, Hajdú* 'marhapásztor, gyalogos katona, hajdúsági, fegyveres szolga', *Hüvelyes* (az ejtésben: Hívejés): bár a Hüvelyes névnek van 'kardhüvelykészítő' jelentése is, Cserépen azonban másról van szó. Maga a név Hüvelyes, Hivelyes formában csak 1731-től adathozható. Ám az egyéb anyakönyvi bejegyzések azt igazolják, hogy a Hüvelyes nevének már egy évszázaddal ezelőtt is éltek a községben. Az nagyon feltűnő, hogy a ragadványnevek egytől egyig a népi gyógyításra vonatkoztak, pl. Csipke, Orvos, Pókos, Vajas stb. Így igen valószínű, hogy ez a nevünk az *Imelyes*-ből alakult népetimológiával. Az imely 'a szarvasmarha bőre alatt levő lárvá, pondró' szó kiveszett a nyelvjárásból, később ezt a foglalatosságot már pondrelátónak nevezték (tehát az a személy, aki valamilyen eszközzel eltávolítja ezeket az élősködeket). *Ittes* hites 'esküdt', *Jobbágy* 'hűbértanulmányon gazdálkodó', *Juhos* 'juhosgazda', *Kallós* 'kallómalomban dolgozó', *Kardos* 'kardkovács', *Katona, Kenyeres* 'pék, kenyérfőző', *Kerékgyártó, Komlós* 'komlótermesztő', *Kondás, Korcsmáros, Korpás* 'a malomban dolgozó segéderő', *Köteles* 'kötélverő', *Kulcsár* 'az éléstár, a pince stb. felügyeletével, kulcsainak őrzésével megbízott személy', *Lakatos, Lovas* 'futár, fuvaros', *Lovász, Lőcsös, Madarász, Nevelős* 'sörnevelő', *Nyilas* 'íjász, a nyílosztást végző személy', *Nyíró* 'nyíró, borbély', *Eötvös ~ Ötvös, Palotás* 'palotáshajdú', *Pálinkás* 'pálinkafőző' (esetleg pálinkakedvelőt is jelent), *Pinczés* 'pinceszó', *Pintér* 'hordókészítő', *Polgár* 'városi lakos', *Révész, Rontó* 'kontár', *Serfőző, Sipos, Sütő* 'pék', *Szakács, Szalmás* 'szalmakötő', *Taksás* 'aki előre meghatározott bérért dolgozik', *Terhes* 'teherhordó', *Tőzsér* 'marhakereskedő', *Turós* 'a turos lovakat gyógyító személy', *Üveges, Vadász, Vasas, Vitéz* 'katona', *Zsoldos*.

3. A foglalkozásra, mesterségre metonimiával utaló családnevek

A névadásra a szó szoros értelmében utalás történik. Más szavakkal: megnevezik a foglalkozás eszközeit, termékét, melléktermékét stb. Sokszor pontosan nem is tudjuk, hogy melyik foglalkozásról lehetett szó eredetileg, mivel a megnevezés több foglalkozásnak is jellemzője lehet. Csak egy a biztos: foglalkozásra utalnak.

Bársony, Barzó 'bodza', *Bitó* 'kendertörő eszköz', *Bók* 'hámfa', *Bolya* 'bogyó', *Boncsér* 'bojt', *Borza* 'bodza', *Bóta* 'balta', *Boza* 'kölesből készült sörféle ital', *Bukó* 'petrence', *Czégel* 'cégér', *Czövek, Csuha* < Csuha < Csuha (értelmesített név), *Forgách, Gomba, Guba* 'ruhanemű', *Hanga* 'egy növényfaj neve', *Hócza* 'a jobb oldali ökör', *Jőrös* 'dombos', *Kárász* 'halféle', *Karuczka ~ Karuczka* 'kis lovas- vagy ökrösszekér' (a hozzátoldott -i a helynévi alaptagú nevek illúzióját kelti), *Kise*: 1. a négyesfogat első két lovának hámfája, 2. a vízfordító rúd két végén néhány szemnyi láncon lógó horgos fa, melynek horgára akasztják a csöbröt, *Kompa* 'kukoricacsutka', *Marok* 'kis nyaláb', *Méreg, Pere* 'pipitérfű', *Povány ~ Povály* 'liszt- vagy tojástartó nagy gyékénykosár', *Pajzs, Sáfrán ~ Sáfrány, Sonkoly* 'a méz kipergetése, kisajtolása után visszamaradt lép', *Sulyok* 'mosófa', *Szilva, Torma*.

IV. Egyéni tulajdonságot jelölő családnevek

Itt nem tettem, és nem is mertem különbséget tenni testi vagy lelki (ha jobban tesszük: külső és belső) tulajdonság között. Könnyen előfordulhat, hogy nem tudunk választani – több évszázad elteltével. Csak annyit tudunk, hogy valamilyen tulajdonságról (lehet) szó. A metaforikus tulajdonságról legfeljebb csak feltevéseink lehetnek, így csak közelíteni tudunk a megoldáshoz. Az csak természetes, hogy vannak (lehetnek) evidens megoldásaink, itt a magyarázatok elmaradnak, mivel világos, hogy egy Szőke nevű embernél a hajszín volt a meghatározó.

Bajzát 'szilaj, vad', *Bakondi* 'sánta', *Barna*, *Báncsi* 'kancsal', *Bizony* 'igaz' (nem szavajárási név!), *Bogár* 'fekete, szemtelen', *Bóka* 'bolondos, féleszű', *Bornemissza*, *Bő* 'gazdag', *Bögös* 'duzzadt lábú, sánta', *Bunyik* 'gonosz arcú', *Czakó* 'golya, hosszú lábú', *Csendes*, *Csendom* 'csintalan', *Csene* 'csenő', *Csirmaz* 'lótétű, csúnya ember', *Csorba* 'hiányos fogazatú', *Csóka*, *Csukk* 'alacsony', *Csuszka* 'harkályféle', *Csüdör* 'nemi képességét kiélő személy', *Deli*: 1. bolond, 2. dali, *Domó* 'cipőképű', *Dusza* 'kövér', *Édes* 'kedves, barátságos', *Egész* 'ép, egészséges', *Erős*, *Fejes* 'nagyfejű', *Ferge* 'fürge', *Fükő* 'aki gyakran és szívesen él nemi életet', *Hadas* 'nagy családdhoz tartozó', *Hosszú*, *Igaz*, *Joó*, *Kakszi* 'hallgatag, szótlan', *Kalas* 'szeles', *Kanyó* 'kamasz', *Káposzta* 'akinek nagy feje van', *Kései* 'a vártnál később született, idétlen képű', *Kondor* 'göndör', *Kónya* 'lógó fülű', *Kos* 'makacs', *Kövér*, *Lapos* (ti. fejű, fenekű), *Mocskos*, *Nehéz* 'komor, mogorva', *Nemes*, *Ördög*, *Ősz*, *Pajkoss* 'parázna, csintalan', *Perge* 'pisze', *Poczók* 'egérképű', *Poshadt* 'kedélytelen', *Puczik* 'egérképű', *Rózsa* 'piros arcú', *Sárkány*, *Siket* 'süket, nagyothalló', *Síró* 'kesergő, panaszkodó, síró hangú', *Sógor* (rokoni kapcsolat), *Süki* 'félüket', *Süveges* 'süveget viselő', *Szakáll*, *Szakó* 'gunár, hosszú nyakú', *Szarka*, *Széles*, *Szóó* 'böbeszédű', *Szőke*, *Szüle* 'nagyszülők által nevelt gyermek', *Tökös* 'sérves', *Tömpe* 'pisze', *Tüzes* 'heves, indulatos', *Veres*, *Vékony*, *Vig* ~ *Vigh*, *Virág*.

V. Egyéb vezetéknevek

1. A névadásnak két vagy több indítéka is lehetséges

Bajza: 1. bodza, 2. szilaj, vad, *Bakos*: régi világi személynév, 2. olajsütő, -sajtoló, *Bálint*: 1. régi egyházi személynév, 2. a balin halnév alakváltozata, *Bardócz*: 1. régi világi személynév, 2. puszta helynév, *Boros*: 1. bortermelő, 2. borkereskedő, 3. borkedvelő, *Czégény*: 1. régi világi személynév, 2. puszta helységnev, *Kása*: 1. kásakedvelő, 2. durvára örölt gabonaféle, 3. köles, *Kozák*: 1. egy orosz népcsoport neve, 2. szlovákul: kecskepásztor, *Mező*: 1. bármely -mező utótagú helynévből levezethető, 2. a mezőn élő, dolgozó személy, *Pocs*: 1. puszta helységnev, 2. a Pál régies becézője, *Póka*: 1. pólya, pelenka, 2. a Pál régies becézője, *Takácsi*: 1. Takácsiból származó, 2. takács (vagy a takács) fia, *Vaskóh*: puszta helységnev, 2. a szlovák Iván < Ivaskó < Vaskó alakja. Az azonos alakú 'kaporakés' jelentésű szó nem játszott szerepet a névadásban.

2. Névváltoztatás útján keletkezett vezetéknevek

Az esetek többségében az iratok hozzáák az eredeti nevet is, párszor viszont csak a névváltoztatás tényét tudjuk csak megállapítani.

Bartafi < Bargyovszky, *Fenyvesi* < Tanner, *Földházi* (ilyen helynév nincs), *Galánffy* < Galának, *Értelmes* < Ertl, *Hegyközi* < Medzibrodski, *Kővári* < Kohulák, *Marosvári* < Mizser, *Mátrai*, *Nádor* < Nadel, *Oláhcsy* < Olejcsik, *Rusznaky* < Rusznák, *Ruttkai* (a Turóc megyei Vrutky csak 1904-ben vált Ruttkává), *Szabadffy* < Freyer, *Szendrődi* (Szendrőd helynevünk nem volt), *Várhalmi* (ilyen helynevünk soha nem volt). A mesterséges névalkotás mindegyiken erősen érződik, az y-os nevek kissé nevetséges anakronizmusok.

3. Bizonytalan nevek

Az itt felsorolt nevek igen nagy valószínűséggel elírásból, anyakönyvi hibából keletkeztek. Éppen ezért a névadás indítéka erősen homályban marad. Ennek ellenére megadom az általam helyesnek ítélt neveket is (bár ide is kérdőjelet lehet tenni).

Jellei talán az *Illyei* (Bihar m.) helyett, *Korpongi*: a korponai (Hont m.) helyett, *Pálombi*: Polomkai, Polomai (Gömör m.) helyett, *Vidinczei*: Vizinczei (Bereg m.) helyett.

4. Kettős vezetéknevek

Nyilvánvaló, hogy nemcsak a nyelvtani megformálás kettős, hanem a névadás indítéka is. Azt ma és most már nem tudjuk megállapítani, hogy ezek a nevek természetesen vagy mesterségesen jöttek-e létre. Három csoportot lehet megállapítani.

a) *Az előtag az anya neve.* *Alexy Báthory*: az előtag az *Alexius* 'Elek' név genitivusa, megfelel a magyar patronimikum képzőnek *Kazinczy Nagy* – *Papszász* (az egybeírás a 20. századra jellemző) – *Soltész Nagy* (soltész = a telepés községek bírāja, jobbágyi szolgáltatásoktól felmentett személy).

b) *Az előtag nemesi előnév volt.* Ezek mindegyike helynévi alaptagú: *Ardai Janka* (az utótag a János becéző formája) – *Csáti Nagy* – *Nyéki Faragó* – *Pápai Tóth*, *Szatmári Paxi* (ejtve: paksi), *Tasnádi Szűcs*, *Tokaji Nagy*, *Turi Nagy*, *Vályi Nagy*.

c) *Az előtag eredetileg ragadványnév volt.* *Barbolya Nagy* (barbolya = sóska), *Borbély Nagy*, *Csufor Bóna* (csufor = fűrge, Bóna: a Bonifác név rövidülése és képzése), *Emődi Kis*, *Inokai Nagy* (Inoka, Heves m.), *Kulcsár Szabó*, *Kun Szabó*, *Laczkó Tóth*, *Lévai Csomós*, *Lövei Szabó*, *Szabó Nagy*, *Tasi Szabó*, *Vilmányi Kis*.

A számok azt mutatják, hogy a legmegterheltebb kategória az elszármazásra vonatkozik, utána a leszármazás következik. A foglalkozásra, de főként a tulajdonságokra utaló vezetéknevek száma feltűnően kevés.

IRODALOM

Ballagi Mór

é. n. A magyar nyelv teljes szótára I–II. Budapest

Benkő Loránd (főszerk.)

1967–84 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest

Kázmér Miklós

1993 Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Budapest

Lelkes György (szerk.)

1992 Magyar helységnév-azonosító szótár. Budapest

B. Lőrinczy Éva (főszerk.)

1979–92 Új magyar tájszótár I–III. A–M. Budapest

Mizser Lajos

1986 Cserépfalu XVI–XVII. századi vezetéknevei. HOMÉvk. XXIV. 223–235.
Miskolc

1988 Cserépfalu idegen eredetű vezetéknevei. HOMÉvk. XXV–XXVI. 713–722.
Miskolc

é. n. Cserépi tájszótár (kézirat)

Szinnyei József

1893–1901 Magyar tájszótár I–II. Budapest

FAMILIENNAMEN IN CSERÉPFALU. 1700–1974

Die Familiennamenmutter „Cserépfalu“ habe ich seit 1500 untersucht. Die Namen von zwei Jahrhunderten, bzw. die mit fremder Herkunft – insgesamt 440 Namen – habe ich schon veröffentlicht. Nun untersuche ich die Namen von 275 Jahren, wobei die Angaben des 16. und 17. Jahrhunderts nicht in Betracht gezogen werden. 631 Namen habe ich gesammelt. Die sich in der Aussprache (Dósa–Dózsa) oder der Orthographie (Koós–Kós) unterscheidenden Angaben habe ich nicht als separate Namen betrachtet, so habe ich seit dem Jahre 1500, 1071 Namen registriert. Die Familiennamen werden nicht alphabetisch, sondern thematisch analysiert, damit sie leichter überschaubar sind. In der Zuordnung sind natürlich auch Subkategorien zu finden: 1. Familiennamen, die auf den Familiennamen des Urnamengebers zurückgehen; 2. Familiennamen mit Hinweis auf die Herkunft; 3. Familiennamen mit Hinweis auf das Amt und den Beruf; 4. Familiennamen, die individuelle Eigenschaften bezeichnen (äußere bzw. innere Eigenschaften); 5. Sonstige Familiennamen (Namen mit mehreren Beweggründen, einmagyarisierte Namen, Doppelfamiliennamen).

In einigen wenigen Fällen konnte ich nur Vermutungen äußern. Die am meisten belastete Kategorie bezeichnet die Herkunft, gefolgt von Personennamen. Ich halte es für bemerkenswert, dass Berufe und Eigenschaften in der Namensgebung nur eine kleinere Rolle gespielt haben.

Mizser, Lajos

18–19. SZÁZADI VŐFÉLYVERSEK EGY KISGYŐRI NÉPI KÉZIRATOS GYŰJTEMÉNYBEN

TÓTH ARNOLD

A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában több mint tucatnyi népi kéziratoss verses- és daloskönyv található. Ezek egy része már ismert és publikált kézirat, más részük a kutatás számára még nem ismert és feltáratlan szöveg. Szükségesnek tartom, hogy legalább felsorolásszerűen említést tegyek ezekről a kéziratoss gyűjteményekről. Időrendben haladva a *Kisgyőri kézirat* keletkezése (1788–1843) után a mezőcsáti parasztköltő, *Uj Péter versesfüzete* következik az 1820-as évekből. A Szűcs Marcsa-ballada szerzőjének verseskönyvében főként névnapki köszöntők és temetésekre írt alkalmi versezetek találhatók. A gyűjteményt részletesen ismertette és publikálta Kordos László.¹ Ezzel közel egykorú a *Miskolci énekeskönyv* (1823–1824), amely ismeretlen körülmények között került át a Miskolci Állami Levéltárból a múzeumba 1968-ban. A kis füzet az *Egynéhány reptiben öszve hánt Noták Miskolczon 823-ban 4-ben* címet viseli, és Stoll Béla bibliográfiájának új, bővített kiadásában is szerepel.² A könyvecskében tíz verses szöveg van, melyekhez Bodgál Ferenc jegyzetanyagot is készített. A Herman Ottó Múzeumban Bodgál Ferenc hagyatékából a *Miskolci énekeskönyvnek* négy gépelt átírata és jegyzetekkel ellátott feldolgozása található;³ egy másolat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában is megvan (EA 6611).

A 19. század közepéről való *Kosuth Dániel saajóvamosi kéziratoss verseskönyve*, amelyet feltehetően 1852-ben kezdtek írni és az 1870-es, 1880-as évekre datálhatjuk befejezését. A verseskönyvnek a Kilián István által gépelt és jegyzetekkel ellátott szövege van meg gyűjteményünkben. A kéziratról részletes elemző tanulmány jelent meg 1966-ban, mely a verseskönyv különös értékének tartja a *Kadar históriája* című, máshonnan ismeretlen borsodi betyárballadát.⁴

Csak másolatban van meg gyűjteményünkben az a két katonakönyv, melyeket a Lak községbeli Baranyay István és Antal állítottak össze katonakorukban, 1865-ben illetve 1895-ben. Mindkét gyűjtemény számos dalszöveget tartalmaz, melyek egy része egyezik az abaúji folklórból gyűjtött recens adatokkal.⁵ A 19. század második feléből való két kisgyőri versgyűjteményünk is, *Lengyel Károly vőfélykönyve* 1880–1881-ből és *egyházias dalgyűjteménye* 1887–1888-ból.⁶

A 20. század első feléből nyolc kéziratoss gyűjteményt találunk. 1915–1916-ban íródott *Balázs Zoltán verses gyűjteménye* Sátoraljaújhelyen, mely nagyrészt 19. századi

¹ Kordos L., 1981. 130–136. illetve lásd még *Vikár B.*, 1905. 273–290.

² Stoll B., 2002. 523. A kötetben viselt sorszáma 1250.

³ HOM NA 437, NA 2112, NA 2804, NA 3446 leltári számokon.

⁴ Kilián I., 1966. 442. HOM NA 1386, 3780.

⁵ Történeti Énekes Dallos Könyvecske, 1865. HOM NA 5346. Dallos és Verses Könyv, 1895. HOM NA 5346.

⁶ Mindkettő HOM NA 1530.

költők alkotásait, iskolában is tanított verseit tartalmazza.⁷ 1919-ből származik *Földessy László kéziratos kottásfüzete*⁸, 1920-ból az ónodi *Turi Nagy Pál vőfélykönyve*.⁹ *Király István énekesfüzete* 1924-ből főként temetési és halotti énekeket tartalmaz.¹⁰ Négy gyűjtemény is származik Sajóecsegről: *Ragályi Gyula énekeskönyve*, *Ragályi Lajos vőfélykönyve*, *Ragályi Lajos kottás-daloskönyve* és *Ambrus István–Ragályi Gyula kottás-daloskönyve*. Ezek a 20. század első felében, az 1920-as, 1930-as években keletkeztek.¹¹ A felsorolt tizenhat kéziratos verseskönyv mellett egy tizenhetedik is található, amely a 19. század végére vagy a 20. század elejére datálható, szerzője és keletkezési helye ismeretlen, és a vélhetően saját alkotású versek mellett leveleket is tartalmaz.¹² Legrégőbbi és legnagyobb terjedelmű közülük az NA 1609. leltári szám alatt található *Kisgyőri kézirat*, melynek feldolgozása folyamatban van; jelen tanulmányban csupán vázlatos bemutatására és a szövegek egy részének közlésére vállalkozom.

Az általam *Kisgyőri kéziratnak* nevezett gyűjtemény 1965-ben került a Herman Ottó Múzeumba, Éles Rebeka ajándékaént Kisgyőrből. Beleltározásakor megtörtént a könyv restaurálása és újrakötése, ennek köszönhetően ma is használható állapotú, a szöveg jól olvasható. Bodgál Ferenc elvégezte a lapok beszámozását, és rövid tartalomjegyzéket is készített a kézirathoz. Mivel a lapszámozás egyértelmű és a célnak megfelelő, nem tartottam indokoltnak a megváltoztatását. A kézirat így 78 lapon 156 számozott oldalt tartalmaz, melyek közül az utolsó három sérült, hiányos, csak helyenként olvasható. Ezek a sérült lapok a restauráláskor fordítva kerültek bele a kötésbe, de a számozás sorrendje helyesen követi az eredeti sorrendet. A kötet magassága 24 cm, szélessége 19 cm.

A kötet tartalma két élesen elkülönülő egységre osztható: egyrészt református egyházi énekeket, imákat, verseket és katekizmust tartalmaz, másrészt pedig lakodalmi rigmusok, vőfélyversek találhatók benne. A kétféle tartalmi csoport szövegei vegyesen helyezkednek el a kéziratban: az első református vallási szövegegységet követik a vőfélyversek, aztán egyházi énekek következnek, majd újabb vőfélyversek zárják a sort. A kézirat végén Barsi István saját szerzésű, többnyire vallásos tárgyú versei sorakoznak.

A gyűjteményben számos helyen olvashatunk neveket és évszámokat. Ezek a megjegyzések egyrészt a szövegek beírásakor kerültek a kéziratba, és a szerző nevét, a szöveg megírásának (vagy bemásolásának) dátumát tartalmazzák. Más nevek és dátumok pedig későbbi beírások, valószínűleg a kézirat későbbi tulajdonosaitól származnak. A nevek és évszámok, illetve a kézírás formai jegyei alapján látszik, hogy a kézirat több szerzőtől, több korszakban keletkezett. A szövegben tíz személy jól megkülönböztethető kézírásával találkozunk, a legkorábbi dátum 1788, a legkésőbbi 1898. Ez a 110 éves időtartam jelenti a kézirat valóságos használatának korát, de keletkezése nagyrészt a 18. század végére és a 19. század közepére esik.

Az első 16 oldalon református imádságok vannak, majd a 17–53. oldal között református katekizmus olvasható. Mindkettő azonos kéz írása, a kátét 1788-ban jegyezte le egy eddig ismeretlen szerző, akinek monogramja B. M. P. Az 53–54. oldalon lévő vőfélyverset Bihari Dániel írta le 1841-ben. Az 55–80. oldalakon Barsi István és Barsi Filep vőfélyszövegeit olvashatjuk, melyek 1841–1843 között íródtak. Lényeges a 75. oldalon halványan kivehető 1792-es évszám, Barsi Filep nevével: azt jelenti, hogy 18.

---

⁷ HOM NA 4222.

⁸ HOM NA 2255.

⁹ HOM NA 3319.

¹⁰ HOM NA 5344.

¹¹ HOM NA 1963–1966.

¹² HOM NA 3916.

század végén írott szövegrészek is bekerültek az 1840-es évek elején keletkező kéziratba. Valószínű, hogy az 1788-ban beírt református vallási szöveg után csak 1843-ban írtak újra a vaskos könyvbe, mégpedig vőfélyszövegeket másoltak egyéb kéziratokból.

A nevek és a dátumok alapján egyértelmű, hogy Barsi Filep és Barsi István a saját korábbi szövegeiket másolták be a könyvbe 1843-ban. Ezt támasztják alá a 118. oldaltól következő versek is, melyek 1841-ben íródtak, de 1843-ban kerültek be a kéziratot versgyűjteménybe. A 119. oldalon van erre egyértelmű utalás: az egyik szöveg előtt ez szerepel: *Barsi Filep írta 1841-ben*, majd a szöveg után: *Amen 1843. 5. Január*. Ezt követően még két bejegyzés született: az egyik 1854-ben, Bihari Károlytól, a másik 1898-ban Éles Jánostól. Az említettekén kívül még Éles József, Éles Dezső és Barsi Móric neve szerepel a kéziratban, valamennyi későbbi beírás. Olyan szöveg, amely bizonyíthatóan 1843 után keletkezett volna, nincs a gyűjteményben.

Mindezek alapján a kisgyöri kéziratnak két keletkezési időpontját lehet meghatározni: az egyik 1788, a másik 1843. Az első, 18. századi rész egységes, formailag és tartalmilag is homogén: református vallási irodalmat tartalmaz. A 19. századi második rész vegyes, a legtöbb szöveg 1841-ben íródott, de korábbi szerzemények is bekerültek a gyűjteményes kötetbe. A kézirat részletes tartalomjegyzéke a következő:

I. rész

A) kézírás

1. *Regeli könyörgés*
2. *Estveli könyörgés*
3. *Regeli könyörgés*
5. *Estveli könyörgés*
6. *Regeli könyörgés*
7. *Estveli könyörgés*
8. *Regeli könyörgés*
9. *Estveli könyörgés, Betegségben lévő embernek alázatos könyörgése*
10. *Betegségből felgyógyult embernek hálaadó imádsága*
11. *Úr Vatsorálya Előtt Mondando könyörgés*
12. *Mikor a kenyeret El vészed Így fohászkodj*
13. *Mikor a poharat El vészed Így fohászkodj, Úr Vatsorálya Után Mondando könyörgés*
14. *Úr Vatsoralyakor Mondando Enek*
15. *Tanítás Előt való könyörgés*
16. *Tanítás Után Való könyörgés*
- 17–53. *1788dik aDie 20 Maj Rövid kérdésekben és Feleletekben Foglaltatott keresztényen Theologialya a kis Györi Catéchumenusoknak számára és javára B: M: P: által*

II. rész

B) kézírás

53–54. vőfélyversek 1841-ből.

C) kézírás

55–77. vőfélyversek és lakodalmi versek, 1842–1843. (Barsi Filep)

D) kézírás
77–80. vőfélyversek, 1841–1843. (Barsi István)

E) kézírás
81. *Mulato vers lakodalomban, Vőlegén Butsuzo*
84. *Sir a lány klarinét...Dob...* Barsi István írta, 1854.

F) kézírás
85. úrvacsorai ének, *Más Úr Vatsoralya Felet Mon: Ének Nota Mint a Szép Hives Patakra*

G) kézírás
87. *Jány Kérés Kori vers*
89. *Jánt haza Kérő Vers*

H) kézírás
91. *Öreg Ember Éneke a 94dik Soltár Notája*
94. *Bárány Felségének Menyegzőlyéről*

I) kézírás
100. *Cantio Elegans 109 S: Notaja*
102. *Hívogató Vers*
103. *Más Hívogató Vers*
104. *Mikor az Vőfőj az ételt fel viszi, Mikor a Bort viszi*
105. *Mikor a Második ételt fel viszed, Ez versben az első Vőfőj az házasságot ko-*
mentálja

106. *A kis vőfőj a házasság elen mond*
107. *Felel az első vőfőj*
108. *Mikor a Petsenyét fel viszed, A vendéget Biztatya a vőfőj, A szakáts Asszonyok*
109. *A Musikásról*
110. *Mikor a Nyoszolyó asszony s Leány ajándékit fel viszed, Elöl járó köszöntő*

Vers
111. *Elöl járó Vers Után Valo História*
112. *Mikor a Bokrétaér Mégy a Legényekkel, Bokréta ... Más Vers*
113. *El Butsuzo*
114. *Hitre követő Vers, Más Hitre Valo Szolito Vers*
115. *Mikor a hitriül a ...*
116. *Apjátul anyátul Butsuztató Vers*
117. *Más Butsuztato*

J) kézírás
118. *Étel Köszöntő Vers, Ezmeg Bor Köszön tő Barsi Filep, Ez a bor.... meg Kö-*
szönő
119. *1841 Vőlegény Fektetéskor Így szól, Étel Fel Köszönés mikor szükséges*
120. *Elizeus oszlopa 1841.*
121. *Ilyés oszlopa 1841.*
122. *Dániel alsó Képe Babilóniában 1841.*
126. *A Krisztus Oszlopáról 1841.*

131. *Szent János oszlopa*
132. *Az igazság napja a napnak oszlopa 1841.*
136. *Timótheus Titus Oszlopa. Evangéliomból való versek.*
142. *Salamon Könyvéből versekre 1841.*

A Kisgyőri kézirat jelentősége

A népi kéziratok verseskönyvek kutatása később kezdődött, mint a művelt, iskolázott szerzők kéziratok gyűjteményeinek feldolgozása. Szabó T. Attila és Stoll Béla nagy jelentőségű bibliográfiái¹³ elsősorban az irodalomtörténeti szempontból jelentős, a „magas” műveltséghez közelebb álló – vagy arra törekvő – literátus emberek (papok, kántorok, prédikátorok, tanítók, diákok) által összeállított vers- és énekgyűjteményeket tartalmazzák. Míg a 16–18. században ezek a gyűjtemények még elsősorban a művelt emberek alkotásai, addig a 18–19. század fordulóján, majd az egész 19. század folyamán ez a fajta írásbeliség egyre inkább a tanulatlan, ám írni-olvasni már tudó rétegek (parasztok, iparosok, kézművesek stb.) körébe helyeződött át. Ilyen értelemben a *kéziratok énekeskönyvek* mellett külön kategóriát alkotnak a *népi kéziratok énekeskönyvek*, melyek zömmel a 19–20. században keletkeztek. Tartalmuk szerint alapvetően kétféleképpen lehetnek: vegyes gyűjtemények, melyekben jellemzően szerelmes versek és dalok, hazafias költemények, egyházi vonatkozású énekek, lakodalmi és vőfélyversek, apróbb alkalmi köszöntők és emlékversek vannak; vagy tartalmazhatják egy-egy paraszti versíró saját költeményeit.¹⁴

A *Kisgyőri kézirat*, amely ebben az értelemben vegyes gyűjtemény, minden kétséget kizáróan népi eredetű: falusi környezetben, nehézkesen író, a helyesírást nem ismerő emberek tollából született. Csupán első részének 18. századi egyházi szövegei utalnak olyan szerzőre, akinek kenyerre lehetett a betűvetés: az írásképp rendezett, a szóhatárok világosak, a kisbetűs-nagybetűs írásmód következetes, az ékezetek használata pontos. A zömmel vőfélyverseket tartalmazó második részben a szavak összefolynak illetve indokolatlanul szétdarabolódnak, a vers strófái a sorokat nem követik, az ékezetek használata és a helyesírás következtelen, az írásképp sok helyütt kusza és zavaros. A keletkezés kora alapján azt mondhatjuk, hogy a *kisgyőri kézirat* a korai népi kéziratok gyűjtemények közé tartozik, hiszen 1843-ban leírt anyagának egy része biztosan 18. század végi szöveg.

A gyűjtemény két tartalmi egysége közül kétségtelenül a vőfélyversek állnak közelebb a néprajzi érdeklődéshez, így a szövegek bemutatását ezzel kezdjük.¹⁵ A vőfélyverseket és lakodalmi köszöntőket, rigmusokat tartalmazó vőfélykönyv a 18. század végén jelent meg a paraszti kultúrában. A vőfélykönyv a népi írásbeliség egyik legkorábbi, igen gyakori és még a 20. század második felében is élő hajtása.¹⁶ A kéziratok vőfélykönyvek szövegeit határozottan el kell választanunk a 16–18. századi kéziratok énekeskönyvek lakodalmi köszöntőszövegeitől. Míg a kéziratok énekeskönyvek lakodalmi köszöntői általában rövidke, személyes célzatúak, sokszor megrendelésre készültek

¹³ Szabó T. A., 1934, Stoll B., 1963.

¹⁴ Ujváry Z., 1960. 111.

¹⁵ Megjegyzem, hogy az imádságok, a zsoltárok és egyházi énekek valamint a katekizmus szövege nem érdektelen a református vallási néprajz szempontjából; míg a parasztköltők versei egyaránt számot tarthatnak az irodalomtörténész és a folklorista érdeklődésére. A kézirat teljes feldolgozása, elemzése hosszabb kutatómunkát igényel, jelen tanulmányban csak a vőfélyversek egy (részben már feldolgozott) részével foglalkozom.

¹⁶ Küllös I., 1982. 597.

és csipkelődő, ironikus, évődő modorban íródtak, addig a paraszti lakodalmak vőfélyversei hosszúak, terjengősek, általánosságban szólnak a hallgatósághoz és tartalmilag a lakodalom menetének egyes fázisaihoz illeszkednek. A 16–18. századi kéziratos énekeskönyvek – így a sárospataki református kollégiumban nagy számban található „Minde-nes Gyűjtemények” – lakodalmi köszöntői csak nagyon távolról kapcsolódnak a vőfélyrigmusokhoz.¹⁷

Hasonlóképpen el kell választanunk a vőfélyverseket a lakodalmi költészettől: a lakodalmi szokásköltészet (rítusénekek, szokásdalok) közösségi műfaj, míg a vőfélyvers inkább egyéni; a szokásköltészet régebbi és esztétikai értéke van, a vőfélyvers újabb keletű és önálló esztétikai értéke nincs.¹⁸ A vőfélyvers műfaji besorolásával kapcsolatban a folklorisztika egységes abban, hogy ezt a szöveghagyományt nem tekintjük a népköltészet meghatározó elemének, ám abban megoszlanak a vélemények, hogy népköltészeti műfaj-e egyáltalán. Katona Imre még a népköltészethez tartozónak tekinti a vőfélyverset, amely szerinte „a népi vers alkalmi válfaja, kötött formájú alkalmi szöveg.” A „népköltészet kisebb, alkalmoszerű verses műfajai között külön hely illeti meg a vőfélyrigmusokat. Önálló helyük, szerepük van a népköltészet egészén belül, s aránylag jól el is különíthetők minden más műfajtól.”¹⁹ Ezzel szemben Ujváry Zoltán nem tekinti azokat népköltészeti műfajnak: „A vőfélyversek a nép hagyományában nem alkotnak önálló műfajt, nem tartoznak a népköltészethez, s így a paraszti közösség kultúrájában sincs jelentősebb szerepük.”²⁰

A vőfélyversek országos elterjedése a 18. század végére és a 19. század első felére tehető. Falun való megjelenésükben két tényező játszott nagy szerepet: a nyomtatás mind szélesebb körű elterjedése, melynek révén a 18. század végi nyomtatott vőfélykönyvek – mint népszerű ponyvatermékek – egyre nagyobb számban kerültek be a paraszti háztartásokba; másrészt pedig az írás-olvasás és az írni-olvasni tudók (falusi papok, tanítók, kántorok) egyre növekvő szerepe a népi kultúrában. A falusi iskolahálózat kiépülése volt az egyik legfontosabb előzménye a vőfélyversek terjedésének. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a református lakosság körében az írás-olvasás korábban vált általánossá, mint a katolikusok esetében – így nem meglepő, hogy a református Kisgyőrben már a 18. század végén keletkezett népi kéziratos gyűjtemény.²¹

A vőfélyversek keletkezése, korai története és történeti változása számos izgalmas kérdéssel szolgál a kutató számára. Kialakulására kétségtelenül hatott a nemesi lakodalmak költészete és a verselő szolgadiákok által képviselt szöveghagyomány, melynek elemei (katonák, seregek, királyok, címerek, szolgálók) a 19–20. században is megmaradtak. A kéziratos énekköltészetből egyrészt iskolás, diákos vonások, másrészt ókori mitológikus elemek kerültek a vőfélyszövegekbe. A „házastársak tanítása” és a „vőfélyek vitája a házasságról” típusú szövegek a hitvitázó drámák és a hitújítás oktató-moralizáló költészetének emlékei. Ezek mellett természetesen számos helyi jellegzetesség és hagyományos népi elem is beépült a vőfélyversekbe.²²

A vőfélyek szövegei – bár kétségtelenül rendelkeznek kisebb táji különbségekkel – alapvetően hasonló formai-tartalmi jegyeket mutatnak országszerte. Ujváry Zoltán felteleezi, hogy a szövegek egy közös forrásból kerültek a ponyvanyomtatványokba, onnan

¹⁷ Komáromy S., 1989. 201.

¹⁸ Szabó L., 1983. 354.

¹⁹ Katona I., 1982. 598. és 1955. 85–87.

²⁰ Ujváry Z., 1960. 122–123.

²¹ Vö. Bakó F., 1989. 118.

²² Katona I., 1982. 598.

pedig a falusi lakodalmakba. Jellemző, hogy ugyanazon nyomtatott vőfélykönyvből a különböző helyi szokásoknak megfelelően más és más részeket vesznek át és hagynak ki a falusi vőfélyek.²³ A szövegek terjedésének, fennmaradásának módja a másolás: nyomtatott ponyvából vagy régebbi kéziratos vőfélykönyvekből másolják ki a vőfélykedő parasztok a számukra megfelelő részeket. Gyakori az is, hogy a vőfélyek a meglévő minták után, a bevált sablonok felhasználásával maguk írják meg szövegeiket, amelyek azután kéziratos könyvekbe foglalva hagyományozódnak tovább. A vőfélykönyv célja, hogy belőle a rögzített szöveget megtanulják. Használata egy-egy faluban mindössze néhány személyre, specialistákra korlátozódik, és a könyveket gyakran egymás után több generáció is használja. Minthogy a vőfélyversek soha nem kerültek át a szájhagyományba, egyéni jellegük és tudálékos modoruk, akadozó verselésük és terjengős, gyakran érthetetlen szövegük megmaradt – ennek ellenére a paraszti közösségekben a hosszú ideig tartó használat miatt mégis meggyökeresedtek.²⁴

A *Kisgyőri kézirat* az elmondottak alapján nemcsak mint népi kéziratos könyv, hanem mint viszonylag korai vőfélykönyv is figyelemre érdemes. Szövegeinek összehasonlító vizsgálata több szempontból is hasznos feladat. Egyrészt érdemes összevetnünk a verseket a korabeli ponyvanyomtatványok anyagával, melyek révén a keletkezés kérdésére kaphatunk választ. Másrészt lehetőség nyílik egy református község, Kisgyőr vőfélyverseinek az elmúlt 150–200 évben végbement változásainak nyomon követésére, mivel több időmetszetből viszonylag nagy mennyiségű gyűjtés áll ehhez rendelkezésünkre. Harmadrészt tanulságos volna a kéziratot összevetni más területekről, de hasonló korból származó kéziratos vőfélykönyvekkel, amely a szövegek táji különbségeire és hasonlóságaira világíthatna rá. A *Kisgyőri kézirat* eddig feldolgozott szövegei alapján úgy vélem, hogy a munka mindhárom irányban folytatható és szép eredmények reményével kecsegtet.

A következőkben 37 vőfélyszöveget közlök, először a kézirat betűhív átírásában, majd a könnyebb olvashatóság kedvéért korszerűsített olvasatban. A betűhív átírásban a szöveg bal oldalán lévő számok a strófák eredeti, a szerzők által leírt számozásai. A jobb oldalon a kézirást jelölő betűt és a kézirat oldalszámát adtam meg. Dőlt betűvel szedtem a nehezen olvasható szavakat, míg zárójeles három ponttal jelöltem az elmosódott, olvashatatlan szavak és sorok helyét. A modernizált olvasatban értelemszerűen szövegegyeségekre bontottam az összetartozó strófákat, és a sorszámozásban a kézirást jelölő betűt is feltüntettem.

1	jo regelt kivanok minden nek Ez kiraji hazban valakik gyultenek Nem azert jotem en hogy fogjak mulatni Hanem mi a panaszom akarom mondani	B kézírás	53
2	Aldja meg azisten az haz nak gazdajat nasz nagy jat ifjat egész szekventziat Latom hogy mind nyajan vigassag ban vagynak aldott legyen ki küszöben ki s belep ez haznak El söben mihoz zatok tsak azert jötünk A mint mar latgyatok hogy elis erkeztünk Uj parantsola tot tsak azerent vettünk		

²³ Ujváry Z., 1980. 462.

²⁴ Bakó F., 1989. 122.

Tudnankmeg hogy vagytok kik vagytok előttük
 Ez haznak nasz nadja vane egessegeben
 Enek szo szoloja kivant bekessegeben
 Völegenyünk parja takaros epsegeben
 vagytok eminjajan *firs* jo egessegeben
 De nevezetesen ahaz nak gazdaja
 Es elete parja kedves gazdaneja
 Hazassagra valo szerelmes leanja
 Egessegeben van e teste alkotmanja

edes Edes nasznagy Uram azt kérdem kigyelmed
 töl van e jo egessege ez haz gazdájának hat az
 ő kigyelme elete parjanak vagyon ejo
 egessege hat azon betsületes személynek akier mi Fara
 dozunk vagyon ejo egessege Hálá legyen amiden
 Hato Jo Istennek hogy mind ez ideig megtartotta
 eletben egessegeben ez utan is örizze meg minden szomorü
 változasoktól szivesen kivanom Bihari Dániel 1841
 2 *adodik* mikor pain kat adnak igya
 Jo Egessegekert az Isten tartsameg aldjá meg ittvalo
 teteket itt valo beszélgetéseket aldjá meg azon ket
 ifjakat is hogy olyanok legyenek mint a vízmelle
 plantaltatott elő fa zöldellyenek mint a libanonnak
 nak tzedrusai szüleiknek örömökre az anyaszent
 egy haznak epületere az *Eklenanak* el hessenek
 szivesen kivanom 1841 Barsi Filep 12345

54

Barsi Filep (*utólagos beírás*)

3 szor bokre tat kendöt kikéri
 Edes nasz nagyuram szo szollo uram emlékezeteben
 lehet kigyelmeteknek mikor az isten az első vilagot terem
 tette es azt elvesztitte noet abarkaban megtartotta
 es mikor aföld meg szarat dotvolna Kibotsata noe ama
 ga galabjat hogy vinne nekivalami jelthogy
 mi is ami kiralyunk hoz üres valasz szal viszane
 térnenk hanem hogy valamijelt tudnank mu
 tatni akigyelmetek joindulatjokból / hitre *kövese*

C kézírás

55

- 4 Edes nasznagy uram mint hogy ezavilági élet aszt hozza
 magaval az Isten anyira vitte szivet lelkit az edes nn
 baratom uramnak magatlekötelezte szerelmes matka
 jahoz de azal megnem elegszik hanem ahit nek
 nek arany lantzaval akarnak együve kötetni esa hit *ni*
felveterere mind azon betsületes szemejeket mind *kigyelme*
 ket azisten segítse szivesen kivanom (*elmosódott évszám*)

- 5 mikor a bokreta ert migyale gengyekkel
 Jol emlékez het nek *rea* kigyelmetek hogy enek előteme
 g fordultunk vala a kigyelmetek szalasan megy megfordu

56

lasunkban megis ajandekoztak kigyel metek igéten ket szep
tzimerek ket mejet meg most is köszönünk latvan pedig amiki
rajunk ezen szep tzimereket azert botsatot ta ezen tob katona
itis velemegyüt hoghamegazok azötvösök elnenek akik ama tzime
reket öntöt ték esami kirajunknak izen tob katonait is megajande
koznak ijeten tzimerek kel haingyen leszen aszt majd megköszön
(...) szepen hapedig külöm ben nemlesz az penzünk
ert is legyen ale ge nyekazert vagynak VEGE

- 6szor Bokretara követő hogy szállast adjanak megreggel
Edes nasznagyuram szoszolo uram emlékezetiben lehet kigyel
meteknek hogy az enjóuram egynehany napok mulva
megfordult ezen kiraji haznak megmeg fordulasaval az
edes Kis jozep uram hajadonleangyat el jertzet te kezbe
adasokat is meg erősítette de azert megnem elegszik hanem meg
em alig indulvan egynehangy szambul allo katonaiival egész
alazatossaggal (...) *ta* jo kigyelmeteket meltoztasanak
(...) szalást adni mert ahogy szoktak mondani kinek hunva
gyon a kintseot vagyon annak azó szive / ennekisvege
- 7 szer Mikorbokretat vatani indulnak ajangyos haztul

Virag nak maga banmi az ő szep sege
(...)

57

Bokreta vatasra legenyünk serege
Jelen vagyon immar van eleg *kötsege*

- 8 szor Mikor a leangyos hazhoz ersz igy szolj
Im marviszater tünk azuroltalmaba
megaltunk ezhaznak kívül pitvaraba
Jöttünk nasz nagyuram egy kompaniaval
Tiszteljük kelmeteket ij szep ifjakkal
Belepek ezhaznak kívül pitvarabul
Szalast kerek ismet ezhaz gazdajatul
Külöl nösenpedig afő nasznagy gyatul
mert mind egyi kunk ojamagat a botrankozastul
Edes nasz nagy uram szoszolo uram emlékezetiben
lehet kigyelmetek nek hogy azeleb megfoldultunk
Vala aki gyelmetek szalasaba megmeg foldula
sunkat megis ajandekoztak kigyel metek ijeten szep tzi
merekkel amejet megmost is köszönünk latvanpedig a
mi kirajunk ezen szep tzi mereket azoertbotsa
taezen tob katona it is hogyha azo katis megajande
koznak kigyel metek ijeten szep tzimerek kel

hain gyen leszen aszt majd köszönjük hanem
külömben penzunkert is legyen alegengyek azert
vagy nak botsat va Vege vege

58

- 9 szer mikor vizsamesyenyen kergy szalast maszor
Edes nasz nagyuram szoszolo uram igen szepen kerem
Kigyel meteket ismet egész szekventziaval jövő

k el akigyel metekszalasar tart toztas sanak
 kigyelmetek keves ideig al kal matos halasztani
 10 szer Mikor alegengyes hazhozmennek vissza
 Imar vizatertunk azuroltalma ba
 Nints en sem mihiba a kompaniangba
 megkoronasztattunk az utazasinkban
 szeren tsesenvoltunk minden dolgaingba
 s hogy vigan jöttünk uraim víg muzsikaszoval
 mert ideje vagyon a vigassagnak mostan
 mulasanakhát kigyelmetek velünk vigan
 Legyen az úr velünk ezmulatasingban
 11 szer mikor a meny aszongyer megy ajanyos hazhoz
 Viglakodalminep vidam mulatságot
 Örömetvíg kedvet kedves nyáj jassagot
 Adjonaz úr nektek jeles vigassagot
 ŰZ ZON el tőle tek minden komorsagot

El hidjétek hogy mink semen nise minngya 59
 Nem jötünk hozzatoksem pedigveteni
 Debeszed ben hasz szak nemakarnank lenni
 Mert meg mami nekünk vissza is kel menni

Edes nasz nagyura kerem szeretettel
 Egesz szekventziaval jötünk ismetlennel
 fogad jon hat min ket mostanis szivesen
 Had köszön hes sükmeg hüseget kegyesen

Nem kedves kedhetünk sem pézzel sem mezzel
 de azért nem jöttünk ideüres kezzel
 A mit ide hoztunk kül dek tiszta szivvel
 Kik eből részt vesznek egesz egesseggel

12 szer Mikor alege nyges hazhozvisz szamegyigy szój

Edes nasznagy uram ez jöt hozzám szolván
 Egy szemej jött velünk akompaniangban
 Di tser tesseg isten hatameny orszagban
 Hogy nem fogyot seregünk akompaniangban

Az isten megaldodta mivő lege nyünket
 Egy szep meny asz szonnnnyal gyulekezetünket
 Szen tejljemeg isten mind a kettőjüket
 Terjesz sze napon kent a szereteteket
 Lakodalmi vers vatsora közben beszeld

Veven avi lagot szemem tzirkalmara
 Ugyan az embernek mivolna javara
 Aban nyukgtattam meg elmemutojara
 Nin tsen semmi aminemvolnaartalma

Az életnek modjat hakerdore veszem 60
 Mitvolna jobb tennem aszta kerdest teszem
 Feleletül tudom sokaktulaszt veszem
 Hameg hazasodom azlesz ajob nekem

Jol el hiszem mivel isten rendelete
 Hogy az emberinemnek legyen tenyyeszese
 Rosz bajais kinek van hozzatetszese
 Desoknak aban van lelkielvesztese

Jo a jo feleseg Salamonis írja
 mert az az életnek aléleknek sírja
 De a rosz ferjének eltemetősírja
 Rosz azon erköltset mert senki sem bírja

Sok féle parkt tikavan az aszonyyokba
 nem mondom mindenbe de monthatom sokba
 Hadug hattya fejét afejkető tokba
 Férjet mint *veszi szájja* feje fő azokba

Sok férjét mutatja hogynagyon szereti
 Erette majd meghal magat ugytetszeti
 A szegen ferjevel tsaknem elhiteti
 Hogy ez mind ugyvagyon amint kepzelteti

Sok nak bar tsil lagot ragasz szon nyakaba
 ferje egesz napon hordoz zamar kaba
 De estve *leteveh* mar gara sziajaba
 (...) nem is lehet jarni gusztusaba

Ha ferjevala mitneki szolni tanal
 mindig dürög mórog larmaznagy perbeszal
 Török tsupor kanal tsördül kisvila tal
 nintsen ő elő tesem peter sem szep pal

Ijjen am az azon illye ket tselekszik
 Hogy ferjet mustraja meg meg azzal ditsekszik
 Gusztusat nem leli bar ferje igyekszik
 Uj larmaval kel fel estve ujjal fekszik
 Ez is lakodal mi vers vege

Jo est vet kivanok ekompani anak
 desok szep vendegi vanezen gazdanak
 magam isbejönnek habe botsatnanak
 a szuruj bul töllem szepet hallananak

O beszepen jartam az elobveletek
 meglat tam odakin beszélgetesetek
 Be jöttem megtudni miben van vegetek
 Hogy ij szep sereggel rakasra gyültetek

El sóben aszt vettem hogy *toros hazlegyen*
 De igy mondaszt *lallek* minden viganlegyen
 Azon ban *apalatzk* köztetek *sort* megyen
 Ki men tem magamat nemsert meg a *szegyen*.

demar le isülök mert jól meg farat tam
 mert a *srofa* eleit mar ma megbujdostam
 Eleven szep bunkosbotomat meg (...)

Kantra bots koromat *anyasra* felhuztam
 A Diszno röhögést majd ketnap kergettem
 Agyul fekeseket mind atgjon ütöttem

61

62

Vere bek arnyekat ha *la* ra kergettem
 Venfa tsi korgasat tarisz nyara szettem
 Ad jon isten nek tekvigassagos napot
 Esső ellen pedig igennagy kalapot
 A Boros hordoba foghatatlan tsapot
 Enij sogbeszedre marlehet egy jet inngya
 most vanava tsorael mult azuzonna
 Ezt alakodalmat senkimeg neunya
 a muzi kasok nak asutbakur vanya
 Bol dog kinek bora esbuzaja terem
 Kinek hazaelöt tölt vealsok verem
 most abetsületem tudom hogy felnyerem
 Ha kiyel meteket kinal nimeg merem
 Sen ki kine kej jen most eb bül asorbul
 addig hordom miga patak kinem storsorbul
 Man e mas verrs (...)
 Pi padohan zsak ko farmatringheveder

Szüleimről marat pej paripa fegyver
 mert jo feleseget akiisten *tülngyer*
 mint azhati bunda nem mindenüt hever
 Szük ajofele segnehez szerit tenni
 a szepert ajo ert nem kar meszszvneni
 Dejob hol tigvalo arva sagbanlenni
 Hoy nem mint bal kör müdur tzassleantvenni
 Mint hogy barson ygerget nem ilet szamarham
 Vay mi kent atehen nem visel letgatyat
 az aszszon naksemkel uyviselnimagat
 Hogy oranal fogva lurtzol ja azurat
 De meg aferfi is mindent fere tegyen
 Elete parja hozigazlel külegyen
 Tudvan a feleség kiöhozza megyen
 nem kalandari umhoy minjanmastvegen
 El ado le anyok miertvara koztok
 Sőt ajo szerentsset ket kezzel kapjatok
 E paros vilaggal meg baratkooztatok
 Leany bulasz szonya elvaltoztassatok
 ne kövesd azokat kikmagok suttoznak
 pelda jatkövetik afülesbagjoknak
 Enjisok időre megnem hazasodnak
 mint aravasz kakuk tsak mas alatojnak

63

Völegeny uram ezjóra mar szer
 Meg vallom maganak jo felesegetvet
 E paros vilagnak testver sogoralet
 ma akoma sagnak fundemntomalet
 Titeket is akik itt ültök rendesen
 Minden kivant jokkal anagy urszeressen

64

Tsak most azon kerlek uraim szívesen
 Nebotsasatok eltöletek üres sen
 3333 sült tyuk bevives kor íyg verselj
 Edes nasznagy uram mi uj sagvaloba
 Ez a sült tyukodaki ellankatahoba
 Az masik mellette otvölt koborloba
 Ugy meg löttem kiment a (...) forgoba
 Hat az puskaszora agyuk nak sere ge
 Ugy yyöt ram mint atelnelfermetege
 minden tetemi met ugy megrettentette
 mondhatom hogy voltam a felsz nekbetege
 Egy ven kot losengem mingy nyom bakapot
 Kirugta fejemből mingyan a kalapot
 Rugot vagot utojara pofon vagot
 Uhogy job szemem mel nem latom anapot
 Hallot tatok istalan a jaj dulasom
 midön az a venkot losvagta a szemem vilagom
 nem isban tottam volnadenagy volt raaboszusagom

mert mingyan kika partanyyarbaadohanyjom
 Nem latot ijdolgot meg *angya palok*
 íme vakon kellet bejön nihozzatok
 minden teteme itfel trantserozzatok
 De a *vadasd* is ane külnehagy yyatok
 28 Disz no fej bevíves kor
 A szar nygas alatok közt legnevezeteseb
 a ser tesnek husaleg isfelsegeseb
 Deharis kasaval hízik megedesseb
 itvan az amon das megynel nints betseseb
 A minagyob uraimdiakul is tudot
 mert hahaborgattak mikoröaludot
 vagy ha kötögettük mikorö nyugodot
 mor mor ijjen diak szokot adot
 18 kis vöfely felel tet versel het
 Aly fere baratom had enis beszéljek
 meg oljan legentül hidel hogy nemfelek
 maganos éltem mel veled nem tsererek
 Ey jel te paros tul en Eyyedulelek
 Sok szerentsetlenek voltak evilagon
 Kik nagy mohon kaptak a szenthazassagon
 De utob alotak megazigas sagon
 Hogy egyedül elni jobvolnavilagon

65

Mert aparos elet nemejnek kalit ka
 mivel azigaz tars igen nagyon ritka
 it van a szivem nek minden belsötitka
 Bar fejemre haj on sok aszszonnak ritka
 Ezert ditsüült meg szen pal isregenten

66

Hogy Eletet foj tattanokideig szenten
nem vet feleseget nem is tsalat kozot
Nem is volt anevaszon tun tul atkozot
El só vő vely felel

Meg aly nem sokara felelek szavadra
Tudom lakatot vetsz pitjetajakadra
neked gondod legyen tsupantsak magadra

3345 En velem negondoj naneműj a sutra
Barsi (...) mastvesz nek elő man it ten vers vers
Halod Ebaratom ajelőegy szomra
Denem hivlak am most borra semsavora
hanem meg felelelek az előb bi szodra
Hogy meg bomlot agyad fordithassad jora

Igaz hogy szen pal nak nem volt felesege
Denem azert let am örök idvessege
Hanem mivel peldas vala ő szentsege
azert le vene ki menyeyj ditsősege

(...) judas is nőtlenlegen volt

Dehogy mes teretől hitet lenelpartolt
fel akasz tamagat apokol balabolt
Holál nok sagaert keservesen lakolt

Rosz delilajavolt az igaz sámsonnak
Dehogy ebül jart maga oka annak
nem kel kibeszél nimindent az aszszonnak
Mivel hogy ök tit kot tartaninemtudnak

igaz az aszonyik ollyant is kivannak
A miket a ferjek nekiknem adhatnak
De meg kel enged nibaratom azoknak
Kik a ferfiaknak bordaiból vagynak

Osz tan egy par ember jobbanboldugulhat
mivel hogy ket par kez jobbanboldugulhat
Egy ember tsak ugyan nem mesz szi haladhat
Azon ban megy könj en *vesibe lat hat*

Nagy kints a jo asz szonbaratom ahaznal
Haök nemvol nanak most tesem papolnal
Kitut na mej órszag szelin kutuyytolnal
azert hat jobvol nahaegy gyet sem szolnal

Sok pel dat hoz hatok ahistoriabul
mind a regi mind azutob ivilag bul
menyyi joszar mazik a szent hazassagbul
Latod e atyafi nem vets ki sarkambul

20 A kis vofely nek így szoly
A KisVőfely most nem borozked vevel

1 Katsongat ajanyyok ralatom szemeivel
Szeretne elhalni amotegy szókevel
nemis hiszem hogy megnem borbajjaazejjel
Nevetra mosojog mindaket szemeivel

67

68

Kezevel nemisbir most ez bez zegevel
2 O deb menhat tüle ne ay hozza közel
Mert most haragjaban egyszerre fel ökvel
mas A Kis vo fenek igy szoy

Lattam az Erdöbe egy nagy szarvuözet

2 At tullel hulatot apro darabrezet
Eregy hat barátom kis vöfely hamehesz
annak melegebül meg most jól fel széhetz
is met a kis vöfely nem igy szoly

Latom akis vöfely hogy nagyon szomorü
Kinem gondol hatom mert fogtamegabü
Vagy hiszen eszem bejutot mi a baja

3 Regen hallatozik hogy vagyna az agyra
A menyly aszon fel köszönese reg el

O davan tzi mere aszep szüzessegnek
Mely volt regenten aszemer metessegnek
Mint istenes élet tiszta kegyessegnek
Barats tság szere lem példaja hüsegnek

Vagy nak mas jelekis melyjek különböznek
Szüzek asz szonyoktól mert ezek viselnek
Hosz anbe font haját amejre fel tesznek
Gyöny koszorut partat fejekenviselnek

E szemis ekesvala mind ezekkel
tzif raz gatta magát partak kal gyógyekkel
míg lean volt ő is efele jelekkel
mutat ta hogy volt egy ezöaszüzekkel

Deim el val tozott mint lát tgyak példáját
Ten napestve mint levetette koszoruját
Kontgy alá kötötte hoszan befönt haját
Re ailles tette fatyol föruhajat

E gesseg utanna írjen sokidő ket
szerel mesparjával számos esztendőket
minden fele butól banat tul mentő ket
mind vart mind varatlan *öröre szülő ket*

Mikor a legényes hazhozvisz szamegy a janjostul
Joregelt kivanok ez ferekventziának
Vele egyetemben ez haz gazdajanak
Ö Veleegygyüt azalatvalojanak
Vegezetre pedik kedves nasznagy gyanak

Vigassagura imnemkel szomor kodni
A szomorü ságot fere kel most tenni
A Hol mink voltunk montak kelingya enni
Etek ittak montaknemkel szomorkodni

Vígan voltot minden senkinem szomorkodot
A szomorü ságnak minden beket hagyot
Ot minden vígan volt senkinem szomorkodot

69

70

Vigassag jeleül at tak szep koronakat
 Mon tak katonainnak is szivesen szolgálnak
 Etelt es italt ökszivesen adnak
 Ez haz gazdajanak nasznagyuraméknak
 Etellel itallal szivesen szolgálnak
 El Hi szik kel metik hogy mar mi ot vol tunk
 paran tsolat jok bulmejjet felvalaltunk
 fel valalt dolgunkban serenyen el jartunk
 Mej ert is istennek szivbö halatadunk

vege

Mikorreggel othagyod ajangyos hazat igy szoj
 Mindenekben *jóve(...)* *tast* kivantunk töletek
Attoke kere sünk mert vette fületek (???)
Egyszere most elmegyünk előletek
 (...) töletek 1841

Ál dases be kesseg a hazban maradjon 71
 a tiszta szeretet itten mula tozzon
 amegy oy jan vidám mulatást okozzon
 Hogyti szivetekre Banatot nehozzon
 Fek teto vers 1842 dik ben irtam
 Nemes frek ventsia kik idegyültetek
 Baröregek ifjak szüzek eslegenyek
 ilö hogy bustuzast entölem vegyetek
 Egy vagy kettöt szol lok kerlek engegyetek
 Mej igen kivan nya mar ez a szallasat
 A szomorodot szív megvigasztalásat
 A párnél külvalo agerlitse tarssat
 Szintugy ezelfárat test meg nyugovásat
 Menyasz szon aszszonyunk hat most minket ithagy
 nyugodni megyen mar mond hogy a vetet agy
 Keszenvarja regen sziveis odavagy
 Legyen ngyugovasa nemkemen hanemlagy
 Ragyok nakaz égen a tsillagok immar
 meg szünt minden munka azutazosem jar
 öszekölelgöz venyug szik sok kedves pár
 (...) vár

El is jöt az idő halgatok e szora 72
 Mert mar tizenegyed elütöt azora
 a mi völegenyünk felfeküdt a padra
 mellyert *eszeme* nek menni kel a hadra
 A kinek vetet ez teyeseleté ben
 most botsanatot ker altalam mindenekben
 Tiazert mindnyajan vigadjatok itten
 Ők is majd jáztanak apadon tsak ketten
 Tsendes joejszakat kivan hat azoknak
 Valakik mellette eddig faradoztak

Kivált kepenpedid nasz nagy uramnak
 Ezek közöt pedik atytyanak s annyának
 Nem szolok mar töbet mindjart vegelesen
 Butsuzom az egész sokaság fejében
 aldasd vigmulatást mind az egész népre
 Kivanok marhagyni az egész seregre
 Mar jo ejtza kával ithagylak titeket
 Viraszszon holnapra az úrbenneteket
 Vigasz tayja szépen badjat sziveteket
 Mar megyek keresni elment kedvesemet Vége

Koszoru köszöntés 842 ben 73

1 Minden rendből s karból kik ide gyűltetek
 Egész frekventia közétek sietek
 Mostani hartzomrol beszéllek tinektek
 Beszédemre kérlek hogy figyelmezzetek

2 Nem tzélom ekiráji házát meg bántani
 Sem a böltsek tanátsat meg vetni
 detudom szandikom szabad szabad kimondani:
 Azért hát kesz vagyok számbol kiontani

3 Kirájom kedvit ma váltani kereső
 Katonáimmal méjjeekben volt erő
 Mejjeeknek aszivek volt sebesen verő
 Kik min nyájan vóltak velem edjüt győző

4 Diadalmas népem tengerig vezettem
 Az ot lakosokat fészkekből kergettem
 Mind ezeket pedig könnyen meg tehettem
 Mihejt katonáim magamhoz vehette

5 Nem tréfa dolog látják már valóba
 Sok jó vitez volt Ennek oltalmára
 Havalahaazért ot vált meg apróba
 Én ij kardomat meg fentem valóba

6 Mert katonáimnak Erejét szemlélttem
 Es szép győzedelmünk ez által (...)
A mars(...)
 (...)

7 A ragyogo napnak szép fényes sugára 74
 Csak most kezdel sütni élte hajnalara
 Ime már jó reggel siet Ejszakára
 Szerentsis let feje hogy ettől meg vála

8 Annak a szépszüznek ezvala rozája
 fejerül vetetet ekes koszoruja
 Mint (...) kertyenek kinyílt vijolája
 Szep lány ságában ezvalarozája

9 (...) már most ő érré koronára
 Annak sem ragygot uyg mint *mas sor* sugára
 A zert is nem szánta botsataut tyára

- folyonvirtusáról muzak bölts pennája
 10 Hiremtől meg rettent (...)
- Megtsonkult általam falasbas tyája
 mégsemtort másf egy *verlil* hozzája
 Hanem *parnkti kával* en mentem reája
 11 Tsak nevek voltak a magyar vitezeknek
 Üres heje marat kedves *himeseeknek*
 O lom bul lehetett ele fegyvereknek
 Bojtorjanbul füznek koszorut nekik
 12 Latom marakiraj addigül szekeben
 Míg buzgo szeretet for nepenek sziveben
 dehalankad a kard hivi kezeben
 kerül koronaja mas kiraj fejében
- 13 A karki legy azért ügyvigyaz magadra
 jo keszülettelmeny keseges utadra
 Est tanats penz fegyver szív nep kel a hadba
 Herkules semindul pusztá kezzel vadra
 14 Vanerönk fegyverünk kintsünkeleségünk
 roppant taborunkban nints semmi szüksegünk
 Van szívünk e mellett bator vitessegünk
 Amiért farattunk megvan nyeresegünk
 15 Legyen azért annakörök bekessege
 Kinek koronaja került a kezembe
 aparjával vigad gyonörök ditsösegeben
 nyugodjon eletek egymás örömeben
 16 Az urtól aldasmenyből reajok jöjön
 Sok felebajok közt öfejek neföjön
 fiaknak serege közötök felnöjön
 e szo mondasommal beszédem betöltöm
 17 Mikor magyaroknak Zsigmond volt kirajok
 ak kor Kina közzül jöttek a tsiganyok
 sejem volt mentejek nadragok dolmanyok
 most is ravagynanak (...)
- 1792 ir tam Barsi Filep decembernek (...)
- párta köszöntes vagy koszoru (...)
- Becsület tel felgyült nemes *frekventzia*
 Ma gyarul beszelek nem *vagyok (...)*ia
- a szambasem volt meg maeszen tsia
 detudom hogymost meglesz agrrásia
 2 Egy kivansagomvan hameg azt meg nyerem
 Az után nem felek nints előtem verem
 ig jen szep viragszal sem mindenüt terem
 azért akaratyat kibeszelni merem
 3 Az regiböltsekről hejesvolt ezmondas
 Hogy nehéz dolog a hosz szas varakozas
 A meny asz szonyunnak kellene nyugovas

- Mert hogyelment tarsa ő o haytyanem mas
 4 El is jöt azidő halgatok e szora
 Mert martizenegyét ell üttöt azora
 A mi völegenyünk felfeküt a padra
 mej jert e szemenek menni kelahadra
 5 A kinek vetet ez tejes eleteben
 Most botsanatot keraltalam mindenekben
 Ti azert min nyajan vigadjatokitten
 ok is majd jatszanak a padon mind ketten
 6 szabad akaratomra mind eddigjartam keltem
 egy mas oldalamra kedvemre henyeltem
 Mindennek szabadon nagyfen nyen beszéltem
 Míg uram nem vala senkitől sem feltem
 7 de hogy minden dolog a maga végere
 (...) madar a maga feszkebe
 Miglen törbenrepül hagy veszedelmere
 Nelehessen sem mi jut vanvart hejere
 8 Mar jo etszakaval it hagylak titeket
 Virasz szonholnapra az ur benneteket
 vigasz tajya szepeen badjad sziveteket
 Mar megyek keresni elment kedvesemet
 en Barsi Filep írta detsem 22 diken 1842

77

Lakodalmi beszélgetes 1843 23 Januári

D kézírás

- 1 Kezdetben Az Isten valamit teremtet
 Hat napokon amik ditső munkákat tet
 Valami tsak abölts mestertöllet
 Mindazoknak kegyes gondviselőjeket
 2 Ö ad mind azok nak lehelletet ételt
 Ö ad mozgást eröt további fen lételt
 Valamit a tenger ö magaba *bényelt*
 A kerek ég és föld aminek tsak ad hejt
 3 hogy fen maradjanak mint egy kezen fogva
 szájának lelkével böltsen igazgat tja
 Mindeneknek dolgát ömaga fojtattja
 Mit mij vegre rendelt asztat odahajtja
 4 Csillagok az égről egy gyig lehúlnának
 Sem anap sem ahold ot nem ragyog nanak
 A tenger vizei mind kiszáradnának
 Haisten kezeitől fen nem tartat nának
 vers 5. Az embert Az isten mint remek munkáját
 A kire rúházta képet és formáját
 Különösen örzi szereti mint nyáját
 Meg szerzi etelét italát rúháját
 vers 6. Ez világon szegént gazdagot ö teszen
 A beteg gyógyulást ö általa vészen
 A tisztseg az erö ö általa lészen
 Minden állapotunk tölle fug egészen
 V. 7. Csak ö igazgatty minden lépésinket

- Mint vizek folyassat vezeti szívünket
 Jó végére hajtya igyekezetünket
 Ő rendeli jólel szívünk s életünket
- v. 8. Az úrnak tanátsa mind örök ki meg ál
 Kit mire választat ő attól el nem vál
 H aszintén atenger túlsó partjárászál
 De aminden tudó ot is reá talál
- 9 Kár hát hogy némejjek az úr elöt fútnak
 Jó nás sal mert ara tsak úgy an eljútnek
 A mij sorsot *avoks* nékiek mutatnak
 Isten után is aszt ne is tartsák rutnak
- Irtam 1843. dik ban Al Barsi István 23, Janúári
 muzs kas nal vala
- Edes nasz nagy uram ajoembernek mindenütjohire
 van akarmere megy becsüley neve
 Mikor vigan van odozig erszenye
 Tekint muzsikasra segiti belöle

- Nohát atyám fijai akik együt vagyunk
 Latom minnyajan vigassagban vagyunk
 Segejük hat ötet mert szivesen várja
 mind gazember lesz aki aszt sajnaja
- Mi kor ameny aszszonyt haza viszik
 Jo napot kivanok e ház gazdájának
 Én követje vagyok e kompanianak
 magam is bejönnek habé botsatnanak
 És habe botsatnak szivesen lássanak
- Mi völegényünknek jövünk mátkájával
 Jön a völegény is elete párjával
 Jönegy betsületes szép kompaniaval
 Minden betsülettal nem pedig lármával
- Kérjük e háznépet hát bé botsássanak
 És ha be botsátnak szivesen lássanak
 Ha lészen mit ennünk és innunk adjanak
 Hogy ami gégéink elne száradjanak
- Más ime már beértünk egész seregünkel
 Ameny aszszonyunkkal a völegényünkkel
Jo nasz nagy szoszollo (...) kedves emberünket
 Mind hozzánk tartozo gyülekezetünket
- 5 vers Az isten meg áldia mi völegényünket
 Egy szép meny aszszonyal gyülekezetünket
Mégbírtt az úr isten örökké bennünket
 Hordozza tenyerénmi életünket
- 6 Mennyi bimbo fakad tavasszal afakra
 Mennyi hószál tél be útazóruhakra
 Mennyi víz tsep tsurog vízbe lakó rákra
 Jus sanak mind ket ten ayi vig órákra
 Mikor aleayos hazhoz megen leg elöl regvel

79

80

Jóreggel kivanük eházgazdájának
 Vele egyetemben agazdaszszonyának
 Hív óltal mazoja légyen az uranak
 Valaki küszöben jár kisbé e haznak
 Magam is örülök hogy iyvigasságban
 látlak benneteket iy *szép* multságban
 követlek titeket a (...)
 Hogy ide bejöttem iy nag batorságban
 Mulato vers lakodalom ban
 Szerentses joestvet ez haz gazdajanak
 Tsendesenlegyenek míg itvotsoralnak
 Beszelgetesemben nehatal tassanak
 en muzsikalok most kurvannya tzigannak
 Frissek most a janyok ugy jar mint a keske
 ijjen kor azon van lehetne menyecske
 Ha az legent látya a sertesnek igy szola
 Kuste kuste mer ő át ugorja
 Ha az farsang elmulik annyának igy felele
 haj tsad a sertest mert elesik benne
 Mingyan tunya lomha sepretlen a haza
 Taju nel kül tsak ritkan vanahaja
 illy jenkör tsak ugyan ratartyak magokat
 mert ha az jannező nyistya ajtayokat
 frissen jar ahazba ki at a mos kára
 Kapja az orsojat ül a guzajára
 Fe lele pajtasanak mar latom elnemvesznek
 matsak ugyan felkel vennem az előpenzemet
 meg ert a retemen a fü a kaszasem fogja
 egylegen man probalta beletört a kotstsa
 Vé ge
 Völegen butszuzo
 ifi júszoilitlak völegen nevedre
 kerjed atyadat anagy uristenre
 vetkeidet vese feledekensgre
 Hogy soha neterojen ate szemeidre

E kézírás 81

Kedves Edes Atyam ate hüsegedet
 Köszönöm botsadmeg hibas vetkeimet
 Velemtet atyai hü szeretetedet
 A meny beli isten algyon meg tegedet
 Kedves atyam s anyam most meg engedjete
 az urbalzamom mal kösse be szivetek
 Egnek harmatjával öntöze szivetek
 A földnek sírjával tapla laj jon bennetek
 Kedves Edes atyam aki mindenekben
 Hozzam hüvóltal egész eletedben
 Legyenek teneked azért amen nyegben (*a fenyés egekben áthúzva*)
 angyalok társaid afenyes egekben

82

Kívánom sok jókat algyon meg az isten
 adjon egészeget míg elsz az életben
 Ez élet elmulván fenyves ditsőségben
 Hejheztesse az úr Kiráji székiben
 Fel sőközep alsó renden levő hívek
 Ferfiak asszónők leányok gyermekek
 Töledek minnyájan angedelmet kerek
 az isten maradjon mindnyájan veletek
 Kedves pájtásaim nem felejtetek el
 Kerlek tőlem tise maradjatok el
 Hogy hamit vetettem temessetek aszt el
 Vegre oly dologra tiszjussatok el
 A menybeli isten algyon meg most minket
 Tegye szerentses se igyekezetünket
 Birjon igazgasson azjóra bennünket
 Vegre az egegben vitessellel künket

Mikor minden dolgot végzé a vofe
 Drága jó uraim kedves asszonyaim
 Kik meg tiszteltetek engemet rokonim
 már köztetek töltöm ezenvíg napjaim
 Azert halgassátok instáló szavaim
 Fogadjatok engem társaságotokba
 Hamárresze sültém gazdálkodástokba
 Reszesüjtek Ed gyűlt mulatásotokba
 Bizhassak mindenkör barátságotokba
 Ez az egy gondolat eleszti lel kemet
 hogy már köztetek találom hejemet
 ajánlom hát nektek szerető szívemet
 ment enkeressetek ti is úgy engemet
 most pedig minnyájan vígan mulasatok
 mind kedvetek tarjátya a szerent ban nyatok
 mulasatok itten batran mulasatok
 Es jó akaróim holtig maradjatok

B/1.
 Jó reggelt kívánok mindennek!
 Ez királyi házban valakik gyűltenek.
 Nem azért jöttem én, hogy fogjak mulatni,
 Hanem mi a panaszom, akarom mondani.

Áldja meg az Isten az háznak gazdáját,
 Násznagyját, ifjút, egész szekvenciát!
 Látom, hogy mindnyájan vígasságban vagynak,
 Áldott legyen, ki küszöbén ki- s belép ez háznak.
 Elsőben mi hozzátok csak azért jöttünk,
 Amint már látjátok hogy el is érkeztünk,
 Új parancsolatot csak a szerént vettünk,

Tudnánk meg, hogy vagytok, kik vagytok előttünk?

Ez háznak násznagyja van-e egészségben,
Kinek szószólója kívánt békességben,
Völegényünk párja takaros épségben,
Vagytok-e mindnyájan friss jó egészségben?

De nevezetesen a háznak gazdája,
És élete párja, kedves gazdánéja,
Házasságra való szerelmes leánya,
Egészségben van-e teste alkotmánya?

B/2.

Édes násznagy uram, azt kérdem kigyelmedtől, van-e jó egészsége ez ház gazdájának? Hát az ő kigyelme élete párjának vagy-e jó egészsége? Hát azon becsületes személynek, akiér mi fáradozunk, vagy-e jó egészsége? Hála legyen a mindenható Jóistennek, hogy mind ez ideig megtartotta életben, egészségben, ez után is őrizze meg minden szomorú változásoktól! Szívesen kívánom: Bihari Dániel, 1841.

B/3.

Adódik, mikor pálinkát adnak, igyál!

Jó egészségéért az Isten tartsa meg, áldja meg itt való tetteket, itt való beszélgetéseket, áldja meg azon két ifjakat is, hogy olyanok legyenek, mint a víz mellé plántáltatott élő fa, zöldelljenek, mint a Libanonnak cédrusai, szüleiknek örömkre, az anyaszentegyháznak épületére, az eklézsiának élhessenek! Szívesen kívánom: Barsi Filep

C/1.

Háromszor bokrétát, kendőt kikéri.

Édes násznagy uram, szószóló uram emlékezetében lehet kigyelmeteknek, mikor az Isten az első világot teremtette és azt elveszítette, Noét a bárkában megtartotta, és amikor a föld megszáradott volna, kibocsátá Noé ama galambját, hogy vinne neki valami jelt, hogy mi is a mi királyunkhoz üres válasszal vissza ne térnénk, hanem hogy valami jelt tudnánk mutatni a kigyelmetek jóindulatjokból!

C/2.

Hitre kövesse

Édes násznagy uram, mint hogy ez a világi élet azt hozza magával, az Isten annyira vitte szívét-lelkét az édes NN barátom uramnak, magát lekötölte szerelmes mátkájához, de azzal meg nem elégszik, hanem a hitnek arany láncával akarnak együvé köttetni, és a hitnek felvételére mindazon becsületes személyeket mind kigyelmeteket az Isten segítse, szívesen kívánom!

C/3.

Mikor a bokrétáért még a legényekkel.

Jól emlékezhetnek reá kigyelmetek, hogy ennek előtte megfordultunk vala a kigyelmetek szállásán, megfordulásunkban meg is ajándékoztak kigyelmetek illetén két szép címereket, melyet még most is köszönünk. Látván pedig a mi királyunk ezen szép címereket, azért bocsátotta ezen több katonáit is velem együtt, hogy ha még azok az ötvösök élnének, akik ama címereket öntötték, és a mi királyunknak ízen több katonáit is megajándékoznák illetén címerekkel? Ha ingyen léssen, azt megköszönjük szépen, ha pedig különben nem lesz, az pénzünkért is legyen, a legények azért vagynak!

C/4.

Bokrétára követő, hogy szállást adjanak meg reggel.

Édes násznagy uram, szószóló uram emlékezetében lehet kigyelmeteknek, hogy az én jó uram egynéhány napok múlva megfordult ezen királyi háznak, meg-meg fordulással az édes Kis József uram hajadon leányát eljegyzette, kézbe adásokat is megerősítette, de azért meg nem elégszik, hanem meg sem alig indulván egynéhány számbul álló katonáival egész alázatossággal kérte jó kigyelmeteket, méltóztassanak szállást adni, mert ahogy szokták mondani, kinek hun vagyon a kincse, ott vagyon annak az ő szíve.

C/5.

Mikor bokrétát váltani indulnak a jányos háztul.

Virágnak magában mi az ő szépsége,

...

Bokréta váltásra legényünk serege
Jelen vagyon immár, van elég költsége.

C/6.

Mikor a leányos házhoz érsz, így szólj.

Immár visszatértünk az Úr oltalmába,
Megálltunk ez háznak kívül pitvarába,
Jöttünk násznagy uram, egy kompániával,
Tiszteljük kelmeteket ily szép ifjakkal.

Belépek ez háznak kívül pitvarából,
Szállást kérek ismét ez ház gazdájátul.
Különösen pedig a főnásznagyátul,
Mert mindegyikünk óvja magát a botránkozástul.

Édes násznagy uram, szószóló uram emlékezetében lehet kigyelmeteknek, hogy az előbb megfordultunk vala a kigyelmetek szállásába, meg-megfordulásunkat meg is ajándékoztak kigyelmetek illetén szép címerekkel, amelyet még most is köszönünk. Látván pedig a mi királyunk ezen szép címereket, azért bocsátá ezen több katonáit is, hogy ha azokat is megajándékoznák kigyelmetek illetén szép címerekkel? Ha ingyen léssen, azt majd köszönjük, ha nem, különben pénzünkért is legyen, a legények azért vagynak bocsátva!

C/7.

Mikor visszamegyen, kérj szállást másszor.

Édes násznagy uram, szószóló uram, igen szépen kérem kigyelmeteket, ismét egész szekvenciával jövünk el a kigyelmetek szállására, tartóztassanak kigyelmetek kevés ideig, alkalmas halasztani.

C/8.

Mikor a legényes házhoz mennek vissza.

Immár visszatértünk az Úr oltalmába,
Nincsen semmi hiba a kompániánkba,
Megkoronáztattunk az utazásinkban,
Szerencsésen voltunk minden dolgainkba.

S hogy vígan jöttünk uraim, víg muzsikaszóval,
Mert ideje vagyon a vígasságnak mostan,
Mulassanak hát kigyelmetek velünk vígan,
Legyen az Úr velünk ez mulatásinkban.

C/9.

Mikor a menyasszonyért mégy a jányos házhoz.

Víg lakodalmi nép, vidám mulatságot,
Örömet, víg kedvet, kedves nyájasságot,
Adjon az Úr nektek jeles vigasságot,
Üzzön el tőletek minden komorságot.

Elhiggyétek, hogy mink sem enni, sem inni
Nem jöttünk hozzátok, sem pedig véteni,
De beszédben hosszak nem akarnánk lenni,
Mert még ma minékünk vissza is kell menni.

Édes násznagy uram, kérem szeretettel,
Egész szekvenciával jöttünk ismétlennel,
Fogadjon hát minket mostan is szívesen,
Hadd köszönhessük meg hűségét kegyesen.

Nem kedveskedhetünk sem pénzzel, sem mézzel,
De azért nem jöttünk ide üres kézzel,
Amit ide hoztunk, küldék tiszta szívvel,
Kik ebből részt vesznek, egész egészséggel.

C/10.

Mikor a legényes házhoz visszamégy, így szólj.
Édes násznagy uram, ez jött hozzám szólván,
Egy személy jött velünk a kompániában,
Dicsértessék Isten hát a mennyországban,
Hogy nem fogyott seregünk a kompániában.

Az Isten megáldotta mi vőlegényünket,
Egy szép menyasszonnyal gyülekezetünket.
Szentelje meg Isten mind a kettőjüket,
Terjessze naponként a szereteteket.

C/11.

Lakodalmi vers, vacsora közben beszéld.

Veszem a világot szemem cirkalmára,
Ugyan az embernek mi volna javára?
Abban nyugtattam meg elmém utoljára,
Nincsen semmi, ami nem volna ártalmára.

Az életnek módját, ha kérdőre veszem,
Mit volna jobb tennem, azt a kérdést teszem?
Feleletül, tudom, sokaktul azt veszem,
Ha megházasodom, az lesz a jobb nekem.

Jól elhiszem, mivel Isten rendelete,
Hogy az emberi nemnek legyen tenyészése.
Rossz baja is, kinek van hozzá tetszése,
De soknak abban van lelki elvesztése!

Jó a jó feleség, Salamon is írja,
Mert az az életnek, a léleknek sírja.
De a rossz férjének eltemető sírja,
Rossz asszony erkölcsét mert senki sem bírja.

Sokféle praktika van az asszonyokba,
Nem mondom mindenbe, de mondhatom sokba.
Ha dughatja fejét a fejkető tokba,
Férjét mint veszi szája, feje fő azokba.

Sok férjét mutatja, hogy nagyon szereti,
Érette majd meghal, magát úgy tetszeti,
A szegény férjével csaknem elhiteti,
Hogy ez mind úgy vagyon, amint képzelteti.

Soknak bár csillagot ragasszon nyakába,
Férje egész nap hordozza markába,
De estve letevél már garasiájába,
... nem is lehet jární gusztusába.

Ha férje valamit neki szólni tanál,
Mindig dörög, morog, lármáz, nagy perbe száll,
Török csupor, kanál, csördül kisvilla, tál,
Nincsen öelőtte sem Péter, sem Szép Pál.

Ilyen ám az asszony, ilyeneket cselekszik,
Hogy férjét mustrálja, még azzal dicsekszik,
Gusztusát nem leli, bár férje igyekszik,
Új lármával kel fel, estve újjal fekszik.

C/12.

Ez is lakodalmi vers

Jó estét kívánok e kompániának,
De sok szép vendégi van ezen gazdának!
Magam is bejönnék, ha bebocsátnának,
A szűrűjbul tölem szépet hallanának!

Ó, be szépen jártam az előbb veletek,
Megláttam odakinn beszélgetésetek,
Bejöttem megtudni, miben van végetek,
Hogy ily szép sereggel rakásra gyűltetek?

Elsőben azt vettem, toros ház legyen,
De igymond azt láték, minden vígan legyen.
Azonban a palack köztetek sort megyen,
Kimentem magamat, nem sért meg a szégyen.

De már le is ülök, mert jól megfáradtam,
Mert a strófa eleit már ma megbujdostam,
Eleven szép bunkósbotomat meg...
Kantra bockoromat anyósra felhúztam.

A disznóröhögést majd két nap kergettem,
Ágyul fekvéseket mind agyon ütöttem,
Verebek árnyékát halálra kergettem,
Vén fa csikorgását tarisznyára szedtem.

Adjon Isten nektek vigasságos napot,
Eső ellen pedig igen nagy kalapot,
A boroshordóba foghatatlan csapot!

Ennyi sok beszédre már lehet egyet innya,
Most van a vacsora, elmúlt az uzsonna,
Ezt a lakodalmat senki meg ne unja,
A muzsikásoknak a sutba kurv' anyja!

Boldog, kinek bora és búzája terem,
Kinek háza előtt töltve a sok verem,
Most a becsületem tudom, hogy felnyerem,
Ha kigyelmeteket kínálni meg merem.

Senki ki ne keljen most ebből a sorbul,
Addig hordom, míg a patak ki nem csordul.

C/13.

Mán e más vers.

Pipadohány zacskó, farmatring heveder,
Szüleimtől maradt pej paripa, fegyver.
Mert jó feleséget aki Istentől nyer,
Mint az hátibunda, nem mindenütt hever.

Szük a jó feleség, nehéz szerét tenni,
A szépért, a jóért nem kár megszenvedni.
De jobb holtig való árvaságban lenni,
Hogy nem mint balkörmű, durcás leányt venni.

Mint hogy bársony nyeretget nem illet számárhám,
Vagy miként a tehén nem viselhet gatyát,
Az asszonynak sem kell úgy viselni magát,
Hogy orránál fogva hurcolja az urát!

De még a férfi is mindent félre tegyen,
Élete párjához igazlelkű legyen,
Tudván, a feleség, ki öhozzá megyen,
Nem kalendárium, hogy mindjárt mást vegyen!

Eladó leányok, miért váraoztok?
Sőt, a jó szerencsét két kézzel kapjátok!
E páros világgal megbarátkoztatok,
Leánybul asszonnyá elváltoztassatok!

Ne kövesd azokat, kik maguk suttognak,
Példáját követik a fülesbaglyoknak,
Ennyi sok időre meg nem házasodnak,
Mint a ravasz kakukk, csak más alá tojnak.

Völegény uram ez jóra már szer *(t tett)*
Megvallom magának, jó feleséget vett.
E páros világnak testvér sógora lett,
Ma a komaságnak fundamentoma lett.

Titeket is, akik itt ültök rendesen,
Minden kívánt jókkal a nagy Úr szeressen,
Csak most azon kérlek uraim szívesen,
Ne bocsássatok el tőletek üresen.

C/14.

Sült tyúk bevivéskor így verselj.

Édes násznagy uram, mi újság valóba,
Ez a sült tyúk odaki ellankadt a hóba.
Az másik mellette ott volt kóborlóba,
Úgy meglőttem, kiment a... forgóba.

Hát az puskaszóra a tyúknak serege
Úgy jött rám, mint a télnek fergetege.
Minden tetemimet úgy megrettentette,
Mondhatom, hogy voltam a félsznek betege.

Egy vén kotlós engem mind nyomba kapott,
Kirúgta fejemből mindján a kalapot.
Rúgott, vágott utoljára pofon vágott,
Úgyhogy jobb szememmel nem látom a napot.

Hallottátok is talán a jajdulásom,
Miód az a vén kotlós vágta a szemem világom,
Nem is bántottam volna, de nagy volt rá bosszúságom,
Mert mindján kikaparta nyárba a dohányom.

Nem látott ily dolgot még anyja palok,
Íme, vakon kellett bejönni hozzátok.
Minden tetemeit feltrancsérozzátok,
De a vadászt is a nélkül ne hagyjátok!

C/15.

Disznófej bevivéskor.

A szárnyas állatok közt legnevezetesebb,
A sertésnek húsa leg is felségesebb.
De ha rizksásával hízik, még édesebb,
Itt van az a mondás, meggynél nincs becsebb.

A mi nagyobb uraim diákul is tudott,
Mert ha háborgatták mikor ő aludott,
Vagy ha költögettük, mikor ő nyugodott,
Morr, morr, ilyen diák szókat adott.

C/16.

Kis vőfély feleltet, verselhet.

Állj félre barátom, hadd én is beszéljek,
Még olyan legénytül hidd el, hogy nem félek.
Magányos éltemmel veled nem cserélek,
Éljél te párostul, én egyedül élek!

Sok szerencsétlenek voltak e világon,
Kik nagy mohón kaptak a szent házasságon,

De utóbb állottak meg az igazságon,
Hogy egyedül élni jobb voln' a világon!

Mert a páros élet némelynek kalitka,
Mivel az igaz társ igen nagyon ritka,
Itt van a szívemnek minden belső titka,
Bár fejemre hajon sok asszonynak ritka.

Ezért dicsőült meg Szent Pál is régenten,
Hogy életét folytatta sok ideig szenten.
Nem vett feleséget, nem is csalatkozott,
Nem is volt a neve asszonytul átkozott!

Első vőfély felel.

Megállj, nemsokára felelek szavadra,
Tudom, lakatot vetsz pittyedt ajakadra.
Neked gondot legyen csupáncsak magadra,
Én velem ne gondolj, hanem ülj a sutra!

Mást vesznek elő mán itten vers vers.

Hallod-e barátom, állj elő egy szómra,
De nem hívlak ám most borra. sem savóra.
Hanem megfelelek az előbbi szódra,
Hogy megbomlott agyad fordíthassad jóra.

Igaz, hogy Szent Pálnak nem volt felesége,
De nem azért lett ám örök idvessége,
Hanem mivel példás vala ő szentsége,
Azért lévén néki mennyei dicsősége.

...Júdás is nőtlen legény volt,
De hogy mesterétől hitetlen elpártolt,
Felakasztá magát, a pokolba lábolt,
Hol álnokságáért keservesen lakolt.

Rossz Delilája volt az igaz Sámsonnak,
De hogy ebül járt, maga oka annak.
Nem kell kibeszélni mindent az asszonynak,
Mivel hogy ők titkot tartani nem tudnak.

Igaz, az asszonyok olyant is kívánnak,
Amiket a férjek neki nem adhatnak.
De meg kell engedni barátom azoknak,
Kik a férfiaknak bordáiból vagynak.

Osztán egy pár ember jobban boldogulhat,
Mivel hogy két pár kéz jobban boldogulhat.
Egy ember csakugyan nem messzi haladhat,
Azonban megy könnyen (*vesibe lathat.*)

Nagy kincs a jó asszony, barátom, a háznál,
Ha ők nem volnának, most te sem papolnál.
Ki tudná, mely ország szélén kuruttyolnál,
Azért hát jobb volna, ha egyet sem szólnál!

Sok példát hozhatok a históriából,
Mind a régi, mind az utóbbi világból,
Mennyi jó származik a szent házasságból,
Látod-e atyafi, nem vetsz ki sarkamból!

C/17.

A kisvőfélynek így szólj.

A kisvőfély most nem boroz kedvével,
Kacsongat a jányokra látom szemeivel,
Szeretne elhálni amott egy szökével,
Nem is hiszem, hogy meg nem borbálja az éjjel.

Nevet rá, mosolyog mind a két szemével,
Kezével nem is bír, most ez bezzegével,
Odébb menj hát tüle, ne állj hozzá közel,
Mert most haragjában egyszerre fel öklel.

C/18.

Más. A kisvőfélynek így szólj.

Láttam az erdőbe egy nagyszarvú őzet,
Attul elhullatott apró darab rezet.
Eredj hát, barátom, kisvőfély, ha mehetsz,
Annak melegébül még most jól fel szedhetsz!

C/19.

Ismét a kisvőfélynek így szólj.

Látom, a kisvőfély hogy nagyon szomorú,
Ki nem gondolhatom, miért fogta meg a bú?
Vagy hiszen eszembe jutott, mi a baja,
Régen hallatózik, hogy vágya az ágyra!

C/20.

A menyasszony felköszöntése reggel.

Oda van címere a szép szüzességnek,
Mely volt régenten a szemérmességnek,
Mint istenes élet tiszta kegyességnek,
Barátság, szerelem, példája hűségnek.

Vagynak más jelek is, melyek különböznek
Szüzek asszonyoktól, mert ezek viselnek
Hosszan befont haját, amelyre feltesznek
Gyöngykoszorút, pártát fejeken viselnek.

E szeme is ékes vala mindezekkel,
Cifrázgatta magát pártákkal, gyöngyekkel,
Míg leány volt, ő is efféle jelekkel
Mutatta, hogy volt egyező a szüzekkel.

De ím elváltozott, mint látják példáját,
Tegnap estve mint levetette koszorúját,
Konty alá kötötte hosszan befont haját,
Reá illesztette fátyol főruháját.

Egészség utána, érjen sok időket,
Szerelmes párjával számos esztendőket.
Mindenféle bútól, bánattul mentőket,
Mind várt, mind váratlan örömet szülőket.

C/21.

Mikor a legényes házhoz visszamégy a jányostul.

Jó reggelt kívánok ez frekvenciának,
Vele egyetemben ez ház gazdájának,
Ővele együtt az alattvalójának,
Végezetre pedig kedves násznagyának!

Vigasság, uraim, nem kell szomorkodni,
A szomorúságot félre kell most tenni,
Ahol mink voltunk, mondták, kell inni, enni,
Ették, ittak, mondták, nem kell szomorkodni!

Vígan volt ott minden, senki nem szomorkodott,
A szomorúságnak minden békét hagyott.
Ott minden vígan volt, senki nem szomorkodott,
Vigasság jeléül adtak szép koronákat.

Mondták, katonáimnak is szívesen szolgálnak,
Ételt és italt ők szívesen adnak.
Ez ház gazdájának, násznagy uraméknak,
Étellel, itallal szívesen szolgálnak.

Elhiszik kelmetik, hogy már mi ott voltunk,
Parancsolatjokbul melyet felvállaltunk
Felvállalt dolgunkban serényen eljártunk,
Melyért is Istennek szívből hálát adunk!

C/22.

Mikor reggel otthagyd a jányos házat, így szólj.

Mindenekben ... kívántunk töletek,
... Mert vette fületek,
Egyszerre most elmegyünk előletek,
... töletek 1841.

C/23.

Áldás és békesség a házban maradjon,
A tiszta szeretet itten mulatozzon,
Amely olyan vidám mulatást okozzon,
Hogy ti szívetekre bánatot ne hozzon!

C/24.

Fektető vers, 1842-dik ben írtam.

Nemes frekvencia, kik idegyültetek,
Bár öregek, ifjak, szüzek és legények,
Illő, hogy búcsúzást éntőlem vegyetek,
Egy vagy kettőt szólok, kérlek engedjétek!

Mely igen kívánja már ez a szállását,
A szomorodott szív megvizsgálását,
A pár nélkül való a gerlice társát,
Szintúgy ez elfáradt test megnyugovását.

Menyasszony asszonyunk hát most minket itthágy,
Nyugodni megyen már, mond, hogy a vetett ág
Készen várja régen, szive is odavágy,
Légyen nyugovása nem kemény, hanem lágy.

Ragyognak az égen a csillagok immár,
megszűnt minden munka, az utazó sem jár,
Összeölelközve nyugszik sok kedves pár,
... vár.

El is jött az idő, hallgatok e szóra,
Mert mar tizenegyet elütött az óra
A mi vőlegényünk felfeküdt a padra,
Melyért eszemének menni kell a hadra.

Akinek vétett ez teljes életében,
Most bocsánatot kér általam mindenekben,
Ti azért mindnyájan vigadjatok itten,
Ők is majd játszanak a padon csak ketten.

Csendes jóéjszakát kíván hát azoknak,
Valakik mellette eddig fáradoztak,
Kiváltképpen pedig násznagy uramnak,
Ezek között pedig atyjának s anyjának.

Nem szólok már többet, mindjárt vége leszzen,
Búcsúzom az egész sokaság fejében,
Áldást, víg mulatást mind az egész népre,
Kívánok már hagyni az egész seregre!

Már jóéjszakával itt hagylak titeket,
Virasszon holnapra az Úr benneteket.
Vigasztalja szépen bágyadt szíveteket,
Már megyek keresni elment kedvesemet.

C/25.

Koszorú köszöntés 842-ben.

Minden rendből s karból kik ide gyűltetek,
Egész frekvencia, közétek sietek.
Mostani harcomról beszélek tinektek,
Beszédemre kérlek, hogy figyelmezzetek.

Nem céloom e királyi házat megbántani,
Sem a bölcsek tanácsát megvetni,
De tudom, szándékom szabad kimondani,
Azért hát kész vagyok számból kiontani.

Királyom kedvét ma váltani kereső
Katonáimmal, melyekben volt erő,
Melyeknek a szívek volt sebesen verő,
Kik mindnyájan voltak velem együtt győző.

Diadalmas népem tengerig vezettem,
Az ott lakosokat fészkekből kergettem,
Mindezeket pedig könnyen megtehettem,
Mihelyt katonáim magamhoz vehettem.

Nem tréfadolog, látják már valóba,
Sok jó vitéz volt ennek oltalmára,
Ha valaha ezért ott vált meg a próba,
Én ily kardomat megfentem valóba.

Mert katonáimnak erejét szemléltem,
És szép győzedelmünk ez által ...
A mars piacából még eddig ...
Becsés koronát látjátok ...

A ragyogó napnak szép fényes sugára
Csak most kezd el sütni élte hajnalára,
Íme, már jó reggel siet éjszakára,
Szerencsés lett feje, hogy ettől megvála.

Annak a szép szűznek ez vala rózsája,
Fejérül véttetett ékes koszorúja,
Mint ... kertjének kinyílt violája,
Szép lányságában ez vala rózsája.

... már most ő éré koronára,
Annak sem ragyogott úgy, mint másszor sugára,
Azért nem is szánta, bocsátá útjára,
Folyjon virtusáról múzsák bölcs pennája.

Híremtől megrettent ...
Megcsonkult általam fala s bástyája,
Mégsem tart más fegyverül hozzája,
Hanem praktikával én mentem reája.

Csak nevek voltak a magyar vitézeknek,
Üres helye maradt kedves himeseknek,
Ólombul lehetett éle fegyvereknek,
Bojtorjánbul fűznek koszorút nekik.

Látom, már a király addig ül székében,
Míg buzgó szeretet forr népének szívében,
De ha lankad a kard hívei kezében,
Kerül koronája más király fejében.

Akárki légy, azért úgy vigyázz magadra,
Jó készüléttel menj készséges utadra,
És tanács, pénz, fegyver, szív, nép kell a hadba,
Herkules sem indul puszta kézzel vadra.

Van erőnk, fegyverünk, kincsünk, eleségünk,
Roppant táborunkban nincs semmi szükségünk,
Van szívünk, e mellett bátor vitézségünk,
Amiért fáradtunk, megvan nyereségünk.

Legyen azért annak örök békessége,
Kinek koronája került a kezembe,

A párjával vigadjon örök dicsőségben,
Nyugodjon életük egymás örömeiben.

Az Úrtól áldás mennyből reájuk jöjjön,
Sokféle bajok közt ő fejük ne főjön,
Fiaknak serege közöttük felnőjön,
E szómondásommal beszédem betöltöm.

Mikor magyaroknak Zsigmond volt királyok,
Akkor Kína közül jöttek a cigányok,
Selyem volt mentéjük, nadráguk, dolmányuk,
Most is rá vágyónának ...
1792 írtam Barsi Filep, decembernek ...

C/26.

Párta köszöntés vagy koszorú ...

Becsülettel felgyült nemes frekvencia,
Magyarul beszélek, nem vagyok francia,
A számba sem volt még ma eszencia,
De tudom, hogy most meg lesz a grácia.

Egy kívánságom van, ha még azt megnyerem,
Az után nem félek, nincs előttem verem,
Ilyen szép virágszál sem mindenütt terem,
Azért akaratját kibeszélni merem.

Az régi bölcsektől helyes volt ez mondás,
Hogy nehéz dolog a hosszas várakozás,
A menyasszonyunknak kellene nyugovás,
Mert hogy elment társa, ő óhajtja, nem más.

El is jött az idő, hallgatók e szóra,
Mert már tizenegyet elütött az óra,
A mi vőlegényünk felfeküdt a padra,
Melyért e szemének menni kell a hadra.

Akinek vétett ez teljes életében,
Most bocsánatot kér általam mindenekben,
Ti azért mindnyájan vigadjatok itten,
Ők is majd játszanak a padon mindketten.

Szabad akaratomra mindeddig jártam, keltem,
Egy más oldalamba kedvemre henyéltem,
Mindennek szabadon, negy fennen beszéltem,
Míg uram nem vala, senkitől sem féltem.

De hogy minden dolog a maga végére,
... madár a maga fészkébe,
Míglen törbe repül, hagy veszedelmére,
Ne lehessen semmi jutván várt helyére.

Már jó éjszakával itt hagylak titeket,
Virrasszon holnapra az Úr benneteket,
Vigasztalja szépen bágyadt szíveteket,
Már megyek keresni elment kedvesemet.

Én, Barsi Filep írta decem. 22-dikén, 1842.

D/1.

Lakodalmi beszélgetés, 1843. 23. január

Kezdetben az Isten valamit teremtett,
Hat napokon amik dicső munkákat tett,
Valami csak a bölcs mestertől lett,
Mindazoknak kegyes gondviselőjeket.

Ő ad mindazoknak lehetetet, ételt,
Ő ad mozgást, erőt, további fenn lételt,
Valamit a tenger ő magába bényelt,
A kerek ég és föld aminek csak ad helyt.

Hogy fennmaradjanak mintegy kézenfogva,
Szájának lelkével bölcsen igazgatja,
Mindenek dolgát önmaga folytatja,
Mit mi végre rendelt, aztat odahajtja.

Csillagok az égről egyig lehullnának,
Sem a nap, sem a hold ott nem ragyognának,
A tenger vizei mind kiszáradnának,
Ha Isten kezeitől fenn nem tartatnának.

Az embert az Isten, mint remek munkáját,
Akire ráhúzta képét és formáját,
Különösen őrzi, szereti, mint nyáját,
megszerzi ételét, italát, ruháját.

Ez világon szegényt, gazdagot ő térszen,
A beteg gyógyulást ő általa vészen,
A tiszttség, az erő ő általa léssen,
Minden állapotunk tőle függ egészen.

Csak ő igazgatja minden lépésinket,
Mint vizek folyását, vezeti szívünket,

Jó végére hajtja igyekezetünket,
Ő rendeli jól el szívünk s életünket.

Az Úrnak tanácsa mindörökké megáll,
Kit mire választat, ő attól el nem vál,
Ha szintén a tenger túlsó partjára száll,
De a mindentudó ott is reá talál.

Kár hát, hogy némelyek az Úr előtt futnak,
Jónással, mert arra csakugyan eljutnak,
A mily sorsot ... nékiek mutatnak,
Isten után is azt ne is tartsák rútnak.

Írtam 1843-dikban, Barsi István, 23. Januári

D/2.
Muzsikásnál vala

Édes násznagy uram, a jó embernek mindenütt jó híre
Van, akármerre megy, becsület a neve.
Mikor vígan oldozik erszénye,
Tekint muzsikásra, segíti belőle.

Nohát, atyámfiai, akik együtt vagyunk,
Látom, mindnyájan vigasságban vagyunk.
Segéljük hát ötet, mert szívesen várja,
Mind gazember lesz, aki azt sajnálja.

D/3.
Mikor a menyasszonyt hazaviszik

Jó napot kívánok e ház gazdájának,
Én követje vagyok e kompániának,
magam is bejönnék, ha bebocsátanak,
És ha bebocsátnak, szívesen lássanak!

Mi vőlegényünknek jövünk mátkájával,
Jön a vőlegény is, élete párjával.
Jön egy becsületes, szép kompániával,
Minden becsülettel, nem pedig lármával.

Kérjük e háznépet, hát bébocsássanak,
És ha bébocsátnak, szívesen lássanak,
Ha léssen mit, ennünk és innunk adjanak,
Hogy a mi gégénk el ne száradjanak!

D/4.
Más

Íme már beértünk egész seregünkkel,
A menyasszonyunkkal, a vőlegényünkkel,
Násznagy, szószóló ... kedves emberünket,
Mind hozzánk tartozó gyülekezetünket.

Az Isten megáldja mi vőlegényünket,
Egy szép menyasszonnyal gyülekezetünket,
Meggírt az Úristen örökké bennünket,
Hordozza tenyerén mi életünket.

Mennyi bimbó fakad tavasszal a fákra,
Mennyi hó száll télbe utazóruhákra,
Mennyi vízcsepp csurog vízbe lakó rákra,
Jussanak mindketten annyi víg órákra.

D/5.

Mikor a leányos házhoz megyen legelől reggel.

Jó reggelt kívánunk e ház gazdájának,
Vele egyetemben a gazdasszonyának,
Hív oltalmazója legyen az urának,
Valaki küszöbén jár ki s bé e háznak.

Magam is örülök, hogy ily vigasságban
Látlak benneteket ily szép multságban,
Követlek titeket a ...
Hogy ide bejöttem ily nagy bátorságban.

E/1.

Mulató vers lakodalomban.

Szerencsés jó estét e ház gazdájának,
Csendesen legyenek, míg itt vacsorálnak,
Beszélgetésben ne hátráltassanak,
Én muzsikálok most, kurv' anyja cigánynak!

Frissek most a jányok, úgy jár, mint a kecske,
Ilyenkor azon van, lehetne menyecske!
Ha az legényt látja, a sertésnek így szóla:
Kuss te, kuss te, mer' ő átugorja.

Ha az farsang elmúlik, anyjának így felele,
Hajtsad a sertést, mert elesik benne,
Mindján tunya, lomha, sepretnen a háza,
Taju nélkül csak ritkán van a haja.

Ilyenkor csakugyan rátartják magukat,
Mert ha az jánynéző nytja ajtajukat,

Frissen jár a házba, kiált a mocskára,
Kapja az orsóját, ül a guzsalyára.

Felele pajtásának, már látom, el nem vesznek,
Ma csakugyan fel kell vennem az előpénzemet,
Megért a rétemen a fű, a kasza sem fogja,
Egy legény már próbálta, beletört a kocsa.

E/2.
Vőlegény búcsúzó

Ifjú, szólítlak vőlegény nevedre,
Kérjed atyádat a nagy Úristenre,
Vétkeidet vesse feledékenységre,
Hogy soha ne terüljen a te szemeidre.

Kedves édesatyám, a te hűségedet,
Köszönöm, bocsásd meg hibás vétkeimet,
Velem tett atyai hű szeretetedet,
A mennybéli Isten áldjon meg tégedet.

Kedves atyám s anyám, most megengedjétek,
Az Úr balzsammal kösse be szívetek,
Égnek harmatjával öntözze szívetek,
A földnek zsírjával tápláljon bennetek.

Kedves édesatyám, aki mindenkben,
Hozzám hű voltál egész életedben,
Legyenek tenéked azért a mennyekben,
Angyalok társaid a fényes egekben.
Kívánom, sok jókkal áldjon meg az Isten,
Adjon egészséget, míg élsz az életben,
Ez élet elmúlván, fényes dicsőségben
Helyeztessen az Úr királyi székiben.

Felső, közép, alsó renden levő hívek,
Férfiak, asszonyok, leányok, gyermekek,
Töletek mindnyájan engedelmet kérek,
Az Isten maradjon mindnyájan veletek.

Kedves pajtásaim, nem felejtelek el,
Kérlek, tőlem ti se maradjatok el,
Hogy ha mit vétettem, temessétek azt el,
Végre oly dologra ti is jussatok el.

A mennybéli Isten áldjon meg most minket,
Tegye szerencsésé igyekezetünket,

Bírjon, igazgasson az jóra bennünket,
Végre az egekbe vitesse lelkünket.

E/3.

Mikor minden dolgát végzé a vőfély.

Drága jó uraim, kedves asszonyaim,
Kik megtiszteltetek, engemet rokonom,
Már köztetek töltöm ezen víg napjaim,
Azért hallgassátok instáló szavaim.

Fogadjatok engem társaságotokba,
Ha már részesültem gazdálkodástokba,
Részesüljek együtt mulatságotokba,
Bízhassak mindenkor barátságotokba.

Ez az egy gondolat éleszti lelkemet,
Hogy már köztetek találom helyemet,
Ajánlom hát nektek szerető szívemet,
Menten keressetek ti is úgy engemet!

Most pedig mindnyájan vígan mulassatok,
Mint kedvetek tartja, a szerént bánjatok,
Mulassatok itten, bátran mulassatok,
És jóakaróim holtig maradjatok.

IRODALOM

Bakó Ferenc

1989 A lakodalmi szokásrendszer és regionális jellemzői. *Bakó Ferenc* (szerk.):
Palócok IV. 93–262. Eger

Katona Imre

1981 Vőfélyvers. *Ortutay Gyula* főszerk.: Magyar Néprajzi Lexikon V. 598–599.
Budapest

Katona Imre–Simon Zoltán–Varga Imre

1955 A rigmusköltészet. Budapest

Kilián István

1966 Kosuth Dániel sajóvámosi kéziratos verseskönyve. *Bodgál Ferenc* (szerk.):
Borsod megye népi hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott
anyaga, 416–443. Miskolc

Komáromy Sándor

1989 A XVIII. századi sárospataki kéziratos versgyűjtemények. Alkalmi szövegek, köszöntők. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 189–203. Miskolc

Kordos László (id.)

1982 Egy mezőcsáti parasztköltő a 19. században: Uj Péter versesfüzete. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 19. 130–136.

Küllős Imola

1982 Vöfélykönyv. In: *Ortutay Gyula* főszerk.: Magyar Néprajzi Lexikon V. 597. Budapest

Stoll Béla

1963 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840). Budapest

2002 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840). Második, javított és bővített kiadás. Budapest

Szabó T. Attila

1934 Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI–XIX. században. Zilah

Szabó László

1983 Lakodalmi szövegek, játékok esztétikai kérdései. *Novák László–Ujváry Zoltán* (szerk.): Lakodalom. (Folklór és Etnográfia 9.) 335–360. Debrecen

Ujváry Zoltán

1960 Népi kéziratos verseskönyveink. Műveltség és Hagyomány I–II. 111–146. Debrecen

1980 Népköltészet és irodalom népi kéziratos könyvekben. Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok, 425–556. Debrecen

Vikár Béla

1905 A „Szücs Marcsa” balladáról. *Ethnographia* XVI. 273–290.

BRAUTFÜHRERGEDICHTE AUS DEM 18–19. JAHRHUNDERT IN EINER VOLKSTÜMLICHEN HANDSCHRIFTLICHEN SAMMLUNG VON KISGYŐR

Die wichtigsten Quellen der Erforschung der sich an der Grenze der Schriftlichkeit und Mündlichkeit befindenden vorübergehenden Folkloreerscheinungen sind die handschriftlichen Sammlungen aus dem 16–19. Jahrhundert. Während sich im 16–18. Jahrhundert ausschließlich gebildete Menschen (Priester, Pfarrer, Kantoren, Lehrer, Schüler) handschriftliche Sammlungen anfertigten, tauchen von der Wende vom 18. Jahrhundert zum 19. Jahrhundert an immer mehr ähnliche Handschriften unter der nicht gebildeten dörflichen Bevölkerung, die aber schon schreiben und lesen konnte, auf. Diese *volkstümlichen handschriftlichen Sammlungen* können bezüglich ihres Inhaltes verschieden sein: Die gemischten Sammlungen enthalten Liebesgedichte und Lieder, patriotische Gedichte, Brautführergedichte, Hochzeits- und Geburtstagsgrüße, Gedichte von Dichtern; eine andere Art der Handschriften kann die Sammlung eigener Gedichte sein. Eine der frühesten und häufigsten Formen der volkstümlichen handschriftlichen Sammlungen ist das Brautführerbuch. Die hochzeitlichen Reime in Versform tauchen ab Ende des 18. Jahrhunderts in der

volkstümlichen Kultur auf, unter dem Einfluss der im Zusammenhang des Ausbaus der Kolportageliteratur und des Schulnetzes im Dorf immer größere Rolle habenden Kantoren und Lehrer.

In der Datenbank für Volkskunde des Ottó Hermann Museums aufbewahrte *Handschrift von Kisgyőr* gehört als Buch von handschriftlichen Sammlungen und als Brautführerbuch zu den früheren Sammlungen. Zwei Entstehungsphasen der 156 Handschrift lassen sich voneinander abgrenzen: Im Jahre 1788 wurden darin reformierte Gebete, Lieder, Katechesen aufgezeichnet, im Jahre 1843 wurden Brautführergedichte, prosaische Hochzeitsgrüße, reformierte Psalmen und kirchliche Lieder, sowie die Gedichte mit gläubigem Gegenstand eines Bauerndichters in der Sammlung nieder- und abgeschrieben. In der Handschrift treffen wir 10 voneinander deutlich abgrenzbare Handschriften an, was bezüglich der einstigen Benutzung des Buches wertvolle Informationen aufweist. Die weitere Bedeutung der Handschrift von Kisgyőr ist, dass ein Teil der in den Jahren von 1840 darin aufgezeichnete Brautführertexte nachweisbar gegen Ende des 18. Jahrhunderts, also gerade in der Zeit der Entstehung der Gattung verfasst wurden.

Die Erschließung und Verarbeitung des vollständigen Materials der Handschrift laufen schon. Als Ergebnis der Forschungsarbeit ergibt sich die Gelegenheit, die hochzeitliche Gedichttradition einer Siedlung – des reformierten Kisgyőr – 150–200 Jahre rückläufig zu dokumentieren.

Anhand des Vergleichs der später entstandenen Texte (Brautführerbuch aus dem Jahre 1880-1881, dann die im 20. Jahrhundert gesammelten Texte) und der Handschrift von Győr könnten auch die geschichtlichen Veränderungen von Brautführergedichten der zwei Jahrhunderte ans Licht kommen. Vom Vergleich mit anderen aus der Mitte des 19. Jahrhunderts stammenden, anderswo zusammengestellten Brautführerbüchern können wir uns die Erfassung der landschaftlichen Unterschiede der früheren Brautführergedichte erhoffen. Die Analyse der hier veröffentlichten 37 Brautführergedichte und die Publikation weiterer Texte von Handschriften ist die nächste Aufgabe der Forschung.

Tóth, Arnold

**„AZ ETNOGRÁFUS MINDENÜTT TALÁL
TANULMÁNYOZNI VALÓT”
(Györffy István levelei Lükő Gábornak, 1931–33)**

SÜMEGI GYÖRGY

Lükő Gábor a romániai, bukaresti tanulmányai és moldvai gyűjtő- és tanulmányútja éveiben kapott és megőrzött leveleket egy „Romániai tanulm. 1931-1933. Levelezés” föliratú dossziében tartotta. A Forrás folyóirat megbízásából hosszabb, az egész élet- és tudósi pályájára kiterjedő interjút készítettem vele az 1970-es évek második felében, a 80-as években.¹ Amikor könyve szerkesztése után megajándékozott a levelekkel, hozzáfűzte: majd ha alkalmas időt látok rá, akkor tegyem közzé őket.² Már a Lükő Gábor tiszteletére kiadott tanulmánykötet szerkesztésekor fölmerült bennem e levelek közlésének a lehetősége, de a szűkös időkeretek miatt ott egy a Kiskunsághoz, Lükő kiskunfélegyházi múzeumi gyűjtőmunkájához kapcsolódó emlékkörről adtam közre készülő könyvem egy fejezetét.³

A Lükő Gábor művei sorozat második, éppen a moldvai tanulmányútjának eredményeit összegző művének a megjelenése⁴ után fontos és tanulságos lehet az ő akkori életének és elvégzett munkájának a hátterébe, nehézségeibe és lendítő mozzanataiba, emberi és szakmai kapcsolataiba belelátni a levelek nyújtotta ablakon át.

Az egy kivételével a címzettnék, Lükő Gábornak szóló levelekből elsőként Györffy Istvánéit emelem ki, mert talán ezek világítanak bele legjobban a Lükő által végzett munka természetébe és a fölmerülő nehézségekbe is.⁵ Ugyanakkor hűségese képet kapunk a levélíró körültekintő gondoskodásáról, szakmai segítőkészségéről, a legapróbb részletre is kiterjedő figyelméről. Györffyőről, a kitűnően tájékozott néprajztudósról és Györffyőről, a Mesterről, aki igyekszik szigorú következetességgel a kijelölt úton, a megszabott

---

¹ „Egy másik Magyarország nevében”. Lükő Gábor válaszol SümeGI György kérdéseire. Forrás, 1988/11 11–23.

² A levelezéséről, annak általam fontosnak vélt forrásértékéről többször beszélgettünk 1981–83 között, leggyakoribb találkozásaink idején, amikor az ő segítsége és útmutatása, szigorú figyelme mellett szerkesztettem a Bács-Kiskun Megyei Művelődési Központ kiadásában megjelent Kiskunság képfaragó és képmetsző művészete című könyvét (Kecskemét, 1982.). Én akkorra már éppen Lükő egyik fontos múzeumi őrvárosában, Gyulán, a Békés Megyei Levéltárban olvastam és dolgoztam FüleP Lajos és Kner Imre levelezésének kiadási előkészítésén (FüleP Lajos és Kner Imre levelezése. Összeáll., bev., jegyzeteket készítette: SümeGI György, szerk.: Erdész Ádám. Gyula, 1990.), és vallottam a levelek fontosságát, tudományos és tudománytörténeti jelentőségét. Lükő több, a romániai tanulmányútja levelezését őrző dossziéjához hasonlóan rendbetett, föliratozott irattartót mutatott, amelyekben fontos leveleit őrizte.

³ SümeGI György: A „kiskun Madonnák” fölfedezése. In: Tűzeshó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Szerk.: Pozsgai Péter. Bp., 1999. 525–530.

⁴ Lükő Gábor: A moldvai csángók. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Bp., 2002.

⁵ A boríték nélkül megőrzött, Györffy által keltezetlen levelekre, az első oldalukra Lükő ceruzával följegyezte a keletkezés föltehető dátumát, ezt a levelek végén zárójelben közlöm. Mindegyik levél egyszerű, fejléc nélküli levélpapírra, fekete tintával írott autográf. A leveleket mai helyesírás szerint közlöm. A levelek időrendi sorrendjében az ötödiket postai levelezőlapra írta Györffy.

kutatási irányban tartani a tehetséges és már pályakezdőként jelentékeny eredményekre hivatott tanítványát.

1. Györffy István levele Lükő Gábornak

Dsale dlui
Gavril Lükő
Cu scrisoale
Jon Steriu
Valeni de Munte
Valeanea
Románia

Kedves Barátom!

Valeni de Munte-ből írt sorait megkaptam, s örülök, hogy végre tanulmányainak színterére, Romániába megérkezett. Jól ismerem ezt a kis román városkát, laktam is benne egy néhány napig. Ma már nem tudom kinek a házában. Egy öreg emeletes kúria van valahol egyik főutcán, melynek törökös kiugrója van az emeleten, honnan a bojárnök az utca forgatagában gyönyörködtek. Egy öreg bojárasszony volt 1908-ban a tulajdonosa, aki holtra rémült, míg ott laktunk. Jorga⁶ kúriáját is jól ismerem. Szép fehérkergű diófáiba emléksorokat véstünk. Teknősbékáját ettük. A professzor, persze, ebben a zavaros időben nem volt otthon.

Az etnográfus mindenütt talál tanulmányozni valót. Ha tehát maga a kovács mesterhez került, annak mesterségét tanulmányozza. Összes szerszámaikat fotografálja le, s kérdezze ki minden szerszámnak a nevét. Ebből megtudhatjuk, hogy kitől tanultak kovácsolni. Ha ezzel végzett, akkor a járműveket vegye elő. Fotografálja le egészben és részletekben. Itt is minden alkotó-rész neveit pontosan jegyezze fel. Mindehhez nem kell nagy román nyelvtudás, s viszont egy sereg szót tanul meg, melyek pontosan megmondják, hogy a román szekér honnan került elő. A különféle taligákra is gondot fordítson. A Teleagen folyó nevében is azt hiszem, hogy a taliga szó rejlik, s az erdélyi Kárpátok ezen déli szorosain évszázadok óta élénk kocsikerék-közlekedés folyik, s a kovácsok igen sokféle járművet javítottak és ismernek. A járművek tanulmányozása igen hálás feladat, mert ezzel a kérdéssel nálunk senki sem foglalkozott, külföldön is alig van valami irodalma.

Jó lesz aztán, ha a házakba is bekukkant, és alaposan leírja a látottakat. Csináljon alaprajzot, s minden bútorféle helyét jelölje meg. Különösen jó részletesen kell leírni a tűzhelyet.

Romániában tanultam egy kedves, szép népdalt, melyet csak az öregek tudtak már, amikor ott voltam. A kottáját is megszereztem, de aztán valahol elkallódott. Kérem, hogy érdeklődjék utána, s ha megtalálná, írja le, illetőleg kottázza le:

„Unde ati fost Ghitisor?

Le București se mă' /in/sor”.

Hát csak érdeklődjék! Minél többet járkaljon a parasztok között. Ne restelljen kérdezősködni, és beszéljen, akármilyen rosszul tud is. Esetleg vegyen napi 1–2 órát a román nyelvből, nem baj, ha valami fiatal hölgytől veszi is... Különösen az ígeragozást forszírozza. Az ige a mondat ragasztéka.

Én e hó 20-áig maradok Berlinben, aztán a bécsi Coll. Hungaricumba (Wien vn. Museumstrasse 7) teszem át a szállásomat. Írjon, ha ráér, és kérdezzen, szívesen válaszolok. Bitay⁷ és Vuia⁸ professzor urakat szívesen üdvözölöm. Vuia professzor előadásaira jól oda figyeljen, mert a szövés-fonás a román népek ősfoglalkozása, s a románság Kelet-Európa legjobban szövő népe.

Szíves üdvözlettel vagyok

Györffy István

⁶ Jorga, Nicolae (1871–1940) román történész, politikus, 1895-től a bukaresti egyetem tanára.

⁷ Bitay Árpád (1896–1937) irodalom- és művelődéstörténész, műfordító. Jorga szabadegyetemén, Valeni de Munte-ban tartott előadásokat. A moldvai magyarság című könyve 1926-ban Kolozsváron jelent meg.

⁸ Vuia, Romulus – tanár Jorga szabadegyetemén Valeni de Munte-ban.

Berlin 1931. júl. 7.

Nb!⁹ Jancsó Benedek¹⁰ is Văleni de Munteban kezdte a pályafutását. Itt kezdett románul tanulni. Mikor ott jártam vele, megtaláltuk a nyelvmesterét, aki 40 év előtt románul tanította. Megható volt a viszontlátást látni. A két öreg szinte sírt örömeiben. Ma már nem tudom, ki volt a nyelvmestere. Valószínűleg már nem él!

2. Györfly István levele Lükő Gábornak

Kedves Barátom!

Levelét megkaptam. Lajtha¹¹ még nem mondotta, hogy a maga levelét megkapta. Azonban addig ne induljon el, míg tőle levelet nem kap. Beszéltem Kodállal, s azt ajánlja, hogy lehetőleg fonográfal gyűjtsön. Kodály ajánlja, hogy az eloláhosodott csángók között is gyűjtsön népdalokat. Az a tény, hogy bizonyos csángó fonetikai sajátosságokat is átvisznek az oláh nyelvbe, arra enged következtetni, hogy dallamaikat is megőrizhetik.

Beszéltem Bátky¹² igazgató úrral a maga moldvai gyűjtőútja érdekében, s ő 200-P-vel hajlandó támogatni az útját, és pedig az az óhajtása, hogy ezt az összeget fényképezésre használja fel. Meg lehetne próbálni bákói vagy románi fényképészeknél csángókat ábrázoló negatívokat vásárolni. Pár lejért meg lehetne darabját venni, s így nagyszámú viselet- és típusképhez jutnánk. Az összegyűjtött anyagot időről időre Csutakhoz¹³ küldhetné, hogy ne cipelje magával mindenüvé. A jegyzeteket is jó volna, ha oda küldözgetné.

Mielőtt elindulna, olvassa el Weigandnak a Jahresberichtjében (1903)¹⁴ a moldvai utazásáról szóló jelentését. Ebben azt írja, hogy a moldvai magyarság részint erdélyi bevándorló, részint csángó, részint egy igen ősi magyarság töredéke. Ezeknek földrajzi elhelyezkedéséről is ír.

Küldök különben egy néprajzi térképet is. Ezt jól tanulmányozza, de ne vigye magával, hanem küldje vissza nekem vagy Sepsiszentgyörgyre.

Jónak látnám, ha Cucuteni, Raduceneni és Epurenit¹⁵ a Prút mellett meglátogatná. Itt még magyar szakember sohasem járt. Jó lesz, ha Poiana lu Jurascot is meglátogatja. Szabófalván Martinás Antalt ismerik a magyar nyelvészek. Ploscuteni a legdélebben fekvő csángó falu, mely teljesen magyar még. Itt hosszabb időt lenne érdemes tölteni.

Van egy legendás község Bessarábiában Cioburci=Csőbörcsök. Itt Zöld Péter¹⁶ 150 év előtt igen sok magyart talált. Jerney¹⁷ nem jutott el, csak a szomszéd faluig, s azt hallotta, hogy magyarok már nincsenek. Domokos¹⁸ is csak pár órát tölthetett itt. Én 1924-ben Szalontán beszéltem egy csőbörcsöki gagauz fiúval (török anyanyelvűek, ortodox vallásúak). A gagauzokat eltörökösödött kunnak tartják. Esetleg egyszer érdemes volna ezt a falut is megvizsgálni, de ezt most ne kapcsolja össze a moldvai úttal. Érdekes, hogy pár év előtt Oroszországból kaptunk hírt, hogy Csőbörcsökön (másik ilyen falu, a Dnyeszter baloldalán) magyar iskolát állított a szovjet. Én azt hiszem, hogy ez is legenda.

---

⁹ Nb = Nota bene – jegyezd meg jól.

¹⁰ Jancsó Benedek (1854–1930) publicista, történész, irodalomtörténész. Könyvei többsége a román nemzeti törekvéseket mutatja be.

¹¹ Lajtha László (1892–1963) zeneszerző, népzene kutató, 1913-tól a Néprajzi Múzeum munkatársa.

¹² Bátky Zsigmond (1874–1938) néprajzkutató, geográfus, 1918-tól a Néprajzi Múzeumban dolgozott.

¹³ Csutak Vilmos (1878–1936) tanár Sepsiszentgyörgyön, 1916-tól a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

¹⁴ Weigand, Gustav: Die Dialekte der Moldau und Dobrudscha. Jahres bericht des Instituts für Rumanische Sprache zu Leipzig IX – 1902. 138–236.

¹⁵ Cucuteni, Raduceneni, Epurenii – román szakemberek, tanárok.

¹⁶ Zöld Péter: Olvastatott illy Irás: Notitia de rebus Hungarorum qui in Moldau et ultra degant, Scripta ad Adm. R. D. Petro Zöld Parocho Csik-Delniensi in Sicilia ad A.R. P. Vincent Blaho. In: Molnár János: Magyar Könyvház III. 1783. 414–428.

¹⁷ Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845. I–II. Pest, 1851.

¹⁸ Domokos Pál Péter (1901–1992) tanár, népzene kutató. Moldvai gyűjtését, kutatásait bemutató első könyve: Moldvai magyarság. Csíkszereda, 1931.

Mielőtt elindulna Moldvába, Lajtha ajánlásainak felhasználásával szerezzen magának valami igazoló levelet, vagy legalábbis beszélje meg ottani körökkel az útját, hogy ha igazolnia kell magát, esetleg igazolják. Jó volna, ha Tzigara Samurcas¹⁹ igazgató úrnál is bejelentené néptanulmányúti szándékát. Mi szívesen irunk Tigara igazgató úrnak, hogy vegye magát pártfogásába. Jó volna, ha útja egy részén valami román kutató is részt venne. Írja meg, hogy miféle támogatást kapna a román zenefolkloristák részéről.

Ami a gyűjtést illeti, azt ajánljuk, hogy egy párhetes körút után egy faluban telepedjék meg, s azt nagy alaposággal és részletességgel tanulmányozza. Szüntelenül jegyezzen és rajzoljon, vagy fényképezzen. A csángókról már nagyon sokan és sokat írtak, de az emberek (magam is) mindig csak a mások anyagát dolgozták fel, új anyaggal senki sem gazdagította a tudományt (Domokos nótái újak). Gyűjtsön tehát sokat, nagyon sokat. Ez örök értékű munka lesz. A csángók elveszhetnek, de az, amit a kultúrájukból megment, örök tápláléka lesz a magyar tudománynak.

Nagy figyelemmel tanulmányozza a primitív kultúrát. A halászzattal ne sokat törődjön, ebben magyart és újat nem sokat talál. Inkább a terminológiáját gyűjtse. Tanulmányozza a település és gazdálkodás, valamint az építkezés közötti összefüggést. A gazdálkodásban a kényszergazdálkodás nyomait keresse. (2–3 nyomásos rendszer vagy szabad gazdálkodás, szántóföldközösség, földosztásmódok, földhasználat módjai). A beltelek és a szántóföld közötti jogi viszony. A rezeség emlékei stb. Az eke, szántás módjai, vetés, szokások, babonák, aratás (sarló, kasza). A gabona szárítása. Nyomtatás, cséplés, csűr stb. Magtárak, hombárok, vermek. Eke nélküli földművelés. Kerti gazdálkodás. Ősi vetemények és kulturnövények. Inségeledek. Erdőlés. Irtás módjai. Irtványok művelése. Állattenyésztés nomád módjai. Állattenyésztés a földművelés szolgálatában. Primitív járművek. Teherhordás kezdetleges módjai. Istálló, ólfélék, melléképületek. A lakóház kezdetleges formái és ezek fokozatos fejlődése. A ház élete. Kinek, hol a helye? Lakásberendezés. A tűzhely és élete. Konyhaeszközök. Táplálék és táplálkozás. A fűtés kérdése. Berendezései. A pest.²⁰ Góc,²¹ gógány²² meghatározása. Lehetőleg mindent lerajzolni, a részek nevét a rajzra feljegyezni. A nyelvi adalékokat szüntelenül jegyezni s a megfelelő oláh szót melléjegyezni.

Oklevelek után ne nagyon járjon. Azok nagy számmal vannak már publikálva csángó falukból is. Térképeket se keressen. Folklor anyagban inkább a nyelvhez kötött anyagot gyűjtse. Elsősorban a dallamos szöveget, aztán az epikus anyagot. Mondát minél többet (ilynemű anyagot Rubinyi²³ és mások is hoztak). Gyűjthet mesét is, de ezeket leírhatja kivonatolva is. Ha nincs kellő fonetikai készsége összefüggő szövegek lejegyzésében, akkor inkább szótári anyagot gyűjtsön, de azt minél alaposabban és kimerítőbben. A szók fogalmát, a tárgyakat saját szemével nézze meg, és rajzolja le. A kender és fonás-szövés egész munkálatát írja le, és a tárgyakat rajzolja le. Hasonlóképpen a gyapjú minden munkáját. A viseletnél az ünnepi viselettel ne sokat törődjön, inkább a hétköznapi és régi viseletet tanulmányozza. Főleg öregeket kérdezzen, és mindig kérdezze meg, hogy régen hogy csinálták, vagy az oláhoknál másképpen van-e. Szociológiai vagy más irányú vizsgálódásokra egyelőre ne sok időt vesztessen, maradjon meg szigorúan a néprajzi vizsgálatoknál, ahol főleg a primitívet és a régit keresse. Valószínűleg erős kisorosz hatást fog találni, de azt hiszem, hogy a kun és besenyő elem is ki fog itt-ott bukkanni. Figyelje meg a sárga- vagy vereshajú csángóság (kék vagy zöldszemű) földrajzi elterjedtségét, típusfelvételeket is készítsen róluk.

Az Akadémiánál is javasolni fogom, hogy tanulmányútjához adjanak egy kis támogatást. Remélem, hogy a magába helyezett reménységünk nem lesz hiábavaló, s ha a vállalt feladatokat jól megoldja, jövőjére is kihatással lesz. Szeretném, ha gyakran írna, hogy folyton tudnám, mit csinál, én is gyakran felkeresném tanáccsal, ha címet ad. Leveleit sorszámmal lássa el, hogy tudjam, nem kallódott-e el. Csutakkal is érintkezzen. Írjak-e neki?

Sok szerencsét, kitartást, és jó egészséget kíván igaz híve

Györfly

(1932 március körül)

¹⁹ Tzigara-Samurcas, A. népművészetkutató, műve: Tapis roumains. Paris, év nélkül.

²⁰ Kemence, mészegető kemence, olvasztókemence.

²¹ Gyűjtőpont, tűzhely, középpont, csomópont.

²² Vesszéből font kémény, kürtő, amely alatt tüzelnek.

²³ Rubinyi Mózes (1861–1965) irodalomtörténész, nyelvész.

3. Györffy István levele Lükő Gábornak

Kedves Öcsém!

Negyedik levelét megkaptam, de a harmadikat nem, pedig nehezen vártam. Különösen az érdekel, hogy a pénzt megkapta-e. Ugyanis a Néprajzi Tártól 200.- P., az Akadémiától 400.- P. van Csutak kezében, s ő elküldené, de nem tudja, hova. Írjon neki minél gyakrabban, mert panaszt tett magára, hogy nem ír neki, holott ő a maga tanulmányait mindig hathatósan támogatta. Nem szeretném, ha Csutak előtt maga hálátlan ember színében tűnne fel. Én is elvárnék hetenként egy-egy levelet már csak azért is, mert mindenki nálam érdeklődik maga után, úgy a szakemberek, mint a szülei. Ha tudja, hogy a levelek elkallódnak, még gyakrabban írjon. Több levél közül többet megkapunk.

A fotografáló anyagtól ne sajnálja a pénzt. Elsején a családom is Erdélybe megy Suciag-ba (Kolozs m.), s ha fényképező anyag kell Kolozsvárról, Pista fiam bevásárolhatja, mert gyakran bejár oda.

Én azt is hiszem, hogy a zenei gyűjtést jó lesz őszre vagy télre halasztani, amikor a nép jobban ráér. A babona gyűjtés is akkorra maradhat. Azonban, ha valami balladafélféket találna, jó volna gyűjteni.

A székely házról frott két cikkecskéje²⁴ megjelent a Néprajzi Értesítőben, majd egyik legközelebbi levelemben elküldöm. Csak tanulmányozza tovább a házat és a földművelést. A térképeken látom, hogy a szeretvölgyi csángó falvak igen szétterültek. Mi ennek az oka? Milyenek a telkek? Milyen a tipikus telekbeosztás? Miféle tipikus épületek vannak a házon kívül? Mi ezeknek a terminológiája? A pest és góc szók értelmét tisztázza!

A határbeosztást is tanulmányozza. Nyomásos rendszer van-e, vagy szabad gazdálkodás? Hány dűlő van? Van-e minden dűlőben mindenkinek földje? Van-e a földközösségnek valami nyoma? A rezességnek valami emléke? A gazdasági primitív szerszámokat jól rajzolja le. Nagy súlyt fektessen a régimódi szőlőművelésre! Jó volna tudni, hogy a csángók hozták-e be a szőlőművelést, vagy pedig a szászok. A terminológia, meg talán a művelési mód is sokat elárulna. Vizsgálja meg a kender munkát és a fonást-szövést.²⁵ Magyar vagy román eredetű-e az ott? A szücsmesterséget is vallassa ki.

Aztán minél többet jegyezzen, hogy egy szép néprajzi monográfia kerekedjen belőle.

Legközelebbi levelében küldjön adatokat a moldvai bocskorra.

Azt hiszem, hogy most Szabófalva körül jó területen jár, s ezeket a falvakat alaposan vizsgálja meg. Az elrománosodottakat egyelőre hagyja későbbre. Ploshucénra is hagyjon időt, mert az jó falu. Szabófalván M. Antalt keresse fel, s adja át neki üdvözlőmetet.

Domokos 3 hét óta Moldvában jár a csángók közt, kocsiival. Viskinek²⁶ azt írta, hogy nem óhajt tőlünk tanácsokat, sem együtt nem óhajt dolgozni a kutatókkal. Azt hiszem, hogy meg is fog látszani a munkáján. Ő főleg zenei kutatásokat akar végezni.

Szeretném tudni, hogy mennyi időt szán a moldvai néprajzi kutatásokra. Románban és Bákóban a fényképészekről gyűjtsön viselet negatívokat.

Írja meg, hogy legközelebb hova írjak.

Jó munkát kíván és szívesen üdvözli

Györffy István

Bp. 1932. jún. 24.

4. Györffy István levele Lükő Gábornak

Kedves Barátom!

Jún 30-án írott sorait megkaptam. Éppen tegnapelőtt írtam Csutaknak, hogy értesítsen, vajon megkapta-e a pénzt. De a Maga sorából úgy látom, hogy ez a dolog már rendben lesz.

²⁴ Székely tüzhelyek. Néprajzi Értesítő XXIV. (1932), 76–77., Székely házak. Néprajzi Értesítő XXIV. (1932), 77–81.

²⁵ Lükő Gábor: Moldvai csángók kendermunkája. Néprajzi Értesítő XXVI. (1934), 96–101.

²⁶ Viski Károly (1882–1945) etnográfus, nyelvész, egyetemi tanár. 1922-től dolgozott a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán.

A 200.- P-t nem a Néprajzi Társaság adta, hanem a Néprajzi Múzeum, ezt tehát Bátky ömértóságának köszönje meg. Ő nagy érdeklődéssel viseltetik a maga házbúvárlatai iránt, ezért írjon neki egy pár sort a házra vonatkozó megállapításairól. E sorokkal egyidejűleg elküldöm nyomtatványként cikkének egy példányát. A többi különlevonatait édesatyjának küldöttem el. Írjon dr. Balogh Jenő²⁷ ő excellenciájának is. Jelentse a néprajzi eredményeket, amiket elért. Ha szép eredményeket ér el, azt hiszem, hogy további támogatásra is számíthat.

Csutaknak azonban szintén írjon időnként. Magának jóban kell lennie vele, mert ha a csángókkal végzett, a székelyek alapos tanulmányozásába szeretnénk magát beállítani.

A bolgár nyelvtanulást ott nem ajánlom. Ezt legjobb lesz Bulgáriában elsajátítani. Teljesen bolgár környezetben gyorsabban tanul, viszont a bolgár néprajzot is ott tanulmányozhatja legjobban. Erre pedig a román néprajz összehasonlító vizsgálata szempontjából szüksége lesz.

A települési adatok érdekesek. Kérdezze meg, hogy a tanorokot,²⁸ tanorkaput,²⁹ porgolátot³⁰ ismerik-e, és mit értenek alatta. A földközösség nem a szabad emberek sajátos intézménye. Földközösségekben éltek jobbágyságok is, sőt a jobbágy az uraival is földközösségekben élhetett. – Kérdezze ki, hogy egy embernek átlag hány darabban van a földje, és mekkora az átlagos parcella. Egy dűlőben minden gazdának van-e legalább 1 db földje? Hány db. őszi, hány tavaszi és hány ugar földje van? Az ugar helyett mit vetnek? Nem tengerit? A tengeri ugyanis nem őszi növény, nem volt helye a 3 nyomásban, s később a fekete ugar helyét foglalta el. Erdélyben 2 nyomás volt, nem három. Valószínűleg Moldvában is így lehetett. A tengeri ezeken a helyeken a ház körüli kertekbe szorult.

Igen érdekes megállapítása, hogy a csángó nem vállalja a csángó nevet, éppúgy mint a matyó vagy a palóc. Az is érdekes, hogy a déli csángókat székelyeknek tartják.

A további tanulmányokra nézve azt ajánlom, hogy nyugodtan végezze a dolgát. Ne foglalozzon addig más nyelvvel, míg Moldvában van. Egy jó alapos csángó néprajzi monografiához gyűjtsön minél több adatot. Mi a leveleiből úgy látjuk, hogy a csángóság éppúgy, mint a moldovánok, erős orosz kulturhatás alatt van, s a székely néprajz kulcsa is Moldvában van. Jó volna, ha Zelenin Russische (Ostslavische) Volkskunde c. könyve most a kezében volna, ez kitűnő vezérfonal volna a további kutatásban. Moszinszky: Kultúra ludova Slovia c. könyve is hasznos volna, de ez lengyel nyelvű.

Isten vele! Szívesen üdvözli

Györfly I.

Bp. 1932. júl. 6.

5. Györfly István levele Lükő Gábornak

Kedves Öcsém!

Harmadik számú levelére nem válaszoltam, de talán a másodikra sem. Így most előveszem mind a kettőt, s egy füst alatt elintézem.

Mindenekelőtt arra kérem, hogy az Akadémiának csináljon egy jelentést moldvai tanulmányújáról. Ha szép és tanulságos lesz a jelentés, talán újabb segélyt is tudok kieszközölni.

Giureten: Despoe boieri c. könyvét köszönettel megkaptam, Roheim³¹ most megjelent könyvét nem ismerem, de ha megjelent, s 2.-P-ért kapható, megveszem és elküldöm, esetleg a maga nevében egyenesen Gustinak.³² Veress Sándor³³ beteges. Csak tavasszal megy. A fényképek jegyzéke már készen van. Hova küldjem?

²⁷ Balogh Jenő (1864–1953) jogász, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1920–35 között a főtítkára.

²⁸ Kerítés a falu körül, körülkerített terület.

²⁹ Vetéskapu, sövénykerítés kapuja.

³⁰ Falukerítés.

³¹ Róheim Géza (1891–1953) néprajzkutató, pszichoanalitikus. A csurunga népcé című könyvéről (Bp., 1932.) van szó.

³² Gusti, Dimitrie (1880–1955) szociológus, a monografikus szociológiai falukutatások kezdeményezője. Lükő Gábor részt vett a besszarábiai Cornova-ban (1931) és a fogarasi Dragus-ban (1932) Gustiék falukutató munkájában.

Nagyon örülök, hogy Jugani monografiáját megírja. Ha románul írja meg, s ott adja ki, attól függetlenül magyarul is meg lehet jelentetni. Sőt, a klisék dolgában ez még előnyös is lenne. Ha lesz egy csomó néprajzi felvétele, juttassa el hozzám, átveszem, hogy új anyagot vehessen. Antropológiai vizsgálatait halassa későbbre, ez ugyanis a néprajzi gyűjtés rovására megy.

Máskülönben itt csendes minden. Bátty igazgató úr van megbízva a főigazgató helyettesítésével. Új gyakornoknak Tagánt³⁴ jelölte, aki középzásiai vonatkozásokra jó szakember lesz, mert oroszul és törökül tökéletesen tud. A jövő évre meg alkalmasint Gunda³⁵ is bekerül hozzánk.

Ébner³⁶ megkaptam az előhívó receptet. Ide mellékelve küldöm. Hát csak készüljenek a moldvai cikkek: most van idő írogatni.

Most nem is írok többet, mert nem nagyon remélem, hogy megkapja e sorokat. Gusti címét írja meg. B.u.é.k!

Szíves barátsággal üdvözli

Györffy I.

(1932 december második fele)

Küldjön egy jellemzést a csángó magyar falvak településformájáról.

6. Györffy István levele Lőkő Gábornak

D.lui

Gavril Lükő

Student

Jugani, com. Mircesti

jud.Roman

Romania

Kedves Öcsém!

Sorait megkaptam, s örülök, hogy jól van s dolgát végezheti. Édesatyja pénteken járt nálam, hogy nem tudok-e magáról valamit, mert nagyon aggódik. Szombaton kaptam a levelét, s egy kártyán mindjárt megnyugtattam.

Ma írt nekem édesatyja, hogy Opreanu³⁷ úr – akinél levélben tudakozódott – szintén megnyugtatta. De hát írjon azért maga is neki. A fényképjegyzéket egyidejűleg küldöm. 5-e után levelet írok.

Szíves üdvözzel:

Györffy

(A levelezőlap bélyegzőjén lévő keltezés: 1933. márc. 31.)

7. Györffy István levele Lükő Gábornak

Kedves Öcsém!

Sorait megkaptam. Nehezen várom a jelentést. Addig ugyanis, míg az a kezemben nem lesz, a főtítkárral nem tárgyalhatok újabb tanulmányi segélyről. Akik tavaly tanulmányúton voltak, már mind beszámoltak.

A jelentés mielőbbi megérkezése azért is fontos volna, mert az ez idei tanulmányúti segélyek most kerülnek szétosztás alá, s félő, hogy kimaradunk.

Azt is közölnöm kell, hogy a múlt évi segélyt is úgy kapta, hogy a gyűjtött anyag egy részének zenefolklórnak kell lennie. Azért arra kérem, hogy a fonográfval való gyűjtést ne hanyagolja

---

³³ Veress Sándor (1907–1992) népzenekutató, zeneszerző, zenepedagógus. A Néprajzi Múzeum munkatársaként (1929–33) gyűjtött Moldvában népzénét.

³⁴ Tagán Galimdsán (189?–1947) etnográfus, a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa.

³⁵ Gunda Béla (1911–1994) etnográfus, 1934-től a budapesti egyetem néprajzi intézetében gyakornok, majd tanársegéd.

³⁶ Ébner-Gönyei Sándor (1886–1963) népzenekutató, a Néprajzi Múzeum munkatársa, a néprajzi fényképezés szakembere.

³⁷ Opreanu, Rudolf Lükő édesapjának, Becker Ádámnak kollégája volt a komáromi Kulturmérnöki Hivatalban, majd Lükő romániai tanulmányai idején a bukaresti közmunkaügyi minisztérium egyik vezetője.

el, s az ezévi segílyt is részben fonográf gyűjtésre kellene felhasználnia. Ha tehát vele van az a masina, csak használja fel.

A múzeum – sajnos – egyelőre nem tud pénzt küldeni. De ha a nyáron hazajön, addig elég lesz az is, amit az Akadémia fog adni. Az antropológia miatt ne fájjon a feje.

Arra kérem tehát, hogy a fonográf gyűjtések dolgában adjon határozott ígéretet, s a jelentést küldje el s én rögtön intézkedem, csak el ne késsünk. Plos cuteniba mikor megy?

Szíves üdvözlettel

Györffy István

Bp. 1933. IV. 6.

8. Györffy István levele Lükő Gábornak

Kedves Öcsém!

Jelentését megkaptam, s a mai nap folyamán átadtam egy gépirodának lemásolás végett. Előzőleg kijavítván.

A jövő hét elején aztán megbeszéltem a főtitkár úrral a dolgot, s megkérem, hogy adjon magának újabb segílyt. Szükséges azonban előre is jeleznem, hogy népzenei gyűjtést, főleg fonogram hengereket kell hoznia, mert ez már a múlt évi segílynek is feltétele volt, s az ezévinek is az lesz.

Lajthához írott levelét még ma felbontatlanul láttam az asztalán. Már több, mint egy hete nem volt benn.

A pénzt megint Csutakhoz utaltatom, s megkérem, hogy addig is, míg megkapja, előlegezzen magának. De csak akkor írok Csutaknak, ha a főtitkár úr a pénzt átutalja.

Arra kérem, legyen szíves nekem a moldvai csángó női hajviseletet és fejbekötésmódot részletesen leírni. Hogy fésülködnek, hogy fonják be a hajukat, a hajkarikát mi tartja a fejen? Kik viselik? Hogyan jön erre a kendő? Hogyan kötik be a fejüket, stb.

A férfiak között él-e még a fej részleges borotválásának emléke?

Ha e sorokat megkapja, írjon mindjárt. Ne felejtse el megírni mindig előre a címét, hogyha azonnal nem válaszolnék is, a levelem kezébe juthasson.

Na de most többet nem írok. Szíves üdvözlettel boldog húsvéti ünnepeket és sok néprajzi eredményt kívánok.

U.i. A nagy Goldmann géppel csináljon néhány jó éles viseletfelvételt, de ne csak előlről, hanem oldalról, sőt hátulról is. Az asszonyi hajviseletről is csináljon több felvételt.

Szívesen üdvözli

Dr. Györffy I.

(1933. április vége?)

„DER ETHNOGRAPH FINDET ÜBERALL ETWAS ZUM STUDIEREN“ (BRIEFE VON ISTVÁN GYÖRFFY AN GÁBOR LÜKŐ ZWISCHEN 1931–1933)

Gábor Lükő (1909–2000) hat die in den Jahren seiner Studien in Bukarest, Rumänien sowie in den der Sammel- und Studienreise in Moldau erhaltenen Briefe in einem separaten Dossier mit der Aufschrift „Studien in Rumänien 1931–1933. Korrespondenz“ sorgfältig aufbewahrt. Die Briefe von den jeweiligen Verfassern hat er in einem härteren Karton gesammelt. Wo die Datierung der Briefe gefehlt hat, hat er sie meistens mit einem Bleistift auf die ersten Seiten aufgeschrieben.

In der ersten Briefsammlung veröffentliche ich die acht Briefe des Ethnographen und Universitätslehrers István Györffy, die er an Lükő geschrieben hat. Durch sie lassen sich Einblicke gewinnen in die Schwierigkeiten der Studien von Lükő – er hat nämlich unter dem Druck ständiger Stipendiumsprobleme gelebt – sowie in die Fragen der Aufrechterhaltung seiner privaten

und beruflichen Beziehungen oder in die Problematik der Gestaltung seiner in jeder Hinsicht umfassenden, umsichtigen Sammeltätigkeit.

Anhand derselben Briefe kann man sich über den äußerst bewanderten Wissenschaftler für Ethnographie Györffy ein Bild machen. Aus menschlicher Nähe sind seine umsichtige Sorgfalt, berufliche Hilfsbereitschaft und jede noch so winzige Einzelheit in Betracht ziehende Aufmerksamkeit zu erfahren. Der Meister, der dem jungen Forscher und angehenden Wissenschaftler zu Beginn seiner Laufbahn weiterhilft, versucht mit hochgradiger Konsequenz, den auch als Berufseinsteiger zu bedeutenden Leistungen bestimmten Schüler in einer festgelegten Forschungsrichtung und von ihm überschaubaren Rahmen zu halten.

Im Zentrum der Aussage der Briefe stehen Lükös Sammel- und Forschungsreise in Moldau, sowie deren voraussichtliche Ergebnisse. Das Werk, das seine Forschungsarbeit unter den Changos in Moldau zusammenfasst, heißt „Die Changos in Moldau 1. Die Beziehungen der Changos zum Ungarnum in Siebenbürgen“ und wurde 1936 in Budapest verlegt. (Die zweite Auflage wurde 2002 beim Verlag Táton herausgegeben.)

Die Veröffentlichung weiterer Briefe von Gábor Lükő, die mit seiner Studienreise in Moldau bzw. Rumänien im Zusammenhang stehen (z.B. an Harry Brauner, Vilmos Csutak, Lajtha László, Márton Roska, Béla Gunda, Sándor Veress, Constantin Brăiloiu usw.), ist für den nächsten Band dieses Jahrbuches vorgesehen.

Sümegei, György

A GAZDASÁG, TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA VÁLTOZÁSA A BODROGKÖZ 18–20. SZÁZADI MŰVELTSÉGÉBEN

VIGA GYULA

I. Az 1990-es évek első felében – kezdetben a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének (Národopisny Ustav SAV) támogatásával – a Bodrogek északi, Szlovákiahoz tartozó falvaiban végeztem kutatásokat, aminek eredményeit 1996-ban, egy tanulmánykötetben összegeztem (Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogek változó népi kultúrájáról. Miskolc). A címbe került kulcsszó, a *változó* népi kultúra – túl a fogalom evidenciáján – előrevetítette a kutatás továbbvitelét, amihez négy éven át az OTKA támogatását élvezhettem.*

A vizsgálatok alapját néhány – a korábbi kutatásból leszűrt – tanulság, s néhány előzetes elképzelés jelentette. 1. A Bodrogek – ellentétben több kutató véleményével, s számos korábbi tanulmány kicsengésével – nem *reliktum terület*. Ha őriz is a tradicionális műveltségében archaikus vonásokat, azok megmaradása és eltűnése a történeti táj egészének hagyományos kultúrájában jelez elmozdulásokat, *változásokat*, így indokolt a kérdésfeltevés: milyen tényezők hatnak a tradíció megőrzésének, s milyenek a változásának, átalakulásának irányába. 2. A Trianonban létrehozott új helyzet, hogy a történeti táj egyik fele Magyarország része maradt, másik fele – a mai Ukrajna kárpátaljai részét is magába foglaló – Csehszlovákia része lett, a 20. századi változásokat illetően két ország zömében magyar népességének gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatait körvonalazza. A határon túli területek a korábbi néprajzi vizsgálatokban különösen úgy jelentek meg, mint a magyar népi kultúra régies zónái, s csak az elmúlt évek világítottak rá, hogy a hagyományos népi műveltség átalakulása azokban a térségekben – esetünkben a Felső-Bodrogekben – is lezajlott. 3. Figyelembe véve a 18–20. század *gazdasági, társadalmi és kulturális* folyamatait, már az indulásnál megállapítható volt, hogy e három – történetileg változó – összefüggés-rendszerében értelmezhető a hagyományos műveltség állapota. a) A vallási-etnikai folyamatok a 19. század 70-es éveire gyakorlatilag lezajlottak, a polgárosodás időszakában ez a képlet lényegében változatlan feltétel-rendszert jelent. b) A 19. század 70-es éveitől a kivándorlás és az időszakos munkásvándorlás jelent kitérési pontot. c) A Bodrogek vízrendezése újjáformálja mind a területhasznosítást mind a társadalmi struktúra (birtokviszonyok) kereteit, így a lassú modernizáció keretei mindkét összefüggésben táji differenciákat mutatnak.

Ezek a – nem kis részben saját kutatásaim révén rendelkezésre álló – vizsgálati elvek jelentették tehát munkám alapját. Mivel közben több új kutatási összegzés is megjelent, munkám egyre erőteljesebben a polgárosodás, modernizáció folyamatára, nem utolsósorban pedig annak eltérő táji variánsaira, az átalakulást gyorsító és azt akadályozó tényezők szerepére és hatására összpontosított.

---

* A tanulmány az 1997–2000-ben végzett, T-22885 számú OTKA-kutatás záró beszámolója alapján készült.

II. Mind a terepmunka adatai (összesen mintegy 40 nap), mind a Zempléni Levéltár – jobbára lokális – forrásai, mind a Bodroghköz rendkívül szerteágazó történeti-néprajzi irodalma végtelenül szétdarabolta a vizsgálat célkitűzéseit. Valamennyi település megkutatására természetesen nem lehetett mód, így a lezárt és publikált – részben sajtó alatt levő – eredményekben részben *esettanulmányok* közlésére, részben pedig olyan *általánosításra* nyílt lehetőség, ami az alapproblematika gerincét jelenti, s legfőbb rendező elveit jelöli ki, de a témakör rendkívül sok részletében nyitott, további vizsgálatokat és tanulmányokat igényel.

1. *Esettanulmányok*

a) *Kisgéres*

Kezdeményezője, szervezője, nem utolsósorban szerkesztője voltam annak a tanulmánykötetnek, amelyik egy reprezentatív szlovákiai magyar település *Kisgéres* (Maly Horeš) hagyományos kultúrájának változását mutatja be (Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely 2000). A település kiválasztásában meghatározó volt, hogy azt a környező falvak korábban az elmaradottság, a paraszti hagyományokhoz való ragaszkodás, a tradicionális paraszti habitus mintájának tartották. A kötet, s abban – Viszóczyk Ilonával – a hagyományos gazdálkodásról írott tanulmányom érzékelteti azokat az összefüggéseket, amelyek a 18. század derekától, de legfőképpen a polgárosodás folyamatában a földrajzi feltételek és az emberi tevékenység egymásra hatásában, a gazdálkodás lehetőségeinek, feltételrendszerének átalakulásában, az 1920 után megváltozott geopolitikai-értékesítési folyamatokban megnyilvánultak, ezáltal kimozdították korábbi keretéből a paraszti üzemszervezetet. Ugyanakkor hatással voltak a lokális társadalom hierarchiájára, az új eszközök és ismeretek átvételének folyamatára, nem utolsósorban a táj környező településeihez való viszonyra is. Átalakították a falu megtartó erejét, külső kapcsolatrendszerét. A kötet és az említett tanulmány végigköveti a változás folyamatát a közös gazdálkodás folyamatában, de az 1990-es években is, rámutatva a közelmúlt és a mai falu gazdasági-társadalmi ellentmondásaira, gondjaira is.

A Kisgéres-tanulmány tanulságai számos vonatkozásban igazak az egész táj népéletének 19–20. századi átalakulására. Közös adottság, s az életmód és a műveltség vonatkozásában is meghatározó tényező, a bodroghközi táj, pontosabban azok az ökológiai feltételek, amelyek a történeti tájon belül az ún. *Karcsa-mellék* jellemzői. A 18. századi források által még egyértelműen gyenge mezőgazdasági adottságúnak tartott Kisgéres népe – hasonlóan a Bodroghköz vízjárta településeihez –, a 19. század második felében a vízrendezéssel, kisebb mértékben az erdőirtással tágítja ki, egyben szelídíti meg, fogja termőre a határát, terjeszti ki élettevékenységének kereteit. Az életmód dominanciája egyértelműen a kétnyomásos határhasználatra, különösen a szemtermelésre, valamint a – részben más falu legelőin hizlalt – szarvasmarhatartásra került. A 20. század első felében a lakosság a legelőterület kiterjesztésére törekszik – ez vásárlással valamelyest sikerül is –, de szerepet kap a hízóállatok nevelésében a sajátos adottságot jelentő Keresztúr-pusztaszénatermése is. Maga Keresztúr-pusztaszénatermése használata, az ott folyó gazdálkodás sajátos kettősséget ad a település gazdasági működésének. A gazdálkodás jellege lényegében hasonló a 19–20. században a környező bodroghközi és északkelet-magyarországi falvakéhoz: a növénytermesztés intenzívebbé tétele fokozatosan alakítja át a legeltető állattartás szerkezetét, ill. teszi lehetővé a takarmánytermesztés révén nagyobb állattartomány tartását. A Bodroghköz falvaiban nem arról van szó, hogy a legeltető állattartás elveszítené

korábbi takarmánybázisát a földművelés struktúrájának átalakításával, hanem a vízrendezés, a korábban hasznavehetetlen területek nagy részének felszámolása teremti meg mind a legelőterület, mind a szántók kiterjesztésének lehetőségét. A korszak azonban, mind a jobbágyfelszabadítással, mind a nagyon lassú polgárosodással egyszerre indít extenzív és intenzív gazdasági folyamatokat. Az állattenyésztés és a földművelés egyensúlya a határhasználatban meglehetősen kimért, a nagy gazdasági hasznot jelentő hízóállat-nevelés így jórészt kiszorul a falu határából: hasonlóan más bodrogi falvakhoz, más települések legelőire hajtják azokat tavasztól ősziig.

Jellemző volt Kisgérésre a korai burgonya termesztése, ami nem csupán az állattartás takarmányozása felé hat, de jelentős piaci bevételhez is juttatja a paraszti üzemet. A szarvasmarhatartás szerkezetéből fakadóan a fogatolásban egészen a második világháborúig megmarad a szarvasmarha dominanciája, ami – az értékesítési lehetőségekkel együtt – konzerválja a nagyszarvú magyar ökrök tenyésztését.

Sajátos adottsága viszont a település népének a helmeci hegy, ahol jobbára saját fogyasztásra termelnek bort századunk első felében. A szőlészkedés századunk dereka óta fokozatosan intenzív ágazattá alakult, amiben – többféle módon – szerepe volt a közös gazdálkodásnak is. Extenzív technikája és fajtaösszetétele ellenére, jelentős hasznot adott a lakosságnak a szőlőhegyeken termő cseresznye is, aminek az igényesebb művelése már nem volt érdemes befektetés a géresi parasztemberek számára. A bor és a karakteres pincesor ma már jelképe a falunak és az ott élőknek.

Lényegében kedvezőnek nevezhető a falu közlekedéscsúszójának helyzete. Mind országúton, mind – Nagygyéres vasútállomása révén – jó lehetősége volt a lakosságnak a javak cseréjére. A kereskedésnek annak ellenére nagy jelentősége volt a falu gazdasági életében, hogy a paraszttulajdonosok döntő többsége kisbirtokon gazdálkodott, s századunk első felében igazából nem is volt nagygazda a faluban. Az önellátás mellett, olykor a saját fogyasztás rovására, számottevő hasznot hozott a szőlő és a gyümölcs. A valódi mobilizálható tőkét azonban a szarvasmarha, főleg az ökör hízlalása és értékesítése jelentette. A kereskedelembe döntő módon avatkoztak bele a 20. század politikai történései. A trianoni döntés megfosztotta a tájat organikus egységétől: a Bodrogi köz északi része Csehszlovákia, a déli pedig Magyarország végvidéke lett. A bécsi döntést követő pár év után, tovább súlyosbította a helyzetet a közép-európai államok területének újabb módosítása: a Szovjetunió új határa elvágtatta a Felső-Bodrogi közöt a Kárpátaljától is. Így nem csupán az anyaországi piacok vesztettek el, hanem a különösen az állatkereskedelemben fontos – kárpátaljai vásárok is. Valódi vákuumba, gazdasági zsákba került Kisgyéres, hasonlóan a Bodrogi köz határ menti településeihez. Mindezt csak részben enyhítette, hogy – éppen a regionális változások következtében – Királyhelmec helyi centrummá vált, s részben felszívta a környező falvak, köztük Kisgyéres nem túl jelentős élelmiszerfeleslegét.

Aligha tévedünk, ha a helyi társadalmi struktúra mellett, ezzel a gazdasági helyzettel is magyarázzuk azt, hogy a közös gazdálkodás igen hamar elfogadást nyert, s ma is olyan adottság, amit már nem csak a kisgyéresiek, hanem a környező bodrogi falvak is szinte alternatíva nélkülőnek mondanak. A nehéz szociális helyzet valójában soha nem hagyott sok kitérési lehetőséget, s konzervált bizonyos elvárásokat is. Kétségtelen tény azonban, hogy Kisgyéres népe többségében összehasonlíthatatlanul magasabb életnívót mondhat magának, mint a második világháború előtti elei, s ez nem egyszerűen a 20. század második felének „haladásával” magyarázható. A munkaközpontú paraszti társadalom átalakulása itt is sok vonatkozásban megfigyelhető, de az sem kérdéses, hogy a gyéresiek a föld és a munka szeretetét – különösen az idősebb generáció tagjai – a közös

gazdálkodás időszakában is megőrizték. Ez segítette hozzá őket ahhoz, hogy a falu ma nem egyszerűen elfogadott, hanem sok tekintetben minta is a környező települések számára, jóllehet azok népe korábban megmosolyogta, finoman kigúnyolta a géresiek ezen tulajdonságát. A géresiek kényszerű, ám a korábbi birtokstruktúra szélsőséges ellentmondásait részben „feloldó” közös gazdálkodása, az oda is átmentett föld- és munkaszerepére tehát előnyös helyzetet teremtett a megváltozott körülmények között, egyszerűsítve át is törte a konzervatív paraszti hagyományokat: a polgárosodásban a géresiek utolérték a táj gyorsabban modernizálódó falvait.

b) *Karcsa és Pácin viszonya*

Ha Kisgéres megítélésében, viszonyrendszerében egyértelműen tükröződött a tradicionális kultúra átalakulása, az ahhoz való mentális és közösségi viszony, nem utolsósorban ennek a kívülálló részéről való megítélése, akkor kézenfekvő volt együtt megvizsgálni és összevetni két szomszédos települést, amelyekről már az előzetes vizsgálatok is sejtették, hogy eltérő a polgárosodáshoz, modernizációhoz való viszonyuk. Karcsa és Pácin – két szomszédos település – kapcsolata abban is sajátos, hogy két évtizeden keresztül *közös tanács* irányításával működtek, a népesség jelentős része *közös termelőszövetkezetben* dolgozott, de ezen kívül is, a mindennapi élet számos találkozási alkalmánál tükröződött az egymásról alkotott – megörökölt – kép, benne a saját elődeik öröksége.¹

A két, földrajzilag hasonló adottságú település népének életstratégiája lényegében a vízrendezést követően, a 19. század utolsó két évtizedében kezdett erőteljesebben elágazni: a birtokstruktúra és a társadalmi mobilitás volt e folyamat tükrözője. A vízrendezéssel kiterjedt karcsai határ művelése – a széles zsellér-, ill. mezőgazdasági cseléd réteg ellenére – hozzákötötte a földhöz a karcsaiakat, s a munkaközpontú paraszti mentalitásuk a közös gazdálkodás időszakáig megmaradt. Pácin nincstelenjei közül számosan az Amerikába való kivándorlással reagáltak a kialakult helyzetre, ahonnan pénzt hozva/küldve igyekeztek földhöz jutni. Itt gyorsabban alakult a pénzgazdálkodás, a faluban a 20. század elejétől nagyobb számban – főleg zsidó – üzletek nyíltak, s a népesség egész mentalitása sokkal polgárosultabb volt, mint a *kaparkodó*, a paraszti munkában magát megnyomorító karcsaiaké. Szerepet játszott a páciniak szemléletének és habitusának átalakulásában a helyi Senyei-kastély és annak népe: a ruházkozásban és a hajviselet alakulásában számos alkalommal közvetlen hatás is kimutatható. Lényegesebb ennél, hogy a páciniaknak a helyi bárói birtokon mindig volt lehetőségük részes-, ill. bérmunkára, emiatt nem kellett elmenni a faluból. Aki elment, az ki is szakadt a falu paraszti közösségéből. Erőteljesen befolyásolta Pácin népének 20. századi sorsát az, hogy a trianoni határ szélén fekszik, a helybeli katonaság, határőrség jelenléte erősen befolyásolta a helybeliek szokásait, viselkedését, beleértve a házasodás körét is. Másfajta *minták* voltak számukra, mint a karcsaiaknak. A közösségi normák és azok kontrollja is gyorsabban változott, a karcsaiak lényegesen tradicionálisabbak, konzervatívabbak maradtak.

Különösen tanulságos eredménnyel járt az egymásról alkotott kép, egymás megítélésének vizsgálata. A páciniak büszkéek a mozgékonyaságukra, a társadalmi mobilitásukra: például a falujukból nagyobb számban kikerült értelmiségire. A páciniak jártak elől a másikról alkotott értékítéletben: a karcsaiakat – finoman szólva – elmaradottnak, *butábbaknak* tartják. Amíg a páciniak lenézték a munkába beleszakadó karcsaiakat, addig a karcsaiak lustának, a közösségi normákat be nem tartónak mondják a páciniakat,

¹ *Viga Gy.*, 1999. 1127–1155. Miskolc

s számukra a faluhoz és a közösséghez, nem utolsósorban annak közös hagyományához való ragaszkodás jelent értéket.

A mai generációk jószerevel *megörökölték* az egymásról alkotott véleményt, ami ma már barátságosabb, sokszor tréfás formában jelenik meg, de az eltérések ma is tapinthatók. Kutatásom során például a közös iskola sportversenyein, s főleg a két falu futballcsapatának egymás elleni mérkőzésein tudtam kimutatni az értékítéletek/előítéletek konfrontációját, megnyilatkozását.

Az egymásról alkotott értékítéletnek – a falucsúfolótól a közös munka során tett észrevételekig – különféle *szintjei* vannak, s mindezek maguk is alakulnak, változnak. A szomszédos parasztfalvak jobbára azonos társadalmi státusban léteznek, s az egymásról kialakított képük nem utolsósorban éppen a polgárosodás, modernizáció folyamatában formálódik, egyben tükrözi is az ahhoz való viszonyt: a tradíció és a változás (urbanizáció, modernizáció) kapcsolatrendszerét. A változással és változtatással párhuzamosan, a közösségek kialakítanak egy társadalmi *önképet*, s egyfajta *képet* a más, őket körülvevő, hozzájuk kapcsolódó közösségekről. Az újabb generációk tudásának egy része öröklött vélekedés, kvázi előítélet, másik része folyamatosan újratermelődik a gazdaság, a társadalom és a kultúra – hol konvergáló, hol divergáló – folyamataiban. Újabb elemei ma is születnek: részben empirikus úton az egyes közösségek tagjaiban, ami csak akkor válik a közösség vélekedésévé, tudásává, ha nem áll egészében szemben a korábban megörökölt/tanult képpel.

Vizsgálataim, s a konkrét esettanulmány azt igazolja, hogy a vizsgált példa az egész történeti táj vonatkozásában tükrözi a tradicionális műveltség és a modernizáció viszonyát. Az egyes falvak, falucsoportok mozgástere, lehetősége más-más volt gazdaságuk, társadalmuk átalakítására, az eltérő helyzet ma is esélyegyenlőtlenségeket hordoz. Az eltérő adottságok egy része öröklött, s meg nem változtatható. Más részük azonban a 20. század politikai, gazdasági, társadalmi átalakulásának, ellentmondásos és területileg egyenlőtlen változásának következménye. A vizsgált történeti táj műveltségi tömbjei, s a reprezentáns falvak eltérő jegyeit tehát magam az eltérő lokális adottságokból eredően eltérő modernizációban kerestem.

2. Összegező tanulmányok

Több előadásban és tanulmányban igyekeztem összegezni a vizsgálat tanulságait, ennek megfelelően az elmúlt évek alatt – mind a regionális adatokkal, mind teoretikus vonatkozással – bővült a problematika értelmezése.

A *hagyomány* és a *változás* fogalmi, amelyek valójában nem ellentétes jelentésűek, a kutató számára az azokat összekapcsoló – időben és térben behatárolt – szakaszok miatt érdekesek: a változás mikéntjéért és időrendjéért, illetve a változást megelőző állapot rekonstruálásáért. A változás tényét, folyamatát, annak periódusait, a tempója által (is) eredményezett táji variánsait, illetve a paraszti műveltség így létrejött regionális típusait a magyar parasztnak életmódjának és kultúrájának vélhetően minden korábnál mélyrehatóbb átalakulása óta tünteti ki megkülönböztetett figyelemmel a néprajz: a második világháborút követő fél évszázad során. A változások mibenlétének és mikéntjének értelmezése azonban messze nem csupán szaktudományi kérdés. Az adott kultúrában és társadalomban élő egyén esetében is döntő az egyéni hajlam, habitus, abban, hogy inkább a megszokotthoz, a megörökölthöz ragaszkodik-e, a lehető legkevesebb változtatással továbbviszi az előző generációtól szerzett örökséget, vagy – könnyebben-

nehezebben – alakít annak részletein. Az előzőekhez hasonlóan meghatározott személyiségében a kutatói hajlam, habitus is, csöppet nem függetlenül attól a társadalmi közegtől, amiben az illető él. Európában a társadalmi haladásról, a fejlődésről folytatott értelmiségi gondolkodás az elmúlt századokban vagy a távoli kontinensek alacsony fejlődési fokon álló népeit, vagy az európai parasztokat jelölte meg – saját társadalmának kritikájaként – mintául. A magyar nemzeti kultúra megkonstruálásának időszakában a hagyományában is erősen megosztott magyar társadalom különböző rétegei alapvetően más jelentőséget tulajdonítottak saját identitástudatukban az egyes társadalmi rétegek tradíciójának, köztük a korábbi századokban domináns parasztok kulturális örökségének.

A hagyomány értelmezése a néprajz tudománnyá válása és intézményesülése óta sokat változott, de tartalma ma is vitatott. A 19. században még jobbára a folklór egészével azonosították, hasonlóan Györffy István 1939-ben még az elődeinkről ránk maradt szellemi javakat érti alatta, szemben a *hagyaték* és az *örökség* kifejezésekkel jelzett, objektiválódott tárgyi javakkal, amelyek ugyancsak az előző generáció(k)ról maradtak fent. Az újabb kutatások a tradíciót igyekeznek leválasztani magáról a kultúráról, s olyan törvényszerűségnek tartják, amely maga nem része a kultúrának.

Ha a *hagyomány* fogalmát a generációk között átörökített kulturális örökség értelmében használjuk, akkor a műveltség nagy tömbjeit lényegében kiemelhetjük a *tradíció* köréből. A táji feltételekhez való alkalmazkodás rendje, annak eszközei, a mezőgazdálkodás technikai és szerszámai, a kézműves technológiák önmagukban nem tartoznak a tradíció körébe. Különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy a paraszti tevékenységet az európai feudalizmus tulajdonlási és birtoklási rendje, a szolgáltatások rögzített formái, a rögzült településhatárok, s még számos más tényező szervezett struktúrában működteti. A termőtájak kialakításának lehetősége a feudális keretek között éppen úgy nem volt spontán folyamat, ahogyan nem volt az a 19. század második felében sem.

Mindezek persze egészen nem függetlenek a hagyománytól és a hagyományozódástól. A termelés technikájának és eszközeinek, eljárás módjainak működtetése mentén az átörökítés – hol vékonyabb, hol erősebb – szálaival generációkat kapcsol össze. A termőterületek adottságait éppen úgy nem kell újratanulniuk a parasztemberek fiainak, ahogyan a társadalmi viszonyokat és viszonylatokat, a közösségen belüli hierarchiát, s azokat az eszméket sem, amelyek azok átalakítására, megreformálására jönnek létre. Ennyiben a tradíció valóban nem közvetlen része a kultúrának, hanem értelmezhető annak grammatikájaként, csakhogy azonnal értelmét veszíti, ha nem nevezzük meg konkrétan a helyét, működési területét. Nincs általában „hagyomány”, ilyen módon az mégis elválaszthatatlan a kultúra szövetétől.

Ha a kultúra bonyolultan összetett szerkezetét tekintjük, akkor egyértelmű, hogy annak összetevői más-más jelentőséggel bírnak az egész struktúrájában, s szerepüknek megfelelően eltérő megváltozásuk/megváltoztatásuk lehetősége, valamint a változásuknak a műveltség egészének állapotára gyakorolt befolyása. A fentiek összefüggésében különös jelentősége van a műveltség korszakhatárainak, s a változások értelmezhetetlenek a hosszabb történeti metszetek nélkül. Az európai kontinens történetében a – főleg történeti-agrártörténeti – kutatások mind térben, mind időben markáns határokat húztak, amelyek egyszerre *korszakhatárok*: kifejezik, hogy a térbeli különbségek az időbeliekkel mennyire adekvátak, s miként változnak az évszázadok során. Értelmezik, hogy gyorsul-e vagy lassul a változások tempója, s azt is, hogy milyen feltételek gyorsítják vagy lassítják az átalakulás ütemét.

Markánsabban megragadható ezekben a folyamatokban a jobbágyfelszabadítás társadalmi-gazdasági következménye, a paraszti műveltség átalakulására és táji differenciá-

lódására gyakorolt hatása. Amennyire egyértelműen korszakhatár a paraszti polgárosodásban a jobbágyfelszabadítás, olyan nyilvánvaló az is, hogy egy-egy táj népi (paraszti) műveltségének alakulásában van folytonosság az e fontos cezúra előtti és utáni állapotok között. Magam meghatározó változásnak tekintem a magyar Alföld nagy tájátalakító munkáját, a vízrendezést is, amit – mind a gazdaságra, mind a paraszti társadalomra gyakorolt hatása miatt is – valóban nem alaptalan *második honfoglalás*nak nevezni. Századunkban nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk – az ugyancsak nem belső fejlődés révén – létrejött trianoni határok hatásának, a második világháborút követő földosztásnak, majd az azt rendkívül gyorsan követő kollektivizálásnak, s úgy tűnik – bár tanulságai ma még nem beláthatók –, hogy ilyen hatás az 1989 utáni változás is a hazai agrártársadalomban.

Ha a Bodroglóközben a paraszti életmód és műveltség 20. századi átalakulását kívánjuk röviden számba venni, akkor a ható tényezőknek éppen olyan hierarchikus sora rajzolódik ki, mint amilyen a műveltség egész struktúrája. Az egyes hatások az életmódban, a kultúrában alapvető, azok egész állapotára kiható változásokat idéznek elő, mások csak annak részleteit formálják, s nem járnak strukturális módosulással, sem a társadalom szerkezetének átformálódásával. Ahogyan a paraszti műveltség egyaránt tartalmaz nagy területeket és kiterjedt csoportokat jellemző, általános vonásokat és regionális, illetve lokális elemeket, ugyanolyan módon hierarchizáltak a változtató hatások is. Vannak folyamatosan ható, s lassú változást előidéző tényezők akár a műveltség természeti környezetében is, s vannak gyors folyamatok, amelyeknek tempós lefutásúak a társadalmi, kulturális következményei is. Az alábbiakban elsősorban az általam vizsgált tájat ért hatásokat, ill. az azok következtében létrejövő átalakulásokat veszem számba, különös figyelmet szentelve természetesen annak, hogy azok egyformán érvényesülnek-e a terület egészén, vagy maguk is előidéznek további regionális hatásokat. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szóba jöhető ható tényezőknek és az általuk indukált változásoknak csak egy részét sorolhatjuk fel ebben az írásban, további vizsgálatok szolgálják majd a problematika kiszélesítését és megoldását.

A létfenntartás rendszere nem értelmezhető a környezeti tényezők nélkül, az abban végbemenő változás jobbára az adott környezetben élők generációinak tájátalakító tevékenysége révén valósul meg. Az ember és a földrajzi környezet alakítható része leginkább abban a folyamatban érintkezik, aminek során az emberi tevékenység a kultúrtáját kialakítja. Ahogyan az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudják kitágítani élettevékenységük kereteit, úgy a Bodroglóköz területén is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodroglóköz területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdők irtása, hasonlóan a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájaihoz. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lesznek a fejszék áldozatai, s a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban van, s a vízrendezés és az erdőirtás folyamata számos vonatkozásban egymásba kapcsolódik. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodroglóköz vízszabályozásával.

A Bodroglóköz kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát a 19. század derekáig éppen az erdők és az ártéri legelők, ill. a vízjárta rétek szénatermése képezte.

Az erdők kiirtása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát, majd amikor az 1880-as évekre egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, s a reliktum-szerűen megmaradt külterjes legelők és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás lett jellemző. A szarvasmarhák száma 1895–1911 között megnövekedett. Az állattartás, főleg a szarvasmarha gazdasági dominanciája azonban vidékünkön egészen a közös gazdálkodás kezdetéig kimutatható, jóllehet a tájon belül erőteljesen differenciálódott ezen ágazat jelentősége.

A tájatalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodrogek felső illetve alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapról a Felső-Bodrogekben a szántók 37,4%-kal, az Alsó-Bodrogekben mindössze 19,6%-kal részesedtek, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1%, illetve 49,2% volt. A gyep területe a Felső-Bodrogekben 31,0%-ról 21,6%-ra, az Alsó-Bodrogekben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról, illetve 42,9%-ról 7,5%-ra, illetve 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a mikrotáj népszerűségi képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktumként mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett. A természeti táj átalakításának az egész paraszti társadalmat és kultúrát átformáló hatása volt: ezeknek egy része közvetlenül, másik része közvetve hatott vissza a műveltség állapotára. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezt a nagy munkát éppen a paraszti társadalom alsó rétege végezte el. A nagy tájatalakító tevékenység mögött azonban – s ez a műveltség történetében az előzőhöz hasonlóan fontos –, napi küzdelem zajlott a táj, a közösség és az egyén természeti környezetének formálásában, a természet és a tenyésztés napi sikereinek érdekében.

A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, ami azonban annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájatalakítás és a lassú paraszti polgárosodás közötti párhuzam a Bodrogek műveltségének alakulásában kitapintható. Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban elsősorban a mezőgazdálkodás extenzív növelése, s nem jelenti azt, hogy a paraszti gazdaság termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmarad az eladásra nevelt/hizlalt szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentesítés és az irtások hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelenti a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmánynövények is terjednek a századfordulótól, ezek azonban sokféle – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldeken, a rozssal felváltva kapnak helyet. Egészében növekszik az istállózás jelentősége, az állattartás azonban nagyon sokféle üzemszervezetbe illeszkedik, s a nagy, jobbára víz menti legelőkkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnő a szűk határu, kis legelőterületű településekkel szemben.

Az értékesítés nehézségét elsősorban az okozza, hogy a Bodrogek jobbára hasonló adottságú tájak veszik körül. A belső piacok gyengék voltak, a társadalmi munkamegosztás kezdetleges fokon állt, hiányoztak a városok, így jószerével az önellátás lehetőségei voltak biztosítva. Kivételt a már jelzett állatkereskedeleme képezett, amit elsősorban Kárpátalja területe felé hajtottak eladni. Az értékesítés lehetőségeivel is összefüggött,

hogy – leszámítva a Tisza-mente néhány települését – megmaradt a szarvasmarha igázásának domináns szerepe is, s nagyon későn, a második világháború előtt kezdtek csak elterjedni a mezőgazdaságban a másutt már közkeletű technikai újítások (vetőgép, ekeka stb.).

A bécsi döntés hét esztendőre 630 négyzetkilométer területet és 45 734 főt csatolt vissza Magyarországhoz Zemplén vármegye középső területén. A lakosságnak csaknem 70%-a östermelő volt, 12,7%-át foglalkoztatta az ipar, 2%-át a közlekedés és 3,2%-át a kereskedelem. Hasonlóan azonban Csehszlovákiához, a magyar Felvidék keleti része lényegesen fejletlenebb volt a nyugatinál, beleértve a térkapcsolatok szervezettségét is.

Tovább rontotta a térség esélyeit a második világháború utáni határmegvonás, ami keletre is lezárta a Felső-Bodroγκöz falvainak gazdasági életerét. Ekkor már nem csupán a természetes észak–déli irányú kereskedelmi utak zárulnak le, s a Kárpát-medence centrumához való intakt kapcsolódás lehetősége vész el a Felső-Bodroγκöz települései számára, hanem megszűnik a Kárpátalja vásárainak vonzása is. Megszakadt a Tisza-völgy természetes közvetítő szerepe is a szomszédos nagytájak között. Ez a Felső-Bodroγκöz településeinek egy részét azért is visszavetette, mert a hagyományos mezőgazdálkodásból előre mutató kitérés pontokat éppen néhány növény termesztésében és ezek Ungvár, Munkács, Csap piacán való értékesítésében vélték megtalálni (korai burgonya, dinnye, káposzta, zöldségfélék stb.). Ágcsernyőnél véget ért a Bodroγκöz szlovákiai oldalán levő falvak számára is nagy jelentőségű vasútvonal. Igaz, nyugati irányban – Bodroցszerdahely, Legenyemihályi, s főleg Kassa céllal – továbbra is folyt a szállítás, mindez azonban nem oldotta meg falvaink értékesítési gondját. A Bodroγκöz falvainak egy része valóságos gazdasági vákuumba, „zsákba” került, a határmegvonás megakasztotta az amúgy is nagyon lassú és ellentmondásos fejlődésüket. A csehszlovák államban olcsóbb iparcikkek a Felső-Bodroγκöz népet segítették, a magyarországi oldalon az élelmiszer és az élőállat volt olcsóbb. A két oldal gazdasága között a csempészet nem elhanyagolható tényezőként volt jelen.

A mezőgazdálkodás táji feltételeinek átalakulását a Bodroγκözben rendkívül ellentmondásos társadalmi folyamat kíséri és követi, ami számos vonatkozásban rányomta a bélyegét magára a hagyományos paraszti kultúra átalakulására is. Nem csupán a jobbágyfelszabadítás jogi aktusa, de az újonnan művelésbe vett területek sem oldottak a bodroγκözi parasztok földéhségén, s a táj népességének igen jelentős része nem kapott esélyt az önálló paraszti gazdálkodásra. Annak ellenére, hogy a Bodroγκöz népessége lassabban nőtt, mint a művelésbe vett területek, a vidék – hasonlóan Zemplén vármegye más részeihez – a kivándorlás egyik legnagyobb kibocsátója maradt, s az életképtelen töredékpárcellán élők, illetve zsellérek jelentős része az egyházi és világi nagybirtokokon, ill. századunkban a különböző bérlők által használt mezőgazdasági nagyüzemekben kapott időszakos munkát. A 19. század utolsó éveiben a Bodroγκöz területének 43%-át a nagybirtokok foglalták el, a táj munkaerő-egyenlegét nem lehet megvonni az időszakos vándormunkások mozgalmi nélkül. A vándoraratók, a summásmunka, a szőlővidékekre való napszámosvándorlás (Tokaj-Hegyalja, Szőlőske, Kis- és Nagytoronya, Királyhelme) csak igen csekély, a mezőgazdaságon kívüli tevékenységgel egészült ki századunk elejéig (slipperfaragás, kőbányászat, kendertörés stb.). Ezzel együtt, a népesség jelentős része sokféle tevékenységgel igyekezett megkeresni a kenyerét, s a saját földjét művelő kis- és középparaszti réteg műveltségéhez a különböző vándorlások hatására számos új elem is társult.

Ha nem is meghatározó a szerepe a táj mezőgazdálkodásában, de nem hagyható figyelmen kívül az idegen ajkú vándormunkások szerepe. Bár a *kepés aratás* a bodroγκözi

szegénység számára közönségesen a megélhetés egyik formája, különösen a Felső-Bodroghközben él a ruszin vándoraratók emléke. Fel-felbukkan nyomuk a táj délebbi részének uradalmi kapcsán is. A Felső-Bodroghköz falvaiban kimutatható a ruszin szolgalegények nyoma, akik nem csupán munkát vállaltak, hanem olykor le is telepedtek falvainkban.

A második világháborút közvetlenül megelőző években, s a háború elején a bodroghközi falvakból is vonzott munkaerőt a németországi summásmunka. A hagyomány szerint Németországból hozták haza az időszaki munkások a modern, szögletes kormányú kerékpárokat az 1940-es évek elején.

A gazdálkodás modernizációja szempontjából is meg kell említenünk az amerikás kivándorlók problematikáját. Zemplén vármegye korábbi munkaerőmérlegét a 19. század utolsó harmadában alaposan átalakította az Újvilágba áramló kivándorlás. A vármegyéből – jobbára annak felső területeiről – mintegy 50 000 ember vándorolt ki. Ezek többsége zsellér volt, akik korábban az időszaki mezőgazdasági munkásság derékhadát alkották. Távozásukkal munkaerőhiány alakult ki, ami nagy számban hozta Zemplén középső és alsó részeinek uradalmába Galícia, a kárpáti peremterületek, nem ritkán a magyar Alföld munkavállalóit. Az Amerikában munkát vállalók közül számosan hazatértek néhány év után. A szerencsésebbek némi pénzt hoztak, amiből megvehettek egy-egy darabot a korábban áhitott földből, módosítva valamelyest falujuk népének birtokstruktúráját. A bodroghköziek szerint az amerikások kezdték el – kinti minta alapján – a háztetők bádoggal való befedését. Voltak közülük, akik cséplőgépet vásároltak, többen béreltek, s kisvállalkozóként csépeltek a parasztok gabonáját.

Az egészségtelen birtokstruktúra, a faluhatár gyenge megtartó ereje, a kezdetben kényszerből vállalt vándormunka, az időszakos elvándorlás mind olyan tényező, ami bontja a tradicionális paraszti társadalmat és kultúrát. Ezek révén olyan új ismeretek, javak kerülnek a közösség birtokába, amelyek – kisebb-nagyobb területen – segítik a modernizációt, urbanizálódást. Ugyanakkor a paraszti mentalitás, a földéhség konzerválja a hagyományokat: a földhöz jutás vágya, az elődöktől tanult munkaeszközök és technikák jobbára a reprodukciót segítik, s nehezebben változtathatók. A konzervatív *parasztfalvak* működése és kultúrája, az ott élők műveltsége és habitusa a 20. század elejétől egyre inkább elűt a gazdálkodásában, társadalmában tagoltabb településektől. Ennek regionális részletei és a táji tagoltságra gyakorolt hatása további vizsgálatok tárgyát képezi.

Mind a gazdálkodás, mind a társadalom, de hasonlóan a paraszti kultúra változásának is döntő állomása a közös gazdálkodás létrejötte. Mindez messze nem természetes fejleménye a paraszti gazdálkodás üzemszervezetének, s az egész paraszti életmódnak, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert hozzá foghatóan gyors és mélyreható változást más módon nem tanulmányozhatunk. A kollektivizálást követő folyamatok – éppen a paraszti társadalom rendkívüli differenciáltsága miatt – ellentmondásosak, s „felülről” érkező gazdasági, társadalmi és politikai hatásokkal terhesek. Ebben a vonatkozásban igen sok hasonlóság van a határ két oldalán fekvő bodroghközi falvak történetében: a kollektív gazdálkodás hasonló elveken nyugodott. Ugyanakkor aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a bodroghközi falvak marginális helyzete, az alternatívák hiánya is hozzájárult a kollektivizálás viszonylag gyors elfogadásához. Egészében nem vitatható, hogy a kollektív gazdálkodás modernizálta a bodroghközi falvakat, megnyitotta azokat a nagyvilág felé, s felgyorsította a polgárosodás tendenciáit. Egészében természetesen nem lettek jobbák a Bodroghköz táji adottságai és gazdasági térkapcsolatainak rendje sem alakult pozitívan, kezdetben a szövetkezetek is továbbviszik a magángazdálkodás helyi hagyományait.

A szocialista tervgazdálkodás azonban gyakran figyelmen kívül hagyja a regionális adottságokat, ami megterheli a saját paraszti hagyományait a közösbe magukkal vitt parasztsók, társadalmi rétegek viszonyát. A módosabb paraszti réteg a szövetkezetet a bajok forrásaként emlegeti, a föld nélküli szegénység könnyebben idomul ahhoz. Gyorsan lebontják az új viszonyok a hagyományos paraszti társadalom szerkezetét, a társadalmi munkamegosztás átalakulása pedig jószerével uniformizálja a települések műveltségi arculatát. A mikrovizsgálatok ugyanakkor alkalmasak részben az előzményekből fakadó, részben az új feltételekhez igazodó sajátos vonások megragadására. A magyarországi falvakban intézményesült a szövetkezet mellett a háztáji gazdaság, ami – önálló gazdasági tevékenységként – igen jól jövedelmezett. Rengeteg munkával igaz, de némi készpénzhez jutott a falusi népesség, amiben az egyes települések táji adottságai, termelési hagyományai és – az értékesítésben megjelenő – helyzeti energiái is tükröződtek. Mindezek a települések esélyegyenlőtlenségét hangsúlyozták. A magyarországi oldalon főleg a jószághízlalás és a zöldség-, gyümölcsstermesztés, a vasúthoz közel fekvő szlovákiai falvak számára főleg a zöldségtermesztés a jövedelmező. A csehszlovák állam a mezőgazdasági termelvényeket jó áron vásárolta fel, s szállította az ország északi-északnyugati, hegyesebb vidékeire és a városokba. Nagy felvásárlás zajlott például Perbenyik vasútállomásán, ami a kiscsereiek vagyonosodásának fő letéteményese volt az 1970-es, 1980-as években.

A két ország szociálpolitikája és az olcsó hitelek mellett, az előzőek is szerepet játszottak abban, hogy az 1960-as évek végén, de főleg az 1970-es években épül az új lakóházak zöme, az 1950-es évektől általánossá váló elektrifikáció korszerűsíti a háztartásokat és a gazdaságokat is. A rádió, a televízió, az 1980-as évek végétől általánosan elterjedő telefonhálózat egészen más dimenziókat ad a műveltség kiterjedésének és szerkezetének is.

A közös gazdálkodás időszaka a társadalmi mobilitás megerősödését is jelenti. Igen sokan elhagyják falvaikat, s megnő az ingázás jelentősége is. (Az 1980-as évek második felében Csehszlovákiában minden harmadik dolgozó a lakóhelyén kívül dolgozott. A Bodrogköz szlovákiai oldalán jelentős munkaerőt akkumulál az ágcsernyői vasúti átrakóhely.) Középen kevés a munkahely, a nagy távolság gyakran végérvényesen kiszakítja a népesség egy részét falujából. A falun élő, de a faluközösség életében már kevésbé részt vevő, nagyobb jövedelemmel rendelkező, de a falusi infrastruktúra hiányait szenvedő sajátos réteg tovább bontja a tradicionális paraszti társadalmat.

Hasonlóan ellentmondásos hatású az 1989 utáni állapot: a privatizáció nem mindenütt sikeres, a vizsgált falvak továbbviszik öröklött hátrányukat. Kevés a tőke, gond az értékesítés, a modernizációnak ismét komoly gátjai vannak. A munkaerő ma is olcsóbb, mint a korszerű eszközök. Az újjászülető magángazdaságokban jobbra nem is a fiatalok dolgoznak, hanem a közép- és idősebb generáció, s nagyobb részben eleik hagyományos gazdálkodásának elemeit rekonstruálják. Nem véletlen, hogy a szlovákiai oldalon az egyben maradt kiscsereisi szövetkezet az átalakulás – szinte egyetlen – pozitív példája.

Amint arra fentebb utaltunk, a földrajzi környezet, ill. annak átalakulása, az ahhoz is alkalmazkodó termelő gazdálkodás, a gazdasági kapcsolatok térszerkezete közvetlenül vagy közvetve hatott a hagyományos társadalomra, egészében pedig a tradicionális kultúra állapotára. A tradicionalitás amúgy sem jelenti a kultúra állapotának változatlanlanságát, sokkal inkább a társadalom konzervatív jellegét, ami természetesen rávetül a műveltség jellegére és állapotára, de nem akadályozza meg annak átalakulását. Egészében nem áll ellent a fölbontó-átalakító hatásoknak, sokkal inkább arról van szó, hogy az egyes régiók, ill. műveltségi csoportok változásának tempója, s a társadalom szerkezeté-

nek átalakítására gyakorolt hatása különbözik egymástól. Mindez elsősorban a társadalmi haladás kérdéskörében jelenik meg, s csak közvetve a kultúrájában. Minden társadalmi változás magával hozza a néprajzi jelenségek átalakulásának, változásának folyamatát is, ám ez igen eltérő sebességgel zajlik mind a társadalom, mind a kultúra szerkezetében.

A tradíció és a változás egyik kimetszésében a vizsgált terület etnikai és vallási viszonyai, illetve azok történeti alakulása jelenik meg. Annak ellenére, hogy a történeti Magyarország északkeleti részében a 20. századi viszonyok alapján nem lehet egyértelműen összekapcsolni egymással az etnikumokat és a vallási felekezeteket, nem kétséges, hogy a vallásnak, a felekezeteknek döntő szerepük van az egyes népek identitástudatának megőrzésében. Különösen így van ez a Bodroghköz reformátusságával, ami egészében magyar ma is a táj mindkét oldalán. A vidéknek az északkeleti magyar tömb műveltségéhez való illeszkedése, a Bodroghköz szlovákiai oldalának is döntően magyar nyelvű népessége ellenére, ezen a tájon az elmúlt századokban intenzív migráció zajlott, s a műveltség mai arculatának megformálásában többféle náció is szerepet játszott. A nyugati és a keleti kereszténység találkozott ezen a tájon, s a történeti Zemplén területén a 18. század derekától négy vallási és három nyelvi körzet mutatható ki. A Bodroghköz ma Magyarországhoz tartozó falvai mellett, már a 18. században is színmagyar volt *Ladmóc*, *Battyán*, *Kaponya*, *Ágcsernyő*, *Királyhelme*c, *Kisgéres* és *Bodrogszent*es. Bár a mai határt övező sávban a szlovák oldalon is erős volt Sárospatak hatása, mégis, a települések többségén – a magyar mellett – ruszin és szlovák népesség is kimutatható, s alapvetően a kevert görög katolikus, római katolikus és református vallás a jellemző. A többségi reformátusság homogén magyar tömbjéhez képest, a Felső-Bodroghköz településeinek története római katolikus magyar és szlovák, görög katolikus magyar és ruszin csoportokat körvonalaz, amihez képest elenyésző a térségben a kis létszámú evangélikus szlovákság jelentősége. Az elmúlt század határmódosításai, közigazgatási és egyházi átszervezései arányaiban módosították a felekezeti viszonyokat, de érdemben nem változtattak a Bodroghköz etnikai arculatán. A múlt század végén a bodroghközi járás területén a reformátusság létszáma kétszerese volt a római katolikusságnak és háromszorosa a görög katolikusságnak. 1938-ban, a bécsi döntés után a három nagy felekezet megközelítőleg egy-egy harmaddal rendelkezett a terület népességéből – a római katolikusság kevéssel előzte meg a reformátusságot, s mindkét felekezet pár ezer fővel a görög katolikusokat. A Felső-Bodroghközben a három nagy vallás integráló ereje formálta a műveltséget, nem befolyásolva azonban a magyarság létszámbeli dominanciáját, ugyanakkor színeztve azt a szlovák és ruszin csoportok – leginkább a hitéletben és a jeles napi szokásokban megnyilatkozó – kulturális specifikumaival. Ebben érdemi változás annak ellenére nem történt az elmúlt fél században, hogy a nemzetközi politikai helyzet rendre kiélezte a szomszéd országok viszonyát, ami erősen visszahatott a – főleg magyar, kisebb részben ruszin – nemzeti kisebbségre is. Amíg azonban a magyarság létszámbeli fölénye Szlovákia délkeleti sávjában egyértelműen érvényesült, addig a ruszinok önálló kisebbségként sem igen jelenhettek meg.

A nyelvben egységes, vallási összetételében is kevésbé tagolt magyarországi Bodroghköz kulturális arculata, ebben a vonatkozásban sok tekintetben mást mutat, s a kultúra vizsgálata számára is más feladatokat ad, mint a többnyelvű, vallásban pedig alapvetően tagolt szlovákiai Felső-Bodroghköz. A nyelvi folyamatok a szlovák oldalon éppen úgy feltárára várnak ma még, mint a kisebbségi lét számos kérdése, illetve annak a tradícióra gyakorolt specifikus hatása. Vagyis semmiképp nem tartható ma már az a kutatói

gyakorlat, hogy a Bodroγκöz a vizsgálatokban a magyar népi kultúra archaikus elemeinek gyűjtőmedréként, olykor kifejezetten reliktum-területeként jelenik meg.

A Bodroγκöz adminisztratív központjai, az uradalmak gazdasági centrumai nem elsősorban központképző funkcióik miatt érdekesek számunkra, hanem annak illusztrálására, hogy jelenlétük miként befolyásolta a hagyományos műveltség arculatát. A trianoni határmódosítás egészében átszabta a közigazgatás szerkezetét, s az új *szolgabírói székhelyek* és a *körjegyzőségek* székhelyei érezhetően előnyt élveztek a polgárosodás, az urbanizáció folyamatában. Mindez éppen úgy belső ellentétekhez, rivalizáláshoz vezetett, mint a második világháború után a *járási székhelyek* kijelölése, az adminisztráció hálózatának kiépítése, az összevont *termelőszövetkezeti központok*, *közös tanácsú községek központjai*, *körzetesített iskolák székhelyei*, s számos más, lokális centrum kijelölése.

A vasút fontos szervezője a gazdasági kapcsolatoknak. A Bodroγκöz – különösen annak magyarországi területe – ebben a vonatkozásban sem volt szerencsés helyzetben. A helyi vasútállomás nagyban segíti az értékesítést, abban közvetlen szervező erőként jelenik meg (pl. Perbenyik). Az autóbusz-közlekedés nem volt képes átvenni a vasúttól annak a piacozásban betöltött szerepét. A Felső-Bodroγκöz közlekedési érendszerének középpontjában álló vasút nem egyszerűen közlekedésföldrajzi-gazdasági stratégiai adottság, de a műveltség terjedésének fontos tényezője: a polgárosodás számos összefüggésében a vasúton jár térségünkben.

Sajátos adottságként, de a hagyományos paraszti műveltség szempontjából sem elhanyagolható tényezőként kell számolnunk a földesúr, a kastély jelenlétével (Pácin, Perbenyik). Ennek csupán egyik összetevője a gazdasági-társadalmi kapcsolat, viszony: a Bodroγκöz egészségtelen birtokstruktúrájában persze ez sem elhanyagolható tényező. A táj világi és egyházi földesurai, 20. századi nagy bérlői igen sok családnak és számos cselédnek adtak rendszeres – nehéz munkával megszerzett – kenyeret. A kastély a helybelieknek általában munkát adott, nem kellett elvándorolniuk a szegényeknek, nincsteleneknek a falujukból. Azokban a falvakban azonban, ahol a földesúr – az év hosszabb-rövidebb szakaszában – lakott, a kastély és személyzete, az uraság és családja, a megjelent vendégek mintaként is hatottak a paraszti társadalomra, s befolyásolták annak kulturális változását, polgárosodását. Miközben a nagybirtok gazdálkodása térségünkben jobbra az olcsó munkaerőn nyugodott, s a parasztok dicsőre emlegetik a földesurat, aki nem veszi el a kenyerüket mezőgazdasági gépek üzembeállításával, az érintkezések más színterén a változások gyorsítójaként formálja a tradicionális paraszti kultúrát a kastély és lakói. A környező parasztfalvak népe azt mondja a földesúri központokról, hogy az ott élők általában „többet láttak” náluk: nem csupán papjukat, tanítójukat meg a jegyzőt, hanem másfajta urakat, városi embereket, s megtapasztalhatták azt, hogy van másfajta *illem* is. A ruházkodásra, a viselet alakulására a kastélybeliek közvetlenül is hatottak: az ott dolgozó cselédek is elkülönültek öltözetükben a falubeliectől, s mintaként szolgáltak a többieknek.

A fentiekén kívül számos külső és belső tényező alakítja a tradicionalitást és a változás/változtatás készségét. Ma még mindezek sem általánosságban, sem a konkrét területen nem kellő mélységben feltártak. Megítélésünk szerint a közösség belső jellemzőinek, tulajdonságainak vélt vonások is jobbra a külső adottságokra, feltételekre vezethetők vissza, legfeljebb nem könnyen ismerjük fel abban a koherens tényezőket.

Bizonyos, hogy a vallásnak – mind az egyén számára, mind a hitélet közösségi gyakorlásában –, de az egyházszervezés adminisztratív, területi vonatkozásainak is van szerepe a tradicionalitásban. Falvainkban nem ritka, hogy – különösen a századelőn – két vagy több felekezet egyetlen templomba járt, s rendszeresen látogatták egymás isten-

tiszteletét is. Amennyire toleránssá tette ez az ott élőket más vallásúak felé, egy-egy markánsabb személyiségű, konzervatívabb lelképásztor olykor éppen úgy szembe tudta állítani egymással a falu felekezeteit, illetve a közeli, szomszédos falvak népét. Mindezek számos, objektív módon talán meg sem ragadható összefüggésben hatottak ki a hagyományörzés és az új befogadásának készségére, a hitélet területén túl is.

Összefüggés látszik a tradicionalizmus és az egyes közösségek identitástudata között is. Ezt számos tényező motiválja. Egyik legfontosabb a kismemesi tudat, ami olykor annak ellenére konzervál hagyományokat és különít el társadalmi rétegeket, hogy a létfeltételekben, az életmódban és a műveltség egészében jószerevével azonos hagyományokat követnek (pl. Nagygéres). Mint korábbi vizsgálatunk igazolja, nem csupán a társadalmi viszonyokat, hanem a változások befogadásának készségét is befolyásolhatja az endogámia (pl. Kisgéres).

A tradícióval szoros összefüggést mutat a tanulás, oktatás. Könnyebben megragadhatók azok a vonatkozásai, amelyek – pl. a két háború között divatos gazdasági iskolák, gazdatanfolyamok stb. révén – magára a mezőgazdasági termelés technikájára, eszközkészletére hatottak, vagy amelyek, elsősorban nők számára, kiegészítő foglalkozásokat/jövedelmeket népszerűsítettek (csuhéfonás, kosárfonás stb.). Árnyaltabb problémákat vet fel az iskolázás az identitástudat, az azzal is összefüggő tradíció vonatkozásában. Falvaink idősebb nemzedéke számon tartja, hogy az adott település mennyi tanult embert adott: ki lett orvos, ügyvéd, katonatiszt, esetleg pap, később termelőszövetkezeti vezető stb. Igyekeznek erősíteni is ezen személyiségek kötődését a faluhoz: ez nem csupán az elmúlt évtizedek „kijáró” politikai szisztémájában volt fontos. A közeli oktatási intézmények – s itt elsősorban a sárospataki kollégiumra és a teológiára kell gondolnunk –, kifejezetten erősíteni igyekeztek a diákjaik, hallgatóik kötődését a szülőföldhöz, sőt, igyekeztek körükben megszervezni a lokális hagyomány kutatását.

Nagyban függött a falubeli tanító/tanár személyiségétől, hogy milyen súlyt fektetett a helyi hagyomány megismertetésére és megőrzésére, magára a magyarságtudat kialakítására, aminek formálása sokszor táplálkozott a lokális tradíció elemeiből. De befolyásolta azt a lelkész kötődése is a tájhoz, településhez: akár elszármazott volt, akár megismerni akarta a lokális hagyományt, kapcsolatot talált ebben a híveivel. Mind az iskola, mind az istentisztelet alkalmas lehetett különféle műveltségi elemek megtartására, megerősítésére, de újjakkal való kicserélésére, leváltására is. A pap és a tanító státusa az adott településen kifejezte ezen szerepüket.

A polgárosodás folyamatában átalakulnak a társadalmi normák, értékek is. Kifejezetten szembetűnő ez például a munkaszeretet, a munkához való viszony vonatkozásában. A munkaközpontú paraszti társadalomban a munkabírás, a produktív hasznosság, az ahhoz szükséges fizikai kondíció és mentális készség előkelő helyet foglalt el az egyén társadalmi helyének kijelölésében.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a hagyományos paraszti műveltség szerkezetét a polgárosodás folyamata minden korábbinál erőteljesebben megváltoztatta. A tulajdonlás új formája éppen úgy, mint a modernizáció, az urbanizálódás, eltérő tempóban, s regionálisan is különböző módon hatott a hagyományos kultúrára és társadalomra. A sok összetevőben hasonló, részleteiben azonban eltérő táji-ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, az összefüggésükben változtatható gazdasági-technikai tapasztalatok, a helyi közösségek öröklött normái és azok átalakulásának módja a 20. századi paraszti műveltség állapotában is lokális változatokat eredményezett. Az egyes települések sok tekintetben hasonló, számos részletében viszont specifikus életmódja, az ott élők eltérő habitusa, az öröklött tudás és annak átalakulása/átalakítása ugyancsak

sajátos kulturális arculatú falvakat, illetve falucsoportokat hozott létre. A változás folyamata, annak mikéntje egészében nem ad választ arra, hogy az egyes közösségek miért és miben különböznek egymástól, ugyanakkor ennek vizsgálata, akár a műveltség legapróbb elemeinek szintjéig indokolt. Beleértendő ebbe az egyes falvak egymásról kialakított – jórészt ugyancsak öröklött – vélekedése is, hasonlóan az egyes falvak önképének alakulásához. Ez véleményünk szerint, szorosan összefügg a változás, a polgárosodás fokával és az arra való hajlandósággal is. Annak ellenére, hogy a modernizáció nem elsősorban a közösség hajlamának kérdése, de nem is független attól. Az eltérő adottságok egy része öröklött, s nem változtatható, más részük azonban – éppen a vizsgált Bodroglő esetében – a 20. századi politikai, gazdasági, társadalmi hatások következménye, s mint ilyen meglehetősen ellentmondásos és esélyegyenlőtlenségeket is teremt.

A vizsgálat eredményei azt igazolják, hogy a regionális kutatások tanulságos összefüggéseket tárhatnak fel a műveltség különféle korszakai és szintjei között. A történeti táj népe akkor is örököse elődei életmódjának, műveltségének, ha azt maga különösebben nem ismeri és nem vállalja. A modernizáció, a polgárosodás folyamata nem számolja fel egészében a tradicionális műveltséget: annak mélyén ott kristályosodik mindaz, amiben az utódok jószerevével azonosak alig ismert elődeikkel. A történeti előzmények, a jelenben kristályosodó régi összefüggérendszer megismerése elengedhetetlen a régiók Európájának megformálásához, az együtt élő népek és népcsoportok harmonikus viszonyának kialakításához. A történeti Magyarország északkeleti térsége mind az összetett kulturális képletével, mind a megkésett polgárosodásával, különösen alkalmas a vizsgált folyamatok feltárására és elemzésére. Az elmúlt évtizedek is igazolják, hogy ez a hátrányos helyzetű térség igen sok gazdasági és társadalmi feszültséggel terhelt, s a kultúrához való hozzájutás esélyeit tekintve is elmaradott. Mind szakmai, metodikai, mind praktikus megfontolásokból érdemes tehát a hasonló vizsgálatok folytatására.

IRODALOM

Viga Gyula

1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodroglő népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 1127–1155. Miskolc

WANDEL DER WIRTSCHAFT, GESELLSCHAFT UND KULTUR IN DER BILDUNG DES ZWISCHENLANDES BODROG IM 18–20. JAHRHUNDERT (NORDOSTUNGARN)

In der ersten Hälfte der 90er Jahre – zu Beginn mit Unterstützung des Instituts für Völkerkunde der Slowakischen Akademie (Národopodny Ustav SAV) – hatte ich in den Dörfern im nördlichen Zwischenland des Bodrog, die zur Slowakei gehören, Forschungen angestellt, deren

Ergebnisse ich im Jahre 1996 in einem Band Abhandlungen zusammenfasste. (Im Dreiländereck. Abhandlungen über die sich wandelnde volkstümliche Kultur im Zwischenland des Bodrog. Miskolc). Das Schlüsselwort im Titel, die *sich wandelnde* volkstümliche Kultur – über die Evidenz des Begriffs hinaus – schickte schon die Fortsetzung der Forschung voraus, bei der ich vier Jahre lang durch das Landesweite Grundprogramm für wissenschaftliche Forschungen unterstützt wurde. Das hier veröffentlichte Schreiben ist die zusammenfassende Abschlussabhandlung des vierjährigen Forschungsprogramms.

Als Grundlage der Untersuchungen dienten einige aus früheren Forschungen gezogene Lehren und vorherige Vorstellungen: 1. Das Zwischenland des Bodrog – im Gegensatz zu der Meinung mehrerer Forscher und der Aussage von zahlreichen früher erschienenen Studien – ist kein Relikt-Gebiet. Selbst wenn es in der traditionellen Bildung einige archaische Merkmale trägt, zeigt das Erscheinen und Verschwinden dieser Merkmale Entwicklungen und *Wandel* in der traditionellen Kultur der historischen Gegend an, so wird die Frage berechtigt gestellt: Welche Faktoren wirken in Richtung der Bewahrung, der Änderung und des Wandels der Tradition aus? 2. Die in Trianon zustande gebrachte neue Situation, dass die eine Hälfte der historischen Gegend in Ungarn blieb, die andere ein Teil der Tschechoslowakei, der auch die heutige Karpaten-Ukraine umfasst, geworden ist, was die wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Prozesse der größtenteils ungarischen Bevölkerung der beiden Länder bezüglich der Veränderungen im 20. Jahrhundert umreißt. Die Gebiete außerhalb der Grenzen erschienen in früheren ethnographischen Untersuchungen in erster Linie als die archaischen Zonen der ungarischen volkstümlichen Kultur. Erst in den letzten Jahren wurde hervorgehoben, dass sich der *Wandel* der traditionellen volkstümlichen Bildung auch in jenen Gebieten – in unserem Fall im oberen Zwischenland des Bodrog – vollzogen hat. 3. Die *wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen* Prozesse im 18–20. Jahrhundert in Betracht ziehend war es bereits zu Beginn festzustellen, dass der Zustand der Kultur im System dieser drei – sich geschichtlich ändernden – Zusammenhänge auszulegen ist. a) Die konfessionell-ethnischen Prozesse vollzogen sich praktisch bis zu den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts; in der Zeit der Verbürgerlichung bedeutete diese Formel ein unverändertes System der Bedingungen. b) Ab den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts bringen die Auswanderung und die Migration der Arbeiter zwei Ausbrüche mit sich. c) Die Wasserregulierung des Zwischenlandes formt die Rahmen sowohl der Flächennutzung als auch die der gesellschaftlichen Struktur (Besitzverhältnisse) neu, infolge dessen zeigen die Rahmen der langsamen Modernisierung in beider Hinsicht regionale Differenzen auf.

Diese – größtenteils durch meine eigenen Forschungen zur Verfügung stehenden – Untersuchungsprinzipien dienten als Grundlage meiner Arbeit. Da inzwischen mehrere neue Zusammenfassungen von Forschungen erschienen, konzentrierte sich meine Tätigkeit immer stärker auf den Prozess der Verbürgerlichung, Modernisierung und nicht zuletzt auf dessen voneinander abweichende regionale Varianten sowie auf die Faktoren, die die Umgestaltung beschleunigen bzw. verlangsamen.

Sowohl die Ergebnisse der Terrainarbeit (insgesamt etwa 40 Tage), als auch die meistens lokalen Quellen des Archivs von Zemplin und die äußerst weit verzweigte geschichtlich-völkerkundliche Literatur des Zwischenlandes des Bodrog zerlegten die Zielsetzungen der Untersuchung. Zur Erforschung aller Dörfer gab es selbstverständlich keine Gelegenheit, deshalb konnte ich in den abgeschlossenen und publizierten – zum Teil noch in der Druckerei vorliegenden – Ergebnissen teils *Fallstudien* veröffentlichen, teils waren solche *Generalisierungen* anzustellen, die den Schwerpunkt der Grundproblematik ausmachen und ihre Leitprinzipien angeben. Das Themenfeld ist aber in außergewöhnlich vielen Details offen und bedarf weiterer Untersuchungen und Studien.

Als Summierung der Forschung konnte ich feststellen, dass die Struktur der traditionellen Bildung der Bauern im Zwischenland des Bodrog durch den Prozess der Verbürgerlichung stärker denn je verändert worden war. Die neue Form des Besitzes ebenso, wie die Modernisierung und die Urbanisierung wirkten sich in unterschiedlichem Tempo und auch regional verschieden auf die traditionelle Kultur und Gesellschaft aus. Die in vielen Bestandteilen ähnlichen, aber im Detail anderen landschaftlich-ökologischen Gegebenheiten, die Formen der Anpassung an sie, die in

ihrem Zusammenhang veränderbaren wirtschaftlich-technischen Erfahrungen, die vererbten Normen der lokalen Gemeinschaften, die Art und Weise ihrer Veränderung hatten im 20. Jahrhundert auch im Zustand der Bildung der Bauern lokale Varietäten zur Folge. Die in vielen Hinsichten ähnliche, aber in zahlreichen Details spezifische Lebensweise der jeweiligen Siedlungen, der verschiedene Habitus der dort Lebenden, die vererbten Kenntnisse und deren Wandlung/Umgestaltung brachten ebenso Dörfer bzw. Gruppen von Dörfern mit eigenartigem kulturellem Gesicht zustande. Der Prozess des Wandels und seine Art und Weise geben zwar keine vollständige Antwort darauf, warum und worin sich die jeweiligen Gemeinschaften voneinander unterscheiden, aber ihre Untersuchung ist bis auf die Ebene winzigster Elemente der Bildung begründet. Hinzu kommen noch die meistens ebenso vererbte Meinungen der jeweiligen Dörfer, die sie sich übereinander gebildet hatten, ähnlich wie die Entwicklung des eigenen Bildes der jeweiligen Dörfer. Dies hängt unserer Ansicht nach eng mit dem Grad des Wandels und dem der Verbürgerlichung bzw. dem Bereitwilligkeit dazu zusammen. Obwohl die Modernisierung in erster Linie nicht eine Frage der Bereitwilligkeit der Gemeinschaft ist, ist sie auch nicht unabhängig davon. Die unterschiedlichen Gegebenheiten sind teilweise vererbt und dadurch nicht zu verändern, teilweise sind sie aber – gerade in dem Fall des untersuchten Zwischenlandes des Bodrog – eine Folge von politischen, wirtschaftlichen und sozialen Auswirkungen des 20. Jahrhunderts und als solche sind sie ziemlich widersprüchlich sowie schaffen Chancenungleichheit.

Die Ergebnisse der Untersuchung bestätigen, dass die regionalen Forschungen aufschlussreiche Zusammenhänge zwischen den verschiedenen Epochen und Stufen der Bildung an den Tag bringen können. Das Volk der historischen Gegend ist auch dann Erbe der Lebensweise und Bildung ihrer Vorfahren, wenn sie es selber nicht besonders gut kennt und sich dazu nicht bekennt. Die Modernisierung und der Prozess der Verbürgerlichung schaffen die traditionelle Bildung nicht ganz ab: In ihrem tiefen Inneren kristallisiert sich all das, was die Nachkommen mit ihren kaum bekannten Vorfahren häufig gemeinsam haben. Das Kennenlernen der historischen Vorgeschichten und der sich in der Gegenwart herauskristallisierenden Systeme der Zusammenhänge sind unerlässlich zur Formung eines Europas der Regionen sowie zur Entwicklung der harmonischen Beziehung der zusammen lebenden Völker und Volksgruppen. Sowohl durch ihre komplexe kulturelle Formel als auch durch ihre verspätete Verbürgerlichung ist die nordöstliche Region des historischen Ungarns besonders gut geeignet für die Offenlegung und Analyse der untersuchten Prozesse. Auch die vergangenen 10 Jahren bestätigen, dass diese benachteiligte Region mit vielen wirtschaftlichen und sozialen Spannungen belastet ist und auch bezüglich der Chancen, sich Zugang zur Kultur zu verschaffen, ist sie im Rückstand. Sowohl aus fachmethodischen als auch aus praktischen Erwägungen lohnt es sich also, ähnliche Untersuchungen durchzuführen.

Viga, Gyula

TERMÉSZETRAJZI KUTATÁSOK A SÁTORALJAÚJHELYI KAZINCZY FERENC MÚZEUMBAN (1992–2002)

HEGYESSY GÁBOR

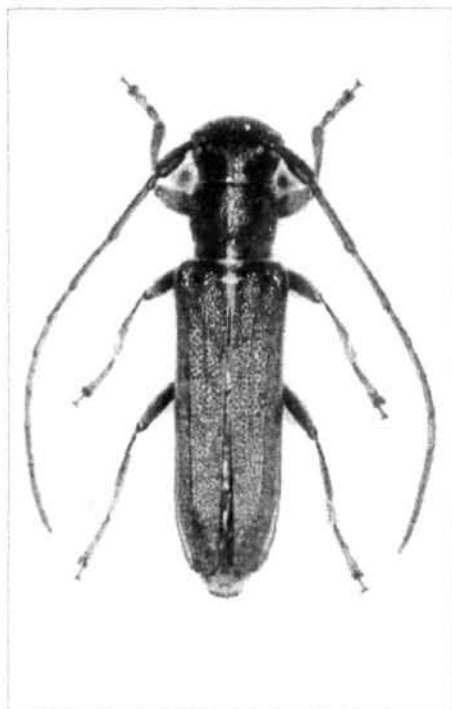
Az 1984. december 3-án megalakult sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeumnak még nem volt természetrajzos munkatársa. Az akkori, a Városi Tanács – ma Városháza – épületében évekig látható kiállítást, amelyben a környék ásványait, növényeit és állatait tekinthették meg a látogatók, a Herman Ottó Múzeum muzeológusai és kiállításrendezői alkották meg. E bemutató alapját az a miskolci gyűjtemény képezte, melyet az 1970-es, 1980-as években *Gyulai Iván*, *Kiss László* és *Szakáll Sándor* természetrajzosok kezdtek építeni. Lényegében ugyanez a preparátum-anyag került át az új épületbe, a Dózsa György utcára költözött múzeumba, annak 4 földszinti kiállítótermébe. A Zempléni-hegység természeti értékeit bemutató állandó kiállítás azóta több változtatáson ment át, de fő koncepciója megmaradt. Az élettelen természet közeteit, ásványait és a kőbe zárt több millió éves élőlények fossziliáit ugyanúgy megcsodálják az erre járók, mint a kiállított állatok preparátumait, a növények és élőhelyek színes fényképeit.

A rendszerváltás után a zoológiai és botanikai gyűjteményekért felelős *Gyulai Iván* megvált a múzeumtól. *Hegyessy Gábornak* adódott lehetősége folytatni a megkezdett munkát, aki feladva a szombathelyi Savaria Múzeumban másfél éve betöltött állását, hazaköltözött Sátoraljaújhelybe. A munkahelyteremtésben *Fehér József* és *dr. Veres László*, a múzeum igazgatói segítettek, *dr. Kecskeméti Tibor*, a természettudományi muzeológia országos szakfelügyelője is támogatta. 1992 tavaszán kezdődhetett meg az itteni munka, amely a muzeológusok hármasság feladatkörének igyekezett megfelelni: gyűjteményt létrehozni a tudományos kutatások alapjául, feldolgozni a begyűjtött információkat és kiállítani, tájékoztatni a nagyközönséget munkánk eredményeiről.

A múzeum gyűjtési köre elsősorban közvetlen környékünkre, a Bodroghközre és a Zempléni-hegységre, de – más biológus nem lévén a Herman Ottó Múzeumban – ugyanígy egész Borsod-Abaúj-Zemplén megyére terjedt. Növényekről és állatokról egyaránt kellett adatokat gyűjtenünk. Mivel ebben a szakmában megfelelő tények, dokumentumok nélkül nincsenek tudományosan vagy ismeretterjesztő módon közölhető információk, ezért először ezeket kellett összeszedni. Igyekeztünk a más múzeumokban dolgozó természetrajzos kollégáktól tanácsokat, segítséget kérni. És kaptunk.

A szakirodalmak tüzetes átvizsgálása által értékeltük és hasznosítottuk a már felártat távolabbi tájegységek kutatóinak tapasztalatait. Érdemesnek látszott azokat a bejáratott módszereket átvenni, amelyeket módosítani, alkalmazni lehetett a mi adott viszonyainkhoz. Pl. szerény anyagi lehetőségeink nem tették lehetővé az Alpokalja és a Bakony múzeumi kutatásának a korábbi évtizedben (a rendszerváltás előtt) megkezdett vendég (legtöbbször budapesti) kutatók viszonylag nagyszámú kiszállásaira alapuló gyűjteménygyarapítását, hanem ennél olcsóbban, de talán viszonylag eredményesebben gyűjtöttünk. A terepi munkák időt igénylő (és sokszor az időjárástól függő) részét magunk végeztük. Technikai felszerelésünk a részben vásárolt, részben saját készítésű

fűhálók, rovarrosták, később akkumulátoros, fénycsöves elemlámpák (az éjszakai gyűjtéseknél), vízhálók, kopogtatóernyők mellett Hegyessy Gábor saját tulajdonát képező gépkocsijával jártuk a környéket. 1998-ig Polski Fiat, ettől kezdve négyütemű Trabant állt rendelkezésünkre, amellyel gyakran kempingkerékpárt szállítottunk a hosszabb távú túrákhoz, ahol ez célszerűnek látszott. Az évek során több alkalommal segítettek a nehezen megközelíthető helyek terepjáróval történő elérésével a hivatásos természetvédelmi szervek munkatársai. *Bakk Imre, Bodnár Mihály, Firmánszky Gábor, Frank Tamás, Mercsák József László, Papp Viktor és Pelles Gábor* a Bükki Nemzeti Park, *Herczeg Ferenc, Olajos Péter és Szilágyi Gábor* a Hortobágyi Nemzeti Park, *Boldogh Sándor* az Aggteleki Nemzeti Park alkalmazottjaként volt segítségünkre. Köszönettel tartozunk érte nekik.

Medvelapucincér (Phytoecia cylindrica)

Nagy pöfögőfutrinka (Brachinus crepitans)

Azért, hogy viszonylag hamar tudjunk eredményeket, tudományos dolgozatokat felmutatni, folytattuk a már egyetemistaként megkezdett és Szombathelyen is tovább fejlesztett kutatásainkat: Magyarország cincéreinek életmódját és elterjedését vizsgáltuk gyöngyösi kollégánkkal, *Kovács Tiborral* közösen. Érdekes itt megjegyezni, hogy ebben a témában az ország legnagyobb múzeumai minket kérdeznek meg először, az elmúlt években több tájegység cincérfaunáját is mi dolgoztuk fel. Ilyen pl.: a Zempléni-hegység, az Aggteleki és Bükki Nemzeti Park, a Mátra, az Alpokalja, az Őrség, a Körös-Maros-köze és Debrecen környéke, Pest megye, Somogy megye és a Villányi-hegység. Emellett még egy nagyobb bogárcsaláddal, a mintegy 500 hazai fajt magába foglaló futóbogarakkal, más néven futrinkákkal foglalkoztunk, ez a másik specialitásunk. Ez utóbbi csoport azért lényeges, mivel többségükben talajlakó ragadozók, amelyek kiválóan alkalmasak a különféle élőhelyek bioindikátorának. A cincérekhez hasonló, távolabbi

tájak nagy faunafeltáró munkái közül eddig csupán az Őrség futrinkáinak kutatásáról jelent meg *dr. Szél Győző*vel közös írásunk, s ugyancsak vele együtt készül megjelenésre az egész ország futrinkafaunáját jól reprezentáló nagy munkánk, a Mátra Múzeum futóbogár-gyűjteményét bemutató tanulmány. A viszonylag kevés nyomtatásban napvilágot látott futóbogaras cikk ellenére környékünk faunája elég jól kutatott, gazdag. Éppen e miatt a változatosság miatt nem készült el eddig az abaúji és zempléni tájak futrinkafaunáját tárgyaló összefoglaló dolgozat, habár számos kisebb körzet kutatási jelentésének alapját pontosan ezek képezték.

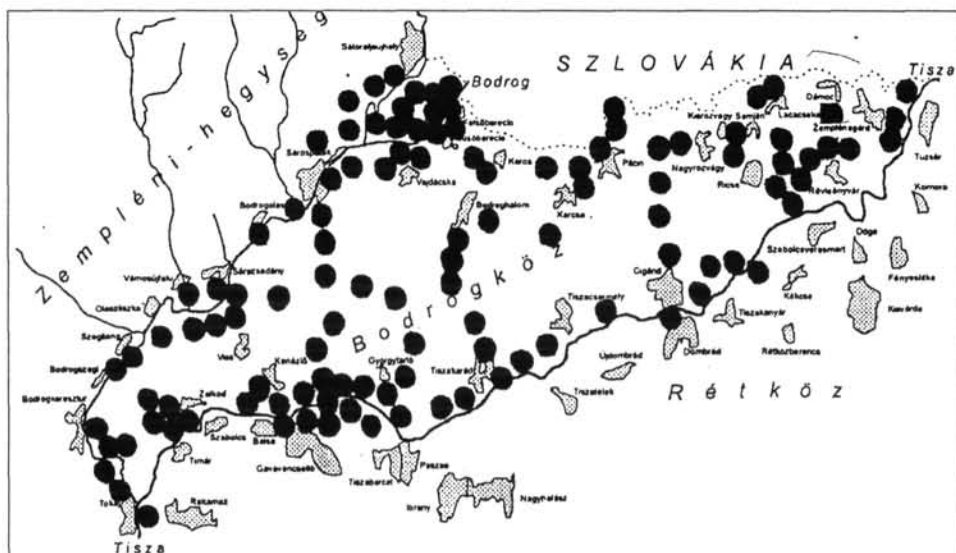
1993-ban, a korábbi évek szakirodalmi és más múzeumi gyűjteményekben való kutakodása során arra a felismerésre jutottunk, hogy környékünk zoológiailag meglehetősen feltáratlan. Egyes közeli kistájak, mint a Bodrogló, a Taktaköz és a Cserehát fehér foltnak számítanak még a viszonylag ismertebb állatcsoportok tekintetében is. Így kezdtük el 1993 kora tavaszán feltérképezni a hazai Bodrogló keleti részét. Májusban megkeresett a területileg illetékes Bükki Nemzeti Park Igazgatóságának képviselőjében *Papp Viktor* (ismerték terveinket, hiszen tőlük kaptuk a rovargyűjtéshez szükséges engedélyt), s felkérték, hogy kapcsolódjunk be „A Bodrogló komplex természeti képe” című kutatási programba. Múzeumi terveinkkel egybehangzott a cél, így sikeres terepi munkánk eredményeként jelentős rovar-anyag vált ismertté innen. A határidő rövidege miatt (6 hónap állt csupán rendelkezésünkre), az általunk begyűjtött állatok meghatározásához szükséges volt több specialista bevonása is. Mindannyian jól jártunk: a Nemzeti Park megkapta a vaskos fajlistákat, védelemre javasoltunk több értékes élőhelyet (pl. Long-erdő, Bodrog-holtágak, pácini Mosonnai-erdő, révleányvári erdők stb.). A múzeumunk gyarapodott determinált (tudományos szinten meghatározott) fajok példányaival (mintegy 10 000 darabbal), s a tudományos kutatók is számos ismerettel, adattal lettek gazdagabbak. Sikerült több olyan rovarfaj jelentős populációját is megtalálni, amelyek addig országosan is ritkának számítottak, sőt egy tudományra új hollywoodi faj, a *pirók penészholnya* (*Ceritaxa alluvialis* ÁDÁM, 1994) is előkerült Révleányvár közeléből.

1994-ben mindenféle külső támogatás nélkül folytattuk a Bodrogló feltérképezését, mert az előző évi rohamunka szerintünk csak a felszín megkapirgálására volt elegendő, az érdekesebb, ritkább fajokkal statisztikailag nem találkozhattunk. Azóta is folynak ezek a vizsgálatok e kistájon, s bár még évtizedekig lehet új és új élőlényeket találni, legalább a fehér foltot megszürtítettük.

Hasonlóan kevésbé ismert a Taktaköz, melyet többször is, 1994-ben, 1995-ben, 1998-ban és 2001-ben is kutattunk. Itt és a Tisza mentén több érdekes, az alföldi tájakon ritkának számító állatfajt találtunk. Különösen a szikes jellegű területek (Tarcál, Bekecs, Tiszadob) faunája mutatkozott eltérőnek a zempléni tájakétól.

A Zempléni-hegység területére is jártunk gyűjteni, sok múzeumi példány bizonyítja ezt. Igyekeztünk olyan helyekre eljutni, olyan élőhelyeket vizsgálni, ahol korábban a távolabbi vidékről ideérkező kutatók nem jártak. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a pesti rovarászok szinte mindig a Nagy-Milic, Füzér vagy a hegység középső részén levő István-kút – Kemence-völgy – Bohó-rét (= Gyertyán-kúti-rétek) – Telkibánya körben jártak, így a peremi területek jórészt feltáratlanok maradtak.)

A Hernád-völgye is szinte kutatatlan volt, 1993-ban, 1995-ben és 1996-ban mi is csak megkezdtük e munkákat. Abaújvár, Gönc, Hernádcéce, Hernádszurdok, Hernádvecse, Hidasnémeti, Vizsoly és Zsujta egyes részeit néztük havi rendszerességgel. Garadna és környéke tájairól *Gulyás Attila* adott sok érdekes információt, sőt gyűjteményünket is több, addig hiányzó faj példányával gyarapította.

*A Kazinczy Ferenc Múzeum természettudományi kutatásai
a Bodrogközben és a Rétközben*

1995-ben is folytattuk a Bodrogköz feltérképezését: Cigánd határában (a megépült új Tisza-hídhöz vezető út átadása segítette a Nagy-erdő megközelítésében), Tiszacsermelyen, Tiszakarádon és Bodroghalmon végeztük a rendszeres fűhálós és talajcsapdás mintavételezéseket. Alkalmanként Pácis és Karcas pontjairól is szereztünk információkat. A Bodrog jobb oldalán, Bodrogszegi és Bodrogkeresztúr mellett is a jellegzetes, meredek partszakasz bogarait kerestük, néhány helyet Tarczal, Prügyn és Mezőzombor közelében is érdekesnek találtunk. Tarczalnál pl. a taktaközi részen megtaláltuk *Mercsák József László* természetvédelmi őr segítségével azt a néhány szikes gyepfoltot, amelynek faunája lényegesen eltért a környék más tájaitól. Egy részüket a következő évben felszántották.

Fűhálózás Füzérradványban, 1998. (Hegyessyné Jáger E. felvétele)

1996-ban és 1998-ban a Tisza árterének futóbogarait vizsgáltuk, erre kért fel a Gávavencsellő és Tiszabercel közötti biomonitorozó program keretében a Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatósága, majd 1998-ban a Bükki Nemzeti Park akarta védett területeit bővíteni, így Tokajtól és Rakamaztól Tiszaújvárosig térképeztük a faunát mindkét parton. 1998-ban ezen kívül az Aggteleki Nemzeti Park is terjeszkedni akart, a Cserehát északi részén, a Rakaca-völgyben és a Bódva mellett jelöltek ki számunkra mintaterületet. Olyan kutatásunk is volt (pl. a Sajó mellett, Kazincbarcika körzetében vagy Rudabánya mellett), ahol magunk nem voltunk terepen, csak a mások által begyűjtött anyagokat értékeltük. A múzeum ezekből is gazdagodott.

1997-ben a Zempléni-hegység belső részeit jártuk *Pelles Gábor*ral, több, addig nem járt élőhelyről származnak ekkor vett mintáink. A Bodrogközben folytattuk a gávavencsellői Remete-zug és Görbe-tó vizsgálatát, mert nem elégedtünk meg a korábbi év eredményeivel. Kísérletet tettünk egy partifecskek által lakott kenézlői homokbánya bogárfaunájának felmérésére, de kudarcot vallottunk, mert a tavasz végén az egész kolóniát a dombbal együtt eldózerolták, felszántották. Cigánd széles homokpadú Tiszapartján több alkalommal is kutattunk. A környező beregi tájak faunájával és a szabolcsi, hortobágyi szikesek élővilágával összevethető taktaközi ismereteink gyarapításának okán együtt jártuk ebben az évben ezeket a vidékeket *dr. Szél Győző*vel és *Retezár Imré*vel. Munkánkban a Hortobágyi Nemzeti Park munkatársai segítettek. Elért eredményeinkről jelentést készítettünk számukra.

Egy akadémiai kutatásban is segédkeztünk: a magyar és szlovák határon átnyúló Zempléni-hegység egyenesszárnyú rovarfaunáját térképeztük *dr. Nagy Barnabás* és *Anton Kristín* vezetésével. A terepbejárás négy napig tartott, a kutatók, köztük *dr. Szentkirályi Ferenc* és *Jan Patocka* a sátoraljaújhelyi síházban szálltak meg. Az eredményekről a következő évben jelent meg közös dolgozatuk nyomtatásban.

1998-ban a Tisza mente és a Cserehát futóbogár-kutatása mellett csak néhány napnyi szabadidőnk maradt. Ekkor végeztük a Bodrog mellett haladó régi országút mentén hiánypótlónak szánt első felmérésünket Bodrogolaszi, Sáradsadány és Vámosújfalú természetközeli növényzetű pontjain. Ugyanebben az évben vettünk mintát Filkeháza, Füzér, Hollóháza és Füzérkomlós gyepeiből, a Hotyka-patak és a Komlóska-patak völgyéből valamint Mikóháza területén.

Szabóky Csabával az István-kúti vadászháznál, 2000. (Both V. felvétele)

1999-ben nagy erővel vizsgáltuk Tokaj-Hegyalja több szőlőültetvényét. Annak ellenére, hogy az volt várható, miszerint kevés állat él ezeken az intenzíven megmunkált, nagy kiterjedésű részekben, mégis viszonylag nagy számú és fajgazdag közösségekre bukkantunk. Főként a talajlakó fauna bizonyult ilyennek.

A 2000. évben részt vettünk az év eleji tiszai ciánszennyeződés és rekordot döntő magasságú árvíz levonulását követő változástmérő munkákban. A Magyar Denevérkutatók Baráti Körével (*Dobrosi Dénes* és *Géczi István* szervezte a programot) közösen vizsgáltuk a víz felett repülő és táplálkozó emlősök viselkedését, egyidejűleg éjszakai rovarmintákat is vettünk. A megfigyeléseket a tokaji és a tiszakanyári hídnál, illetve párhuzamosan, az összevetés lehetőségében bízva a sátoraljaujhelyi Bodrog-hídnál végeztük. A kutatások áterjedtek a 2001. év első felére is, hasonlóan az ebben az évben megismételt Gávavencsellő és Tiszabercel területein 1996-ban folytatott monitoring-vizsgálatokhoz.

Pályázati lehetőségünket kihasználva megkezdhetjük folyadékos-fiólás gyűjteményünk fejlesztését, amelyben többek között vízi rovarok lárvái, gyűrűsférgesek, meztelencsigák, alacsonyabbrendű rákok, szövőcsévések, százlábúak, ikerszelvényesek, ugróvilások, ősróvarok, hólyagoslábúak, levéltetvek, kétszárnyúak és hártýásszárnyúak képviselői kerültek elhelyezésre.

2001-ben kutatásokat végeztünk Szendrő területén. A Bódva délebbi szakaszát: Boldva környékét, Sajóecseg, Sajópálfala és Arnót egy-egy pontját is vizsgáltuk. A Sajó és a Hernád összefolyásának közelében Sajólád, Sajóhídvég és Ónod két folyó közti természetközeli élőhelyeinek bogárfaunáját térképeztük a nyár második felétől az Aggteleki Nemzeti Park felkérésére. 373 bogárfajt sikerült innen a rövid feldolgozási határidő ellenére meghatározni. Halmajnál a Vasonca és a Bársonyos illetve az egykori Hernád-ártér kis foltban megmaradt természetszerű életközösségeit próbáltuk feltárni. Az Aggteleki és Bükki Nemzeti Park szakembereivel közösen részt vettünk egy több napos Hernád menti terepbejáráson, amelynek célja egy új tájvédelmi körzet kijelölése volt a két természetvédelmi szakhatóság területét határfolyóként kijelölő víz mindkét partján. Az eddig vizsgált Hernád-völgyi helyeken kívül újabbak (Göncruszka, Gibárt, Pere, Hernádbúd, Gesztely, Szentistvánbaksa, Alsódobsza és Megyaszó) élővilágáról is szereztünk így némi információt. A Taktaköz néhány pontján: Tiszalúc, Taktaharkány, Taktaszada, Bekecs és Mezőzombor vízi élőlényeit gyűjtöttük.

A Zempléni-hegység területén érdeklődésünket 2001-ben a patakok és források élővilágára irányítottuk. Abaujalpár, Abaujkér, Abaujszántó, Alsóregmec, Boldogkőváralja, Bózsza, Erdőbénye, Erdőhorváti, Füzér, Füzérradvány, Háromhuta, Kéked, Mikóháza, Nagyhuta, Nyíri, Rátka, Regéc, Sárospatak, Sátoraljaujhely, Telkibánya vizeit vizsgáltuk. Emellett *Szabóky Csabával*, az ERTI munkatársával közösen a háromhutai István-kút éjszakai lepkefaunájából több alkalommal is mintát vettünk. Júniusban egy esős hetet sikerült az erdészházban megszállva eltöltenünk, majd augusztus elején mentünk vissza újra. Folytatása volt ez a 2000-ben megkezdett munkának.

A Bodrogközben főleg Balsa, Gávavencsellő és Tiszabercel ártéri erdeit és gyepjeit valamint különféle víztesteit kutattuk. Az itt előkerült futóbogarakról a jelentésen kívül összefoglaló cikket is leadtunk Debrecenbe. Ezenkívül Cigánd, Pácin, Felsőberecki, Sárospatak és Sátoraljaujhely vizeiről és szárazföldi élőhelyeiről is további információkat gyűjtöttünk. Kiemelt szerepet kapott a Bodrog és Tisza árveze által szállított uszadék vizsgálata, amely számos, eddig vidékünkéről nem ismert faj előkerülését eredményezte. 2002. tavaszán sikerült összegezni a Szendrő és Halmaj élővilágáról összegyűjtött információkat. Ezek a konkrét adatokat is tartalmazó írások a települések

monográfiájába kerültek önálló fejezetként, s jelentek meg az év folyamán nyomtatásban. Ugyanekkor készült „Alsóregmec élővilága” is.

Ez év tavaszától őszig a Hernád melletti területek bogárvilágát vizsgáltuk havi rendszerességgel. Különös figyelmet kapott az alsószolcai Kemelyi-erdő, a Hernád jobb parti ártere és Vizsoly ugyanezen oldali patkó alakú holtága. Alsódobsza, Megyaszó és Szentistvánbaksa is sok érdekes élőlényét mutatta meg. *Papp Viktor*tal közösen vizsgáltuk a Cserehátban Alsógagy és Baktakék között a Vasonca mellett épülő víztározó környékét. A visszaúton Kéked, Hollóháza és Füzérkomlós vizeit tanulmányoztuk. Az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola munkatársaival, *dr. Andrikovics Sándor* és *Vizslán László* vezetésével, közösen vizsgáltuk Kenézlő, Sáradsadány, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Karcsa, Gávavencsellő, Balsa és Vajdácska holtágait, illetve a Bodrogot és a Tiszát. Tavasszal *dr. Forró László*, *Kontschán Jenő* és *Murányi Dávid*, a Magyar Természettudományi Múzeum munkatársai is csatlakoztak hozzánk. Elsősorban a rákfauna feltérképezése volt a feladatuk, amit a kora tavasztól tartó rendkívüli szárazság nehezített. A már említett helyeken kívül Lácacséke, Kisrosvágy és Alsóberecki vizeiből vetünk mintát, miután a pácini kastély vendégszobájában éjszakáztunk. A vizsgálat a sátoraljaújhelyi Bibérc és Kapronca vizére is kiterjedt, *Kontschán Jenő* atkagyűjtési célból futtatni való erdei avarmintákat vett.

A Hegyközben Alsóregmec, Felsőregmec, Vilyvitány valamint Vágáshuta, Kovácsvágás és Pálháza néhány pontját is vizsgáltuk, így e kistájon tovább gyarapítottuk Filkeháza, Mikóháza és Füzérradvány területén már évekkorábban megkezdett, számos alkalommal ismételt információgyűjtésünket.

A Zempléni-hegységben márciusban és áprilisban *Szabóky Csabával* kétszer is fénycsapdázunk. A kiválóan fűthető István-kúti vadászház kulesát *id. Novák Imre* erdész úrnak, a rostallói kutatóházét *Bakk Imrének* köszönhetjük. *Szabóky Csaba* és segítőtje, *Takács Attila* ideutazását összekapcsolta múzeumunk lepkegyűjteményének meghatározásával, a rendszertani egységek cédulázásával és sorrendbe állításával. Másfél nap alatt végeztek a munkával, utána a hegység belső részein a vörösfenyő-ültetvényekben kárt okozó gubacsmoly állományát igyekeztek felbecsülni. A nappali lepkék gyűjteményét később *Gulyás Attila* rendezte be, ezen kívül több példánnyal is gazdagította intézményünk kollekciónját.

Júniusban *Oszonics Istvánnal* Füzér, Bózsza, Nyíri és Telkibánya erdeinek avarjából próbáltunk ormányosbogarakat gyűjteni. *Papp Viktor*tal és *Molnár Gézánnal* a Tisza bodrogközi gátjainak fejlesztését megelőző állapotfelmérést végeztünk Cigánd, Tiszacsermely, Tiszakarád és Tiszabercel területén. Néhány érdekes, e vidékről eddig ismeretlen állatot is sikerült itt fellelnünk: a vöröslábú hegyisáska (*Odontopodisma rubripes*) jelentős állománya meglepetés volt az ártéri hamvas szedresben, két helyen is elkerült a korábbiakban ritkának számító nagy kúpféjű szöcske (*Ruspolia nitidula*). Az érdekesebbek közül említésre méltó a Frivaldszky-merevnyakúbogár (*Thambus frivaldszkyi*), a mocsári tücsök (*Pteronemobius heydeni*) és a halálfejes lepke (*Acherontia atropos*) hernyóinak előfordulása. A terepbejárásokon *Géczi István* is jelen volt, és segített feltérképezni az odúlakó és épületlakó denevérek itteni fajait, azok kolóniáit. Később vele és *Szegedi Zsolt*tal telepítettünk a sáradsadányi ártérben mesterséges madár- és denevérodúkat, amelyek kezelése, ellenőrzése e feltáratlan terület faunájának megismerését is eredményezni fogja. A korábbiakban más zempléni vidékekről már számos érdekes eredmény született ezek alkalmazása által, mint ahogy a hálóval befogott és gyűrűzés után elengedett repülő emlősök is sok érdekes információt szolgáltattak a természetvédelem és természettudomány számára egyaránt.

A nyár végén *Csabai Zoltán*, a Debreceni Egyetem munkatársa tanulmányozta át vízbogár-gyűjteményünket. Az eddig kevésbé feldolgozott (a korábbi években *dr. Szél Győző* és *Franz Hebauer* már determináltak ezek közül jó pár példányt) csiborok csoportjai közül többet meghatározott számunkra.

Az év során sikerült a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium Környezetvédelmi Alap Célelőirányzata által kiírt pályázatán támogatást nyernünk a Bodrog vízében és árterén található élőlények populációjának feltérképezésére. A munkákat megkezdtük, a megállapodások kötése jelenleg folyamatban van, s bízunk benne, hogy a 2003 őszi lezárandó kutatásokat a későbbiekben is folytatni tudjuk majd. Ezáltal néhány év múlva átfogó képet kaphatunk hazánk e jellegzetes, természeti értékek szempontjából rendkívüli jelentőségű tájáról. Jobban megismerve meg is védhetjük mindezt, hogy utódaink is gyönyörködhessenek e vizek által járt ősi vidékben.

Eddig nem esett külön szó arról, hogy szűkebb környékünk, Sátorlajújhely élővilágát is vizsgáltuk az elmúlt években. Az egyes vegetációs időszakokban rendszeresen ugyanazon kisebb területeket vettük górcső alá: 1992-ben a Sátor-hegy és a Fekete-hegy, 1993-ban az Esztáva és a Long-erdő több pontja, 1994-ben a Magas-hegy és a Kecskéhát, a Som-hegy, a Hore-völgy és a Szénégető-völgy, 1995-ben újra a Sátor-hegy, 1996-ban a Vár-hegy, 1997-ben a Bányi-hegy, a Tatárka és a Hlavati-kert, 1998-ban a Magas-hegy déli oldala, a Kis-Magas-hegy, a Cserkészpálya és a Szár-hegy. 1999-ben a Boda-dűlő, a Májuskút és az Esztáva szőlőt és környékét valamint a Bodrog árterületének vizeit, a Long-erdő, a Pap-erdő és a Bibérc talajlakó és vízben élő faunáját kutattuk. Hosszúláz mellett a kavicsbánya-tó is gazdag élővilágúnak bizonyult. 2000-ben és 2001-ben a szőlők vizsgálata mellett a kisebb források és patakok, valamint az árvizek sodorta állapotok felmérése folyt. Ekkor és a 2002. évben fedeztük fel a Torzsás-dűlő és a Gejzirdomb egy-egy kisebb, de természetszerű növényzettel borított részét, s ezeket vizsgáltuk.

A „Sátorlajújhely Lexikona” élővilágról szóló címszavait készítve, a szakirodalmak tüzetes átvizsgálása és fajlisták összeállítása során kiderült, hogy rengeteg adatunk van már egyes élőlénycsoportokról, míg másokról szinte semmi biztosat nem tudunk. A hiányosság felismerése ráirányította a figyelmünket sok olyan állatcsoportra, amelyekről környékünkről alig voltak ismertek. Számos specialistát megkérdeztünk ennek okáról, s kiderült, ezekről az élőlényekről a legtöbb esetben máshonnan is kevés az információ. Sokszor alig lehetett hazai szakembert találni az egyes taxonokhoz. Több ember sokéves kutatása lenne szükséges ahhoz, hogy ismereteink ha nem is teljesek, de legalább elégségesek legyenek. A magunk erejéből, később pályázati lehetőségeket is kihasználva kezdtük megalapozni az alkoholos konzerválásra épülő folyadékos gyűjteményi egységünket. Jelenleg a következő rendszertani csoportok példányait különítjük el és igyekszünk ezeket feldolgoztatni: szivacsok (*Porifera*), mohaállatok (*Bryozoa*), férgek, zömmel gyűrűsférgesek (*Annelida*), puhatestűek (*Mollusca*), rákok (*Crustacea*), százlábúak (*Chilopoda*), szövőcsévések (*Symphyla*), ezerlábúak (*Diplopoda*), pókok (*Araneidea*), kaszáspókok (*Phalangiidea*) és álskorpiók (*Pseudoscorpionidea*). A rovarok (*Insecta*) zöme a szekrénykataszteri gyűjteményünkbe kerül, száraz preparátumként gyarapítja több mint százezer példányt őrző, jelentős részben meghatározott (determinált) és egységenként felállított gyűjteményünket. Kisebb részük, a gyengébben kitinizált, lágy testű állatok imágói és a vízi rovarok lárvái alkoholban kerülnek konzerválásra. Így az ugróvillások (*Collembola*), lábaspotrohúak (*Diplura*), pattanók (*Machilidea*), futó sertefarkúak (*Lepismatidea*), kérészek (*Ephemeroptera*), álkérészek (*Plecoptera*), fatetvek (*Psocoptera*), hólyagoslábúak (*Thysanoptera*), levéltetvek (*Aphidina*), tegzesek (*Trichoptera*) és a kétszárnyúak (*Diptera*) egy része került fiolás elhelyezésre.

Hegyessy Sándor a Long-erdő Kőkényes erdőrészletében, 2001. (Hegyessy G. felvétele)

*Általános iskolásokkal a Kemence-patak mentén, 1995.
(Nagy Z. felvétele)*

A gerinces állatok (körszájúak, halak, kételtűek, hüllők, madarak, emlősök) itteni faunájának feltérképezését az évek során folyamatosan végeztük, azonban itt nem gyűjtöttünk példányokat (ezek külön engedéllyel foghatók csak be), csupán az élő vagy elpusztult egyedek terepi azonosítása, esetleg fényképezése történt meg. Ezek az információk is számos érdekes újdonságot tártak elénk.

A kutatások felsorolásánál azért beszélhettünk többes számban, mert – bár a megyei szervezetben csak *Hegyessy Gábor* foglalkozik az élővilág vizsgálatával – terepre csak ritkán ment egymaga. E téren családja, elsősorban édesapja, *Hegyessy Sándor* támogatta, segített a néha nem könnyű fizikai munkában. A tervezésben is részt vett: kiváló ötleteket adott, s a megvalósításban is segédkezett. A közvetlen család: *Hegyessy Sándorné* és *Hegyessyné Jáger Erika* munkájára szintén sokszor volt szükség. Talán így érthetőbb, hogy mindössze 10 év alatt hogyan lehetett a Kazinczy Múzeum méltó partnere – jelenleg több mint 100 000 rovarpéldányt magának mondható gyűjteményével – a budapesti, debreceni, gyöngyösi, kaposvári, pécsi, szegedi, szombathelyi és zirci társintézményeknek. Köszönjük ezt nekik ez alkalomból is.

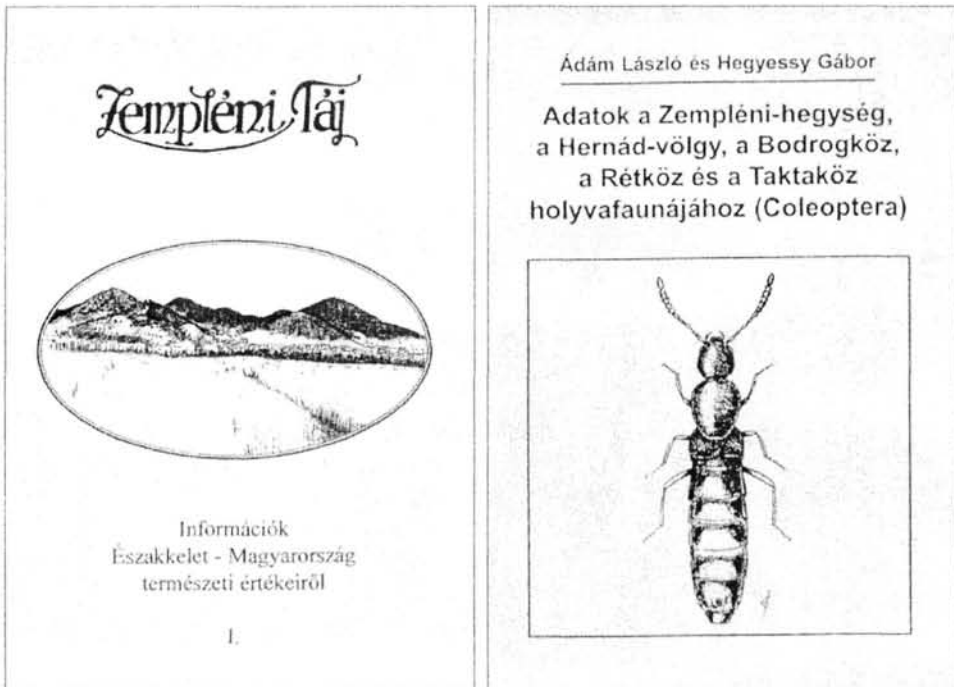
A terepi kutatások eredményeinek, a gyűjteményi példányoknak a feldolgozása a kezdetektől fogva folyamatosan történt. 1993-tól (a bodrogi kutatások kezdetétől) rendszeres determinálógárda segített az egyes nehezen felismerhető fajok azonosításában. *Ádám László*, *Bánkuti Károly*, *Kovács Tibor*, *dr. Merkl Ottó*, *Podlussány Attila*, *Rozner István*, *Szalóki Dezső*, *dr. Szél Győző* és *dr. Vig Károly* már az első évektől részt vett ebben, s később *dr. Ábrahám Levente*, *dr. Forró László*, *Gulyás Attila*, *Gyulai Péter*, *Kontschán Jenő*, *dr. Korsós Zoltán*, *dr. Muskovits József*, *Nádai László*, *dr. Nagy Barnabás*, *Orosz András*, *Romsauer János*, *Rudner József*, *Szabóky Csaba*, *dr. Szentkirályi Ferenc* és *dr. Sziráki György* is segített. Az állatvilág más csoportjainak meghatározására több szakembert is kerestünk, azonban eddig eredményeikről nem tudunk beszámolni. A környék növényvilágának feltérképezését és hagyatéki gyűjteményként intézményünkbe került *Moldvay Rezső* herbáriumának tekintélyes méretű és fajokban gazdag állományát *Pelles Gábor*, a Zempléni Tájvédelmi Körzet munkatársa végzi immár jó pár éve. Az ilyen munkamegosztás nem volt teljesen új találmány: már az 1800-as évek utolsó évtizedeiben alkalmazta ezt *dr. Chyzer Kornél*, Zemplén mindmáig legnagyobb természetkutatója.

A tudományos feldolgozás nagyon lassú, megfontolt munka. Ezért, és mert aki ezzel foglalkozik, ebben él, soha nem képes abbahagyni. Nehezen tudja meghúzni a határt, mikor kell egy dolgozatot adott ponton lezárni, megjelentetni. Ez utóbbihoz persze pénz is kell. Terveinket, hogy környékünk természeti értékeit bemutassuk, lehetőleg közérthető nyelven, de a tudományos háttérrel sem nélkülözve 1997-től kezdtük megvalósítani: két kis füzetben (HEGYESSY 1997, ÁDÁM és HEGYESSY 1998) (64 és 80 oldalon) és egy könyvben (ÁDÁM és HEGYESSY 2001) (250 oldal) jelentek meg eddig az „Információk Északkelet-Magyarország természeti értékeiről”, s további kettő készülöben van. Érdekes sajátossága az eddigi köteteknek, hogy számos (a környékről előkerült összes) fajnak az esetek nagy részében eddig nem levő magyar nevet találtunk. A nyelvújító *Kazinczy Ferenc* és később *Chyzer Kornél* példáját követve ezt a hagyományt folytatni kívánjuk.

A múzeum kiállításában igyekeztünk szűkebb-tágabb környezetünk ezen kis termetű élőlényeit is megismertetni azokkal, akiknek még nem tanították meg látni e csodákat. A Föld szárazföldi élőlényeinek többsége rovar, ennek a milliós fajszámnak és kimondhatatlan nagyságrendű egyedszámnak a súlyarányában van szerepe a bolygó életében, a táplálékok körforgásában. Kis múzeumunk szerény anyagi lehetőségei között igyekszik egy-egy szeletét bemutatni élővilágunknak. Időszakos és kamarakiállításaink

az elmúlt években is célozták az elcsodálkozottatva megismertetés elvét. 1993-ban *dr. Szél Győző* szívésségének köszönhetően bemutattuk az összes Kárpát-medencében élő nagyfutót, utána nappali lepkéink hazai fajai (a továbbra is Miskolcon, az Ökológiai Intézetben őrzött *Wirth Tibor* hagyatéki gyűjteményének példányai) voltak évekig láthatók. Majd fagyaszta szárított gombák és az Újhely környékén fellelhető 126! cincérfaj került a látogatók elé. A nagyobb kiállítások a 150 fajt bemutató „A madarak világa” című rendezésével kezdődtek, majd egy zempléni természeti értékeket felvonultató fotókiállítás következett. Ez utóbbit, amelyet a Zempléni Környezetvédelmi Egyesület támogatott és jelentős részben *Frank Tamás* szervezett, aki ekkor a Zempléni Tájvédelmi Körzet munkatársa volt. Azóta már többször vándoroltattuk is a képanyagot. „Csodálatos rovarvilág” címmel környékünk és az egzotikus tájak rovarait egyszerre vehették szemügyre a látogatók. *Kovács Tibor, dr. Muskovits József, Retezár Imre, dr. Szél Győző* és a *Papilio Alapítvány* adott kölcsön ehhez anyagot. Azért, hogy látványos, színes kiállításokkal csalogassuk a vendégeket, terráriumokban láthattak élő hullókat kétszer is, majd „Tengeri herkentyűk” címmel mutattunk be csodavilágot. Ez utóbbi kiállítás alapját *Nádai László* magángyűjteménye képezte. A Magyar Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytára, név szerint *dr. Kecskeméti Tibor* és *Gasparik Mihály* segédkezett a kiállítás megvalósításában, amely „Őslények” címmel 2000 szeptemberétől 2001 áprilisáig volt látható. Időszakos bemutatótermünkben az élővilág több mint 500 millió év alatt végbement fejlődését követhették figyelemmel a látogatók.

Az „Információk Északkelet-Magyarország természeti értékeiről” sorozat I. és III. kötete

Az ismeretterjesztés kiállítási módja rendkívül munka- és pénzigényes, ezért, bár több segítők, támogatók is akadt, jóval gyakoribbak voltak diaképes előadásaink. Ezek szervezésében sokat segített nekünk a Zempléni Környezetvédelmi Egyesület, majd

később, ennek feloszlása után az Abaúj-Zemplén Értékeiért Közhasznú Egyesület, csakúgy mint több kiállítás megrendezésében, kiadványok megjelentetésében is.

A kiállítások építése annyira sokrétű munka, hogy ha csak magam készítettem volna, természetrajzi anyag biztosan nem lett volna még bemutatva. Illesse itt köszönet családom tagjait, akik e téren is maximálisan támogattak, de nem feledkezhetek meg a „múzeumi család”-ról, munkatársaimról sem, akik szintén nélkülözhetetlenek ehhez a feladathoz.

*A Kazinczy Ferenc Múzeum munkatársai 2001-ben.
Balról jobbra: Kissné Nagy Zsuzsanna, Hegyessy Gábor, Molnár Ferencné,
Fehér József, Molnár Katalin, Kosztyné Simon Erika, Krajnyák Miklósné
(Urbán F.-né felvétele)*

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az eltelt tíz évben jól haladtunk az abaúji és zempléni tájak élővilágának feltérképezésében. Bizonyosan várható az elkövetkező években számos új, eddig fel nem tárt tájunkról származó eredmény, annyit mégis elmondhatunk, hogy e vidék közel 150 településének területéről már megfelelő alapokkal indulhatunk a folytatódó kutatások irányába.

AZ ÉLŐVILÁGRA VONATKOZÓ, A KAZINCZY FERENC MÚZEUM
GYŰJTEMÉNYÉN ALAPULÓ ÍRÁSOK

Ádám L.

- 1994 A new *Ceritaxa* species from Hungary (Coleoptera: Staphylinidae). *Folia entomologica hungarica* 55: 19–20.

Ádám L.–Hegyessy G.

- 1998 Adatok a Zempléni-hegység, a Hernád-völgy, a Bodrogek, a Rétköz és a Taktaköz lemezescsápú bogárfaunájához (Coleoptera: Scarabaeoidea). *Zempléni Táj* (különszám) *Információk Északkelet-Magyarország természeti értékeiről* 2: 1–80.

- 2001 Adatok a Zempléni-hegység, a Hernád-völgy, a Bodrogek, a Rétköz és a Taktaköz holyvafaunájához (Coleoptera). A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum *Füzetei* 5 (*Információk Északkelet-Magyarország természeti értékeiről* 3): 1–250.

Frank T.–Hegyessy G.

- 1995 A madarak világa (kiállításvezető). A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum *Füzetei* 2: 1–54.

Hegyessy G.

- 1996 A Long-erdő híres fái. *Zempléni Táj* 2: 5–7.

- 1997 Sátoraljaújhely környékének cincérei (Coleoptera; Cerambycidae). *Zempléni Táj* (különszám) *Információk Északkelet-Magyarország természeti értékeiről* 1: 1–68.

- 1998 A sátoraljaújhelyi Long-erdő állatvilága – *Zempléni Táj* 3: 3–5.

- 2000 A Long-erdő védett rovarai. *Helyi Krónika, Környezetbarát melléklet* 7 (3): 1–2.

- 2000 Sátoraljaújhely élővilága. *Újhelyi Körkép* 13 (3): 20.

- 2000 Gótéek, szalamandrák. *Újhelyi Körkép* 13 (4): 15.

- 2002 Alsóregmec természeti értékei. In: *Fehér J.–Kováts D.* (szerk.): *Alsóregmec kistükre 1277–2002.* 29–38.

- 2002 A település és környékének élővilága. In: *Veres L.–Viga Gy.* (szerk.): *Szendrő monográfiája.* 23–56.

- 2002 A zempléni tájak természeti értékei. *Honismeret* 30./3: 6–9.

- 2002 Halmaj és környékének élővilága. In: *Veres L.–Viga Gy.* (szerk.): *Halmaj monográfiája.* 35–49.

Hegyessy G.–Kovács T.

- 1998 A Zempléni-hegység cincérei (Coleoptera: Cerambycidae). *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis* 22 (1997): 223–245.

Kontschán J.

- 2001 *Proasellus pribenicensis* Flasarova, 1977 (Crustacea: Isopoda, Asellota), a magyar faunára új vízi ászka a Cserehátból. *Folia entomologica hungarica* 62: 319–320.

Kováts D. (szerk.)

- 2001 Sátoraljaújhely lexikona. (élővilág témájú szócikkek java részben Hegyessy Gábor önállóan, néhány Pelles Gábor, Szegedi Zsolt, Géczy István és Godzsák Tibor szerzőkkel közösen)

Kovács T.–Hegyessy G.

- 1991 A *Necydalis major* L. új magyarországi lelőhelye, adatok életmódjához (Coleoptera, Cerambycidae). *Folia Hist.-nat. Mus. Matr.* 14 (1989):129–131.
- 1993 Új és ritka fajok Magyarország cincérfaunájában (Coleoptera, Cerambycidae). *Folia Hist.-nat. Mus. Matr.* 17 (1992): 181–188.
- 1994 Három melegkedvelő tölgyes Cerambycidae faunájának összehasonlítása. *Folia Hist.-nat. Mus. Matr.* 18 (1993): 69–73.
- 1994 Új és ritka bogarak (Coleoptera) Magyarországról. *Folia Hist.-nat. Mus. Matr.* 18 (1993):75–79.
- 1996 Magyarországi cincér tápnövények (Coleoptera, Cerambycidae). *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis*, 20 (1995):185–197.
- 1998 Magyarországi cincérek tápnövény- és lelőhelyadatai (Coleoptera: Cerambycidae). *Folia entomologica hungarica* 58 (1997): 63–72.
- 1999 Cerambycidae (Coleoptera) from the Aggtelek National Park. *The Fauna of the Aggtelek National Park* 2: 255–264.

Kovács T.–Hegyessy G.–Merkl O.

- 2000 Új és ritka bogarak (Coleoptera) Magyarországról II. *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis* 24: 197–203.

Kovács T.–Muskovits J.–Hegyessy G.

- 2000 Magyarországi cincérek tápnövény- és lelőhelyadatai III. (Coleoptera: Cerambycidae) *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis* 24: 205–220.

Magura T.–Ködöböcz V.–Tóthmérész B.–Molnár T.–Elek Z.–Szilágyi G.–Hegyessy G.

- 1998 Carabid fauna of the Beregi-síkság and its biogeographical relations (Coleoptera: Carabidae). *Folia entomologica hungarica* 58 (1997): 73–82.

Merkl O.–Hegyessy G.–Kovács T.

- 1996 Cerambycidae (Coleoptera) from the Bükk National Park. *The Fauna of the Bükk National Park* 2: 309–326

Szabóky Cs.–Hegyessy G.

- 2000 Zemplénben is támad a vadgesztenyemoly. *Újhelyi Körkép*, 13 (9): 15.

Szél Gy.–Hegyessy G.

- 1997 Adatok az Őrségi Tájvédelmi Körzet futóbogár faunájához (Coleoptera: Carabidae). *Az Őrségi Tájvédelmi Körzet Természeti Képe*, 1996 – Savaria. *A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* (1996) 23/2: 7–36.

NATURKUNDLICHE FORSCHUNGEN IM FERENC KAZINCZY MUSEUM IN SÁTORALJAÚJHELY (1992–2002)

Das im Jahre 1984 gegründete Ferenc Kazinczy Museum in Sátoraljaújhely hatte noch keinen Mitarbeiter für Naturkunde. Die Ausstellung, wo die Besucher die Mineralien, Pflanzen und Tiere des Zemplén-Gebirges (Nordostungarn) besichtigen konnten, wurde von den Museologen und Ausstellungsveranstaltern des Ottó Hermann Museums in Miskolc *Iván Gyulai* und *Sándor Szakáll* ins Leben gerufen.

Von 1992 an setzte *Gábor Hegyessy* das Zustandebringen der Sammlung in Sátoraljaújhely fort. Der Bereich der Sammlung des Museums erstreckte sich in erster Linie auf die nächste

Umgebung, das Zwischenland des Bodrog und das Zemplén-Gebirge, im weiteren Sinne auf das Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén. Es sollten sowohl über Pflanzen als auch über Tiere Daten gesammelt werden. Das zeitaufwendige Teil der Arbeiten auf dem Gelände verrichteten sie selber.

Die Untersuchungen auf dem Gelände begannen im Frühling 1993, nachdem sie im Laufe der Erkundungen der früheren Jahre zu der Erkenntnis gekommen waren, dass einige nächstgelegene Kleinlandschaften, wie das Zwischenland des Bodrog oder das Zwischenland des Takta und Cserhát sogar hinsichtlich der bekannten Tiere als „weißer Fleck“ gelten. Sie schlossen sich dem von der Direktion des Bükker Nationalparks organisierten Forschungsprogramm mit dem Titel „Das komplexe Naturbild des Zwischenlandes des Bodrog“ an. Mit dieser Tätigkeit hörten sie bis heute nicht auf und präsentierten jedes Jahr neue Ergebnisse.

Ähnlich unbekannt ist das Zwischenland des Takta, wo mehrmals (1994, 1995, 1998 und auch 2001) geforscht wurde. Hier und die Theiß entlang wurden interessante, in den Landschaften der Tiefebene rare Tierarten gefunden. Insbesondere die Fauna der Gebiete mit Alkalieboden (Tarcal, Bekecs, Tiszadob) unterschied sich von der der Landschaften von Zemplén.

Auch in dem Zemplén-Gebirge sammelten sie oft, sie versuchten, Orte aufzusuchen, Lebensräume zu untersuchen, wo die von weitem angereisten Forscher noch nicht gewesen waren.

Das Tal des Hernád war beinahe völlig unerforscht. Von 1993 bis 1996 wurde der nördliche Teil untersucht, später von 2000 an die Forschungsarbeiten wieder aufgenommen, wurde die ganze in Ungarn verlaufende Strecke des Flusses unter die Lupe genommen.

1998 begann man mit den Forschungen die Theiß entlang und in Cserhát. 1999 wurden mehrere Weinbaugebiete in Tolaj-Hegyalja intensiv untersucht. Eine überraschend artenreiche Gemeinschaft fanden sie vor. Vor allem war die im Boden lebende Fauna sehr reich an Arten. Im Jahre 2000 beteiligten sie sich nach der Zyanvergiftung der Theiß und dem Hochwasser, dessen Wasserstand alle Rekorde gebrochen hatte, an den Arbeiten, wo Veränderungen festzustellen waren. 2002 gelang es ihnen, beim Preisausschreiben des Zweckvermögens des Fonds für Umweltschutz Unterstützung zu bekommen, damit sie die Population der Lebewesen im Wasser und Überschwemmungsgebiet des Bodrog vermessen. Sie hoffen, die im Herbst 2003 abzuschließenden Forschungen auch im weiteren fortsetzen zu können.

Abhandlungen, die über die wissenschaftlichen Ergebnisse berichten (HEGYESSY 1997; ÁDÁM UND HEGYESSY 1998, 2001), erschienen in der thematischen Reihe mit dem Titel „Informationen über die Werte der Natur in Nordostungarn“.

Zusammenfassend lässt es sich feststellen, dass die Vermessung der Natur der Landschaften in Abaúj und Zemplén gut vonstatten ging, es gibt schon Informationen über knapp 150 Siedlungen. Die Sammlung des Museums wuchs schnell, zur Zeit verfügt es über mehr als 100 000 Exemplare. Im Laufe der Jahre wurden mehrere Dutzende in Ungarn noch unbekannte Tierarten gefunden.

Hegyessy, Gábor

A BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI MÚZEUMI HÁLÓZAT JÖVŐJÉNEK ALTERNATÍVÁI AZ ÚJ ÉVEZRED KIHÍVÁSAI, A REGIONÁLIS POLITIKA ÉS AZ EURÓPAI UNIÓS CSATLAKOZÁS TÜKRÉBEN

GULYA ISTVÁN

Egyesek számára talán meglepőnek tűnhet, hogy egy történész olyan témában mélyül el, ami elsősorban a jövőt érinti és nem a múltat. Manapság azonban a tudománnyal foglalkozók már nem zárkozhatnak be elefántcsonttoronyukba, korunk kihívásaira csak akkor tudnak megfelelő választ adni, ha igyekeznek minél összetettebb ismereteket szerezni a sorsukat befolyásoló tényezőkről. Felgyorsult tempójú világban élünk, megszokott struktúráink folyamatosan új és új kihívások elé kerülnek. Múzeumaink esetében ez különösen is helytálló megállapítás, hiszen az elmúlt évtized történései alapjaiban változtatták meg működésük körülményeit. A közismert problémákról azonban sokáig azt hittük, hogy csupán a rendszerváltással és a gazdasági átalakulással együtt járó ideiglenes bajok, melyek idővel megoldódnak. Azóta országunk politikai és gazdasági helyzete stabilizálódott, de a múzeumok gondjai egyáltalán nem csökkentek, sőt kénytelenek újabb helyzetekhez alkalmazkodni. A múzeumügy társadalmi presztízse alacsony, finanszírozása kiszámíthatatlan, a múzeumok egy részének a pusztaságba került. A fenntartók fiskális szempontú hozzáállása hasonló eredményeket hozhat, mint a Békés megyei múzeumi szervezet „racionalizációja”. Megyéink jövője bizonytalanra vált a sokat emlegetett regionális átalakulás fényében, az Európai Unióhoz a közeljövőben várható csatlakozásunk sem hozza el automatikusan a Kánaánt a múzeumok számára. Sok esetben úgy tűnhet, múzeumaink sorsa kizárólag az ott dolgozó szakembereket érdekli, akik viszont eddig – talán régi beidegződések miatt, saját egzisztenciális problémáik megoldásával elfoglalva – nem hittek benne, hogy részt vehetnek a jövőkép formálásában. Úgy vélem, tanulmányom témáival aránytalanul keveset foglalkozunk szakmai berkekben, információink meglehetősen hiányosak, nem vagyunk tisztában a lehetőségekkel. Ezért vállalkoztam arra, hogy megpróbálom összefoglalni a jelenlegi ismereteket és felvázolni megyei múzeumi hálózatunk jövőjének lehetséges alternatíváit, hiszen a múzeumok szakembereinek most még lehetősége van a jövő alakítására és élnie is kell vele.

A múzeumokat érő kihívások az ezredfordulón

Az 1997. évi CXL. törvény állásfoglalása szerint „a kulturális örökséghez tartozó javak múltunk és jelenünk megismerésének pótolhatatlan forrásai, a nemzeti és az egyetemes kulturális örökség egészének elválaszthatatlan összetevői; szellemi birtokbavételük minden ember alapvető joga. Az e fogalomkörbe tartozó értékek különös védelme, megőrzése és fenntartása, valamint a nyilvánosság számára történő széles körű és egyenlő

hozzáférhetővé tétele a mindenkori társadalom kötelezettsége”.¹ A törvény a múzeumokat, mint a kulturális javak tudományosan rendszerezett gyűjteményeiből álló múzeumi intézményeket határozza meg, melyeknek feladata „a kulturális javak meghatározott anyagának folyamatos gyűjtése, nyilvántartása, megőrzése és restaurálása, tudományos feldolgozása és publikálása, valamint kiállításokon és más módon történő bemutatása.”² A magyar múzeumügy elmúlt 200 éve alatt szinte változatlanul ugyanezek voltak és maradtak a múzeumok alapvető feladatai. A 20. század kezdetén azonban a helyi összefogással alakult múzeumi egyesületek olyan hiánypótló kultúraszervező tevékenységet végeztek, melyek túlmutattak a múzeumi alapfeladatokon. Valódi, élő kapcsolatot alakítottak ki a helyi társadalommal, hiszen igény mutatkozott tevékenységükre. A kulturális élet struktúrájának bővülésével, az iskoláztatás kiszélesedésével, művelődési házak alapításával múzeumaink visszatértek alapfeladatukhoz, ami persze nem jelentette kivonulásukat a lokális kulturális életből, csak elsősorban a szakmai kérdések felé fordultak. Munkatársaik magas színvonalú szakmai munkájának köszönhetően komoly tudományos műhelyekké váltak, a közönséggel elsősorban a kiállításokon keresztül tartották a kapcsolatot.

Az 1990-es évek változásai súlyosan érintették a múzeumokat. A gazdasági és társadalmi átalakulás egyik kísérőjelensége volt a kulturális terület támogatásának csökkenése. A múzeumok finanszírozási problémáin, a szakemberek alacsony díjazásán túl a múzeumlátogatói oldalt, a közönséget is arra kényszerítette a helyzet, hogy kulturális kiadásait (is) visszafogva vészeljék át a nehéz időket. Ennek egyik mutatója a kiállítások látogatottságának csökkenése volt, de a múzeumi kiadványok vásárlóinak száma is megcsappant. A múzeumok stagnáló költségvetésében évről évre nőtt a működési és a bérköltségek aránya a szakmai munkára szánt összegek rovására. Kollégáink szakmaszeretetének köszönhetően a tudományos munka színvonala megmaradt, de sok probléma jelentkezett a nyilvántartás, a megfelelő raktári körülmények biztosítása terén. A múzeumok korábbi tevékenységeik terén megszorításokra kényszerültek, kevesebb kiállítás, kiadvány készült, csökkent a tudományos és egyéb rendezvények száma.³

Véleményem szerint megyénkben a legkomolyabb veszteséget a múzeumok hosszabb távú érdekei szempontjából a közönségkapcsolatok visszaesése jelentette. A gazdasági nehézségek és a rendszerváltással járó értékrendváltás ugyanis társadalmunk tagjainak többségében meglehetősen érdektelenséget váltott ki a múzeumok iránt. A többnyire a mindennapi megélhetésért küzdő emberek (különösen igaz ez megyénk lakóira) jövedelmük beosztásakor évekig háttérbe voltak kénytelenek szorítani kulturális kiadásait, melyek közt a múzeumlátogatásra szánt pénz valóban az utolsó helyre szorult. Hazánk gazdasági válságának mélypontján túljutva egyre több ember engedheti meg újra családjának a múzeumlátogatást, ez azonban leginkább csak az ország boldogabbik felén érezhető. A gazdasági jellegű okok mellett a részben megváltozott mentalitásnak köszönhetően maradtak alacsonyak múzeumaink látogatottsági adatai. A közép-, de különösen a fiatalabb generációk már szolgáltatásként tekintenek a múzeumlátogatásra, mérlegelik, mit kapnak a pénzükért. A kultúráközvetítés legjelentősebb forrásává az elektronikus média vált, melynek befolyása egyre nő, módszerei alkalmasak a figyelem felkeltésére, hatása alól nehezen vonhatja ki magát az ember. Látszólag kiszolgálja

¹ 1997. évi CXL. törvény a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. Preambulum.

² 1997. évi CXL. törvény, 42. § (2)

³ Múzeumi szervezetünkről részletes adatokat közöl Veres L., 1997. 2. sz. 39–42. és Peterscsák T., 2000. 4. sz. 38–39.

közönsége igényeit, sőt az saját maga alakíthatja kénye-kedve szerint a műsort. Ezzel szemben a múzeumokban a közönség többnyire szemmel láthatóan régi vitrinekben tárgyakat és hozzá feliratokat talál, jó esetben hall egy többé-kevésbé érdekes tárlatvezetést. A múzeumokról a köztudatban maradnak a sztereotípiák a poros tárgyak közt gubbasztó szemüveges tudósokról, ami nem csoda, ha alacsony társadalmi megbecsülést eredményez.

A még mindig ezer sebből vérző, problémáikkal befelé forduló múzeumok többsége nem tudott kellő figyelmet fordítani közönségére az elmúlt évtizedben. Néhány sikeres kiállítás és némi múzeumpedagógiai munka kevésnek bizonyult a társadalom érdeklődésének felkeltésére a múzeumügy iránt. A nehéz időkben a tudományosság színvonaláért aggódó és azt fenntartó szakemberek bizalmatlanok a közönség igényei iránt, amire a kultúra felhígulása épp elég indokot is ad. A „*szakmának csináljunk kiállítást vagy a közönségnek*” kérdés felvetése alapvetően téves a múzeumok rendeltetése szempontjából. Természetesen a közönségnek kell kiállításokat rendezni, azonban ez a közönség alapvetően más, mint évtizedekkel ezelőtt. Igényei vannak, melyeket bizonyos fókig a múzeumok kénytelenek lesznek figyelembe venni. Témájában érdekes, figyelemfelkeltő és látványos kiállításokat akar látni, hiszen az elektronikus média erre szoktatja. A túlszűfolt vitrinek, a sok szöveg elriasztja, nem szeret már olvasni, készen, könnyen fogyaszthatóan várja az információkat, lehetőleg multimédiás eszközökön keresztül. Ezek a kíváncsiak jelenleg alig teljesülnek, a kiállítások számára unalmasak, túl szárazak, ezért inkább nem megy el a múzeumba.⁴ Első olvasásra lehet, hogy ezek túlzásnak tűnhetnek, hiszen a kiállítások látogatói többnyire pozitívan nyilatkoznak tapasztalataikról, de be kell látnunk, hogy ők a társadalomnak csupán a töredékét képviselik. Nem tudom, végeztetett-e valaha valamelyik múzeum közvélemény-kutatást, melyből kiderült volna a helyi társadalom véleménye az intézményről, mindenesetre nem lenne haszontalan. A szakmáért aggódó muzeológusok feladata elsősorban a szakmaiság és a közönségigény összehangolása lenne, új formák és módszerek kidolgozása, mellyel ismét vonzóvá válhatnának kiállításaink.

A közönségkapcsolatok másik fontos aspektusa a múzeumok közművelődési tevékenysége. A rendszerváltást követő években a művelődési házak egy részét bezárták, a megmaradtak a túlélés érdekében kiszélesítették tevékenységi körüket, de elveszítették régi rangjukat a kultúraszervezés területén. Számos üzleti alapon működő kulturális vállalkozás indult, de ezek többsége sajnos nem tesz a kultúra elsekélyesedése ellen. A múzeumi közművelődésnek tehát nagyobb szerepet lehetne vállalnia az igényes kulturális értékek közvetítése terén, így a múzeumok (a „hőskorhoz” hasonlóan) a helyi kulturális élet igazi központjává válhatnának. Ezt a múzeumi törvény nem írja elő a múzeumok feladatai között, ami nem jelenti azt, hogy ne lenne fontos a múzeumok jövője szempontjából. A város, megye kulturális életében tevélegesen részt vevő, esetleg annak egyik központjává váló múzeumi intézmény, ahol mindig történik valami, természetesen vonzza a sajtót és ezáltal a közönség, illetve a lehetséges szponzorok érdeklődését is felkelti. Az iskolai csoportok maradtak a múzeumok leghűségesebb látogatói, ezért az oktatási intézményekkel való kapcsolatok ápolása kiemelten fontos. A múzeumpedagógia megújításával vonzóvá lehet tenni a legfogékonyabb fiatal korosztályok számára is a kulturális örökséget. Az iskolarendszer teljesítménycentrikusságának

---

⁴ A közönség igényeinek feltérképezése szempontjából érdekes eredményeket hozhat a sokat vitatott Terror Háza és a Millenáris Park látogatottsági adatainak más nagy fővárosi múzeumokéival való összevetése.

fokozódásával egyre nehezebb lesz összehangolni az iskolai tevékenységeket a múzeumlátogatással.

Az összetett, sikeres PR-tevékenység – melybe az említettekén kívül a nyomtatott és elektronikus sajtóval való viszony ápolása, a megfelelő kommunikáció, a múzeum iránt elkötelezett emberek baráti körben, vagy alapítványi formában való összefogása, az interneten való megjelenés minősége, a marketingmunka, a kiadványozás egyaránt beletartozik – komolyan javíthatja a múzeumok imázsát. A jól kommunikáló, látogatott, a közéletben részt vevő, komoly megbecsülésnek örvendő, egyúttal színvonalas szakmai munkát felmutató múzeumnak könnyebb forrásokat találnia eredményes működéséhez, a pályázatokon nagyobb eséllyel indulhat, a szponzorok számára vonzóbb, ráadásul saját fenntartója is jobban megbecsüli, hiszen büszkélkedhet vele. A múzeumok számára ezért szerintem napjainkban a legfontosabb kihívás a közönségkapcsolatok összetett problematikája, aminek kezelésére a korábbi struktúrák és módszerek kevésbé alkalmasak. Ha a múzeumok nem csupán poros raktárak akarnak lenni az elkövetkező években, akkor alapvető változásokra lesz szükség. Átfogó stratégián nyugvó menedzselés képes hosszabb távon megvalósítani az elképzeléseket, át kell helyezni a feladatok közt a hangsúlyokat, szemléletváltás szükséges a szakemberek körében. Igénybe lehet venni múzeumi és külső szakemberek segítségét, illetve meg kell győzni a fenntartót a változások szükségességéről. Ez azonban már átvezet a fenntartóval való viszony problematikájához, és megyei múzeumi hálózatunk szempontjából az egyik alapvető kérdéshez: lesz-e megye és megyei múzeumi hálózat?

A regionális politika problematikája: megye vagy régió?

A korábbi megyei tanácsok alá rendelt múzeumi hálózat átalakulásával az 1990-es években bonyolult és meglehetősen problémás struktúra jött létre. A rendszerváltást követő politikai döntések következtében egyes tulajdonviszonyok alakultak ki a hálózat gyűjteményei és ingatlanai tekintetében. Megyénkben a múzeumi hálózat több karcsúsításon esett át, a kisebb kiállítóhelyek, tájházak döntően helyi önkormányzati tulajdonba kerültek. Komolyabb múzeumi egységek fenntartására akkoriban az önkormányzatok nem vállalkozhattak, így a nagyobb intézmények a megyénél maradtak. A rendszerváltás idején a demokratikus ellenzék pártjai között komoly viták folytak az önkormányzati rendszer kialakításáról, melynek eredményeképpen létrejöttek a meglehetősen felemásra sikerült megyei önkormányzatok. A széles körű feladatellátáshoz ugyanis meglehetősen gyenge forrásellátottságot csatolt a törvény, így a megyéhez tartozó intézményhálózatot saját erőből csak szűkösen tudta fenntartani. Borsod-Abaúj-Zemplén megyét különösen súlyosan érintette a gazdasági és társadalmi átalakulás, az eleve kevés forrást túlzottan sokfelé kellett elosztani, így a múzeumi hálózat folyamatosan alulfinanszírozott volt. A miskolci központban közös gazdasági, kiállításrendező-karbantartó és restaurátor csoportot alakítottak ki a hálózathoz tartozó intézmények feladatainak gazdaságosabb ellátására, a szakmai munkához szükséges pénzek zömét azonban egyre inkább pályázati forrásokból és egyéb támogatásokból kellett a múzeumi egységeknek előteremteniük. Az elmúlt években néhány önkormányzat felismerve a múzeumok helyi jelentőségét a kultúraszervezés és az idegenforgalom területén, felvette a kapcsolatot a fenntartóval a múzeumi egység helyi tulajdonba való átadása céljából, azonban még nem tudtak megfelelő garanciákat nyújtani a megfelelő szakmai működéshez. Mutatkozik tehát némi igény alulról, a helyi önkor-

mányzatok részéről a jelenlegi múzeumi hálózat átgondolására, az igazi változást azonban valószínűleg felülről várhatjuk, az országos politika részéről.

Az önkormányzati rendszer kialakításakor még nem merült fel komolyan egy megyéktől nagyobb területi alapon szerveződő öngazgatási-közigazgatási hálózat létrehozása. A megyerendszer alapjaiban egyidős a magyar államisággal, ez volt az egyetlen struktúra, mely, bár változó közigazgatási határokkal, de a magyar történelem folyamán végig fennmaradt. Többször fenyegette már a megszűnés veszélye, azonban mindig képes volt újjászületni. A megyerendszer legnagyobb kihívása a Trianon utáni csonka területek közigazgatásának megszervezése volt, ez annak ellenére sikerült, hogy megyénkben a mai napig érezhetőek a határmódosítás következményei. Az 1990-es évek közepén, hazánk európai integrációjának kezdeti időszakában merült fel komolyabban a megyéknél nagyobb terület, régió létrehozásának gondolata. Az Európai Unióban sem tekint vissza nagy múltra a regionális politika, mely elsősorban nem közigazgatási alapokon nyugszik.⁵ A közösség szinte kezdetektől támogatni kívánta a tagországok elmaradottabb területeit a kohézió erősítése érdekében, igazán komoly igények azonban csak a bővüléssel párhuzamosan jelentkeztek. A fejlesztési politika eredetileg a régió kifejezést földrajzi értelemben használta, de a területfejlesztési támogatások elosztásánál hamarosan igény mutatkozott a területek statisztikai összehasonlíthatóságának kialakítására, így jött létre a NUTS rendszer.⁶ A NUTS-régiók kialakításakor tagországokként eltérő megoldások születtek, ahol voltak a besorolásnak megfelelő közigazgatási egységek, ott a közigazgatási határok mentén szerveződtek a régiók, ahol nem voltak hasonló egységek, ott tervezési-statisztikai vagy fejlesztési régióknak nevezett formákat hoztak létre.⁷ A négy statisztikai kategória nem pontosan egyforma területű és népességű régiókat ölel fel, ezt a különböző területek eltérő adottságai miatt lehetetlen volt kialakítani. Körülbelüli összehasonlításra azonban alkalmas a rendszer, így egységesen összevethetővé váltak egymástól távoli területek is. A rászorultság alapján részesülhetnek az uniós régiók a közösségi támogatásokban, melyeket a strukturális alapokból lehet megpályázni.⁸ A strukturális támogatások elosztásának kereteit elsősorban a NUTS II. régiók adják, ezen a szinten döntenek az igények benyújtásáról.

Magyarország csatlakozási folyamatának során igény mutatkozott a közösség részéről a hazai területek statisztikai összevethetősége iránt. Hazánk a NUTS-alapú besorolás alapján kaphatott fejlesztési támogatásokat az Európai Uniótól, így a területfejlesztési törvény⁹ megalkotásával párhuzamosan kialakították a magyar tervezési-statisztikai régiók rendszerét. A 3-3 megyéből álló régiókat eleinte valóban csak statisztikai szándékkal hozták létre, azonban hamarosan felvetődött közigazgatási területi egységgé való szervezésük gondolata. A területfejlesztési alapon szerveződött régióbeosztást születésétől sokan elleleneztek, közigazgatási, önkormányzati funkciókkal való ellátása viszont már a megyerendszer híveinek támadásait is kiváltotta. A magyar közigazgatás középszintje jelenleg a

---

⁵ Az Európai Unió regionális politikájának történetét, eszközeit, céljait és a tagországokban szerzett tapasztalatait részletesen tárgyalja Horváth Gy., 2001.

⁶ NUTS = Nomenclature of Territorial Units for Statistics. Az Európai Unió többszintű statisztikai rendszere, mely alapjául szolgál a statisztikai adatgyűjtéseknek és feldolgozásoknak, a gazdasági és társadalmi folyamatok elemzéseinek, kereteket nyújt a regionális politika programozási, finanszírozási és fejlesztési feladatainak. Horváth i. m. 339–340.

⁷ A közigazgatási és a NUTS-egységek határai egybeesnek pl. Belgiumban, Franciaországban és Németországban, elkülönülnek pl. Angliában, Írországban és Görögországban. Az Európai Unió régióbeosztásáról. Comitatus, 2001. március, 33–38.

⁸ A támogatási jogosultság határa jelenleg a tagországok bruttó nemzeti jövedelmi átlagának 75%-a. Ennél kisebb területre számított jövedelem esetén kaphat közösségi támogatást a régió.

⁹ 1996. XXI. törvény

minisztériumi hivatalok megyei dekoncentrált szervein alapul. Ezeket a feladatokat a szakma szerint célszerűbb lenne nagyobb területi egységekbe koncentrálni, így csökkentve a bürokráciát, ebből a szempontból tehát hasznos lehetne egy magasabb területi szint létrehozása.¹⁰ Más vélemények szerint az állami centralizációt kellene csökkenteni, a dekoncentrált szervek feladatait és hatáskörét inkább a megyei önkormányzatoknak kellene átadni, melyek megerősödve alkalmasak lehetnének a középszint lefedésére. Az önkormányzatiság kérdésében hasonló a helyzet, szükség van területi középszintre, de nagyok a véleménykülönbségek a régió illetve a megye alkalmasságával kapcsolatban.

A régió–megye vita az európai uniós csatlakozás szemszögéből feleslegesnek tűnhet, hiszen a közösség nem ír elő közigazgatási vagy önkormányzati standardokat a csatlakozás feltételeként. A közigazgatási szervezetrendszer felépítése kizárólag nemzeti hatáskörbe tartozik, az EU nem szólhat bele. Előírhatta, mint láttuk a statisztikai összehasonlításra alkalmas régiók létrehozását, ezek azonban csupán a tervezést és adatgyűjtést segítik. A támogatások fogadására előírhatja speciális szervek felállítását (kapcsolattartó hatóság, szerződéskötő és kifizető egység, monitoring szerv), melyek minősítését szigorú feltételekhez köti, de ezek létrehozásában is sok lehetőséget kap az ország.¹¹ A régiókra, mint csatlakozásunk feltételére való hivatkozás tehát téves.

A régió fogalmának használata is meglehetősen problémás. Az Unió regionális politikája a nemzetállamok helyett a kisebb területi egységek fontosságát, a központi hatalmi jogkörök megosztását hangsúlyozza, régió alatt több NUTS-kategóriát is értve. Hazánkban a köznyelvi régiót leszámítva a közigazgatási, területfejlesztési régió alatt a három megyéből álló egykori statisztikai régiót értik, regionalizmus alatt pedig ennek a középszintnek a kialakítását. A valódi régiót belső gazdasági-társadalmi kohézió, érzékelhető regionális identitástudat jellemzi, melyek a történelem során kialakult kapcsolatokra és közös kulturális örökségre épülnek. Önálló, felelősségteljes önkormányzat és erős regionális hatáskörű intézményrendszer fogja össze, általában földrajzilag is egységet képez.¹² A régiók lehatárolásának problematikája főként abból adódik, hogy nálunk nincsenek hagyományai ekkora területi egységeknek. Az Unió tagállamai közül a legtöbb országban történelmi gyökerekkel rendelkeznek a kisebb-nagyobb régiók, egyesek önkormányzati és államigazgatási funkcióval is rendelkeznek, másokban szétválik a két feladatkör.¹³ A magyar területfejlesztési régióknak megfelelő méretű, hagyományokkal rendelkező területi egységek főként a szövetségi államokban találhatók,¹⁴ a többi tagállam kizárólag a fejlesztési feladatokra hozott létre ekkora régiókat. Ebből is nyilvánvaló, hogy pusztán a fejlesztési támogatásokban való részesedés nem igényli feltétlen a teljes közigazgatási átszervezést, a fejlesztési régiók megfelelő forráselosztási jogkörrel megszervezhetők önállóan is.

A közigazgatás intézményi reformja más lapra tartozik, itt sem szerencsés azonban elhamarkodottan lehatárolni a középszinten esetleg a megyéket felváltó közigazgatási régiókat. A megyék megszüntetése esetén e régiókat önkormányzati testület irányítása alá kell helyezni, így választott, demokratikus testület kompetenciájába kerülhetnek azok a hatósági, igazgatási feladatok, amelyek jelenleg a közvetlenül a kormánynak felelős szervekhez tartoznak.¹⁵ Ebben az esetben is problémát okoz a régiók lehatárolása, mivel nin-

¹⁰ Paulovics A.–Torma A., 2001. 549.

¹¹ Paulovics–Torma i. m. 548. és Verebélyi I., 2001. 464.

¹² A tervezési-statisztikai régiók lehatárolásának kérdései. *Comitatus*, 2001. november–december, 36–39. A különféle funkciójú régiók típusait bemutatja Nagy I., 2001. 58–59.

¹³ Az Európai Unió régióbeosztásáról, 2001. 33–37.

¹⁴ Ilyen például Németország, ahol a tartományok jelentik a nagyrégiókat.

¹⁵ Paulovics–Torma i. m. 549.

csenek Magyarországon ekkora homogén térségek sem történelmi, kulturális, sem gazdasági kapcsolataik alapján. A történelmi Magyarország nagytájait tekintve (Alföld, Felvidék, Erdély, Dunántúl) valamelyest beszélhetünk valódi régiókról, de a vármegyék szintje fölött nem volt tartósan olyan közigazgatási egység, melynek területi alapon komoly bázisa lett volna. Az említett nagytájakon belül persze léteztek gazdaságilag, kulturálisan összekapcsolódó tájegységek, melyeknek népcsoportjai regionális identitással is rendelkeztek, ezek azonban már a kívánatosnak ítélt területméretnél jóval kisebb egységek, nem alkalmasak a közigazgatási régiók megalapozására. Az igazi regionális identitás, belső kohézió kialakulása gyakran évszázados fejlődés eredménye, nem lehet adminisztratív eszközökkel létrehozni.¹⁶ A regionalizálás persze elősegíthető, elsősorban a kulturális örökségre épülő táji identitás megalapozásával, a civil erők önszerveződésének támogatásával, a térségek közötti együttműködések előmozdításával. A valódi régiók így alulról épülnek fel, és alkalmasak lesznek az európai közösség céljainak megvalósítására, ehhez viszont biztosítani kell a „kihordási időt”.¹⁷ A térségi kapcsolatok többnyire nem a közigazgatási határok mentén alakulnak ki, ami a szervesen esetleg kifejlődő régiók esetében azt jelenti, hogy valószínűleg nem a mai megyék határai mentén fognak húzódní a régiók határai. Ebben az aspektusban pedig szintén akadémikusnak tűnik az a vita, hogy a megyék területének milyen kombinációja lenne a legmegfelelőbb a régiók lehatárolására.¹⁸

A megyei múzeumi hálózat jövője

Amint láthattuk, sem a területfejlesztés, sem a közigazgatás, sem az önkormányzatiság nem igényli a régiók sürgős létrehozását, és az európai uniós csatlakozásunknak sem feltétele. Akkor miért olyan fontos mégis a régió, hogy a megyei intézményi hálózatok, benne a múzeumok jövője szempontjából számolni kell vele? Az alapvető kérdés, ami egyaránt érinti a területfejlesztés, a közigazgatás vagy az önkormányzatiság területét, az államhatalom centralizálásának vagy decentralizációjának kérdése. A hazai történelmi hagyományok, a jelenlegi gyakorlat és a mindenkori államhatalom alapvető elmozdulása a szabályozás és ellenőrzés, ezáltal a túlbürokratizálás irányába nagyobb esélyt ad a központosítás továbbfejlődésének. Az Európai Unióban markánsan jelen lévő Régiók Európája gondolat azonban a decentralizációt szorgalmazza, így a csatlakozás megkönnyítése érdekében érdekünkben áll a túlzott központosítás leépítése. A régió vagy megye kérdéskört e kontextusba helyezve a következő forgatókönyvek képzelhetők el:

Centralizált régiók. A dekoncentrált államigazgatási szervek túlsúlyával jellemzett, választott irányító testület nélküli régiók. A forrásokat az állam osztja el hivatalain keresztül, a régiók és a megyék egyaránt gyengék, nincsenek eszközeik.

Decentralizált régiók. Választott regionális önkormányzatok által irányított területi rendszer, melyben az államigazgatási szervek kezében nincsenek hatalmi eszközök, a

¹⁶ A tervezési-statisztikai régiók lehatárolásának kérdései, 2001. 36–37. A regionális és interregionális kapcsolatok jellemezték például az alföldi és felvidéki területek együttműködését, itt a homogén régiók határait lépték át gazdasági szükségleteik kielégítése érdekében, így ebben az esetben már interregionális együttműködésről beszélhetünk. A Trianoni béke ezt az együttműködést lehetetlenné tette, ekkor újra kellett gondolni a kapcsolatokat.

¹⁷ Bokor B., 2001. 571–572.

¹⁸ Paulovics–Torma A. i. m. 549. Verebélyi Imre nagymegyes koncepciója, melyben a nagyobb (háromnevű) megyék önállóan, a kisebb megyék pedig társulva alkotnának egy-egy régiót, a NUTS-rendszer rugalmasságára hivatkozva egyfajta kompromisszumként megyét és régiót egyaránt ígér, melyek azonban csak egyetlen területi középszintet alkotnának. Verebélyi i. m. 467–468.

forrásokat decentralizáltan osztják el. A feladatok és a közigazgatás koncentrációjától függően vagy megmaradnak intézményfenntartó-koordináló szervként az önkormányzatuktól megfosztott megyék vagy megszűnnek és helyüket a kistérségek töltik be.

Centralizált megyék. Gyakorlatilag a jelenlegi rendszer, választott önkormányzati testülettel rendelkező, de gyenge megyék, erős megyei szintű államigazgatási szervekkel. Stagnálás, a közigazgatási rendszer reformjának elhalasztása.

Decentralizált megyék. Régiókat csak a megyei szinten kevésbé hatékonyan megoldható, speciális feladatokra (pl. területfejlesztés) hoznak létre önkormányzatok nélkül. A megyék erősek, az államigazgatás szerveinek hatásköreit átveszik, forrásokkal jól elláttak.¹⁹

Vizsgáljuk meg, milyen hatással lenne az egyes forgatókönyvek megvalósulása a megyei múzeumi szervezet jövőjére. A centralizáció fennmaradása mindkét esetben a jelenlegihez hasonló állapotot eredményezne a hálózat szempontjából. Forráshiányos fenntartó megyei önkormányzat, az államtól függő források, stagnálás, majd a hálózat finanszírozhatatlansága miatt előbb-utóbb valamilyen formájú felbomlás. A régiós változatban valószínűleg egy regionális ellenőrző-felügyelő hivatal jön létre a megyei múzeumi szervezetek ellenőrzésére, jobb esetben szakmai támogatására. A decentralizált régiók létrehozása esetén vagy fennmarad a megyék, mint tulajdonosok felügyeleti szerepe, vagy felbomlik a hálózat és a kisebb múzeumokat települések, a nagyobbakat kistérségek, vagy azok társulásai tartják majd fenn. Mindkét esetben a régió lesz a felettes szerv, innen lehet pluszforrásokat pályázni. Elképzelhető olyan verzió is, hogy a megyei szintű funkciókkal a jelenlegi megyei múzeumi központok és gyűjteményeik átkerülnek a régióhoz, nagy regionális múzeumot alkotva, mely szakmailag támogatja a kis, önkormányzati vagy kistérségi fenntartású intézményeket. A decentralizált megyék megtartanák a megyei múzeumi hálózatot, hiszen megfelelő forrásokkal rendelkeznek, valamint szükség van éppen a hatalmi jogosítványok leosztása miatt a megyei szintű szakmai ellenőrzésre. A helyi önkormányzatok gazdasági erejének növekedésével együtt elképzelhető, hogy maga a hálózat felbomlik, a helyi múzeumok a településekhez kerülnek, de maga a megyei központ a szakmai felügyeleti jogkör miatt fennmarad.

A négy lehetséges forgatókönyv megvalósulásának esélyeit mérlegelve meg kell állapítanunk, hogy a jelenlegi kormányzati tervek és szándéknyilatkozatok alapján a decentralizált régiók irányába való elmozdulásnak van a legnagyobb valószínűsége.²⁰ Óvatos kormánynyilatkozatok alapján a regionális önkormányzatiságra való áttérés leghamarabb a következő választási ciklus kezdetére várható, ami a jelenlegi helyzet legalább még 4 évig tartó meghosszabbítását jelenti. A program megvalósításának esélyeit csökkentheti a centralizációban érdekelt államigazgatási apparátus ellenállása, az új rendszer bevezetéséhez kapcsolódó ellenérzések által keltett politikai elégedetlenség, esetleg annak a már említett ténynek a mérlegelése, hogy ilyen rövid idő alatt nem alakulhatnak ki szervezen fejlődő régiók. Mindenesetre a politikai akarat jelenleg a decentralizált, önkormányzati régió létrehozását támogatja, ami kialakulhat akár egy centralizált régió előzetes életre hívásával is, mivel az hatalmi eszközeivel megkönnyítheti a regionális átalakulást.

Feltűnő azonban – hogyha megállapításaink helyesek –, hogy bármelyik forgatókönyv megvalósulása esetén fennáll több-kevesebb valószínűséggel a megyei múzeumi hálózat felbomlásának esélye. A centralizációs politika esetében a működtetés ellehetetlenülése vezethet a felbomláshoz, míg a decentralizációs törekvések megvalósulásakor a

---

¹⁹ Pálné Kovács I., 2002. 14–17.

²⁰ Lamperth M., 2002. 199–202.

hatékonyabb működtetés, a közösségekhez minél közelebb helyezés indokolhatja a múzeumok leválását. A régiót alkotó megyék múzeumi hálózatainak regionális hálózattá való összevonása túlságosan kezelhetetlen szervezetet hozna létre és filozófiájában ellene mondana a decentralizációnak. A lehetséges regionalizációig tartó több éves időszak mindenestre alkalmas lehet ezekre a változásokra való felkészülésre, feltéve, ha lesz annyi időnk. Amint a Békés megyei példa is mutatta, a fenntartó megyei önkormányzat bármikor kezdeményezheti a múzeumi hálózat átalakítását, ekkor pedig már csak kényszermegoldásokra van mód. Megfelelő stratégia kidolgozásával elé lehet menni az eseményeknek, akár a szakma részéről kezdeményezni is a legmegfelelőbb átalakulást.

Néhány európai uniós ország múzeumainak példáján keresztül tekintsük át, milyen működő formák vannak tőlünk nyugatabbra. Hollandiában, az 1980-as években az állami tulajdonú múzeumok a mieinkhez hasonló problémákkal küzdöttek. A megoldás a részleges privatizáció lett, vagyis a gyűjtemények, épületek állami tulajdonban maradtak, de a múzeumi tevékenység egy részét üzleti alapokra helyezték. A múzeumoktól ezután nem vették el a bevételeiket, ami újabb és újabb vállalkozási tevékenységre serkentette a menedzsmentet és a szakembereket. Átláthatóbbá vált a múzeumok működése, javultak a közönségkapcsolatok, nőtt a múzeumok vonzereje. Az állami támogatás nem csökkent, viszont a bevételek növekedésében érdekeltté vált intézmény tevékenysége aktivizálódott. Az átalakulást évekig tartó előkészületi munka, gondos tervezés előzte meg, így válhatott eredményessé a forma.²¹ A hálózat jövőjétől függetlenül valamennyi múzeum számára hasznos lenne, ha érdekeltté válhatna saját bevételek szerzésében és szabad kezet kapnának annak felhasználásában. Egyes tevékenységek üzleti alapra helyezése (pl. ingatlanhasznosítás, kiadványozás), szolgáltató múzeummal alakulás némi kiutat jelenthetne a finanszírozási csapdahelyzetből.

A szervezeti átalakulás kapcsán szintén hasznosítható ötletekkel szolgál az alábbi holland és angol példa (természetesen itt nem múzeumi hálózatok megszűnéséről volt szó, hanem egy másfajta fejlődés eredményeképp létrejött szervezeti megoldásról). Dél-Hollandiában²² a mintegy 230 múzeum rendelkezik némi gyűjteményi anyaggal és raktárkészlettel, de kiállításaihoz a tárgyakat zömmel a Holland Gyűjtemények Intézetétől (ICN) kölcsönzik. Az ICN nem csupán egy korszerű központi gyűjteményi raktár, hanem egyben szakmai felügyeletet is ellátó hatóság, munkatársai szaktanácsadással, koordinációval és forrásfeltárásban is segítséget nyújtanak a múzeumoknak.²³ Angliában 10 Területi Múzeumi Tanács segíti a múzeumok munkáját, összetett feladatkörükbe tartozik a szakmai tanácsadás, továbbképzés biztosítása, pénzügyi támogatások nyújtása, egyszóval a múzeumi szakmai munka feltételeinek megteremtése.²⁴ Ez a szerv leginkább regionális múzeumi szakfelügyelőség és decentralizált forráselosztó szakhatóság ötvözete, mely nem tulajdonos és fenntartó, mégis komoly szerepet játszik a körzetéhez tartozó múzeumok életében. A decentralizált régiók létrejöttének esetében hasznos lehetne egy hasonló regionális múzeumi szerv felállítása.

A holland példa leginkább a megyei múzeumi hálózat felbomlásának egyik lehetséges irányát jelöli ki, a filiaák önállósulásával és a korábbi központi múzeum új feladatkörének kijelölésével. Megyénkben a múzeumokat így a helyi önkormányzatok vehetnék át, azonban a gyűjtemények – a nyilvántartásban a települések tulajdonjogát megjelölve –

²¹ Engelsman S., 1997. 52–53. Hasonló folyamat játszódott le az osztrák állami múzeumok körében a közelmúltban, de itt szinte valamennyi intézmény részleges magánosításra került. Dembski, G. 2001. 55.

²² Mérete nagyjából a mi 3 megyés régióinkkal egyezik meg.

²³ H. Bathó E., 2001. 53.

²⁴ Balázs Gy., 1998. 53.

bekerülnének Miskolcra egy központi raktárba, ahol korszerű, a műtárgyvédelem minden kívánalmának megfelelő körülmények között tárolnák, egységes nyilvántartási rendszerben őriznék a tárgyakat. A helyi múzeumok elsősorban kiállítóhelyek lennének igény (és anyagiak) szerinti gyakorisággal váltott kiállításokkal, a nyilvántartási, raktározási munkától felszabadult szakembereknek több energiájuk maradna múzeumuk kultúraszervező tevékenységére és tudományos kutatásra. A központi raktárhoz (mely megfelelő szakszemélyzettel lenne ellátva) egy tanácsadó-felügyelő szakmai szervezet kapcsolódna, melynek tagjai segítik a helyi múzeumokat szakmai és menedzsment feladataik ellátásában, egyúttal felügyelik is azok munkáját. A restaurálás és a kiállításrendezés történhetne a központhoz kapcsolódva, de akár külső cégek megbízásával is. A műtárgyak vásárlását és konzerválását állami (regionális) normatíva és pályázati források támogatnák, a szakértők által nyújtott szolgáltatásokat a helyi múzeum fenntartója fizetné illetve pályázatok segítségével finanszírozhatnák. Mindez csupán egy elnagyolt vázlat, amit a holland példa alapján adaptálni lehetne a megyei viszonyokra, de mivel valószínűsítettük a múzeumi hálózat jelenlegi formájának felbomlását, nem tartom haszontalannak a hasonló eszmefuttatásokat.

A pályázati lehetőségek kapcsán mindenképpen meg kell említeni az uniós támogatási formákra való felkészülést. Az Európai Unió jogrendje nem érinti a tagországok kulturális szabályozását, ezért a közösség kulturális politikája elsősorban közösségi programok, kezdeményezések indítására irányul. Az Unió deklarálta a tagállamok kulturális sokszínűségének megőrzését és megismertetését, ennek megfelelően zömében kulturális együttműködések támogatását tűzte ki célul. A *Kaleidoscope* program a művészeti tevékenységeket, az *Ariane* az irodalmi művek terjesztését, míg a *Raphael* a kulturális örökség megőrzését támogatta. 2000-től a három program célkitűzései közös, 4 évre szóló programba kerültek be. A *Culture 2000*, melyhez hazánk is csatlakozott,²⁵ a kultúrát, mint gazdasági és szociális integráló tényezőt jellemzi, támogatást nyújt kísérleti tevékenységek, többéves kulturális együttműködések, nemzetközi kulturális események számára.²⁶ A program általános jellemzője, hogy több ország kulturális intézményeinek együttműködését preferálja, ami számos előfeltételt jelent. A legfontosabb tényező a partnerkapcsolatok kiépítése, ami főként kisebb múzeumok számára nem egyszerű feladat és főként nem olcsó mulatság. Megfelelő nyelvi közeget kell találni az együttműködés kialakításához és főként olyan tartalmi elemeket, melyekre fel lehet építeni a pályázatot. Mivel nem csupán ez a program, hanem az Unió támogatási filozófiájának köszönhetően más közösségi támogatások, sőt a csatlakozás után valószínűleg az állami források is hasonló elvek alapján lesznek megpályázhatók, a múzeumoknak fel kell készülniük egy sokkal bonyolultabb pénzszerzési módzatra, ráadásul komoly verseny várható, amiben nem veszik figyelembe, hogy mi még kezdő pályázók vagyunk. Az állami támogatások is feltehetőleg a partnerségi, együttműködésen alapuló programokat részesítik majd előnyben, ezért kiemelten fontos feladat vár a múzeumokra: minél szélesebb körű és minél tartalmasabb horizontális és vertikális kapcsolatrendszer kiépítése.

Részben a források bővítése, részben a közönségkapcsolatok javítása szempontjából fontos a közelmúltban látványos fejlődésnek indult kulturális turizmus szervezésébe való bekapcsolódás. Az épített és tárgyi kulturális örökség bemutatása mellett a szellemi örökséghez kötődő rendezvények szervezésében való részvétel, a múzeumok bekapcsolása

---

²⁵ 132/2001. (VII. 18.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság és az Európai Közösségek és azok tagállamai közötti Társulási Tanács 3/2001. számú, a Magyar Köztársaságnak a „Kultúra 2000” programban történő részvétele módozatainak és feltételeinek elfogadásáról szóló határozata kihirdetéséről.

²⁶ Horváth Z., 2002. 351–353.

hazai és nemzetközi turisztikai programokba, az üzleti alapon szerveződő, de sok esetben szakmailag kifogásolható turisztikai attrakciók színvonalas termékekkel való leváltása mind-mind számottevő feladatot jelent a múzeumok számára.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy korunk új kihívásai a közönségkapcsolatok és a muzeológia feladatainak újragondolása terén, a megyei múzeumi szervezet várható átalakulása, a finanszírozásban egyre nagyobb szerepet kapó hazai és nemzetközi pályázatok igényei és a széles körű partnerkapcsolatok kiépítésének feladata komoly felkészülést igényel a múzeumok és szakembereik részéről. Alapvető szemléletváltás tűnik szükségesnek a szakmai feladatok szervezése és a menedzsment terén, mely nem csupán a közönségkapcsolatok, hanem a jövőre irányuló stratégiai gondolkodás és tervezés megújítását eredményezheti. A megyei múzeumi hálózat közigazgatási reformtörekvésektől függetlenül várható átalakulása javaslatok útján némileg a szakma által is befolyásolhatónak tűnik. Európai minták segítségével működőképes struktúrák alakíthatók ki, de a végső döntés politikai jellegű, melynek kedvező irányú befolyásolására kell törekedni a szakmai érdekképviselők és más csatornák felhasználásával. A szakembereket fel kell készíteni a kiélezettebb versenyhelyzetre, ami az európai uniós csatlakozásunk után várható (nyelvi, menedzsment képzés). A szakma társadalmi rangjának helyreállítása érdekében tudatosítani kell a közvéleményben, hogy a múzeumok olyan tárgyi kulturális örökséget őriznek, amely befolyásolhatja a helyi és regionális identitás kialakítását és elmélyítését, a sokszínű, változatos európai kultúra sajátos színfoltja, amivel mi is hozzájárulunk a közösség értékeihez.

IRODALOM

Balázs György

1998 Az összeurópai múzeumi sztrájk (egyelőre) elmarad, *Magyar Múzeumok*, 1. sz. 53–55.

Bokor Béla

2001 Regionalizmus, identitás? *Magyar Közigazgatás*, szeptember, 571–572.

Dembski, Günther

2001 Az osztrák múzeumok helyzete a harmadik évezred fordulóján, *Magyar Múzeumok*, 1. sz. 54–55.

Engelsman, Steven

1997 A holland állami múzeumok „magánosítása”, *Magyar Múzeumok*, 1. sz. 51–53.

H. Bathó Edit

2001 Tanulmányúton Hollandiában, *Magyar Múzeumok*, 1. sz. 53–54.

Horváth Gyula

2001 Európai regionális politika, Budapest–Pécs

Horváth Zoltán

2002 *Kézikönyv az Európai Unióról*, Budapest

Lamperth Mónika

2002 Az önkormányzati rendszer továbbfejlesztése, Magyar Közigazgatás, április, 198–204.

Nagy Imre

2001 Szép új világ: a „létező regionalizmus” felé (anomáliák, összefüggések, ellenjavallatok), Comitatus, június, 58–69.

Paulovics Anita–Torma András

2001 A Társulási Megállapodás és az *acquis communautaire* hatása a magyar önkormányzatokra, Magyar Közigazgatás, szeptember, 545–553.

Pálné Kovács Ilona

2002 A politikai regionalizáció esélyei Magyarországon, Comitatus, január–február, 6–19.

Petercsák Tivadar

2000 Az észak-magyarországi megyei múzeumi szervezetek működési feltételei, Magyar Múzeumok, 4. sz. 38–39.

Verebélyi Imre

2001 Az Európai Unió hatása a nemzeti közigazgatásra és a kormányzásra II., Magyar Közigazgatás, augusztus, 455–469.

Veres László

1997 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezet tevékenysége az 1991–1996 közötti időszakban, Magyar Múzeumok, 2. sz. 39–42.

DIE ALTERNATIVEN DER ZUKUNFT DES NETZES DER MUSEEN IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN IM SPIEGEL DER HERAUSFORDERUNGEN DES NEUEN JAHRTAUSENDS, DER REGIONALEN POLITIK UND DES EU-BEITRITTS

Die neuen Herausforderungen unserer Zeit im Bereich des Umdenkens der Aufgaben der Öffentlichkeitsarbeit und der Museologie, die voraussichtliche Neustrukturierung der Organisation der Museen des Komitats, die Ansprüche der heimischen und internationalen Preisausschreiben mit immer größerer Rolle, die Aufgabe des Aufbaus der Partnerbeziehungen bedürfen ernsthafter Vorbereitung seitens der Museen und ihrer Fachleute. Ein grundsätzliches Umdenken scheint im Bereich der Organisierung der beruflichen Aufgaben und des Managements nötig zu sein, was nicht nur zur Erneuerung der Öffentlichkeitsarbeit, sondern auch zur Erneuerung des strategischen Denkens und Planens bezüglich der Zukunft führen kann. Museen, die gut kommunizieren, besucht sind, sich am öffentlichen Leben beteiligen, sich bedeutender Achtung erfreuen und gleichzeitig eine niveauvolle berufliche Tätigkeit vorweisen, können einfacher Quellen zum erfolgreichen Betreiben finden, haben bei Preisausschreiben größere Chancen, sind für die Sponsoren attraktiver, sogar werden sie von den eigenen Trägern besser geschätzt, weil sie auf sie stolz sein können.

Die regionalen Umwälzungen, die die Zukunft der Museen grundsätzlich zu beeinflussen scheinen, werden durch ernsthafte fachbezogene Diskussionen begleitet. Der wichtigste Faktor ihrer Verwirklichung ist die Vollziehung der Dezentralisierung der öffentlichen Macht.

Die – unabhängig von den Reformbestrebungen der Verwaltung – voraussichtliche Neustrukturierung des Netzes der Museen im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén scheint auch durch die Vorschläge der Fachwelt einigermaßen zu beeinflussen zu sein. Mit Hilfe von Mustern aus Europa lassen sich lebensfähige Strukturen entwickeln, jedoch ist die endgültige Entscheidung

von politischer Art, deren günstiges Beeinflussen durch die Interessenvertretungen und andere Kanäle angestrebt werden soll. Die Fachleute sollen auf eine schärfere Wettbewerbssituation vorbereitet werden, die nach unserem EU-Beitritt zu erwarten ist (sprachliche Fortbildung und Fortbildung des Managements). Um den sozialen Rang dieses Berufs wieder herzustellen, soll in der öffentlichen Meinung bewusst gemacht werden, dass die Museen ein solches gegenständliches, kulturelles Erbe aufbewahren, das die Entwicklung und Vertiefung der lokalen und regionalen Identität beeinflussen kann, ein eigenartiger Farbfleck der abwechslungsreichen Kultur Europas sein kann, womit auch wir zu den Werten der Gemeinschaft beitragen.

Gulya, István

BACCHUS ÉS AZ ISKOLADRÁMA HEGYALJÁN

JÁNOS ISTVÁN

Az Európa-szerte meggyökeresedett poétikai hagyomány már az ókortól kezdve fontos önkifejezési struktúrát teremtett a mitológiai példázatok révén. A középkor allegorizáló szemléletétől sem állt távol az antik mitológiai elemeinek felhasználása, általános érvényű poétikai rendszerre azonban a reneszánsz formálta. A barokk századai már drámai példázatok sorát alkották meg, s a lassan megizmosodó színjátszásában és az iskoladrámák gyakorlatában is megtalálta a helyét, s a konvencionális egyházi vagy biblikus példázatok mellett a mitológiai példázatok, allegóriák egyre terebélyesedő gyakorlata alakítja a művelődés, az irodalom és a kultúra legkülönbözőbb szektorait.

A mítosztörténetek és alakok elsősorban természetesen morális példázatként funkcionálnak mind a protestáns, mind pedig a katolikus oktatási intézmények színjátszásának gyakorlatában, hiszen ez illeszkedik bele legjobban az iskolai oktatási célok közé, emellett azonban számolnunk kell az antropológiai példázatok, valamint számos esetben a társadalmi és politikai exemplumok egész sorával is. A mitológiai témák elsősorban a jezsuita színjátszás gyakorlatában voltak népszerűek, s ott is főként a latin nyelvű iskoladrámákban, ám nem ritkák a pálosok vagy a ferencesek praxisában sem. A hagyományos poétikai funkciók és a didaktikus célok mellett a mitologizálás új színpadi paradigmák felé is mutat, számos esetben (mint pl. a pálos ferences vagy minorita színjátszásban) összekapcsolódik a népivel, s így már a magyar színjátszás számos későbbi tendenciáját előlegezi, de van arra is példa, hogy komplett magyar politikai parabola vagy teológiai traktátus bontakozik ki mitológiai térben a nézők színe előtt. A hazai oktatási intézmények színpadán olyannyira anyanyelvűvé vált a mitológia a századok folyamán, hogy rangját megőrizte egészen a 19. század elejéig.

Jellemző és egyik legegyszerűbb példája ennek a mitologizáló gyakorlatnak a középkor óta virágzó certamenek műfajában Thetis és Lyaeus égi pöre. A vetélkedés (másként: *altercatio*, *conflictus*, *disputatio*) 18. századig tartó műfaji prosperációja alatt számos közkedvelt tárgyat mondhatott magáénak. Így az élet és halál, a test és lélek, az igazság és hamisság, az egyes italfajták, mint pl. a bor és a víz, stb. versengenek egymással rendesen az isteni személy (aki néző és bíró egy személyben) ítélőszéke előtt. A certamen szorosabban vett iskolás műfaj, hiszen a dialektika módszerének alapelemeit gyakorolhatták előadása folyamán a diákok, s emellett kiválóan beilleszkedett a később kibontakozó iskolai színjátszás alpműfajai közé, mely az alsóbb osztályok számára nyújtott viszonylag könnyen megvalósítható színjátszási lehetőséget.

Különösen népszerűnek mondható a Bor és a Víz, klasszikus mitológiai néven Thetis és Lyaeus vetélkedését előadó certamen, mely az iskolai színjátszás magyarországi hagyományaiban is jelentékeny szerepet játszott.¹ A téma számos változata mellett a legnagyobb népszerűsége azok a dialógusok tettek szert, melyeket a hagyomány az

---

¹ János I., 1993. 81–86. A kérdéskör fontosabb szakirodalmát l. ott.

angol goliardikus költészet legendás alakjának, Walter Mapes-nak (Map) tulajdonított. A *Goliae dialogus inter aquam et vinum* címen hagyományozódott szöveg alapján létrejött számtalan latin variáns, parafrázis és fordítás éppen úgy szolgálta az iskolás retorikai oktatás és színjátszás céljait, mint az olvasás vagy a társasági időöltés gyönyörűségét. Az előbbinek egyik legszebb darabja az az 1793 körül Losoncon, az ottani református iskolában előadott Thetis és Lyaeus című iskoladráma, míg az utóbbiról nem csupán az RMKT 9. kötetében közzétett két 17. századi vers tanúskodik, hanem a rákövetkező kétszáz év költői termésének számos darabja is. Így pl. Baróti Szabó Dávid *Thétis és Bakhus: avagy A Víz és Bor között támadt Pör* c. költeménye ugyancsak a középkori goliárdverset travesztálja, s a téma örökzöld voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy hasonló certameneket még a 19. század első felében is műveltek. A dramatikus és epiko-lírai formák iskolai változatai mellett nem kevésbé fontos a műfaj történetében az a néphagyomány, melyben pl. a farsangi és böjti ételek küzdelme mellett szintén jelen van a Bor és Víz vetélkedésének motívuma, mint ahogy az iskolai színjátszásba is beszívórognak folklorisztikus elemek. Erre nézve igen jó példa az 1765-ben *Sátor-Alla-Ujhel mező Városában* előadott *Bakhus* c. pálos iskoladráma, mely egyszerre farsangi bohózat és antik mitológiai paródia, míg a farsangi és böjti ételek vetélkedésére nézve két 17. századi példa is rendelkezésünkre áll: a *Bakhusnak véltlen rabsága idejének legjobb korában* c. közköltészeti alkotás, valamint Gyöngyösi István szellemes költeménye a *Márs és Bacchus egymással való viaskodása*.

A bor és a víz vetélkedésének magyar nyelvű fordításai és parafrázisai mellett a *Goliae dialogus* szövegének sok latin variánsa is közkezen forgott. Ezek szövege általában rövidebb az autentikusnak tekintett Wright-féle kiadás textusánál, s ahogy azt Varga Imre meggyőzően dokumentálta, az eredeti 41 helyett általában 30–32 strófát tartalmaznak.²

Ugyancsak Varga Imre közölte a Thetis és Lyaeus c. iskoladráma 1747-ben Losoncon előadott latin szövegét, amely eddig egyetlen bizonyítékunk volt a latin dialógus előadására.³

Az általunk felfedezett újabb variáns azonban mintegy nyolc évvel korábbi, 1739. évi előadásról tudósít.⁴ A certamen szövege meglepetésszerűen bukkant elő egy dekretumokat, oklevélmásolatokat, helytartótanácsi leiratokat stb. tartalmazó 18. századi vegyes kolligátumból, az előadásra utaló pontos dátummal: *In scenam Anno 1739. bonis amicis oblata*. A jó barátok által 1739-ben bemutatott dialógusnak azonban nem ismerjük a helyét, erre nézve sajnos semmiféle utalás nincs a kéziratban. Analógiás alapon azonban megkockáztatható az a hipotézis, hogy ez az előadás mintegy előzménye lehetett az 1747-es bemutatónak, s talán ugyanazon protestáns tanintézményhez kapcsolható, melyben később előadták a magyarított változatot (Losonc, 1793 körül). Ezt látszik erősíteni az a tény is, hogy a certamen szövege – egy-két jelentéktelen szinonima-variánstól illetve tollhibától eltekintve – szinte szó szerint egyezik a Varga Imre által publikált változattal. Éppen úgy 31 strófából áll – s akárcsak a losonci variáns esetében –, a Wright-féle szöveggel szemben mindössze három strófának nincs megfelelője, továbbá strófák a sorrendje is megfelel a losonci előadás strófásorrendjének.

Mindenesetre ez az 1739-ben bemutatott előadás pillanatnyilag a legrégebbi dokumentált színrevitele a Bor és a Víz vitájának, melynek cselekménye meglehetősen summásan összefoglalható: az író egy vendégségben magára maradván az italtól félholtan,

² A dialógus szövegtörténetét összefoglalta Varga Imre: Régi magyar költők tára 9. 715–720.

³ Kiadta Varga I., 1989. 565–572.

⁴ János I., 2001. 87–95. Fontosabb szakirodalmat l. ott.

az illuminatio emelkedett, exstaticus állapotában lelkével a harmadik égbe szárnyal, ahol különös dolgot lát: az ítélő Isten színe előtt mint al- és felperes Thetis és Lyaeus perlekednek egymással. Ezt tudatja az első tizenkét sor, s ami utána következik az nem más, mint szabályos vád- és védőbeszéd a törvényszéki actiók mintájára, ó- és újszövetségi argumentumokkal mindkét részről alaposan megtámogatva. A pro és contra érvek meghallgatása után az isteni fenség a Bor, azaz Lyaeus érveit súlyosabbnak találván néki ítéli a győzelmet, mire az égiek hangos ujjongásra fakadnak, mire az eddig csendesen vizionáló exstaticus is felriad, immáron végérvényesen megerősödve annak tudatában, hogy *a bor mégiscsak előbbrevaló ital a víznél (Quod vinum praestantius aqua sit liquamen)*, s egy Amennel tesz pontot a bor imígyen kiharcolt nagyobb dicsőségére.

A bor az Oltáriszentség misztériumában jelenvaló Krisztus vére, a kenyérral együtt a Fiúisten egyetlen dogmatikailag is hiteles szimbóluma. Ennélfogva a Bor (Lyaeus) győzelmét nem csupán profán népszerűsége, hanem dogmatikai súlya dönti el, ezért találja az isteni felség Lyaeus érveit nyomósabbnak, holott Thetis sem nélkülözi a teológiai argumentumokat. A szakrális funkció és a mitológiai allegória azonban ebben az esetben szerencsésen egybeesett a *szent* és *profán* kiegyensúlyozott szinkretisztikus viszonyában.

Természetesen eme iskolás deklamáció mellett a barokk korban általánossá válnak a mitológiai tárgyú darabok is. Staud Béla bibliográfiája⁵ tanúsíthatja, hogy pl. a jezsuiták latin nyelvű iskoladrámái között nagy számú mitológiai téma kerül színpadra, főként latinul ugyan, de a 17. század végén már magyar nyelven is. Témájuk rendkívül széles skálán mozog, akárcsak dramaturgiájuk, megtalálható közöttük az egyszerű deklamációtól az egészen bonyolult dramaturgiájú darabokig szinte minden fokozat, attól függően, hogy milyen osztályok számára készültek. Céljuk kettős: egyrészt elmélyítik a mitológiai ismereteket (és mellettük a történeteket is),⁶ másrészt pedig az egyes mítoszalakok és történetek bizonyos morális és eszmei értékek paraboláivá válnak, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Ugyanakkor a barokk reprezentációra törekvő színpadtechnikája lassanként kialakítja a látványos díszleteket, melyek grandiózus érzéki benyomásokkal ábrázolják a földi és transzcendentális lét valamennyi félelmetes dimenzióját – mitológiai allegória formájában: feltárul a Tartarosz a maga alvilági szörnyeivel éppen úgy, mint az Olympos világa, vagy az élveteg földi lét. Mindehhez a görög mitológia egyes alakjainak szinkretisztikus ábrázolása társul, így a mitológiai látványosság egy szinten helyezkedik el a keresztény értékrenddei. A *theatrum mundi*, a világszínház képzetköre tárul fel a mitológia által kitágított keretek között. Így válik immár a barokkban a színpad profán oltárrá, az oltár pedig szent színpaddá, az élet színházzá, a színház pedig a való élet színterévé, a *theatrum*-képzet pedig szerteágazóan átfonja a művészet és az élet egész területét. „*Ollyan ez az élet mint az Comoedia, / Mely Comoediának világszínház Theátruma. / Sok féle Scenáknak ember az Actora...*”⁷ – summázza a világszínház-eszme kör lényegét egy 18. századi egri iskoladráma argumentuma. A színpad valóságillúzióját nem csupán az étellel való hasonlóság (mimézis, imitáció) biztosítja, hanem a játék ennél lényegesen magasabb rendű dimenziója. Ezáltal mosódhatnak egybe hajdan jól elkülönült műnemek határmezsgyéi, mint amilyen pl. a líra és a dráma, jóllehet ezeket a poétikák még hagyományos módon tárgyalják, a költészet a textust egyre inkább a teátrális, a színpadszerűség követelményeihez igazítja, amiként a mitológikus alkalmazása

⁵ Staud G., 1988.

⁶ Varga I.–Pintér Márta Zs., 2000.

⁷ Hopp L., 1997. 15.

nagyobb teret nyit a dráma lírai elemekkel való dúsítására. Az antik költészet imitációja jelenik meg a drámai deklamációkban, amiként pl. a barokk mitológiai tankönyvek is igyekeznek kiaknázni előadásmódjukban az egyes témákban rejlő teátrális lehetőségeket. Ebből a szempontból példaértékű a jezsuita Franciscus Pomeius Magyarországon is sok kiadást megért munkája, melyet kivétel nélkül szinte minden tanintézetben használtak, a *Pantheum Mythicum*,⁸ melynek inspiratív hatása lehetett az iskoladráma-írás gyakorlatára is.

A mitológiai térben a tragikus minőségek (pl. Dido és Aeneas története) mellett bőségesen találkozunk profán vígjátékokkal, például istenparódiákkal, melyek azonban csak részben azonosak a klasszikus mintáikkal (gondolunk itt Lukianos vagy Arisztophanész paródiáira), mivel magukba olvasztják a népi, vulgáris elemek egész sorát is, s itt is fellelhetjük a pogány és profán témán belül a keresztény elemeket is, így neveltség tárgyává válhat a mitológiai szereplő mellett a barokk vallási ceremónia, vagy liturgikus ének is. Így pl. egy 18. századi, Bacchusról szóló pálos komédia, melyet Sátoraljaújhelyben mutattak be 1765-ben, egy közismert nagybőjti ének (*Keresztények sírjátok*) komikus travesztiajával kezdődik.⁹ Ez a darab egyébként modellértékű példája annak, miként válik lassanként a klasszikus tematika népi bohózzattá, melyben már felsejlik az a bormitológia, melyet főként a tudós jezsuita neolatin irodalom alakított ki Tokaj-Hegyalján néhány évtizeddel azelőtt. Jelese Marotti Imre, Timon Sámuel, de ezen a lokális Bacchus mitológián munkálkodik Gvadányi József¹⁰ vagy Csokonai,¹¹ és teret kap a népi Bacchus-kultusz is, melynek nyomai mindmáig megőrződtek a szüreti folklórban. Úgy tűnik, hogy ezen antikizáló bormitológia kialakításában meghatározó szerepet játszott a 18. századi neolatin költői törekvések nem egy szép példája. A kassai jezsuita egyetem tanára volt Marotti Imre, akinek 1728-ban Kassán megjelent posthumus eposza¹² nem kevesebbre vállalkozik, minthogy megénekelje Bacchus Hegyalján vett diadalmát, miképpen válik e tájegységből Magyarország legkiválóbb borvidéke.¹³ S midőn Bacchus saját képére formálta a vidéket, diadalittasan felmegy az égbe, s büszkén mutatja be Jupiternek a hegyaljai nektárt, aki miután megízlelte, máris parancsba adja, hogy az Olymposon ezután már csak magyar bort szabad inni. Hasonló lelkesedéssel szól a hegyaljai Bacchus atyáról Timon Sámuel, aki egy ideig szintén a kassai egyetem tanára volt, s fontos Tisza-monográfiájában¹⁴ szükségesnek tartja, hogy egy epigrammacikkussal adózzon Bacchusnak és a hegyaljai borok dicsőségének.¹⁵ Timon már a Marotti által

⁸ *Pantheum Mythicum seu Fabulosa Deorum Historia*. Ez a jezsuita munka Sárospatakon a Református Kollégium Nagykönyvtárában jelenleg is öt különböző kiadásban van meg.

⁹ Varga I., (sajtó alá rendezte) 1990. 106–107.

¹⁰ E vidéken vagyon Bakhus Hauptkvártélyá,

Tokaj Város az, melyben áll kastélja. *Balassa I.*, 1990. 410.

¹¹ Csokonai hegyaljai kapcsolatairól l. *Kilián I.*, 2001.

¹² *Metamorphoses Seu natales Poetici Submontanarum Superioris Hungariae Urbium ac Vinearum*

Szőrényi L., 1993. 87–93.

¹⁴ *Tibisci Ungariae Fluvii Notio, Vagique ex parte. Cassoviae, 1735.*

¹⁵ *Timon i.* m. 89–92. *János I.*, 2000/4. 483–488. Timon pl. így adja elő Bacchus Tokajban való meglepedésének történetét:

A TOKAJI BORRÓL

Bacchus a föld kerekén amidőn épp körbetekintett,

Merre találná meg legjobb óborait,

Végre szemét híres tájára vetette Tokajnak,

S szent oltárainál látta az áldozatot.

Ámul, mert a vidék hideg északi pólus alatt áll,

Bőviben adja a föld mégis a jó borokat.

bortermővé változtatott Hegyaljára tekint, s Bacchusa pedig már *pater Tokaiinus, tokaji atya*, kinek helyi kultuszára már bevezető epigrammájában is utal.

Mindmáig ismertek pl. Hegyalján népi *Baksus* (Bacchus)-ábrázolások: hordón ülő, huszáruhába öltözött figura, egyik kezében pohárral, a másikban lopótökkel, melyet a szüreti felvonulás idején végighordoznak a menetben, sőt dramatikus funkciót is kap, szimbolikusan ő áll az ünnep középpontjában, mint valami profán oltár.¹⁶ Az ünnep folyamán rigmusokat, köszöntőket mondanak neki. Mégis, ezt a darabot nem szüretkor, hanem farsang idején adták elő, mikor is a keresztény egyház is engedékenyebb, s a középkor óta tolerálja Bacchus féktelenkedéseit, ugyanakkor eme darabok előadásával inteni is kívánták a szerzetesek diákjaikat a féktelen kicsapongások veszedelmeire, s talán nem lehetetlen, hogy ezen farsangi Bacchus-előadások valamely emlékképe lapang a hegyaljai népi Bacchus-hagyományban, melynek eredete máig sem megnyugtatóan tisztázott.¹⁷ Máskülönben a farsangi előadások alkalmával igen kedveltek voltak a Bacchus-darabok latin és olykor magyar nyelvű előadásai. A jezsuiták számos tanintézetében tudunk ilyen című farsangi komédiáról. Példának okáért a pataki jezsuita iskola 1663-tól kezdve minden évben bemutat egy-két darabot a *Commedia Bacchanalistica* műfajában, s a sokszor ismételt hagyományos Bacchus-tematika mellett a 18. századtól egyre inkább a magyar nyelvű farsangi komédiát részesítik előnyben a mitológiai témával szemben (*Nincs semmi hamisb mint a pénzt szeretni*, 1705, *Kincs kapáló* 1767, *Tök mag filko* 1768). A mitológiai tematika ebben az esetben az iskoladráma profanizálódását is segítette, a népi komédia felé irányította e műfajt. Figyelemre méltó, hogy a pataki jezsuitáknál jóval gyakrabban fordul elő a Bacchus-téma, mint a rend másutt lévő tanintézeteiben, a 18. századra pedig már a sárospataki Református Kollégiumban is felbukkan egy Bacchus-darab, mégpedig a jól ismert bor és víz certamenjének némileg továbbfejlesztett változata, a *Neptunus és Bacchus vetélkedése*, bemutatták 1792 körül.¹⁸ Ebben ugyan a Bíró, miután meghallgatta a Mercurius által összehívott vásári nép vélekedését, Neptunusnak ítéli a pálmát, mégis tagadhatatlan, hogy a dráma terét Bacchus uralja, hiszen a nép szimpátiája nagyjából véle van, még ha morális okokból negatív tulajdonságai kapnak is hangot. A teológiai argumentáció teljesen eltűnik, a helyét átveszi a népművelő szándék: Bacchus részegeskedésre ösztönzi a népet, romlottságot eredményez, bár társadalmi presztízse kétségtelenül nagyobb, mint Neptunusé. A deklamáció feloldódik a népi és a diákos humor vegyülékében, mikor a különféle társadalmi típusok szólnak Bacchus és Neptunus mellett vagy ellenében. Itt az az érdekesség a certamen fentebb érintett ösformájával szemben, hogy a pereskedő felek nem személyesen és főként nem e bibliából véve adják elő argumentumaikat, hanem egyes társadalmi típusok (pl. deák, rétor, asztrológus, a muzsik, a zsidó, piaci vénasszonyok, az öregember, a kisgyerek, szép menyecskék stb. személyes véleménye képezi a pör argumentációs bázisát.

---

*Szarvas hegy tetejéről körbetekinti a völgyet,
Mád mit is ad, s Tarcal, és mit a zombori föld.
Látja saját adományaiban dúskálni Hegyalját,
Szólott ily szavakat lelkesen ajkaival:
Champagnát s Chioست gondoztam századokon át,
Trónusomat mégis, íme, Tokajba teszem!*
(János István fordítása)

¹⁶ Balassa i. m. 410–413. Ennek egyik legrégebbi dokumentuma egy Mádról származó kőszobor a Tokaji Múzeumban.

¹⁷ Többen német hagyományra vezetik vissza a hegyaljai Bacchus-kultuszt R. Weinhold 1975. nyomán pl. Balassa i. m. 412., Ujváry Z., 1975. 70–92.

¹⁸ Varga i. m. 1989. 1373–1400.

Jupiter sorra kérdez mindenkit, akit Mercurius színe elé idéz. A Rétor pl. ékes oratóióban védelmezi Bacchus adományát. Hadd idézzem, már csak a genius loci okán is:

„Tisztesség s becsület minden oratoroknak s magamnak is, de mindeneknek elmét sok Muszka mért földekkkel felül múló ész: Látok abba a Sima nyelvű fülbe mászóba, a ki a bőrt így dítsérte meg: Vinum acuit ingenium, az elmét élesíti a Bór; melly meg betsúlhetetlen hasznú légyen a Bór, mert valami képen a, ha már a tűzet eleveenségében meg tartya, ugy a Bór a gyomor természeti melegségének taplalója, az inak lankad-sagaanak ell üzője és az elme köszörűje és Sleifere. Az alacson földön folydogáló és a bór termő fell huzakodott hegyekre fel nem mászható szintelen víz pedig ezekkel elenkező dolgoknak szerzője. Tudtak ezt nyilván a bárdolatlan Persak is, kik midőn valamely nagy dologhoz akartak kezdeni, igen okóssán leg előszer is a Palaczkokhoz nyúlták. Tudta ezt a Görög Vers szerzőknek üstökes csillaga, Homerús, a ki minden reggel a jó finúm Bórból fell hörpentet egy pintes üvegel. Tudta Ennius is és ama Erkölcsüket formáló hómó, a bölts Cato. De még Horatius is a Bórt nem híjába dítséri, mert attúl melegéttetett a Vers írásra véri. Ha pedig ezeknél is több tánút kívántok, tehát jarjatok ell a Korcsmákat, és fogjatok tapasztalni, mint ell vagyynak kopva az ajtó kűszöbjeik, melly simák a Boros katóknak széleik, s melly nehezen tartják a rovássókat a fogasoknak szegiek. Mellyekből ugy ki tetszik, mint vás hegy a Sákbul, hogy a Bór a víznél sokkal betsesebb.”¹⁹ E retorizált bor-apológia mellett a hegyaljai kisváros hétköz-napi életének megannyi nyelvileg jól jellemzett zsánerfigurája tölti meg élettel a mitológia keretszínét. Például Itzig, a zsidó kocsmáros szerint:

*Felsőb mintég a jó étes hegyallyai,
A mellyet nem hozták Khanaán halmái.*
(391–392)

– Ám rögtön leleplezi bormérő csalafintaságát is:
*Csak akkor szorulok a fizre, ha mérekh
Phort, azután fizet, én érthe pénzt kérek.*

*Te másszor, Neptúné, nem kell az ithalod,
Keserű hasamnak, csak tarcsa asztalod.*
(395–398)

Utóbb egy komikus szcénában Bacchus a poroszlókkal megbotoztatja Itzigit a bor vezetéséért, sőt kilátásba helyezi, ha tovább folytatja gonosz mesterkedését, még a szakállát is lemetélteti. Ám az argumentumok folytatódnak a részeges vénasszonyok tanúságtételeivel, kik szerint:

*Mi jobb izű vallyon a jó borocskánál?
Mi becsesebb edény a boros kantánál?
Nincs jobb perspectiva a szívó lopónál,
Sem jobb ülő szátva a tele hordónál.*
(451–454)

*Mihelyt vizet iszom gyomrom háborodik,
Lábama Bodroktól ing és tántorodik;
A ki vizet iszik, mind el nyomorodik,*

---

¹⁹ Uo. 1384–1385.

*Ha lakziba van is szíve szomorodik
A vén tarisznyákat az ital táplálja,
Suska komám okos, hogy ő nem sajnálja
Magától, hasznait hiszi és próbálja,
Tudja, miként fekszik a bornyúné tálja.
(475–482)*

Bármelyik részletét is idézhetnénk a darabnak, mindegyik szellemes, nyelvi telitalát, idézett példánk nem is olyan távoli rokonságot tart a népi vénasszonycsúfolókkal, mint ahogy a borkedvelő leányok alakja is ismerős mind régi irodalmunkból, mind pedig a népi kultúrából:

*Hogy a gyenge Szűzek jó bort nem innának,
Tudom, hogy égy hétre nyár fákká válnának.
Ha nem válnánakis, Férjet nem kapnának,
A dühött pártában holtig maradnának.*

*Lennének sápattak, rútak, halaványok,
Kik most pirosak. Mint Parusi márványok;
Nem kapnának rajtok senkik csak cigányok,
Azért én a borért pénzt örömet hányok.*

*Nem kell úgy magamat festeni, kendőzni,
Nem kell pirosítót rózsá vízben főzni,
Szép vagyok, szép lészek, mert jó borocskával
Élek, elég egy nap nyolcz palaczkocskával.
(185–196)*

Ám a józan ellenpélda szerint „mely igen rú az ittas szüzecke” (208), aki a borital miatt esett gyalázatba. A bölcs mértékletesség elvét az egyik forrásban a darab végén Jupiter mondja ki:

*Jó a Bór, a víz is, de mértékletessen
Kell innya mint kettőt, hogy el ne temessen.
A sók Bóritaltúl az ágy velő kábúl,
Az ész is a főbe (ha ott van) el csábúl.
A vizis, ha sokát iszól, erőtlénít,
De még így is, mint a bór, úgy meg nem szégyenít.²⁰*

A fenti komédia mellett számos más mitológiai tárgyú darabot is bemutattak a pataki kollégium szcénáján. Így Szakmári paksi Sámuel *Pandora*, valamint *Prosperina* című iskoladrámáját, s ugyancsak tőle egy Hyppolytoszról szóló darabot *Elvádolt ártatlanság* címen, mindhármát 1773-ban, Ákáb István Dido és Aeneas történetét viszi színre (*Dido királynénak Aeneasszal esett története*) 1784-ben, s a sort még lehetne folytatni. A tizennégy bizonyítottan pataki provenienciájú darab fele kimondottan mitológiai témájú, de a többire is jelentős hatást gyakorolt ez a drámai tradíció.

Nem kevésbé figyelemre méltó témánk szempontjából a Kilián István által elemzett két kantai istenparódia.²¹ Az 1732 előtt született *Hilaria Deorum de Salacone*

---

²⁰ Uo. 1396.

sartorculo exhibita ismeretlen szerzője párhuzamot von az Olympos és a földi világ között, s nem csak az antik isteneket teszi nevetségessé, hanem az úrhatnámsságot, és azt az elbizakodottságot is, amelyért is végül az egekbe emelt Salacon, az istenülésről ábrándozó szabóinas megbűnhődik. 1773-ban mutatták be a másik kantai minorita komédiát, *Az Erdélyországban való borszükéről*,²² mely az Erdélyben támadt nagy borínséget panaszolja fel komikus-parodisztikus mitológiai történet formájában, latin–magyar dikciókat váltogató szendvicsnyelven. Pluto, az alvilág ura azt firtatja, miért érkeznek mostanság olyan kevesen a pokolba, s Charont szeretné felküldeni a földre, hogy megtudakolja okát. Charon megrettenve szabadkozik, hivatkozik vénségére, meg arra, hogy: „nem szoktam, Uram, Pluto, gyalog járni, mivel tellyes életemben hajos mester voltam, azon kivülis már szekeremnek kerekai igen rosszak...” (206–208). Végül is Pluto szolgálja, Pikuli kapja meg a feladatot, többek között azért is, mert ő jeles „lingvista” azaz latinul tud és „Nemetülis alkalmasint henderget, amely most a világon igen szükséges.” (213–214) Pikuli először megretten a küldetéstől (jaj jaj, quam mihi dura via est! – jajdul fel (224), ám végül engedvén a parancsnak megkezdí küldetését a földi régióban. Itt találkozik két zsánerfigurával, Potanderrel és Edanderrel (Nagyevő és Nagyivó). Ebben a részben bőségesen él a szerző a nyelvi paródia adta lehetőségekkel, éppen úgy, mint a morális didaxissal olyan allegorikus figurák által, mint pl. Epulo (lakomarendező), Uxor Epuloris (a felesége), Ebrietas, Venus valamint ezen bűn-allegóriák ellenpontjaként Angelus Custos, az őrangyal. Az is kiderül, miért kerül oly kevés lélek Pluto birodalmába, Potander nagy siránkozással elpanaszolja, hogy:

*Mert miolta Bacchus pokol mélységében
El vitetet töllünk Pluto tömleczejében,
Igen kevés bor jőt Urunk pinczejében,
Kiki nagy kárt vallott maga szöllejében.*

*Mert mivel az idén igen kevés bor let,
Ez a bálozásban nagy tsonkulást ejtet.
A bor szükség pedig országba miért let?
Ezért hogy Közüllünk Bacchus el vitetet.
(604–611)*

.....
*A Pálinka főzés azért nem folytatik,
Meg tiltatván, azért nem gyakoroltatik,
Ezért a részegség nem igen láttatik,
Mert kételességből soktol el hagyatik
(620–624)*

Pikuli átérezvén a gond súlyát, ígéretet tesz Potandernek és Edandernek, hogy visszaküldi Bacchust az alvilágból, ám előbb egy szerződést írat velük, hogy – akárcsak Faust Mefisztónak – lelküket Plutora testálják. Az imígyen ratifikált szerződés kettős haszna, hogy hőseink tovább tobzódnak, egészen az örök kárhozatig, valamint Pikuli respektusa is jelentősen megnövekszik alvilági főnöke szemében. A morális szentenciát az Angelus Custos mondja ki, intvén mindenkit a jámbor életre. A darab mitológiai keretében kibontakozó moralitásjelleg mellett az írói koncepcióban érezhetően helyet kap a

²¹ Kilián I., 1992. 121–126.

²² Sajtó alá rendezte: Kilián I., 1989. 381–436.

társadalmi bohózat igénye is,²³ mely nem csupán a minoriták gyakorlatában játszik fontos szerepet,²⁴ hanem a 18. század folyamán a mitologizáló gyakorlat keretei között kibontakozva majd abból önállósulva általános tendenciaként jelenik meg mind a protestáns, mind pedig a katolikus tanintézetek többségében.

Példák sokasága bizonyítja, hogy a magyarországi iskoladráma széles körben és számos funkcióban alkalmazta a mitológiai elemeket, főként azért, hogy a képzeletet kitágítsa, a szellemi-morális horizontot kiszélesítse, s nem utolsósorban azért is, hogy eleget tegyen a mesterségbeli követelményeknek. A végső cél azonban az erkölcsi tökéletesedés volt, a *speculum vitae*, az élet tükrének felmutatása, melyben szembesülhetett önmagával a színjáték mindenkori nézője. Ezért a mitológiai keretből is lassan kiszorulnak a pusztán csak allegorizáló-moralizáló elemek, s a népi realitás egyre nagyobb súlyjal telepszik rá a tudós humanista tradícióra is. Ezeket tükrözik az érintett Bacchus-darabok is. Elvont fogalmak helyett valóságos követel már a műfaj, s különösen erős ez a tendencia azon tanintézetekben, melyek növendékei nem a felsőbb néposztályok köréből verbuválódtak (ilyenek pl. a ferencesek, minoriták, de itt említhető a pataki vagy a debreceni kollégium is). A mitológiai históriába problémamentesen beépülhettek az új tendenciák, hiszen a mítosztörténet profanitása legalizálta a komikum iránti igényt, s bár mesének álcázza magát, mégis rokon a mindenkori jelen valóságával, amennyiben örök emberi viszonyokat, érzelmeket, attitűdöket fejez ki, alakjai időtlenek, korra szabhatók, ugyanakkor mégis megőrzik az időtlenség látszatát.

IRODALOM

Balassa Iván

1990 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Budapest

Hopp Lajos

1997 A megújult iskoladráma-kutatás iránya. In: Barokk színház – barokk dráma. Szerk.: *Pintér Márta Zsuzsanna*. Debrecen, 15.

János István

1993 Thetis és Lyaeus. In: *Pintér Márta Zsuzsanna–Kilián István* (szerk.): Az iskolai színjáték és a népi dramatikusan hagyományok.

2000 Timon Sámuel epigrammái a tokaji borról. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 4. 483–488.

2001 A Bor és a Víz vetélkedése. Néprajzi Látóhatár 1–4. sz. 87–95. Budapest–Miskolc

Kilián István

1992 Minorita iskoladrámák. Budapest

2001 Csokonai boldog napjai. Miskolc

Staud Géza

1988 A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai I–III. Budapest

---

²³ *Kilián*, i. m. 127.

²⁴ Uo. 127–142

Szörényi László

1993 Hunok és jezsuiták. Budapest

Ujváry Zoltán

1975 *Varia folkloristica*. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen

Varga Imre

é. n. Régi magyar költők tára 9. 715–720.

1989 Protestáns iskoladrámák. I. Budapest

1990 Pálos iskoladrámák. Budapest

Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna

2000 Történelem a színpadon. Budapest

A MÉZES PÁLINKÁK TÖRTÉNETE ÉS NÉPI HAGYOMÁNYA

BALÁZS GÉZA

A méhek által gyűjtött mézet a legősibb idők óta fogyasztja az ember, valamint felhasználja ételeinek, italainak ízesítésére, gyümölcsök és főzelékek eltevésére, utóbb cukrozott (kandírozott) gyümölcs elkészítésére, napjainkban ezerféle sütemény fontos alkotórészeként. Mivel a méz a cukornál értékesebb és egészségesebb édesítőszer, napjainkban az „egészségkultusz” időszakában ismét fölfedezik a mézet, és van esély rá, hogy az élelmiszeriparban újra nagyobb szerepet kapjon, például az egykori szélesebb körű mézes ital kultúrát is föl lehet támasztani. A mézbort egyértelműen gyógybornak, a mézes pálinkát győgpálinkának tartották.

Helyesírás

A szakirodalomban ingadozik a mézes pálinka helyesírása (többen egybeírják: mézespálinka). Mivel a magyar hagyományban főként a mézzel ízesített pálinkával találkozunk, a jelzős szó szerkezet, *mézes pálinka* használata indokolt. Valódi mézzel történő erjesztéssel és lepárlással keletkezett pálinkát (amelyre csak nyomokban vannak adatok) már *mézespálinkának* vagy *mézpálinkának* is írhatnánk.

A legrégebbi – ókori és középkori – hagyományok

A mézet kezdetben vízzel vagy gyümölcsmusttal keverve élvezték. Igen korán, már az ókorban rájöttek a vízzel kezelt méz – természetes, spontán – erjesztésére, mely által szesz képezhető belőle. A mézsör, a mézbor az emberiség első szesz italai közé tartozott. Plinius leírja a Thalassometi nevű italt, amely mézből, esővízből állt, hasonló, de már erjesztett ital volt a Columelle által leírt Mulsum. A Mulsum mézből, esővízből állt, amelyet háromszor felforraltak, utána négyszer annyi szőlőmusttal keverték, 40 napig erjesztették, majd a seprőről lefejtve amforákban lezárva füstölték.¹

A középkorban a mézser általánosan elterjedt volt. Szabadfalvi József kutatásai szerint ősi, honfoglalás előtti hagyományról van szó, amelyet később nyugati (flandriai) hatások is értek.² A mézes vízből erjesztett ital neve márc, márcos ital (márciusi ser, Bártfa, 1488.), méhser vagy mézser volt, a szlávoknál medovka. A 19–20. században a mézeskalács-készítők gyártották a mézsert. Bevilaqua Borsody Béla,³ a magyar serfőzés

¹ Vö. Hérics-Tóth J.–Taxner K., 1926. 5.

² Szabadfalvi J., 1961.

³ Bevilaqua Borsody B., 1931.

történetének földolgozója (és jelentőségének eltúlzója) szerint a méhser valódi „ser”, mert erjesztik, főzik, szénsav képződik benne, a „márczos” ital viszont nem valódi, mert hideg úton készítik, szőlőtörkölyre öntik.

Az első biztos adat: 1736

Mézespálinkára az egyik legkorábbi írásos adatunk, sőt fogyasztásának receptje Apor Pétertől származik. Apor azon kesereg, hogy a régi idők változatos italai mind elfelejtődtek, „manapság” kávé, herbathé (tea), csokoláta járja, de még a rozsólist is az új „módi” termékének tartja. Azelőtt, „az régi időkben... Brassóban főzték a fahéjvizet, azonkívül a reggeli italt hívták aquavitának, vagy tiszta égettort ittanak... Vagy penig égettort töltvén tálban, azt megmézelték, egy vagy két fügét vagy egynehány szem malosaszőlőt tettek köziben, meggyújtották az égettort, s úgy keverték az tálban kalánnal, azután megoltván az tüzet, azt itták, az fügét utána ették...”⁴ A szőlő- és a gyümölcsművelés elterjedése visszaszorítja a korábbi mézes italok hagyományát. Franciaországban az első világháború előtt megpróbálták fölleveníteni a mézbort. Ausztria, Lengyelország, Oroszország a mézes italokat jobban őrizte, az adatok szerint Abessziniában (ma: Etiópia) „nemzeti italként” tartották számon.

Kutatások, leírások

A mézsör hagyományainak, készítésének, a szőlőművelés elterjedésével visszaszorulásának történetét a magyar néprajzi szakirodalom alaposan feldolgozta.⁵

A mézser említése a pálinkánál azért fontos, mert a középkorban Magyarországon is létrejövő pálinkafőzők szinte kivétel nélkül sör- és pálinkafőzők voltak, a két szakma tehát összetartozott.⁶

Mézpálinkáról, mézes pálinkáról azonban alig történik említés a szakirodalomban. A nagyobb pálinkafőző, illetve likőripari kézikönyvek (pl. Sólyom 1978, 1986.) még csak meg sem említik, ez azt mutatja, hogy a hivatalos, hivatásos főzési eljárásban az elmúlt évszázadban nem foglalkoztak vele. Az utolsó – igaz nem részletes – technológiai leírást Hérics-Tóth Jenő–Taxner Károly 1926-ban megjelent, a Szeszesitalok és ecet készítése mézből (Magyar Királyi Erjedéstani Intézet) című munkájában találjuk – mindössze 16 oldalon!

A magyar pálinka című monográfia⁷ nem feledkezik meg a mézes pálinkáról, rendszertani helyén a gyógypálinkák, likőrök között tárgyalja, és azt főként a népeletben előfordulónak tartja. Elsősorban a gyengébb szeszes italt kedvelőknek (főleg nőknek) és ünnepi alkalmakra készítették.

Ezen a besoroláson, véleményen azóta sem kellett változtatni. Az egykor szélesebb körben elterjedt mézes italok tehát visszaszorultak, a 20. században megszűnt a márcos ital is, a mézes pálinka pedig a népeletben ízesítési eljárásként fennmaradt. Ezt a néprajzi szakirodalom a legtöbb helyről dokumentálta is.

---

⁴ Apor P., 1736/1987. 14.

⁵ Szabadfalvi J., 1961.

⁶ Balázs G., 1998. 29.

⁷ Balázs G., 1998. 56–61.

Ipari leírások: a mézmust erjesztése (cefrézése)

Mivel Hérics-Tóth és Taxner „erjedéstannal” foglalkozó szakember volt, ezért különösen arra összpontosítottak, hogy a mézből miként lesz szesz.

A méz átlagos összetétele:

16–17% víz

70–80% cukor

0,07–0,63% fehérje- és nitrogéntartalom

0,04–0,5% hamutartalom

Közismert, hogy a cukorból az élesztő termeli a szeszt. A színmézbe a méhek kevés élesztőt hordanak, de azért a pollenekkel együtt bejut egy kevés (a fehérje-, a nitrogén- és a hamutartalom foglal magában élesztőt). Ezért megfigyelhető a vízzel hígított méz spontán erjedése (*Sacch. Apiculatis*, *Torula*), de jobb erjedés céljából javasolják kiegészítő erjesztő anyagok felhasználását, úgy mint: gyümölcsmustot, malátakészítményt, tápsókat, illetve egy Diamant nevű mesterséges élesztőanyagot. Ha így dönt az előállító, akkor 1 l mézmusthoz 2-5 gramm tápsót kell keverni.

Gyümölcskeverékkel is lehet segíteni az erjesztést. A szőlőn, almán, körtén túl különösen ribizke, egres, szamóca, málna, szeder, áfonya, cseresznye, szilva és berkenye jön szóba. A szerzők legjobbnak a szamóca és a ribizke keverékét tartják. Adataik: 1 hl italhoz szükséges

4–5 kg szamóca és 4–5 kg ribizke

5–10 kg szőlő

10–20 kg alma, körte

A megzúzott vagy lereszelt gyümölcsöt hordóba teszik, ráöntik a lehűtött mézoldatot, de az is lehet, hogy kipréselik a gyümölcsöt és csak a mustot használják fel.

A cefrezés úgy történik, hogy az élesztőanyagot már néhány nappal korábban előkészítik. A színmézet vízben oldják (hideg vagy forró vízben, nem színméz, hanem másodrendű sütő- vagy üledékes méz esetén a forralást is javasolják), ezután a felszínre kerülő szennyet lehabozzák, szűrik. 20–22 fokon hordóba vagy üvegedénybe kerül a cefre, bele az élesztőanyag (tápsó), tiszta bottal keverik, a borkezelésnél használt kotyogót erősítének a nyílásra. A főerjedés 18–20 fokon 1 hónapig történik, ezt követi az utóerjedés.⁸ A cefréből előállítható mézbor, pezsgőmézbor és mézsör. A mézsör 4–8% szesztartalmú, éppen feltisztult, de még enyhe erjedésben lévő szénsavdús ital.

A gráci mézsör receptje

25 kg színmézet feloldunk 100 l langyos vízben. Hozzáadunk 50–500 gramm komlót, 200 gramm megőrölt sörmalátát + ízesítőszerként fahéj, szegfűszeg, koriander, szerecsendió főzetét (tüllzacskóba téve).⁹

A melegíti mézszesz (mézpálinka) készítésének leírása

Hulladékmézből (lásd korábban, sütő- vagy üledékes méz, melléktermék), legfeljebb 8–10% szeszfokú borból erjesztést indító tápsóval, 1 hl-enként 250 gramm borkősavval kiegészítve kell teljesen kierjeszteni. A lepárlást kisüstön kell végezni. A mézszesz 45–60%-os alkoholtartalmú lesz.¹⁰

⁸ Hérics-Tóth-Taxner i. m. 6–10.

⁹ Hérics-Tóth-Taxner i. m. 12.

¹⁰ Hérics-Tóth-Taxner i. m. 13.

A hidegúti mézpálinka (mézlikőr, borlikőr) készítése

Likorkészítményekhez csak színmézet lehet felhasználni! A borlikőrnek nevezett ital elkészítése: 1 l övörös vagy fehér borban 2 napig kell citromhéjat áztatni. A citromhéjat kivéve a borhoz 1 dl finom szeszt + 125 gramm vízfürdön megolvasztott mézet, valamint 10 gramm angelikamagot kell tenni, majd két napi állás után az egészet megszűrni.¹¹

Korábbi általánosabb mézskultúra

Említettem, hogy a 19. században még jelentősebb volt a mézskultúra. Özv. Kremnitzkyné Fröhlich Ilona¹² a 19. század legvégétől foglalkozott az erdélyi mézes készítmények és termékek történetével és terjesztésével. 1910-ben a budapesti kiállításon ezüst és bronz, 1912-ben Kolozsvárott arany- és ezüst-, 1913-ban ugyanott arany-, 1914-ben Pozsonyban aranyérmét kapott, részt vett székelyudvarhelyi és bodenbachi élelmiszeripari kiállításokon is, ahol oklevéllel tüntették ki. Népszerű munkája sok kiadást megélt Házi mézes tészták és méhtermékek földolgozása című kedvelt receptkönyv. Ebben több mint 50 mézes terméket (jobbára süteményeket) ír le, de az 51. a mézlikőr receptje. Csak az érdekesség kedvéért néhány mézes termék: egészség csillaga, fütty, gödöllői csók, méhészbundás, mézostya, Mézes Giza, mézes linzi, habart mézlepeny, méhkenyér, mézes tészta, mézkenyér, mézesrétes, mézkrém, mézkokas.

Kremnitzkyné mézlikőr receptje

7 dl mézhez 1,5 l erős pálinkát vagy 60%-os szeszt kell tenni (utóbbi esetben fél liter vizet is), ehhez pár csepp fahéj vagy szegfűszeg, vagy narancs, vagy kömény, ánizs és éter (illószér). Egy üvegbe töltve 6 hétig érintetlenül hagyjuk a konyhában vagy más meleg helyen. Amennyiben szükséges filtráló (szűrő-) papíron át kell szűrni és kész az ital. (A következőkben megadja még a mustórium és a mézbor receptjét is).¹³

A mézes pálinka a népi pálinkakészítésben és fogyasztásban

A népi pálinkakészítésben több helyen a legutóbbi időkig a „hideg úti”, tehát az utólag édesített, ízesített pálinkakészítmények között fennmaradt a mézes pálinka készítésének és fogyasztásának a szokása. Elszórt adatokkal rendelkezünk a „meleg úti” készítéséről is. Gyakorlatilag minden népi táplálkozásmonográfiában rábukkanhatunk a mézes pálinka említésére, ez azt bizonyítja, hogy a legutóbbi időkig a falusi gyakorlatban élt készítésének az ismerete; bár a néprajzkutatók nem fordítottak kellő figyelmet rá (mint általában a pálinkára).

Az első magyarországi adatok (18–19. század)

Apor Péter 1736-os erdélyi adatát már említettem. Balogh Sámuel 1827-ben közzétett írása a gömöri parasztlakodalomról szól. Ebben nagy szerepet kapott a pálinka, sőt

¹¹ Hérics-Tóth-Taxner i. m. 13.

¹² Kremnitzkyné Fröhlich I., 1925.

¹³ Kremnitzkyné i. m. 22.

a mézes pálinka is megjelent: „Ekkor még csak a pálinkázás kezdődik és foly két-három óráig először tisztán, azután mézesen”.¹⁴ Etédi Gedő János 1843-ban a Magyar Gazdában tette közzé Udvarhelyszékről szóló vázlatát, ebben kétszer is szerepel a mézes pálinka: „Lakomás ebéd vagy vacsora itt abból áll, hogy akkor az asztalra mézespálinka, bor, töltött tyúk, palacsinta, kürtöskalács, pánkó (= fánk), s másféle sütemények kerülnek”... „A dolog végével, a nehezebb munkáknál háromféle étellel, s természetesen mézes pálinkával vendégeltetnek meg a segítők...”¹⁵ A palóc mézes pálinkáról 1857-ben Reguly Antal is megemlékezik.¹⁶

A kétféle őrségi mézes pálinka, mézbor és mézes sütemény

Kardos László leírása szerint¹⁷ a 20. század első felében az Órségben a mézes pálinka kétféle, a hagyományos és szélesebb körben elterjedt ízesített, valamint a másutt krampapulira emlékeztető meggyújtott szeszes ital: „tálba öntik a pálinkát és a tál alját teleöntik mézzel. Meggyújtják. A szesz kiég a pálinkából, a méz megolvad. Szép piros színe lesz az italnak. *Kehe* (köhögés, B. G.) ellen orvosság”.¹⁸ A mézes pálinka másik, ízesített formája: „egy literes üvegbe 2 dl. mézet és 8 dl. pálinkát öntenek. Jól össze kell rázni.”

És a csatlakozó termékek: „A *mézes-bor*-ba is ugyanez az arány, ezt lehet forralni is. A méz legkimódoltabb fölhasználása a *mézes sütemény* formájában ide is elérkezett...” A mézes pálinka fogyasztása itt is az ún. „jeles”, vagyis ünnepnapokhoz kapcsolódott. Kardos László szerint disznóöléskor fogyasztották.

Mézes pálinka a Jászságban

A Jászságban a méznek sokféle felhasználása ismeretes, pl. mézes kenyér, vajas-mézes kenyér, sokféle mézes sütemény, sőt mézes befőzött (a gyümölcsöt mézes vízben főzték fel), mézes tea, mézes liszt stb. De bort és pálinkát is édesítettek mézzel, ez utóbbinak itt már háromféle, két hidegüti és egy melegüti eljárása ismert. H. Bathó Edit leírása szerint: „A *mézes pálinkát* és a *mézes bort* búcsúra és egyéb családi ünnepekre (névnap, keresztelő, lakodalom) készítették, főleg nők részére. A mézes pálinka úgy készül, hogy meggyújtották a pálinkát és az égő pálinkába öntötték a mézet, de volt úgy is, hogy a mézes vizet a pálinkával összevegyítették. Mézes pálinka készítése napjainkban is előfordul.” És itt következik a melegüti mézes pálinka készítés leírása (amely ezek szerint a népeletben ha ritkán is, de előfordul): „Némely méhészek a napraforgó mézet a cefrébe öntik és belőle pálinkát főzetnek. (Jászberény)”¹⁹ H. Bathó Edit ezek után még a mézsőr népi leírását is megadja.

T. Bereczky Szolnok megyei leírásában is felbukkan a mézes pálinka: „Jászberényben mézes pálinkával kínálták az ifjú párt, hogy az életük olyan édes legyen.”²⁰

¹⁴ Közli: *Paládi-Kovács A.*, 1985. 156.

¹⁵ Közli: *Paládi-Kovács A.*, 1985. 357. és 360.

¹⁶ *Reguly A.*, 1857. 114.

¹⁷ *Kardos L.*, 1943/1982. 156.

¹⁸ „A krampapulira lásd: *Balázs G.*, 1998.

¹⁹ *H. Bathó E.*, 1988. 47–48.

²⁰ *T. Bereczky I.*, 1986. 96.

A gyógyító mézpálinka Gömörben

Ujváry Zoltán a gömöri mézfelhasználásról közöl értékes adatokat. Itt is ismerik a mézsört és a mézbort, a mézsörnek két receptjét is megadja. Külön mézes pálinkáról nem tesz említést, de a méz mint gyógyító táplálék fejezetben hasonló „gyógyterméket” ismertet: „Gyomorfájás elleni gyógyszer az, amikor az *ürömből* (*Artemisa vulgaris*) teát főznek, a főzetet mézzel és rummal összekeverik. Ebből egy kávéskanállal naponta kétszer-háromszor vesz be a beteg.”²¹

Kotics József a gömöri népi méhészkedésről szóló könyvében már közli az ízesített mézes pálinka receptjét: „Készítése igen egyszerű volt. A mézet serpenyőben felolvasztották, majd miután meghűlt, a pálinkát ráöntve ismét a tűzre tették és összelegetítették. Az így elkészített édes italt főleg az asszonyok fogyasztották lakodalom alkalmával.”²² De fogyasztották a mézes bort és mézes pálinkát disznótorban, csigacsináláskor, húsvétkor pedig a lányos házaknál mézes pálinkával kínálták a locsolkodó legényeket. Szokás volt, hogy a gyermekágyas asszonynak is mézes pálinkát vittek ajándékba.

A szabadkai népi mézes pálinka

30%-nyi alkohol, 60%-nyi 45–50 fokos pálinka, hozzá 30%-nyi méz, 1%-nyi cukor és fűszerek.²³

Összefoglalás

Korábban szélesebb körben elterjedt mézkultúrával, mézfogyasztási szokásokkal találkozhattunk. A mézes szeszes italok között a kétféle (hideg- és melegíti) mézsör, a mézbor és az ismét kétféle mézes pálinka (mézespálinka) fordul elő. A magyarországi történet azt mutatja, hogy a mézes pálinkák a középkorban föltehetőleg ismertek voltak, mert az első magyarországi adat a 18. században már a visszaszorulásukon kesereg. A 19–20. században, a népi gyakorlatban főleg az ízesített pálinkák, gyógypálinkák között találkozunk a mézes pálinkával – a legtöbb népi táplálkozási monográfia ezt megemlíti. Nyilvánvalóan korábban a kisebb szeszfőzdékben is előfordulhatott. Nyomokban él a melegíti mézpálinka-készítés hagyománya. Manapság a köztudatban legföljebb a már említett mézzel ízesített pálinka él, a nóta is erre utalhat: „Úgy szerettem Jánoskát, mint a mézes pálinkát”.

A mézes pálinka hivatalos, gyári készítéséről nem tudunk. Az egészségkultusz előtérbe kerülésével a mézes ételek és italok ismételt forgalomba hozatala, korábbi receptek fölélesztése sikerrel kecsegtet.*

²¹ Ujváry Z., 1991. 63–67.

²² Kotics J., 1988. 92–93.

²³ Draveczky Balázs szóbeli közlése.

* Az IWS Kereskedelmi és Vállalkozási Kft. (Szombathely) 2001-ben saját recept alapján többféle mézes pálinkát, pontosabban, az új, 2002. június elsejével belépő szabvány szerint likórt (Mézés vilmoskörte-pálinkás likőr, Mézes barack likőr stb.) kezdett el gyártani és forgalmazni. Jelen tanulmány az IWS Kereskedelmi és Vállalkozási Kft. felkérésére készült.

IRODALOM

- Apor Péter*
1736/1987 *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása*. Szépirodalmi, Budapest
- Balázs Géza*
1998 *A magyar pálinka*. Aula, Budapest
- T. Bereczky Ibolya*
1986 Népi táplálkozás Szolnok megyében. Debrecen (*Studia Folkloristica et Ethnographica*, 19.)
- H. Bathó Edit*
1988 Népi méhészkedés a Jászságban. Debrecen (*Folklor és Ethnographia*, 47.)
- Bevilaqua Borsody Béla*
1931 *A magyar serfőzés története*. 1–2. Budapest
- Kardos László*
1943/1982 *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest (Az 1943-ban megjelent a „Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára” című sorozat 8. kötetének hasonmás kiadása)
- Hérics-Tóth Jenő–Taxner Károly*
1926 *Szeszesitalok és ecet készítése mézből*. (Magyar Királyi Erjedéstan Intézet)
- Kotics József*
1988 Népi méhészkedés Gömörben. Debrecen (Gömör néprajza, XVIII.)
- Kremniczkyné Fröhlich Ilona*
1925 *Házi mézes tészták és méhtermékek földolgozása*. 5. bővített kiadás. Cluj-Kolozsvár (Providentia Könyvnyomdai Műintézet)
- Paládi-Kovács Attila (szerk.)*
1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Gondolat, Budapest
- Reguly Antal*
1857/1985 *Reguly Antal palóc jegyzetei*. Sajtó alá rendezte: *Selmeczi Kovács Attila*. Eger
- Sólyom Lajos (szerk.)*
1978 *Likőripari kézikönyv*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
1986 *Pálinkafőzés*. Kézikönyv kisüzemek számára. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
- Szabadfalvi József*
1961 *A magyar méhsörkésztés*. In: *Műveltség és Hagyomány*, 3. 107–128. Debrecen
- Ujváry Zoltán*
1991 Népi táplálkozás három gömöri völgyben. Debrecen (Gömör néprajza, XXIX.)

FELIRATOS FALVÉDŐK HARSÁNYBAN

CSEH FRUZZSINA

A feliratos falvédők születése a 19. századra nyúlik vissza. Bár a 20. századi néprajzi kutatások – melyek a lakáskultúrával, tárgyi és díszítőművészettel is foglalkoztak – során többször feltűntek a falvédők (mint egy tárgyi rendszer részei), a néprajz képviselői sokáig nem vagy csak alig foglalkoztak ezek jelentőségével. A szakirodalom az első, kifejezetten a feliratos falvédők múltját összegző műként Eva Stille munkáját jelöli meg (Traute Heim Glück allein. Gestickte Sprüche für Haus und Küche. Frankfurt, 1979.).¹ Ezután az 1980-as évektől számos mű jelenik meg Magyarországon is ebben a témában.

A falvédő elterjedésének útját három dimenzióban figyelhetjük meg. Egyrészt nyomom követhetjük az átvételt egy valódi térben: Németországból átvették a magyarországi úrhölgyek a képeslapok és színes magazinok közvetítésével, s miután itt is tért hódított, az Amerikába emigrálók is magukkal vitték a falvédők készítésének szokását (erre is találtam példát a kutatásom során). Másrészt a „társadalmi térben” is végigkísérhető e jelenség sorsa: a felsőbb rétegeknél a feliratok tükrözték a műveltséget, a közép-polgársághoz lekerülve falikép, egyfajta dísz lett, s innen vitte magával a falvédő a polgári életszemléletet és értékrendszert a munkásréteg és parasztság otthonaiba. A harmadik teret maguk a házak, konyhák majd szobák jelentik, ahol használták ezeket a tárgyakat, illetve azok a képek, dísztányérok és eszközök, melyek között a falon elhelyezték őket.

Eva Stille, német néprajzkutató szerint a 19–20. századi feliratos falvédők ősei előbb az úri-polgári otthonokban jelentek meg. K. Csilléry Klára megemlíti Jakob Falke nevét, aki megkísérelte az általa vélt helyes irányba terelni a művészietlen női kézimunkákat a historizmus korának neves művészettörténészeként. A kor divatújságjai és kötetei segítségével az uralkodó osztály lakásaiból hamarosan száműzték a feliratos vászonhímzéseket. Elterjedt viszont az 1870-es évektől a vászonnemű piros-kék díszítése, és folyóiratok, díszkönyvek, iskolai oktatás és üzemi előállítás segítségével divat lett a kispolgárság asszonyainál. Falvédőként – új szerepben kezdték el alkalmazni ezeket a takaréktűzhelyek használatával modernizálódó konyhában. Ezen régi darabok feladata az volt, hogy az ekkor használt zárt tüzelésű tűzhelyek miatt lerakódott szennyeződéstől megvédjék a fehérre meszelt, illetve festett falú konyhákat, hangsúlyozzák annak rendjét, tisztaságát. A textilek lassan elvesztették védőfunkciójukat, s egyre inkább varrott képekként váltak az otthon díszévé. A 20. század elején pedig megjelentek a hozzájuk kapcsolódó vonalas jellegű vászonhímzések, konyhagarnitúrák: terítők kredencre, asztalra és szenesládára, valamint konyhaszekerénypolcok szélére tűzhető hímzett csíkok. Az olcsó, könnyen tisztán tartható falvédők a legszegényebb otthonokba is eljutottak. Megjelentek a magyar háztartási és divatújságokban, a magyarországi dámáknál, majd a kevésbé tehető polgároknál, munkáscsaládoknál és parasztházakban. Faliképként értékelték

---

¹ K. Csilléry K., 1987. 12.

öket. A század eleji falusi konyhák színes nyomású papírfalvédői és egész éves naptárlapjai (melyek ugyanazt a szerepet töltötték be, mint az előbbiek) hamarabb és gyorsabban elterjedtek, mint a hímezett falvédők, olcsó és jó ajándékok voltak.² Az 1960-as években a még giccsesebb, tarka nyomású vászon falvédők kiszorították a korábbiakat.³

Ezen varrott képek funkciója tehát a fal védelme és díszítése volt. Szobai képként főleg a vallási témájúakat választották, melyek a főfalra kerültek, illetve a szent és profán témájúak egyaránt előfordultak a szent sarokban. A falvédők elfoglalták az egyéb dísz tárgyak már korábban kialakult kompozíciója alatti falsávot. Am ez nem jellemző mindenhol, a parasztházak konyhájában ugyanis nincs ilyen hagyományos elrendezés a falvédőkre vonatkozóan, megjelennek az egyedi ötletek és a sávokba csoportosítás is. Sőt, elhelyezhették az igényes hímezések mellett is a nyomott vagy szárítottalással kivarrott falvédőket.

Az életmód modernizálódásával és a lakások átalakulásával a falvédők fokozatosan eltűntek, mert az 1950–60-as évek kicsempézett és gáztűzhellyel ellátott konyháiban már nincs szükség arra, hogy megvédjék a falat a szennyeződésektől. Ezért a falvédők helyére porcelán és műanyag úti emlékek, esetleg hímezett faliképek kerültek. Ahol idősebbek vezetik a háztartást, még megtalálható egy-két régi falvédő, de ezek kiszorultak a tornácra, vagy porfogónak a varrógépre, szennyesláda tetejére. Néhányan még őrzik őket a szekrényben.⁴

A falvédők divatja kezdetben a kispolgárosodó réteg körében terjedt el, melyre jellemző, hogy a parasztságból még nem szakadt ki, de a városi polgárságba még nem integrálódott. E rétegek értékei és eszményei táruznak elének a falvédők képein és szövegein. Sinkó Katalin szerint a kép és szöveg viszonya szempontjából négy típust lehet felállítani: 1. a kép és szöveg egymásra utal, 2. ezek nincsenek kapcsolatban egymással, 3. a szöveg alárendelt szerepű a képhez viszonyítva, 4. a kép az alárendelt.⁵ A szöveges hímezések forrása az egyházi hímezés, kendő, a széldísz, oltár- és szószékdísz, melyek bibliai szövegrészletek vagy életszentenciák. A szentenciázó hangvétel megfelel a falvédő eredeti funkciójának: biztosságot sugalló, közhelyszerű életnormákat adni a paraszti élet kötöttségeiből kiszakadt, értékszemléletében elbizonytalanodott családnak. Aztán megjelennek a világi témájú szövegek és képek is: operett- vagy slágerészletek stb. Ezeknél már megszűnik a kép és a szöveg kapcsolata: azonos szöveghez változó kép, illetve azonos képhez változó szöveg társulhat. A világi szövegek általában egyszerű kijelentő vagy érzelmekkel teli felkiáltó mondatok. Bemutatják ezek a falvédők az aszszony és a férfi dolgát a családban, súlyos sorsfordulókat, a kisvárosi társadalom elvárásainak megfelelő viselkedést. Térkitöltő motívumok az indák, virágok, ágak. A régi falvédőkben tükröződik a régi élet kötöttségeitől való szabadulás óhaja és a jobb, polgárosultabb életmód utáni vágy. Jellemző a személyes hangvétel, de valami köztudotról, közismertről szólnak. A falvédőket egyébként gyakran az iskoláskorú lányok készítették el, a már előrajzoltan vásárolt illetve az általuk átütött darabokon megtanulhattak varrni. A vallásos ábrázolások közül sok kompozíció reneszánsz eredetű, melyet a romantikus festészet fogalmazott újra, és ebben a formában popularizálódtak. Céljuk a közérthetőség és a köztetszetőség. A második világháború után az előrajz helyett képszerű, nyomtatott, „konyhakész” falvédők is megjelennek.

---

² K. Csilléry K., 1987. 12–19.

³ A feliratos falvédők definícióját l. még: K. Csilléry K., 1979. 43–45., 1987. 22.

⁴ Hankiss E., 1987. 64.

⁵ Sinkó K., 1987. 25.

Magyarországon a 20. század első felében a Németországból átvett falvédő-kultúra széles rétegekben elterjedt. Erre a kultúrára nem a család-, hanem az asszonyközpontúság jellemző, s fellendülése a női öntudatosság egyik első, széles körű társadalmi megnyilvánulása volt. Hankiss Elemér szerint általában a falvédők nem ábrázolnak családi kört, a nők elszakadnak a hagyományos családképzéstől. Új, egy-két gyerekes polgári család modellje jelenik meg. A konyha a női öntudat megjelenítője, az asszonyok kecsesek, takarosak vagy melankolikusak, törekenyek és átszellemültek, tehát idealizált ellenpólusai a szegény családok robotoló háziasszonyainak. Egyes falvédőkön megjelennek a fiatal párok, a szerelmi költészet témái, motívumai. A falvédők tehát egy új életforma keresésének a szimbólumai (ezt mutatja az öltözetek és hajviseletek ábrázolása is, melyek már polgári divatot tükröznek).⁶

Szmadám György – és mások is – a falvédőket esztétikai funkciójuk szempontjából a folklorisztikus művészet és az autonóm vagy hivatásos művészetek közötti újkorú fejlemény, a giccs kategóriájába sorolják. A giccs lényege a hazugság, mely megmutatkozik a tartalom és a forma kapcsolatában, illetve a mű valóságához való viszonyában is.⁷ De a kutatás és elemzés során – ahogyan Bodrogi Tibor is megfogalmazta⁸ – figyelemmel kell lenni az alkotó és a befogadó értékelésére, arra a tartalomra, ami kifejezésre jut a falvédők által. A falvédők egy vágyvilágot ábrázolnak, sokat mondanak a készítő értékrendjéről. Verebélyi Kincső úgy gondolja, hogy fontos feladat lenne a kutatások során pontosan elhatárolni a népművészetet (parasztművészetet) és a helyébe lépő művészi tevékenységet.⁹ Kérdés, hogy valóban létezik-e éles határ ezek között vagy esetleg érdemes lenne átmenetet keresni.¹⁰

A falvédőknek kép és téma szerint többféle felosztása is lehetséges, Kriston Vizi József a következő módon osztályozta a nagyrédei darabokat: vallásos szentenciák; hétköznapi normatívák, konyhai aranymondások; nóta- és műdal-illusztrációk, zsánerképek.¹¹ Vizsgálatomban ezt a csoportosítást követtem a tipizálásakor.

Kutatásomat 2002. február 4-től február 20-ig végeztem Harsányban. Összegyűjtöttem a falvédők adatait: hogyan és ki készítette, milyen tárgyi környezetben helyezték el, mi volt a funkciójuk. Feladatomban tartottam, hogy megkérdezzem az adatközlőket arról is, az ő szemükben milyen esztétikai értékkel bírnak a falvédők, mi alapján választottak/választanak ki egy-egy darabot. Különbséget lehet-e tenni életkor, vallás vagy bármilyen egyéni tényező szerint a falvédők kiválasztásában és használatában? Valamint mi volt a falvédők jelentősége régen, és hogyan alakult át ez a szerep mára, a használatuk után. A kutatáshoz kérdőíveket használtam, az interjúk során felmerülő esetleges további kérdéseket, illetve válaszokat pedig a kérdőívek végén jegyzetelés formájában rögzítettem. Emellett minden falvédőről készítettem legalább 1 db színes fényképet.¹²

Az összegyűjtött anyag rendszerezése során szerettem volna föltárni, hogy készítők és használók hogyan értékelik saját falvédőiket, és mi a falvédők szerepe az ő életükben. Annál is inkább fontosnak tartom a tulajdonosok szerepét az elemzésben, mert

⁶ Hankiss E., 1987. 67–71.

⁷ Szmadám Gy., 1980. 44–46.

⁸ Bodrogi T., 1987. 10.

⁹ Verebélyi K., 1980. 62.

¹⁰ A feliratos falvédők értelmezéséhez a 20. századi népművészetet csak annyiban érintem, amennyire itt szükséges. A társadalom és népművészet változásának leírását l. Hofer T. és Fél E., 1975. 34–59.

¹¹ Kriston Vizi J., 1987. 58–63.

¹² Harsány 1902-ben lett nagyközség, ma reformátusok és római katolikusok egyaránt élnek itt. Egy 1996-os adat szerint a falu lakossága 2175 fő.

az egyes adatközlőknek eltér a véleményük a falvédők jelentőségéről. Ennek több oka lehet: a készítőhöz fűződő viszony, a tárgyhoz kapcsolódó emlékek stb. Az elemzés során szem előtt tartom, hogy megpróbáljam a hasonló vonásokat – melyek egy azonos kultúrán belüli kis közösségekben kell, hogy legyenek – megtalálni a falvédők használatának módjában és a hozzájuk fűződő viszonyokban. Ez a módszer egy több száz darabos gyűjtemény esetében talán nem vezetne használható eredményre. De úgy gondolom, hogy egy kis darabszámú anyag a személyekhez kötött csoportosítás után is áttekinthető marad. Ebben az esetben tehát lehetőség nyílik a falvédők tárgyi környezetének és a használat módjának alapos elemzésére, s ezek mellett érdemes még egy szempontot figyelembe venni: alkalmam nyílt arról kérdezni a harsányiakat, mi lesz a falvédők sorsa, ha lekerülnek a falról, mi ma a funkciójuk a régi daraboknak. Az interjúk során sok adatközlő fontosnak tartotta, hogy a falvédőkkel együtt elővegyen más hímzett, varrott tárgyakat is (surcokat, terítőket), melyeket az előbbiekkal együtt, egy szekrényben tárolt és egyformán mutatott be. Ezek a tulajdonosok tehát a falvédőket ugyanolyan nagy becsben tartják, mint a többi varrott holmit. De ennek az ellentétjére is találtam példát, mikor a falvédőt már kidobták, de a régi terítők, surcok megmaradtak. Ez a jelenség tehát segíthet megérteni a falvédők eltérő szerepét és jelentőségét az egyes emberek életében és mégis egy kultúrán belül, ezért szintén figyelembe veszem az értelmezés során. Az itt leírt elemekből szeretnék tehát összeállítani egy egész képet a feliratos falvédők használatáról Harsányban. Ez a kép bizonyos mértékig nyilván egységes, de figyelembe kell venni az apróbb részleteket is, mert gyakran ezekben rejlik egy jelenség megértésének a kulcsa. Itt a kutatásom során megfigyelt – a falvédőkre vonatkozó – négy legjellemzőbb használatmódot mutatom be.

Pók Istvánné Balázs Ilonának két színes, varrott falvédője van, melyeken egy-egy fiatal pár látható, köröttük virágokkal. Neki mindig inkább a színes falvédők tetszettek. Csak az egyik képen van felirat: „*Ne hagyd el azt ki téged szívből imád*”. A mintákat kb. az 1930–40-es években más falvédőkről dörzsölte át alumíniumkanállal és varrta ki. Megnézte tehát a más házában kitett falvédőket, „Ha tetszett, átdörzsöltük megszírozott kanállal, aztán átrajzoltuk és varrtuk. A legtöbbet így csináltuk, levettük.” Az édesanyjától tanult meg varrni. A falvédők a konyhát díszítették, mára kikerültek a nyári konyha falára. Nem teszi el őket a szekrénybe, nem őrzi meg, „Elkopik, azt elhajítjuk”. A régi darabokat kidobja, vagy eltépi rongynak.¹³ Pók Istvánné megmutatott még egy-két általa kivarrt terítőt, ezeket nagyobb becsben tartja, mert ha nem is használja őket, nem dobja ki, hátha még később előveszi.

Barna Jolán két darab falvédőt mutatott, ezeket előrajzolva vették a miskolci piacon, és a lánya varrta ki őket, aki az édesanyjától tanult meg varrni: „Az enyémekek elvitték a muszkák”. Jolán néni sajnos nem emlékszik, hogy mikor készültek ezek a képek. Mindkettő kint van a falon. Az egyik falvédő késsel varrott, vallásos témájú, két angyalt ábrázol, a következő felirattal: „*Házi Áldás / Hol Hit, ott Szeretet / Hol szeretet, ott Béke / Hol Béke / ott Áldás / Hol Áldás / ott Isten / Hol Isten, ott szükség nincsen*” (12. darab, 1. kép). Ez a falvédő a konyha falán van, fölé van akasztva egy feszület, egy nagyobb és két kisebb szentkép szimmetrikus elrendezésben. Szervesen beilleszkedik tehát ebbe a valláshoz és hithez kötődő tárgyegyüttesbe. Hogy a másik falvédő mikor készült, arra Barna Jolán szintén nem emlékszik, de ez az előbbinél fiatalabbnak tűnik. Tarka felirat (slágerrészlet), körben rózsákkal, az egészet egy keresztiszemes öltésekkel varrott inda keretezi: „*Valaki kell nekem is, / aki csak az enyém. / Aki társ / egy hosszú életen*

---

¹³ Mindkét darab saját gyűjtésem a HOM-nak.

át" (13. darab 2. kép). Ez a falvédő a kiskonyhát díszíti, ahol az idős néni sokat tartózkodik. Ők a mintákat régen nem ütötték át másérol, hanem megvették Miskolcon előrajzolva, de figyelték, hogy más hogy varrja ki a képeket: „Néztem a többiét, úgy csináltam én is meg.” Azt, hogy a falvédők meddig lesznek a falon, mi lesz a sorsuk, Jolán néni nem tudta megmondani.

1. kép

Özv. Csorba Istvánné Varai Piroska három falvédőt mutatott, egy késsel és két lilával varrottat. A késsel varrott két madár ül egy ágon, felirata: „*Mint a madár az ágon / oly boldog légy a világon!*” (14. darab, 3. kép). 52 éve vette ezt Piroska néni a miskolci piacon, ő maga is varrta ki. Idősebb korára már inkább a vallásos témájú minták tetszettek, ezt mutatja a két, tíz éve kivarrt lila falvédő. Az egyik ugyanaz a feliratú és mintájú házi áldás, mint Barna Jolán konyhájában, a másik két angyalt ábrázol a következő felirattal: „*Minden / szükségedben bizzál Istenben!*” Ezeket szintén a miskolci piacon vette előrajzolva. A három falvédő a konyhát díszítette, és egy öt évvel ezelőtti festéskor (hengereleskor) kerültek a szekrénybe, most nincs a helyükön semmi. Piroska néninek most is tetszik egy falvédő, amit valakinél látott, tervezi, hogy átüti és kivarrja. Egy konyhában lehetett több különböző színű falvédő is, de ezeket nem egymás mellé tették, hanem szétszórtan. Gyakran tettek köréjük tányérok. Az asszonyok, lányok megnézték régen egymásnál, hogy szépen van-e kivarrva a falvédő, s ha nem, annak megmondták a szemébe, hogy javítsa ki. Fontos volt, hogy szépen legyen kivarrva, és illjen hozzá a cérna. Olyan is volt, hogy valaki saját maga talált ki mintát, de ez inkább a kitöltő motívumokra igaz: virágokat, madarakat rajzoltak. Piroska néni szerint a falvédő

divatja változott. Az egyszínűek voltak az elsők, és csak később jelentek meg a színesek. Kb. öt éve kezdtek ezek eltűnni.

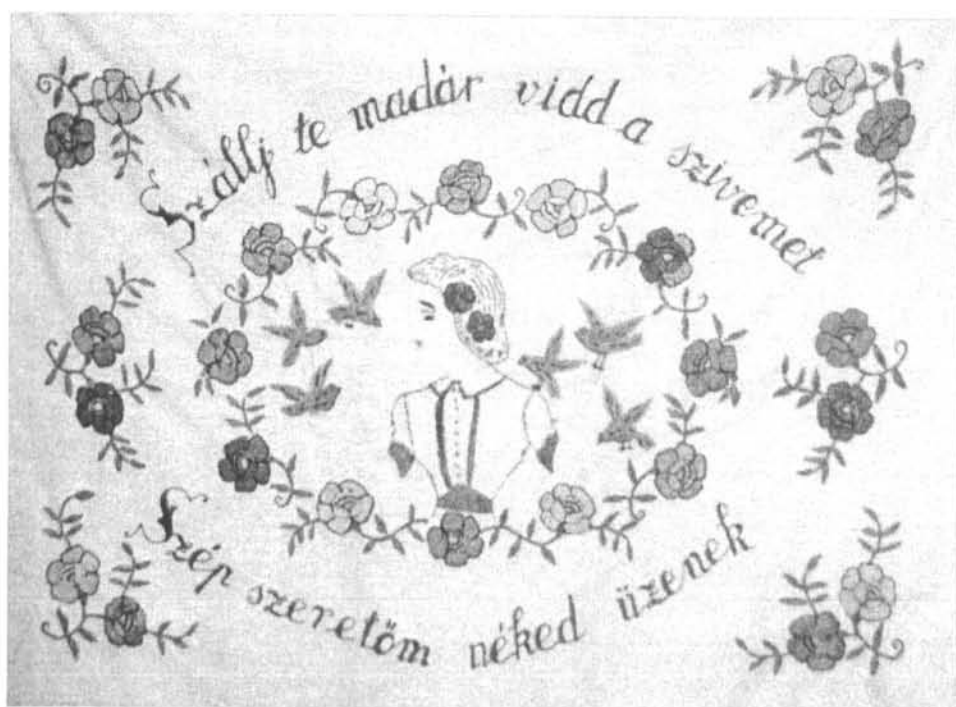

2. kép

3. kép

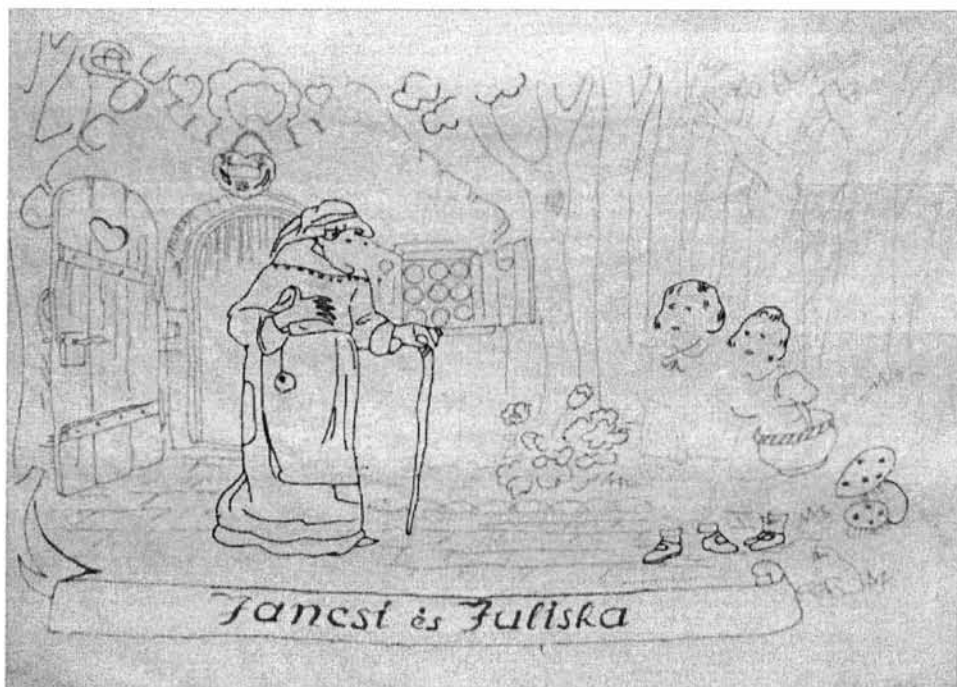
Kalossai Lajosné Baráth Anna szintén használja még három fálvédőjét, a konyhát díszítik. Mindhármát kb. ötven éve vette Miskolcon, és a lánya varrta ki őket többszínűre:

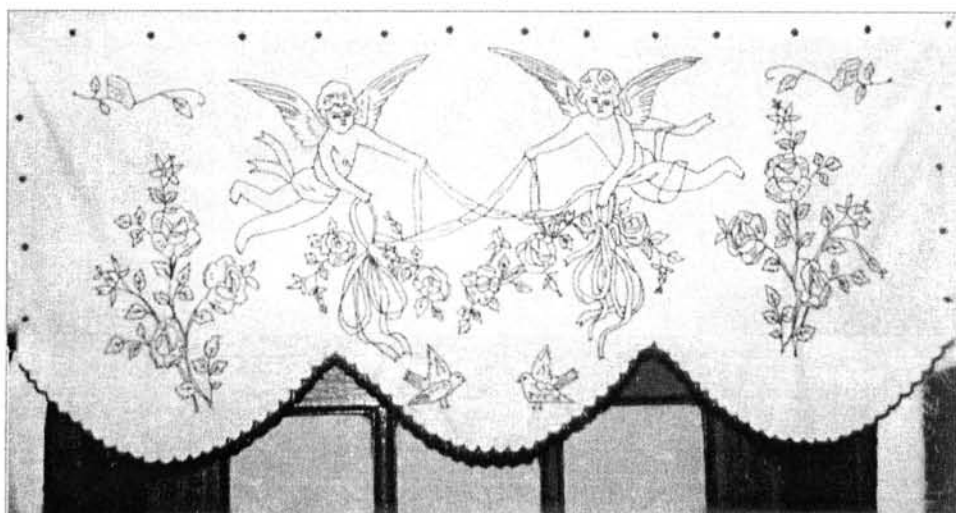
4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

„A lányom összerakta így a színeket.” Ő egy falubeli asszonytól tanult varrni. Az egyik fiatal lány van virágokkal és madarakkal: „Szállj te madár vidd a szívemet / Szép szeretőm néked üzenek” (36. darab, 4. kép), a másik egy fiatal párt ábrázol: „Ne hagyd el soha azt, ki téged szívből imád, / Lásd be, hogy néked is van számtalan kis hibád.” E körül ki vannak akasztva a falra a különböző konyhai eszközök (37–38. darab,

5. kép). A harmadik falvédő egy mesejelenetet ábrázol: „*Jancsi és Juliska*” (39. darab, 6. kép). A falvédőkkel együtt több kiegészítő is díszíti a konyhát, melyek az előzőekkel azonos stílusban és azonos típusú öltéssel készültek: ajtó fölé való (40. darab, 7. kép), sikáló-¹⁴ és kefetartó. Kalossai Lajosné nem tudja még, hogy mi lesz évek múlva a falvédők sorsa.

A Harsányban talált feliratos falvédők témájuk szerint vallásosak (10 db), vers-, sláger- vagy nótarészletek, zsánerképek (10 db), illetve hétköznapi normatívák és konyhai aranymondások (13 db). Nem lehet tehát kiemelni egy uralkodó témát sem, nagyjából egyenlő mennyiségben fordulnak elő. Ezen belül előfordul, hogy egy-egy háztartásban csak profán képek vannak, pl. Kalossai Lajosnénál, vagy ezek keverednek vallásos témájúakkal, pl. Barna Jolánnál. Arról, hogy egyes emberek miért egy bizonyos mintát választottak, minden esetben az egyéni ízlés döntött. Vallási hovatarozás szerint nem találtam különbséget sem a mintaválasztásban, sem a feliratokban. A katolikusoknál és a reformátusoknál egyaránt megjelenik a Jézus szíve-ábrázolás, Mária a kis Jézussal és az angyalok, valamint ugyanazok a házi áldások és imák olvashatók az eltérő vallásúak falvédőin. Ezt mutatják a katolikus Barna Jolán és a református Csorba Istvánné vallásos témájú falvédői, melyeken ugyanaz a házi áldás és ábrázolás szerepel. Mintaválasztásban esetleg életkor szerint lehetett korábban különbséget tenni (a fiatalabbak egyes helyeken jobban szerették a slágerrészleteket, míg az idősebbek a házi áldásokat, imádságokat részesítették előnyben), de ez sem mindenhol volt jellemző. Ma ez a szempont már nem él, mert a tulajdonosok – ha használják a falvédőket – témájuktól függetlenül teszik ki azokat a falra, mert emlékként tekintenek rájuk; vagy egyáltalán nem rakják ki ezeket a képeket. Készítéskor a motívumokat egymás falvédőjéről ütötték át, vagy Miskolcon vették meg átütve, egyéni ötletek csak a színek és a kitöltő motívumok (általában virágok, levelek, madarak) esetében jelentkezettek (4–5. kép). A falvédőket kezdetben egy színnel varrták ki: kézzel vagy pirossal, esetleg lilával. Harsányban kb. a '40–50-es évektől ragadható meg a színesedés időszaka. Ez viszont egy hosszabb folyamat eredménye, ugyanúgy, ahogy a minták terjedése is. Kezdetben az átütött darabokat csak a jómódúak tudták megvásárolni Miskolcon, tőlük üthették át mások a mintákat. Az újabb színeket és motívumokat is Miskolcon, a boltban és a piacon látták meg először, ezeket vitték haza. A falvédők jóval egyszerűbb technikával készültek, mint a többi varrott holmi: szár- és lapos öltéssel, néhány darabon megjelent a keresztszemes öltéstípus is (2–3. kép).

A falvédőket elsősorban a lányok készítették, ezeken tanulhattak meg varrni. Őket édesanyjuk, nőrokonuk vagy a tanítóné tanította kézimunkázni. A falvédők leggyakrabban a konyhát díszítették (csak egy helyen, Kiss Lajosnénál láttam a szobában is; 29–33. darab), általában felettük helyezték el a dísztányérokat, a stelázsikon csfokokat, s a konyha különböző részein a fésű-, kefe- és sikálótartókat. A 6. képen megfigyelhető, hogyan olvad be a falvédő és a sikálótartó (balra) a falon a konyhai használati eszközök (reszelő, habverő, fedők, kefe, stb.) rendszerébe. A kiegészítő hímzett textileket néhány évvel a falvédők megjelenése után kezdték el készíteni, színben és a minta jellegében törekedtek az összhang megtartására. Majd a falvédőkkel együtt a kiegészítőket is végleg levették a legtöbb háztartásban, s csak ott maradtak kint, ahol még a varrott képek is a konyha díszei. Harsányban egy konyhában általában vagy csak egyforma színű képeket tettek ki, vagy ha különbözőeket, azokat távolabb helyezték el egymástól. Előfordult az is, hogy csak többszínű képeket használtak a falon (pl. Pók Istvánné). Egyedül Barna Jolánnál

¹⁴ Sikáló = a tészta gyúrására használt sodrófa.

„épült be” a vallásos témájú falvédő a többi szentkép és feszület egységébe (13. darab). S bár ez a helyiség eredetileg konyhaként funkcionálna, valójában nem használják, s így kitétték azokat a képeket, amiket a szobákban szoktak. Az, hogy mikor kezdett elmaradni a falvédők használata, és mikor kerültek le a falról, változó volt családonként. A '60–70-es években már elkezdtek újabb házakat építeni a faluban, ott sokan nem tették már vissza a falvédőket. Aki továbbra is használta a falvédőt, nem az új lakásban helyezte el azt, hanem a kép kiszorult a lakókonyhaként működő kiskonyha falára. Az új lakás pedig a vendégfogadás színhelye lett. Bárhova is vannak még kitéve a falvédők, eltűntek már mellőlük a dísztányérok, és egyéb hímezett kiegészítőket is csak egy-két helyen lehet látni.

Utaltam rá, hogy az elemzés során szem előtt tartom, hogy mi a már nem használt falvédők sorsa. Nagyon kevés az a család, ahol a fiatalok érdeklődnek ezek iránt, és elkéri szüleitől, nagyszüleitől. Legjellemzőbb az, hogy a falvédők szekrénybe kerülnek a többi hímezett és varrott ruhanemű, terítő, ágynemű közé. Az interjúk során egyértelműen kiderült, hogy a varrott holmik, melyeket már nem is használnak, sokat jelentenek a tulajdonosoknak. Ezeket saját maguk vagy édesanyjuk készítette, és valamilyenkor a mindennapok részét képezték. Egyes esetekben a falvédők bekerülnek ezek közé az emlékek közé a szekrénybe, és ugyanaz a tisztelet övezi őket, mint a többi tárgy, amit a család egy szeretett tagja készített (pl. a mostohatestvér Kiss Lajosnénál, vagy az amerikai rokonok Valkó Andrásnénál). Gyakoribb, hogy eltették a falvédőket, de azok mégsem olyan fontosak, mint a többi varrott holmi. Elteszik ezeket a falvédőket, mert sajnálják kidobni a saját kézimunkát, de könnyebben megválnak tőlük, mint azoktól a ruháktól, terítőktől, melyeket évtizedekig használtak, s melyekkel több munka volt: a bonyolult és precíz kézimunkákat büszkén mutogatták, részletesebben elmesélték, hogy és mennyi ideig készültek. Leginkább érezhető ez a megkülönböztetés azoknál az asszonyoknál, akik a falvédőket már kidobták, s bár a szebben hímezett terítőket sem használják már, azokat sajnálják eltépni rongynak. Érdekes, hogy csak két helyen találtam festett falvédőt. Ennek egyik oka lehet, hogy nem tudta mindenki megvenni. Másrészt, mire a festett falvédők megjelentek, és azokat már többen meg tudták vásárolni, sokan építkeztek, hengerelték a falat, és már a varrottakat is levették. Harmadrészt viszont a kézimunkának sok helyen nagyobb értéke volt, mint a készen vásárolt falvédőnek: több asszony panaszkodott, hogy még ma is szívesen kivarrna néhányat – pedig már meg tudnák venni –, ha jó lenne a szeme, mert szerette ezeket készíteni.

Azt, hogy mitől szép egy falvédő, meghatározta egyrészt az egyéni ízlés szerint a mintája és a színe, másrészt – ami mindenki szemében egyformán számított –, hogy szépen legyen kivarrva. Ugyanúgy működött ez, mint más kézimunkáknál. Ha szépen készítette el valaki a falvédőt, arról ezt tudták, és talán meg is bízták, hogy varrjon ki nekik is egyet-egyet. Megjegyezték viszont azt is – ha nem is mondták a szemébe –, ha egy lány vagy asszony nem tudott szépen varrni, de nem ítélték el emiatt. Valóban, fontos – amit Szemadám György megfogalmazott –, hogy a háziasszony mondanivalója jelenik meg sok falvédőn, s ezért az az ő „birodalmában”, a konyhában van kitéve.¹⁵ De bárki láthatta is a falvédőket a konyhában, s megítélhette, mennyire ügyes a háziasszony (hasonlít ez ahhoz, mikor a kelengyét, melyet egy lány maga készített, egyes helyeken kitétték közszemlére).¹⁶

---

¹⁵ Szemadám Gy., 1980. 44–46.

¹⁶ Fél E., 1976.

Szemadám György szerint a giccs kétarcú, mert behatol az autonóm művészet területeire, valamint giccsé változtatja az élő népművészet jó részét is.¹⁷ Úgy gondolom, a feliratos falvédők valóban beletartoznak ebbe a kategóriába. Épp ezért érdekes, hogy miközben a varrott képek bizonyos mértékig megváltoztatják a népművészetet, készítők mégis a népművészet hagyományos szempontjai szerint értékelik őket. Ez tükröződik a használat és esztétikai megítélés módjában, melyeket fentebb részleteztem: a falvédők beolvadtak a már régóta használt tárgyak rendszerébe, s esztétikai elbírálásuk ugyanazon szempontok szerint zajlott, mint a többi kézimunka esetében.

Nem egy kulturális elemnél megfigyelhető, hogy a társadalom felsőbb rétegeiből leszivárogyva, az alsóbb osztályok befogadták, s az folklorizálódott, tehát a népművészet része lett. A feliratos falvédőt kezdetben szintén felsőbb társadalmi rétegek igényei hívták életre, majd megjelent a polgári életmódban, s annak nézetrendszerét szállította tovább a szegényebb rétegekhez. Itt azonban nem épült be a népművészetbe, csak kölcsönhatásba lépett vele. Ennek oka talán azokban a társadalmi változásokban rejlik, melyek a 20. század eleji Magyarországot jellemezték: a polgári életmód áhított céllá vált a paraszti családokban, s e célt tükrözték s hozták közelebb a falvédők. Ezért mondanivalójuk már nem alakult át a régi, elavulttá vált paraszti értékrendnek megfelelően. A feliratos falvédők érdekessége és értéke talán épp ebben a tulajdonságukban rejlik. Ahogy a polgári életmód egyre elérhetőbb lett, s kézzelfoghatóan megvalósult, a feliratos falvédők szerepe is megváltozott.

Megfigyeléseim szerint az, hogy maig kint maradtak-e a falvédők, nem a ház típusától függ s nem is a tulajdonos életkorától. Több falvédőt találtam a falon kitéve új típusú házban, kevesebbet régi típusúban, s ezek minden esetben díszként funkcionáltak. A tulajdonosok életkora kb. 60–90 éves korra tehető, de nem határozható meg egyértelműen, hogy csak az idősebbek vagy csak a fiatalabbak használják még a falvédőket. Úgy gondolom tehát, hogy a szempontokat, melyek a képek sorsáról döntenek, az egyéni életutakban és emlékekben kell keresni. Az adatközlők ugyanis másként kötődnek ahhoz az átmeneti korszakhoz, melyre a falvédők emlékeztetnek minket. Egyes otthonokban ezek a képek egyfajta – a paraszti és polgári életvitel közti átmenet időszakát idéző – nosztalgia részévé váltak (valamint személyes emlékekhez kötődnek), s kint maradtak a falon. Másoknál viszont a paraszti sors és a polgári életforma közti rögös út emlékeztetői a falvédők, ezért már nem jelentek meg az új élettérben.

Ahogy a giccsekre általában jellemző, a feliratos falvédők élete rövid volt (mindössze 60–70 év). Jelentőségük abban áll, hogy emlékeztetnek s megismertetnek minket egy igen intenzív átalakulással, kézzelfogható bizonyítékai egy olyan társadalmi változásnak, melynek nyomán évszázados értékrendszerek és életformák tűntek el, és merőben újjak születtek.

A harsányi falvédők és kiegészítő konyhai textilek adatai, feliratai és mintái

1. Tulajdonos és készítette: Varga Józsefné Lénárt Erzsébet; készítés ideje: 1950-es évek; már nincs használatban (HOM N 2002.5.1). „*Szivemnek lelkemnek az a kívánsága, / Éljek én férjemmel örök boldogságban.*” Középen férfi és nő áll, kétoldalt egy-egy rózsató. Kékkel varrott. Szegőlék: kékkel pontozott.

2. Tulajdonos és készítette: Pók Istvánné Balázs Ilona; készítés idejére nem emlékszik; a kutatásig használatban volt, dísz a nyári konyhában (HOM N 2002.4.1). „*Ne hagyj el azt, ki téged szívből imád!*” Középen férfi és nő mellképe, alattuk és a felső sarkokban virágok. Több színnel varrott. Szegőlék: fehér.

¹⁷ Szemadám Gy., 1980. 44–46.

3. Tulajdonos és készítette: Pók Istvánné Balázs Ilona; készítés ideje: 1930–40-es évek; a kutatásig használatban volt, dísz a nyári konyhában (HOM N 2002.3.1). Felirat nélkül, középen férfi és nő áll, körben rózsafüzér. Több színnel varrott. Szegőlék: fehér.

4. Tulajdonos: Repei Emilné Csizmadia Mária; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1960-as évek; nincs már használatban. „*Isten áldása lebegjen / e ház felett*” Középen két angyal közt egy csokor, szalagos keret, a négy sarkában egy-egy rózsával. Kékkel varrott. Szegőlék: kékkel pontozott.

5. Tulajdonos: Repei Emilné Csizmadia Mária; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1960-as évek; nincs már használatban. „*Szomszéd asszony elmehet itt pletykázni / nem lehet*” Konyhajelenet, középen két asszony seprűvel és libával, virágfüzérés keret. Kékkel varrott. Szegőlék: kékkel pontozott.

6. Tulajdonos: Repei Emilné Csizmadia Mária; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1960-as évek; nincs már használatban. „*Sirassatok engem orgona virágok / csak jönne már / el az / akire én / várok*” Középen padon ülő nő, felette lombkorona, kétoldalt egy-egy virágtő. Kékkel varrott. Szegőlék: kékkel pontozott.

7. Tulajdonos: Repei Emilné Csizmadia Mária; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1960-as évek; nincs már használatban. „*Ne menj el maradj itt, / Majd meglátod jobb lesz itt!*” Ovális keretben fiú és lány ül egy padon. Kékkel varrott. Szegőlék: kék bolti szegő.

8. Tulajdonos és készítette: Tóth Bertalanné Nagy Mária; készítés ideje: 1950-es évek; nincs már használatban. „*Nincs nagyobb földi boldogság Mint szerelemből / kötött házasság*” Szív alakú keretben férfi és nő áll egy korlát előtt, a keret két szélén egy-egy szőlőfürt, levél- és virágmotívumok vannak. Kékkel varrott. Szegőlék: kék virágok.

9. Tulajdonos és készítette: Tóth Bertalanné Nagy Mária; készítés ideje: 1950-es évek; nincs már használatban. „*Jézus / szentséges / szíve / jöjjön el / a te / országod*” Középen két angyal közt Jézus szíve-motívum, virágfüzérés keret. Kékkel varrott. Szegőlék: kék virágok.

10. Tulajdonos: Tóth Bertalanné Nagy Mária; vásárlás ideje és helye: Miskolc, az 1960-as évek vége; nincs már használatban. „*Jézus szíve szeretlek én / Vezess át az élet tengerén*” Középen Jézus szíve-motívum virágokkal, virágfüzérés keret. Több színnel festett. Szegőlékként festett sorminta keretezi a képet.

11. Tulajdonos: Tóth Bertalanné Nagy Mária; vásárlás ideje és helye: Miskolc, az 1960-as évek vége; nincs már használatban. „*Szűz Mária Jézus anyja / könyörögi érettünk*” Középen Szűz Mária és a kis Jézus, a háttérben tájkép, kétoldalt egy-egy rózsatő. Festett.

12. Tulajdonos: Barna Jolán; készítette: a tulajdonos lánya; készítés idejére nem emlékszik; használatban van a konyhában, díszként funkcionál. „*Házi Áldás / Hol Hit, ott Szeretet / Hol szeretet, ott Béke / Hol Béke / ott Áldás / Hol Áldás / ott Isten / Hol Isten, ott szükség nincsen.*” Két angyal tartja szalagokon a felirat első felét, a szalagok alatt virágfüzér van, középen Jézus szíve-motívum. Kékkel varrott. Szegőlék: nincs, a kép széle elvarrott (1. kép).

13. Tulajdonos: Barna Jolán; készítette: a tulajdonos lánya; készítés idejére nem emlékszik; használatban van a kiskonyhában, díszként funkcionál. „*Valaki kell nekem is, / aki csak az enyém. / Aki társ / egy hosszú életen át.*” A középen elhelyezkedő feliratot virágos-índás, keresztszemes motívum keretezi. Több színnel varrott. Szegőlék: nincs, a kép széle elvarrott (2. kép).

14. Tulajdonos és készítette: özv. Csorba Istvánné Varai Piroska; készítés ideje: 1950.; nincs már használatban. „*Mint a madár az ágon / oly boldog légy a világon!*” Középen két madár ül egy virágos ágon, körben virágfüzér. Kékkel varrott. Szegőlék: kék bolti szegő (3. kép).

15. Tulajdonos és készítette: özv. Csorba Istvánné Varai Piroska; készítés ideje: 1992.; nincs már használatban. „*Házi Áldás / Hol Hit, ott Szeretet / Hol szeretet, ott Béke / Hol Béke / ott Áldás / Hol Áldás / ott Isten / Hol Isten, ott szükség nincsen.*” Két angyal tartja szalagokon a felirat első felét, a szalagok alatt virágfüzér van, középen Jézus szíve-motívum. Lilával varrott. Szegőlék: fehér.

16. Tulajdonos és készítette: özv. Csorba Istvánné Varai Piroska; készítés ideje: 1992.; nincs már használatban. „*Minden / szükségedben bízzál Istenben!*” Két angyal közt nap és virágfüzér. Lilával varrott. Szegőlék: fehér.

17. Tulajdonos és készítette: Cziki Gáborné Papp Mária; készítés ideje: 1958 k.; nincs már használatban (HOM N 2002.1.1). „*Holdfényes májusok, / muskátlis ablakok / Hozzátok / száll /*

minden álom” Középen ház, alatta virágfüzér, felette csillagos ég és madár. Kékkel varrott. Szegőlék: kék bolti szegő.

18. Tulajdonos és készítette: Czikó Gáborné Papp Mária; készítés ideje: 1958 k.; a nyári konyha falát díszíti. „*Csak a szépre emlékezem, / Az elmúlt boldog nyárra ...*” Középen férfi és nő, két oldalt egy-egy rózsátó egy-egy madárral. Kékkel varrott. Szegőlék: kék-fehér varrott (kopott).

19. Tulajdonos és készítette: Czikó Gáborné Papp Mária; készítés ideje: 1958 k.; a nyári konyha falát díszíti. „*Amíg lesz egy magyar nóta / amíg lesz egy piros rózsa / felejteni parancsszó-ra nem lehet!*” Jobboldalt lány rózsákkal, bal felső sarokban felirat. Pirossal varrott. Szegőlék: piros-fehér (kopott).

20. Tulajdonos és készítette: Dudás Ferencné Arnóczki Emerencia; készítés ideje: 1952–53.; nincs már használatban. „*Isten áldása lebegjen / e ház felett*” Két angyal tart két-két virágot, alattuk indás motívum. Kékkel varrott. Szegőlék: nincs.

21. Tulajdonos és készítette: Dudás Ferencné Arnóczki Emerencia; készítés ideje: 1970-es évek; nincs már használatban (HOM N 2002.6.1). „*Dicsőség Istennek / Békesség / a Földön / A jóakarató embernek*” Középen kerek, virágos keretben a felirat egy része, a keretet két angyal tartja. Pirossal varrott. Szegőlék: nincs.

22. Tulajdonos: Dudás Ferencné Arnóczki Emerencia; vásárlás helye: Miskolc, vásárlás idejére nem emlékszik; nincs már használatban. „*Az én jó Istenemet könyörögve kérem / hogy a kedves családomat / minden rossztól / őrizze meg / nekem*” Tájkép, baloldalt a háttérben hegylánc és templom, jobboldalt az előtérben kereszt előtt térdelő lány. Festett.

23. Tulajdonos és készítette: Dudás Ferencné Arnóczki Emerencia; készítés ideje: 1952–53.; nincs már használatban. „*Isten hozott / Kedves vendég / Van itt enni inni elég*” Két angyal tart szalagos virágfüzért. Kékkel varrott. Szegőlék: nincs.

24. Tulajdonos és készítette: Dudás Ferencné Arnóczki Emerencia; készítés ideje: 1952–53.; nincs már használatban. Felirat nincs. Konyhai jelenet: középen két lány és egy tűzhely, kétoldalt virágok. A kép igen kopott. Pirossal varrott. Szegőlék: piros-fehér bolti szegő.

26. Tulajdonos: Valkó Andrásné Lengyel Piroška; készítette: a tulajdonos egy amerikai rokona; készítés ideje: 1910.; nincs már használatban. „*Messze jártam / másutt is volt jó dolgom! / De a szívem csak / aszt sugja: Jobb / otthon!*” Tájkép, bal oldalt lány batyuval, jobboldalt kisház, madarak, tyúkok. Pirossal varrott. Szegőlék nincs, a kép széle elvarrott. A kép igen kopott.

27. Tulajdonos és készítette: Valkó Andrásné Lengyel Piroška; készítés ideje: 1918–22 k. nincs már használatban. Felirat nincs. Több színnel varrott virágmotívumok, keresztiszemes négyzetekben. Szegőlék: feketével pontozott.

28. Tulajdonos és készítette: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; készítés ideje: 1980-es évek; használatban van, a szoba falát díszíti. „*Nekem olyan ember kell ki más nő után nem jár el / Jó sok pénzt keressen és csak engem / szeressen.*” Középen egy férfi és egy nő eszik egy asztalnál, kétoldalt egy-egy szőlőfürt van. Kékkel varrott. Szegőlék: fehér.

29. Tulajdonos és készítette: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; készítés ideje: 1980-es évek; használatban van, a szoba falát díszíti. „*Ugysem hiszek a férfiaknak ...*”. Egy kisfiú és egy kislány ül padon, mellettük kutya van. Kékkel varrott. Szegőlék: kékkel varrott minta.

30. Tulajdonos és készítette: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; készítés ideje: 1980-es évek; ágy mellé való. Használatban van, a szoba falát díszíti. „*Jó Istenem / felébredtem / Te örködtél / Én feletem / Köszönöm hogy megtartottál / Hogy feletem / virrasztottál / ámen*” Középen a feliratot keretező virágfüzért két angyal tartja, kétoldalt egy-egy ovális alakú virágfüzérben galambok vannak. Több színnel varrott. Szegőlék: kékkel pontozott.

31. Tulajdonos és készítette: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; készítés ideje: 1950-es évek; a konyha falát díszíti. „*Nincsen rózsza / tövis nélkül*” A feliratot rózsafüzér keretezi. Kékkel varrott. Szegőlék: kékkel pontozott.

32. Tulajdonos: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; készítette: Kis Rebeka; készítés ideje: 1940-es évek; a konyha falát díszíti. „*Kedves vendég nem kínálunk / Végy egyedül itt a tálnk.*” Ábrázolás: terített asztal. Pirossal varrott. Szegőlék: piros-fehér bolti szegő.

33. Tulajdonos: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; készítette: Kis Rebeka; készítés ideje: 1970-es évek; nincs már használatban. „*Halvány sárga rózsza, ha tudnál beszélni, Elmondanám neked,*

nem érdemes élni.” Középen nő, kétoldalt egy-egy váza rózsákkal. Pirossal varrott. Szegőlék: piros.

34. Tulajdonos: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; készítette: Kis Rebeka; készítés ideje: 1970-es évek; nincs már használatban. *„Mint a madár az ágon / oly boldog légy a világon!”* Középen kerítésen ülő férfi sétabottal, és asztal mellett álló nő virággal. Kétoldalt virágfüzér egy-egy márárral. Kékkel varrott. Szegőlék: tarka rongycsík.

35. Tulajdonos: Kiss Lajosné Dargai Erzsébet; kefék, kékkel varrott virágmotívumokkal. A szoba falát díszíti.

36. Tulajdonos: Kalossai Lajosné Baráth Anna; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1950–60-as évek; a konyha falát díszíti. *„Szállj te madár vidd a szívemet / Szép szeretőm néked üzenek”* Középen nő mellképe, körülötte madarak és virágok. Több színnel varrott. Szegőlék: nincs (4. kép).

37. Tulajdonos: Kalossai Lajosné Baráth Anna; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1950–60-as évek; a konyha falát díszíti. *„Ne hagyd el soha azt, ki téged szivből imád, / Lásd be, hogy néked is van számtalan kis hibád.”* Középen férfi és nő, alattuk és mellettük rózsafüzér. Több színnel varrott. Szegőlék: nincs, a kép széle elvarrott (5. kép).

38. Tulajdonos: Kalossai Lajosné Baráth Anna; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1950–60-as évek; Sikálótartó. A konyha falán a falvédővel együtt beépül a konyhai használati tárgyak rendszerébe. Több színnel varrott virágmotívumok díszítik (5. kép).

39. Tulajdonos: Kalossai Lajosné Baráth Anna; készítette: a tulajdonos lánya; készítés ideje: 1950–60-as évek; a konyha falát díszíti. *„Jancsi és Juliska”*. Baloldalt öregasszony áll a mézeskalács-ház előtt, jobboldalt Jancsi és Juliska, háttérben erdő. Több színnel varrott. Szegőlék: nincs, a kép széle elvarrott (6. kép).

40. Tulajdonos: Kalossai Lajosné Baráth Anna; kiegészítő: ajtó fölé való; a konyha falát díszíti. Ábrázolás: angyalkák és virágfüzérek. Kékkel varrott (7. kép).

41. Tulajdonos: Kalossai Lajosné Baráth Anna; kiegészítők: kefetartó; a konyha falát díszíti. Ábrázolás: feketével varrott virágmotívumok.

42. Tulajdonos: Czikó Gáborné Papp Mária; kiegészítő „ablakcsík”, ablak díszítésére függönyként használt 3 darabos textilgarmitúra, nincs már használatban (HOM N 2002.2.1–3.) Ábrázolás: több színnel, laposöltéssel és láncöltéssel hímzett stilizált rózsák levelekkel, szélén piros szegélydíszítés.

IRODALOM

Bodrogi Tibor

1987 A művészi befogadás határai. *Kovács Ákos* (szerk.): Feliratos falvédők, 9–12. Budapest

Fél Edit

1976 Magyar népi vásznhímzések. Budapest

Hankiss Elemér

1987 A falvédő-kultúra társadalmi funkciójáról. *Kovács Ákos* (szerk.): Feliratos falvédők, 64–71. Budapest

Hofer Tamás és Fél Edit

1975 Magyar népművészet. Budapest

K. Csilléry Klára

1979 Falvédők. *Ortutay Gyula* (szerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 2. 43–45. Budapest

- 1987 A hímzett konyhai falvédők múltja. *Kovács Ákos* (szerk.): Feliratos falvédők, 12–23. Budapest
- Kriston Vizi József*
1987 Feliratos falvédők Nagyrédéről. *Kovács Ákos* (szerk.): Feliratos falvédők, 58–63. Budapest
- Lehoczky Alfréd*
1997 Bükkalja és Dél-Borsod a honfoglalás idején és a középkorban (Kelet-Bükkalja községei). Miskolc
- Sinkó Katalin*
1987 A falvédők képi világa. *Kovács Ákos* (szerk.): Feliratos falvédők, 24–52. Budapest
- Szemadám György*
1980 A falvédők esztétikájáról. *Kovács Ákos* (szerk.): A magyarországi szöveges falvédők a XIX–XX. században, 44–46. Hatvany Lajos Múzeum füzetek 7. Hatvan
- Takács László–Kovács Zsolt*
1998 Harsány története. Harsány község önkormányzata. Harsány
- Verebélyi Kincső*
1980 Jegyzetek a magyarországi népművészeti kutatásokról. *Kovács Ákos* (szerk.): A magyarországi szöveges falvédők a XIX–XX. században, 57–65. Hatvany Lajos Múzeum füzetek 7. Hatvan

MUZEÁLIS JELLEGŰ FÖLDTANI ÉS ÁSVÁNYTANI TANKÖNYVEK BIBLIOGRÁFIÁJA (1867–1945)

T. SZABÓ TÍMEA

Ásványtárunk tudománytörténeti gyűjteményében nagy meglepetéssel fedeztem fel egykori kiemelkedő geológus és mineralógus szakemberek, tudósok hajdani tankönyveit. Érdekes volt látni, hogy a későbbi országos, sőt nemzetközi szaktekintélyek milyen könyvekből tanultak valaha. Ezen egykori tankönyvek nagy része ma már csak múzeumokban lelhető fel. Nem véletlenül. Jó néhány példány muzeológiai, könyvészeti ritkaságnak, kuriózumnak számít, kivitelük, megjelenítésük folytán. Tartalmi szempontból pedig vetekszenek, a kor szakmai színvonalát is figyelembe véve, néhány, a felsőoktatásban ma is használt szakirodalommal.

A földtan és az ásványtan oktatása a jelenlegi közoktatásban egyértelműen hátrányos helyzetben van. Egyrészt a földrajz tantárgyon belül jelenik meg e két tudományág. A természetföldrajz keretében, elsősorban a földkéreg kialakulásánál, szerkezeténél illetve az ásványkincsek keletkezése kapcsán találkozhatunk ilyen jellegű ismeretekkel. Másrészt a társadalom és ezen belül a gazdaságföldrajznál, a bányászat és iparföldrajz bemutatásánál. A többi tantárgy közül még a kémia, amely foglalkozik ásványtani ismeretekkel az egyes elemek tárgyalásakor. Önálló óraszámmal rendelkező tárgyról azonban még a gimnáziumi oktatásban sem beszélhetünk. Kivételt jelent néhány speciális szakot tanító középiskola illetve szakiskola, ahol heti egy órában, egyéves időtartamban folyik ásványtan és geológia oktatása. A „soha” szót azonban két ok miatt sem mondhatjuk ki. Egyrészt régebben önálló illetve a természetrajz keretében elkülönített tárgyként oktatták az ásványtant és a földtant. Erre számos, ebben a témában kiadott, alap- és középfokú oktatásban használatos tankönyv a legalapvetőbb példa. Kutatásaim során meglepődve tapasztaltam, hogy mennyi és milyen minőségű tankönyv jelent meg korábban a témában.

A múzeumlátogató ifjúság érdeklődését, s a múzeumpedagógiai foglalkozásokon, ásványtani-geológiai vetélkedőkön való lelkes részvételét figyelembe véve érdemes volna elgondolkodni e tudományágak részletesebb oktatásán, főként középiskolás szinten.

A bibliográfia az 1867 és 1945 között megjelent, ma már szinte muzeológiai ritkaságnak számító tankönyveket rendszerezi. Ez az időszak magába foglalja az ún. „boldog békeidők” korszakát illetve a két világháború közötti időt. Ezekben az évtizedekben több, a közoktatást érintő reform is lezajlott. Előzménynek tekinthetjük az 1850-es évek tanügyi reformjait, amelyek több évtizedre hatottak ki. Ekkor vezették be a nyolcosztályos gimnáziumot, a reáliskolát, illetve az új szervezetű népfőiskolát. Ezen oktatási formáknak újabb tankönyvekre volt szükségük az egykori régebbiek mellett. Komoly hiány mutatkozott ezekből a kiadványokból. Voltak olyan tárgyak, ezek közé tartozott a természetrajz, ezen belül az ásványtan, amelyekből igazán egy irányt mutató alpmű sem állt rendelkezésre. A hiányt kezdetben korabeli német nyelvű tankönyvek fordításával pótolták.

BEVEZETÉS.

Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet. A Teremtő a mindenségbe beleoltotta mindazokat az erőket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az Ő akarata szerint az élő és élettelen világ kifejlődjék.

A mindenség fejlődése folyamán jött létre a Föld is, a Nap körül keringő égitestek egyike, az ember lakóhelye.

A Föld valamikor izzó, folyós állapotban volt és lehűlés közben nyerte mai állapotát. Mélyedéseiben a víz, körülötte pedig a levegő helyezkedett el. A Föld szilárd kérgét alkotó anyagok között találunk olyan anyagokat, melyek nagy tömegekben fordulnak elő, az ilyeneket **kőzeteknek** nevezzük. Azok az anyagok, melyek csak kisebb mennyiségben találhatók, az **ásványok**. Az ásványokkal az **ásványtan**, **mineralógia** foglalkozik. Az ásványok alaki, fizikai és kémiai tulajdonságainak leírása az általános ásványtanba tartozik. A részletes ásványtan az ásványokat kémiai tulajdonságaik alapján rendszerbe foglalja és az egyes ásványokat leírja.

A **kőzetek** vizsgálatával foglalkozó tudomány a **kőzettan**, **petrografia**.

A Föld keletkezését létrehozó erőket a **földtan**, **geologia** vizsgálja.

Mivel az ásványokat és a kőzeteket nem ismerhetjük meg anyaguk nélkül, az ásványtannak, a kőzettannak és a földtannak a vegytan a legfontosabb segédtudománya.

1. kép. Részlet Kerékgyártó Árpád–dr. Somogyi Kálmán tankönyvéből

Az 1867-es kiegyezés a magyar társadalom számára felzárkózási lehetőséget teremtett Európa fejlettebb területeihez. Ez nemcsak gazdasági, politikai téren jelentett fejlődést, de a kultúra, az oktatásügy területén is. 1868 után, Eötvös miniszterségétől, amit egy átfogó tanügyi reform vezetett be, szabad utat kapott a tankönyvírás illetve -kiadás. A felkért tekintélyes szakemberek mellett bárki beadhatott tankönyvtervezetet, amit egy minisztériumi bizottság véleményezett. Eötvös József irányítása alatt számos tankönyv jelent meg, amelyeket azután évtizedekig használtak a közoktatásban.

A két világháború közötti időszakot egy újabb váltás jellemezte az iskolaügy terén. Ez leginkább a középiskolai rendszert érintette. Az iskolák jelentős részének a tárgyalt időszakban az állam, illetve a helyi önkormányzatok voltak a fenntartói. Ezen felül számos iskola volt egyházi felügyelet alatt. A legjelentősebb felekezetek mind rendelkeztek alap- és középfokú oktatási intézményekkel. Ezekben nemcsak az államtól, de a többi egyháztól is eltérő tanterv szerint folyt az oktatás. Éppen ezért a saját tanügyi hatóságuk írta elő a használandó tankönyvek listáját az adott felekezeti iskolák számára.

A különböző tanügyi reformok folyamatosan kihatottak a tankönyvkiadásra is. E téren a minisztériumok és az ún. szakmai szervek mellett, fontos szerepük volt a nyomdáknek, illetve könyvkiadóknak. Évtizedeken keresztül a budai Egyetemi Nyomda foglalkozott mindössze tankönyvkiadással. Ezt a privilégiumát az 1850-es évek második

felében veszttette el. Ezután sorra nyíltak a különböző nyomdák, amelyek nagy számban és változatosságban adták ki az újabb és újabb tankönyveket. A nyomdák mellett fokozatosan megjelentek a tisztán könyvkiadással foglalkozó társaságok is. 1868-ban alakult meg az Athenaeum, ami 1898-ban megszerezte a szintén e területen érdekelt Eggenberger Kiadó jogait is. 1869-től meghatározó a Révai Kiadó, mely a korábbi Aigner, Leuefer és Stampfel kiadókból alakult. 1873 a Franklin Kiadó megalapítási éve, amely 1904-ben egyesült a Wodianer Társasággal. 1885-től jegyezték a Singer és Wolfner Kiadói Egyesülést. A kiadók, természetesen a lehető legnagyobb haszon reményében, a legjobb szakembereket igyekeztek megnyerni a tankönyvek megírásának. Teljes tankönyvjegyzékeket állítottak össze minden iskolatípus számára. Érdemes megemlíteni, hogy az egyházi iskolák közül a katolikusok önálló kiadóval is rendelkeztek. Ez volt a Szent István Társulat, amely 1848-ban alakult meg. A két világháború között ezen a területen is rendeződtek a viszonyok. Az egykori kisebb kiadók össze- illetve beolvadása után a legjelentősebbek a következők lettek: Athenaeum, Franklin, Lampel, Szent István Társulat, Egyetemi Nyomda.

A tankönyvlistát böngészve megállapítható, hogy a természettudományok, s ezen belül az ásványtan oktatására komoly hangsúlyt fektettek. Számos iskolatípusban, különböző évfolyamon, hol a kémiával integrálva, hol önálló tárgyként oktatták. Ehhez természetesen megfelelő tankönyv is társult.

A tankönyvek szerzői szakemberek voltak, akik gyakorlati szinten, de legalább az oktatás területén foglalkoztak az ásványtannal, az ásványokkal. Voltak köztük nagy híré geológusok, mineralógusok, de oktató pedagógusok is. Voltak, akik csak egy-egy tankönyvet írtak alkalmi jelleggel, de akadt olyan is, aki számos iskolatípus számára készített munkákat, amelyek több kiadást is megértek. Néhány jelentősebb szerzőről az alábbiakban rövid életrajzi adatok találhatóak. Ezek azonban nagyon minimálisak, mivel az utókor számára ezek a szerzők sokszor a feledés homályába merültek, s olykor a legalapvetőbb életrajzi adatok megtalálása is komoly kutatómunkát igényelt.

Balló Mátyás (1844. november 30. Liptószentmiklós – 1930. szeptember 27. Budapest)

Vegyész. Tanulmányait Bécsben és Zürichben végezte. Hazatérve tanársegéd lett, majd főreáliskolai tanár. 1880-tól az MTA levelező tagja.

Dékány Mihály (1869. augusztus 23. Szeged – 1925. szeptember 26. Budapest)

Tanár, pedagógus. Nagybecskereken, Csáktornyan, majd Budapesten tanított. Kiseb tanügyi cikkeket, publikációkat írt. Mértani, természetrajzi tankönyvek szerzője volt.

Hankó Vilmos (1854. március 2. Parajd – 1923. november 21. Budapest)

Kémikus. A kolozsvári egyetem elvégzése után, 1877-ben a dévai reáliskola tanára lett. 1885-ben a budapesti főreáliskolához került. 1894-től az MTA levelező tagja volt. Tudományos kutatómunkája során ásvány- és ásványvíz-analízisokkal foglalkozott. Nagy számú értekezést és tankönyvet írt a kémia és az ásványtan tárgykörében.

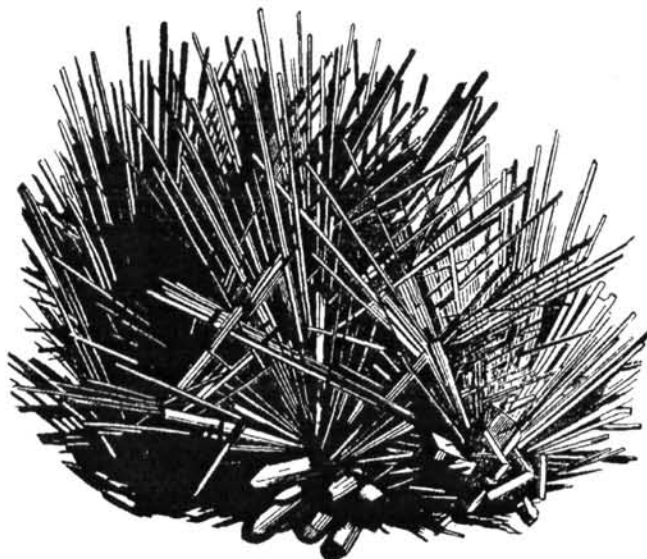
Koch Nándor (1885. július 7. Kolozsvár – 1961. április 27. Budapest)

Geográfus, geológus. 1908-ban a budapesti egyetemen szerez természetrajz-vegytan szakos középiskolai tanári oklevelet. 1909-ben bölcsészdoktori címet szerez. 1909/1910-ben a budapesti József Műegyetem ásvány és földtani tanszékén tanársegéd. 1910–29: középiskolai tanár. 1929–35: gyakorló iskolai tanár. 1935–48: Pécsen, majd

ritkán egészen tömött (Magurkán Liptóme gyében). Egy irányban igen jól hasad, a hasadás lapján ólomszürke és élénk fémfényű. Olyan lapokon, melyek a levegőnek már hosszabb idő óta voltak kitéve, sokkal gyengébb a fény, és neha futtatási színek is észlelhetők.

Az antimonit lágy (K : 2) és már közönséges gyertyalángnál megolvad.

Ezen ásvány hazánkban több helyen fordul elő, ámbar általában nem mondható gyakorinak. Felsőbányán vastagabb erekben található, gyakran természetesen társaságában; előfordul azután Selmezz és Körmöcz környékén, a Tátra Kriván nevű csúcsa déli oldalán

92. ábra. Antimonit-kristályok.

gránitban, továbbá Magurkán szintén gránitban, kvarcz és természetesen társaságában néha 2^m/ vastag erekben; Vörösvágáson az opál tartalmú trachitban stb. Németországban a Harzban, Angliában Cornwallban, Ausztráliában Victoria tartományban más ásványokkal együtt az arany erekben, Amerikában Mexikóban és Nevadában nagy mennyiségben és ezüstöt tartalmazva. Fontos lelőhely Borneo is, a honnan az angolok hoznak jelenleg a legtöbbet.

Az antimonit az antimonfém előállítására használtatik. E cél-

Székesfehérváron tankerületi főigazgató. Oktatómunkája mellett földtani kutatásokat is folytatott. Mint pedagógus részt vett több középiskolai reform előkészítésében. Több tankönyvet írt természettudományi tantárgyak tanításához.

Koch Sándor (1896. augusztus 16. Kolozsvár – 1983. május 25. Szeged)

Mínralógus, egyetemi tanár. A Budapesti Tudományegyetem természetrajz-vegytan szakán szerzett tanári oklevelet 1919-ben, majd egy év múlva doktori címet. Friss diplomásként a Nemzeti Múzeum Ásványtárába került (1919-1935). A múzeumi évek alatt egyetemi magántanári habilitációt szerzett (1929), s folyamatosan tartotta előadásait az ásványtan témakörében. A szegedi egyetem megalakulása után az ottani ásvány-közettani tanszék vezetésével bízták meg (1940). Többször töltötte be a Természettudományi Kar dékáni tisztségét (1947–48, 1954–57, 1960–63). Legjelentősebb művei az ásványtan témaköréből kerültek ki. Pl. Magyarország legjelentősebb ásványelőfordulásai In: Reichert-Zeller: Ásványhatározó, Budapest, 1931; A drágakövek (Dudichné Vendl Máriaival), Budapest, 1935, Az ásványi anyagok az emberiség történetében In: Kis Akadémia könyvtára c. sorozat Budapest, 1938; Az ásványtan története Magyarországon Budapest, 1952, Ásványtan (Sztrókay Kálmánnal) Budapest, 1957, Könyv a kövekről Budapest, 1957, Magyarország ásványai Budapest, 1966.

E tudományos igényű munkák mellett szentelt időt és energiát középiskolai tankönyvek megírására is.

Roth Samu (1851. december 18. Ménhard – 1889. november 17. Igló)

Természettudományi író, tanár. 1874-től a lőcsei állami főreáliskola tanára, majd igazgatója. Több mint 100 értekezést, tanulmányt írt ásványtani, növénytani és állattani témakörben. Hasonló jellegű tankönyvei több kiadást is megértek. A Földtani Közlöny több publikációját közölte a Magas- és az Alacsony-Tátra geológiai viszonyairól.

Rybár István (1847. Molcsa – 1906. december 6. Budapest)

Természettudományi író. Az ungvári, majd a budapesti felsőbb leányiskola tanára. Számos ásványtani és vegytani tankönyvet írt a középiskolák számára.

Szabó József (1833. március 14. Kalocsa – 1894. április 10. Budapest)

A magyar geológia atyja, egyetemi tanár. Jogi tanulmányai után a selmecebányai bányászati akadémián szerzett bányászati oklevelet. Bányász hivatalnokként dolgozott, majd a pesti egyetem tanára lett, ahol az ásványtani tanszék megalapítása fűződik a nevéhez. Több természettudományos társaság tagja, tisztségviselője volt. Tagja, majd 1892-től haláláig elnöke volt a Magyar Tudományos Akadémiának. A közoktatásban játszott szerepe is kiemelkedő. Az országos középiskolai tanárképző intézet tanára, s egyben a tanárvizsgáló bizottság tagja is volt. Számos tanulmányt, jegyzetet, középiskolai tankönyvet írt a geológia, illetve az ásványtan köréből. Több kiadást megért egyetemi tankönyve „Ásványtan” címmel jelent meg.

Szterényi Hugó (1857. december 7. Lengyeltóti – 1909. március 27. Budapest)

Természettudományi író, tanár. Kecskeméten, Aradon, Székesfehérváron tanárkodott. 1891-ben Budapestre került. Több száz tanulmányt, értekezést írt a természettudomány, elsősorban az ásvány- és földtan köréből. Ezek jelentős része középiskolai értesítőben, illetve a Természettudományi Közlöny hasábjain jelent meg. Természettudományi, ásványtani tankönyvei több kiadásban jelentek meg.

ÁSVÁNYTAN

és

CHEMIA

A GIMNÁZIUM VI. OSZTÁLYÁNAK HASZNÁLATÁRA.

IRTA

DR. SZTERÉNYI HUGÓ

TANÁR

ÖTÖDIK KIADÁS

172 KÉPPEL

BUDAPEST

LAMPEL R. Kk. (WODIANER F. ÉS FIAI) R. T.
KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

3. kép. Szterényi Hugó gimnáziumok számára íródott tankönyve

Talán elérkezhet még az az idő, amikor ezt az élettelen természet egy darabjával foglalkozó tárgyat a többi közismereti tárgytól elkülönítve, de a kapcsolódási pontokat figyelem előtt tartva önállóan oktatják majd.

Az alábbiakban közölt lista az általam fellelt, megtalált egykori ásványtani, geológiai (földtani), a közoktatásban használt tankönyvek jegyzéke. A lista összeállítása a Herman Ottó Múzeum, illetve az Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár anyagának felhasználásával készült.

TANKÖNYVJEGYZÉK (1867–1945)

A tankönyvjegyzék felépítése:

A tankönyvek oktatási szintek szerinti bontásban, az évfolyamok megjelölésével, ábécésorrendben kerülnek felsorolásra. A szerző neve után a tankönyv címe, az iskolatípus, a kiadó, a kiadás helye, és az általam fellelt legrégebbi kiadás kerül feltüntetésre. Egyes esetekben kérdőjel jelöli a bizonytalan vagy ismeretlen kiadási évet.

Alsófokú iskolák számára íródott tankönyvek

1. BALLÓ MÁTYÁS: Elemi vegytan az ásványtan alapvonalaival, a középiskolák alsóbb osztályai, valamint a polgári iskolák és tanítóképző intézetek számára, Franklin, Budapest 1876.
2. BÁNHEGYI ISTVÁN–EMERICZY GÉZA: Közép és felső népiskolai tankönyv olvasmányokkal, 6.: Természetrajz, ásványtan, Heckenast, Pest, 1870.
3. CSONGOR GYÖRGY–SZIKLÁS ADOLF: Chémia, ásványtan és földtan, a polgári leányiskolák számára, Lampel, Budapest, 1899.
4. CSONGOR GYÖRGY–SZIKLÁS ADOLF: Kémia, ásványtan és földtan, a polgári leányiskolák számára, Lampel, Budapest, 1909.
5. DÉKÁNY MIHÁLY: Vegytan és ásványtan, a polgári iskolák 3. osztálya számára, Szent István Társulat, Budapest, 1924.
6. DÉKÁNY MIHÁLY: Vegytan és ásványtan, a római katolikus leányiskolák 3. osztálya számára. Átdolgozta: Somogyi Kálmán, Szent István Társulat, Budapest, 1927.
7. DÉKÁNY MIHÁLY: Vegytan és ásványtan, a római katolikus polgári leányiskolák 4. osztálya számára. Átdolgozta: Somogyi Kálmán, Szent István Társulat, Budapest, 1927.
8. ERŐSS LAJOS: Ásvány-, közet-, és földtan, kémiai alapokon írt tankönyv, különös tekintettel a gyakorlati élet kívánalmaira, polgári iskolák számára, Athenaeum, Budapest, ?
9. HANKÓ VILMOS: Ásványtan és vegytan, a polgári fiúiskolák 4. osztálya számára. Átdolgozta: Horváth Károly, Lampel, Budapest, 191?
10. HANKÓ VILMOS: Ásványtan és vegytan, a polgári fiúiskolák számára. Átdolgozta: ifj. Snasel Ferenc, Franklin, Budapest, 1927.
11. HANKÓ VILMOS: Chémia az ásványtan és a földtan elemeivel, a polgári és felsőbb leányiskolák valamint tanítóképzők használatára, Lampel, Budapest, 1898.
12. HANKÓ VILMOS: Chémia és ásványtan, a polgári leányiskolák számára, Lampel, Budapest, 1909.
13. HANKÓ VILMOS: Chémia, az ásványtan és a földtan elemeivel, a polgári és felső leányiskolák számára, Lampel, Budapest, 1892.

14. HANKÓ VILMOS: Kémia és ásványtan, a polgári leányiskolák számára. Átdolgozta: Snasel Ferenc, Franklin, Budapest, 192?
15. JASZOVSZKY MIKLÓS-ÁGH EDIT-DARABOS ISTVÁN: Ásványtan és vegytan, a polgári fiúiskolák 4. osztálya számára, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926.
16. JASZOVSZKY MIKLÓS-ÁGH EDIT-DARABOS ISTVÁN: Vegytan és ásványtan, a polgári leányiskolák 3. osztálya számára, Egyetemi Nyomda, Budapest, 192?
17. JASZOVSZKY MIKLÓS-ÁGH EDIT-DARABOS ISTVÁN: Vegytan és ásványtan, a polgári leányiskolák 4. osztálya számára, Egyetemi Nyomda, Budapest, 192?
18. KRAMMER JÓZSEF: A vegytan és az ásványtan elemei, a polgári leányiskolák számára, Athenaeum, Budapest, 1909.
19. LEGEZA VIKTOR: Chemia, ásványtan és földtan, a polgári és felsőbb leányiskolák számára (Roscoe H. E. műve alapján), Eggenberger, Budapest, 1891.
20. LEGEZA VIKTOR-PERÉNYI LAJOS: Vegytan és ásványtan, a polgári leányiskolák 3. osztálya számára, Athenaeum, Budapest, 1914.
21. LENGYEL ALAJOS: Kémia és ásványtan, polgári iskolák 3. osztálya számára, Lampel, Budapest, 1910.
22. LENGYEL ALAJOS: A közet és földtan alapvonalai, Függelék a „Vegytan vezérfonala” c. mű 1. részéhez, a fővárosi polgári leányiskolák 4. osztálya számára, Eggenberger, Budapest, 1881.
23. LENGYEL ALAJOS: Kémia, ásvány-, közet-, és földtannal, a polgári leányiskolák számára, Nagel, Budapest, 1893.
24. MIKLÓS GERGELY: Ásványtan. a közet és földtan alapvonalaival, a polgári iskolák 1. és 3. osztálya számára valamint tanítóképzései használatra, Méhner, Budapest, 1894.
25. MIKLÓS GERGELY: Ásványtan. a közet és földtan alapvonalaival, a polgári iskolák 1. és 3. osztálya valamint tanítóképzései intézetek számára, Franklin, Budapest, 1901.
26. NÁNAI ANDRÁS: Ásvány-, közet-, és földtan elemei, a polgári fiúiskolák 1. és 3. osztálya számára, Athenaeum, Budapest, 1905.
27. PAP JÁNOS: A természetrajz elemei/2. és 3. rész növény és ásványtan, a polgári iskolák és felsőbb leányiskolák részére, Lampel, Budapest, 1889.
28. PÁSTHY KÁROLY: Vegytan és ásványtan, a polgári és felsőbb leányiskolák 3. osztálya számára Wettstein Heinrich műve felhasználásával, Franklin, Budapest, 1897.
29. ROTH SAMU: Ásvány-, közet-, és földtan elemei, a polgári fiúiskolák 1. és 3. osztálya valamint egyéb hasonló intézmény számára. Átdolgozta: Rybár István, Franklin, Budapest, 1906.
30. SAJÓHELYI BÉLA-SZÉCSKAY ISTVÁN: Vegytan kapcsolatban az ásványtannal és a földtan rövid vázlatával, a polgári leányiskolák számára, Eggenberger, Budapest, 1888.
31. SEEMANN GÁBOR: Az ásványtan és a földtan alapvonalai, polgári iskolák 1. és 3. osztálya számára, Lauffer, Budapest, 1889.
32. SZATHMÁRY LÁSZLÓ-VÁSONY LAJOS: Kémia és ásványtan, a polgári fiúiskolák 4. osztálya számára, Lampel, Budapest, 1924.
33. SZÉCSKAI ISTVÁN: Az ásványország természetrajza, a felső nép-, és polgári iskolák számára, fametszetű ábrákkal, Eggenberger, Budapest, 1883.
34. SZTERÉNYI HUGÓ: Ásványtan, a polgári fiúiskolák részére, Lampel Kiadó, Budapest, 1892.
35. TOBORFFY ZOLTÁN: Ásványtan és kémia, a polgári leányiskolák számára. Átdolgozta: Kárpáthy Ernő, Athenaeum, Budapest, 1928.

36. TOBORFFY ZOLTÁN: Ásványtan és kémia, a polgári fiúiskolák számára. Átdolgozta: Kárpáthy Ernő, Athenaeum, Budapest, 1927.
37. WETTSTEIN HEINRICH: Vegytan és ásványtan, a felső nép-, és polgári iskolák számára. Fordította: Pásthly Károly, Gallia, Kecskemét,?

*Középfokú oktatásban használt
ásványtani tankönyvek*

1. BODROSSI LAJOS–HOFFER ANDRÁS–TAMÁSI ZOLTÁN: Ásványtan, a gimnázium és leánygimnázium 4. osztálya számára, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938?
2. BODROSSI LAJOS–SZILÁDY ZOLTÁN: Kémia és ásványtan, a leánygimnáziumok 5. osztálya számára. Átdolgozta: Bodrossi Lajos, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931?
3. BODROSSI LAJOS–SZILÁDY ZOLTÁN: Kémia és ásványtan, a leánygimnázium 7. osztálya számára, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1930?
4. BUZA JÁNOS: Ásványtan és geológia vegytani előismeretekkel, a gimnázium 4. osztálya számára, Steinfeld Béla kiadója, Sárospatak, 1891.
5. BUZA JÁNOS: Ásványtan és geológia vegytani előismeretekkel, a gimnáziumok 4. osztálya számára, Steinfeld Béla kiadója, Sárospatak, 1885.
6. FIALOWSKI LAJOS: Khémián felépülő mineralógia és geológia, a gimnázium 4. osztályának, Lampel, Budapest, 1891.
7. FIALOWSKI LAJOS: Khémián felépülő mineralógia és geológia velleje, a gimnázium 4. osztályának, a szerző kiadása, Budapest, 1889.
8. FIALOWSKI LAJOS: Khémián felépülő mineralógia és geológia, a gimnázium 4. osztályának, a szerző kiadása, Budapest, 1890.
9. HALTENBERGER KÁLMÁN–KRIKLER FERENC–ÁGH EDIT–DRAHOS ISTVÁN: Ásványtan és kémia, a gimnázium és reálgimnázium 4. osztálya számára, Budapest 1927.
10. HALTENBERGER MIHÁLY: Geológia ásványtannal, leánygimnáziumok 8. osztálya számára, Franklin, Budapest, 1922.
11. HANKÓ VILMOS–MELCZER GUSZTÁV: Ásványtan és kémia, a gimnáziumok 6. osztálya számára, Franklin, Budapest, 1901.
12. HORUSITZKY FERENC–KOCH NÁNDOR: Ásványtan és földtan, a reáliskolák 5. osztálya számára, Franklin, Budapest, 1928.
13. HORVÁTH CÉZÁR–MAROSI ARNOLD: Ásványtan, a gimnáziumok 6. osztálya számára, Lampel, Budapest, 1912.
14. KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD–DR. SOMOGYI KÁLMÁN: Ásványtan és földtan, a gimnázium és leánygimnázium 4. osztálya számára, Szent István Társulat, Budapest, 1938.
15. KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD–SOMOGYI KÁLMÁN: Ásványtan és földtan, a gimnázium és leánygimnázium 4. osztálya számára, Szent István Társulat, Budapest, 1938.
16. KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD–SOMOGYI KÁLMÁN: Ásványtan és kémia, a gimnázium és reálgimnázium 4. osztálya számára, Szent István Társulat, Budapest, 1927.
17. KOCH NÁNDOR–KOCH SÁNDOR–GYÖRFY GYÖRGY: Kémia és ásványtan, a gimnáziumok és reálgimnáziumok 4. osztálya számára, Franklin, Budapest, 1927?
18. MIHÁLKA ANTAL: Ásványtan alapvonalai, főgimnáziumi és reáltanodákban való használatra. Átdolgozta: Beyer Henrik, Heckenast Gusztáv, Pest, 1873

19. MIHÁLKA ANTAL: Az ásványtan elemei, algimnázium és alreáltanodákban való használatra, Heckenast Gusztáv, Pest, 1870.
20. MIHÁLKA ANTAL: Az ásványtan elemei, középtanodák alosztályai számára, átdolgozta: Madaras Elek, Franklin, Budapest, 1876.
21. ORMÁNDY MIKLÓS: Ásványtan és kémia, a gimnáziumok 6. osztálya számára, Franklin, Budapest, 1904.
22. POKORNY ALAJOS: Az ásványország képes természetrajza, középtanodák alsóbb osztályai számára. Átdolgozta: Dékány Rafael, Lampel, Pest, 1873.
23. PRCHLIK ANTAL: Ásványtan, a gimnáziumok, a reálgimnáziumok s a református reálgimnáziumok 7. osztálya számára, 3 térképpel. Fordította: Bartos E., Cseh Grafikai Unió, Prága, ?
24. ROTH SAMU: Ásvány- és földtan, a reáliskolák 7. osztálya számára, Franklin Társulat, Budapest, 1884.
25. ROTH SAMU: Ásvány és földtan, reáliskolák 7. osztálya számára, Franklin, Budapest, 1884.
26. ROTH SAMU: Ásvány-, közet-, és földtan alapvonalai, a gimnáziumok 4. osztálya számára, Franklin, Budapest, 1880.
27. ROTH SAMU: Ásvány-, közet-, és földtan, a gimnáziumok és reáliskolák felsőbb osztályai számára, Franklin, Budapest, 1872.
28. ROTH SAMU: Az ásvány-, közet-, és földtan alapvonalai, a gimnáziumok 4. osztálya számára. Átdolgozta: Sztérényi Hugó, Franklin, Budapest, 1890.
29. SZABÓ JÓZSEF: Ásványtan szemléleti és gyakorlati módszer alapján, középtanodák alosztályai számára, Franklin, Budapest, 1878.
30. SZTERÉNYI HUGÓ: Ásványtan és Chemia, a gimnázium 6. osztályának használatára, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R.T. Könyvkiadó, Budapest ?
31. SZTERÉNYI HUGÓ: Ásványtan és kémia, a gimnáziumok 6. osztályának használatára, Lampel, Budapest, 1903.
32. SZTERÉNYI HUGÓ: Ásványtan, a gimnázium 4. osztálya használatára, Lampel, Budapest, 1891.
33. TOBORFFY ZOLTÁN: Ásványtan és kémia, a gimnázium és reálgimnázium 4. osztálya számára, Athenaeum, Budapest, 1926.
34. WISSINGER KÁROLY: Ásvány-, közet és földtan különös tekintettel a vegytan jelenlegi állapotjáról, főreáltanoda és főgimnázium számára, Lampel, Budapest, 1875.
35. WISSINGER KÁROLY: Ásvány-, közet-, és földtan kapcsolatban a vegytannal, 1. rész, főgimnázium és főreáltanoda számára, Lampel, Budapest, 1881.
36. WISSINGER KÁROLY: Ásvány-, közet-, és földtan, vegytani bevezetéssel, főgimnázium és főreáliskola számára valamint magánhasználatra, Lampel, Budapest, 1881.

*Népfőiskolák, tanítóképzők számára
illetve általános használatra íródott tankönyvek*

1. BÁNHEGYI ISTVÁN–EMERICZY GÉZA: Népfőiskolai tankönyv olvasmányokkal, 5.: Természetrajztan, ásványtan, Franklin, Budapest, 1877.
2. BÁRÁNY GYULA: Ásvány-, közet-, és földtan, vegytani bevezetéssel, a tanítóképző intézetek számára, Lauffer, 1886.
3. GELEY JÓZSEF: Természethistória, 3. rész: Az ásványok országa, Nádaskay nyomda, Sárospatak, 1811.

4. HANKÓ VILMOS: *Chemia az ásványtan és a földtan elemeivel, a polgári és felsőbb leányiskolák valamint tanítóképzők használatára*, Lampel, Budapest, 1898.
5. HANKÓ VILMOS: *Kémia és ásványtan, a tanító és tanítónőképző intézetek számára*, Szent István Társulat, Budapest, 1920.
6. JALOVECZKY PÉTER–KOCH SÁNDOR: *Földtan, tanító és tanítónőképző intézetek 3. osztálya számára*, Franklin, 1929.
7. JALOVECZKY PÉTER–KOCH SÁNDOR: *Szervetlen kémia, ásványtan és közettan, tanító és tanítónőképző intézetek 1. osztálya számára*, Franklin, Budapest, 1929.
8. KOCH FERENC–KOVÁCS JÁNOS: *Kémia és ásványtan 1. kötete: Szervetlen kémia, ásványtan, közettan, tanító és tanítóképző 1. osztálya számára*, Franklin, Budapest, 1921.
9. KOCH FERENC–KOVÁCS JÁNOS: *Kémia és ásványtan 2. kötet: Szerves kémia és földtan, tanító és tanítónőképző intézetek 4. osztálya számára*, Franklin, Budapest, 1922.
10. KRIESCH JÁNOS: *A természetrajz vezérfonala/3. rész: Ásvány-, közet és földtan, vegytani bevezetéssel*, írta: Koch Antal–Koch Ferenc, Nagel, Budapest, 1895.
11. MIKLÓS GERGELY: *Ásványtan. a közet és földtan alapvonaláival, a polgári iskolák 1. és 3. osztálya számára valamint tanítóképezdei használatra*, Méhner, Budapest, 1894.
12. MIKLÓS GERGELY: *Ásványtan. a közet és földtan alapvonaláival, a polgári iskolák 1. és 3. osztálya valamint tanítóképezdei intézetek számára*, Franklin, Budapest, 1901.
13. RYBÁR ISTVÁN: *A vegytan, ásványtan és földtan kis kézikönyve, képezdek számára*, Franklin, Budapest, 1898.

IRODALOM

Balogh László (szerk.)

1996 *1000 éves a magyar iskola*, Korona, Budapest

Báthory Zoltán (szerk.)

1991 *Felekezeti gimnáziumi tantervek 1850–1948*, OPI, Budapest

Mészáros István

1989 *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Tankönyvkiadó, Budapest

A MÚZEUM KÖNYVTÁRA

HIDEG ÁGNES

A Herman Ottó Múzeum 1957-től jelenteti meg évkönyveit. Jelenleg 40 évkönyv sorakozik könyvtárunk polcain. Az évkönyvek tematikája igen változatos, de egy biztos, a múzeumi könyvtárról még nem született egyetlen önálló írás sem. Most ezt a hiányt szeretném némiképp pótolni.

Miskolc város első könyvtára a református iskola könyvtára volt, melyről már az iskola megalapítása (16. század) utáni időkből is maradtak fenn adatok. A könyvtár anyagát a labancok elpusztították, s újbóli létrehozásáról csak 1749-ben intézkedett az egyháztanács. Körülbelül ezzel egy időre esett a katolikus gimnázium könyvtárának is a megalapítása, ennek nagy része azonban 1908-ban egy tűzvész során megsemmisült. Az iskolai könyvtárak mellett akadtak még egyesületek, kaszinók, egyéb intézmények, melyek nagyobb könyvállománnyal rendelkeztek. Ilyen volt a Kereskedelmi és Iparkamara könyvtára, a Jogakadémia könyvtára vagy a Szász-féle könyvkereskedés (47. irod. 86–88.).

1876-ban nyílt meg a város első nyilvános közkönyvtára, a Teőreök Sándor-féle könyvtár. Ez az ág. hitv. ev. egyház tulajdona volt, mely a megszűnt evangélikus algimnázium könyvtárával egyesítve az evangélikus egyház tanácsstermében nyert elhelyezést. (Bővebben l. *Tóth Katalin*: A miskolci evangélikus egyházközség könyvtárának története, 1817–1924. In: Szülőföldünk 2000. 27. sz. 47–64.)

1899-ben került sor Miskolcon a múzeum megalapítására. Alapítója a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület volt, mely alapszabályzatában lefektette, hogy szükséges „létesíteni egy nyilvános muzeumot és könyvtárt” (1. irod. 3.). Az akkori elképzelések szerint a múzeumot és könyvtárat egy szervezet keretében kívánták megvalósítani. A múzeum a várostól megkapta a régi református főgimnázium épületét, mely az Avasi templom után Miskolc legrégebb épületelemleke volt. Az épület még a 15. században épült, a 18. században nyugat felé kibővítették, emeletesre építették át, 1879-ben keleti részéhez nagy, magas könyvtártermet toldottak (64. irod. 3.).

A múzeum indulásának első időszaka jól nyomon követhető az Egyesület évkönyveiben és jelentéseiben (1900–1912). 1902 októberében a nagyarányú gyűjtés következményeként megnyílt a múzeum első kiállítása. Az ekkor készült ismertető katalógusban Brósz Károly könyvtárnok pontos kimutatást adott a könyvtár állapotáról, s fő feladatnak a szükséges tudományos könyvek beszerzését tartotta (6. irod. 102–103.). A múzeum kezdettől fogva állandó helyhiánnyal küszködött. A gyors gyarapodást követően a helyiségek kevésnek bizonyultak, s így a könyvtár anyaga sem kapott megfelelő elhelyezést. A helyszűke miatt a könyvtár rendezése is éveken át elmaradt, s ez a nyilvánosság részére való megnyitást is akadályozta. A helyhiány megoldásaként 1911-ben a könyvtárat ideiglenesen a felsőkereskedelmi iskola két helyiségébe költöztették, s végre Brósz Károly elvégezhetette a gyűjtemény rendezését. Ekkor már a gyűjteményhez tartozott a Horváth Lajos-féle könyvtár is. Horváth Lajos országgyűlési képviselő úi. végrendeletében a múzeumra hagyta értékes könyv- és oklevélgyűjteményét. Ebben a hátrányos helyzetben

a könyvtárat csak a múzeumi osztály tagjai használhatták, s az 1913-as Magyar Minerva optimistán jegyzi meg, hogy „a könyvtár megnyitása rövid időn belül várható” (26. irod. 397.). A történelmi események azonban másként alakították a könyvtár sorsát. A háború elején vissza kellett telepíteni a könyvtárat a múzeumba, itt azonban nem tudtak más helyet adni neki, mint a természetrajzi terem üresen lévő részét. A földszinten lévő terem azonban a nedvesség és penészgomba állandó negatív hatása miatt nem volt alkalmas könyvek tárolására, ezért az egész könyvtári anyagot felvitték az emeleten lévő régiségtár egyik termébe, s ideiglenesen állványokra rakták (27. irod. 180.). 1920-ban Budeusz Aladár így írt a könyvtárról: „a múzeum közkönyvtára közel 10 000 kötetből áll. A könyvek egy része a padlón összehalmozva hever, egész sorozat értékes díszkötésű könyvet láttam a tisztítás alatt vastagon ellepve penésszel” (28. irod. 2.). Az 1920-as évektől kezdve állandóan napirenden volt a nyilvános könyvtár kérdése. Felhívások, kérések születtek a pénzügyhatóságokhoz, vállalatokhoz, hogy segítsék, támogassák a könyvtár ügyét. Végül 1923-ban nyílt meg a Borsod-Miskolczi Múzeum könyvtára. Az olvasóterem mindig túlszűfolt volt, sokszor nem volt hely az olvasók számára. A kölcsönzést azonban a könyvek magas árai és az elveszett könyvek beszerezhetetlensége miatt megtiltották (35. irod. 3.).

Az elkövetkezendő években fokozatosan szabadultak fel termek a múzeumépületben, ennek következtében felcsillant annak lehetősége, hogy a könyvtár ne csak olvasóórákat tartson, hanem állandóan rendelkezésére álljon a nagyközönségnek. Az elhelyezés viszonylagos rendeződése utáni (2 terem kapott a könyvtár) években az anyagi hiánya kezdett sürgetően jelentkezni. Nem volt elég pénz beszerezni a modern irodalmat, a folyóiratokat, a Miskolcra vonatkozó könyveket. Az állandó helyhiány és pénzhiány következtében a könyvtári állomány a harmincas évek végére elavult, régivé vált. „Szégyenletes”, „Arról ami nincs”, „Lesz-e városi közkönyvtár?” – ilyen és hasonló című cikkek jelentek meg a napi sajtóban, melyek a könyvtár helyzetének tarthatatlanságát elemezték. De „A megoldás... jobbról és balról, alulról és felülről megnyilvánuló kívánások ellenére még mindig késik.” – írta Meskó Barna cikkében (54. irod. 11.). Egyértelművé vált, hogy a múzeumi könyvtár – bármennyire is próbálta – nem tudta kielégíteni a város egyre növekvő igényeit. A zsúfoltság és az évi dotáció kis mértéke miatt elmaradt az állomány korszerű fejlesztése, gyarapítása.

A második világháború viharai szerencsére megkímélték a múzeum épületét és tulajdonképpen a könyvállományt is. A háború után, 1949-ben újra napirendre került a közkönyvtár rendezésének, kialakításának az ügye. Végül döntés született, hogy a városi közkönyvtárat a Deák utca 5. szám alatt helyezik el. E könyvtár megindulásához a múzeumtól hozták át a mintegy 26 ezer kötet könyvet, és a későbbiekben ebből a könyvtárból fejlődött ki Miskolc nyilvános városi könyvtára (62. irod. 3.).

A könyvanyag áttelepítése után következett a múzeumban maradt jelentéktelen mennyiségű pár ezer kötet könyv rendezése, leltározása, katalogizálása. A könyvtárrendezés az anyag teljes revízióját is magába foglalta. Ezt a munkát egy lelkes és hozzáértő munkatárs, dr. Zsadányi Guidó végezte el 1958–1961 között. Jelentéseiben részletes és pontos képet ad az elvégzett munkáról, a könyvtár állapotáról. Az akkori könyvtárat nem úgy kell elképzelni, hogy egy terem tele van polcokkal és könyvekkel, hanem a 10 terem 51 szekrényében szétszórtan zsúfolták be a köteteket. Zsadányi Guidó 18 nagy szakcsoportba¹ sorolta a könyveket, minden műről katalóguscédulát készített az akkori szabvány

---

¹ 1. általános művek, kézikönyvek 2. marxizmus-leninizmus 3. történelem 4. heraldika, genealógia 5. numizmatika 6. irodalom 7. művészet 8. földrajz 9. geológia 10. helyismeret, helytörténet 11. természettudó-

szerint, megállapította a hiányokat, duplumokat, téves bejegyzéseket. Már ekkor is nyilván tartották a cserepartnereket (136 külföldi) s a beérkezett kiadványokat. Zsadányi Guidónak a könyvtárral kapcsolatban a jövőre vonatkozóan is voltak elképzelései. Hiányolta a központi elhelyezést és a szakértő személyzetet, nem tartotta megnyugtatónak a könyvanyag biztonságát (önkiszolgáló módszer), javasolta a szakkatalógus mellett egy betűrendes katalógus elkészítését, célszerűnek tartotta volna a folyóiratokban megjelent cikkek feldolgozását is, s végül úgy gondolta, hogy szabályozni kellene a könyvtár használatát a dolgozók és a kutatók részére is (66. irod. gépirat). Mindezek az ötletek, tervek, javaslatok egy hozzáértő, jó szemű szakember egyéniségét villantják fel számunkra.

A következő években a könyvtár kezelésével több félállású munkaerő is foglalkozott, mint pl. Román Jánosné, Nagy Mária, valamint Kordos László, aki a Városi Könyvtár nyugalmazott igazgatója volt. 1970-ben a múzeumot átköltöztették az Erzsébet tér 3. szám alá (ma az akadémia épülete), s az addig szobákban és szekrényekben tárolt állományt egy zárt raktár polcrendszerére telepítették át, s mivel kutatóhely nem volt, a könyvtári iroda szolgálta azt a célt is.

1976-ban a könyvtár irányítását dr. Csák Leventéné vette át, ki ma is a könyvtár aktív dolgozója. Szakképzett könyvtárosként folytatta az új és párhuzamosan a régi anyag feldolgozását, katalogizálását, kiszolgálta a munkatársak és a kutatók igényeit, s bonyolította a cserekapcsolatok ügyintézését. E sokrétű munkához 1979-ben 4 órás segítséget kapott Tepliczky Magdolna (Szűcs Barnabásné) személyében, aki 1987-ig volt az intézmény dolgozója. Helyére 1988 márciusától Hideg Lórántné került a könyvtárba.

1980-ban a múzeum megkapta a Görgy A. u. 28. szám (akkor Felszabadítók útja) alatti régi párház épületét. A könyvtárat nem túl szerencsés megoldásként a 2. emeletre telepítették. Az akkor még nagy alapterületűnek tűnő termet mára már kinötte a könyvtár, s most ugyanazok a gondjaink, mint elődeinknek 60–70 évvel ezelőtt: a helyhiány. Itt a kérdés újra: Mi lesz a könyvtár sorsa?

Könyvtárunk a '70-es évektől indult nagyarányú fejlődésnek, ui. az akkori igazgató, Szabadfalvi József megteremtette a szakmai munkához szükséges tárgyi és személyi feltételeket. Hosszú éveken át a könyvtár sem panaszkodhatott éves költségvetésére. E közel harmincéves fejlesztés eredményeként ma állományának nagysága 113 488 egység (49 591 kötet könyv, 63 897 egységnyi folyóirat). 403 külföldi és magyar intézménnyel áll rendszeres cserekapcsolatban, kiknek lehetőség szerint évente eljuttatja a múzeumi kiadványokat. Jelenleg élő sorozatok: *Officina Musei* (11 kötet), *Topographia Mineralogica Hungariae* (7 kötet), Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei (2 kötet), Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok munkatársainak bibliográfiája (2 kötet) és a Poétai Gyűjtemény (2 kötet). Folyóirataink közül némelyik csak itt található meg egyedül Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A Megyei Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye mellett a múzeumi könyvtár is gondosan gyűjti a megyére és Miskolcra vonatkozó irodalmat. Két különgyűjtemény egészíti ki az állományt, ez a Gundahagyaték és a Wellmann-hagyaték. A Gunda-könyvtár rekordjai már kereshetők SR LIB 3.1 számítógépes rendszerben. Távlati célunk, hogy az egész gyűjtemény számítógépre kerüljön, így a sok szempontú, gyors keresés kritériumának is eleget tehetnénk. Jelenleg a könyvtárban egy hagyományos szótárkatalógus szolgálja a feltárást. A fénymásolás, könyvtárközi kölcsönzés, olvasószolgálat és tájékoztatási feladatok természetesen a könyvtár szolgáltatásai közé tartoznak.

---

mányok 12. antropológia 13. biológia 14. könyvészet, könyvtárügy 15. múzeum, muzeológia 16. régészet 17. néprajz 18. vegyes.

Az oktatásban is fontos szerepet kapott a könyvtár. A múzeum is tagja lett 1992-ben az Észak-Magyarországi Universitas Egyesülésnek, a tudományos munkatársak közül ma is többen oktatnak a különböző tanszékeken. Sok egyetemi és főiskolai hallgató vagy egyéb tudományos témában dolgozó szakember számára nyújt nélkülözhetetlen irodalmat a könyvtár, természetesen a múzeumban képviselt tudományágak területén.

A múzeumi könyvtár kezdetektől fogva a múzeum keretein belül működött, de szolgáltatásait tekintve évek óta a társadalomtudományi kutatás háttéréül szolgált, s a Miskolci Egyetem mellett hiánypótló szerepet töltött be a régióban.

Most, 2002 májusában legsürgetőbb gond a könyvtár elhelyezésének kérdése. A raktárrész teljesen telítődött, s a selejtezés is csak ideig-óráig oldja meg a problémákat. De én gondolom és remélem, hogy ez az intézmény szereti könyvtárát, szüksége van rá, s bízom abban, hogy lesznek még tágas terek polcokkal, ahová még sokáig feltehetjük az évkönyvek elkövetkezendő köteteit.

A TÉMA KUTATÁSÁHOZ AJÁNLOTT IRODALOM A MEGJELENÉS IDŐRENDJÉBEN

1. A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület alapszabályzata. Miskolcz. Forster, Klein és Ludvig Könyvnyomdája, 1899. 3. 4. 10. 15.
2. A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület Múzeum Bizottságának ügyrendje. Miskolcz. Forster, Klein és Ludvig, 1900. 4. 5. 6.
3. A mi múzeumunkról. In: Borsodmegyei Lapok, 19. évf. 1900. 99. sz. 2.
4. A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület 1900. évi évkönyve. Miskolcz. Forster, Klein és Ludvig, 1902. 15. 28. 29. 32. 52.
5. A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület 1901. évi évkönyve. Szerk. Szentpáli István. Miskolcz. Forster, Klein és Ludvig, 1902. 22. 24.
6. A Borsod-Miskolczi Múzeum ismertető katalógusa. A szakosztályok közreműködésével szerk. Molnár József. Miskolcz. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, 1902. 102–103.
7. Magyar Minerva. 3. évf. 1903–1904. Bp. 1904. 446.
8. A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület évkönyve, 1903/4. évről. Szerk. Balogh Bertalan. Miskolc. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, 1904. 22.
9. A Borsod-Miskolczi Közművelődési- és Múzeum-Egyesület ügyrendje. Miskolcz. Lövy József Fia Könyvnyomdája, 1905. 13.
10. A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület évkönyve 1904/5. évről. Szerk. Balogh Bertalan. Miskolc. Lövy József Fia Könyvnyomdája, 1905. 12. 32.
11. A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület évkönyve, 1905–1906. Szerk. Balogh Bertalan. Miskolc. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, 1906. 52. 53. 62.
12. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1905. évi működéséről. Szerk. Schönherr Gyula. Bp. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.–T. Könyvnyomdája, 1906. 67.

13. Megnyílt a múzeum. In: *Ellenzék*. 6. évf. 1907. 62. sz. 2.
14. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1907. évi működéséről. Szerk. Mihalik József. Bp. Stephaneum Nyomda R.T., 1908. 141. 142. 143.
15. A Borsod Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület évkönyve, 1906–1907. Szerk. Gálffy Ignác, Nagy Ferenc, Leszih Andor. Miskolcz. Klein és Ludvig Könyvnyomdája, 1909. 32. 33. 36. 37.
16. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1908. évi működéséről. Szerk. Mihalik József. Bp. Stephaneum Nyomda R.T., 1909. 154. 155. 157. 158.
17. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. 3. évf. 1909. 2–3. füzet Bp. 174.
18. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1909. évi működéséről. Szerk. Mihalik József. Bp. Stephaneum Nyomda R.T., 1910. 35. 41.
19. Jelentés a Borsod-Miskolczi Múzeum 1908., 1909. és 1910. évi működéséről. Miskolcz, Klein és Ludvig Könyvnyomdája, 1911. 22. 25. 34. 37–40.
20. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1910. évi működéséről. Szerk. Mihalik József. Bp. Stephaneum Nyomda R.T., 1911. 22.
21. Múzeumi népkönyvtárunk. In: *Ellenzék*, 10. évf. 1911. 44. sz. 1–2.
22. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1911. évi működéséről. Szerk. Mihalik József. Bp. Stephaneum Nyomda R.T., 1912. 25.
23. Magyar Minerva. 4. évf. 1904–1911. Bp. 1912. 579–580.
24. Jelentés a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület Múzeumi Osztályának 1911–1912. évi működéséről és a Borsod-Miskolczi Múzeum 1911–1912. évi állapotáról. Miskolcz. Klein és Ludvig Könyvnyomdája, 1913. 10. 13. 14. 20. 30.
25. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1913. évi működéséről. Szerk. Mihalik József. Bp., 1914? 48–49.
26. Magyar Minerva. 5. kötet, 1912–1913. Bp. 1915. 396–397.
27. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Szerk. Mihalik József. 11. évf. 1917. 2–3. füzet Bp. 180. 181.
28. Mi történt a miskolczi Múzeummal? Budeusz Aladár. In: *Magyar Jövő*, 2. évf. 1920. 25. sz. 2.
29. Megnyitják ismét a borsod-miskolczi muzeumot. In: *Magyar Jövő*, 2. évf. 1920. 252. sz. 2.
30. A nyilvános könyvtár kérdése. L. A. In: *Miskolczi Napló*, 21. évf. 1921. 178. sz. 1.
31. Nyissák meg a miskolczi könyvtárakat. In: *Magyar Jövő*, 3. évf. 1921. 235. sz. 4.
32. Közkönyvtárat Miskolczon. In: *Magyar Jövő*, 4. évf. 1922. 28. sz. 3.
33. Nyilvános könyvtárat rendez be a Borsod-Miskolczi Múzeum. In: *Miskolczi Napló*, 22. évf. 1922. 28. sz. 3.
34. A Borsod-Miskolczi Múzeum nyilvános könyvtárának látogatottsága. In: *Miskolczi Napló*, 23. évf. 1923. 38. sz. 4.
35. Megnyílik a múzeum könyvtára. In: *Miskolczi Napló*, 23. évf. 1923. 191. sz. 3.
36. Adományok a múzeum könyvtárának. In: *Miskolczi Napló*, 23. évf. 1923. 85. sz. 4.
37. Mért nincs közkönyvtára Miskolcnak? In: *Miskolczi Napló*, 23. évf. 1923. 273. sz. 4.
38. Huszonöt éves a miskolci múzeum. Leszih Andor. In: *Magyar Jövő*, 6. évf. 1924. 92. sz. 13.

39. A kultuszminiszter ki akarja zárni a tanulóifjúságot a múzeumi könyvtárból. In: Miskolczi Napló, 24. évf. 1924. 96. sz. 3.
40. Még az ősszel megnyitják a közönség előtt a múzeum kincseket érő nyilvános közkönyvtárát. In: Miskolczi Napló, 28. évf. 1926. 213. sz. 5.
41. Nagyobb lesz a Múzeum. In: Magyar Jövő, 8. évf. 1926. 260. sz. 2.
42. A múzeum nyilvános közkönyvtára. Leszih Andor. In: Miskolczi Szemle, 1. évf. 1927. 2. sz. 24.
43. Az ország minden vidéki városában hatalmas, modern könyvtárak vannak, csupán Miskolcnak nincs megfelelő nyilvános könyvtára. In: Miskolczi Napló, 28. évf. 1927. 166. sz. 4.
44. Megnyílt a múzeumi könyvtár In: Magyar Jövő, 9. évf. 1927. 228. sz. 5.
45. Miért nincs Miskolcnak megfelelő könyvtára? In: Magyar Jövő, 11. évf. 1929. 171. sz. 2.
46. Vezető a Borsod-Miskolczi Múzeumba. Miskolc, 1929. Miskolci Könyvnyomda R.T. 25–26.
47. Miskolc szellemi élete és kultúrája. Zsedényi Béla. Miskolc. Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóvállalat Részvénytársaság, 1929. 87–88.
48. Miskolc. Halmay Béla, Leszih Andor. Miskolc. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. Bp. 1929. 298. 299. 313–314.
49. A mostoha városi elbánás elsorvasztja a múzeumi könyvtárát. G. Károly Lajos. In: Reggeli Hírlap, 43. évf. 1934. 244. sz. 7.
50. Az elmaradt utánpótlás és a helyiség hiánya pusztulással fenyegeti a múzeum közkönyvtárát. Katona Zoltán. In: Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 44. évf. 1935. 176. sz. 9.
51. Közkönyvtár létesül Miskolcon. In: Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 45. évf. 1936. 49. sz. 5.
52. Szégyenletes. In: Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 45. évf. 1936. 85. sz. 7.
53. Könyvtörténeti kiállítás a múzeumban. Katona Zoltán. In: Termés, 1. évf. 1937. 7. sz. 23.
54. Arról, ami nincs. Meskó Barna. In: Termés, 1. évf. 1937. 4–5. sz. 10–12.
55. Lesz-e városi közkönyvtár? Sassy Csaba. In: Termés, 2. évf. 1938. 1. sz. 1–2.
56. Mennyit olvas a falu? M.Á. In: Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 48. évf. 1939. 4. sz. 5.
57. A mi múzeumunk. Árokszálássy Zoltán. In: Magyar Élet, 1. évf. 1939. 52. sz. 6.
58. Vidéki közkönyvtárak. Radó István. In: Magyar Könyvszemle, 3. évf. 1940. 1. sz. 57. 58. 59. 61. 62.
59. Nagyváros, közkönyvtár nélkül. Kasza József. In: Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 51. évf. 1942. 174. sz. 7.
60. A múzeum olvasótermében. In: Miskolci Hírlap, 3. évf. 1947. 14. sz. 2.
61. Látogatás az új korszakába lépő miskolci városi könyvtárban. In: Szabad Magyarország, 4. évf. 1947. 30. sz. 2.
62. Ez évben megvalósul a városi közkönyvtár. Főző. In: Miskolci Hírlap, 4. évf. 1948. 112. sz. 3.
63. ...közkönyvtár megnyitása. In: Északmagyarország, 6. évf. 37. sz. 6.
64. A múzeum ötven éve. Leszih Andor. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 1955. 3. 4. 5. 6.
65. Magyar múzeumok: 1945–1955. Bp. Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztály, 1955. 125. 126. 127. 128.

66. Jelentés. Zsadányi Guidó. HOM HTD 76–771–1.3 1961.
67. Múzeumunk 60 éves. Komáromy József. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1963. 195. 196. 197.
68. A 70 éves Herman Ottó Múzeum. Zádor Tibor. In: Közművelődés Borsodban. Szerk. Kisvárdai László. Miskolc, 1970. 91. 92.
69. Írások Herman Ottóról és a Herman Ottó Múzeumról. Szabadfalvi József. Miskolc. HOM. 1987. 91. 94. 136. 141. 143.
70. A miskolci Herman Ottó Múzeum könyvtárának története. Hideg Ágnes. In: Szülőföldünk, 1998. 27. sz. 65–71.
71. Adalékok a miskolci Herman Ottó Múzeum első évtizedeinek történetéhez. Voit Krisztina. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1999. 1281. 1282. 1283. 1284. 1285. 1287.
72. Miskolc írásban és képekben, 6. Dobrossy István. Miskolc, 1999. 19. 21. 35. 38. 42. 49. 83. 85. 97. 133. 148.
73. Miskolc város közkönyvtárának története, 1899–199. Szerk. Kis Józsefné. Miskolc, 2001. 3–38.
74. Könyvtárbemutató: A Herman Ottó Múzeum könyvtára. Hideg Ágnes. In: Miskolci Pedagógus 2001. 16. sz. 54–58.
75. A miskolci Herman Ottó Múzeum könyvtára. Hideg Ágnes. In: Múzeumi Hírlevél 2002. 4. sz.

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN ÉLŐ KISEBBSÉGEK BETELEPÜLÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEIRŐL, A MEGYÉN BELÜLI ELHELYEZKEDÉSÜKRŐL¹

RÉMIÁS TIBOR

Az anyanyelv, a vallás, a kultúra, az iskolák egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Áttekintő összefoglalásunk célja, hogy e fogalmak együttes és elsődleges hordozóit, a megyében, Borsod-Abaúj-Zemplénben élő nemzetiségek betelepülési körülményeit, történetüket és jelenlegi elhelyezkedésüket áttekintsük.

A térség, a régió műveltségi arculatának formálásában igen jelentős szerep jutott az idegen etnikumokhoz tartozó népcsoportok migrációjának, amelyek részt vettek megyénk gazdasági organizációjában majd reorganizációjában, s – létszámuktól, gazdasági-műveltségi állapotuktól, szerepüktől függően – hatott a környezetükre. A migrációk történetében éles cezurát jelent a török alól felszabadult területek gazdasági reorganizációja. Számos telepítő tényező évszázadokon át folyamatosan hatott és a betelepülők különböző generációi között is kimutatható a folytonosság, a bevándorlás szándéka és öröksége. Ilyen tényezőnek tarthatók elsősorban a sík vidékek mezőgazdálkodó térszínei, amelyek kihívást jelentettek a hegyvidéki csoportok számára. A sík vidéken végzett időszakos mezőgazdasági munkák elvégzésére a 16–17. századtól nagy számban áramlottak az Alföldre a Felföld magyar, szlovák, ruszin népességének csoportjai. Telepítő tényezők voltak még: a bányászat és a hegyvidéki iparok, amelyek különféle német vidékek csoportjait vonzották erre a tájra (Telkibánya, Ómassa, Gönc, Vizsoly, Sima, stb.), az erdei iparok, amelyek elsősorban szláv csoportokat vonzottak. Sajátos ebből a szempontból Tokaj-Hegyalja, amely a vallonok 11–12. századi csoportjaitól évszázadokon át több etnikum munkaerjét és telepesét akkumulálta.

Az etnikai arculat kialakulásában szerepe volt a vallásoknak is, ily módon a telepes csoportok műveltségének szükségképpen volt bizonyos integráló eleme.

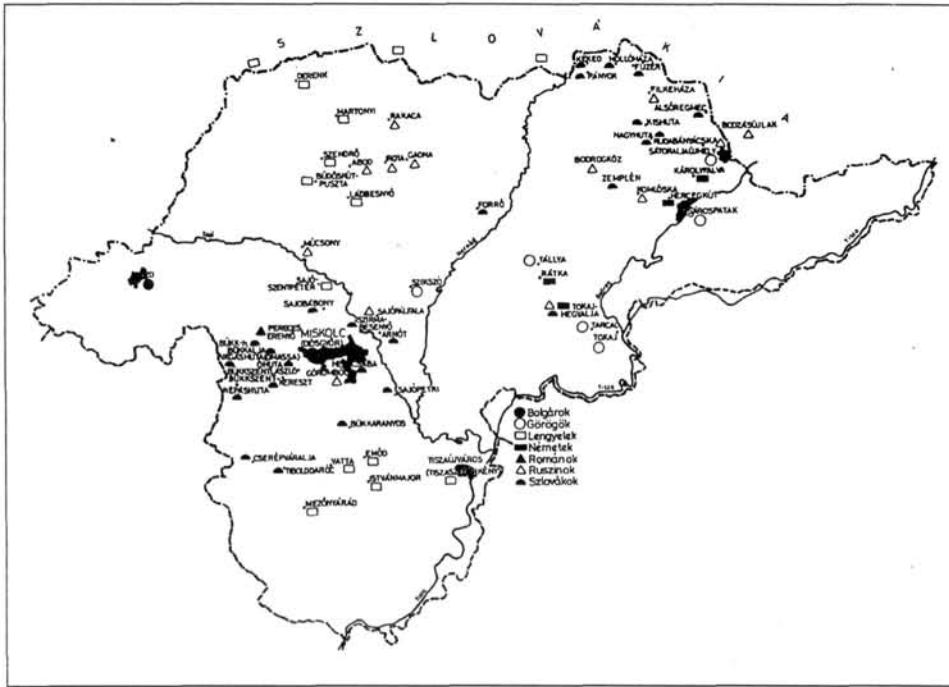
Az alábbiakban a megye nemzetiségeiről szóló fejezeteket betűrendben közöljük.

Bolgárok

A történelmi és a mai Magyarországon immár 11 évszázad óta élnek bolgárok, akik különböző okok miatt, más-más időben telepedtek le itt. E hosszú és állandó bolgár jelenlét az utóbbi évtizedekben mintha a köztudatban elhalványult volna, annak ellenére, hogy az itt élő bolgárok száma ma kb. 6–7 ezerre tehető.

---

¹ Készítette: Dr. Rémiás Tibor történész-muzeológus a Herman Ottó Múzeum muzeológusainak közreműködésével, 2001 áprilisa.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye kisebbségeinek (a cigány kisebbség feltüntetése nélkül) vázlatos területi elhelyezkedése (összeállította: Rémiás Tibor, rajz: Homola Krisztina) 2001 áprilisa

A bolgár jelenlét kezdetének időpontja kétségtelenül fontos, de talán nagyobb jelentőséggel bír az ezt követő három betelepülési hullám. Az elsőt (1365–1426) Nagy Lajos magyar király indította el és a bolgár állam török leigázásának eredménye volt, a második (1688–1744) egy kudarcba fulladt nemzeti felszabadító harc következménye volt, a harmadik (1865-től) konkrét kiváltó oka a bolgárok teljes jogfosztottsága az oszmán birodalomban. Az első és a második hullámmal érkező bolgárok zöme katolikus volt kiépített egyházi szervezetekkel és iskolákkal, valamint 3 ferences kolostorral és katolikus teológiai főiskolával. A harmadik hullámként érkező bolgárok viszont – elenyésző kivételtől eltekintve – a keleti paroszláv egyház hívei voltak és bolgárkertészettel foglalkoztak. A bolgár nemzetiség megyei vonatkozásainak vizsgálatakor bennünket a harmadik hullámban érkező bolgár populáció érdekel, ugyanis a megye ipari centrumai, *Miskolc és Ózd ekkor színesül bolgár bevándorlókkal*. Mindkét város esetében a migráció 1875–1876-ra tehető.

A magyarországi bolgárok az első világháború kitörésével majdnem egy időben, 1914-ben hozták létre az első egyesületüket Budapesten, azután ugyancsak a magyar fővárosban az első egyházközségüket. Ezt hamarosan követték a Pécsét és *Miskolcon élő bolgárok az ott kialakult kolóniáikban*. Az egyesületek egyfelől a hagyományok folytatását jelentik, de egyben megkülönböztetik a harmadik hullámot az előző kettőtől. Az egyesületek szóra korán sem véletlenül esett a választás, mert magában foglalja a magyarországi bolgár kolóniák társadalmi egyesületeit, ezek választmányait, egyházközségeit, ill. az egyház- és iskolaközségeit, ezek választmányait és kuratóriumait, valamint bíróságait (később békéltető tanácsait), az utóbbiak közül az utolsót Miskolcon választották meg

1930. december 5-én, elnöke pedig Mincso Minev lett. Ugyanakkor meg kell említenünk a budapesti és pécsi mellett a miskolci bolgár iskolát, amely a nemzeti identitás és hovatartozás egyik otthona volt számukra.

A harmadik hullámmal Magyarországra érkező bolgárok – foglalkozásukból eredően – vitathatatlanul gazdagították a magyar konyhakert kultúrát, elősegítették fejlődését. A bolgárok lencsét, görög- és sárgadinnyét, lóbabot, tököt, uborkát, vöröshagymát, póréhagymát, fokhagymát, petrezselymet, zellert, salátát stb. termesztettek. A bolgár kertészek honosították meg az öntözést is hasznosító szántóföldi zöldségtermelést, ezáltal gyakorlatilag biztosították a már fent említett két megyebeli városunk lakosságának ellátását.

A borsodi megyeszékhelyen az egyházközséget 1921-ben alapították, 3 év múlva ez már egyház- és iskolaközség, mivel Mincso Mihov házában 12 tanulóval bolgár iskola indult. Jordan Marinov pedig átengedte egyik házát, hogy ebben a bolgárok istentiszteleteket tartsanak. Az önkormányzat kiépítése Miskolcon 1930-ra befejeződött, akkor alakult a békéltető tanács is.

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény rendelkezéseinek megfelelően 1994-1995-ben a magyarországi bolgárok megválasztották önkormányzataikat Halásztelken, Pécsen, *Miskolcon* és Budapesten. Igen fontos szerepet játszik a bolgár nemzeti identitás megőrzésében a bolgár keleti paroszláv egyház is.

A magyarországi bolgárság jelen képviselői közül hogy csak egyet emeljünk ki, nemrégien veszítettünk el egy kiváló festőt, a miskolci Munkácsy-díjas Mazsaroff Miklóst, akinek apja Alsózsoltán bolgár kertész volt, felesége szintén bolgár, orvos, a helyi önkormányzat vezetője.

Végezetül, érdekességként említjük, hogy a miskolci Búza téri piacon híresek voltak a bolgár pékek is.

Cigányok

A cigány kisebbség őshazája Észak-India, innen kezdődött vándorlásuk az 5. században nyugat felé. Más nézetek szerint a cigányok nem Indiából vándoroltak Európába, hanem az indogermán népek őshazájából, vagyis Közép-Ázsiából. A Kárpát-medencében tömegesen a 14. század végén, a 15. század elején jelentek meg. A cigányok magyarországi megjelenését a 14. századra kell tennünk, ugyanis Zsigmond magyar királyunk 1422-ben László vajda és népe számára menlevelet állíttatott ki. Ekkor a cigányok, mint fegyverkovácsok tevékenykedtek, vagy lovakkal kereskedtek vándorlásaik során, de források igazolják, hogy pl. Brassó városában hóhéri feladatokat is elláttak.

A levéltári források tanúsága szerint évszázadokon át a cigányság nagyobb része egészen biztosan vándorló életmódot folytatott és sátrokban laktak. Jegyzékbe vételük oka általában a fejadó alól való mentességük volt, mivel különféle kincstári szolgáltatásokat teljesítettek: közülük kerültek ki pl. a zenészek, a kovácsok, a tűzmesterek, a golyóöntők, a szegkovácsok, a kardkovácsok, a hóhérok, a fegyvercsiszárok, a kalauzok, a seb- orvosok, de voltak közöttük katonák is.

A cigányság számára is valóban új korszak kezdődött a török uralom megszűnésével, a Rákóczi szabadságharc befejezésével, a 18. század első felétől. 1723-tól ugyanis a Helytartó Tanács vette át az ország igazgatásának a feladatait, és így a rendteremtés egyik célpontja hamarosan a cigányság lett, amely a megfelelő körülményeknek köszönhetően, a békés időszakban egyre nagyobb számban szivárgott be az országba. A nomád életmódot folytató népcsoportot a 18. század közepén újabb bevándorló tömeg követte,

akik a török uralom alól felszabadított területeken fenyegették a Habsburg telepítési politika sikerét.

Mária Terézia uralkodásának ideje alatt már valóban lehet „cigány politikáról” beszélni, mivel az ebben a korszakban kiadott rendelkezések átfogták a megváltoztatni kívánt „cigány életmód” egészét. Mária Terézia és II. József adminisztratív intézkedések sokaságával kívánta megoldani letelepítésüket, asszimilációjukat. Az „újmagyar”-nak vagy „neocolonus”-nak titulált cigánysággal kapcsolatos források sokaságával találkozhatunk a magyar levéltárakban is ebből az időszakból.

A 19. század folyamán végig, de még a 20. század elején is a cigányok állandó lakhelyük hiányában mindenütt és mindig kisiklottak a hatóságok és a rendőrközegek ellenőrzései alól. A cigány lakosság lélekszámának első, talán legmegbízhatóbb forrása az 1893. évi statisztikai felmérés: ekkor a 274 940 cigányból huzamosabb ideig egy helyen élt 243 432, kimutatható keresettel bírt 20 406, tízezren vándorolnak ezer karavánban. 1122 sátorral, 1544 lóval. Az első világháborús rendelkezések következményeként készített cigány összeírásnak nincs országos összesítése, a két világháború között pedig hasonló felmérésre nem került sor.

1945 után a szocialista gyáripár, nagyipar sok cigány származású férfit és nőt tudott alkalmazni. A rendszerváltást követően a nehézipari centrumok gyáriparának ellehetetlenülésével a szakképesítés nélküli cigány lakosság java része munkanélkülivé vált. Ettől kezdve többségük életformájának meghatározó elemévé vált a bizonytalanság, a stabilitás hiánya.

A cigánytelepek fokozatos felszámolásával életkörülményükben némi javulás tapasztalható. Bódi László, a Miskolci Egyetem antropológusa Borsod megye cigány lakta falvaiban (pl. Sajókazán, Kacolán, Szendrőládon stb.) mély interjúk készítésével próbálja a cigányság életkörülményeit, szokásait, életmódjukat mindjobban megismerni, megismertetni.

A Magyarországon élő cigányokat nyelvük szerint három csoportba sorolhatjuk. A *magyar cigányok* (vagy muzsikus cigányok) anyanyelve a magyar. A romák 62%-a magyar cigány, akik javarészt Szerbiából érkeztek hozzánk az évszázadok alatt. Jelentős az ún. *oláh cigányok* (kolompár vagy vlach cigányok) csoportja, akik a 19. század második felében a Havasalföldről jöttek hozzánk. A romák mintegy 21%-a oláh cigány. Megemlítendő még a *beás cigányok* (a köznyelvben teknővájó-, vagy kanalas cigányok) csoportja, akik a román nyelv egy nyelvújítás előtti változatát beszélik. A magyarországi romák kb. 15%-a beás. Élnek még Magyarországon – elenyésző számban – *német cigányok* (szintik) és ún. *vend cigányok*. E három csoport nemcsak anyanyelvében, hanem kultúrájában is különbözik egymástól.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén él Magyarország legnagyobb lélekszámú cigányközössége, és össznépségen belüli arányuk is kiemelkedő. A megyei cigánylakosság helyzetét tájegységeken belül érdemes vizsgálni.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye lakosságából: 1893-ban 8698 volt cigány (az egész megyei lakosság 2,13%-a) 1978-ban már 56 000 (6,8%) és 1984-ben 73 906 (9,23%), 1988-ban már 80 000 főnyi cigányságról beszél a Megyei Tanács beszámolója. Az 1989-es állapotot szigorúbb feltételek közt vizsgálták, amelynek eredményeként 75 000 főben állapították meg a megye cigány népességét, ez a megye összlakosságának 9,2%-át tette ki akkor, amely országosan is kiemelkedő.

A keresőnek számító 35 és 50 évesek közötti népességben (falun) a megyei cigányságon belül minden férfira két nő jut. Ez valójában férfihányt fejez ki, amit a nagyobb mérvű elvándorlás, a nagyobb halandóság és a börtönbüntetések magas száma

magyaráz elsősorban. A háztartások tekintélyes része, több mint ötöde többnemzedékes. A megye falusi cigányháztartásainak átlagos nagysága tavaly 6,2 fős volt, a mi rosszabb a két évtizeddel ezelőttinél. Egyes megyei területeken ez az arány még szélsőségesebb, így a csereháti aprófalvakban 7,2-ről, a telepi cigányoknál 8,6-ról számol be háztartási átlagnagysággként az 1991. évi reprezentatív felmérés. Így megyénkben az átlagos cigány családnagyság kétszerese az országos átlagnak.

A falusi aktív korú cigány férfiak közül minden tizedik leszázalékolt. A megye falusi cigány háztartásaiban 1991 elején 3617 Ft jutott egy személyre havonta. A megye falusi cigányságának összjövedelméből 1991-ben csupán 46%-nyi származott az ún. munkajövedelmekből, 2%-a (!) a rendszeres szociális segély, és 3%-a munkanélküli segély volt.

A megye egyes területein már cigánytöbbségű településeket is találunk, pl. 1991-ben Tornanádaskán 302 cigány élt, az ottani lakosság 57,2%-a, vagy Csenyétén 209 cigányember élt, a lakosság 72%-a.

Ha valódi földrajzi értelemben kellene a cigány megélhetés szempontjából a váltságócokat bejelölni, akkor nagy valószínűséggel a megye egyetlen tájegysége sem maradna érintetlen.

Megdöbbenő adat, hogy a 21. század küszöbén (1991-es adatok) a megyében a 18 éven felüli nők legalább egyharmada, a férfiaknak egyötöde tekinthető analfabétának.

Görögök

A Mohácsi csata után Magyarország három részre szakadt. A görög kereskedők, török alattvalóként mindhárom területen, szabadon kereskedhettek. Ezek a görög vándorkereskedők nagyon korán kereskedelmi „kompániákat”, társulásokat hoztak létre, először Erdélyben és a Tisza mentén. Anyagi és erkölcsi érdekeiket a társulások, a kompániák védték és könnyítették meg. Pl. 1748-ban a megyén belül *Miskolcon, Tokajban* működtek a leggazdagabb kompániák, ugyanakkor e kompániákhoz tartozó görögök éltek még a megyén belül *Sárospatakon, Sátoraljaiújhelyen, Szikszón, Tarcalon és Tállyán is*. A magyarországi görög kereskedelmi világ gazdasági felvirágzását többek között a kompániák működésének köszönhette. A kompániák alapításával párhuzamosan egyházközségeket is alakítottak, amelyek a területileg illetékes hazai orthodox püspökök joghatósága alá tartoztak.

Buda visszafoglalása után, I. Lipót császár 1686-os felhívása nyomán sok balkáni lakos érkezett Magyarországra, többek között az észak-görögországi Ipiroszból és Makadóniából, hogy letelepedjen az elnéptelenedett országrészben. Így a 17. század végétől, de leginkább a 18. század elejétől görög kereskedők áradata lepte el Magyarországot. Az 1720-as évekig kevesen telepedtek le véglegesen, szívesebben folytattak közvetítő kereskedelmet a Török Birodalom, Ausztria és Magyarország között. A 18. század második felében már nem csupán vándorkereskedelmet folytattak, hanem boltokat és pincéket is béreltek, mézszárszékeket nyitottak, pénzt kölcsönöztek.

Az 1774-es királyi rendelet a görögöktől is megkövetelte a hűségeskü letételét, s ezáltal a végleges magyarországi letelepedésüket mozdította elő. Levéltári forrásokból ismerjük pl. *Pornárovits Demeter tokaji görög kereskedő* 1792. szeptember 23-ai eskütételét, annak pontos szövegét. II. Lipót császár 1790. évi dekrétuma már biztosította a görögök számára is a törvényes ingatlanszerzés és a hivatalviselés jogát, vagyis a birodalom más polgáraival egyenlő rangra emelte őket. Mindezek előtt pedig II. József Tü-

relmi Rendelete (1781) megteremtette a törvényi feltételeket ahhoz, hogy a birodalom területén élő orthodox hitűek, így a görögök is templomokat emelhessenek maguknak. A 18. század végén és a 19. század elején a görögök 35 egyházközséget alapítottak magyar földön, pl. Miskolcon is. Arra törekedtek, hogy a görög alapítású templomok az általuk jól ismert kereskedelmi útvonalak mentén létesüljenek.

A templomok mellett épültek fel az egyházközségek által fenntartott görög tan nyelvű iskolák. Ezek száma 25-re rúgott az országban. A híres miskolci görög iskolában tanított, pl. Joannisz Aposztolidisz, aki tanulmányait Szmirnában (Kis-Ázsiában) végezte. Egyik tanárbarátja, a sárospataki Nagy Ferenc még epigrammát is írt róla görög nyelven.

A görögök ingatlanszerzési joga átalakította és gazdagította egy-egy város képét is, mivel üzleteiket, palotáikat és bérházaikat a városok központjaiban építették, s ezek sok helyen ma is megtalálhatók. Ilyen, pl. a tokaji főutca, ahol kiemelkedik a dúsgazdag Karácsony család palotája (magyar nemesi rangot kaptak, akárcsak a Szerviczkyek, egy másik híres tokaji görög család). Ilyen még a miskolci főutca és környéke is, ahol az ilyen jellegű épületeken ott látható a lakóház tulajdonosának és építési idejének emléktáblája.

A gazdag magyarországi görögök anyagilag hozzájárultak különböző magyarországi és görögországi intézmények és létesítmények megalkotásához. Ebbe a sorba tartozik, pl. a miskolci színház felépítése is.

Kezdetben a görög alapítású orthodox templomok csak zárt udvarral épülhettek fel. Így alakult ki a híres miskolci görög udvar is. Itt is a templomot körülvette az iskola épülete, a kereskedelmi társaság székháza, a paplak, de legtöbb helyen a szegényház, vagy a kórház is. Különben a miskolci orthodox templom ikonosztázionját a magyarországi orthodox faszobrászat legjelentősebb mestere, Nikolaosz Ioannu Talidorosz (Jankovics Miklós) készítette.

Az 1821-es görög szabadságharc 9 évig tartott. 1830-tól, tehát az új önálló Görögország létrejöttével, a görögök magyarországi, így megyénkbeli száma lassan csökkent. Egyrészt megszűnt a bevándorlás és többen hazatelepültek, de leginkább azért, mert elkezdődött az asszimiláció. Ezt mutatják a miskolci görög családok névváltozásai és a nyelvhasználatuk is.

A görög egyházközségek liturgikus nyelve a görög volt. Ahogy elkezdődött az elmagyarosodás, elkezdtek magyarra fordítani az orthodox egyházi könyveket is. A fordítók közé tartozik pl. az 1827-ben Miskolcon egy görög kántor-tanító fiaként született Popovics János is.

Mindezek után fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a 18–19. század miskolci és tokaji ortodox népessége csak mint a görög nyelv és egyházi kultúra hordozójaként jöhet számításba, valójában etnikailag nem voltak tagjai a görög nemzetnek, mivel hogy valójában kevés kivételtől eltekintve macedonok nemzetiiségűek voltak. A II. világháborút követő 1946-ban kirobban görög polgárháború következtében nagy létszámban menekültek baloldali beállítottságú és elkötelezettségű görögök és makedonok a szovjet szféra országaiba, így Magyarországra is. Számuk tízezerre tehető Magyarországon. Megyénkben is elsősorban az ipari központokban, így Miskolcon és Ózdon külön kolóniákban telepítették le őket.

Lengyelek

A magyarországi lengyelség eredete évszázadokra nyúlik vissza. A magyar és a lengyel nép szorosabb kapcsolatai az Árpádok és Piastok korában gyökerezik. Így a

magyarországi lengyelség története majdnem olyan régi, mint a magyaroké a Kárpát-medencében. Nagyobb méretű lengyel letelepedés, migráció, amely napjainkig megmaradt, a 18. század kezdetétől származik. Itt érdemes megemlíteni Torna vármegye egykori kistelepülését, *Derenk* falu lengyel ajkú lakosságát. Derenk lakossága a török megszállás és a Rákóczi szabadságharc alatt erősen megfogyatkozott. Az 1711-ben dúló nagy országos pestis járvány, az akkor magyarok lakta települését jócskán megtizedelte, a fekete halálnak áldozatul nem esett lakosság pedig elmenekült. 1715-ben és 1720-ban is – ahogy ez az országos és a megyei összeírásokból kitűnik – lakatlanul állott, mint curiális község. Spontán betelepülés és a herceg Esterházyak szervezett telepítése révén (mindkét betelepülési mód paralel folyamatként zajlott) javarészt *szepességi górák, lengyel ajkú jobbágyok érkeztek Derenkre*. A megtelepült, dolgos nép a sovány és kevés föld művelése mellett a környező gazdag erdőségekben szénégetéssel és fakitermeléssel foglalkozott. A levéltári dokumentumok tanúsága szerint a Derenkre 1717 és 1720 között érkező családok egyértelműen lengyelországi elszármazottak voltak: „Anno 1717 per Polonis advenas impopulatum”, vagy kor híres tudosának, Bél Mátyásnak feljegyzése szerint Derenknel ezeket írta: „Polonis noviter impopulata”, vagyis „a lengyel szegény nép, akiket az éhség üzött el lakóhelyeikről, kezdte újra benépesíteni Derenket”.

A fentiek azt a tény erősítik meg, hogy a 18. századi *derenki lengyelség* a legrégebb magyarországi nemzetiségek egyike, amely a mai napig, közel 300 éve őrzi ősei nyelvét és etnikai tudatát. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a krakkói egyetem és a debreceni egyetem etnográfusai és nyelvészei a derenki közösségből elszármazottakhoz járnak rendszeresen gyűjtőutakra, hogy a lengyel nyelv 18. századi archaikus elemeit gyűjtsék, és e zárt közösség szokásait regisztrálják.

A település ma romfalu. A település fizikális megszüntetése a II. világháború idején zajlott, mert Horhy Miklós kormányzó összefüggő vadászterületet kívánt itt kialakítani. A megvalósítás következtében a sok viszontagságot átélt lengyel ajkú etnikai sziget lakói 1943-ig éltek együtt egy lokalizált közösségben. Az újabb áttelepülés vagy áttelepítés jobb körülményekkel és gazdagabb terméshozamú földekkel rendelkező falvakban történő átköltözést jelentett, de az egyűvé tartozás szétzilálását is.

A lebontott házakat és magát a falu templomát is célfuvarban szállították a kiválasztott új helyekre. Az ősi derenki lengyel lakosság szétröpült a megyén belül a szélrózsa minden irányába: *1–2 család Emődön, Mezőnyáradon, Szendrőn, Tiszaszerdahelyben, Tóharaszton, Vattán; 10–10 család Büdöskúton, Matonyiban, és a mai Szlovákia területén; 20–20 család Ládbesenyőn, Sajószentpéteren; és legtöbben, 50 család Emőd-Isvánmájorban talált újabb otthonra.*

Etnikai és nyelvi tekintetben a derenkiek 1943-ig (többfelé történő áttelepülésükig) nem asszimilálódtak a szomszédos magyar vagy szlovák lakossághoz. A külső hatásoktól való elszigeteltségük máig tapasztalható tanújele az a szenzációnak is beillő tény, hogy a derenki telepesek leszármazottjai – sajnos mára már csak az öregek – még mindig őrzik nyelvükben az ősi, otthonról hozott lengyel nyelv 18. századi archaikus fordulatait.

1994-ben a fent felsorolt települések közül, ahová a derenkiek áttelepültek, egyedül Emőd-Isvánmájorban, az országban elsőként, alakult meg a lengyel kisebbségi önkormányzat. 1998-ban azonban *Emőd-Isvánmájor mellett Sajószentpéteren és Edelény-Andrástanyán is lengyel kisebbségi önkormányzat alakult.*

A megyén belül 18–19. századi szórvány lengyel etnikummal találkozhatunk még: *Tokaj-Hegyalján, Kékedén.*

Más, erős lengyel kolóniák, főleg a 19. század második felében települtek be *Diósgyőrbe és annak vonzáskörzetébe.*

A Derenkéről elszármazottak kötődése egykori szülőfalujukhoz ma is erős, ennek tudatában rendezik meg a romfalu helyén a nagy érdeklődésre számot tartott derenki búcsút.

Németek

Röviddel Buda felszabadítása után, már 1689-ben megjelent az a királyi telepítési rendelet, amely a telepítés feltételeit és módozatait szabályozta. Ennek irányítására hívták életre a királyi Újszerzeményi Bizottságot (Neoacquistica Commissio), amely a gazdasági szükségből egyúttal politikai tőkét is akart kovácsolni, arra számítva, hogy a katolikus német telepesek eleve a dinasztia támaszai lesznek a kuruckodó, Habsburg-ellenes magyar nemességgel szemben. A német telepesek mellett szólt még az is, hogy többnyire fejlettebb mezőgazdasági módszerek birtokában voltak, mint a hazai lakosság.

A telepítési akció három nagy szakaszban, lényegében az egész 18. századot átfogta. Az első szakasz (1689–1740) még III. Károly nevéhez kapcsolódik. Ekkor jöttek nagyobb számban német parasztok a Dunántúl megyéibe, az Alföldre és az Északi-középhegység peremvidékeire (Hont és Heves vármegyék mellett *Zemplén vármegye falvaiba is*, de szórványosan már a Bácskába és a Bánságba is.

A zempléni térségbe fekvő *Rátka, Hercegkút és Károlyfalva* településen koncentrálódó német kisebbség gyökerei ahhoz a 200 sváb családhoz nyúlnak vissza, akiket a Fekete-erdő és a Bádeni tó környékéről a regéczi uradalom tulajdonosa, Trauthson herceg telepített le birtokán az 1750–52-es (?) években. Erre az igény és a szükséglet találkozása adott lehetőséget: a török uralom és a Rákóczi-szabadságharc után elnéptelenedett észak-magyarországi uradalmak szívesen fogadták a szőlő- és földműveléshez jól értő, a paraszti majoritás jogintézménye miatt „vándorbotot ragadtakat”. (E jogintézmény lényege, hogy a vagyont a család egyetlen fiúgyermeké örökölte, a többieknek önállóan kellett egzisztenciát teremteni.)

Etnikai összetartozásukat e megyebeli települések – az azonos munkamorál, háztartási, étkezési szokások, vallási kötelmek, illetve a nyelvi nehézségek és a környező falvak lakosságának fenntartásai következtében – sokáig igen zárt közösségben őrizték. Komoly konfliktusokhoz azonban ez nem vezetett.

A telepítések második szakasza Mária Terézia korára esett, de megyénk településeit nem érintette. Ekkor a földesúri magánkezdeményezéseket egyre inkább a kamarai telepítés szorítja ki a helyéről. A harmadik, egyúttal utolsó szervezett telepítési akciót II. József 1782. évi pátense vezette be, de a németek migrációja megyénk településeit ismét elkerülte.

Tudomásunk szerint *Tokaj-Hegyalja* német falvaiban a nyelvjárásokra sváb magánhangzó- és frank mássalhangzó rendszer jellemző.

A német nemzetiségű lakosság a II. világháború utáni sérelmeik politikai okokra vezethetők vissza. A megyében élő, német hangzású nevet viselőket jótételi kényszermunkára hurcolták el a volt Szovjetunió területére. Kilakoltatásra nem került sor.

A megye egyetlen német tájháza, Rátkán várja az érdeklődőket.

Románok

A magyarországi románság döntő többségben a Romániával szomszédos megyékben él. Igaz azonban az is, hogy egyetlen megyéje sincs az országnak, ahol nem talál-

nánk kisebb-nagyobb román populációt, de legtöbben *Békés megyében, Budapesten és környékén, valamint Hajdú-Bihar megyében* élnek.

A kérdés, hogy mióta élnek a mai Magyarország területén románok, a szakemberek körében is mindmáig gerjeszt vitát. Ennek oka, hogy nem tudunk egyértelmű választ adni arra a kérdésre: *a török hódoltság előtt éltek-e románok ezen a területen, vagy sem?* A haza román szakemberek egyetértenek azzal a hazánkban általánosan elfogadott nézettel, hogy jelentősebb román népességről csak a törökök 17. század végi kiűzését követő betelepítések óta beszélhetünk. Viszont nem mulasztják el hozzátenni, hogy a Bihar-hegységben, Belényes, sőt Nagyvárad környékén, vagy Szabolcs-Szatmárban is találunk már a 13. században, főleg hűbéri birtokokon románokat. *Jelentősebb román jelenlétről azonban csakis a 18. századtól beszélhetünk.*

A lakhely változtatása több hullámban történt, lényegében a 17. század végétől – a 18. század elejétől az 1880-as évekig tartó korszakban. *Az ezt követő betelepítések nem számottevőek.* A román ajkúak népmozgása folytán többnyire vegyes lakosságú helységek jöttek létre. Kisebb számban azonban alakultak tiszta román lakosságú települések is. A vegyes lakosságú községekben jelentős részben a kisebbséget alkotó románság a 20. század elejére-közepére elmagyarosodott.

Végezetül, amikor Magyarország, vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megye román nemzetiségű lakosságára hivatkozunk, azért nem beszélünk részletesebben a 18. században letelepedett és különösen *Budapesten és Miskolcon* erős központtal rendelkező, a hazai románság 19. század polgárosodásában, kulturális életének fejlesztésében kiemelkedő szerepet játszó *románokról*, ill. *mecedorománokról*, mert nagyrészüket az első világháború végéig elmagyarosodott.

A 19. század vége és a 20. század elején virágzó diósgyőri vasipar és az ahhoz kötődő bányászati tevékenység munkástoborzás folytán nagyobb létszámú román népességet hozott, mindenekelőtt Petrozsény környékéről, és általában a Zsil-völgyéből, valamint Hunyad megye hagyományosan vaskohászati hagyományokkal rendelkező településeiről, mint pl. Vajdahunyad. Ezek a gyári munkások, mindenekelőtt Diósgyőrben, valamint annak szomszédságában, Erenyőn és Percesen telepedtek meg. Miután egyházi pasztorációjukra, különösen az első világháború után a görög katolikus egyház nem fordított különösebb gondot, lassan mind nyelvükben, mind rítusukban asszimilálódtak és beolvadtak a római katolikus egyházba, amelynek következtében bekövetkezett a teljes nyelvváltás. Ma már csak a temetők sírkövein olvasható román családnevek őrzik a románság itteni jelenlétét.

Ruszinok

A magyarországi ruszinok viszonylag egységesebb tömbben a mai Magyarország területének északkeleti részén, azaz *Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élnek.* Viszonylag nagyobb számban fellelhetők Budapesten és környékén, valamint még Szabolcs megyében. Az 1941-es népszámlálás idején a ruszinok (ruthének) több mint félmillió lélekszámban éltek az akkori Magyarországon, mára becslések szerint számuk 6 ezer fő körül mozog. Az asszimiláció ellenére a hazai ruszinság több megyei településünkön (*Múcsony, Komlóska*) megőrizte nyelvét, kultúráját, néptáncait, népdalait. A ruszinság mélyen vallásos nemzetiség, nem fordult el görög katolikus egyházától, vallását ma is gyakorolja, itt-ott anyanyelvén is.

A szláv eredetű ruszin népcsoport részben az 1711–40 között megyénkbe települt szlovákokkal együtt, részben a mai Kárpátalja területéről érkezett. Az utóbbiak áruszállítással foglalkoztak. Híresek voltak a Kárpátokból sőt szállító, faúszató tiszai ruszin tutajosok, akik a visszaúton szekérral vitték a hegyaljai bort és a só egy részét az északi területekre. Ők szláv gyökerű szlovák–ruszin–magyar keveréknyelvet beszéltek. Jellemzően görög katolikus vallásúak voltak. Letelepedésük után áttértek a földművelésre. Többségük kettős asszimilációs folyamatnak volt kitéve, a magyarnak és a szlováknak, e folyamat következtében részben más identitásúvá vált, részben elvesztette gyökereit, hagyományait, beleolvadt befogadó közösségébe.

A hazai ruszinság önszerveződése 1991-ben Komlósán kezdődött, ahol is létrehozták a *Magyarországi Ruszinok Szervezetét*. Eredményei között kell megemlíteni: a kétnyelvű ruszin-magyar kéthetente megjelenő *Ruszinszkij Zsyvot* című folyóirat, a ruszin nyelvet oktató általános iskola Múcsonyban, a Ruszin Tanszék a nyíregyházi Tanárképző Főiskolán, ruszin televíziós magazin műsor a sátoraljaújhelyi Zemplén TV-ben hetente, több népdal kórus működik Múcsonyban és Komlósán, ahol az elsöben ruszin múzeum, a másik településen pedig tájház áll az érdeklödök rendelkezésére stb.

Föleg politikai jellegű az 1991 óta két évente megrendezésre kerülö Ruszinok Világkongresszusa (RVK).

Hazánkban az egyetlen ruszin kisebbségi önkormányzat Múcsonyban működik.

Érdekességként említjük meg, hogy vezérlö fejedelmünk, II. Rákóczi Ferenc a ruszinokat „*Gens fidelissima*”-nak, azaz „*legkedvesebb népem*”-nek nevezi, amire a ruszin nép a maga bátorságával, vezére iránti szeretetével rá is szolgált a Habsburgok elleni szabadságharcunk idején (1703–1711).

Fontos kutatásokat végzett *Zsíros Miron* vajdasági származású újságíró a magyarországi ruszinság énekkultúrájáról. 1985-88 között végig látogatta Északkelet-Magyarország ruszinok lakta helyeit: *Múcsony, Rakaca, Görömböly, Gadna, Filkeháza, Komlóska, Sajópálfala, Abod, Irota*. Gyűjtésének tapasztalatait megírta nagyrészt ruszin nyelven, „Élő Felföld I.” című könyvében. Beszámolóit lejegyzett népdalokkal, vallásos énekekkel, köszöntökkel színesíti. Csak ruszinul közli azokat, de ciril és latin betűkkel egyaránt.

Figyelemre méltó a mai hazai ruszin költészet női képviselője, *Kiss Judit* munkássága is. A költőnő 1967-ben született Sárospatakon, a ruszin nemzetiségű Komlóska községből származik. 1995-ben kezdett el ruszin verseket írni. Önálló ruszin verseskötete 1997-ben jelent meg.

Megyénkben is alkotó ismertebb művészek, akik a ruszin néphit és vallási élet témáiból meríteneek: Bolyki Lajos festőművész-grafikus vagy Jánosi András szobrászművész. Közös munkájuk, egy hármás kereszt a komlóscai görög katolikus temetőben látható. Az ősi ruszin istenek közül Perun, mint a legősibb teremtő isten és Lada, mint a szerelem és szépség istennője, szobor formájában a komlóscai Ruszin Parkban tekinthetők meg. Ugyanakkor Jánosi András szobrai láthatók még a megyénkbeli Teresztenye községben is.

Szlovákok

A történeti Magyarország középkori megye beosztását tekintve a 16 északi megyét zömében szlovákok lakták. Az évszázadok folyamán a déli szlovák-magyar etnikai határ különböző események hatására állandó mozgásban volt. A 16. századra a szlovákság

számaránya mintegy fél millióra tehető. Egyes kutatók szerint a királyi Magyarország lakosságának mintegy felét alkották. Egyfelől növekvő populációjuk, másfelől a török elől menekülő lakosság migrációja miatt az ország északi részein bizonyos túlnépesedés kezdődött.

A szlovákoknak mintegy 4/5-e jobbágyokban élt: erdőket irtottak, fát szállítottak a folyókön, mint üvegezők, drótosok vándoroltak, faszenet, meszet égettek, idénymunkákra jártak más vidékekre, stb. A szlovák lakosság kisebbik része élt a városokban: bányavárosokban és szabad királyi városokban különböző mesterségeket művelve már céhekbe csoportosultak. Az evangélikusok 3 megyében voltak túlsúlyban: Trencsén, Gömör, Hont. Jelentős volt az evangélikus lakosság aránya, még Liptó, Zólyom és Nógrád megyében. Mindenütt másutt a katolikus vallást követő szlovákok vannak túlsúlyban.

A megyében élő szlovákok ősei a 17. század végén és a 18. század elején a mai Szlovákia területéről települtek a mai Magyarország területére. Elvándorlásuknak oka a gazdasági és a vallási kényszer volt. Szülőföldjük a török uralom miatt északra menekültek nagy száma miatt túlnépesedett, amelyet növekvő földesúri terhek követtek, ennek következtében a szlovák jobbágyság javarésze elszegényedett. Másrészt a fokozódó ellenreformáció üldözte a többnyire evangélikus vallású szlovák lakosságot.

Az idetelepülő szlovákok a közös kulturális elemek mellett egymástól eltérő sajátosságokat (pl. nyelvjárás, vallás) hoztak magukkal. Bevándorlásuk, szétszóródásuk, „szigeteket” alkotó letelepedésük több hullámba történt.

Megyénkben 1711–40 között szinte valamennyi településen megjelentek, majd önálló falvakat népesítettek be a döntően szökött jobbágyok, akiknek utódai ma is őrzik a jellegzetes kelet-szlovák nyelvjárást és zömében katolikus vallásúak. *Többségük a Bükk-hegységben, Miskolc északi peremvidékén, a Bükkalján és Zemlénben talált új otthonra*, mivel kiválóan értettek az erdei munkához, fakitermeléshez, szén- és mészégetéshez. Népeességük az 1700-as évek végén kiegészült a szervezeten telepített üveggyártó (hutás) szakmunkásokkal.

A szlovákok vándorlása leginkább a legszegényebb megyéket érintette: Árva, Trencsén, Liptó és Szepes. A lakosság mintegy 1/3-a hagyta el ottani lakóhelyét. Becslések szerint akkor a mai Szlovákia területét tekintve mintegy 200 ezer szlovák jobbágy hagyta el. Az új helyen a jövevények kétségtelenül jobb körülmények közé kerültek.

A szlovák jobbágyság „Alföldre” történő vándorlását három időszakokra szokták felosztani. Az első szakaszban szlovákokkal benépesült települések közé tartozik *Óhuta* (1696). A második szakaszban alakult ki a magyarországi szlovákok által lakott legtöbb település, ebbe a sorba tartozik: *Óhuta* (Bükkszentlászló) benépesítése (1712). A harmadik szakaszban, 1740-től többmint egy évszázadok át, ekkor keletkeznek az ún. másodlagosan újratelepített települések: 1752: *Kishuta, Forró, Kéked*, 1763: *Nagyhuta*, 1770: *Füzér, Alsóregmec*, 1755: *Bükkszentkereszt, Rudabányácska*, 1790: *Répáshuta*, 1794: *Vágáshuta*, majd *Ómassa, Hollóháza* stb.

A magyarországi szlovák településeket lehet további szempontok szerint is csoportosítani, mint pl.: a települések vallási dominanciája, lakosságának nyelve stb. A települések többségére jellemző volt, hogy alakuláskor egyvallásúak, ill. egynyelvűek (szlovák) voltak. Vannak azonban ez alól kivételek is, pl. vegyes nemzetiségű települések: *Rudabányácska* (szlovák–ruszin).

Ma már nincs egynyelvű szlovák kisebbségi település Magyarországon.

A 20. század közepére a megyénkben lévő szlovák lakta települések egy része sajnos szinte teljes mértékben asszimilálódott, több település pedig fokozatosan elveszítette

nemzetiségi jellegét, beleolvadt a magyar közösségbe, pl. *Szirmabesenyő, Hejőcsaba, Arnót, Sajóbáony, Tibolddaróc, Sajópetri, Bükkaranyos, Cserépváralja* stb.

Az 1946-os csehszlovák–magyar kétoldalú kitelepítési egyezmény következményeit a megyénkben élő szlovák lakosság is a politika, az államközi kapcsolatok eszközeként és áldozataként élte meg. Létszámuk csökkent, felgyorsult az etnikailag zárt közösségek „nyitása”. Az alkotmányban biztosított jogaik érvényesítését azonban hatékonyan vállalta fel a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, amely a hagyományörzés alapvető feltételének tekintette a szlovák iskolarendszer, a nyelvtanítás megőrzését.

Ma, hazánk területén, elszórta mintegy 100 szlovák által is lakott települést tartanak nyilván. A megyén belül szlovák–magyar kétnyelvű általános iskola működik Sátoraljaújhelyen, szlovák tájház Répáshután és Füzéren, falu- és üvegmúzeum Bükk-szentkereszten és a megye szlovák néprajzi anyagát tartalmazó hivatásos múzeumi között szerepel a miskolci Herman Ottó Múzeum.

IRODALOM

(A megyében élő kisebbségek bővebb megismeréséhez!)

Általános

Ács Zoltán

1986 Nemzetiségek a történelmi Magyarországon, Budapest

Fügedi Márta–Viga Gyula (szerk.)

1997 Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete, Miskolc

Katona Judit–Viga Gyula (szerk.)

1996 Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei, Miskolc,

Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.)

1984 Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, Miskolc

Tamás Edit

2000 Regio et religio, Miskolc

Viga Gyula–Porkoláb Tibor (szerk.)

1994 Megyekönyv, Miskolc

Bolgárok

Gjurov Alexander

1998 Magyarországi bolgárok. Budapest, Körtánc Füzetek

Cigányok

Bencsik János

1993 Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században: történeti és néprajzi tanulmányok (Bencsik János; Orosz István és Fehér József bevezetőjével; [szerk. Viga Gyula]. Miskolc: Tokaj: HOM

1984 Kultúrelemek adaptálása és továbbélése a cigányság körében. – In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 297–303. – (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Gere Ilona (szerk.)

1992 Mozgástér és alternatívák Borsod-Abaúj-Zemplén megye szociálpolitikájában, Miskolc

Hőgye István

1984 Adatok a Zemplén megyei cigányság 17–18. századi történetéhez. In: HOMközl. 39–47.

Ligeti György–Varga Ilona

1998 Magyarországi cigányok. Budapest, Körtánc Füzetek

Tóth Pál

1993 Telepekről a faluba – putrikból a lakásokba: lakóhelyi szegregáció a falusi cigánylakosság körében. HOMközl. 28. 218–227.

Tóth Péter

1989 Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. HOMközl. 26. 63–67.

1991/1992 Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. HOMÉvk. 30/31. 205–215.

1989 Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. HOMközl. 26. Miskolc

Vekerdi József

1984 Cigányság Észak–Magyarországon. Interetnikus kapcsolatok Északkelet–Magyarországon. 289–295. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Görögök

Caruha Vangelió

1998 Magyarországi görögök. Budapest. Körtánc Füzetek.

Dobrossy István

1984 A 17–19. sz. újjörög diaszpóra néprajzi jelentősége Északkelet–Magyarországon. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet–Magyarországon. 159–169. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

1977 Panaszos levél a miskolci görög kompánia belső ellentéteiről. HOMközl. 16. 15–22.

1989/1990 A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon. HOMÉvk. 28/29. 257–280.

1991 Kereskedőcsoportok, -családok és -dinasztiák Miskolc társadalmában a 18. század elejétől a 19. század elejéig. HOMközl. 27. 152–163.

1986/1987 Görög kereskedelmi tökefelhalmozódás és társadalmi közérzet Miskolcon a 19. század elején. HOMÉvk. 25/26. 341–351.

Hőgye István

A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében: 1711–1848. In: Árucseré és migráció. 57–63. (HOM néprajzi kiadv.; 18.)

1977 A görögök szerepe a Hegyalja életében. HOMközl. 16. 1–15.

Papadopoulosz Tamás

A miskolci görög kolónia története. In: Első lépések a történelemben, 27–32.

Sasvári László

1984 Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Észak–Magyarországon a 18–19. században. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet–Magyarországon. 147–158. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

1980 Orvostörténeti adalékok a miskolci görögök anyakönyvében: 1726–1863. HOMközl. 18. 28–32.

1977 Az észak–magyarországi görögséggel kapcsolatos népnevek. HOMközl. 16. 22–28.

Lengyelek

Bencsik János

1996 Lengyel diaszpórák Hegyalján a 18. század elejétől. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei, 335–347.

Bődi Erzsébet

1984 Etnikus jegyek az istvánmajori lengyelek táplálkozási kultúrájában. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 259–265. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Kantor, Ryszard

1984 A magyarországi lengyel telepések néprajzi kutatása és az ún. polónia-kutatás. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 249–258. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Krasinska, Ewa–Kantor, Ryszard

1989 Derenk és Istvánmajor: a lengyel telepések utódainak története és kultúrája. Miskolc. (Borsodi kismonográfiák; 31.)

1978/1979 Derenk és Istvánmajor: lengyel telepés falu néprajzi kutatása. HOMÉvk. 17/18. 341–358.

Rémiás Tibor

1992 Derenk vallásos népelete (Egy lengyel telepés falu vallási népszokásai, ünnepei és templomának védőszentjei), Miskolc

1996 A som hazájában a csend uralkodik, avagy amit Derenkéről tudni kell, Miskolc

Németek

Bakó Ferenc

1984 Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 103–119. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Balassa Iván

1984 A tokaj-hegyaljai német telepek építkezésének néhány sajátossága. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 267–280. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Barna Gábor

1985 Német telepések az egykori Északkelet-Magyarországon In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 85–88. (HOM néprajzi kiadv.; 16.)

Lackner Mónika

1993 A viselet elhagyása a gyönki némettség körében a 20. században. HOMközl. 28. 13–17.

Manherz Károly (szerk.)

1997 A magyarországi németek, Budapest

Románok

Bencsik János

1993 Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században: történeti és néprajzi tanulmányok (Bencsik János; Orosz István és Fehér József bevezetőjével; [szerk. Viga Gyula]. Miskolc: Tokaj: 366.

Dankó Imre

1996 Domokos Sámuel élete és munkássága: a hazai románság folklórijának kutatásában. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 107–111.

Páll István

1984 Az Észak-Tiszántúl románsága a 18–19. században. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 281–288. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Petrusán György–Nagyné Martyin Emília–Kozma Éva–Kozma Mihály

1998 Magyarország románok. Budapest, Körtánc Füzetek

Ruszinok

Bartha Elek

A szentelmények szerepe Komlóska néphagyományában. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. 311–318. (HOM néprajzi kiadv.; 10.)

1982 Virágszentelés Észak-Magyarországon In: HOMközl. 20. 109–115.

1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban, Debrecen

Benedek Gergely

1996 Egy északkelet-magyarországi ruszin település: Komlóska etnikai és nyelvi dimenziói. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 319–323.

Bodnár Zsuzsanna

1980 Egy kárpátukrán falu lakáskultúrája. HOMÉvk. 19. 329–352.

Bonkáló Sándor

é. n. A rutének (ruszinok), Budapest

Filkoházi Zoltán

1996 Adatok a múcsony népszokások kapcsolataihoz. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 331–334.

Hattinger Klebaskó Gábor

1998 Magyarország ruszinok. Budapest. Körtánc Füzetek

Kárpáti László

1984 Egy borsodi ruszin énekeskönyv a 18. századból. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 171–177. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Lackovits Emőke

A Balaton szerepe a paraszti árucserében. In: Árucseré és migráció. 165–174. (HOM néprajzi kiadv.; 18.)

Paládi-Kovács Attila

1984 Kárpátukrán telepék Észak-Magyarországon. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 129–134. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Páll István–Udvári István

Hodinka Antal kárpátukrán népi építészetre vonatkozó jegyzetei. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. 181–189.

Popovics Tibor Miklós

1996 Kik is tulajdonképpen a ruszinok az interetnikus kapcsolatok tükrében? In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 289–292.

Siska József

1996 Ruszinok a Bodroglőben. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 299–305.

Udvari István

1990 A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása, Nyíregyháza

Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. In: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. 48–61. (HOM néprajzi kiadv.; 22.)

1985 Adalékok a szórvány ukránság 18. századi történetéhez Szabolcs megyében. In: HOMközl. 23. 24–31.

1984 Adalékok a 17–18. századi kárpátukrán migráció történetéhez: Rudabányácska, Bodzásújlak. In: HOMközl. 22. 34–38.

1986/1987 Adalékok a XVIII. századi hajdúdorogi cirill betűs iratokhoz. HOMÉvk. 25/26. 325–339.

1985 Kvesztára vonatkozó XVIII. századi zempléni adatok. HOMÉvk. 24 45–54.

1984 Adalékok a 18. századi kárpát-ukrán hivatalos írásbeliséghez: 18. századi cirill betűs kéziratok Szabolcsban. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 135–146. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

1995/1996 A zempléni ruszin községek előljáróinak nevei Mária Terézia korában: 1772. HOMÉvk. 33/34. 599–611.

Viga Gyula

1996 Ruszin szolgalegények a Bodroglőben: néhány adat az időszakos munkásvándorlások interetnikus vonatkozásaihoz. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 325–330.

Zsírosné Jobbágy Mária–Zsíros Miron

1996 Ruszin szigetek Észak-Magyarországon. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 293–298.

Szlovákok

Bakó Ferenc

1984 Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 103–119. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

1984 Település és népi építkezés. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 97–123. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Barna Gábor

1984 Hiedelemalakok a hitvilágban. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 331–347. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Bencsik János–Szászi Ferenc

1997/1998 A csehszlólvák–magyar lakosságcsere etnikai, demográfiai és társadalmi adatai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében: 1946–1948. HOMÉvk. 35/36. 305–322.

Bodnár Mónika

1985 Egy gömöri szlovák telepítésű falu asszimilációja. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 41–51. (HOM néprajzi kiadv.; 16.)

Bonkáló Sándor

1915 A szlávok, Budapest

Deme Dezső

1984 A falu szlovák népdalkultúrája. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 349–383. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Fügedi Márta

1984 Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 189–198. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Gyivicsán Anna

1984 Etnikai fejlődésvázlatok Répáshután. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 409–435. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Gyivicsán Anna–Krupa András

1997 A magyarországi szlovákok, Budapest

Hőgye József

1986/1987 A Zemplén megyei szlovákok 1918–1919-ben. HOMÉvk. 25/26. 415–429.

Ján Chlebnický–Oldr Kníchal–Michal Lászik

1998 Magyarországi szlovákok. Budapest, Körtánc Füzetek

Kapros Márta

1985 Szlovák kapcsolatok a születés szokáskörének nógrádi hagyományában. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 63–67. (HOM néprajzi kiadv.; 16.)

Krupa András

1984 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákok a kutatások tükrében. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 185–209. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

1995/1996 Egy bükk-szentkereszti szlovák asszony vallomása a Csehszlovákiába történt áttelepüléséről és visszatéréséről. HOMÉvk. 33/34. 483–494.

1996 Az észak-magyarországi szlovákok asszonyfarsangja: egy népszokás intra- és interetnikus vonásai. In: Interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 237–247.

1984 Születési és házassági szokások. Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 257–311. – (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Kunt Ernő

1989/1990 Temetkezési szokások Pányokon 2.: szokásvizsgálat. HOMÉvk. 28/29. 497–529.

Mádai Gyula

1984 Hagyományos erdőgazdálkodás. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 59–74. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Markuš, Michal

1984 Táplálkozás. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 199–228. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Méry Margit

1984 Magyar–szlovák kapcsolatok a népviseletben Abauj északi területén. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 221–230. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

Niedermüller Péter

1984 Kalendáris szokások. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 313–329. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Örsi Julianna

1996 A magyarországi szlovákok családi viszonyai Pilisszentlászló adatai alapján. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 155–171.

Pechány Adolf

2000 A magyarországi tótok, Miskolc

Petercsák Tivadar

1984 Az erdő haszna. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben, 75–96. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Sipos István

1984 A bükki szlovák falvak nyelvi sajátosságai. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 33–45. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Siráczy, Ján

1985 Az Északkelet-Magyarországra való szlovák települések problematikájához. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 9–11. (HOM néprajzi kiadv.; 16.)

Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.)

1984 Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. Miskolc HOM, 435. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Szabó József

1985 Adalékok a nemzetiségi iskolák történetéhez. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 59–62. (HOM néprajzi kiadv.; 16.)

Szabó László

1984 Családszervezet. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 47–58. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Udvari István

Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. In: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. p. 48–61. (HOM néprajzi kiadv.; 22.)

Veres László

1984 Településtörténet. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 21–32. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

Viga Gyula

1984 Árucseraadatok egy termelési táj körülhatárolásához. In: Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben. 171–188. (HOM néprajzi kiadv.; 13.)

1984 A bükki szlovák falvak szerepe a táji munkamegosztásban. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. 241–248. (HOM néprajzi kiadv.; 15.)

NAGY GÉZA ÉLETMŰVE (1930–2002)

KOVÁTS DÁNIEL

72 éves korában lezárult egy életpálya: augusztus 5-én elhunyt Nagy Géza, a Bodroglóköz népeletének szorgos kutatója. Gazdagnak tekintem földi útját, noha nem kísérték látványos események, éles fordulatok. Ott halt meg, ahol született, azok között nyugszik a karcsai temetőben, akiknek sorsában osztozott, s akiknek örökségét kutatta, gondozta, terjesztette. A *hűség* az a tulajdonság, amely leginkább jellemezte. Ennek ereje adott neki küldetést, témát, kitartást, termékenységet. Nem kényeztette el az élet – gyermekkorában megbélyegezte a paralízis, pályaindulásában fékezte az egyéni gazdálkodás mellett kitartó édesapa fenyegetett helyzete –, ő azonban a fizikai és a társadalmi korlátokkal dacolva találta meg a lehetőségeinek és képességeinek megfelelő, az adott körülmények között sikerrel végigjárható utat. Szűkre szabott térben is úgy tudott mozogni, hogy elérje célját, hogy elismeréstől kísérve alkossa meg életművét.

1930. június 9-én született, s a karcsai általános iskola után a sárospataki református kollégiumban tanult tovább. Mint kortársai közül sokan, viszonylag korán megérezte, de viszonylag későn találta meg igazi hivatását. Balassa Iván öt évvel ezelőtt színesen leírta azt a közeget, ahonnan Nagy Géza útjára indult, s amelyben megismerte őt.¹ Említi, hogy 1950-ben, az Ethnographia szerkesztése közben találkozott először Nagy Géza nevével, amikor Bakos József közleményének jegyzetében karcsai adatközlését köszönte meg neki. Az akkor 20 éves ifjú már előzőleg Karcsán Román János akkori segédlelkésztől, Sárospatakon pedig dr. Újszász Kálmán professzortól megkapta az első útmutatást arra, miképp nyúljon avatott kézzel a helyi néphagyomány tényeihez. Mégsem bölcsésznek, hanem inkább lelkésznek, orvosnak, jogásznak készült. Mivel az egyetemekre nem sikerült bejutnia, előbb könyvelőként, majd (1959-től) képesítés nélküli nevelőként vállalt munkát, s közben beiratkozott az egri főiskolára, ahol 1965-ben szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát. Akkor már gyakorlott gyűjtőként, elismert honismereti szakkörvezetőként tartották számon, hiszen 1960 óta egyéni pályamunkákkal és tanulói gyűjtésekkel egyaránt jelentkezett a helyi és az országos múzeumi pályázatokon.

A Bodroglóközben ekkortájt Balassa Iván – aki 1956 és 1961 között a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója volt – a néprajzi gyűjtés új hullámát indította el azokra az előzményekre alapozva, amelyek a cigándi Kántor Mihálynak és a sárospataki faluszeminárium tagjainak a nevéhez fűződnek. Nagy Géza karcsai és a magam zemplénagárdi szakköri munkája is az ő biztatása és útmutatása alapján virágzott ki.² Újszász Kálmán,

¹ *Balassa Iván: Nagy Géza, a Bodroglóköz kutatója.* = Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1997. 405–409.

² Karcsai, karosi általános iskola tanulóinak gyűjtéséből később Nagy Géza két önálló gyűjteményt is közzétett: 1. Karcsai népelet. (A karcsai ált. iskola Erdélyi János honismereti szakkörének anyagából.) Karcsa, 1971. 201. 2. Mesék, mondák Karcsáról és Karosból. (A karcsai ált. iskola és a II Rákóczi Ferenc Művelődési

Morvay Péter és Végh József figyelme is nagy hajtóerőt jelentett; e tudós nemzedék jótékony hatása aligha túlozható el. Nekik is köszönhető, hogy Nagy Géza egyre felkészültebben gyűjtötte össze, dolgozta fel, hozta nyilvánosságra a karcsai népelet jellemzőit. Sokáig az anyaggyűjtés állt munkásságának középpontjában, eredményeit a sárospataki Rákóczi Múzeumba, a miskolci Herman Ottó Múzeumba, a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba, a Néprajzi Múzeumba, a Nyelvtudományi Intézetbe, a Magyar Rádióba küldött pályamunkáiban hasznosította. Nyomatásban csak 1966-ban jelent meg első dolgozata,³ s 1970-ben indult meg rendszeres publikációs tevékenysége.⁴ Amikor 1997-ben szakirodalmi munkásságának bibliográfiáját közzétettük, a listán 161 tétel szerepelt; azóta közlemények további sora gazdagította az életművet.⁵

A 25 éves ifjú 1955-ben alapított családot; Nagy Erzsébetet vette feleségül, aki ugyanabból a világból nőtt ki, mint férje, ugyancsak kitűnő ismerője a hagyományos karcsai népeletnek, a gazdálkodásnak, a szokáskincsnek, a családi viszonylatoknak, a helyi nyelvjárásnak; segítő munkatársként állhatott mindvégig férje oldalán. Két fiuk, György és Géza pedagógusként apjuk nyomdokába lépett, de Karcsáról Egerbe, illetve Miskolcra elkerülve kiszakadtak a megkezdett néprajzi-honismereti feltárásból.⁶

Amikor Nagy Géza 1987-ben a pácini Bodroglői Kastélymúzeum igazgatója lett, munkásságának új szakasza kezdődött: főhivatásként művelhette tovább etnográfusi hajlamait és felkészültségét. A megyei múzeumi szervezet szakmai lehetőségei által segítve létrehozta a múzeum állandó kiállításait,⁷ összegyűjtötte, kiállította a bodroglői népelet anyagi kultúrájának tárgyait, s lépéseket tett a szellemi és szociális kultúra értékeinek rögzítése érdekében. Ebből a célból indította meg „Bodroglői Füzetek” című kiadványsorozatát, amelynek köteteit legnagyobb részben a saját gyűjtésével töltötte meg.⁸ A múzeumi baráti kör, valamint egy hagyományápoló alapítvány létrehozásával a

---

Otthon Erdélyi János Honismereti Szakkörének gyűjtéséből.) Karcsa, 1973. 212. Lásd még: Találós kérdések Karcsáról. (A karcsai ált. iskola Erdélyi János honismereti szakkörének gyűjtéséből.) = Bodroglői és hegyközi néphagyományok. Összeáll.: Kováts Dániel. Sátoraljaújhely, 1985. 29–57.

³ A Zemplén megyei Karcsa községben használatos állatnevek. = Borsod megye népi hagyományai. (Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga.) Szerk. Bodgál Ferenc. Miskolc, 1966. 108–136.

⁴ Népmesegyűjtés Karcsán. = Szülőföldünk, Borsod. (A Borsod-Abauj-Zemplén megyei honismereti gyűjtők fóruma.) Szerk. Bodgál Ferenc. Miskolc, 1970. 8–16.

⁵ Ezután jelentek meg a következők (az önálló kötetként megjelenteket dőlt betűkkel emelem ki): 1. *Bodroglői balladák II.* Karcsa–Pácin, 1997. 240.; 2. A keresztszülők és szerepük a gyermek nevelésében Karcsán. = Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1997. 175–182.; 3. Kántor Mihály emlékezete. = Hírlevél. A Kazinczy Ferenc Társaság tájékoztatója. 27. sz. 1998. 4.; 4. *Bodroglői helytörténeti és néprajzi bibliográfiája 1837–1997.* I–II. k. Sárospatak–Karcsa, 1999. 504.; 5. A karcsai határ vizeinek néprajzi vonatkozásai. = Széphalom 10. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1999. 493–505.; 6. Adatok Karcsa népoktatásának történetéhez (1800–1914). = Művelődésünk múltjából. Bibliotheca Comeniana VIII. Sárospatak, 1999. 159–186.; 7. Adatok Karcsa társadalmának megismeréséhez. = HOMÉvk. XXXVII. Miskolc, 1999. 1157–1171.; 8. *Nemesbikk krónikája.* Nemesbikk, 2000. 205.; 9. A karcsai temető és a temetkezés szokásai. = Széphalom 11. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2001. 157–160.; 10. A Bodroglői településeinek és népességének alakulása a bodroglői mocsarak lecsapolásáig. = Előadások a Bodroglőzről. Sárospatak, 2001. 5–11.

⁶ Nagy György gimnazistaként készítette első néprajzi dolgozatait: Halászat a Karcsán. = Karcsai népelet. Szerk. Nagy Géza. Karcsa, 1971. 81–90.; A népi teherhordás eszközei Karcsán. = Bodroglői és hegyközi néphagyományok. Összeáll. Kováts Dániel. Sátoraljaújhely, 1985. 61–77.

⁷ Beszámolt ezekről a sajtóban. Vö.: A Bodroglői múzeuma. A pácini Mágóchy-kastély. = Újhelyi Körkép, I. évf. 4. sz., 1988. 3.; Új kiállítások a pácini múzeumban. = Észak-Magyarország, 1988. szept. 20. 1.; Bodroglői kastélymúzeum. = Számadás III. évf. 27. sz. 1991. júl. 4. 22.

⁸ A sorozat darabjai: 1. Bodroglői történetek (Leírások, mondák, versek, 1989). 2. Rajzok a Bodroglőzről (Bódisz Attila rajzaival, 1990). 3. Tatárhalál Pácinban (Mondák képekben. Bódisz Attila munkája, 1991). 4–5. Bodroglői tájszótár (1992). 6–8. A magyarországi Bodroglőz földrajzi nevei (1994). 9. Bodroglőz

nyomdai költségek fedezésének anyagi alapjait sikerült megteremtenie, a vállalkozás legjelentősebb szponzora azonban ő maga volt, hiszen az esetek többségében mindenféle honoráriumról lemondva, a kötetek tartalmának megalkotását, szövegének megszerkesztését, gépbe írását egyedül végezve szinte szó szerint „saját erőből” készültek el a kötetek. Három további kiadvány tervéről tudok, amelyek megjelentetését céljaul tűzte ki, s a reá jellemző makacs, megtörhetetlen igyekezettel ezeket kiadásra elő is készítette. Az egyik „A karcsai gyermek és játéka” címmel a sorozat 16-19. kötete lett volna, a másik pedig 20-21. kötetként a „Bodroközi népdalok” kottával kísért gyűjteménye. Az életmű záróköveként készült el Karcsa történetének és néprajzának monografikus igényű összefoglalása, amelyen még betegen, a kórházi kezelések szüneteiben is dolgozott. A karcsai községi önkormányzat kiadásában október közepén jelent meg e nagyszabású munka.⁹ Ha (kiadóra, nyomdára váró) említett két kötete is megjelenik, olyan teljes, kerek, lezárt életmű marad Nagy Géza után, amely öt további évtizedekre éltetni fogja a Bodroköz népe és e kistáj kutatói körében.

Mi jellemzi ezt az életművet?

Mindenekelőtt a tanulmányozott tárgy *egységessége*. Ha a kisebbik fia kérésére és anyaggyűjtő segítségével készült „Nemesbikk krónikája” című műtől, továbbá könyvismertetéseitől¹⁰ eltekintünk, a szülőföld népének és tájának témái töltik ki Nagy Géza munkáit. Ez lehetővé tette számára az elmélyülést, erejének összpontosítását, az anyagfeltárás impozáns mértékét.

Jellemző az is, hogy bár Karcsa és a Bodroköz a vizsgálat földrajzi tere, ezen belül azonban – időben és tematikában – a *széles körű érdeklődés* és tájékozottság tűnik fel az olvasónak. Történelmi vénája vezette el az 1898-as karcsai földosztó mozgalom vizsgálatához,¹¹ a karcsai közigazgatás fejlődésének jellemzéséhez,¹² az 1831-es kolera-járvány idején alkalmazott gyógyító eljárások bemutatásához,¹³ 1848 bodroközi határsainak számbavételéhez,¹⁴ Karcsa településtörténetének kutatásához,¹⁵ a 19. századi karcsai népoktatás képének megrajzolásához.¹⁶ Az írott források közül a legteljesebben a karcsai református egyházközség dokumentumait dolgozta fel, s az azokból merített ismeretek fordították figyelmét a vallási néprajz témáihoz.¹⁷ Az anyagi kultúra tág vilá-

---

közi balladák I. (1996). 10–11. Bodroközi balladák II. (1997). 12–13. A Bodroköz történelmi és néprajzi bibliográfiája I. (1999). 14–15. A Bodroköz helytörténelmi és néprajzi bibliográfiája II. (1999). Amikor e bibliográfia megjelent, szerzője így nyilatkozott az Észak-Magyarország c. lap 1999. okt. 1-jei számában: „szeretnék eljutni a 25. kiadványig, bár a pénzügyi alapot egyre nehezebb előteremteni”.

⁹ Az ezeréves Karcsa krónikája. Karcsa, 2002. 565.

¹⁰ A legszivesebben folklórkötetéről, névtani munkákról, tsz-történetekről írt. Vö.: *Fekete János*: Kis-kunfélegyháza településfejlődése és utcanevének története. = Honismeret, 1975. 5–6. sz. 107–108.; *Csige József–Szalai Csaba*: A balmazújvárosi Lenin Termelőszövetkezet 25 éve. = Honismeret, 1977. 2–3. sz. 98–99.; *Mező András*: Találkozás Bereggel. = Honismeret, 1980. 4. sz. 51–52.; *Pallag Rózsa*: Kárpát-ukrajnai magyar népmesék. = Honismeret, 1990. 1. sz. 73–74.; *Györffy István*: Magyar falu, magyar ház. = Honismeret, 1989. 3. sz. 8.; Magyar néprajz, V. Népköltészet. = Honismeret, 1989. 5. sz. 87.; Este, Éjjél, Hajnal. Baranyai népmesék. = Úttörővezető, 1989. 10. sz. 34.; Magyar néprajz, VI. Népzene, néptánc, népi játék. = Honismeret, 1991. 6. sz. 103.

¹¹ Borsodi Történelmi Évkönyv IV. Miskolc, 1973. 91–115.

¹² Borsodi Levéltári Évkönyv, IV. Miskolc, 1981. 111–136.

¹³ Széphalom I., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1986. 193–198.

¹⁴ Szülőföldünk, 12. 1988. 6–8.

¹⁵ A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 10. Szentendre, 1995. 211–226.

¹⁶ Bibliotheca Comeniana VIII. Sárospatak, 1999. 159–186.

¹⁷ Ilyen tematikájú dolgozatai: Adatok Karcsa lakóinak erkölcsi és társadalmi életéhez a Karcsai Református Egyház jegyzőkönyvei alapján (1807–1925). = Vallási néprajz I–II. ELTE Folklore Tanszék. Bp.,

gából a hagyományos paraszti gazdálkodás foglalkoztatta talán a legjobban, ezen belül a társas munkák bemutatása vonzotta, sikerült az erről való ismereteinket jellemző adatokkal gyarapítania.¹⁸ 1988 óta publikációk egész sorában mutatta be a paraszti családok életrendjét, belső és külső viszonyait, jellemezve ezen át a helyi társadalom működését is.¹⁹ Nagy Géza nevét a folklórkutatás terén elért eredményei tették igazán ismertté a tágabb közvéleményben. Erről adott számot már korai közleményeiben,²⁰ s évről évre vaskos kötetekben nyújtotta be gyűjtését tartalmazó pályamunkáit a megyei pályázatokra. A *Karcsai népmesék* gyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia „Új magyar népköltési gyűjtemény” című sorozatának XX–XXI. köteteként jelent meg 1985-ben, s a szakmai közvélemény egyértelmű elismerését vívta ki. „A király virágoskertje” című mesekönyve a 6–14 éves gyermekek számára készült,²¹ s ugyancsak szép sikert aratott. Utószavában „Mesemondás Karcsán” címmel mutatta be a falut, a mesemondás alkalmait, elmondóit, a mesetípusokat. A prózai örökség mellett a verses népköltészeti alkotásokból is hatalmas gyűjteményt rögzített hangszalagon, a karcsai folklór teljes világa feltárul tehát Nagy Géza tevékenysége nyomán;²² neki, valamint Balassa Iván mondatgyűjtésének köszönhető,²³ hogy ennek a bodrogi közönségnek teljes szellemi kultúrája megismerhető.

A folklórkutatás nyomán jutott el Nagy Géza a helyi *nyelvjárás* tanulmányozásához, ezzel is gyarapítva feltáró munkásságának színskáláját. A mesegyűjtés közben előkerült archaikus népi szókincs alapozta meg bodrogi tájszótárának gazdag állományát, s lexikai érdekfűzéséből született a névtan területén nagyszabású alapműve.²⁴ A karcsai állatnevek²⁵ mellett elkészítette a család- és ragadványnevek gyűjtemé-

---

1985. II. k. 54–106.; A karcsai református egyház fegyelmző szerepe. = Szülőföldünk, 9. 1986. 56–58.; A faluközösség és az egyház hatása a bodrogi családok életére. = Borsodi Művelődés, 1988. 3. sz. 68–70.

¹⁸ Például: A nád aratása és felhasználása Karcsán. = HOMKözl. 9. Miskolc, 1971. 109–114.; A gabona föld alatti tárolása Karcsán. = HOMKözl. 12. Miskolc, 1973. 99–103.; A képek életmódja és munkaszervezete a Bodrogi közben. = HOMÉvk. XIII–XIV. Miskolc, 1975. 549–566.; Állattartási adatok Karcsáról. = HOMKözl. 13. Miskolc, 1976. 127–129.; Falusi szegődményesek munkája és életmódja a Bodrogi közben. = Foglalkozások és életmódok. Szerk. *Dobrossy István*. Miskolc, 1976. 181–189.; Társas munkák Karcsán. = Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. Szerk. *Viga Gyula*. Miskolc, 1981. 245–270.; Adatok Karcsa cserkereskedelméhez. = HOMKözl. 21. Miskolc, 1983. 138–144.; Társas munkák a Bodrogi közben. = Fejezetek a Bodrogi köz néprajzából. Szerk. *Viga Gyula*. Miskolc, 1986. 51–62.; Adatok Karcsa népi csépléséhez. = HOMKözl. 26. Miskolc, 1989. 138–146.; A gépi cséplés előtti szemnyerési módok Karcsán. = HOMKözl. 27. 1991. 340–349.

¹⁹ A bodrogi családok életét alakító tényezők néprajzi vonatkozásai. = A család jelentősége az egyén és a közösség életében. Szerk. *Rátay Csaba*. Sátoraljaújhely, 1988. 1–26.; A szüléssel és a gyermekkel kapcsolatos szokások és hiedelmek a Bodrogi közben. = Széphalom 3, a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1990. 283–298.; A keresztszülők kiválasztása és szerepük a gyermeknevelésben Karcsán. = Szülőföldünk 15. 1990. 26–27.; A lányok munkára nevelődése Karcsán. = Széphalom 4. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1992. 263–269.; A család és a gyermek helyzete a faluközösségben. = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1995. 119–130.; A nő és a család a faluközösségben. = HOMÉvk. XXXII–XXXIV. Miskolc, 1996. 668–681.; A keresztszülők és szerepük a gyermek nevelésében Karcsán. = Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1997. 175–182.

²⁰ Népmesegyűjtés Karcsán. = Szülőföldünk, Borsod. Szerk. *Bodgál Ferenc*. Miskolc, 1970. 8–16.; Pápai Istvánné, a „Karcsai mesék” legkiemelkedőbb mesemondója. = HOMÉvk. X. Miskolc, 1971. 487–505.; Mutatvány Karcsa népmeséiből (A szegényfiú házassága). = Napjaink, XII. évf. 6. sz. 1973. 9–10.

²¹ Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 263.

²² Vö. továbbá: Gyermekjáték-gyűjtésünk tapasztalatai. A TIT kiadása, Bp. 1988.; Gyermekdalok – gyermekjátékok. = Pedagógiai Füzetek, Miskolc, 1990. 15+55.; Bodrogi köz balladák I–II. Karcsa–Pácin, 1996, 1997.; A karcsai gyermek és játékai (Kézirat); Bodrogi köz népdalok (Kézirat).

²³ Karcsai mondák. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. Bp. 1963.

²⁴ A magyarországi Bodrogi köz földrajzi nevei. Pácin, 1994. 421 o.

nyét,²⁶ a Nyelvőr közölte tájszógyűjtését,²⁷ több dolgozatban vette számba a helyneveket,²⁸ foglalkozott a helyi szóláskincessel is.²⁹ Emlékezetes marad az a főiskolásoknak, egyetemistáknak szervezett nyelvjárásgyűjtő tábor, amelynek szakmai alapozásához Sárospatakon Deme László és Végh József nyújtott nekünk közvetlen segítséget, s amelynek terepmunkáját Pácinban, Karcsán, Karosban Nagy Géza irányította.³⁰

Nagy Géza munkásságának sikeréhez az is hozzájárult, hogy jól választotta meg *mestereit*. Írásban is többször vallott arról, hogy Kántor Mihály cigándi néptanítói és hagyományörző tevékenységét példának tekinti.³¹ A zempléni tájhoz és néphez való hűségében Újszászy Kálmán erősítette meg,³² néprajzi gyűjtési és feldolgozó metodikát Balassa Ivántól tanult.³³

Nyitott volt a *jelen kérdéseire*, ezért vállalta, hogy megírja faluja termelőszövetkezetének történetét,³⁴ s segítse a tsz-történeti munkák készítését.³⁵ A rendszerváltozás után aktuális kérdésekről sorra írta hírlapi cikkeit; 1989 és 1996 között negyven írása jelent meg a Magyar Nemzetben, az Újhelyi Körképben, a Sárospatak című havilapban, a Hitelben, az Észak-Magyarországban, a Számadás című újságban, a Magyar Hírlapban, a Szabad Földben. Miközben a kultúrát, a falut, a nyugdíjasokat féltette a változásoktól, nem feledkezett meg alaphivatásáról, s 1993-ban bekövetkezett nyugdíjazása után is következetes szívóssággal dolgozott vállalt témáin.

Munkásságának utolsó évtizedét az összegezés nagy feladatára szánta, amint az publikációinak fentebb jelzett irányából is kitűnik. Ebben is az életműépítés tudatosságát látjuk. A néprajzi adatközlések újdonsága mellett Nagy Géza további érdeme, hogy tájszótárával, helynév-gyűjteményével és bibliográfiájával olyan bodrogi *kézikönyveket* adott az utókornak, amelyek mind a kutatásban, mind az ismeretterjesztésben sokáig hasznosulni fognak. Az összegező törekvés másik iránya, karcsai részpublikációinak monográfiává szerkesztése pedig a szülőfalunak adott olyan szép és maradandó ajándékot, amilyennel kevés magyar település dicsekedhetik. Lezárult egy eredményekben gazdag, alkotó élet, de a karcsai műhelyből – ez meggyőződésem – további kincsek,

---

²⁵ A bodrogi Karcsa állatnevei 1959–1979. Magyar Névtani Dolgozatok 22. Szerk. *Hajdú Mihály*. Bp. 1981. 43.

²⁶ Karcsa mai család- és ragadványnevei. Magyar Személynévi Adattár 16. Szerk. *Hajdú Mihály*. Bp., 1977. 66.; Megkülönböztető és gúnynevek a Bodrogi közben. = Szülőföldünk, I. Miskolc, 1982. 37–41.

²⁷ Tájszavak a bodrogi Karcsa községből. = Magyar Nyelvőr, 1978. 96–107.

²⁸ Vízre utaló határnevek a Bodrogi közben = Széphalom 2, a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1989. 123–152.; A bodrogi falvak utcanevei. = Szülőföldünk, 16–17. Miskolc, 1991. 48–50.; Komáromi János műveinek zempléni földrajzi nevei. = Széphalom 6., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1994. 255–268.; A szlovákiai Bodrogi köz (Vízre utaló nevek). = Szülőföldünk, 20. Miskolc, 1993. 99–102.

²⁹ Karcsai szólások és közmondások. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 30. Szerk. *Hajdú Mihály*. Bp., 1987. 70.

³⁰ Vö. *Kováts Dániel*: Néprajzi táborok a Bodrogi közben. = Honismeret, 3. sz. 1986. 52–54.

³¹ Vö. Emlékezzünk Kántor Mihályra! = Szülőföldünk, 6. Miskolc, 1983. 81–82.; A cigándi lámpás. = Észak-Magyarország, 1985. okt. 26. 6.; A Bodrogi köz volt a szenvedélye. = Itt-hon, az Észak-Magyarország melléklete, 1993. szept. 7. 5.

³² Vö.: Rendhagyó könyvismertetés. Gondolatok az Újszászy Kálmán emlékkönyv kapcsán. = Itt-hon, az Észak-Magyarország melléklete, 1996. júl. 2. 5.

³³ Balassa Ivánt 75. születésnapja alkalmából két írásban is köszöntötte: a) Széphalom 5, a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1993. 363–369. b) Honismeret, 2. sz. 1993. 61–63.

³⁴ Negyedszázad a közös úton. A Karcsai Dózsa Termelőszövetkezet első 25 éve. Karcsa, 1974. 251.

³⁵ Kilencoldalas kérdőívet állított össze a termelőszövetkezetek történetének kutatásához, amelyet a miskolci Herman Ottó Múzeum adott ki 1978-ban. A sátoraljaújhelyi Zemlén Vállalkozásfejlesztési Alapítvány megbízásából 1994-ben áttekintést készített a bodrogi termelőszövetkezetek megalakulásáról és működéséről.

további hatások kerülnek még felszínre, sugároznak szerteszét. A kiadásra váró két gépirat, a gyermekjátékok és a népdalok gyűjteménye mellett ott sorakoznak a polcokon azok a géppel írt szövegek, hangkazetták, amelyekből újabb válogatások állíthatók össze, különösen a mesekincs tárházából. Tatarozzák már a műemlék templom szomszédságában azt az épületegyüttest, amely egy jellegzetes paraszti portán karcsai tájházként fogja vonzani a helybelieket és az idelátogatókat, s amelynek berendezéséhez Nagy Géza fél évszázados búvárkodása, kincskereső teljesítménye jelenti az alapot, az útmutatást.

Életművét rangos elismerések fémjelzik. A Néprajzi Társaság Sebestyén Gyula- (1968), valamint Ortutay Gyula- emlékérmé (1980), a Művelődési Minisztériumtól kapott Apáczai Csere János-díj (1986), a Kazinczy Ferenc Társaság emlékplakettje (1993), a Nyelvtudományi Társaság Csúry Bálint- emlékérmé (1994), a Honismereti Szövetség „Notitia Hungariae” emlékplakettje (1994), Borsod-Abaúj-Zemplén megye Alkotói-díja (1995), a Herman Ottó Múzeum Pro Museo plakettje (2000), a karcsaiaktól 70. születésnapja alkalmából kapott díszpolgári cím mind-mind azt jelzik, hogy minden közösségben, amelyben munkálkodott, kiemelkedő munkát végzett, teljes elismerést aratott. A halálával a családot, a helyi közösséget, barátainak és tisztelőinek tág körét, a megyei múzeumügyet, a Néprajzi Társaságot, a Nyelvtudományi Társaságot, a Honismereti Szövetséget, a Kazinczy Ferenc Társaságot, a Comenius Társaságot ért veszteség sokáig fájdalmas marad. Mégsem nélkülözzük őt teljesen, hiszen életművének gazdagsága tovább sugározza emberi és szakemberi értékeit ezután is. Őrizzük lelkünkben nyílt mosolyát, beszédének ízeit, baráti gesztusait. Él tehát tovább – emlékezetünkben és műveiben.

TARTALOM

<i>Ringer Árpád</i> : A Szeletai- és Aurignaci-kultúra a Bükk hegység középső- és felső-paleolitikumának kronoztatigráfiájában	5
<i>B. Hellebrandt Magdolna</i> : Edelény, Szendrő és Izsófalva vízivára	15
<i>Wolf Mária</i> : 10. századi kerámialeletek Borsodon	39
<i>Pusztai Tamás</i> : Kelemér-Mohosvár 2000. évi feltárásai	61
<i>Boldizsár Péter</i> : A diósgyőri vár egy Anjou-kori kályhája	79
<i>Sós István</i> : A boldogkői vár a 17. századi inventáriumok tükrében	89
† <i>Takács Béla–Veres László</i> : A szoldobágyi és szelestyei üveghuták története II	115
<i>Csíki Tamás</i> : Zemplén vármegye dualizmus kori rajza (Egy 19. század végi szöveg értelmezéséhez)	131
<i>Frisnyák Zsuzsa</i> : Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895	147
<i>Dobrossy István</i> : Miskolc 19–20. századi városrendezési tervei és megvalósulásuk ...	171
<i>Pirint Andrea</i> : Apró tárgyak Napóleon kultuszának jegyében	207
<i>Goda Gertrud</i> : A magyar szőlő- és borkultúrának emléket állító két historikus szoborról (Frédéric Auguste Bartholdi [1834–1904]: Lazare de Schwendi kapitány díszkútja Colmarban, 1898. [Franciaország]; Holló Barnabás [1865–1917]: Mátyás király egész alakos bronzszobra Sajógömörben, 1912–1914. (Szlovákia)	221
<i>Hoffmann Tamás</i> : Mit írnak a néprajzosok a történelmi korszakokról?	233
<i>Siska József</i> : Bodrogközi átkelőhelyek	299
<i>Mizser Lajos</i> : Családnevek Cserépfaluban (1700–1974)	325
<i>Tóth Arnold</i> : 18–19. századi vőfélyversek egy kisgyőri népi kéziratoss gyűjteményben	335
<i>Sümei György</i> : „Az etnográfus mindenütt talál tanulmányozni valót” (Győrffy István levelei Lükő Gábornak, 1931–33)	379
<i>Viga Gyula</i> : A gazdaság, társadalom és kultúra változása a Bodrogköz 18–20. századi műveltségében	389
<i>Hegyessy Gábor</i> : Természetrizsi kutatások a sátoraljaújhegyi Kazinczy Ferenc Múzeumban (1992–2002)	407
<i>Gulya István</i> : A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi hálózat jövőjének alternatívái az új évezred kihívásai, a regionális politika és az európai uniós csatlakozás tükrében	423
 KÖZLEMÉNYEK	
<i>János István</i> : Bacchus és az iskoladráma Hegyalján	437
<i>Balázs Géza</i> : A mézes pálinkák története és népi hagyománya	447
<i>Cseh Fruzsina</i> : Feliratos falvédők Harsányban	454
<i>T. Szabó Tímea</i> : Muzeális jellegű földtani és ásványtani tankönyvek bibliográfiája (1867–1945)	469
<i>Hideg Ágnes</i> : A múzeum könyvtára	480
<i>Rémiás Tibor</i> : Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élő kisebbségek betelepülésének körülményeiről, a megyén belüli elhelyezkedésükről	487
<i>Kováts Dániel</i> : Nagy Géza életműve (1930–2002)	505

INHALT

<i>Ringer, Árpád</i> : Die Szeletaer und Aurignacer Kultur in der Chronostratigraphie des Mittel- und Spätpaläolithikums im Bükk-Gebirge	5
<i>B. Hellebrandt, Magdolna</i> : Die Wasserburgen von Edelény, Szendrő und Izsófalva.....	15
<i>Wolf, Mária</i> : Keramikfunde aus dem 10. Jahrhundert in Borsod.....	39
<i>Pusztai, Tamás</i> : Freilegungen in Kelemér-Mohosvár im Jahre 2000	61
<i>Boldizsár, Péter</i> : Ein Ofen aus der Anjou-Zeit in der Diósgyőrer Burg	79
<i>Sós, István</i> : Die Burg von Boldogkő in dem 17. Jahrhundert, auf der grund der inventare	89
† <i>Takács, Béla–Veres, László</i> : Die Geschichte der Glashütten Szoldobágy und Szelestye II.	115
<i>Csíki, Tamás</i> : Description of Zemplén county during the age of Dualism	131
<i>Frisnyák, Zsuzsa</i> : Mit der Kutsche zu den Eisenbahnen. Die Anziehungskreise der Bahnhöfe in Ungarn 1895.....	147
<i>Dobrossy, István</i> : Pläne für Städtebau von Miskolc im 19–20. Jahrhundert und ihre Verwirklichung.....	171
<i>Pirint, Andrea</i> : Winzige Gegenstände im Zeichen des Kults von Napoleon	207
<i>Goda, Gertrud</i> : Über zwei historische Statuen, die der ungarischen Rebe- und Weinkultur ein Denkmal setzen	221
<i>Hoffmann, Tamás</i> : Was schreiben Ethnographen über geschichtliche Epochen?	233
<i>Siska, József</i> : Übergänge im Zwischenland des Bodrog	299
<i>Mizser, Lajos</i> : Familiennamen in Cserépfalu. 1700–1974	325
<i>Tóth, Arnold</i> : Brautführergedichte aus dem 18–19. Jahrhundert in einer volkstümlichen handschriftlichen Sammlung von Kisgyőr.....	335
<i>Sümegei, György</i> : „Der Ethnograph findet überall etwas zum Studieren“ (Briefe von István Györffy an Gábor Lükő zwischen 1931–1933)	379
<i>Viga, Gyula</i> : Wandel der Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur in der Bildung des Zwischenlandes Bodrog im 18–20. Jahrhundert (Nordostungarn)	389
<i>Hegyessy, Gábor</i> : Naturkundliche Forschungen im Ferenc Kazinczy Museum in Sátoraljaújhely (1992–2002)	407
<i>Gulya, István</i> : Die Alternativen der Zukunft des Netzes der Museen im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén im Spiegel der Herausforderungen des neuen Jahrtausends, der regionalen Politik und des EU-Beitritts.....	423

MITTEILUNGEN

<i>János, István</i> : Bacchus und das Schuldrama in Hegyalja	437
<i>Balázs, Géza</i> : Die Geschichte vom Honigschnapps und seine Volkstradition.....	447
<i>Cseh, Fruzsina</i> : Wandschutzteppiche mit Inschriften.....	454
<i>T. Szabó, Tímea</i> : Bibliografie der Geologie- und Mineralogielehrbücher von musealem Charakter (1867–1945).....	469
<i>Hideg, Ágnes</i> : Die Bibliothek des Museums.....	480
<i>Rémiás, Tibor</i> : Die Lage der im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén lebenden minderheiten (2001)	487
<i>Kováts, Dániel</i> : Das Lebenswerk von Géza Nagy (1930–2002).....	505

HERMAN OTTO
MUZEUM